منتدى إقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

پانۆرامای دیرۆکی کورد

4000 پ.ز - 1975 ز.

کورد

نەتەوە، نیشتیمان، ناسنامە، کولتور

نوری کەریم
کوردستان- سلێمانی

بەرگی یەکەم

بۆدابەزاندنی جۆرەها کتێب:سەردانی: (مُنتَدى إِقرَا الثَقافِي)

لتحميل انواع الكتب راجع: (مُنتَدى إِقرَا الثَقافِي)

براي دانلود كتابهای مختلف مراجعه: (منتدى اقرا الثقافى)

www. iqra.ahlamontada.com

للكتب (كوردى ، عربي ، فارسي)

پانۆرامای دیرۆکی دێرین و نوێی کورد

٤٠٠٠ پز. ـ ١٩٧٥ ز.

نوری کەریم

نوری کەریم

پانۆراماى دێرۆکى دێرین و نوێى کورد

٤٠٠٠ پێ. ـ ١٩٧٥ ز.

کورد
نەتەوە، نیشتمان، ناسنامە، کولتور
مێژووى دێرین
جوگرافیا
ئاین و ئاینزاکان
زمردەشت و ئاینى زمردەشتیى
میر و میرنشینەکانى کورد
حکومەتى کوردستانى خوارووى کۆمارى کوردستان
شۆرش و راپەرینەکانى کورد
زمانى کورد
بەختى رامیاریى

بەرگى یەکەم
بەشى ١ ـ ٤
سلێمانى ـ کوردستان
٢٠١٧

بەرگى یەکەم
بەشى ١ ـ ٤

ناوی کتێبەکە : پانۆرامای دێرۆکی دێرین و نوێی کورد٤٠٠٠ پز ــ ١٩٧٥ ز.
بابەت : دێرۆکی دێرین و نوێی کورد و دراوسێکانی
نوسەر: نوری کەریم
تایپ و هەڵەچنی : نوری کەریم
دیزاینی بەرگ : ئارام عوسمان
دیزاینی ناوەوە : چاپخانەی چوارچرا
چاپکردن : چاپخانەی چوارچرا ـ سلێمانی
چاپی یەکەم، کوردستان، سلێمانی ٢٠١٦
تیراژ : ١٠٠٠ دانە
لەبەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ژمارە سپاردنی (١٨٨٢) ساڵی ٢٠١٦ی پێدراوە.

هەمو ما ڤەکانی نوسەر پارێزراون

پێڕست

ناوەڕۆکی بەرگی یەکەم ، بەشی ١ ـ ٤
دەستپێك وسەرەتایەکی پێویست ٠٩

بەشی یەکەم

قۆناغە سەرەتاییەکان و مێژووی هەرە دێرینی مرۆڤ ٢١
مێژووی دێرین و نەژادی کورد ٣٥
کۆچ و کۆچڕەوەکان بە سێ ئاراستەدا ٤٢
هۆز و هۆزگەلە دێرینەکانی کورد ٤٤
جوگرافیای کوردستان (نوێشکێك) ٤٧
چۆم و رووبارەکانی کوردستان ٥٣
گۆلەکان ٥٣
زنجیرە چیاکانی کوردستان ٥٥
چیرۆکەکانی تۆفان، کەشتی نوح، گلگامش ٥٧
کورد و یەزدانپەرستی ـ ئاینە سنکریستەکان ٦٠
ئاینی میترایی ٦١
ئاینی مانوێی ٦٢
ئاینی ئیزدیی ـ یەزدیی ٦٢
پەراوە پیرۆزەکانی یەزدییان ٦٣
هێلە درشتەکانی ئاینەکە ٦٣
جەژنەکانی ئیزدییەکان ٦٤
جەژنی چل میران ٦٥
ئاینی کاکەیی ٦٦
ئاینی عەلەویی ٦٩
ئاینی نەستوریی (هەرتەقە) ٦٩
سیماو ناوەڕۆکی ئاینەکانی کوردستان ٧٢
زەردەشت و ئاینی زەردەشتیی ٧٥
پەرتوکی پیرۆز ٨٠
زەردەشت نەوەی پەیامبەر نووحە ٨٠

گەڕانەوەیەك بە ژیانی زەردەشتدا ٨٢
گەلانی زاگرووس و ئاینی ئیسلام ٨٦
شێوە ئاینەکانی کورد لە هندستان و لوبنان ٨٨
کوێرە رێیەك بەرەو ماد ـ میدیا ٩١
دەوڵەتی ماد و تەمەنێکی کورت ٩٧
حەوت شوێنەوارە سەرسوڕهێنەرەکە ٩٦
کورد دوای هەرەسی دەوڵەتە تاقانەکەی لە میژوودا ٩٩
کورد و ئاینی ئیسلام ١١٢
کابان و هاوڕێکانی ١١٩
ماوەی فەرمانڕەوایی خەلیفەکانی دەوڵەتی ئیسلام ١٢١
بڵاوبونەوەی ئاینەکە ١٢٣
دەوڵەتی ئومەوی ١٥٠
گەلانی موسوڵمان لە سەردەمی عەباسییەکاندا ١٦٠
مەئموون و گروپی موعتەزیلە بانگەشە دەکەن قورئان هەڵبەستراوە (پەنا بە یەزدان) ١٦٣
ڕۆڵی کورد لە دامەزراندنی دەوڵەتی عەببباسیدا ١٦٤
خەلیفەکانی دەوڵەتی هەببباسی ١٦٥
پەراوێزەکانی بەشی یەکەم ١٦٨

بەشی دووەم

هێرشی تورکە سەلجووقەکان و جێگیربوونیان لە ١٠١٩ ـ ١١٩٦دا ١٧٦
کورد لەسایەی دەوڵەتی عوسمانیدا ١٨٢
گەلانی بالکان لە سەردەمی عوسمانیدا ١٩٢
داگیرکردنی کوستانتین ٢٠٣
دۆڵی نێوان دو ڕووبارەکە لە میژوودا ٢٠٨
سوڵتان چەند وڵاتێکی ئەورووپا دەبەخشێت ٢١١
سەرەتاکانی هەرەسی دەوڵەتی عوسمانی ٢١٤
هەوڵەکانی چاکسازیی ٢٢٠
سەردەمی مەدحەت پاشا، دەسەڵاتی یاسا ٢٢٥
کورتەیەکی دوایین سەدو پە نجا سالی عوسمانییەکان ٢٣٠
دوا سالەکانی دەوڵەتی عوسمانی ٢٣٠

سەرگەرمی و هەڵەشەیی سەرکردەکانی یەکێتی و پێشکەوتن ٢٣٧
دابەشکردنی دەوڵەتی عوسمانی ٢٣٩
دەرکەوتن و سەرکەوتنی مستەفا کەمال ٢٤١
سوڵتان لە نێوان کەمالییەکان و هاوپەیمانانداا ٢٤٥
والییەکانی تورك ٢٢٦
دوا وشە ,تورکیا لە نێوان رابوردوو و نێستادا ٢٤٨
پەراوێزەکانی بەشی دووەم ٢٥٠

بەشی سێیەم

ئێران لە کۆن و نوێدا ٢٥٣
دەوڵەتەکانی ئێران ٦٧٠ – ١٩٧٩ ..... ٢٦٠
جەنگەکانی خاچپەرستان ٢٦٣
وێستگەو خانە هەرە گرنگەکان ٢٧٩
دەوڵەتی صەفەوی ٢٨٣
میر نشینی نەفغانەکان ٢٨٥
دەوڵەتی زەند، دەوڵەتی قاجار، دەوڵەتی پەهلەوی ٢٩٩
سەرهەڵدانی شۆرش لە رووسیا، مەنشفیك ١٩٠٥، بەلشفیك ١٩٠٧ بەسەرکردایەتی کرینسکی ٣٠٦
روخانی دەوڵەتی قاجار ٣٠٧
زەنگی مەترسی و هۆشیاربوونەوەی کوردی خۆرهەڵات، شۆرشەکەی سمکۆ ٣٠٨
رەزا شاو فاروقی میصر رووەکەنە نەڵەمانیا ٣١١
کەوتن و ریسوابوونی رەزا شا ٣١٢
خزمایەتی کورد و گەلی میصر ٣١٤
خزمایەتی ئێران و میصر ٣١٥
کۆماری کوردستان ـ مەهاباد ٣١٨
یەکەمین کابینەی وەزیرانی کۆماری کوردستان ٣٢٣
دووا رۆژەکانی شای ئێران ٣٣٥
تێرۆرکردنی مستەفا موسا – باوکی خومەینی و . موستەفا ـ کوڕی خومەینی ٣٣٦
ئێران رۆژێك بەر لە گەڕانەوەی خومەینی لە پاریسەوە بۆ ئێران ٣٤٧
کورد راستەوخۆ لە نێوان ئێران و نەفغانداا ٣٥٠
پەراوێزەکان بەشی سێیەم ٣٥٧

بەشی چوارەم

بەسەرکردنەوەیەکی ٣میرنشینی کورد ٣٦١
دەوڵەتەکان و میرنشینەکانی کورد ٣٦٢
میرنشینی ئەردەڵان ٣٦٧
ڕێکخستنەوەی ماوەی فەرمانڕەوایی میرەکانی ئەردەڵان ٣٧٨
میرنشینی سۆران ٣٧٩
میرنشینی بابان ٣٩١
نەوەی یەکەم (یەکەمین نەڵقەی زنجیرەی بابان) ٣٩١
دووەمین نەڵقەی زنجیرەی بنەچەو ڕەچەڵەکی بابان ٣٩٢
سێیەمین نەڵقەی زنجیرەی بابان ٣٩٣
چوارەمین نەڵقە ٣٩٤
میرو پاشاکانی بابان و ماوەی فەرمانڕەواییان (١) ٣٩٨
مێژوی میرایەتی بابان , بنەچەو ڕەچەڵەك ٤٠٢
نەوەی یەکەم ٤٠٩
نەوەی دووەم ٤١٠
نەوەی سێیەم ٤١٥
میر و پاشاکانی بابان و ماوەی فەرمانڕەواییان (٢) ٤١٥
مەستورەی کوردستانی ٤١٧
کورد لە بازنەی ململانێی نێوان ئێران، عوسمانی، نەفغان و ـ ڕووسیای قەیسەریدا ٤٢٤
خان موحەممەد پاشای بابان ٤٢٩
خانە پاشا لەشکری عوسمانییەکان بەگۆرگا نخواردوو دەدات ٤٣٢
دەرکەوتنی نادر شا ٤٣٥
سەلیم پاشای بابان ٤٤٢
نەورەحمان پاشا ٤٥٣
پەراوێزەکانی بەشی چوارەم ٤٧٢

پانۆرامای
دیرۆکی دێرین و نوێی کورد
٤٠٠٠ پز. ـ ١٩٧٥ ز.

کورد

نەتەوە، نیشتمان، ناسنامە، کولتور

مێژووی دێرین

جوگرافیا

ئاین و ئاینزاکان

زەردشت و ئاینی زەردەشتیی

میرو میرنشینەکانی کورد

حکومەتی کوردستانی خوارووی کۆماری کوردستان

شۆڕش و راپەڕینەکانی کورد

زمان و زارزمانەکان

بەختی رامیاریی

بەرگی یەکەم

بەشی ١ ـ ٤

دەستپێك وسەرەتایەكی پێویست

رەوەندی كورد لە ئەوروپا، ئەسكەندناڤیا، ئەمەریكا، ئاستی رووناكبیریی و هۆشیاریی ئەتەوەییان لە چاو عارەب و تورك و فارسدا كزو لاوازەو تاكوتەرا ناگادارییەكی لە میژووی ئەتەوەكەی هەیە، جوگرافیاش ئەوە هەر نەیكردبێت، هۆیەكەش دەگەڕێتەوە بۆ:

١ ـ هەندێك لەو رەوەندە لە بنەڕەتدا نەخوێندەوارن.

٢ ـ ژمارەیەكی هەرە زۆریان ئاستی خوێندنی سەرەتایی و ناوەندییان بڕیوە.

٣ ـ خوێندەوارەكان كە خۆیان بە (رووناكبیر) دەزانن بایەخ بە خوێندنەوەو خۆفێركردن نادەن.

٤ ـ ئەوانەی قۆناغەكانی خوێندنی سەروتریشیان تەواوكردووە سەرقاڵی بوارەكەی خۆیانن، وەك ئەندازیاریی بیناسازیی، ئەلێكتریك، كۆمپیوتەر، میكانیك، پزیشكیو دەرمانسازی ... هتد.، یا بە كارێكی لاوەكییەوە خەریكە بۆ بژێوی ژیان. چەندین خاوەن بڕوانامەی بەكالۆریۆس دەناسم كرێكارە، یا شۆفێری تەكسییە، یا لە مااڵوە دانیشتووەو خەریكی پێگەیاندنی منداڵەكانیەتی.

٥ ـ ئاوڕدانەوە لە كردنەوەی مەڵبەندی كولتووریی، رووناكبیریی، هونەریی، وێژەیی بۆ كۆكردنەوەو بایەخدان بە رەوەندی كورد. ئەوەی هەیە زۆرتر لە بەریتانیاو سویدە. لە وڵاتی ئەڵمانیا (شتی) لێیە بە ناوی كوردەوە بەاڵم لە جێگەی نەبووانە، ناوی زلو دێی وێران!

مرۆڤ لە ئەوروپا لە ژیانی رۆژانەدا لە شوێنی كارو دەرەوەشدا پەیوەندی لەگەڵ تاكەكانی چەندین نەتەوەدا دەكات بە خۆیاڵو كولتوور و ئاین و میژوو و پلەی شارستانی جوراوجۆریانەوە، وەك ئەڵەمان، ئینگلیز، هۆڵەندی، فەرەنسایی، بەلجیكایی، سویدی، دانیماركیی، نەرویژیی، نەمسایی، رووس، ئۆكرانی، نازەریی، چینیی، یابانیی، ئەفەریقایی، عارەب، فارس، تورك... هتد.

چەندین جار لە وتوێژی نێوان لاوی سەرگەرمی كورد و بێگانەدا هەستم بە شەرمەزاری كردووە كە دەڵێت: من كوردم، كوردستانیم، زەردەشتیم، كە وتمان نەخێر، نەخێر، نەوەی بەرپەرچیشمان بداتەوە چاوی دەردەهێنین، كورد زۆر نازایە ...هتد، بەرامبەرەكەشی زۆر بە هێمنی و بەشێنەیی دەڵێت: نێ، نێ بەاڵم من حەزدەكەم بزانم كورد لە چ رەگەزێكە؟ فارسە، تورکە، عارەبە. چیە؟ كوردستان كام وڵاتەیە، لە نەخشەدا نییە، بۆ بە سەر چوار پێنج وڵاتدا دابەشبوون، زەردەشتیی چیە؟ هاوڕێ دەتوانیت نەوانەم بۆ رووننكەیتەوە، زانیاریەكم لە بارەی كوردەوە هەبێت؟ كاكەی كورد بەرپەرچی شانازی و لە خۆڕابینەوە دەڵێت كورد، كوردە، نە عارەبە، نە فارسە، نە تورکە، زمانی كوردیش زمانێكی جیاوازە، داگیركارانیش كوردستانیان پارچە پارچە كردووە، هەمووی رزگار دەكەین، پەلە مەكە دەبینیت، نێمە لە تورك و فارس ژمارەمان زۆرترە، نا، زەردەشتیش پەیامبەرە وەكوو موحەمەد، باشە!؟ باشە، زۆر باشە، بەاڵم چۆن. تۆ هیچت روون نەكردەوە... نەجۆرە هەڵوێستانە زۆر كاریان تێكردمو دڵم بە خۆمان دەسوتا، لاوی كورد بە

هەستێکی پاکی ولاتپارێزییەوە بێچەک و پێداویستی جەنگ دەچێتە گۆڕەپانەوە. شتێکی دیکەشم زۆر لە بار دڵ گرانبوو، لە عارەبی عێراق، میصرو نەردەنم دەبیست لە رووی (دۆستایەتییەوە) دەیانوت کوردو عارەب هەر برابوون و هیچ جیاوازییەکمان لە نێواندا نییە، یەک ئاین و یەک قورئان و یەک پەیامبەرو یەک زمان و یەک مێژووشمان هەیەو چارەنووسیشمان هەر یەک چارەنووسە! ئەوان نەیاندەزانی جیاوازیمان زۆرەو لە هەمووشی جیاوازتر، جیاوازیی زمانە. سالی ١٩٩٤ هێشتا دووسێ مانگ بوو لە ئەڵەمانیا گیرساببوومەوە، ئەو دەمە کورد لە ئەورووپا زۆر نەبوون، لەگەڵ هاوڕێیەکی عارەبی میصریدا لە بنکەی شەمەندەفەری شاری کۆڵن چاوەڕوانی گەڕانەوە بووین بۆ شاری ناخن، لە ناکاو کوردێکی خۆمان پەیدا بوو، دوای من چۆن و تۆ چۆن وتی (نەمزانی لە خارجیت، مەحکەمە کرایت، نەتیجەت هەیە، نەی عانیلەکەت؟ قەسەمەن بیللا ئەڵەمانیا لجوء نادات، دوو رەفزو یەک طەردم هەیە، نەمەل نییە، طبع ئەصابیعیشم لە هۆڵەندا هەیە، خیطەم داناوە نەچم لە بەریتانیا تەقدیم لجوء نەکەم. نێ صیحەت و نەحواڵ، موورتاحیت؟ عینوان و رەقەم تەلەفونەکەم بنووسە...) هاوڕێ عارەبەکەم بیرهاتەوەو هەردووکیانم بە یەکتر ناساندو وتم نەوە باسی... قسەکەی بڕیمو وتی هەمووی زۆر جوان تێگەیشتم، نێودش هەر بە عارەبی دەدوێن! راستییەکەی مستەفای هاوڕێم نیازی خراپ نەبوو، مەبەستیشی سووکایەتیو بۆچوونی شۆڤێنزمانە نەبوو، شارەزای بووم، دۆستی کوردبوو، بەڵام شوولکێکی تەڕی لە سەری لوتمدا، چاوم چەماخەیکرد، هەرلەوێدا پەیانێکم بە خۆمدا، مەرجە مەرجی پیاوەتی بێت لە نەمرۆوە بەو زمانە کوردییە پاکو بێگرێوگۆڵە رەسەنەی باپیران بدوێم بێگانە تەنیا وشەیەکی تێنەگەن. نەوە یەک. دووای شەش صاڵیش بڕیارمدا بۆ چەکدارکردنی رەوەندی کورد لە هەندەران بەتایبەتیو کوردستانیش بە گشتی بەچەکی کوردایەتیی لەهەموو بوارەکانی میژوو و جوگرافیا، نەژاد و رەچەڵەکی کورد، کورد لە سەدەکانی پێش عیسادا، لە سەردەمانی ماد، ناشوور، کلدان، سومەر، نەلیکساندەر، داریۆش، زۆما، کورد بەر لە بلاوبوونەوەی ئاینی نیسلام، هێرشی دەوڵەتی نیسلام و عارەب بۆ سەر کوردستانو نێران. کورد و ئاینی نیسلام و دەسەلاتی خەلافەت، ئیمپراتۆریای بێزنتە، سەلجووق، هروژمی تورکە مەغۆلەکان بۆ کەنارەکانی بۆسفۆرو مەرمەرە، دەوڵەتی عوسمانی، دەوڵەتی صەفەویی شیعەگەریتیو ململانێکانی لەگەڵ ڕێبازی سوننەگەریتیدا، جەنگەکانی عوسمانیی - صەفەوی، عوسمانیی - رووسیا، نێران - رووسیا، صەفەوی، کێشەی خەلافەت، میرنشینو قەوارە سەربەخۆ و نیمچە سەربەخۆکانی کورد و بەتایبەتیش میرنشینەکانی نەردەڵان، بابان، سۆران، موکریان، ڕووبکردنەوەی سەردتاو بنەتای زنجیرەی میرو پاشاکانی بنەماڵەی بابان،، کێشەی خەلافەت، سەرهەڵدانی ڕیبازی کوردو ئاینەکانی کورد، دەوڵەتەکانی نێران، ڕووخانی قاجارو عوسمانیی، دامەزراندنی نێرانی نوێ، دواڕۆژەکانی سوڵتان، بزوتنەوەی یاساخوازان لە تورکیاو نێران (مەشروتە)، بزوتنەوەی نەفسەردکانی کۆمەڵەی یەکێتیو پێشکەوتن، لە تورکیا،بزوتنەوەی

کەمالیزم، دامەزراندنی کۆماری تورکیا، نێرانی حەمە رەزاشا دوای رەزاشای باوکی، هەرەسی شۆڕشی ئەیلوول، شۆڕشی گەلانی نێران،دواڕۆژەکانی شای نێران، دامەزراندنی کۆماری ئیسلامیی نێران. زمانی کورد، زار زمانەکانی کورد (دیالێکت)، شۆڕش و راپەڕینەکان، بەتایبەتیش شۆڕشەکانی باکوور، شۆڕشەکانی شێخ مەحمود و بارزان لە باشوور، شۆڕشەکانی سمکۆی شوکاك و کۆماری کوردستان - مەهاباد لە خۆرهەڵات، بارزانی و بارزانییەکان لە نێوان چوار دوژمندا، عێراق، بەریتانیا، تورکیا و نێران، دەرباز بوون بەسەر هەر چواریانداو پەڕینەوە لە رووباری ناراس بۆ خاکی سوڤێت. شۆڕشی چواردەی تەمموز ١٩٥٨ لە عێراق،بارزانی و بارزانییان، شۆڕشی ئەیلوول ١٩٦١. ئەمانە وەك بابەتی سەرەکیی کە چەندین بابەتی دیکەش لە خۆدەگرن. هەردوو بەڵێنەکەشم ئەنجامداوە، بۆ بەڵێنی یەکەم دۆستو ناسیاوەکانم لە ئەڵمانیا، هۆڵەندا، بەریتانیا و سوید ناگادارنو دۆستی خۆشەویستم هەیە بە پێکەنینەوە دەڵێت برا خۆمن کوردم قورنان بەهەقت کەمە کەمێك لە قسەکانت تێدەگەم. بۆ پەیانی دووەمیش نێستا، کە نەم دێرانە دەنووسم بەرەبەیانی رۆژی ٢٠١٠/١٠/٣٠ یەوکتێبەکەم گەیاندۆتە کۆتایی کە یەکەم وشەیم لە ٢٠٠٣/٥/٢٠دا نووسیوە. من دەڵێم کتێب، تۆ بڵێ پرۆژە، چونکە لە قەبارەی کتێبێکو دوانو سیانیش هەڵگشاوەو ماوەی حەوت ساڵو نیوی رەبەق رۆژانەو بێدابڕان دە کاتژمێر پتر کارم تێدا کردووە، رۆژانی پشوو یا بیکاریشم دوازدە کاتژمێرو پتریش تەنیا باڵو هەر خۆمو خۆمو پتر لە ٥,٥٠٠ لاپەڕەی A٤ بە دەست نووسیوەتەوە، رەشنووسی یەکەمو دووەم و نینجا پاکنووسم کردوون لە پتر لە ٢١٠٠ لاپەڕەداو نامادەی چاپو بڵاوکردنەوەیە. پێدەچێت خوێنەرێك بڵێت حەوت ساڵ ماوەیەکی زۆرە. ناهەقیشی نییە، منیش بە ئەسپایی بە گوێیدا دەچرپێنم، رۆژنامەوانی هەرەناسراوی عارەب دکتۆر موحەمەد حەسەنەین هەیکەل کە دوستێکی کوردەو زۆریش تامەزرۆی خوێندنەوەی نووسینەکانیمو خۆم بە مەزنێکی وەك ئەو بەراوورد ناکەمو بە شاگردیشی ناشێم....هەیکەل جکە لە وەی سەرۆکی گەورەترین دەستگای راگەیاندنو چاپو بڵاوکردنەوەی عارەبە و لە میسر لەسەروو پۆستی وەزیری رووناکبیریی وراگەیاندنەوەیە، چەند جارێك پێشەوای راستەقینەی عارەبو دۆستی کورد جەمال عەبدلناصر پۆستی نەو وەزارەتەی خستە بەردەم، هەمور جارێك هەیکەل داوای لێبوردنی دەکرد.

ئەو پیاوە مەزنە چەندین سکرتیرو هاوکار ونامیرۆ ناسانکاریی لە بەردەستدایە؟ لە ژمارەن نایەن . کەچی پەرتووکێکی لە سەر شۆڕشەکەی گەلانی نێران کە بوو بە شۆڕشی خومەینیو کۆماری ئیسلامیی نێرانی لەسەر دامەزرا، لە ٢٧٤ رووپەردا بە ناونیشانی (مدافع آیات الله) تۆپهاوێژەکانی نایەتوڵڵاکان نووسی، چوار ساڵ پێوەی خەریکبووە! منێکی تەنیا باڵو قەڵەندەرو بە پێنووسێکی کۆڵو تووانایەکی کەمو زەینی کورتەوە، بەکۆڵنەدانو شەوڕۆژونی و ماندووبوونێکی زۆر، لە پاصەکانی هاتووچۆودا، لە میترۆو شەمەندەفەردا، لە میوانیو سەردانی خزماندا، لە کاتی کارو فرمانیشدا جانتا بۆرم هەر لە شاندا

بووەو کەموو زۆر شتێکم نووسیوە، لە یاریگاکەی تیپی نۆپی پێی ناخن (تیفۆلی) کرێکار بووم، بە پەلە کارەکانم تەواو دەکردو گلەییم نەدەهێنایە سەر خۆم، لە کاتژمێر دوانزەی نیوەڕۆ بەدووا خۆم بە ژوورێکدا دەکرد و جانتا بۆرم دەکردەوە، خەریکبە، سەرکارو بەرپرسەکانم دەیانزانی تەمەڵی و دەغەڵی ناکەم، گەڵێك جار بەسەردا دەهاتن، چاوپۆشییان لێدەکردم کە دەیانبینی بە خۆمو سیمای ماندوو و چاوێلکەکەی چاومەوە سەرقاڵی کۆمەڵێك پەڕەکاغەزم، بە پێکەنینەوە دەیانوت: پرۆفیسۆر! تەواونەبوو؟ لە نووسینەوەی نەم لاپەڕانەدا پەیڕەوی بەرنامەی زانستی و پشتبەستن بە بەڵگەو دۆکۆمێنتەکان کە بەردەستم کەوتون کراوەو لە هۆکارەکانەوە بۆ کار و ئەنجامەکان چووم یا بە پێچەوانەوە لە ئەنجامەکانەوە شۆڕبوومەتەوە بۆ هۆکارەکان و خۆم لە دریژەدادڕی و زانیاری بێکەڵك دوورگرتووەو ئەوەندەی تووانیومە بەرهەمەکەم بە زمانێکی سادەو ساکار نووسیوەو لە نووسینی وشکو برنگی مێژوویی نێزیك نەکەوتومەتەوەو بۆچوونیشم لە سەر رووداوو پاڵەوانەکانی بە سەنگو تەرازووی ئەو سەردەمە کێشاوە، نەك بە پێوانەو لێکدانەوەی ئەمرۆ. باوەڕناکەم هەڵەی واگەورەشم کردبێت وەك هەڵەی ئەو مێژوونووسە کوردەی لەم ماوەیەدا لە کەنالێکی ئاسمانیی کوردەوە لەمەڕ شۆڕشەکانی کورد وتی (ئەوانە شۆڕشی رزگاری ئەبوون "ردفعل" بوون و داوای لابردنی زوڵم و فەسادیان کردووە)!! کە لەو جۆرە هەڵانە پێت بە کێردەکەی مەلای مەشهور بیکرنێت. بەندە بە کۆڵێکی گرانەوە خۆم لە گێژەنگی دەریایەکی قوڵ هاویشتو کۆڵەپشتەکەم گەیاندە ئەوبەرو نەو پەیامەی دەمویست گەیاندم، جاخۆیشەری هێزاش سەرپشکەو خۆیی و وێژدانی زیندووی.

بابەتە سەرەکییەکان بریتین لە نەژادو رەچەڵەکی کورد، کورد لە سەدەکانی پێش عیسادا، لە سەردەمانی ماد، ئاشوور، کلدان، سومەر، ئەلیکساندەر، داریۆش، رۆما، بەر لە بڵاوبوونەوەی ئیسلام، هێرشی (دەوڵەتی) عارەب و ئیسلام بۆ سەر کوردستانو ئێران، بێزنتە، سەلجووق، هرووژمی تورکە مەغۆلەکان بۆ کەنارەکانی بۆسفۆرو مەرمەرە، دەوڵەتی عوسمانی، دەوڵەتی صەفەوی، کێشەی خەلافەت، سەرهەڵدانی ڕێبازی شیعەگەریتی و ململانێکانی لەگەڵ ڕێبازی سوننەگەریتیدا، جەنگەکانی عوسمانی و صەفەوی، عوسمانی و ڕووسیا، ئێران و ڕووسیا، کوردو ناینەکانی کورد، دەوڵەتەکانی ئێران، شۆڕشو ڕاپەڕینەکانی کورد لە باکوور، باشوور، خۆرهەڵات، حکومەتی مەلیك مەحمود، کۆماری کوردستان لە مەهاباد، چەکدارانی شێخ، کۆڕانی سمکۆ، شۆڕشەکانی بەرزان، کۆمەڵەی ئازادی ئەفسەرە کوردەکانی سوپای عێراق، دامرکاندنەوەی شۆڕشەکانی بارزان، بارزانیان لە مەهاباد، کەوتنی کۆماری کوردستانو لە سێدارەدانی سەرکۆمار پێشەوا قازی موحەمەد، پەرینەوەی بارزانیان لە ئاراسەوە بۆ سۆڤێت، شۆڕشی ١٤/تەموز ١٩٥٨، مافەکانی کورد لە سایەی ڕژێمی کۆماریی عێراقدا، شەریفی مەککە و کوڕەکانی، وەهابیەکانی نەجدو بنەماڵەی سعوود، ڕووخانی هەردوو دەوڵەتی قاجارو عوسمانی، دامەزراندنی ئێرانی

نوێ، دواڕۆژەکانی سوڵتان، بزوتنەوەی یاساخوازان لە تورکیا و ئێران (مەشروتە)، بزوتنەوەی نەفسەرەکانی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن، دەرکەوتن و سەرکەوتنی مستەفاکەمال ئەتاتورک، کەمالیزم، دامەزراندنی کۆماری تورکیا، ئێرانی حەمە رەزاشا دوای رەزاشای باوکی، شۆڕشی ئەیلوول، هەرەسی شۆڕش، شۆڕشی گەلانی ئێران، دواڕۆژەکانی شای ئێران، دامەزراندنی کۆماری ئیسلامی ئێران، هەموو میرنشینو قەوارە سەربەخۆو نیمچە سەربەخۆکانی کورد، شۆڕشو راپەڕینەکانی کورد لە باکوور، باشوور، خۆرهەڵات، حکومەتی مەلیك مەحمود، کۆماری کوردستان لە مەهاباد، چەکدانانی شێخ، کۆڕانی سمکۆ، شۆڕشەکانی بەرزان، کۆمەڵەی ئازادی ئەفسەرە کوردەکانی سوپای عێراق، دامرکاندنەوەی شۆڕشەکانی بارزان، بارزانیان لە مەهاباد، کەوتنی کۆماری کوردستانو لە سێدارەدانی سەرکۆمار پێشەوا قازی موحەمەد، پەڕینەوەی بارزانیان لە ئاراسەوە بۆ سۆڤێت، شۆڕشی ١٤/تەموز ١٩٥٨، مافەکانی کورد لە سایەی رژێمی کۆماریی عێراقدا، شەریفی مەککە و کوڕەکانی، وەهابیەکانی نەجدو بنەماڵەی سعوودو چەند بابەتێکی دیکەش، لەتەك ئەمانەدا وروژاندنی چەندین لایەنی پەیوەست بە نووسینەکەوە وەك بەسەرکردنەوەی میژوو ئەگەر هەر گێڕانەوەی رووداوەکان بێت بێ تاوتوێکردنو تەتەڵە و سەربێژنگ و بنبێژنگ، ئەوە دەبێتە چیرۆکو هەر بۆ خوێندنەوە دەشێت ئەك تێگەیشتنو بەستنەوەی هەموو لایەنەکان پێکەوەو شارازەبوونی خۆمانو دەورویەرو دۆستو دوژمنو پەندو ئاموژگاری وەرگرتنو گەڵاڵەکردنی بیرۆکەی دروستە.

میژوونوسانی وڵاتانی داگیرکاری کوردستان بە جۆرێك میتشکی نەوەکانیان بە بیرویاوەڕی شۆڤێنییانە ئاوداوە، کتورد وەك نەتەوەیەکی خاوەن زمان، میژوو، کولتوور و خاك ناخوێندنەوەو هەریەکەشیان بەشێکی بە حەڵاڵی خۆی دەزانێتو پێشەکیش بڕیاریانداوە تۆمارکردنی رووداوو ئەنجامەکان بە چ ئاڕاستەیەکداو تەنها بۆ بەرژەوەندی خۆیان بێت.

نووسەرو میژوونووسی بێلایەنو بەویژدانیشیان تێدا هەڵکەوتووە لایەنی راستی بەرنەداوە، لە نیو تورکدا وەك: بیشکچی، ئەولیاچەلەبی، شەمسەدین سامی، مەحمود کەشغری نووسەری (دیوان لغات ترك) . حەیدەر چەلەبی ١٥١٤ـ ١٥١٨ز. بەکوردستاندا گەڕاوە، ناصیح مەترەقچی ١٥٣٤ ـ ١٥٣٦ ز. هاتۆتە کوردستان . یالچین، بەهیجە بۆران، کەمال پیر، هالۆك گرگر.لە فارسەکانیش وەك: ئەسکەندەر مونشی، تەفرشیان، زریەخت . لەنێو عارەبدا ئوونەی وەك ئیبن بەتتوتەی مەغریبی ١٣٠٤ـ ١٣٦٩لە گەشتەکەیدا لە بەغداوە هاتۆتە کوردستان نووسیویەتی دانیشتووانی شارەکانی مووصل، ماردین، سنجار کوردن . ئیمامی غەزالی ١٠٥٨ ـ ١١١١ ز. فەرموویەتی: رووناکبیری ئیسلام لەسەر شانی چوار زانایە، سیانییان کوردن. مەسعوودی خاوەنی کتیبی(مروج ألدهب) بنەچەی هۆزەکانی کوردی بەسەرکردۆتەوە. تە بە ری (ألطبري) خاوەنی کتیبی (أخبار ألملوك) وتوویەتی خەلیفە مەروان

کورده .ئەوه جگه له نووسەرانی رووسیا وەك: باسیل نیکیتین، مینورسکی، خالفین،لازاریف، فیلچفسکی، ئەفیر بانۆڤ. کریس کۆچرا - فەرەنسا، مارتین ڤان برۆنسەن - هۆلەندا، گوینتەر دیشنەر - ئەلەمانیا، میچەر نۆئیل،جەیمس ریچ، ریتشارد بیستن - بەریتانیا، ئەمەی دووایین جینۆسایدی هەڵەبجەی رووماڵکردو به جیهانی ناساند .

گەلانی پێشکەوتوو له پاڵ زمانو میژووی خۆیاندا میژووی گەلانیش دەخوێندنەوەو کەموزۆر زمان کانیشیان فێردەبن بۆ تێگەیشتنی رابوردۆیان و پەیوەندیو له یەکتر تێگەیشتنی نێستاو داهاتوو. کورد به گشتیی زمانی دراوسێ داگیرکارەکانی دەزانێت، بەڵام شارەزای میژوویان نییە، سەرباری شارەزانەبوونی له میژووەکەی خۆی.

له قۆناغی خوێندنی سەرەتاییدا، زۆر له مامۆستاکانمان به تایبەتی بەهەشتیی مامۆستا عومەر عەبدلرەحیم کۆڵەبی ئەلفو بێی کوردایەتی فێردەکردین، چیرۆکەکانی فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە، قەلای دمدمو میری لەپزێپینی بۆ دەگێڕاینەوە بەدەمو دوویەکی شیرینو کاریگەر، ئەو هۆنراوانەی بۆی دەنوسینەوە رەوانیان بکەین، هۆشیاری دەکردینەوە و ئەو پرسیارەی لامان دەوروژاند بۆچی کورد هەر زمان، وێژە، میژوو وجوگرافیای بێگانەکان دەخوێنێت و شارەزاییشی لێیەیە، کەچی لەکوردستان کوێرو نەشارەزاو نامۆیە ؟ ئینجا بەوخوێندنەوە فرە کاریگەر و زمانە پوخت و شیرینەی هۆنراوەی نەتەوەیی و کۆمەڵایەتی بۆ دەخوێندینەوە کە تەنها وانەی ئەو قۆناغە بوو حەزمان دەکرد زەنگی تەواوبوونی وانەکە جارێ لێنەدرێت!! جگە له هۆنراوەی (ئەی تۆپەکە) تاکوتەرا نەم دێڕانەم له یادماوە:

لەسەر خەریتە شار بەشار نەڕۆم　　کەچی غەریبم له وڵاتی خۆم

****

دایك بە دەرزی و دەزوو دروومان　　بنووسێ لەسەر سەربێشکەی منداڵ

تا بە کوردستان بێتە گڕوگاڵ

له بێشکەی وادا چاو هەڵنەهێنێ　　درۆیە هەستێ تۆڵە بسێنێ

*****

لەبیرمە وەك شتێ تەما　　کە مامۆستا له ریز دانام

وتی ئەی خاڵ بنووسە جوان　　فیداتم خاکی کوردستان

*****

هۆنراوەی ئەی تۆپەکە

ئەی تۆپەکە فتبۆڵەکە　　من دێم له دەستم رامەکە

تۆ تۆپی یاریکردنی　　وەك کوڵەکەی رۆحی منی

وەختێ کە چوویت ناسمان　　بانگ کە لەمن یە زوبان

خۆش بێ وەتەن بەرزبێ　　وەتەن بە عیلم و فەن

دراوسێکانی کورد زمانی کوردی نازانن، بەڵام میژووەکەی شارەزان، چونکە زۆربەی هەرە زۆری نەو میژووە خۆیان نووسیویانە. ئەمە خاڵێکی سەرنج راکێشە:کوردبە گشتی زمانەکانی دراوسێ داگیرکارەکانی دەزانێت بەڵام شتێکی ئەوتۆ لە میژوویان نازانێت، دراوسێ داگیرکارەکانیش میژووی کورد شارەزان بەڵام زمانەکەی نازانن و نایانەوێتیش بیزانن!

لە دوای دەوڵەتی میدیاوە ستراتیژی زهێزەکانی ناوچەکە نەوەبوو، کورد وەکو مقاش، داشی دامە، کراس سوری بەر لەشکرو سوتەمەنیی جەنگ بەکاربهێنن‌و نەقڵی رامیاریی‌و دیپلۆماتککاریی کوردیش لەسالی۱۹۹۱بەدواوە پێدەنێتە یەکەم قۆناغی خەملاندن‌و هەنگاونانی سەرکەتوو، ستراتیژیەکەشی (نەگەر بگونجێت بە ستراتیژی بژمێرین) لە سەر بنەمای کەڵک لە ناکۆکی‌و بەیەکدادانی دوژمنەکانی وەربگرێت لە پێناو مانەوەدا. لەوەدا چاکیشی هێناوە بەبەراورد لەگەڵ شۆڕش‌و راپەڕین‌و میرنشینەکانداکە هەر هەموویان لە سفرەوە دەستیان پێکردو گەیشتنەوە سفریش. تۆ لەوە گەڕێ، بیری کوردایەتی لە قۆناغی سەرەتاییشدا وەک شانازیکردن بەخۆو باپیران‌و پاراستنی کولتوورەوە بەردەوام لە گەشەو پەرەسەندندا بووە، هەمیشەش نەو هەستە سروشتییە کە دواتر چۆتە قاڵبی بیرێکی دیارو رێکخستنی رامیاریەوە، شۆڕشەکانیان هەڵگیرساندووە نەک بەپێچەوانەوە.

سەرکردەو رابەرەکانی کورد زۆربەیان لە بنەماڵە نانیییەکان بوون و خوێندەوار و شارەزابوون، لە میژووی گەلانی دراوسێش زۆر بێئاگا نەبوون، زۆریشی لێوە فێربوون، بەڵام هەرگیز نەیانتوانی بیخەنە قاڵبی پراکتیکەوە، بەڵکو ئەزموونە تاڵەکانی دوویەرەکی‌و خۆخۆری و خۆپەرستی‌وچاولەبەرژەوەندی تایبەت‌و کەوتن‌و هەرەسەکانیان دووبارەو صەدبارە دەکردەوە. زۆربەمان هەرهەرەسی شۆڕشی ئەیلوولمان لەبەرچاوە، بەڵام لە راستیدا هەر هەموو شۆڕش‌و راپەڕین و حکوومەت‌و کۆمارو قەوارە سەربەخۆ و نیمچە سەربەخۆکانیش بەهەرەس کۆتاییانهات‌و تەنها و تەنها راپەڕینە میژووییەکەی بەهاری ۱۹۹۱ی باشووری کوردستان لە بارودۆخێکی نێودەوڵەتی گونجاودا سەرکەوت‌و خۆی لە بەرامبەر گشت هەڕەشە ناوخۆیی‌و دەرەکیەکاندا گرتووەو دەستکەوتیشی فرەیە.

شەش ملیۆن صاڵ پترە مرۆڤ لەم سەرزەمینەدا دێت‌و دەچێت، تەکنۆلۆژیای سەردەم گەیشتۆتە ناستی فەنتازیا، بەڵام هێشتا مرۆڤ زۆر شت فێر نەبووەو فێریش نابێت، رۆژانە دەبینین مرۆڤ بەو هەموو زانیاری‌و ئەزموونە کەڵەکەبووەی هەیەتی، لە ناوی گۆمێکی بچوکدا دەخنکێت، دەستی بە ناگر دەسوتێت، پەنجەکانی بە درگاوە، مشارەوە، مەکینەی گۆشت جنینەوە، ژێر چەکوشەوە دەبینت، رووداوەکانی هاتوچۆ،وەرگەڕان‌و تامپۆن‌و تەقەلێدان رۆژانە چەندین هەزار مرۆڤ دەمرن یا بریندار و

کەمئەندام دەبن، مرۆڤی ساغ لە پەرینەوەی نادروستی شەقامەکاندا دەکەوێتە ژێر ماشین و ماتۆڕ و پاسکیل، وەک چۆن مشک هێشتا تەڵە ناناسێت، گیانداره کێوییەکان تەڵەو حەشارگەی نێچیروانەکان ناناسنو جار لە دوای جار پێوە دەبن. لە جەنگەکاندا بە تایبەتی یەکەمین و دووەمین جەنگی گەورە دەیەها ملیۆن مرۆڤ گیانیان لە دەستدا، هەزارەها شارو گوند کاولکران، کەچی دەبینین مرۆڤ هەر پەنا بۆ جەنگ دەبات.

ئەمەریکا نەیدەتوانی لە ڤیێتنام،ئەفغانستان، عێراق و بۆ روخاندنی رژێمەکەی صەددام، جگە لە پەلاماری سەربازیی و جەنگ-ڕێگەیەکی دیکە هەڵبژێرێتو پەنا بۆ ئاگر و ئاسن نەبات ؟ ئەفغامیش وەک دەزانین لە ڤیێتنام بە سەری شکاوو قوونی دڕاوەوە خۆی دەرباز کرد، لە عێراق و ئەفغانستان داڕێکی بە دەستەوەیە هەردوو سەری پیسە، ئەگەر دەمێنێتەوە هەروەی، دەگەڕێتەوە هەزار جار وەی. دەستی لە کاروباری ناوخۆی ئەفغانستان وەرنەدایە دژی سوڤێتو نوسامەی کوڕی لادن دروستبکات کە دواتربووە ملۆزمی گیانیو لە سێ شوێنی گرنگو دواتر لە مالێ خۆشیدا کارێکی پێکرد کوڕە کەچەڵە بە سوڵتان تەڕبووشی نەکردووە.

دەڵێن شەڕ، جەنگ نیشانەی دواکەوتنی مرۆڤـودەسەلاتداران و رژێمەکانە. ئاخۆ ئەمەریکا دواکەوتووە ئەو هەموو ئاگری جەنگە خوێناویانە دادەگیرسێنێت؟ بەریتانیا دواکەوتەیە،سالێ۱۹۸۲ لە سەر دوو بست خاك پەلاماری دۆرگەی فۆکلاند ـ ئەرجەنتین دەدات‌و زوو فریای خۆی نەکەوتایەو هێزەکانی بکێشێتەوە، دەبووە جەنگێك هەموو ئەوروپای تێوە دەگلا.

هەندێکیش لەو باوەڕەدان شەڕ ـ جەنگ دیاردەیەکی شارستانییە! بەڵام کام شارستانێتی، کوشتارو خوێنڕشتنی مرۆڤ و کاولکردنی ئاوەدانییەکان و سڕینەوەی شارستانێتی، گەڕانەوە نییە بۆ سەردەمی تاریکیو نەزانین، بۆ پیادەکردنی یاسای دارستان؟

مەزنترین شۆڕش لە مێژووی کورددا هەتا ئەمڕۆ لە هەر هەموشیان بەسەریەکەوە درێژخایانترو بە دەستکەوتتر (پێشتر مایەو قانزاجیشمان دەدۆڕاند) لە بەرنامەو لە تواناشیدا بوو رژێمە یەك لە دوای یەکەکانی بەغدا کە هەرە بەهێزترینیان رژێمەکەی حیزبی بەعس بوو بە سەرۆکایەتیی ئەحمەد حەسەن بەکر ـــ صەددام حسێن بڕووخێنێت، بەڵام شۆڕش تەنوریك بوو ئاگرەکەی بە دەست کوردەوە نەبوو،(ئاگرخۆشکارەکان) ڕێگەیان نەدەدا سەرکەوتنی کۆتایی بە سەر دوژمندا تۆمار بکات، گوایە بارودۆخی ناوچەکە و بەرژەوەندییەکانیان دەکەوێتە بەر مەترسی. تەنها دەڵاقەیەکیش بۆ هەناسەدانو ژیانی شۆڕش، سنووری نێران بوو، نەویش وەك ئەمەریکای ئاغای ئەوندە هاوکاریی شۆڕشیان دەکرد بتوانێت بەردەوام هێزو تواناکانی رژێمە یەك لە دوای یەکەکانی بەغدا دابدۆشێتو لاوازو لاوازتریان بکات هەتا نێران لە هەلێکی لە باردا کودەتایەکی سەربازیی دەکات‌و رژێمێکی چەفتەوعەگال بەسەری

نەلقە لەگویێ خۆی دادەمەزرێنێت . ١٩٧٣ نازم گزار یەك هەنگاوی مابوو شانێ نێران بەو ناراتە شاد بكات، گەر ئەوەش رووبدایە ئێتر نێران كاری بە كوردو شۆڕشەكەی نەدەما و دەبوو پێشمەرگە بە ناچاری لە سنووری سووریاوە هەناسە بدات یا چەك دابنێت.

زۆربەی هەرە زۆری رووناكبیرانی كورد و سەركردەكانیش پاساو بۆ سەرنەكەوتنی شۆڕشەكانی كورد دەدەنە پاڵ فاكتەرە جوگرافییەكە، گوایە بستێك خاكی كوردستان نەكەوتۆتە سەردەریا!! ئەی شۆڕش لەخۆرهەڵات، باكوور بۆ سەرنەكەوت یا لە بەشە گچكەكەی ناوەند شۆڕش بۆهەڵنەگیرسا، خۆ گەرووی هورمزو بەندەری نەسكەندەروونە كوردستانن؟ بزاڤی كوردایەتی هەرگیز كاری تیۆرسیتی نامەردانەی لە بەرنامەدا نەبووە وەك تەقاندنەوەی شوێنە گشتیەكان، فڕاندنی فڕۆكە، كەشتیی، پاصی گواستنەوەی گشتیی،گواستنەوەی منداڵانی خوێندنگاو... هتد. جێگەی خۆی لای دۆست ودۆژمنان بەرچاو و دیارە. ئەی پەلاماری بنكەو دەسگاكانی بەرهەمهێنانی نەوتو پاڵاوگەكان وبۆرییەكانی گواستنەوەی بۆ نەكردە بەرنامەیەكی درێژخایەنو زریكە لە گازەردی پشتی عێراقو نەورووپاو نەمەریكا هەستێنێت، لە پێناو(پەترۆل) و پاراستنی دەمارە سەرەكییەكەی پیشەسازیدا بیرێك لە چارەنووسی كورد بكەنەوە، هەرچەند ئەوەش كارێكی ئاسان نییە، بەڵام دووسێ جار صاڵانی حەفتاكانو هەشتاكان بە سەركەوتوویی ئەنجامدرا.

رێكخراوی حەماس وەك رێكخراوێكی ئیسلامیی ـ رادیكاڵ لە باشووری دەوڵەتی لوبنانی عەلمانی راستەقینەدا دامەزرا، كە سەرانی دەوڵەتی لوبنان بە هیچ جۆرێك وەها بزوتنەوەیەكیان بۆ قوت نەدەچوو لە بەشێكی لوبناندا هەڵتۆقیوە، ئیسرائیلیش بەرد هاوێژێك لێوەی دووەە، كەچی حەماس خۆیگرتو ئیسرائیلیشی دەرپەڕاندو بوو بە هێزێكی سەرەكیی كێشەی عارەب و جوولەكە و ژمارەیەكی گەورەو قووڕس لە هاوكێشەكەدا كە هەموو لایەنەكان ورد بیخوێنەوە و ململانێی دەسەلات لەگەڵ رێكخراوی(فەتح) بكات و حكومەتێكیش لە كەرتی غەززە دابەزرێنێت ... ئەمە سیناریۆیەكە سەرەتاكەی نازادكردنی شێخ یاسین بوو لە زیندانەكانی ئیسرائیل و هەر هاتە دەرەوە بەهاوبیرەكانی راگەیاند(لوولەی چەكەكانتان بكەنە فەتح،ئەوان دوژمنی راستەقینەن! بەشی دووەمی سیناریۆكەش كشانەوەی سوپای ئیسرائیل بوو لە كەرتی غەزە بۆ ئەوەی حەماس دەسەلاتێكی بەرێوەبردنی تێدا دابمەزرێنن.لێرەدا مەبەستم بەراوردكردنی بزوتنەوەی حەماس و شۆڕشی نوێی كورد نییە، مەبەستم بوێریو بەزاندنی هێڵەسوورەكانە كەبۆی دانرابوو، هەروەها ئەوجۆرە سیناریۆیانە كەجاران سەیر و نامۆ دەهاتنە بەرچاو بەڵام لەم رۆژگارەدا زۆر ئاساییە و دەوڵەتانی ناوچەكەو دەرەوەی ناوچەكەش بەتایبەتیی بەریتانیاو ئەمەریكا دەستەو تاقم و گرووپ ورێكخراو دروست دەكەن و دەیانكەن بەگژ ئەواندا بەپێی (پلانی رێگاكە) رێناكەن.

کورد به درێژایی مێژووه دێرینەکەی ناکۆك و دژو خۆخۆر بووه، هێزو تواناکانی بەسەر دووژمنەکانیدا دابەش بووه، هەرگیز دوو سەرکردە پێکەوە دانوویان لە مەنجەلێکدا نەکولاوە، هەر بۆ نموونە هێزەکانی گۆڕەپانەکە ۱۹۵۸ ـ ۱۹۷۵ پارتی دیکراتی کوردستان و کاڕیلەو پارتی کۆمۆنیستی عێراق بوون . ۱۹۷٦/ ۱۹۷۷ ـ ۱۹۹٤ پارتی دیوکراتی کوردستان ـ عێراق، یەکێتی نیشتمانیی کوردستان، حیزبی سۆسیالیستی کوردستان ـ عێراق، پارتی کۆمۆنیستی عێراق، پارتی سۆسیالیستی کورد(پاسۆك)،کۆمەڵەی زەحمەتکێشانی کوردستان ـ نێران،حیزبی زەحمەتکێشانی کوردستان ـ عێراق، پارتی گەل، پارتی دیوکراتی کوردستان ـ نێران،کۆمەڵەی مارکسیی لینینی لە کوردستانی خۆرهەڵات و پارتی کرێکارانی کوردستان (پێکەکە) لە باکوور، نەمەرو ئەوسەریشی تفەنگ و پیشمەرگە و شاخو خەباتی نهێنیی ناوشار و شارۆچکەکان بوو، کاڕیلەو پاسۆك لە کانیاوی بیری کوردایەتیو پێکەکە لە سەر بنەماکانی مارکسیزم دروشمی رزگارکردنی کوردستانی گەورەیان بڵند کردبوو.

پارتی و یەکێتی و سۆسیالست و دیوکراتی نێران جگە لە کۆمەڵە لە بەرنامەو پەیڕەو و پرۆگرامدا یەك ناماڵج بوون کەبریتیبوو لە(دیۆکراتی بۆ عێراق / نێران و نۆتۆنۆمی بۆ کوردستان و مەگەر لە پێکهاتەی سەرکردایەتییەکانیاندا جیاواز بوون ...دوواتریش لەو هێزەسیاسییانەی هاتنە گۆڕەپانەکە، بەرچاوترینیان بزوتەوەی چاکسازیو گۆڕانە، کە وەك سەرەتا بە گۆڕوتینێکەوە خۆی ناساندو لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی کوردستاندا، بەهاری ۲۰۰۹ توانی ۲۷ کورسی پەرلەمانی کوردستان بەدەست بهێنێت وەك رەنگدانەوەی ناڕەزایی جەماوەرو گەڕان بەدوای نەلتەرناتیڤدا . بەبۆچوونی من نەو سەرکەوتنە کاتیە و پێوانەی راستەقینەی سەرکەوتنی بزوتنەوەی گۆڕان لە هەڵبژاردنەکانی داهاتوودا دەبێتە نیشانەی سەرکەوتنو جێگیر بوون لەنێو جەماوەردا.

نەوەی نەمرۆ دەبینینو مایەی شادیو پەسەندی جەماوەری کورد، خۆشبەختانە هەر هەمور لایەنەکان بەجیاوازی ناپیاو بیرو بۆچوونیانەوە بۆ یەکەمین جار لەمێژووی کورددا قۆناغێکی سەختو دژوارو چەقبەستوو تێدەپەڕێنن و لەپێناو ناماڵجە پیرۆزەکاندا، ناکۆکیەکانیان دەخەنە لاوەو بەیەك هەڵوێست بە گرووپە نیسلامییەکانیشەوە بەرنامەی سەرخستنو گەشەپێدانی حکومەتی هەرێمی کوردستان و کێشەی ناوچە دابڕێنراوەکان لە ژێر نااڵی کوردستاندا کۆیکردوونەتەوە، کە خۆی لە خۆیدا،نەگەر تاسەربێ دەستکەوتێکی مێژوویی مەزنە.

سەرکردەکانی عارەبی عێراق بە ناچاری مافەکانی کورد دەسەلێنن‌و دەڵێن مافی کورد رەوایە، بەڵام ناکرێت نەوەی هەزارەها صاڵە لێی زەوتکراوە بە یەکجار وەریبگرێتەوە! وەك نەوەی کورد نەخۆشێك بێت، پێویستە دەرمانەکانی ژەم بە ژەم بخوات.

نازایەتی یا سەرگەرمیی کورد لای دۆستو دوژمن ناشکرایە، بەڵام نەو نازایەتی یاسەرگەرمییە چ

مافێکی له مافەکانی کورد دابینکرد، له کوردەواریدا بەکەسێکی ترسنۆک دەناسکەن، بڕیا کوردیش چش لەو شانازی‌و خۆهەڵکێشانە پووچەڵە وەک جوولەکە (ترسناک) و بەکۆنەپەرواز دەولەتی سەربەخۆی دابەزراندایەو تووانای رووبەڕووبوونەوەی بەرچاوی هەموو دوژمنەکانیشی هەبووایە. جوولەکە ترسنۆک نین، بە هەمووانیشیان سەلماندوە نازاو نەبەردن، نەو ترسۆکیەیان کە هەردابڕا لە کوردستان‌و عێراق لێقەوماوو بێکەس بوون، مسوڵمانەکان دەیانوت تەملە کافرن ناگرین لە ریشیان بەردەدا.! رووداوەکانی مێژوو و نەنجامەکانی زۆرجار ناوەژو، لنگەو قوچ دەخوێرێتەوە، توانا و لێهاتوویی‌و پلانە ناشکرا و نهێنییەکانی پاڵەوانەکان دەبن بە ژێر نەنجامەکانەوە، سەرکەوتووەکان دەبنە کوڕی گەل‌و رامیارو سیاسەتوانی بلیمەت‌و سەرلەشکری قارەمان‌وبلیمەت و سەرکردەی مەزن نەگەرچی شیاوی نەوەش نەبن. نەوانەی بە ناماقوڵیش ناگەن‌و بە ناکامی سەر دەنێنەوە، بەڕابەری بوودەڵەو کورتبین‌و نەفام ناودەبرین.

لەسەرەتای مێژووی مرۆڤایەتییەوە خاک‌و مرۆڤ و ناین بە دوای یەکتردا هاتوون وبەردەوامیش کاریگەریی بەرچاویان لەیەکترکردووە. خاک نشینگەی هەموو گەل‌و نەتەوەکانەو پێویستە هەریەکەیان بەشێکی سەربەخۆی هەبێت. مرۆڤ بەپێی یاساکانی سەرزەمین گەورەترین سەرمایەو هەڵکشاوترین زیندەوەرەو خاوەنی ژینگەکەیە،ئەوە لەو روانگەیەوەیە کورد دەڵێت(هەر سەر سەلامەت بێ)، بەپێی یاساکانی ناسمانیش کاملترین گیانلەبەرو میراتگری پەیامبەرانی یەزدانە لە سەر زەوی.

ناینیش ناینی یەزدانەو زۆر بەراشکاویش مرۆڤ سەرپشک دەکات چ ناینێک هەڵدەبژێریت، بڕوانە فەرمودەی پیرۆزی یەزدانی دڵۆڤان بۆ پەیامبەری نیسلام(لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ) (البقرة: ٢٥٦) (وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَن فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعاً أَفَأَنتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُواْ مُؤْمِنِينَ) (یونس: ٩٩) یەزدانی مەزن پەیامبەری نیسلام هۆشیار دەکاتەوە کە مسوڵمان بوون‌و ناینداریی زۆرەملی‌و تۆپزی نییە، خوای تۆ گەرەکی بووایە، هەرکێ لە سەر زەوی دەژی باوەڕیان دەهێنا، تۆ گەرەکتە نا بە دڵ باوەڕپێنن و مسوڵمان بن. کەواتە خاک‌و مرۆڤ‌و ناین کامیان لە پیشترن، پیرۆزترن؟ بەڵای مرۆڤ دۆستانەوە سەربەخۆیی گەلان و نەتەوەکان و پێکەوە ژیانێکی پڕ لە نازادی‌و بەختیاری‌و برایەتی بۆ هەموان گرنگترین ناماقجەکانە .

بەڵام نیسلامی رامیاری - رادیکاڵ هەوڵدەدات لەپێناو چەسپاندن و پیادەکردنی دەسەڵاتی شەرع لەسەرتاخواری وڵات وبەهەمو جومگەکانی ژیانی مرۆڤەکانداو بەردەوام هەوڵدان بۆ سڕینەوەی ناسنامەی نەتەوەیی گەلان‌و سنووری نیشتمانەکان لەپێناو سێ ناماقجدا: نەتەوە(نومە)ی موسوڵمان، خاکی موسوڵمانان و ناڵای نیسڵامدا.لە نێو هەموو گەلانی موسوڵماندا نەم تێزە لە نێو کورد و عارەبدا زۆر بە خەستیی رەنگیدایەوە، پاڵەوانێکی مێژوویی مەزنی وەک سەلاحەددینی ئەیوبی هەموو ناماقجێکی رزگارکردنی قودس وسەرکەوتنی ناینی نیسلام بوو، بیری بەڵای کورد و نیشتمانی کوردا نەچووە.گەلانی

عـەرەبیش نـەوەتا سـەرگەرمی نیـسلامی رامیـارین و کێـشە نەتـەوەیی و نیـشتمانییەکانیان و لـەپێش هەموشیانەوە کێشەی فەلەستین گورپوتینەکەی پێشتری نـەماوە وزۆر کالبۆتـەوە. هوشـیاریی نەتـەوەیی و هەستی ولآت پارێزیی لە نێو عارەب و کوردا بەشێوەیەکی گشتیی سست و لاواز دەردەکەوت،بەلآم گەلانی عـەرەب پەیوەندییـەکی رۆحـانیی لـە ناخیانـدا چـەکەردی کـردووە وبـەکێتی هـزر(بونیـادێکی فیکریـی یەکگرتوو)ی پێداون کە سـەرچاوەکەی قورئان وزمانە یەکگرتووەکەیانە کە نەویش هەربەهۆی قۆرئانەوەیـە، بەلآم نەو هەستی نەتەوەیی و ولآت پارێزییە لای تـورک فـارس هـەر لەسـەرەتاوە بـەگورپوتین بوو،هـەر نـەو دوونەتەوەیەش کەلکی تەواویان لە ئاینەکەوەرگرت بۆ دابینکردنی بەرژەوەندییە بالآکانیان لەسـەر حـسابی عارەب وگەلانی دیکەی موسولمان، دەلێین لەسـەر حـسابی عـەرەب چـونکە منداڵـدانی پەیامەکە،پێگـەی ئاینەکە،پەیامبـەری ئاینەکە،پەراوی ئاینەکە و زمانی ئاینەکە هەرهەمووی دەگەرێنەوە بـۆ عـەرەب.تـورک بەپلەی یەکەم و فارس بە پلەی دووەم کـەلکیان لـە ئـاینی نیـسلام دەسـتکەوت،تورک دەولـەتی سـولتان و خەلافـەت و فارسـیش دەولـەتی ناسیۆنالیـستی دامەزرانـد. میژوونووسـانی نـەوروپایی دەلێـن دەولـەتـە ناسیۆنالیـستەکان بـەدوای شۆڕشـی پیـشەسـازیی و شۆڕشـی فەرەنسـادا لـە۱۷۸۹دا هاتنـە دامەزراندن. فارسـەکان هەر لەسـەرەتاوە، بەزۆری کوتەک بوو یا بە رەزامەندیی بـوو،زۆر ژیرانـە بـوون بـە نیـسلام و بـۆ خۆدزینەوەش لە دەسـەلآت و هەژمـونی دەولـەتی نیـسلام لـە مەککـە، سیـستەمێکی ئیـسلامیی سیاسـیی تەندوتیژیان رەنگرێژکرد لە ژێر پەردەی بەدەنگەوەچوونی نیمام عـەلی وهاوکاریکردنیدا(شـیعەگەرێتی) بـۆ دەربـازبوون لـە دەسـەلاتی خەلیفـەکانی نیـسلام(جێگرەکـانی پەیامبـەر)وهاتنـەدەرەوە لەوبازنەیـەو خۆجیاکردنەوە لەعەرەب و پاراستنی نەتەوەی فارس ودەولـەتە نەتەوەییەکەی، لەو پێناوەشدا سـڵیان لـەهیچ کارێك نەدەکردەوەوکاتیان بە فیڕۆ نـەدەدا، خەلیفـەی یەکـەم نەبووبـەکریان دەرمـانخوارد کـرد، خەلیـفـەی دووەم عومەری خەتابیان لەکاتی نوێژکردندا کوشت، موسولمانی سوننەمەزهب لەنوێژدا هـەردوو دەسـتیان لەسـەر سـکیان دادەنـێن وەك چـۆن عومـەر دەسـتی بەزامەکانییـەوەگرت، خەلیفـەی سـێیەمیش دوای نابڵوقەدان ناگریان لە خانووەکـەی بـەرداو کەهاتـە دەرەوەکوشـتیان.نیـسلامی سیاسـیی تورکیش لـەژیر پەردەی خەلافەت و خەلیفەی موسـولمانانداو هـەژمـونی نەتـەوەی تـورک و تـۆرانیزمی بەسـەر هەرهـەمور گەلانی خۆرهەلآتی ناوەند و نەوروپای خورهەلآتیشدا سـەپاند.

جگە لە گەلانی نێران کە خاوەن شارستانێتیو پێشکەوتنن، بەتایبەتیش لە هونـەرو وێـژەو بیناسـازیدا، داگیرکارانی دیکەی کوردستان، عـەرەبو تورک خۆیان بەسـەر کـورددا دەشـکێننەوەو شـانازی بـەڕابردووی خۆیانو تەلاری بڵندی شارستانێتی پڕ شکۆیانەوە دەکەنو زۆر سـووك لە کورد دەڕوانن گوایە لە کوولەکـەی تەڕیشدا ناوی کورد نەبراوە مەگەر وەك نموونەی ناپاکیو بێنمەکی. تورك بە (کورد بەدنیهاد)و عـەرەب بـە مەجووس- ناگرپەرست ناویان دەزڕاند! نیشانەکانی پێشکەوتنی داگیرکارانی کوردستان بە فارسیـشەوە لـە

چیدا دەردەکەوێت؟ لە لەشکری قەبەو چەکی کوشندەو هێزی تۆقاندنو سەرکوتکردن و ولاتی بەرفراوانو پانوپۆڕ و خاکی بەپیتو سەرچاوەکانی ئاودا، یان دوانەکەوتن لە رەوتی پێشکەوتنی گەلان بە کولتوورێکی گەشبینی مۆدێرنەوە؟ (٥٠٠٠) ساڵ بەر لە عیسا لە (نوور)ی نێوەڕاستی عێراق، ٢٢٥کم. باشووری بابل، نامێری گاسن بەکارهێنراوە بۆ زەوی کێڵان.

٣٢٠٠ ساڵ بەر لە عیسا لە (وەرکا)ی باشووری عێراق هونەری نووسینیان داهێناوەو مرۆڤایەتی بەو داهێنانە مەزنە لە سەدەکانی بەر لە مێژووەوە دەپەڕێننەوە بۆ سەردەمی مێژوو - تۆمارکردنی دیرۆک. بەر لە یاسای حامووڕابی کە ١٧٩٢-١٧٥٠پز. فەرمانڕەوابووە، یاسای نەشتوتە ١٩٥٠ پز، یاسای نۆرگۆ ١٠٩٤ پز. پەیڕەو دەکران، کشتوکاڵو پیشەسازیی دەستیی، دروستکردنی گۆزەو دیزە لە گوندی چەرمۆ (چەرمە)ی نێزیک کەرکووکو لاپاڵەکانی چیاکانی زاگرۆس کوردستاندا کورد دۆزیویەتییەوەو گەشەی پێداوە)[٢] دەی کێ پێشینەی شارستانێتیی هەیە؟ خۆئەوانە تورک، فارس، عارەب نەبوون (فبأي الاء ربکما تکذبان) و د یرۆکی مرۆڤایەتی دەشێونین؟ گەلانی سەر بە داگیرکارانی کوردستان هەر لە منداڵییەوە مێشکیان بەو مێژووە ناو دەدرێت بە خواستی خۆیان لە سەر کورد نووسیویانەو هەر لە بەرنامەکانی خوێندنو پەروەردەوە فێرد دەرمارگرژیو لوتبەرزی و بالادەستی دەکرێنو کەناڵەکانی راگەیاندنیش بە هەموو جۆرەکانییەوە ئەوەندە ئەو قەوانە سوواوانە لێدەدەنەوە درۆ زلەکان دەبنە راستی! میدیای کوردیش هەتا کۆتایی پەنجاکانی سەدەی رابوردوو و سەرەتای شەصتەکان لە ژمارەیەك پەڕاو کە زۆربەیان دیوانی هۆنراوە بوونو چەند هەفتەنامەو مانگنامە و دوو سێ کاتژمێرێك پەخشی رادیۆ بە زمانی کوردی لە توانایدا نەبوو دەنگی کورد بە خوێنەرو گوێبیستی گەلانی دراوسێ بگەینێتو بەرچاویان روونو مێشکیان بەرووی دێرۆکی راستەقینەی کورددا بکاتەوەو کاریگەرییەکی هەبێت بە خۆیانو مێژووە چەواشەکانیاندا بچنەوە، گەلێشیان لێناکرێت بەرهەمی نووسەرێکی بێلایەنو بەوێژدانیان نەخوێندۆتەوە، نازانن کورد لە سەدەی نۆیدا، بەڕابەرایەتی مەلیك مەحمود حکومەتی کوردستانی باشووری دامەزراند بەر لەوەی فەیسەل حکوومەتی عێراقو رەزاشا حکومەتی ئێرانو مستەفا کەمال کۆماری تورکیا دابمەزرێنن! گەر نەوەش بزانن و دەیەها نموونەی دیکەش بەرچاوو گوێیان بکەوێت شەختەی سەهۆڵبەستووی مێشکیان وا بە ئاسانی ناتوێتەوە، بەڵام هیوادارم و بە کردەوەش دەبینین نەو چەند مۆمەی گرووپە چەپڕەوەکان لە تورکیاو ئێران دایانگیرساندووە یەکەمین چینی شەختەکەی گەرمکردووەو دڵۆپەکان لە زەنگۆڵ زەنگۆڵ چۆڕانەوەدا خێراتر دەبنو زنجیرەی نەرمەباران وەردەگرنو مێشکە داخراوەکان هێمن هێمن بە سەر کێشەی کورددا دەکرێنەوەو پشتیوانیی لێدەکەن وەك دەنگی شەقامە باریکەکان بەرامبەر دەنگی شەقامە بەرینەکانی بالادەستان. نەمەش گۆڕانکارییەکی هیوابەخشەو هەر لە نیستاوە نەنجامەکانی هەنگاو بە هەنگاو دەردەکەون.

چالاکییەکانی پێشمەرگە لە باشوور، بەر لە یەکەمین جەنگی کەنداو(جەنگی هەشت ساڵەی نێران - عێراق) کاتی جەنگەکەش نۆتۆماتیکی لە بەرژەوەندی نێران بوو، هەر پێشمەرگەو کەسێکی سەربەرێکخراوێکی رامیاریی لایەنەکانی شۆڕشی کورد بکەوتایەتە دەست دوژمنەکەی، ئاشکرابوو بە تاوانی بەکرێگیراوی نێران بە هەڵواسین (خنکاندن)، گوللەباران، تەزووی کارەبا،یا لە ژێر ئەشکەنجەدا گیانیان دەردەکێشاو ژمارەی شەهیدانیش هەر هەڵدەکشا کە رۆژانە قەتارەی تەرمەکانیان لە قەصابخانەکانی مووصڵو بەغدادا دەرهاوێژرا، ئەمە جگە لەوانەی لە (نەمنە خوێناوییەکەی سلێمانی) شەهیدو بێسەروشوێن دەکران، رۆژ هەبوو ژمارەی شەهیدانی شارەکەی هەڵمەتو قوربانی لە ژمارەی لەدایکبووەکان پتر بوو.... کەچی لەناکاوێکدا ماوەی هەفتەیەك نەو شارە خۆڕاگرە کەوتە بەر هاوەنبارنکردنێکی کوێرانەی خەست، هەمورولایەکی شارەکەشی خوێناوی کرد،ناوجەرگەی شار،گەڕەکەکان،ناوبازار و شەقامەکان، مزگەوت وخوێندنگاکان،باخچەی ساوایان،خەستەخانە ...بارودۆخی شار تێکچو، دانیشتوان لەماڵ نەدەهاتنەدەر،هەر چوار پێنج خێزان پێکەوە دەحزانە ژێرزەمینی ماڵە دراوسێیەکەوە... ئیتر نە ئێرانی (هاوپەیمان) ونەهیچ لایەنێکی شۆڕشی کورد شتێکیان لەویارەیەوە نەدرکاند،سوپای عێراقیش هەلوێستێکی نەبوو،بومورجێك هەرنەبێت هێزی ئاسمانیی لەماوەی چەند خولەکێکدادەیتوانی سەرچاوەکەی بدۆزێتەوە و بێدەنگیشی بکات بەڵام نەیکرد،لەکاتێکدا خەڵکی سادە دەیوت ئەم ناگرباریانە لە دەورووپشتی چاڵە خەزینەوە دێت کە بەدەست پێشمەرگەوەیە! ئەوەندی من بزانم هەتا نەمرۆش نەو دەست درێژییە ناڕەوایە، لاپەڕەیەکی شاردراوەی مێژووی نوێی کوردە وەك هەزاران لاپەڕەی پێشتر و دوواتر کەبەردیان خراوەتەسەر. جگە لە عێراق،ئاخۆ لایەنە پەیوەندیدارەکان بەو جۆرە پاداشتی بنەماڵەی شەهیدەکانی دایەوە کە هێشتا لەژیاندابوون؟

یەکێك لە هەڵەکانی صەددام (بە هەمور خراپەکانیشیەوە لە چاو رادیکالیی نەتەوەیی و ئاینیی تورك و ئێراندا بە حەوت ئاو شۆردرابووەوە) یەکێك لەهەڵەکانی ئەوە بوو نەیکرد هەر لە سەرەتای جەنگەکەوە دەستی ئاشتی بۆ کورد درێژ بکات، ئەو هەنگاوێك و کورد هەنگاوێك لە یەکتر نێزیکبنەوەو بەو هەنگاو بە هەنگاوە بگەنە ئەنجامێك بەرژەوەندی هەردوولای تێدا بێت.

وتم هەڵە، بەڵام پێدەچێت هەڵە نەبووە، صەددام نەکردەو دەستەپاچە نەبوو، چاوی بە هەمور لایەکدا دەگێڕاو بۆ چارەسەرکردنی کێشە گەورەکان بە تایبەتیش ئەو جەنگە خوێناویە دەستی بۆ هەر لایەك درێژ دەکرد خێرێکی بە نێو چاوانەوە بێت، ڕەنگە ئەو لایەنەی لە نێو لایەنەکانی شۆڕشدا دەستنەکەوت کە نوێنەرایەتی کوردی باشوور بکات، هەر لایەنێکیش بە تەنها بیکردایە، دەبوو بە تەنها بیکاتو ئەوەش بۆ صەددام نەدەگونجا جۆرە نۆتۆنۆمییەك بە کورد بداتو شۆڕشیش هەر بەردەوام بێت، لەگەڵ ئەوەشدا لەگەڵ یەکێتی نیشتیمانی کوردستاندا هەردوولا بە ناچاری بەختی خۆیان تاقیکردەوەو ئەنجامەکەشی بۆ

هەردوولا واکەوتەوە (بریا نەمکردایە؟) زیانی صەددام لەوەدابوو یەکێتی تونددوتوڵ خۆی بە ئێرانەوە بەستو زیانی یەکێتیش لەوەدابوو ئەندام و لایەنگرانی ناشکرابوون و شیرازەی ڕێکخستنەکانی کەلێنی تێکەوت، ژمارەیەک کادیری پێشکەوتوو، ئەندامی سەرکردایەتیش (وەک دەڵێن) پەیوەندییان لەگەڵ میریدا دامەزراند. بەشبەحاڵی خۆم لە دەنگۆ بەولاوەشتێکم لەوبارەیەوە نەدیوە ونەبیستووە، فایلێکیشم نەدیووەو بەڵگەیەکیشم بە دەستەوە نییەو کەسێکیش لەوانە لێکۆڵینەوەو لێپێچینەوەی لەتەکدا نەکرا، یا بدرێتەدادگا. پاکانەیان بۆ ناکەینو تفەنگیش بە تاریکییەوە نانێین.

هەر لەسەر یەکەمین جەنگی کەنداو، چ جۆرێک جەنگ بوو، ڕژێمێکی گوایە سۆسیالیزمو ڕژێمێکی ئیسلامیی ڕادیکاڵ، شۆڤێنیزمی عەرەبو فارس، ململانێی شیعەو سوننە یا جەنگی کۆنەقینی خومەینی بەرامبەر بە صەددام؟ زۆربەی هەرە زۆری لەشکری عێراق بەوپێیەی شیعە زۆرینەی دانیشتوانی عێراقن، شیعەبوو، کەچی دژی برا شیعە ئێرانییە هاوەزەبەکانیان دەجەنگان.خومەینیش بە ناوی جەنگی پیرۆزەوە (جیهاد) کە شەڕی ناینداریانە دژی گاوران (کافران) لەشکری شیعەی دەنارد سەر شیعەو سوننەو یەزدیو کاکەییو کلدانیو ناشوریو هەموشیانی بەیەک چاو وەک گاور تەماشا دەکرد، کلیلی دەکردە گەردانەی بەهەشت بۆیان و(نەللاهو نەچبەر) بڕۆن گاور بکوژنو دەرگای بەهەشت بکەنەوە.

نەو کلیلبازییە داهێنانی خومەینی هەشتا صاڵان نەبوو، پاپای ڕۆما حەوت سەد صاڵ پێشتر شاکانو گەلانی نەوروپایی بۆ (جەنگی پیرۆز) دژی نیسلامو ڕزگارکردنی نۆرشەلیم - قودسو گۆڕی پیرۆزی مەسیح هاندەداو کارتی چوونە بەهەشتی پێدەفرۆشتن! جیاوازی چاوبەستەکەش هەر لەوەدایە کلیل بە خۆڕاییو کارت بە پارەبوو، هەردووکیشیان بازاڕی گەرم بوو.

تیرەو هۆزی (دوواکەوتە) هەن کە کێشەو ناکۆکی بکەوێتە نێوانیان، هەرلایەنەو، پاڵەوانی خۆی دیاری دەکاتو بەلیستێکەوە (کوتەک) دەبێرێتە مەیدانو شەڕ دەست پێدەکات، بەڵام دور پاڵەوانەکە لە یەکتری نادەن، بەڵکو هەردووکیان لە گاشە بەردێک دەدەن، کامیان یەکەمجار لیستەکەی شکا، نەوە سەرکەوتووەو کێشەکە لە بەرژەوەندی هۆزەکەی کۆتایی دێت! نەرێ وڵاتانی پێشکەوتوو کە بە دوای شەڕدا دەگەڕێن و نەگەر نەبێت دروستی دەکەن، چەندیان ماوە لە بووارى (مرۆڤ بە نرخترین سامانە) بگەنە ناستی مرۆڤ دۆستییو پێکەوەژیانی نەو تیرەو و هۆزە دواکەوتوانە؟

مرۆڤە هەرە دێرینەکان ژیانو بەرژەوەندی و چارەنووسی خۆیان بەتاکەکانی دەورو پشتی خۆیانەوە بەستووە لە شێوەی گرووپ گرووپداو نەو نەشکەوتانەی کە شەویان تێدا بەسەر بردووەو زارۆکەکانیان تێدا پاراستووە لە درندە کێوییەکانو نەو ناوچانەش راوو نێچیرڤانیان تێدا دەکرد بوون بە نیشتەن،لانە،گوند، شار، وڵات و گرووپەکانیش ژمارەیان زۆرتر دەبوو، تیرەو هۆزو گەل پەیدابوون و لەوێوە خۆیەستنەوە بە خاک وگەڵو وڵاتەوە، خۆشەویستی نەتەوەو وڵاتپارێزی بوونە لایەنێکی گرنگی ژیانو مانەوە، وەک

هەستێکی دەروونی قوڵو قوڵتریش دەبووەو لەماوەی چەندین هەزار، ملیۆن ساڵدا دەچێتە قاڵبی بیرو باوەڕەوە هەر نەو بیرەش لە شێوە هەرە سەرەتاییەکانیدا پاڵنەرو هاندەری دۆزینەوەو داهێنانەکانە وەک ئاگرو سەرئاونشینو دروستکردنی کوخەو کشتوکاڵ و پەرستنی رۆژ و هەیڤ و ئاو و ئاگر و هتد... لە ترساندا، یا لە خۆشەویستیدا، گۆرانیو ئاوازو سەما و هەڵپەڕکێش بۆ ڕەزامەندی نەو هێزانەو دەربڕینی شادیی لە سەرکەوتنەکانی خۆیان بەسەر درندە بەهێزەکانو دوژمنەکانیشیانداو هونەری هۆنراوەو چیرۆکو هێلکاریو هەڵکەندنی شێوەکاریو وێنەو کۆتەڵسازیش (پەیکەرسازی) هەر لەوێوە سەرچاوەیانهەڵدا.

لێرەدا تەنیا مەبەستم دیاریکردنی هەستی خۆشەویستیی گەلو نیشتمانە لای کورد، کەوەک گەلانی دیکە کاریگەریو ڕەنگدانەوەی چەند قوناغێکی لە ڕێبازی هونەرمەندو هۆنەر(شاعیر)و نووسەری کورددا هەبووەو هەیە، کە سەرەتا لای دەستەی دووەمی شۆڕەسوارانی بواری هۆنراوە نەحمەدی خانی و حاجی قادری کۆیی ڕەنگڕێژو فراوان کراو بووە هەوێنی بەرهەمەکانیان وەک دوو نەستێرەی پرشنگداری ئاسمانی وێژەی کوردایەتی بە هەر سێ دیوی ڕەخنە لە خۆگرتنو پلاندانانو هاندانو خۆکۆکردنەوەشدا بۆ خەباتو شانازی بە خۆکردنیش.

بێرە کوردستان نەزیزم گەر تۆ سەیرانت دەوێ
بتبەمە قەندیل نەگەر تۆ ناوی کوێستانت دەوێ

یا کە دەڵێت :

باسی سەیرانو سیاحەت ناکەم ئیتر ئەی وەتەن
تۆ لە جێگەی قاهیرەو تارانو بەرلینی منی

هۆنەر(شاعیر)ی مەزنی کورد گۆران هەتا لەسەر ڕێبازی کوردایەتی بوو، شاکارەکانی (گەشتی هەورامان)و (گەشتی قەرەداخ)و (هەڵۆ بەگ)ی جوانە مەرگو شەهیدی دەهۆنییەوە، بەڵام کە چووە ریزەکانی پارتی کۆمۆنیستەوەو هەستی خۆشەویستیی وڵاتی کوردانی گۆڕی بە شەیدایی مۆسکۆو پرۆلیتاریاو وڵاتێکی سەرتاسەریی یەک سنوور بۆ هەموو گەلان! ئیتر نووکی پێنووسەکەی شیلەی هەنگوینی هۆنراوەی لێنەدەتکاو بەرهەمی بەهێزو پێز و نەفسوناوی لێنەدەرسکا. کەس بە دۆی خۆی نازێت ترشە، نووسەرو وەرگێڕی بە تواناو بە بەرهەمو و بەهرەمەند حەمەی مەلا کەریم نەگەر بەهەڵەدا نەچم صائبی ١٩٧٣ بە ڕاشکاوی فەتوایەکی وێژەیی ڕاگەیاند: لوتکەی هەرەبەرزی هۆنراوەی کورد، گۆران گەورەترین هۆنەر(شاعیر)ی سەدەی بیستەمی کوردە! نووسەرو وەرگێڕێکی وەک خۆی بەهرەمەند، سەعید ناکام وەڵامێکی جوانی دایەوە، برالە، سەدەی بیستەم هێشتا ٣٠ سی صائبێکی بە بەرەوە ماوە،با پەلەنەکەین! سەعید ناکام مۆر تەختی نیشانەکەی پێکابوو، شێرکۆ بێکەس صائبی ١٩٦٨ یەکەم دیوانی هۆنراوەکانی بڵاو کردەوە بە ناونیشانی(کەژاوەی گریان) و دووای پازدە صائبێك هەموو هۆنەرانی نوێی

کوردی جێهێشتو پێش سەردەمی خۆیشی کەوتو هێشتا هەر سەدەی بیستەمیش بوو.!
بە بۆچوونی کۆڵەواری خۆم شێرکۆی سەردەمانێك هاوبیری کاژیك، یا دروستتر هەتا ١٩٧٠ کە نیتر لە ریزەکانی نەو کۆمەڵەیە کشایەوە کە تا نەو کاتە بەرپرسی لقی سلێمانی کاژیك و سەردەمێکیش رێکخەرم بوو لە شانەیەکی دووقۆڵیدا، بە شێرکۆی تێپەڕ ناو دەبەم. هۆنەری چاکمان زۆرە، نەوانەیان لە تەمەنی خۆمدان یا هەندێك بەتەمەنترن زۆربەیان دەناسم یا هاوڕێو دۆستی نازیزن، هیوادارم لە بۆچوونەکەم زوێر نەبن. شێرکۆ هەر لە (قوتابخانەکەی کوردایەتیدا) پێگەیشت کە هەتا سەرەتای حەفتاکانی سەدەی رابوردووش قوتابیەکی پێشکەوتووی بوو.
بە بەرچاوخستنی چەند خاڵێکی دیکەش دێمە کۆتایی وروژاندنی نەو باسانەی ناوەڕۆکی بەرهەمەکە بە گشتی بە ناویاندا دەگەڕێت جگە لە ناوەڕۆکی بەشە سەرەکییەکەکان.. شۆڕشی نوێی کورد وەك هەموو شۆڕشەکانی پێشتر نەرك و خەبات و قوربانیدان وکوێرەوەریی هەر بەسەر شانی سەرکردایەتی و پێشمەرگەو رێکخستنەکانی نەو حیزب و کۆمەڵەو رێکخراوانەوە نەبووە لە شۆڕشدا بووین، جگە لە چەك هەڵگرتنو خەباتی رێکخراوەییش، سەدان هەزار کوردی سەربەخۆ لە سەنگەری کورد و کوردایەتیدابوون لە شارو شارەدێ گوندەکاندا و بەر شاڵاوی گرتنو کوشتنو نەنفال و چەوساندنەوەو ناپێنو ماڵوێرانی و دەربەدەریی نێران و تورکیا و نەوروپا هاتنو هەردۆستو پشتیوانی شۆڕشیش بوون، نەو خەباتگێڕو ولاتپارێزانەو گوندنشینەکان زۆریان بەسەر شۆڕشەوە هەیە، بەڵام زۆربەی زۆریشیان ناوڕێکی نەوتۆیان لێنەدراوەتەوە .
نەوانەی لە ناخەوە و تەنها بۆ کوردو لە پێناو سەرفرازیو ناینده‌یەکی روناکدا شەوانە بە خەمو پەژارەو ترسی پەلامارە کوتوپڕەکانی نیوەشەوان بۆ سەر ماڵان بە تەمای سەری خۆیان و بینینەوەی دایك و باوك و خوشك و برا و هاوسەرو زارۆکەکانیان نەبوون، رۆژانەش بەدەم دڵەڕاوکەی نان پەیداکردنی نێو بازار، فەرمانگەو خوێندنگاو کارگەکانەوە شەوو رۆژ وسەردەمانێکی دوورو درێژیان پێکەوە گرێدەدا، چ ناوڕێکیان لێدراوەتەوە. لەوەش خراپتر نەوەی دەبینرێت، باڵای شەنگی کام لەو جوامێرانە دەگاتە نەژنۆی هەڵپەرستێك؟ خوا بیبڕێت سەرکردەی خۆپەرستو کەسانی کوپی رۆژ نەوەندە زۆرن، هەر نەوانە دیارن، (کۆتەڵ - پەیکەر)ی پێشمەرگە نەناسراوەکان دڵنەوایی کام دڵسۆزی پشتگوێخراو دەکات، کام منداڵی هەتیو تێر دەکات، فرمێسکی چاوانی دایك و خوشك و هاوسەرە جگەر سوتاوەکان ناسڕێتەوەو تۆماری پڕ لە سەروەری نەو جوامێرە بیرکراوانە بە وشەیەك، تەنها وشەیەك دادەخرێت، مرد! هیچ کەناڵێکی راگەیاندنیش هەوانی مردنی راناگەێنێت، رێچکەی وەك شارەمێروولەی نۆتۆمبیل و شەش سەربازی سمێڵ قیت لەمبەرو نەوبەری تەرمی پێچراوە بە ئاڵای کوردستانو ناپوورەی سەرکردەو بەرپرسانی باڵاو جەماوەرێکی زۆر، کە زۆرتر دوای زیندووەکان کەوتووون نەك مردووەکە، بۆ نەو جۆرە کەڵە پیاوانە ناکرێت. گەڵۆ نەوە هەر لە کورد روویننەداوە، رۆژی ٢٠٠٩/١٢/١٧ کچە شۆڕشگێڕی ناسراوی شۆڕشی

رزگاریخوازی جەزائیر دژی فەرەنسا لەپەنجاکانی سەدەی رابوردوودا، (جەمیلە بوحەیرید)کە بە دەست نەخۆشییەوە دەنالێنێت لە کەنالەکانی راگەیاندنەوە داوای یارمەتی لە گەلی جەزائیر کرد ناوزێکی لێبدەنەوە، تەنها گەلی جەزائیر، نەک سەرکۆمارو حکوومەت! بۆ کەسێك تێبگات نەوە زۆرە بۆ نەو ملهوڕانەی لەسەر شانی ملیۆنەهای وەك جەمیلە گەیشتوونەتە کورسی دەسەلآتو پلەوپایە و وادەزانن کە دێنە دنیاوە وەك شازادەکان بۆ تەختو تاج لەدایکدەبن!!

تورکیا چی لە حکومەتی هەرێمِ دەوێت؟ نەو زرتە بۆزە کە نەمرۆ بە هەقو ناهەق خۆی لە کورد گیڤدەکاتەوە سەردەمی صەددام حسین وەك ماستی مەییو، نە ناوی تورکمانی دەهێنایە گۆڕێو نە کەرکووکیشی بە شاری تورکمان ناودەبرد، چونکە صەددام دابووی بە پەنا گوێیاندا کەگەلی عێراق لە هەردوو نەتەوەی عەرەبو کورد پێکهاتووەو رەگەزێکی دیکەمان لە نێودا نییەو هەرکەسێك خۆی بە جیاواز بگرێت زۆر بە هەڵەدا چووە، چونکە بە رەگەز یا عەرەبە یا کوردە و سەردەمی بالآدەستیی عوسمانییەکان مەسینە بەدەست وچلکاوخۆربوون. هەر بەو پێیەش لە هەموو سەرژمێرییەکانی سەردەمی بەعسدا ١٩٦٨ ـ ٢٠٠٣ تورکمان خۆی بەو جۆرە لەناو لیستەکاندا ناونووسەکرد.تورکیا و سەرانی تورك تووشی سەرەگێژە هاتوون و بەتایبەتیش لەگەڵ کوردا، ئەگەرنا، بە چ حسابێك و کام یاساو رێسای ژیریی، تورکیا بۆ تەنها چەندصەد هەزار بەرەگەزتورکێکی نیشتەجێی ولآتی قوبروس داوای دەوڵەتێکی سەربەخۆ دەکات بەڵآم نەو مافە لە ٤٥ ـ ٥٠ ملیۆن کوردی باکووری کوردستان حەرام دەکات و بێشەرمانەش دەڵێت بەهەموو توانامانەوە دژی هەر هەوڵێکین بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کورد، ئەگەر لە ناسمانیش بێت!

ئەو شەڕەی تورکیا لە هەردوو لایەنی جەنگیی و دیپلۆماتییەوە بە تەنها خۆ بە خاوەنکردنی تورکمان نییە، بە خەیاڵ پڵاوی خۆی، کوردستانی باشوور هەر ویلایەتی مووصڵەکەی جاران‌وخاکی بەرێێ سولتانەکانی عوسمانییە،دووای یەکەمین جەنگی گەورە، عێراقو نێستەش کورد داگیرکردووەو نەمرۆ نا سبەی دەگەڕێتەوە باوەشی نیشتیمان! سەربەخۆیی زۆربەی باشووری کوردستانو حکومەتو پەرلەمانی کوردستان بە تورك هەڵناوەشێتەوە، بە تایبەتیش لەم بارودۆخە نێودەوڵەتییەی نێستاو جێگیرنەبوونی رژێمەکەو باری داتەپیوی ناسایشدا کە زۆرتر لە دەردە دارێك دەچێت هەر بە سەر زیندووبێت، بەرنامەی ستراتیژیی تورکیا ئەوەیە بە بەردێك سێ نیشانە بشکێنێت، لە هاوکێشە نالۆزەکەی ناوچەکە بە هۆی پەیوەندی گرژبووی نێوان ئەمەریکاو نەورووپا بەرامبەر نێرانو ئەگەری جەنگ وەك دواین رێگە بۆ پەڕوبالکردنی نێرانو رەواندنەوەی هەڕەشەو مەترسییەکانی بۆ سەر نیسرائیل، تورکیا ئامادەیی بۆ چارەسەرکردنی کێشەی باکووری کوردستان بە هەنگاونانی بەرچاو پێشانبدات لەسەر بنەمای جۆرە نۆتۆنۆمییەك باشووری کوردستانیش بگرێتەوەو حکومەتی هەرێمیش بچێتە سنووری ئەو نۆتۆنۆمییەوەو وویلایەتی موصڵیش بەشێوەیەك لە شێوەکان ببێتەوە بەشێك لە تورکیا. نێرانیش پلانێکی لەو جۆرەی لە

ژێر سەردایە بۆ هەرێمی شیعەنشینی عێراق!

دەگەڕێمەوە سەر یەکەمین دێڕی ئەم پێشەکییە و دەڵێم ئەم هەوڵە بۆ بەرچاوڕوونکردنەوەی ڕەوەندی کورد و نەوانەن شارەزای مێژوو جوگرافیای گەلو ولاتەکەیان نین، ئەوەش بۆ من کارێکی ئاسان نەبوو، پرۆژەیەك هەموو لایەنەکانی ژیانی کورد لە کۆن و نوێدا بگرێتە خۆ، هەشت نۆ ساڵێك تەمەنو ماندووبوونو شەوڕۆنیشتی پێویست بوو، تەنها باڵو هەر هەموشم بە دەست نووسیوەتەوە، ئەوە هەر بەدەم ئاسانە هەشت نۆ هەزار لاپەڕەی ڕەشنووس دوای شەنو کەوکردن سەرلەنوێی نووسیومەتەوەو بووەتە پاکنووسی یەکەم (بۆرنووس)، ئەوەش دووای پێداچوونەوەو بڕارو پوختەکردن سەرلەنوێ وەك پاکنووسی تەواو وئامادە بۆ چاپ نووسیومەتەوە، هەستم بەوەش دەکرد چووومەتە ژێر باریکی قووڕس، لە دانیشتنێکدا لە مالی کاك فەرەیدون خەسرەوی رانیەیی لە شاری ئاخن ـ ئەڵمانیا ڕووی دوو پرسیارم کردە کاك مەمەند ئاغای ئاکۆ و کاك عەلی قازی کوڕی پێشەوا قازی موحەمەد، لە بارەی دوو ڕووداوەوە کە ڕاستەو خۆ پەیوەندییان بەو دوو بنەماڵەیەوە هەیە... پرسیارو وەڵامەکان پەلو پۆیان هاویشتو هاتنەوە سەر ئەو پرۆژەیەی من دەستم داوەتێ و وتیان ماندوونەبیت، ئەرکەکەت گرانە، وتم دەزانم و دەشزانم کورد واتەنی (بەردی زل هەڵگرتن نیشانەی پێدانەکێشانە) لە ڕاستیدا کە دەستم بەمکارە کرد نیازم لە نووسینی ١٠٠ صەد لاپەڕەیەك بوو، خێراو بە تەقەڵی درشت بەرچاوی ڕەوەندی کورد ڕوونبکەمەوە بەسەر ڕەچەڵەکی کورد، دەوڵەتی ماد، زەردەشت، شۆڕشو میرنشینەکان، نووسەرانو زانایانی کورد کە خزمەتی گەلانی دراوسێ و ئاینی ئیسلامیان کردووە، بەڵام چۆن میرنشینەکانی کورد تێدەگەین ئەگەر هەردوو دەوڵەتی عوسمانیو صەفەوی بەسەرنەکەینەوە. باسی دەوڵەتی ماد بکەین دەبێت باسی دەوڵەتەکانی ئێرانو بەتایبەتیش دەوڵەتی ئەخەمەنی بکەین، ئیتر هەر بابەتێك چەند بابەتێکی ڕادەکێشایە باسەکەوەو نەدەکرا پشتگوێی بخەم، ناخر ناکرێت شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی نەمر تێبگەین ئەگەر لە یەکەمین جەنگی جیهانەوە بۆینەچێنو داگیرکردنی عێراقو ململانێی بەریتانیاو دەوڵەتی عوسمانی ڕوون نەکەینەوە لەسەر ویلایەتی موصڵ، تا خۆدەتوانین دامەزراندنو هەرەسی کۆماری کوردستان لە ماوەی صاڵێك کەمتردا بخەینە بەرچاو ئەگەر پێشینەی شۆڕشەکانی بەرزانی لە گەڵدا نەبێت؟

بەکورتیو بە کوردی هەر لە ڕەچەڵەکو هۆزە هەرە دێرینەکانی کوردەوە هەتا ڕاپەڕینە مەزنەکەی بەهاری ١٩٩١و دواتریش یەك زنجیرەیە لە چەندین ئەڵقەو قۆناغی جیاوازداو پەڕاندنی هەر ئەڵقەو قۆناغێکی زنجیرەکە مێژووی قۆناغو سەردەمێك دەکات بە ژێرەوە. چار چییە؟ سوار بوون عەیبێك، دابەزین دووان! ناچار شانم وەبەرداو ئەوەندەی لێ سەوز بوو لەبەر دەستو دیدەی خوێنەری هێژادایە، وەك هەر کارێکی دیکەش لەکەم و کورتی بەدەرنییەو دوعاگۆی خوێنەری ژیرو هۆشیارم هەڵەو پەڵەکانم بۆ هەڵگرنەوە و بە سەرنجو بۆچوونی بە کەڵکو ڕەخنەی بنیاتنەر بابەتەکە دەوڵەمەند بکەن.

قەڵەمی کۆڵۆ بێبڕشتی منیش نەگەر کەلێنێکی لە هەزاران کەلێن پڕکردبێتەوە بۆ من سەرکەوتن و مایەی شانازییەو ناماڵێش هەر خزمەتەو دیاری شوانیش یا شەنە یا هەڵەکۆک .

نوری کەریم

ئاخن ـ نەڵەمانیا ٣٠/ ئۆکتۆبەر ٢٠١٠

میژوو ئەگەر تەنها گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ڕابوردوو بێت.
ئەوە هەبێتە چیرۆکی گوڵی ئاگرەکانی شەوانی زستان،
نەک زۆرانبازیی نێوان تاریکیی و ڕووناکیی،
وەک ملمانێی پەیامبەری ئیسلام و هۆزی قورەیش،
کۆیلەکانی ڕۆماو زەبر و زەنگی کایزەر،
ملمانێی نێوان هێزەکانی تاریکی و تاریکی،
وەک جەنگی هەشت ساڵەی ئێران و عێراق.
ملمانێی نێوان ڕووناکی و ڕووناکیش
وەک هەڵگەڕانەوەی خەواریج لە ئیمامی عەلی.
ناکۆکی نێوان میرەکانی کورد، شێخانی شەمزین و بەدرخانەکان،
مستەفا بارزانی و پێشەوا قازی موحەممەد.

بەشی یەکەم

قۆناغە سەرەتاییەکان و مێژووی هەرە دێرینی مرۆڤ
مێژووی دێرین و نەژادی کورد
کۆچ و کۆچڕەوەکان بە سێ ئاڕاستەدا
هۆز و هۆزگەلە دێرینەکانی کورد

وڵاتی کورد بەردەوام داگیرکراوە،
بەڵام هەرگیز
تا پۆی ملکایەتی و خاوەندارێتییە بە خوێن نووسراوەکەی
نەکەوتۆتە دەست داگیرکاران.

قۆناغە سەرەتاییەکان و مێژووی هەرەدێرینی مرۆڤ

پەیدابوونی مرۆڤ،کەیی و لە کوێی و چۆن، تەلیسمێکە هێشتا زانست و تەکنۆلۆژیای نوێش نهێنیەکانی نەدۆزیوەتەوە و نەگەیشتۆتە تەواوی راستییەکان و وەلامی پرسیارە ئەزەلییەکەشی نەداوەتەوە، ئاخۆ مرۆشك بەرهەمی هێلکەیە یا هێلکە بەرهەمی مرۆشکە، هەرچەندە نێوەڕاستی ساڵی ٢٠١٠ چەند زانایەك نەنجامی لێکۆڵینەوە هاوبەشەکانی خۆیان ئاشکرا کرد، کە گەیشتوونەتە ئەو ئەنجامەی هێلکە لە مرۆشکە و بەڵگەشیان ئەوەیە هەموو پیتاندنێك پێویستی بە جوتبوونی ڕەگەزێکی نێر و ڕەگەزێکی مێ هەیەو پیتاندنی تۆوی نێو جوتبوونەش پێویستی بە (مندالدان) یکە سوڕی ڕسکاندن و گەشەکردنی فسیۆلۆژیی ئەندام و کۆئەندامەکانی نێو (دەڵەمە)یە دابین بکات لە ئەنجامی پیتاندنەکەدا ڕسکاوە. جگە لەوەش نێو گۆڕانکارییانەی بەسەر (دەڵەمە)کەدا دێت و دەیگەێنێتە قۆناغی کۆڕپەلە پێویستی بە خۆراك و پلەیەکی گەرمیی تایبەت هەیەو دووای (سەردەرهێنان - سەرلەهێلکەجوقاندن)یش پێویستی بە چاودێرییەکی چڕو بەردەوامی (دایك) هەیە هەتا قۆناغی (کەچەڵە) بوون تێدەپەڕێنێت و زیندەوەرەکە پشت بە خۆی دەبەستێت بۆ بژێوی ژیان و خۆپاراستن.

ئەمانەش هەرهەمووی سروشت و ئەرکە ئەزەلی و خۆڕسکەکانی (مرۆشك- دایك)ە کە یەکەمین ئامرازو سەرچاوەی ژیانی مرۆڤ و گیاندارو باڵندەو مارو مێرووە بە شێوەیەرو هێلکەکەکارو ووشکەبڕۆ و خشۆك و ئاوییەوە.

پەیدابوونی مرۆڤ و هەڵسوکەوت و چالاکییەکانی ژیانی ڕۆژانەو گەڕان بە دوای دابینکردنی بژێوی ژیاندا (ڕنین و چنینەوەی بەرووبوومی سروشتیی زەوی و ڕاوو نێچیروانیدا) سەردەمانێکی نەوەندە دوورودرێژە ڕۆڕیەی هەرە زۆری سەدەکانی ژیانی مرۆڤ و ٩٨٪ی مێژووی مرۆڤایەتیی داگیر دەکات. ئەو ٩٨٪ە یەکەمین قۆناغەکانی مێژووەو ناودەبرێت بە سەدە بەردینە دێرینەکان و هەرهەمووشی ململانێی سەختو دژوارو ترسناکی نێوان مرۆڤو گیاندارە کێویەکانی جەنگەڵو چیاو نەشکەوتەکان بوو. بەدووای ئەو قۆناغەدا مرۆڤ پێدەنێتە قۆناغێکی نوێ ژیانەوەو چاندنو کشتیاریی فێردەبێتو خۆراکی ڕۆژانەی بەدەستویازووی خۆی بەرهەم دەهێنێتو لەبری پشتبەستنی تەواویش بە ڕاو و نێچیروانیی دەستەکات بە ڕاگرتنو ماڵیکردنی گیانلەبەرانی بێهێز وەك کەرۆشك و مەڕو ئاسك. دوو هۆکاری سەرەکیش پاڵدەری مرۆڤ بون بگاتە ئەو دەستکەوتە مێژووییە مەزنە:

١ـ هەندێکجار مرۆڤ گیاندارێکی بریندار یا نەخۆشی گرتووە، بیری سەرەتایی خۆی هانیداوە بیهێنێتەوە بۆ کاتی برسێتیو هەرچۆنێك بووە بەهێزی بازوو ڕاپێچی کردۆتە شوێنێکی ئارام (پەناگە، حەشارگە).

٢ـ وەك هەستی خۆڕسکی مرۆڤ، بەرجەستەکردنی دەستەڵاتداریی و خۆسەپاندنو هێزو تووانا نوواندنە

بەسەر دوژمندا،کە زیندەوەرەکانیش (ناژەڵ) لەو دوژمنانە بوون.

ئەم قۆناغەش ناسراوە بە سەدە بەردینەکانی نێوەڕاستو یەکەمین هەنگاوەکانیشی لەو ناوچانەدا پیادە کراوە کە ئەمڕۆ باشووری کوردستانەو دەوروبەری ٣٠٠٠پز. لە کوردستانەوە بەرێگا دەریاییەکانی رووباری (دیجلە ـ دەجڵ،دەجلە) و رووباری شیرین (فورات)و دەریای رەش، خەزەر، ورمێ، دەردەنیل، بۆسفۆر، دەریای سپی نێوەڕاستو رووباری دانوب دەگاتە وڵاتانی ڕۆمی بێزنتە و یۆنان و نێران و رووسیا و چین و ئەورووپا و فێری بەخێوکردنی مەڕ و بزن و رەشەوڵاخو ئەسپو ماین دەبنو دانەوێڵەی وەک گەنم و جۆ و گەنمی شامی دەچێنن.

دکتۆر سامی سەعید لە بارەی سەردەمە بەردینەکانەوە دەڵێت: (سەردەمی بەردینی کۆن، سەردەمی رنێنو چنینەوەی خۆراکی سروشتیو راوکردنی ناژەڵەکانە، بەڵام ماوەی ووشکەصاڵییە فراوانەکەی کە هەرێمەکانی خۆرهەڵاتی نێزیکی گرتەوە، مرۆڤ نەیدەتوانی چیتر بۆ دابینکردنی بژێوی ژیان پشت بە بەرهەمە سروشتییەکانی زەوی ببەستێت، رێگەی چاندن و بەرهەمهێنانی زەوی‌و کشتیارییەکی سەرەتایی دەدۆزێتەوەو لە پاڵ نەوەشدا مەڕو ماڵات ماڵیدەکات بە تایبەتیش لە باکووری عێراق کە بارانی زۆرە و ئەو گرووپانەشی هاندەدا کە لەکەشە وشکو بێبارانەکاندا هەوارگەکانیان جێدەهێشت رووەو قەدپاڵ و دۆڵ و کەنار رووبارەکان بگوێزنەوەوهەنگاوبنێن بەرەو دامەزراندنی یەکەمین سیستمی ئاودێری لە مێژوودا.

بەر لە شەصت ملیۆن ساڵ نیمچە دۆرگەی عەرەبو هەرێمی نەنادۆڵ لە ناستی دەریاوە بەرزبوون، بەردەوامیی پرۆسەی تەسکبوونەوەی ووبەری دەریاش لە دووادواییەکانی سەدەی دووەم و کۆتایی سەدەی سێیەمی ژیۆلۆژی زنجیرە چیاکانی عێراقیش (مەبەستی لە چیاکانی باشووری کوردستانە. ن.ك) کەبەشێکن لە زنجیرە چیاکانی تۆرۆس (زاگرۆس) ودەچنە نێو بازنەی سیستمی گشتیی چیاکانەوە کە ناسراوە بە سیستمی ئالپ (Albeeن.ك) و پرۆسەی دروستبوونی چیا و بەرزاییەکانیش کۆتایی سەدەی چوارەمی ژیۆلۆژی هەڵتۆقاون و لای زاناکانی ژیۆلۆژی بە سەردەمی Pleistocene پلایستۆسین ناونراوە)[1]. یەکەمین ناوەدانیش لە مێژووی مرۆڤدا، داهێنان و توانای دەستڕەنگینیی نەو کۆمەڵە مرۆڤەی سەردەمی بەردینی نێوەڕاستە، لە هەرێمەکانی ئەمڕۆی باشووری کوردستاندا، لە کەنارەکانی زێی گەورە، ئەشکەوتی شانەدەر کە ٤٢٥ مەتر بەرزەو دەکەوێتە پەنا چیای برادۆست کە ١٨٠٠ مەتر بەرزەو ئەشکەوتی زرزی و هەزارمێرد لە هەرێمی سلێمانی.

شوێنەوارەکانی ئەشکەوتی هەزارمێرد ١٢ میل لە سلێمانیو ٦ میل لە چەمچەماڵ و پێنج میل لە شانەدر دوورە.

شوێنەواری تاس گۆرۆد Gorrod ساڵی ١٩٢٧ز.، یەکەمین پشکنینو توێژینەوەی ژیۆلۆژی لە هەردوو ئەشکەوتی زرزیو هەزارمێرد دەستپێکرد و دوای ئەوێش زانایەکی زانکۆی شیکاگۆ، براید وود Braid

wood پشکنینەکانی لە گوندی چەرمۆ و هەردوو ئەشکەوتی شانەدەر و بێخاڵ دەستی پێکردو ساڵانی نێوان ١٩٤٨-١٩٦١ز. خایاند.

ئەنجامی پشکنینەکانی هەریەکە لە پرۆفیسۆر سۆلیکی soliky، دۆر door، گارروود garrood نێسك و پروسکی مرۆڤی هاوشێوەی مرۆڤی نیاندەرتاڵ و نەو ناژەڵانەی شەست هەزار ساڵێك پێشتر راویانکردوون و خواردوویانن لە پاڵ ئەو ئامێرو پێداویستییە بەردینانەی دۆزیانن‌ەوە وەك دەستهار و دەسکەوانو کوتەك، ئەو زانایانەی دڵنیاکرد کوردستان لانکەیەکی هەرە دێرینی مرۆڤایەتییەو لە ئەنجامدا هەردوو زاناکە، سۆلیك ئەو سەردەمە دێژە بە سەردەمی برادۆستو (دۆر)یش بە سەردەمی زرزی ناویدەنێن.

شۆێنەوارناسانی ئەوروپایی گەیشتونەتە ئەو ئەنجامەی سێ ملیۆن ساڵێك دەبێت مرۆڤ لەم سەرزەمینەدا دەژی وە دە هەزار ساڵێکیش بەرلە لەدایکبونی عیسای مەسیح کوردستان ناوەدانبووەو مرۆڤ بۆ یەکەمین جار لەمێژودا توانی کشتوکار بکات و بەرهەمی دەستی خۆی بخوات ناژەڵیشی دەستەمۆ کردو پەروەردەی دەکردن... دواتریش زوو یا درەنگتر لە باکوورو خۆرهەڵاتی ناسیاوە مرۆڤ گەلێك روودەکەنە چیاکانی زاگرۆس بەشی سەرووی وڵاتی نێوان دوو رووبارەکە (باشووری کوردستان) نیشتەجێبوون و ناوەدانی وکشتوکارو پیشەسازی سەردتایی (بەردو نیشی دەست) پەیدا بووە لە چەرمۆ، شانە دەر، هەزار مێرد، زیوی، چەمی، زرزی.

پەرتووکە پڕۆزەکانیش پشتگیری و بەڵگەی سەلێنەری نەو راستییەن، وڵاتی کوردان یا کوردستان و لوتکەکانی گودی ئەو شۆێنەیە مرۆڤ و زیندەوەرەکان دووای تۆفانەکەی پەیامبەر نوح گەڕانەوە سەر زەووی و سەرلەنوێ ژیان و ناوەدانی ونەشونمای کۆمەڵگە بەردەوامی و بەرەوپێشچونی بەخۆوە بینی، ئەمەش نەوە دەسەلێنێت دوای یەکەمین ناوەدانکردنەوەی زەوی بە مرۆڤ، تەنها بەمرۆڤ،کاتێك یەزدانی مەزن ئادەم و حەوا لەبەهەشت دەردەکات و دێنە سەر زەوی، کوردستان دووەمین پێگەی ناوەدانکردنەوەی سەر زەمین بووە بەهۆی تۆفانەکەی نووحەوە بە مرۆڤ و هەموو جۆرە گیانلەبەرەکانیشەوە وەك لە ئینجیل و ئاڤیستا و قورنانی پیرۆزیشدا بەدەقی بەڵگە نەویست تۆمارکراوە، هەر بۆ نمونە (واستوت علی الجودي) دەقی پیرۆزی قورنانە.

زۆرینەی شۆێنەوار ناسانیش جگە لەوانەی سەر بە شۆڤێنزمی عەرەب، تورك، فارس زۆر بەراشکاوی دەڵێن خۆرهەڵاتی ئەنەدۆڵ و باشووری قەفقاز و باکووری نێوان دووروویارەکە (کوردوستانی گەورە) پێگەی هەرە دێرینی مرۆڤ و گەلانی هیندونەوروپایی و سەرەتای کشتوکارو ناژەڵ بەخێوکردن و بە کاربردنی بەرد بۆ پێداویستییە گرنگەکانی ژیان و مانەوەی مرۆڤگەلە سەرەتاییەکانە لە میژودا، لەم رووەوە زانایانی شۆێنەوارناس رالف، رنیگرۆ، کاردۆ مەودای مشتومڕیان بۆ ناحەزان نەهێشتۆتەوە.

لێرەدا پرسیارێك زۆر لەخۆی رادەبینێت نەنگوست بەچاوماندا بکات و بپرسێت کوردستان بەتایبەتی و خۆرهەڵات بەگشتی بۆ ئاوها دواکەوتەو دواکەوتوون؟ وەڵامەکەش زۆر بە کورتی و کوردی ئەمەیە لەخۆندا:

جولەکە: زانستی هەبوو کرداری نەبوو، گەرچی درەنگانێکیش بەڵام زانست قەرەبووی بۆکردەوە.

کریست (دیان ـ گاور): زانستی نەبوو، کرداری هەبوو .

بەڵام گەلانی خۆرهەڵات (موسوڵمان) نە زانست و نە کرداریشیان نەبوو، مەبەستم لەوەنییە زانای فرە مەزنیان تێداهەڵنەکەوتووە بەڵکو مەبەستم ئەوەیە زۆربەی هەرە زۆری زانستەکانیان لە دوو تەوێی کتێبەکاندا مانەوەو نەخرانە بواری پراکتیکەوە مەگەر نەوانەی دەچنە نێو بازنەی زانستەکانی فیقهەوە، یانرخیان نەزانران و بوونە خۆراکی مارومێرۆ، یا خۆرهەڵاتە چاوچنۆکەکان بەنرخی تۆزێکەش هەرزانتر دەیانکڕین ودەیانبردنەوە ئەوروپاو دەیانزانی چۆن کەڵکیان لێوەردەگرن بۆپێشکەوتنی شارستانیی خۆیان، نەگینا لەنێو گەلانی موسوڵماندا کەڵە زانای وەها هەڵکەوتن هەموو مرۆڤایەتییان قەرزاربارکردوبەرهەمەکانیان هەتا ئەمرۆش گرنگیی خۆیان لەدستنەداوە وەك سەرچاوەی زانستیی دانسقەونایاب لەبوارەکانی خۆیاندا . هەر بۆ نموونە نەبوو زەرێ غەففاری ۱۳ سیازدە سەدە بەر لە مارکس تیئوری نابووری لەمەر هۆیەکانی وەبەرهەمهێنان دەدۆزێتەوە و دەڵێت ۳ سێ شت لەم سەرزەمینەدا ناوکۆییە لەنێوان مرۆڤەکاندا بێجیاوازی: ئاو، ئاگر، لەوەڕگا . نەبوو رەچاوی بەیروونی گەیشتە ئەو راستییەی زەوی خرەو بەدەوری خۆیدا دەخولێتەوە، بەڵام پیاوانی ئاینیی نەوسەردەمە ئەو زانا مەزنانەیان بە گومڕایی تاوانبارکرد، گوایە دەست لەکاری خوا دەدەن .!

مێژووی دێرینی ئەژادی کورد

ئاورێکی سەرپێیی لە مێژووی هەرە دێرینی مرۆڤ بدەینەوە دەبینین ٣٥ ملیۆن ساڵ لەمەوبەر ئەو مرۆڤە سەرەتاییانەی لە رۆژهەڵاتو باشووری ئەفەریقا دەژیانو بەشێوەو روخسارو هەڵسوکەوت لە مەیمون دەچوون دەکرێن بە دوو بەشەوە:

بەشێکیان قۆناغەکانی گۆڕانو گەشەکردنیان هەتا پلەی گوریلاو شامپانزی تێپەڕاندو لەو ناستەدا مانەوە.بەشی دووەمیان دوای ١٠ ملیۆن ساڵ قۆناغی گوریلاو شامپانزی تێدەپەڕێنن و زۆرتر لە مرۆڤی ئەمڕۆ دەچن وەك لە گوریلاو شامپانزی.

نموونەی ئەوانە، مرۆڤی جاوا (ئەندنوزیا)و مرۆڤی پەکین (چین)، مرۆڤی هایدڵبێرگ (ئەڵمانیا)، مرۆڤی نیاندەرتاڵ (فەرەنسە)، مرۆڤی کەنارەکانی رووباری راین، ئاسیای نێوەڕاستو دەریاچەی قەزوینو چیای ئاراڵ، مرۆڤی ئەشکەوتەکانی شانەدەر (بارزانو رەواندز لە کوردستانی باشوور) کە ٥٠-٥٠٠ هەزار ساڵ لەمەوبەر لەو ناوچانەدا ژیاون. هۆزەکانی زێرەو چیاکانی زاگرۆس دە هەزار ساڵ بەر لە مەسیح لە

ناوچەکانی نێستای کوردستاندا، کرماشان، هەولێر، نامەد (دیاربەکر)، سلێمانی، کەرکووکو چەمچەماڵ دا ژیاون.

بەپێی بەڵگەو شوێنەوارە دێرینە دۆزراوەکان لە نەشکەوتەکانی شانەدەر ـ لە هەولێر و رەواندز، چەرمۆ- لە چەمچەماڵ، هەزارمێرد ـ سلێمانی (٧-٨ هەزار ساڵ بەر لە مەسیح لە قەڵای (چەرمۆ)ی نزیک چەمچەماڵ یەکەمین کۆمەڵگای کشتوکاڵی مرۆڤی کۆن دۆزراوەتەوە لە شێوەی گوندێکی ٢٥-٣٠ ماڵەدا، ١٥٠ مرۆڤی تێدا ژیاوە)[٢].

هەر لە نەشکەوتی شانەدەر نێسکو پرۆسکی مرۆڤی نیاندەرتاڵ دۆزرایەوە کە ٦٠-٣٥ هەزار ساڵ پێش مەسیح لەو دەڤەرە ژیاوەو هەر لە دەوروپشتی نەشکەوتەکەش (نامێرێکی بەردین) دۆزرایەوە کە ٦٠٠-١٠٠ هەزار ساڵ بەر لە مەسیح بۆ کشتوکاڵ بەکارهێنراوە.

سایس دەڵێت: (گەلی میدیا، هۆزە کوردەکانن کە لە خۆرهەڵاتی وڵاتی ناشوور دەژیان و سنووری نیشتیمانەکەشیان (مەبەستی نیشتیمانی کوردە.ن.ك) هەتا دەریاچەی قەزوین درێژ دەبێتەوە. زۆربەی میدییەکان زمانی ناخاوتنیان هیندو ئەوروپاییەو بەخۆێو نەژادیش ئارین)[٣] و ٦٠٠٠ شەش هەزار ساڵ بەر لە عیسا پەیدابوون و ناوی مرۆڤەکانیان لە رووی زمانەوانیەوە لەناوە نێرانییەکان دەچێت، بەڵام شێوەی زمانو ناخاوتنییان دەچێتەوە سەر کاسای، کۆشۆ،کە نەوانیش لە هۆزگەلە کوردە دێرینەکانی نیشتەجێی رەسەنی چیاکانی زاگرۆسن وەك خالدی، کالدی، کاردۆ. هۆزەکانی زاگرۆس بەرلەوەی بە مادـ میدیا بناسرێن، بە چەندین ناوی جیاجیا دەناسران وەك: گۆتی، گۆتۆ، کاسی، کاسا، کاسای، کاشی، کۆشۆ، لۆلۆ، سۆباری، سۆمەری، پارثی، کارۆ، کاردۆ، کاردۆخ، خۆری،کوردۆ.

پێدەچێت ٢٥٠٠ساڵ پێش زاین (پز.)کۆچرەوێك لە گورجستانەوە بەرەو خۆرئاوا و باشووری خۆرئاوا رووبدابێتو گەیشتۆتە باشووری وڵاتی نێرانییەکانو لەوێشەوە بە چەند ناراستەیەکی جیاوازدا درێژەیان بە کۆچرەوەکە دابێتو بڵاوبوونەتەوەو بەشێکیشیان تووانیویانە هەر لە نێران بمێننەوەو دوژمنەکانیان دەرپەڕێنن. ئەوانە بە گەلانی ناری ناسرانو زۆربەیان چیانشین بوون وەك تیرەو هۆزەکانی لۆلۆ، گۆتی، کۆسی، مانای، کالدی، کاردۆش، کاردۆ، ماد، کە هەرهەمویان رەگەزی(توخم)ی سەرەتایی و بنەڕەتیی رەچەڵەکی کوردن.(گۆتی ولۆلۆ لەچیاکانی زاگرۆس نیشتەجێبوون و لەگەڵ هۆزە(هیندوئەوروپایی)یەکاندا کە لە هەزارەی دووەمی (٢٠٠٠ پز.) هاتوونەتە ئەومەڵبەندە و تێکەڵاو بوون، هەر ئەو دەمانەش لەگەڵ ئەکەد پەیوەندیان دامەزراندووە و چەند سەردارێکی گۆتی و لۆلۆ بوونەتە فەرمەنڕەوای ئەکەد وەك رەشید یاسیی دەڵێت.) ئەوانەی لە پێدەشتو تەختایەکانیشدا مانەوەو جێگیربوون بە نەوەی پارس ـ فارس ناسران. هەرچەندە هۆزی میتانی دەچنەوە سەر ماد- مادایو گەیشتبوونە باکووری سووریا، هۆزەکانی بامیتانی، میتانی، بارشوا، ماد، تووانییان هەر لە قەفقاس و کەنارەکانی دەریای رەش هەتا دەگاتە

خۆرهەڵاتی نێران داگیر بکەن، بەڵام زۆر نەمانەوەو لە بەرامبەر هێرشەکانی دوژمنەکانیاندا دەشکێن و روو دەکەنە ناوچەکانی زاگرۆس و هانا بۆ هاوناژادەکانیان دەبەن کە لەوێدا جێگیرو دامەزرابوون.نەغامی نەو هێرش‌و پەلامارانەی نەو هۆزانەی لە باکوورەوە بەرەو خوار دەهاتن، دانیشتوانی ناوچەکانی دەریای خەزەر (کاسپین) ٤٠٠٠پز. بەرەو لورستان پاشەکشە دەکەنو بەهۆزگەلی کاسیی ناسرابوون.

بەردە نووسراوەکانی مالامیر - بەختیاری دەگەڕێنەوە بۆ ١٣٠٠-١٢٠٠ پز.نەوە نیشاندەدەن هۆزی نەماردی دەچنەوە سەر گۆتی - گۆتۆ و هەردووکیشیان دەچنەوە سەر هۆزی کورتی[٤]، هەرچەند سپایزەر دەڵێت هۆزگەلی ماد و نەو هۆزانەی لەو رەگەزەن ٦٠٠٠پز. لە زاگرۆس ژیاون، وەک خوری، گۆتی، کاردۆ، کاسی، کالدی...میژوونووس مینۆرسکی دەڵێت کورد لە رەگەزی نێرانی - هندۆ نەوروپایین و سەدەی ٧پز. لە ناوچەکانی (ورمێ)وە رووبانکردۆتە بۆتان، بەڵام (مار) دەڵێت کورد بەرهەمی تێکەڵاوبوون‌و ژنوژنخوازی نێوان کالدی، جۆرجی، نەرمەنن. دریژەی نەو تێکەڵبوونە،سەدەی ٩ پز. هۆزی (مانئی)ش دەگرێتەوە. دکتۆر سامی سەعیدیش دەڵێت نووسراوە کۆنەکان، دانیشتووانی کەناری چەپی رووباری دیجلە‌و نێزیک بە چیای جوودی بە (گوردی)یەکان ناو دەبەن. نارامییەکان بەو هەرێمەیان دەوت بێت گاردۆ، شارەکانی جزیرەش (جزیرو بۆتان) بە (گازر نا گاردۆ) ناو دەبەن[٥].

گەلی ناشوور گەلی (کورد)ی بە کورتی، فارسەکان بە(کاراما) و نیسلامیش بە (گورد) ناویانبردووە، هەندێک میژوونووس لەو باوەڕەدان (کورتی) کۆنترین ناوی کوردە کە دواتر بە کاردۆخ ناسران‌و چەند میژوونووسێکیش هەر کاردۆخەکان بە نەژادی کورد دەژمێرن‌و دەیگێرنەوە سەر رەگەزی ناری.

نەو راستییەی هەتا نەمڕۆش میژوونووس‌و توێژەرەوە شوێنەوارناسەکان لە هەندێک لایەنەوە هاودەنگ‌و کۆک‌و لە هەندێک لایەنیشەوە بۆچوونی جیاوازیان هەیە نەوەیە ماوەی نێوان ٣٠٠٠ - ٤٠٠٠پز. بەهۆی بەرژەوەندییەکانی گرۆپ‌و هۆزەکان‌و سەنگ‌و سووکی تەرازووی هێزەکانیان جێگۆرکێ‌و کۆچ‌و کۆچڕەوی کورت‌و درێژ رووبداوە بەزۆریش بەهۆی سەرچاوەکانی ناو، خاکی بە پیت‌و لەوەڕگاو هەندێک جاریش بەوهۆیەوە شوێنەکەیان لە رووی ستراتیژیی جەنگ‌و بەرگریکردنەوە لەبارنەبووە یا دوژمنێکی بەهێز دەریەڕاندوون.لەو نەگەرانەی لەو رووەوە لەبەردەستدان یەکەمین کۆچڕەوی زاترا‌و،٤٠٠٠پز، لە دەشتەکانی باشووری سیبریا - رووسیاوە دەستپێکردووە‌و کۆمەڵێک یا چەند کۆمەڵێک مرۆڤی هاوڕەگەز و زمان و نێزیک و ناشنا بەیەکتر بەرەوخواربوونەتەوە بۆ دەوروبەری زنجیرە چیاکانی زاگرۆس.

دووەمین کۆچڕەویش ٣٠٠٠ پز. هەر لە سیبریاوە بە رێچکەی نەوانەی پێشتردا هاتوون‌و هەر لە هەرێمەکانی زاگرۆسیش گیرساونەتەوە‌و هەموشیان بە نەژاد‌و رەچەڵەک هندۆ نەوروپایی یا ناری بوون‌و لە نەغامی نەگونجان‌و جیاوازی بەرژەوەندییەکان‌و ململانێی پاوانکردنی فراوانترین ناوچەی بە پیت و گونجاودا، دوژمنایەتی و زنجیرەیەک شەڕو پێکدادانی درێژ یا کورتدا و هێدی هێدی لە یەکتر تێگەیشتن‌و

نیزیکبوونەوەیان لە نێودا پەیدابووە بۆ بەرگریکردن و رووبەڕوویوونەوەی مەترسی گەورەتر و لە پێناو بەرژەوەندی هاوبەشدا بە تێپەڕبوونی رۆژگار لە نێو یەکتردا تواونەتەوە، بەتایبەتیش کە هیچ گرووپێکیان خاوەن خەسڵەتی تایبەتی جیاواز نەبوون وەک زمان، رابوردوو، کولتوور، ڕەنگ و پێکهاتەی جەستەیی، هەر نەوانەش بوون لە هەلومەرجی گونجاودا هەرێمەکانی باکووری نێوان دوو رووبارەکە (میزۆپۆتامیا) ناوەدان دەکەنەوە کە نەمرۆ باشووری کوردستانەو لە نێو دراوسێکانیشدا بە گۆتی، کاسی، کاسۆ دەناسرێن.هەردوو هۆزگەلی سۆمەر و نەکەد ٣٠٠٠ پز. لە باشووری میزۆپۆتامیاو کەنارەکانی رووباری فورات دەژیانو بە زمانی (سامی)ش دەدوان، هەر لەو سەردەمەشەوە ناوچە ناوەدانو بەپیتەکان بوونەتە مەیدانی جەنگو کوشتار.

هۆزەکانی نەکەد کە باپیرانی ئاشوور و بابلن و بەرەگەز سامی و بە زمان ئارامین، بەشێك بوون لەو هۆزانەی کە دەهاتنە قوڵایی نێوان دوو رووبارەکەو بە جەنگ یا بە ئاشتی و بە زۆر یا خوایشت تێکەڵاو بە دانیشتوانە دامەزراوەکان دەبوون کە بەشێکیان چیانشین بوون و هەر لە سەرەتاوە لە ناوچەکانی باکووری خۆرهەڵاتی نێوان دوو رووبارەکە دامەزرابوونو سەربەخۆ دەژیانو هێزو توانای جەنگیشیان ئەوەندە بالابوو هۆزێکی وەک گۆتی ٢١٥٠ ساڵێك بەر لە عیسا بتوانن دووجار و کاشییەکانیش ١٥٠٠ - ١١٥٠پز. باشووری نێوان دوو رووبارەکە داگیر بکەنو دەسەڵاتو فەرمانڕەوایی خۆیان بەسەر هۆزەکانیدا بسەپێنن[٦].

بەڵام ئیحسان نووری پاشا بۆچوونێکی تری هەیەو دەڵێت کۆسی - کاشی ١٨٩٦پز. لە ململانێدا بوو لەگەڵ بابل و دوای نێزیکەی ١٥٠ساڵو لە ١٧٤٩پز. ولاتی بابل داگیر دەکەنو بە بۆنەی نەو سەرکەوتنە مێژووییە مەزنەوە شای کۆسیەکان نازناوی شای هەر چوار ولات بەخۆی دەدات، هەرچەندە شای عیلام ١١٧١پز. ناوچە داگیرکراوەکان رزگار دەکاتو پاشەکشە بە هێزە داگیرکارەکان دەکات بەرەو ژوور بۆ ولاتی خۆیان[٧].

گەلانی دانیشتووی دۆڵی دوو رووبارەکە، لە زۆر زووەوە بەهۆی جەنگو داگیرکاریی، بازرگانیی، گەشتوگەڕان تێکەڵاوی گەلانی بێگانە بوونو کاریگەرییان بەسەر یەکترەوە هەبووە.هۆزەکانی گۆتی، لۆلۆ، لەهۆزەکانی سەر بە (ماد - مادا)ن، ٢٠٠٠ پز. لە باکووری دۆڵەکە دەمێننەوە و جێگیر دەبنو لەگەڵ نەوانەی پێشتردا لە بۆتەیەکدا تووانەتەوە، نەمەش پرۆسەیەکی سروشتی بووەو هێزو تۆپزی تێدا بەکار نەهاتووە، هۆزێك یا چەند هۆزێك لە بۆتەی هۆزێکی بەهێزتردا بتوێنەوە یا بتوێنرێنەوە.

پاشماوەی نەو نێسکو پرووسکانەی مرۆڤو ئاژەڵە کێویەکانی هەر نەو مرۆڤانە راویانکردوونو خواردوویانن وەک ئاسکو کەروێشك لە چیای بەردەپلکەو هەزارمێرد (دەڤەری سلێمانی) بەڵگەنەویستە و هەر لە دێری دێرەوە کورد لە زێدی خۆیدا ژیاوە و لە پێناویدا شەڕی ژیان ومردنی کردووەو نەو بەڵگانە

هەموو زانایەکی نەکادیی راستەقینەو بیلایەنو مرۆڤێکی بەویژدان دەهێنێتە سەر ئەو باوەڕەی ولاتی کوردان لە بەرەبەیانی مرۆڤایەتییەوە نشینگەو زێدی ئەو هۆزە کوردانە بووە کە بە جۆرەها ناو ناسراونو لە هیچ سەردەمێکیشدا ئەو توانا سەربازییەیان نەبووە کە ولاتێکیان داگیر کردبێت هەتاهەتایە تێیدا بمێننەوە وەک عارەبو هۆزە تۆرانییەکان لە ژێر پەردەی نیسلامدا کردیان. نەء. کورد بەردەوام لە شەڕی ژیانو مردندا بووە لە پێناو خاکو زێدی باوباپیرانیدا، بۆیە کە ولاتی کوردان داگیرکراوە، بەلام تاپۆو مولکایەتییە بە خوێن نووسراوەکەی هەرگیز نەکەوتۆتە دەست داگیرکارەکان.

هەردوو هۆزی سۆیاریو خۆری - خوری کاریگەریی زۆریان بەسەر مێژووی میسۆپۆتامیاوە هەبووە، سەرزەمینی خۆری - خوری کەوانەیەکە لە تۆرۆس (زاگرۆس .ن.ك) و لەنێزیك کەرکەمیش بەرەو خوار دەبێتەوە بۆ وان و لەوێوە بۆ زێی گەورە و لەگەڵ هۆزی لۆلۆ دراوسێبوون، کە ئەوان نێوەڕاستی ۳۰۰۰ پز. دەرکەوتبوونو لە باکووری میسۆپۆتامیا دەولەتی سەربەخۆیان دامەزراندبوو.پێدەچێت گۆتی وەک ناو لە وشەی زاگرۆس - زاگورتی یەوەهاتووە، زاگورتیو مانایی یەك میللەتنو زاگورتی کۆنترین دانیشتوانی زاگرۆسنو لە دەوروبەری هەولێرو کەرکووك دەژیان[٨].

هۆزەکانی ناری نەژاد سەدەی ۷پز. لە خۆرهەڵاتەوە هاتنە ولاتی نێرانو صالی ٦٠٧ پز.مادو هاوپەیمانەکانی دەستبەسەر ولاتی ناشووردا دەگرن، ئەرمەنەکانیش ولاتی نۆرارتۆ - کالدی داگیر دەکەنو لە دەورووپشتی گۆمی وان دادەمەزرێن. لێرەدا بە پێویستی دەزانم ئەو پەیوەندییە ناوازەو تراژیدییەی نێوان هەردوو نەتەوەی چەوساوەی کورد و ئەرمەن، ئەوەندەی لێرەدا بگونجێت بخەمە بەرچاو، نەکینا لە شوێنی خۆیدا لە بابەتێکی سەربەخۆدا دەگەڕێمەوە سەر بڕا ئەرمەنەکان. سەردەمانێك (پاشاکانی ئەرمەن بە فرمانی دەولەتی ماد دادەمەزران، سەردەمێکیش ئەرمەن دەولەتی کاردۆ - کالدی کورد دەڕووخێننو بەرووردووا دەیانگێڕنەوە بۆ باکووری گۆمی وان). ماد هەتا سەردەمی داریۆشی سێیەم ژێرچەپۆکی فارس بوون، یا دروستتر ژێر چەپۆکی دەولەتەکانی فارس بوون، کە چەندین جار شاکانی ئەو دەولتانە کورد بوون وەك نەردەشێر، ئەردەوان، کەریخانی زەند. بەشێك لە کورد و ئەرمەن دژی ئەو ژێر چەپۆکییە (دەچنە) دەگوازنەوە سەر ئایینی عیسایی، ئەوە لە ماوەی نێوان ۲۰۰ ـ ۱۵۰پز.بووە، دوواتر بەشیك لە کورد دژی ئەرمەن دەبنە موسڵمان[٩].

زەینەفوون - نیگزەفوون xenophon دەڵێت: کاردۆخ، یا کورد زمانێکی سەربەخۆیان هەیەو زمانەکەشیان هێندە بڵاوبۆتەوە بێگانەش پێی دەدوێن، کاردۆخ لە شەڕدا لەناکاو دێن و خۆیان دەکەن بەنێو ریزەکانی دوژمندا، پێشتریش رێگەی دەربازبوونیان لێدەگرنو لە بەرزایی چیاکانەوە گاشە بەردیان بەسەردا دەبارێنن[١٠]. زەینەفوون ٤٣٠ ـ ٣٥٥ پز. زانا و مێژوونووس و سەرکردەیەکی سوپای گریك و یەکێکە لەوانەی لە بەردەستی زانای مەزن سۆکرات پەروەردە بووەو هەردوو لایەنی زانستییو سەربازیی تێدا

کۆبوو بووەوەو لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا بە ناوی ئانابازیس(گەڕانەوە)،نووسیوێتی: بە دە هەزار جەنگاوەرەوە بە کورستاندا دەگەڕاینەوە بۆ وڵات،کە بۆ فریاکەوتنی هێزەکەی کۆرش چووبووین دژی نەردەشێری بڕای، لەو رووداوانەی نێوان٤٠١ ـ ٤٠٠پ.ز.کۆرش کوژراو زەینەفوونیش نەیدەتووانی بۆ گەڕانەوە لە رووباری دیجلە بپەڕێتەوە، ناچاردەبێت رێگای کوردستان هەڵدەبژێرێت.کاردۆخەکان لە بۆسەدا بون بۆ لەشکری یۆنانو زیانی گیانیی قورسیان پێگەیاندن, ژمارەی کوژراوەکانیان گەیشتە ١٢٠٠ کوژراو.

زەینەفوون لەبارەی هێرشو پەلاماری کاردۆخەوە لەهەمان کتێبی ئانابازیس(گەڕانەوە)دا دەڵێت: کاردۆخ ـ کوردەکان بەدەم شەڕو گیانبازییەوە سروودیان دەخوێند، ئافرەتیشیان هاوبەشیی ناهەنگی سەرکەوتنی پیاوەکانیان دەکرد. زەینەفوون لەبارەی وڵاتی کاردۆخ (کوردستان)یشەوە نووسیوێتی باوەڕناکەم نەو هەرێمە رۆژێك لە رۆژان ئاوەدان بووبێت!! لە بارەی هۆزگەلی کاردۆخیشەوە دەڵێت گەلی کاردۆخ ژێر فەرمانی فارس ناکەن و هەرگیز ملیان بۆ نەوینەکردوون، بۆیە دەوڵەتی فارس لەشکرێکی قورس وقەبەی ١٢٠ هەزار جەنگاوەری کردە سەریان، بەڵام تەنها سەربازێکیشیان بەزیندوویی نەگەڕایەوە!![11].هەروەها زەینەفوون دەڵێت: کورد(خوریی) دکان کە لە چیاکان دەژین هیچ کاتێك سەریان بۆ دەسەلاتی کسارکەس (خەشایارشا) و چ بۆ دەوڵەتی ئەرمەنی نەوی نەکردووە.

هۆزو هۆزگەلە ئاریيەکان لەو سەردەمە دێرینانەی مێژوودا بەپێی یاساکانی سروشت و بنەما کۆمەڵایەتییەکان و بەرژەوەندییەکان لە چەندین گرووپی گەورەو بچووکدا دەژیانو هەر گرووپەش کۆمەڵێك فاکتەر لە ژێر سایەو سەرکردایەتی بەهێزترین تاکی گرووپەکەدا ماوەیەکی کورت یا درێژ کۆیکردوونەتەوەو چەند یاسایەکی سەرەتایی مافەکانی سەرۆك و ئەرکەکانی سەرشانی مرۆڤەکانی گرووپەکەو هێڵە درشتەکانی شەڕ و ئاشتی و پاراستنی قەوارەی رامیاریی ـ سەربازیی و جوگرافییەکەی دیاریدەکرد کە هەر هەمووی لە پێناو بەرژەوەندی سەرۆك و هێزی لەشکرو پاراستنی سنووری دەستەڵاتی سەرۆك بوو بەسەر خاك و ئاوو لەوەڕگاکانو تاکەکانی گرووپەکەدا بۆ دابینکردنی بەرگریکردنی دراوسێ نەیارەکان یا سەرکەوتن بەسەریاندا.

ئەنجامی ئەو ململانێی و بەرگریکردنو هێرشانە، سەرۆکە بەهێزو سەرکەوتووەکان بەهێزترو سنووری دەستەڵاتیان فراوانترو پێگەی دەستەڵاتیان جێگیرکردووەو جێگەیان بە دوژمنەکان لەقکردووە و ناچاری دوورکەوتنەوەیان کردوون. بۆ نموونە ئەو هۆزانەی ١٥٠٠ پز. رووبانکردۆتە هیندستان، هەرچەند لە رووی جوگرافیاییەوە لە یەکتر دابڕاون، بەڵام زۆربەیان هەتا رادەیەك پاریزگاریی کولتووری کۆنی خۆیانو پێڕەوی داب‌ونەریتی باوو باپیرانیان کردووە.

ئاریيەکانی ئارارات و زاگرۆس و ئاریيەکانی چیاکانی هیمالایای هندستان لە تێڕوانین و نرخاندن و بەرزڕاگرتنی شکۆی (جەمشید، یەکەمین شای ئاریيەکاندا هاوبیرنو بە قارەمانی نەتەوەیی خۆیانی

دەژمێرن‌و هەردوو کتێبی ئیداو کتێبی ناوێستا گەیاندوویانەتە پلەی نەمریی و گەلانی نێرانی بە نێوی (یا) و گەلانی هیند بە (یاما) ناویدەهێنن)[١٢]. پێدەچێت هاوبەریی نەو دوو بەرە بابەی نارییەکان لەمەڕ جەمشید شا، بەو هۆیەوە بێت سەردەمێك شایەکی مەزن‌و دادپەروەر بوو، هەرچەند دواتر لە راستەڕێی دادپەروەری دوورکەوتەوە‌و پسیت پێوەرەی بۆ دەیکوژێت‌و شیرازەی وڵات تێکدەچێت‌و دوای شکستی (کۆسی) لە بابل، دەوڵەتەکەشیان لە هەمان سەردەمی رووخانی دەوڵەتی ئاشووردا ٦١٢ ـ ٦١٣ پز. هەرەسی هێنا. لەمەڕ دواڕۆژەکانی جەمشیدەوە هەندێك سەرچاوەی میژوو دەڵێن جەمشید بە دەستی سوهاك (زوحاك) کوژراوە. میژوونوسانی کۆنی نێرانی، سوهاك بە نێرانی نازانن‌و دەیبەنەوە سەر شاکانی عیلام یا ئاشوور، وەك لە سەرچاوەکاندا بڵاکراوە سوهاك پاشایەکی زۆردارو خوێنڕێژ و بێبەزەیی بوو، بەڵام ساغنەبوتەوە ئاخۆ بەڕەگەز کورد یان فارسە، نەگەری ئەوەش زۆرترە کورد بێت.

شەهید دکتۆر ئەورەحمانی قاسملو لەبارەی زوحاکەوە دەڵێت:(نێزیکەی هەزار ساڵ لەمەوبەر (کتێبەکەیی لە ساڵی ١٩٦٢ دا تەواوکردووە) فیردەوسیی یەکێك لەو چیرۆکانەی لە شانامەدا هۆنیوەتەوە، یەکێك لەو هۆنراوانە(شیعرانە) دەبنە یەکەمین سەرچاوەی رەسەنیی کورد. چیرۆکەکە: لە کۆندا ئەژدەهاك لەبەر خراپەکاری و زوڵم و زۆر دوو نەژدیها لەسەر شانەکانی دەرهاتبوون، هەموو رۆژێك دەبوو میشکی دوو لاویان دەرخوارد بدرێت، بەو جۆرە مالێك نەما بە دەستی نەو پاشا بێ بەزەییە تازیە بار نەبێت. دوو کەس بەناوی نەرمایل و گەرمایل لەگەڵ ناشپەزی کۆشك رێککەوتن رۆژی تەنیا لاوێك سەربڕن و لەگەڵ میشکی مەڕێکدا دەرخواردی ئەژدیهاکانی بدەن، لاوە رزگاربووەکانیش دەچوونە دورترین دەشت و چیاکان و ئیتر کەس نەیدەبینینەوە، بەمجۆرە هەموو مانگێك سی لاو دەچونە شاخ... رەگەزی کورد دەچنەوە سەر نەو لاوانە.

میژوی هەموگەلان نمونەی بۆچونی سەرپێیی وێ بەڵگەو هەڵەوپەڵەی میژونوسانی تێدایە بەتایبەتیش میژونوسانی خۆرهەڵات، عوسمانی و تورك و فارس و عارەب و زۆربەی نەو هەڵە و ناهەقییانەش بەسەر گەلی کورددا کەوتووە‌و لەو لایەنەوە دەستبژێری رووداوو کەسەکانیان کردووە وهەروەك پەندە کوردییەکە دەڵێت(هەرچی چەقە و ناکوڵێ، بێدەن بە پورە گوڵێ) نەوەی چاکەو جێگەی شانازییە بۆ خۆیان و هەرچی خراپ‌و دزێو و مایەی شەرمەزارییشە داویانەتە پاڵ کورد و هەربەوەشەوە نەوەستاون شانازییەکانی کوردیشیان بۆ خۆیان تۆمار کردووە. دەگمەن نەوانەی لە تۆمارکردنی میژووی شایەك، مەزنێك، رووداوێك بە هەڵەدا چوون دواتر کە راستییان بۆ دەرکەوتووە هەڵەی خۆیان راستکردۆتەوە. میژوونووسی عەرەب (مەسعوودی) لە کتێبی چیمەنی زێڕ (مروج الذهب) رەچەڵەکی چەند هۆزێکی کورد دەباتەوە سەر عەرەب، بەڵام دواتر لە کتێبی وریاکردنەوەو چاودێری (التنبیه و الاشراف) دا ژێران بوەتەوە.

میژوونووسی نەوروپاییش هەن پشتیان بە سەرچاوەکانی میژوونوسانی فارس و تورك و عەرەب

بەستووە، کە زۆرینەی مەزنەکانی کوردیان بردووەتەوە سەر باوو باپیرانی هەرە دێرینی فارس و عەرەب.یەکێکی وەك (کارڵ مای) کە نووسەرێکی نەڵەمانییە، جارێك نەهاتۆتە کوردستان، هەر بە بیستن کۆمەڵێك درۆ و دەڵەسەی هەڵبەستووەو دەیداتە پاڵ کورد، مێژوونووسی کوردیش هەن دوای هەست و سۆزو زیادەڕۆیی وفەنتازیای کوردپەرستی کەوتونو شتی بێبەڵگەیان بۆ (بردنە پێشەوەی) کورد نووسیوە.

کۆچ و کۆچڕەوەکان بە سێ ئاڕاستەدا

ئەو گرووپە مرۆڤە سەرەتاییانەی لە دێرەوە لە هەرێمە دوورو نێزیکەکانی زنجیرە چیاکانی زاگرۆسدا گیرسابوونەوە، وەچە لەدوای وەچەو سەدە لەدوای سەدە لە ئەنجامی ململانێ و راوەدوونانی یەکترا لە پێناو دەستبەسەرداگرتنو پاوانکردنی خاك و ئاوو لەوەڕگادا، جا سەرکەوتن یا ژێر، کۆچڕەویان هەر بەردەوام بوو، ئەمەش یا بۆ درێژەپێدانی داگیرکاری و فراوانخوازیو پاوانکردن بووە یا بۆ خۆدزینەوەو خۆپاراستن لەو گرووپانەی لە خۆیان بەهێزتر بوون، لقێکی گرنگیان لە بازنەی زنجیرە چیاکانی زاگرۆسدا دەمێننەوەو جێگیردەبنو دەیکەنە نیشتیمانی هەمیشەیی خۆیانو ئەو ناوچانەش دەمێك بە ولاتی کوردانو دەمێك بە کوردستان دەناسرێتو لە گرووپێشەوە دەبنە تیرەو هۆزو بە جۆرەها ناوی وەك: کاشۆ، کاسی،کاسای،لۆڵۆ،ماد، کارۆ،کاردۆ- کاردۆخ،کورد ناو دەبرێن.(کاردۆخ: کاردۆ مانای نازا، پیتی(خ) نامرازی کۆیە لە زمانی ئەرمەنیدا،کاردۆخ مانای نازاکان)

بە تێپەڕبوونی سەدەو سەردەمەکانیش ئەو تیرەو هۆزانە پەرە دەستێننو فراوان دەبنو دەبنە هۆزگەل - گەهۆز و سنووری دەسەڵاتیشیان فراوان دەبێتو بە سێ ئاراستەدا دابەشدەبن. بەشێکیان لە کوردستانی نێستاو دەوروبەریدا جێگیر دەبنو جەنگو بەربەرەکانێی بەردەوامیان لەگەڵ دوژمنەکانیاندا و سەرنەکەوتنیان لە زۆرینەی ئەو شەڕانەدا لە یەکتریان دادەبڕێتو لە نێو هێزە سەرکەوتووەکاندا کەرتوپەرت دەبنو لە جێگەی زمانە سەرەتاییەکەشیان چەند زار زمانێك - شێوەزمان و دیالێکت کە بناغەی دیالێکتە سەرەکییەکانی ئەمرۆی زمانی کوردین دەرسکێن،وەك کورمانجی ژوروو،کورمانجی خوارو،لوڕ،گۆران، هەرچەندە ژێرکەوتن ودابڕانەکەش نەبۆتە هۆی نەوەی هۆزگەلەکە بەیەك نەتەوە نە ناسرێن بە نەتەوەی ماد.

ئاڕاستەی دووەمیش لە سنووڕەکانی ولاتی نێرانی نێستاو قەفقاسیادا گیرسانەوەو بە پارس ناسران،ئاڕاستەی سێیەمیش بە چیاکانی هیمالایادا هەڵدەکشێنو ڕوو دەکەنە هەرێمێکی فراوانو جێگەی خۆیان دەگرن، ئەوانیش بە هندی، پاکستانی و ئەفغانی دەناسرێن و ولاتەکانیشیان هەریەکە و بەناوی خۆیانەوە بە هندستان، پاکستان و ئەفغانستان ناودەبران. دیارە پاشگری (ستان) مانای نیشتیمانە وەك بە کوردیشەوە لکاو بە نیشتیمانی کوردیش وترا کورد - ستان.

واپێدەچێت ئەو هۆزگەلانە هەزارەها صاڵیان پێکەوە بەسەر بردبێت بەر لەوەی کورد، فارس، بلووڕ، نازەر، کەرەج لە ئەفغانەکان و پاکستانییەکان و ئۆزبەك و پشتوونەکان دابڕێژن، بۆیە نەتەوەکانی هەر سێ

ناراستەکە لە رووی فسیۆلۆژییەوە، هەڵکەوتنی بەژنو بالا، ڕەنگی پێستو قژو چاوو لە رووی سایکۆلۆژیشەوە وەک خوێنگەرمی، هەڵچوونی دەروونیش، سۆزداری و دڵناسکی و هتد. هاوبەشی و لێکچوونێکی زەقیان پێوە دیارە. ئەوەش زۆر ناسایی و سروشتییە، بەڵام کە نەتەوەیەکی ئەوروپایی ڕەسەنی وەک ئەڵەمانییەکان بهێنێو بیانکەینە بەرەبابی ئەوانەو بڵێین هەموویان ئارین لە کاتێکدا لە هەمور ڕوویەکەوە لەوان جودان، ئەوە جێگەی تێڕامانە! کۆتایی سەدەی هەشتەمی بەر لەدایکبوونی عیسای مەسیح (پز) ئەو گەلۆز ـ گەل ـ نەتەوانە لە شەڕو کوشتار بێزار دەبن، هەر یەکەیان بەپێی هێزو توانای بەربازیی خۆی دەبێتە خاوەنی ڕوویەرێك، تەسك، ماماوەند، یا فراوان لە خاکی بەپێتو ئاوی سازگارو لەوەڕگای سەوز و مەڵبەندی شاخاوی سەختو دوورە دەستی دووژمنو قەڵاو شورای تۆکمەو تونودتۆڵی بەرگری کردن، جا ئەوانەی چارەنووس یا بەرژەوەندی هاوبەشی پێکەوەی گونجاندن پێکەوە هەڵدەکەنو لە زنجیرە چیاکانی زاگرۆسو لێوارەکانیداو لە دەشتەکانی خۆرئاوای دەریای ڕەشو هەرێمی نامەد (دیاربەکر) و لەگەڵ ڕێڕەوی هەردوو ڕووباری دیجلەو فورات (ئاوی شیرین)دا بەرەو خوار دەبنەوەو هەتا بەرزاییەکانی حەمرین کە ئێبن خەلەکان بە (جبل الکورد) چیای کوردان ئاوی دەبات، تا دەگاتە ناوچەکانی جزیرەو بۆتان کە هەتا سەردەمی عەبباسییەکانو فەرمانڕەوایی مەئمونیش هەر بە دوورگەی ئێبن عومەر یا دورگەی کوردان ناو دەبرا.[١٣]

ئەو ناوچانەی کوردستانی باشوور کە ئەمڕۆ کێشەیان لەسەر دروستکراوە، جگە لە بەڵگە مێژوویییەکان، هەر کەسێکی بێلایەن سەرنجێکی سەرپێی بدات هەستەکات لەگەڵ خاکو زەوی عەرەبنشینەکاندا جیاوازییان زۆرە لە ڕووی پێکهاتەی خاك، بەرزونزمی چیاو دۆڵەکان، درەخت و بەرهەمی کشتوکاڵی وەک میوەوە.

لێرەدا شتێکم وەبیر دێتەوە، سەرەتای صاڵی ١٩٧٠ لە گفتوگۆکانی نێوان سەرکردایەتی شۆڕشی کورد و میریی بەغدادا کە بە ڕێککەوتنە مەزنەکەی یازدەی ئازاری ١٩٧٠ی بەدوادا مۆرکرا، چەندو چوونێکی زۆر لەسەر کەرکوك و دیاریکردنی سنووری کوردستان دەکرێت، مستەفا بارزانی لە یەکێك لە هەڤاڵەکانی دەپرسێت،ئێستێ چی؟ لە وەڵامدا دەڵێت: مستۆ دیاریکردنی سنووری کوردستان بە عێراقەوە زۆر ئاسانە، ووشترێك لە بەغداوە بەردەن، هەتا کوێ هات ئەوە عەرەبستانەو لەو شوێنەی کە ڕادەوەستێت ئەوە سنووری کوردستان دەستپێدەکات! ڕووبەری باشووری کوردستان ٩٩,٠٠٠ هەزارکیلومەتری چوارگۆشەیە،کەدەکاتە٢٣٪ ی ڕووبەری عیراق .ئیستاش ٤٢,٠٠٠هەزارکیلۆمەتری چوارگۆشەی هێشتا لەدەرەوەی سنووری حکومەتی هەرێمی کوردستاندایە .

هۆزو هۆزگەلە دێرینەکانی کورد

یەکێك لە هۆزگەلە بەهێزەکانی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس (گۆتی)یەکانن و هەر ئەوانیش ئەژادو رەچەڵەکی هەرە دێرینی کوردن، بنکەی دەسەڵاتو فەرمانڕەواییان شاری ئەربائیللۆ - ئەربیللۆم - هەولێر بوو، سەردەمی فەرمانڕەوایی شا گۆدیا ٢١٤٤ - ٢١٢٤پز. دەست بە پەلامارداني هەردوو دەوڵەتی ئەکەدو سۆمەر دەکەن و شاری بابل- پێتەختی ئەکەد و شاری نوور - پێتەختی سۆمەر،کاول و وێران دەکەن و دەوڵەتێکی یەکگرتوو دادەمەزرێنن و شاری لەکش دەکەنە پێتەختی وڵاتە نوێکەو سنووری دەسەڵاتیان ئەوەندە فراوان بوو سەرتاخواری هەرێمەکانی نێوەڕاستو باشووری میسۆپۆتامیای دەگرتەوە.

سێ مارك سایس دەڵێت یەکێك لە شاکانی گۆتی بە نێوی لۆگانداکیس ٢٩٠٠ پز. فەرمانڕەوای نەرخو سۆمەر بوو، لە سەردەمی شا (نافناتۆم)یشدا لەگەڵ عیلام لە جەنگدا بوو. دکتۆر سپایزەر دەڵێت گۆتی نەژادی کوردن و لە هەرێمەکانی سۆمەرەوە دەژیان،سۆمەرەکانیش وەك ڤادن سەلماندوویەتی، بەڕەگەز ئارین.

گۆتی، کورتی، کۆسی ناوی سێ گەلۆزن کە دواتر ناسران بە کورد، صالێ ٢٧٠٠پز. ئەکەد بەسەر گۆتیدا سەر دەکەوێت و شا (شرلك) دیل دەکرێت[١٤].

شوێنەوارو قەبالە دۆزراوەکانی بابل ناشکرای دەکەن دەسەڵاتدارانی بابل لە هێرش و پەلامارەکانی گۆتی ترساون و بە دڵڕەق و دڕندە ناویان دەبەن، چونکە شارو ناوەدانییەکانی میسۆپۆتامیایان سوتاندووەو وڵاتەکەیان لە خوێنا نقووم کردووە.[١٥] گۆتی، سۆباری، موشکی، نایری، میتانی، کالدی، کاردۆ، کورتی بەرودووا و دەستاو دەست فەرمانڕەوای باکووری کوردستان بوون.

هۆزگەلی (خوری)ش لە رووی ژمارەو لەشکرو هێزو تواناوە لە هۆزگەلی گۆتی کەمترنەبوون، ئاشوورییەکان بە میتانی ناویاندەبردن. دکتۆر ئەحمەد سووسە دەڵێت خوری یەکەمین چارەکی ٢٠٠٠پز. بە چەند ناوچەیەکی کەوانە بە پیتەکەدا (الهلال الخصیب) بڵاوبوونەتەوەو لە ١٨٠٠پز. زۆرینەی دانیشتوانی ناوچەی ئاڵاخ پێکدەهێنن کە دەکەوێتە نێوان شاری حەلەبو نەنتاکییە[١٦]. هەزار صالێك دواتر هۆزگەلی خوری هاتوونەتە باکووری عێراق و شاری نوزی یا نوزو لە نزیك کەرکووك دەکەنە بنکەی فەرمانڕەوایی. نەو هۆزگەلەی کورد(خوریی) سەرنجی سەرلەشکرو میژوونووسی یۆنانی زەینەفوون (گزینەفوون) ی بەتایبەتی راکێشاوەولە کتێبە بەنرخەکەیدا (ئانابازیس – گەڕانەوە) لەبارەیانەوە دووادە .

کەرکووك کە پێشتر بە شاری کاسر Casur ناسرابوو، سەدەی پێنجەمی بەر لە عیسا، خوری بە دۆڵی خاپووردا بڵاوبوونەتەوەو شاری باڵخ دەبێتە بنکەی دەسەڵاتیان، شاکانی خوری بە رەگەز ئارینو لە سەردەمی یەکێك لە شا بەهێزەکانیدا (سوشتار) وڵاتی ناشوور داگیر دەکاتو هەتا لە سەردەمی (تۆبالت) شای ناشووری ١٣٦٢-١٣٣٧پز. دەوڵەتی (خوری) یان رووخاند. شوێنەوارەکانی دەوڵەتی خوری لە(تەپەکورا)، (تەل بلا) دۆزراونەتەوە لە نزیك موصڵ.[١٧]

هۆزەکانی سوباری، نایری، خالیدی، میتانی، موشکی دەچنەوە سەر گۆتی، شاکانی هۆزی نایری خۆیان

بە نۆزارتۆ ناو دەبرد. مێجەرسۆن دەڵێت هۆزی نایری کە دواتر بە کورد ناسران بەر لە مـاد لـە کوردسـتان جێگیر بوون و هێزو دەسەڵاتیان هەبووەو ترسـو لەرزیان خستۆتە دڵی دراوسێکانیان.[١٨] هۆزی لۆڵۆ دێرینترن لـە هـۆزی سـۆباری، خالـدی، میتـانی، موشـکی، نـایریو دەوڵـەتی سـەربەخۆشـیان دامـەزراند. هەنـدێك مێژوونووس بە هەڵەداچوون کە سۆبار نیشتمان و هەمانکات پایتەختی دەوڵەتی گۆتی بووبێت.

هۆزی لۆڵۆ باپیرانی (لوڕ)ەکانن و هەتا ٨٢٨پز. خاوەنی دەوڵەت بوون و دوای سـەرکەوتنی شـای نەکـەد (نرام سین) بەسـەر شـا (سـاتوون) لـە شـەڕەکەی دەربەنـد گـاوردا دەسـتەڵاتو فـەرمانڕەواییان لـە دەسـتدا نەما[١٩].

هەندێك سەرچاوەی مێژوویی دەڵێن کاسی (کاشی)یەکان نێوەڕاستی سـەدەی ١٨پز. وڵاتـی نەکـەد داگیر دەکەن و دەیخەنە سەر وڵاتی سۆمەرو دەوڵەتە یەکگرتووەکەش ناودەنێن کاردۆنیاش. مێژوونووسی عێراقیـی تەها باقر دەڵێت (کاشییەکان نارین و لە ناوچەکانی سلێمانی باکووری عێراقـەوە رووبانکردۆتـە باشـوور و دەوڵەتەکەشیان کە ٢٠٠٠پز. دامەزراندبوو چوار سـەد صـاڵێك ماوەتـەوە). هـۆزە گـەورەکانی کـورد، جـار هەبووە بە یەکگرتوویی بـەرەنگاری دوژمـن بوونەتـەوە وەك یەکدەسـتیی گـۆتی و لۆڵـۆ لـە پـەلاماردان و تەفروتوناکردنی هێزەکانی دەوڵەتی نەکەد و رزگارکردنی وڵاتی لۆڵۆ لە شـەش سـەد صـاڵ ژێردەسـتیی بابل.

یەکێك لە شاکانی بابل لەسـەر بـەردێك نووسـیویەتی (قـەومی گـۆتی لـە ئاسـمانی ئـەم سـەرزەمینەدا وەك ئەستێرە دەدرەوشایەوەو نەك هەر بەزۆری (ژمارەی جەنگاوەر.ن.ك) بەڵکو بە عـەزم و جەزم و توندوتیـژیو وێرانکاریش ناسـرابوون. بەرامبـەر مـن درێـژەیان بـە یـاخیبوون و دوژمنایـەتی دەدا. لـە نێـو نـەم وڵاتـە گەورەیەدا لە سنووری ئارارائەوە هەتا کەمۆخی (طور عابدین) خوێنی گۆتی وەك ئاو رۆیشتووە)[٢٠].

ناوەکانی تیرەو هۆزە دێرینەکانی کورد تێکەڵاوبوون و لەیەکچوونێکی ناشکرایان پێوە دیارە، وەك: کاسی، کاشی، کۆسی، کاردا، کوردۆ، گورتی...هتد، چونکە دراوسێکانیان هەریەکەو بە ناوێکەوە ناسـیبوویانن و بەکارهێنانی چەند ناوێك لە چەند سەردەمێکی جیاوازدابۆ هۆزێکی دیاری کراو بەکارهێناوە.

(قەڵا لاگاشە ئاداد ئاراری ٢٤٠٠پز. باسـی تیرەی (کـاردا)ی کـردووەو (کـەمیل سـین)ی پاشـای نـوور ١٣٧٠پز. ناوی (گورد)ی هێنـاوەو نووسـراوەکانی ئاشـووربیش نـاوی دەشـتی (کـاردا) و تیـرەی (کـورتی) بردووە کە لە نێوان دەریای خەزەرو گۆمی وان ژیاون، کە چیای جـودی و هەرێمـەکانی سـەر بـە مـووش و ئامەد دەگرێتەوەو ناوەکانی کاردا، کوردۆ گلیلی ئاسینی رەچەڵەکی کـوردن.)[٢١]دووربیش نییـە کـورد لـە تێکەڵبوونی هەردوو هۆزی هاوڕەگەز(مارد) و (کیرتوا) گەشەیکردووە. نووسـەرانی عـەرب، مەسـعوودی لـە سەدەی دەیەمی کۆچدا لەبارەی گوردەوە وتوویەتی:(کرد بن مرد بن صعصعه بن حرب بـن هـوازن). (ابـن حوقل) یش وتوویەتی:(کرد بن مـرد بـن عمـر) بروانـە فلادیمیر مینورسـکی، بنـچینەکانی کـورد و چـەند وتاریکی کوردناسی، وەرگێڕانی لە رووسـییەوە دکتۆر نەجاتی عەبدوللا، سلیمانی ٢٠٠٧ لا. ٤٥

سەرەنجامی تێپەڕبوونی هەزارەها ساڵ، کورد وەک نەتەوەیەکی دامەزراوو خۆگرتوو لەرووی هەموو دوژمنەکانی و وەیشوومەی رۆژگاریشدا، پێکهاتە نیشتنی و رەگەزیەکەی بەشێوەی گەورەتر ناودەبرێت وئەمرۆ *نەتەوەی کورد بە گشتی لە چوار* لقی سەرەکی پێکدێت: لوڕ و بەختیاری، کەڵهوڕ، گۆران، کورمانجی.رەشید یاسمی لە کتێبی(کرد و پیوستگی نژادی أو) مە بەفارسێ نووسیوێتی دەڵێت: لوڕەکان لەباکووری چۆمی (ئاودز) ی لای کرماشان نیشتەجێن وهۆزی بەختیاریی لە باشووری خۆرهەلاتی ئەو چۆمەن. لوڕ کوردن و دەچنەوە سەر لۆلۆ و گۆتی و ٢٥٠٠ پز.لە (زاگرۆز- زاگرۆس)ی خوارروو پێکەوە ژیاون). هەتا سەدەی ١٣ کوردستانی خۆرهەلاّت و لوڕستان بەشێك بوون لەو مەڵبەندەی عەرەب بە مەڵبەندی کوێستان ناوی دەبرد(زارزمان - دیالێکت)ی کرماشان و لوڕ جیاوازیێان نیە. میرشەرەفخانی بتلیسی کە ساڵی ١٥٩٦ مێژووە بەناوبانگەکەی (شەرەفنامە) ی نوسیوە و ١٨٦٠ یەکەمجار لە پەترسبۆرگ بلاّو کرایەوە، کورد دەکات بە چوار بەشەوە، کرمانج، لوڕ، کەڵهوڕ، گۆران. کەریم خانی زەند سەرۆکی عەشیرەتی لوڕ بوو کە لە مەڵبەندی زەند دەژیان، هەر نەوانیش گرنگترین عەشیرەتی کورد بوون کە پارێزگاریان لە زمانی نەتەوەیی خۆیان کردبوو. کەریم خان لە سەدەی هەژدەدا دەستی بەسەر عەرشی نێراندا گرت.

مێژوونووسی عەرەب، یاقوتی حەمەوی دەڵێت: لوڕ خێڵێکی کوردە لە کێوەکانی نێوان خوزستان و ئەسفەهاندا دەژین، هەرچەند زۆر لە مێژوونووسان بەو هۆزەوە زمانەکەیان تێکەڵەیەکی کوردیو فارسییە گوماندەکەن لوڕ و بەختیاریی کوردبن و بە تورک، فارس دەیانژمێرن.خۆ ئەوەش زۆر ناشکرایە کەکەریم خانی زەند ١٧٥٢ــ ١٧٧٩فەرمانرەوای سەرتاخواری ولاّتی ئێران بوو، لە تیرەی بەنێوبانگی زەندەو زەندیش لقیکە لە هۆزی لوڕ .

نەوتەکەی کەرکووك، توتنی شاور، خورمای نامەد،
گوێزی هەورامان،
سێوی سەردەشت، برنجی رەشت و گیلان،
پەنیری یاخیان،
هەنگوینی شەمەتلینکە، ڕێواسی کەلیخان،
شالی تورجان، تریفی شەنگال،
شوتی گەرمەدی و بۆ چاوەزاریش دوو پشکی عەرەبەت.

جوگرافیای کوردستان (نوێشکێك)

ئەتەوەی کورد ئەمڕۆ بێ چەندوچوون چوارەمین ئەتەوەی سەرەکییە لە خۆرهەڵاتی نێوەڕاستداو یەکەمین ئەتەوەی ئەم سەرزەمینەشە بە ژێردەستی و کەرت و پەرتی ماوەتەوە و وڵاتو ئەتەوەکەی بە پلانی هێزە نیمپریالیستەکان و پێداگرتنی تورك و عەرەب و فارس بەسەر چوار وڵاتو بگرە پێنج وڵاتی جیاوازدا دابەشکراوەو جگە لە ناوچەکانی سنووری حکوومەتی هەرێمی کوردستان کە دەکاتە نزیکەی رووبەری باشووری کوردستان،هەرهەموو کورد لەگشت مافەکانیان بێبەشن.

ڕووبەری خاکی کوردستان بەسەریەکەوە ٤٠١،٣١١ هەزار کیلۆمەتر چوارگۆشەیەو بە بەراورد لەگەڵ رووبەری ١٩٤ وڵاتی سەربەخۆدا رووبەری کوردستان لە رووبەری ١٦٤ وڵات لەو وڵاتانە فراوانترەو هەر بە تەنهاش سێ جاران لە وڵاتی لوبنان، کوەیت، قەتەر، نیسرائیل، فەلەستین و میرنشینەکانی کەنداو بەسەریەکەوە گەورەترە. نۆزدە وڵاتی سەربەخۆش هەن بەهەرهەموویانەوە ئەوەندەی رووبەری هەرێمی موکریان نابن لە خۆرهەڵاتی کوردستان[٢٢].

وڵاتێکی وەك دورگەی مالتا(گۆماری مالتا) رووبەرەکەی تەنها ٣١٦ کیلۆمەتر چوارگۆشەیەو دانیشتوانیشی تەنها ٤٠٠,٠٠٠ چوارصەد هەزار کەسە، کۆماری(ڤانواتو)١٧٥کیلۆمەتر لەخۆرهەڵاتی نوستراڵیاوە دوورە، رووبەرەکەی تەنها ٣٩٥٦مەترچوارگۆشەیە(کەمتر لەتەنها٤کیلۆمەتری چوارگۆشە!) ژمارەی دانیشتووانیشی ٤٦,٢١٥هەزارەوصاڵی ١٩٨١بۆتە ئەندامی ئەتەوە یەکگرتووەکان. دەوڵەتی ڤاتیکانو دەوڵەتی لۆکسمبۆرغ زۆر لەوەش بەرتەسکترن. پرسیارە سەربزێوەکەی دۆستو دوژمن دەیپرسێت ئەوەیە(کورد بۆ نەیتوانیوە دەوڵەتی ئەتەوەیی دابەزرێنێت؟) کورد بە درێژایی مێژووی دێرینو نوێی بەردەوام چەوساوەو ژێرچەپۆکو کەرتو پەرت بووەو شمشێری ڕاگوێزانو تواندنەوەو بنەبڕکردن(جینۆساید) لەسەر گەردنی بووە، جگە لە هەوڵەکانی دەسەڵاتدارانی تورك و عەرەب بە زۆریی کوتەك و تۆقاندن بیانکەن بە تورك و عەرەب و لە پێناو نەو نامانجە گڵاوانەشدا هەموو ڕێگەیەکیان تاقیکردووەتەوە و هەموو جۆرە چەکێکی کۆنو نوێی قڕکردنو کۆمەڵکوژ و پاکتاوکردنی نەژاد (جینۆساید)یان بەسەردا تاقیکردۆتەوە.

لێرەدا خودی پرسیارەکە روو لە خاوەنی پرسیارەکە دەکات (نەو نەتەوەیە چۆن ماوەتەوەو زمان و کولتوور و تارادەیەك مێژووەکەشی پاراستووە ولە نێو نەتەوە باڵادەستەکانی تورك و فارس و عەرەبیشدا، نەك نەتوایەوە، بەڵکو دەستبەرداری رزگاریو سەربەخۆییش نەبوو، زۆجۆرەی نەپساوەی شۆڕش و ڕاپەڕین و قوربانیدانیشی لە هەڵکشانو بەردەوامبوونداید و بێپەروا لە پێناو نامانجەکانیدا لە خەباتێکی سەختو گیانبازیدایە، دوژمنان چەند بەهێزتر بوون، ناگرو بڵێسەی شۆڕش و بەرگریش، مەشخەڵانی بەرزتر بووەتەوەو شۆڕشگێرانیش توندتر پێ لەسەر بەدیهێنانی مافە ڕەواکانی دادەگرنو شانازی بە کوردبوونی

خۆیان و کوردستانییبوونی بست به بستی کوردستانەوە دەکەنو لەو پێناوەشدا هەمیشە گیانو سامان بە جۆرێك هەرزان بوون، کورد بکەنە سومبولی نەتەوە چەوساوەو مافخوراوەکان کە هێشتا ناسنامەی نەتەوەیی و قەوارەی رامیاریی سەربەخۆیان نییەو خاوەنی گەورەترین تراجیدیای هەزارەی سێیەمی عیسایی و سەردەمی تەکنۆلۆژیا و مافی مرۆڤو چارەنوسی گەلانو یەکسانیی و پێکەوەژیانن.

کوردستان رووبەرێکی گەورەی چیایی سەختە بەپاڵ پێدەشتە بەپیتەکانی هەردوو رووباری دەجلە(دیجلە) و فورات دا درێژ دەبێتەوە و سنورەکەشی:

لە باکورەوە: هەر لە شاری حەلەب هەتا گۆمی ورمێ.

لە خۆرهەلاتەوە: لە ورمێوە بە سنورەکانی نێراندا تا مەندەلی و چیای پشتکۆ.

لە خۆرئاواوە: لە شارۆچکەی (بیرەچك)ەوە بەرەو مەلاتیە لە باکور هەتا نەرزنجان، لەوێشەوە رووەو رووباری ئاراس و زنجیرە چیاکانی ئارارات و باکوری گۆمی ورمێ و بە کەناری خۆرئاوای گۆمەکەدا رووەو باشور بە شاری میاندواودا تێدەپەڕێت بۆ خورلسیاد و نەجا رووەو مەندەلی لەسەر سنوری عێراق-ئێران و نەوەد میل باکوری بەغدا. (بڕوانە: مەحود مەلا عیززەت، کوردستان لە مەتەڵی .. ل ٥٠، ٤٩)

دکتۆر قاسملودەلێت: رووبەری کوردستان ٥٠٠-٥٣٠هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەیە، بەڵام راستییەکەی ٤٠٩،٦٥٠هەزار کم.[٢]

کوردستان بەو رووبەرەوە لەسەرجەم وڵاتانی بەریتانیا، هۆڵەندا، بەلجیکا، سویدو دانیمارك گەورەترە!

رووبەری باکووری کوردستان ١٩٤،٤٠٠هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشە و خۆرهەڵات ١٢٤،٩٥٠هەزارکم[٢]. و باشوور ١٢٤،٩٥٠هەزارکم[٢] . و خۆرئاواش ١٨،٣٠٠هەزارکیلۆمەتر چوارگۆشەیە.

نەنسکلۆپیدیای بەریتانیایی دەڵێت درێژایی کوردستان ٦٠٠ میل و پانایەکەشی ١٥٠میلە، بەڵام (قاموس ألاعلام) نووسیویەتی درێژییەکەی ٩٠٠ کیلۆمەتروپانییەکەشی ١٠٠ــ٢٠٠کیلۆمەتر دەبێت.(بروانە قاموس ألاعلام،بەرگی پێنجەم،نەستەنبوول ١٨٩٦لاپەرە٣٨٤.

درێژایی خاکی کوردستان ١٠٠کم. وتێکڕای پانایەکەشی لە بەشی باشووریدا ٢٠٠ کیلۆمەترەوەتا بەرەو باکووریش بڕۆی پانتر دەبێت هەتا دەگاتە ٧٥٠کم. و لەسەرنەخشەش دەکەوێتە نێوان هێڵەپانەکانی ٣٠ - ٤٠ ونێوان هێڵەپانەکانی ٣٧ – ٤٨ .(ئینسکلۆپیدیای گەورەی سۆڤێتی و قاموس ألاعلام – تورکی، بروانە ل.١٥ پەراوێزی ژمارە ٦، د.عەبدلرەحمان قاسملۆ، کوردستان و کورد، وەرگێڕانی لە زمانی چیکییەوە عەبدوڵڵای حەسەن زادە، چ٢ .هەولێر ٢٠٠٦)

باشووری کوردستان لەچاو باکور وخۆرهەڵاتدا بەرتەسکە، رووبەرەکەی ٩٩،٠٠٠ هەزارکیلۆمەتر چوارگۆشەیە کە دەکاتە (٢٣٪)ی رووبەری عێراق، کە ٤٤١،٠٠٠ هەزارکیلۆمەتر چوارگۆشەیە. ژمارەی دانیشتوانی کوردستان٤٠ ملیۆن کەمتر نییەو هەر ١٣٠ کەس کیلۆمەترێك چوارگۆشە زەوی بەردەکەوێ.

هەندێك سەرچاوەش وەك رۆژنامەوانی نەمەریکایی ناسراو (جۆناشان راندل) رووبەری کوردستان بە ٢٢٠،٠٠٠ هەزار میلی چوار گۆشە مەزەندە دەکات، کە سەروبەر هێندەی رووبەری ولاتی فەرەنسایە.

چەندین میژوونووس و گەریدەو جوگرافیاناس، سنووری کوردستانیان دیاریکردووە، میژوونووسی مەزنی کورد شەرەفخانی بتلیسی نووسیویەتی: سنووری کوردستان کە لە کەنارەکانی دەریای هورمز (کەنداوی فارس ـ عەرەب) بە هێڵێکی راست درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە هەرێمەکانی مەلاتیو مەرعەش، هەرێمەکانی فارسو عێراقی عەجەم (کوردستانی باشوور.ن.ك) و نازەربایجانو بەشێك لە ئەرمینیا، ئەرمینیای بچووکو گەورە دەکەوێتە باکووری ئەو هێڵەوە، لای باشووریشەوە عێراقی عەرەبی (نێوەڕاستو باشووری عێراق.ن.ك) مووصڵو دیاربەکر (نامەد).

ولاتی نێوان دووڕوبارەکە (عێراق) هەر ئەو خاکو چیاو رووبارانەیە میژوونووسە دێرینەکانی عەرەب لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلامدا بە (کووفە) و دواتر بە (جزیرە) و یۆنانەکانیش بە میسۆپۆتامیا ناویانبردووەو لە باکووری هێڵەکەوە دەست پێدەکات بە نێو هەردوو شاری ئەنبارو فەللوجەی کەناری رووباری فوراتدا تێپەڕ دەبێتو بەرەو سامەڕاو تکریت لەسەر رووباری دیجلەو لە هەرێمی جزیرە، کە پێدەشتێکی پانو بەرینەو لە فراوانترین شوێندا پانایەکەی دەگاتە ٢٥٠ میل.

باشوری کوردستان دەکەوێتە ناوچە شاخاوییەکانو بەشێکی پێدەشتەکانی میسۆپۆتامیاوەو رووبەرەکەی ٥/١ی رووبەری میسۆپۆتامیایە (عێراق) و دەشتودۆڵەکانیش ٤/١ی ناوچە شاخاوییەکانو سەرجەم رێژەی بارانیان ٥٠ سانتیمەترە بەرامبەر ٢٠سم لە نێوەڕاستو باشوری عێراق[٢٣].مرۆڤەکانی چەرخی بەردین لێرەدا (باشووری کوردستان .ن.ك) ژیاون و یەکەمین گوندی کشتوکاڵیش لە میژوودا هەر لێرە قوتبۆتەوە.[٢٤]

یەکەمین نەخشەی جوگرافیا لە میژوودا، کورد وەك نەتەوە بناسێت نەخشەیەکی کتێبی دیمەنی زەوی (صورة الارض)ی جوگرافیاناسی موسڵمان ئیبن حەوقەل (ابن حَوْقَلْ)ە، کە ساڵی ٩٩٧ عیسایی نووسیویەتی و ناوچەیەکی فراوانی بۆ هەرێمی چیا دیاریکردووە.[٢٥] جوگرافیاناسەکان دەیەها نەخشەی ولاتی کوردو سنووردارەکانیان کێشاوە، هەر بۆ نموونە تەنها (کتێبخانەی ئیشتیمانیی پەنجا نەخشەی جۆراو جۆری کوردستانی تێدایە) وەك فەرهاد پیرباڵ بینیونی. بەڵام دێرینترین نەخشە، نێوی کوردستانی لەسەرە ساڵی ١٥٦١ زانایەك کێشاویەتی بە نێوی نا.لافریر A.lafrer[٢٦]. سوڵتان سەنجەری سەلجوقی ساڵی ١١٥٠ز. بەشێك لە ئیمپراتۆرێتەکەی جیاکردەوەو بە فەرمی ناویدەنێت کوردستانو سنووردارەکەشی لە خۆرهەڵاتەوە هەمەدان، دینەوەر، کرمانشان و لە خۆرئاواوە چیاکانی زاگرۆس، شارەزور، سنجار وەك هەرێمێکی سنووردار هاتە نێو ناوانەوە. فەرهاد پیرباڵ لەو رووەوە دەڵێت: (سوڵتان سەنجەری سەلجوق ساڵی ١١٥٠ز.، بۆ یەکەمین جار لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی ئیسلامی دا)، ئۆتۆنۆمی بە کورد داوە (لە

کوردستانی باشوور) به نێوی نوستان کوردستان هەرچەندە ناوچەیەکی بەرتەسك بوو، لە چەند شارێك پتر نەبوو، شاری بەهار پێتەختەکەی بوو[٢٧].

هەرێمی چیاکان لە کۆندا زنجیرە چیاکانی زاگرۆس و دەوروپشتەکەی هەر لە نەسفەهانەوە هەتا هەکاری و کێوی دەماوەند و چیای ئەلبورز، لە باشووریشەوە هەتا چیاکانی بەمۆ، سەگرمە، قەرەداغ و پیرەمەگرون. گەریدەی عوسمانی، ئەولیا چەلەبی لە گەشتەکەیدا سالّی ١٠٥٦ز، بە کوردستاندا گەڕاوە، سنووری کوردستانی بەجۆرە دیاریکردووە: لە باکوورەوە ئەرزرۆم و لە باشوورەوە شاری بەصرە.ئەولیا چەلەبی هەروەها دەڵێت (کوردستان لەم وڵایەتانە پێکدێت: ئەرزرۆم، وان، هەکاری، دیاربەکر، جزیرە، نامێدی، موصڵ، شارەزوور، ئەردەڵان ورێگەی ١٧حەفدە رۆژە) بڕوانە د.قاسملو،کوردستان وکورد،چ٢٠٠٦،٢ هەولێر،ل.١٣.دکتۆر مارف خەزنەدار دەڵێت: کتێبی کورد عەشیرەتلەری بەڕێوبەرایەتی گشتی عەشایەرو کۆچەرەکان سالّی ١٩١٨ لە نەستەمبوول بلاّوکرایەوە، لە بارەی کوردەکانی سنووری دەوڵەتی عوسمانی نووسیویەتی ناوچەی عەشایەری کورد لە باشوورەوە عێراق و موصڵ، لە باکوورەوە لازستان، لە خۆرئاواوە ناوەندی ئەنادۆڵو لە خۆرهەڵاتیشەوە عەجەمستانو کۆسارەکانی ئارارات[٢٨] (ئەو سنوورانە تەنها ناوچە کوردنیشینەکانی نێو سنوورەکانی دەوڵەتی عوسمانییە. ن.ك). میژوونووسی عەرەب حەمەدوڵڵای موستەوفی قەزوینی سالّی ٧٤٠ك لە کتێبەکەیدا بە نێوی گەشتی دلاّن (نُزهة القلوب) کەلەماوەی سالاّنی نێوان١٣٣٥-١٣٤٠دا نووسیویەتی دەڵێت (کوردستان لە ١٦شازدە وڵایەت پێکهاتووە و ناوو هەوای سازگارەو لەگەڵ عێراقی عەرەب وخوزستان وعێراقی عەجەم ونازەربایجان و دیاربەکر هاوسنوورە .بروانە د.قاسملو،سەرچاوەی پێشوو، ل١٣) وادیارە ئەودەمە دیاربەکر – نامەد بەرەسمی سەریە کوردستان نەبووە .حەمەدوڵڵای موستەوفی ناوی ولاّتی کوردستان دەهێنێتو سنووڕەکانیشی دیاریکردووە بێنەوەی بزانێت دەبێتە یەکەمین کەس ناوی کوردستان لە کتێبێکدا تۆمار بکات. قەزوینی نووسیوێتی سنووڕەکانی کوردستان لە خۆرهەڵاتەوە عێراقی عەجەم، باکۆ، نازەربایجان، لە خۆرئاواوە عێراقی عەرەب و باشووری خوزستان میژوونووسێکی عوسمانی بە رەگەز تورك (شەمسەدین سامی) سەدەی نۆزدە لە کتێبی فەرهەنگی فراوانی ناوەکاندا (موسوعة قاموس الاعلام) بە شارەزایی و بەڵگەوە سەلماندوویەتی هەردوو شاری کەرکووك و موصڵ کوردنشینن و بەشێکن لە ولاّتی کوردان. ژمارەی دانیشتوانی کەرکۆکیش بەجۆرە مەزندە دەکات کە جێگای باوەڕو متمانەیە بۆ دیاریکردنی ژمارەی دانیشتوانی نەمڕۆی کەرکووك، هەر بۆ نموونە بە پێی تێزری تۆماس رۆبێرت هاوس گەلێك(میللەتێك) هەر بیست صالّ جارێك ژمارەیان دەبێتە دوو نەوەندە. شەمسەدین سامی دەڵێت: (ژمارەی دانیشتوانی کەرکووك ٣٠٠٠٠ سی هەزارە، ٢٣٠٠٠ هەزاری کوردو تورك (تورکمان. ن.ك)، عەرەبو جوولەکەو کلدانو ئەرمەنیش بەهەر هەموویان ٧٠٠٠ حەوت هەزارن)[٢٩]. لە پاڵ ئەو زانیارییەدا ئەو راستییەش دەدرکێنێت: (گەلێ کورد ژمارەیەکی زۆر زانای گەورەی تێدا هەڵکەوتووە، بەڵام زمانی کوردییان فەرامۆشکردووەو بەرهەمەکانیان بە زمانی بێگانە، عەرەبی، فارسی، تورکی

سووسیوه و خزمەتی نەوانیان کردووە).[٣٠] نەوەش نەوەندە ناشکرایە دەبینین گەورەترین میژوونووسی کورد دوای شەرەفخانی بەتلیسی، موحەمەد نەمین زەکی نیشتمانپەروەر و رووناکبیر و هۆشیار و دڵسۆز و بەئەمەك چەندین بەرهەمی بە تورکی چاپکردووە.

سەرژمێریی گشتییەکەی ساڵی ١٩٥٧ی سەردەمی پاشایەتی عێراق، سەرژمێریەکی باوەڕپێکراوو دەشێت بکرێتە بنەمایەکی دروست بۆ یەکلایکردنەوەی نەمرۆ و داهاتووی کێشە نالۆزەکانی نێوان هەردووحکومەتی هەرێمی کوردستانو عێراق لەسەر کەرکووك، مووصڵ، خانەقین، خورماتوو، سەعدییەو جەلەولا، بەدرەوجەسان وچەندین شارو شارەدێی دیکەی کوردستان.

سەرژمێریەکەی ساڵی ١٩٥٧ دانیشتوانی شاری کەرکووکو گوندەکانیی لە رووی زمانو رەگەزەوە بەمجۆرە جیا کردۆتەوە:

رەگەز (نەژاد)	ژمار/ هەزار	ڕێژەی سەدی
کورد	١٩٨٠٠٠	٤٧،٨٪
عەرەب	١٠٩٠٠٠	٢٦،٣٪
تورکمان	٠٩١٠٠٠	٢١،٩٪
ناسووری	٠١٦٠٠٠	٣ ٪

کۆی گشتی ٤١٤٠٠٠ هەزارەو ناشکرایە دیارە نێزیکەی نیوەی دانیشتوانی ناوەندی شاری کەرکووکو شارەدێیو گوندەکانیشی پێکدەهێنێت. (قاموس ألاعلام) بەزمانی تورکی نوسراوە،بەرگی٥ نەستەنبوڵ ١٨٩٦لەلاپەرە ٣٨٠٢ دا نووسیویەتی سێ لە سەرچاوەی دانیشتوانی کەرکووك کوردن.نەو سەرژمێریانەی بەریتانییەکان لە ١٩٢١ و هەردوو حکوومەتی تازە دامەزراوی عێراق لەساڵی ١٩٢٢ و تورکیا لە ١٩٢٣ کردوویانە، ئەنجامە فەرمییەکانی بەمجۆرە بوو:

نەتەوە / ئاین (ن، ك.)	بەریتانیا	عێراق	تورکیا
کورد	٤٢٤٧٢٠	٤٩٤٠٠٧	٢٦٣٨٣٠
عەرەب	١٨٥٧٦٣	١٦٦٩٤١	٤٣٢١٠
تورك(تورکمان .ن .ك.)	٦٥٨٩٣	٣٨٦٥٢	١٤٦٩٦٠
یەهوود(جوو . ن.ك.)	٦٢٢٥٥	٦١٣٣٦	٣١٠٠٠
ئێزدی	٣٠٠٠٠	٢٦٢٥٧	١٨٠٠٠
کۆچەر	———	———	١٧٠٠٠٠
مەسیحی	١٦٨٣٧	١٣٩٩٧	———
تێکرا	٧٨٥٤٦٨	٨٠١١٧٠	٦٧٣٠٠٠

(بروانە د. قاسملو .سەرچاوەی پێشوو لاپەرە ٣٧)

لەم سەرژمێرییەدا چەند خاڵێك زۆر سەرنجڕاکێشن، یەکەمیان: یزدییەکان بەکورد دانەنراون .! دووەم: نەجامەکانی بەریتانیاوعیراق لەیەکەوە نزیکن جیاوازی زۆریشیان لەگەڵ نەنجامەکانی حکومەتەکەی نورکیادا هەیە . سێیەمیش: نامووسوڵمانەکان کەلەوێدا فەلە(کریست،مەسیحییەکان و جوولەکەو نێزدییەکانی دانیشتووی باشووری کوردستانن تورکەکان ناشکراو بەدەستی نەنقەست ژمارەیان کەمکردوونەتەوە بەڵام ژمارەی تورکمانەکانیان بەجۆرێك بەرزکردۆتەوە مەگەر هەرخۆیانی پێبخەڵەتێنن . کوردستانی گەورە دەکەوێتە نێو هێڵە ناسۆییەکانی ٣٤ ـ ٣٩و هێڵە شاقوولییەکانی ٣٧ ـ ٤٦وەو پێگەیەکی ستراتیژی گرنگی هەیە لە رووی سەرچاوەکانی ئاو، سەربازیی و گەیاندنی خۆرهەڵات بە ئەوروپا. لێرەدا باس لە گرنگی کوردستان دەکەین کە سەرچاوەی یەکەمی ئاوو ئاودێری ئاوچەکەن. هەردوو رووباری دیجلەو فورات لە کوردستانی باکوورەوە هەڵدەقوڵێنو سەرچاوەی سەرەکی و شادەماری ژیانو ئاوەدانی گەلی تورکو زۆربەی هەرەزۆری کورد و گەلی عەرەبن لە عێراق و سووریا. (دیجلە و فورات دوو لەو چوار رووبارەن لە داستانە کۆنەکاندا سەرچاوەکانیان لە بەهەشتدانو لە چاوی خواوەندی دەریاکانەوە دەرژێنە سەر زەوی).[٣١] ئاوە کۆنەکانی رووباری دیجلە(دەجڵ ـ دەجلە) بە زمانی عیبری (ئیدجلات)، بە زمانی حوری (ئەرنزاخ)، بەزمانی پەهلەوی کۆن (تەبەرۆوکها ـ تەبەرۆوکات)و لەزمانی لاتینیشدا بەو هۆیەوە رووبارەکە خوڕو تیژتێپەڕ بووە بە (تایگەرس) ئاوبراوە)[٣٢]. سەرچاوەکانی دیجلەو فورات لە چیاکانی خواروی خۆرهەڵاتی تورکیا (باکووری کوردستان) هەڵدەقوڵێن. موراد‌سوو لە دۆڵی (ئەلاشکەی چیاکانی ئارارات‌ەوە هەڵدەقوڵێت، فورات سوو (قەرەسوو) لە ئەرزرۆمەوە چەند لقێکی دەرژێتە سەر، هەندێکیان لە هەرێمی وان و هەندێکیان لە چیاکانی نیزیك گۆمی کولجاکو کە تێکەڵاوبش دەبن دوای ٢٥کم بە نێو تورکیاو ٥٠کم لە نێوان تورکیا و سووریادا لە فیشخابوورەوە دەرژێتە خاکی عێراقەوەو لەوێوە پێنج لقی تێکەڵاو دەبێت وەك خاپوور کە بە شاری زاخۆدا تێپەڕ دەبێتو لە خۆرئاوای شارەکە لەگەڵ لقی هێزڵ تێکەڵ دەبێت. زێی گەورەش ٦٥٠ کم درێژەو بە دەڤەرەکانی زێبار، بارزان تێدەپەڕێتو چەند لقێکی تێکەڵ دەبێت وەك چەمی رەواندز، رایات، خەلیفان، دیانا و دوای تێپەڕبوونیان بە گەلی عەلی بەگدا، رووباری خالان پێکدەهێنن[٣٣]. زێی بچووك ٥٢٠ کم درێژە لە داکشاندا لە گوندی زەردەشت بەرەو باکووری خۆرئاوا پێچدەکاتەوەو دیسانەوە دەچێتەوە ئاو چیاکانو دەربەندی رەمەکان (ڕەمەکان) و زنجیرە چیای ئاسۆس دەبڕێتو دەگاتە دەشتی رانیە ـ بتوێنو لەوێشوە دەرژێتە دەربەندی دوکان کە لە ساڵی ١٩٥٦ لەو شوێنەدا بەربەست و دەریاچەی دوکان دروستکرا. لە دوا قۆناغیشدا روو لە نزمایەکانی تەقتەق، پردێ دەکاتو لە کۆتاییدا لە باکووری شاری فەتحە، ٣٦کم.باشووری شەرقات دەرژێتە رووباری دیجلەوە.

چۆم و رووبارەکانی کوردستان : دکتۆر قاسملو دەڵێت چۆمەکانی کوردستان بریتین لە:

۱- ئاراز: لەناوچەی بینگۆڵ سەرچاوەدەگرێت، ۹۲۰ کم. درێژە، ٤۳۰ کیلۆمەتری تێدەپەڕێت و سنوورەکانی ئێران و تورکیا سۆفێت دەبڕێت و دەڕژێتە دەریاچەی قەزوین .

۲ - رووبارى دیجلە(دەجلە) لە نێوەڕاستی چیای تۆرۆس و باکووری شاری ئامەد هەڵدەقوڵێت، ۱۹۰۰کم. درێژە، ٦۰۰کیلۆمەتری بە کوردستانی باکوورو ٤٥۰ کیلۆمەتریشی بەباشووردا دەڕوات .

۳ ـ قزل ئۆزۆن: لەباشووری خۆرئاوای شاری دیواندەرەی خۆرهەڵاتی کوردستان هەڵدەقوڵێت و بەناوچەی زەنگان ومیانەو دوواتر بدامێنی شاری ڕەشت تێدەپەڕێت و دەڕژێتە دەریای قەزوین .

٤ ـ زێی گورە: ٤٥۰ کم. بە تورکیاو عێراقدا تێدەپەڕێت (دەڕوات . ن.ك.)

٥ ـ زێی بچووك: ۲۰۰کم درێژەو لەگەڵ زێی گەورەدا هەردووکیان دەڕژێنە رووبارى دیجلە(دەجلە)وە .

٦ ـ چۆمی بتلیس و بۆتان لەباکوور، رووبارى سیروان لە ئێران و عێراق (باشوورو خۆرهەڵات)، گاماسیاب و جەغەتوو ۲٤۰ کم. درێژە، تەتەهوو لەکوردستانی خۆرهەڵات .

۷ ـ چەمی(رووبارى) سیروان ٤٥۰کم درێژە و درێژترین سەرچاوەیە کە دەڕژێتە رووبارى دیجلەوە. سەرچاوەکانی سیروان لە ئێراندایە (خۆرهەڵاتی کوردستان)و دوای تێکەڵبوونی چەمی تانجەرۆ لەگەڵیدا، چەند چەمێکی وەکو نەڵوەند، نارین لە پەنای گوندی سەعدییە تێکەڵاوی دەبن.

چەمی خاسە (عوزەیم) لە توانەوەی بەفری چیاکانی قەراغ (قەرەداغ) پەیدا بووەو بە کەرکووکو داقووقو دوزخورماتوو گردۆلکەکانی حەمرینداتێدەپەڕێتو ناوچەکانی (خالص و نینجانە)ش ناودەدات[۳٤].

سەرچاوەکانی رووبارى (ئاراس)یش دەکەونە نێوان هەردوو چەمی مورادسوو، فورادسوو کە لە زنجیرە چیاکانی بنگۆڵەوە بەرەوژوور دەبنەوەو بە پێچەوانەی چەمی مورادچای و رووبارى فوراتەوە کە یەکەجار بەرەو باشووری خۆرئاوا دەڕۆنو مورادچای لە سەرچاوەکانی رووبارى دیجلە(دەجلە ـ دەجلە) نزیك دەبێتەوەو لە نێزیك خەرپوت دەڕژێتە موراد سوو (قەرەسوو)، لەو تێکەڵاوبوونەش گەورەترین رووبار لە خۆرهەڵاتی نێوەڕاستیدا پێکدێت، بەڵام چیای زاگرۆس بەربەستێکە لە ڕێگەیدا کە بڕژێتە دەریای سپی نێوە ڕاستەوە، بۆیە تێکەڵاو بە ئاوەکانی کەنداوی عەرەب ـ فارس دەبێت.

گۆلەکانی کوردستان (گۆماو، دەریاچە . ن. ك.):

۱ — وان: ۳،۷٦٥ کم. درێژەو تێکڕای قوڵاییەکەی ۱۰۰ مەترە و ۱،۱۲۰ مەتریش لەناستی دەریاوە بەرزە و لەبەر سوێری هیچ گیانلەبەرێکی تێدا ناژی .

۲ — ورمێ: لەخۆرهەڵاتی شاری ورمی و قەراخی خۆرئاوای شارەکەو بەشێچکە لەکوردستان، ٦۰۰۰ کم چوارکۆشەیە و ۱۳۸ کم. درێژو ۱٥۰کم. پان و قوڵاییشی ٦ — ۱٥ مەترە . گەورەترین دۆرگەشی

دۆرگەی (شاهی)ە و رووبەرەکەی ٢٥کیلومەترچوارگۆشەیە .

٣- دەریاچەی خەزەر (گۆل _ چووک): دەکوێتە خۆرئاوای شاری نامەد و نزیک سەرچاوەی رووباری دیجلەیەو ١١٥٥م. لەئاستی دەریاوە بەرزە .

٤ – گۆلی مەریوان (زریبار): ٥، ٤کم. درێژو ٧، ١کم.پان و ١٥م. قوولە .

لێرەوار:چیاکانی کوردستان روتەنن و کەمتریان لێرەوارن بەڵام پێدەشت و دۆڵەکان و دوروبەری ئاوەدانیەکان لێرەواری سروشتی و دەستێژی زۆرن . کوردستانی باکوور ٦٪ ی لێرەواره، خۆرهەڵات ٣٢٪، باشوور٨٪ کەدەکاتە ٦ شەش ملیۆن هیکتار و نێزیکەی ١٤٪ رووبەری کوردستان . (**بروانە** د. قاسملو،هەمان سەرچاوە ل .١٧٠)

دکتۆر سامی سەعید دەڵێت: رووباری دیجلە ١،٧١٨کم. درێژەو ١،٤١٨ کیلۆمەتری لە عێراقیدایە و ٣٠٠ کیلۆمەتریشی لە تورکیاو سووریادایە. بەڵام رووباری فورات ٢،٣٢٠کم. درێژە و ٤٥٥کم لە تورکیادایەو ٦٧٥ کم. لە سووریادایەو ٢٠٠کم. لە خاکی عێراقدایە،[٣٥] لە سەرچاوەی دێکەشدا رووباری دیجلە ١،٩٠٠کم. درێژەو نزیکەی ٨٤٧کم لە کوردستاندایە. رووباری فورات ٢،٨٠٠کم. درێژەو نزیکەی ٢،١٧٠کم. درێژن.[٣٦] سێ رووباری کوردستان فورات، دیجلە، کارون دەرژێنە دەریای عەرەبەوە، بەڵام رووباری ئاراس کە چوارەمینە دەرژێتە دەریای قەزوین.[٣٧]

ئاو وەک گرنگترین سەرچاوەکانی ژیانو ئاوەدانی لە داهاتوویەکی نێزیکدا، بازێک بەسەر نەوتو گرنگیەکەیدا دەدات و نرخی بەرمیلێک ئاو دەچێتە سەروو نرخی بەرمیلێک نەوت، بەتایبەتیش کە ئاو بە پێچەوانەی نەوت نە نەمرۆ و نە دوارۆژ تەکنەلۆژیای هەرە پێشکەوتووش ناتوانێت نەلتەرناتیڤێکی بۆ بدۆزێتەوە وەک بۆ نەوت چەندین جێگرەوەی وزە لە ئاوو تیشکی خۆرو پووش و پەڵاش دۆزراونەتەوە. تورکیاو دراوسێکانیشی دەمێکە هەستیان بەو راستیەو مەترسیەکانی کردووە. تورکیا کۆنترۆڵی ٩٠٪ی ئاوی فوراتی کردووەو عێراقیش ٦٠٪ ی ئاوی دیجلەو بەشە کەمەکەیی لە ئاوی فورات بەوە پڕکردۆتەوە. تورکیا پترلە ٤٥ بەربەستی دامەزراندووە بۆ کۆکردنەوەی ئاوەکانی دیجلەو فورات بەرامبەر ١٢ بەربەست لە عێراقو چوار بەربەست لە سوریا کە یەکێکیان بەر لە بەربەستە گەورەکەی نەتاتورک دامەزراوە.

تورکیا ئاوەکانی دیجلەو فورات وەک چەکێکی ستراتیژی لە بوارەکانی ئابووریی، سەربازیی، رامیاریدا بەکاردەهێنێت. بۆ(خنکاندنی) گەلی کورد لە تورکیا پلانێکی نەگریس هاتە گۆڕێ بەنێوی پرۆژەی بەندأوی (نیلیشیۆ) لە باکووری کوردستان و لەسەر سنووری پەیوەست بە باشووری کوردستانەوە، خۆشبەختانە ولاتانی ئەورووپا بەو هۆیەوە پرۆژەکە رووبەڕێکی فراوان شارو شارەدێو زەوی کشتیاریی و شوێنەواری دێرین دەکات بە ژێر ئاوەوە، کۆمەکی دارایی بە تورکیا نەداو پرۆژەکە سەرینەگرت.لە خۆرهەڵاتی کوردستانیشدا دوو دەریاچەی سروشتی هەن، وان و ورمێ.لە کوردستانی باشووریش دوو دەریاچە دروستکراون،دەریاچەی دوکان ودەریاچەی دەربەندیخان.

زنجیرە چیاکانی کوردستان

زنجیرە چیاکانی ئارارات: لە سەرەوە بۆ خوارەوە زنجیرەیەك چیا بەیەکدا دەچن‌و چەندین زنجیرەی دیکە پێکدەهێنن‌و بەرەو خواروو رۆژهەلآت شۆڕدەبنەوە، لە لایەکەوە هەتا کەنداوی فارس ـ عەرەب‌و لەلایەکیشەوە سنووری نێران و تورکیا و دەریاچەی ورمێ و وان جیادەکاتەوە. زنجیرەیەکی دیکەش هەتا سەرسنوورەکانی نێران و تورکیا درێژدەبێتەودو نەو شاخانەی دەکەونە کوردستانی خۆرهەلآت‌و باشوور، چیاکانی زاگرۆسن. زنجیرەیەکیش دوای ناوچەکانی قەفقاز خۆی لە چیاکانی نەرمینیا جیادەکاتەوە‌و دواتر لای سەرچاوەکانی دوو رووبارەکە یەکدەگرنەوە‌و زنجیرە چیاکانی تۆرۆس دەکەونە سەرووبەوە‌و سەرچاوەکانی دەریای سوور، دیجلە‌و فورات دابەشدەکەن[٣٨].

زنجیرە چیای دووەم رووەو باشووری خۆرهەلآتی ئەسکەندەروونە درێژ دەبێتەوە‌و وەك درێژەدان بە چیاکانی سووریا و بە چیای تۆرۆس ناودەبرێت‌و زنجیرەیەکی لە نزیك گۆمی وان بەرەوژوور دەبێتەوە‌و زنجیرەیەکیش بەلای دۆڵی قوتووردا لە سنووری نێران نزیکدەبێتەوە و دۆڵەکانی دەریاچەی وان لە ناوچەکانی باکووری زێی گەورە جیا دەکاتەوە. چیاکانی تۆرۆس نێوەڕاستی گردەکانی (بەرزاییەکانی) ئەنەدۆڵ لە نزماییەکانی کلیکیا (ئەدەنە) و سووریا جیا دەکاتەوە.

چیای جودی: چیای جودی دەکەوێتە سەر کەناری چەپی رووباری دیجلە و ٦٢٧م. بەرزەو چیای چوولەمێرگ لەو بەرزترێکەو دەکەوێتە لای راستی دیجلە(دەجڵ ـ دەجلە) و زێی گەورە. هەرێمەکانی باشووری چیای تۆرۆس‌و کەنارەکانی لای چەپی دیجلە (بۆتان، خەرپوت، زێی سەروو، چیاکانی خۆرئاوای نێران)کە نیشتمانی دێرینی کوردن.

زنجیرە چیاکانی زاگرۆسی باکوور و زاگرۆسی ناوەند: ئەم زنجیرانە کەوتوونەتە خاکی کوردستانەوە. زاگرۆسی باکوور لە باکوورەوە لەگەڵ چیاکانی باشووری گۆمی وان کە بەرێتین لە زنجیرەیەکی تۆرۆس و ئارارات ولەگەڵ رووباری گادەر و رووباری رەش (قەرەسو)دا پەیوەستە، لە خۆرئاواشەوە بە رووباری لاوین (کلاس) و رووباری چۆمانەوە. لاوین و چۆمان زنجیرە چیاکانی زاگرۆسی باکوور لە چیاکانی کوردستانی باشوور جیا دەکەنەوە و لەگەڵ رووباری شلێر بەنێو شاخ و دۆڵ و دەشتەکانی هەڵەبجە، خورمال، پاوە، سەرپێڵی زەهاو درێژدەبنەوە‌و لەباشووری لای چیاکانی خوزستان دەڕژێنە کەنداوی فارس ـ عەرەب و گەرووی هورمز.[٣٩]

زاراوەی میسۆپۆتامیا یەکەجار لە مێژوودا بابلییەکان بەکاریانهێنا بۆ ولآتی نێوان دوو رووبارەکەی دیجلە‌و فورات و لە زمانی ئەوانەوە کەوتە سەر زاران و بە هەرێمی باکووری نێوان دوو رووبارەکەشیان دەوت Mitbritum زێدی ژیان‌و لانکەی شارستانییەتی هەرە دێرینی مرۆڤ دۆڵی دووڕووبارەکە، دۆڵی نیل و دۆڵی سەند لە چین دەگرێتەوە. شوێنەوارناسی ناسراو (ماکوان) هاوسەری رۆمانووسی مەزن خاتوو

ناچاناکریستی دەڵێت: (شارستانێتی ولاتی میـزۆپۆتامیا و ولاتی نیل لە سەردەمانێکی نێزیك لە یەکتری پەیدا بوون و گەشەیانکرد، بەڵام سێ جیاوازی سەرەکییان لە نێوانیاندایە، دوڵی نیل یەك رووبارو یەك گەل و یەك بنەماڵە فەرمانڕەوابوون،بەپێچەوانەی میـزۆپۆتامیاوە کەدوو رووبار و چەند نەتەوەیەك و چەند بنەماڵەیەك فەرمانڕەوا بوون، دواتریش بنەما کولتوورییەکانی شارستانێتی گرێك لەسەر شارستانێتی نـەو دووانە دامـەزرا). شارستانێتی میـزۆپۆتامیا بـە ئاسـتەم دەگەیشتە خۆرهـەڵاتو باکووری خۆرهـەڵاتی دوڵەکە، کە کوردنشین بوو، زنجیرە چیا سەرکەشـەکانی زاگرۆس و سـەختێتی رێگەوبانـەکانی هاتووچـۆ و دەربەندە دژوارەکانی پەرینەوەش وەك رایات نیزیك رەواندز و بازیان و دەربەنـدیخان لەدەڤـەری سـلێمانی و دەربەنـدی خانـەقین و سەرسـەختیێ و دەستوەشـێنیی هـۆزە چیانـشینەکان باکووری دوڵەکـە (باشـووری کوردستان)ی لە نێوەڕاستو باشووری دوڵەکە (عێراقی عـەرەب) دابڕیووە.

زنجیرە چیا بە نێوبانگەکانی کوردستان لە باکووردا زنجیرەکانی تـۆرۆس (نێـوان تورکیـا و سـووریا. ن.ك) ونارارات .نارارات ۵،۲۰۰م. لە ئاستی دەریاوە بەرزە. لە باشووریشدا زنجیرە چیاکانی زاگرۆسـە، بەشـی هەرەزۆری کوردستانی باشوور دەکەوێتە باشووری تۆرۆس و خۆرئاوای زاگرۆسەوە. زنجیرەیـەك لـە چیاکانی تۆرۆس و نارارات دەکەوێتە نێوان هەردوو گۆمی ورمێ و گۆمی وان. زنجیرە چیاکانی زاگـرۆس سـێهەمین زنجیرە چیای کوردستانە و نێزان لە دەشتەکانی میـزۆپۆتامیا (عێراق) جوێ دەکاتـەوە. بڵنـدترین چیاکانی کوردستان، نارارات. لوتکـەی ئـاگری بـەرزترین لوتکـەی چیاکەیەو۱۳۷،۵م.،لوتکـەی رەشـکوی چیای ئۆڵۆدوروك۱۳۵،٤م.، چیلۆ ٤۱۱٦م.، سپییان ٤۰۵۸م.،ئوشترانکۆ ٤۰۵۰م.بەرزن .

لـەو چـیایانە نـزمتر، نـاگرێی بـچووك ۳،۸۹٦م.، قـەرەداغ ۳،۷۵۲م.، هـەڵگورد۳،٦۰۷م.، شـاهۆ ۳،۳۹۰م. بـەرزەو ۵۵کم. درێـژەو ۱۰ ـ ۱۵کم. پانـە.، قەنـدیل ۳،٤۵۲م.،نـەمرووەداغ ۳،۰۰۰م.، لـەم چـیایانەش نـزمتر بـۆ نموونـە چـیای زۆزك ۱،۸۲٦م.، بـەمۆ ۱،۸۲۸م.، برادۆسـت ۱،۸۰۰م.،نـەزمێر ۱،۷۰۲م.، سەرسـێر۱،۵۸۹م. و گۆیـژەی۱،۵۲٤م. بـەرزە. چـیایی جـودی (گـۆتی)یـش یەکێکـە لـە چـیا هەرەنزمەکانی کوردستان و تەنها ٦،۲۷م. بڵندە، شاخی حەمرینیش یا راستر بڵێین شـاخۆلکەی حـەمرین کە سـنووری سروشتیی نێوان کوردسـتانی باشـوور و عێراقـی عـەرەبـە، لـە خۆرئـاوای مەندەلییـەوە بـەرەو باشووری رۆژئاوا درێژەدەبێتەوە لە ناوچەی فەتحە کۆتایی دێت.(٤۰)

وڵات	ڕووبـەری کوردستان	کەس/کم۲	ڕێژەی کورد لە چاو هەموو دانیشتواندا	ڕێژەی دانیشتوانی کوردستان لەچاو هەمو دانیشتواندا	ڕووبـەری کوردسـتان لەچاو ڕووبەری وڵاتەکەدا
تورکیا	۱۹٤٤۰۰	۲٦	٪۱۸	٪۱۹	٪۲۵
ایران	۱۲٤۹۵۰	۲۸	٪۱٦	٪۱۷	٪۷,۵
عێراق	۷۲۰۰۰	۲۲	٪۲۲	٪۲۳	٪۱٦
سوریا	۱۸۳۰۰	۲۱	٪۱۰	-	٪۱۱

چیرۆکەکانی تۆفان، کەشتیی نوح، گلگامش

داستانی تۆفانو کەشتییەکەی پەیامبەر نووح لە لایەنەکانی ئاین، میژوو، جوگرافیا، کولتوورەوە پەیوەستن بە چەند بابەتێکی سەرەکی دوتوێی ئەم لاپەڕانەوە، جێگای خۆیەتی لێرەدا ئاوڕێکی سەرپێیان لێبدەینەوە. تۆفان، لافاو، ئاوهەستان بریتییە لە بەرزبوونەوەی ئاستی سروشتیی ئاو لە چەم و ڕووبار و گۆم و ئۆقیانووسەکاندا لە ئەنجامی ئەو گۆڕانکارییە سروشتیانەی بەسەر گەردووندا دێن جا لەسەردەمەکانی کۆندا بێت وەك تۆفانو کەشتیی نووح یا لەم ڕۆژگارەدا بێت وەك ڕووداوەکانی سۆنامی.

گەلانی سۆمەر و ئەکەد، داستانەکانی گلگامش، بوونەوەر، تۆفانیان لەسەر بەردە نووسراوەکان و تەتەڵە قوڕەکان بە نووسینی بزماری تۆمارکردووەو پەیامبەر نووح بە (کیومرث) ئاو دەبەن. میژوونووسانی عەرەبیش لەو باوەڕەدان کیومرث نەوەی نووحە. وشەی کێومرث لە ڕووی زمانەوە پێدەچێت ناوێکی ئێرانی کۆن بێتو ڕاستیەکەی کێومەرد بووبێت لە زمانی پەهلەوی کۆندا کە زمانی هەموو گەلانی ئێران و ڕیشەی زمانی فارسی وزمانی کوردیشە. پێدەچێت واتای وشەکە کیومەرد، کیومردن، چیای مەرگ یا کێوی مەردان، چیای پاڵەوان، ڕزگاکار بگەێنێت.

نووسینی بزماریی ٣,٥٠٠پز. پەیدابووە، یەکێك لە شا ناسراوەکانی دەوڵەتی ناشوور، ناشووربانیپاڵ لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خۆیدا ٦٣٩ - ٦٢٧پز. بۆ پاراستنی کولتووری کۆن کتێبخانەیەکی ئاوازە پێکهێنا، هەر هەموو کتێبەکانیش بە نووسینی بزماری نووسرابوون.

لەو سەرچاوە کۆنانەی ولاّتی میسۆپۆتامیادا لە بارەی تۆفانەوە ئەوەمان بۆ دەگێڕنەوە کە خواوەندی شەڕو وێرانکاریی بڕیاردەدات ژیان (ئاوەدانی و زیندەوەر) لەسەر ڕووی زەوی نەهێڵێت، نایانۆتۆتا بیشتووم ڕادەسپێرێت کەشتییەك دروست بکات، بیشتووم لە ماوەی حەوت ڕۆژدا کەشتییەکەی دروستکرد، کەسوکارو پێویستییەکانی ژیانو تۆوی ڕووەکەکانوجۆرەها ئاژەڵی لە کەشتییەکەدا کۆکردەوە، ئەمجا لە لایەن خواوەندەوە تاریکی بالّبەسەر شاری شروباك دەکێشێت، بارانێکی خوڕ دەباریّو بایەکی بەهێز هەڵدەکات، تەنوورەکە هەڵدەچێتو تۆفان زەوی دادەپۆشێتو دوای حەوت ڕۆژ کەشتییەکەش بەسەر چیای (نەصیر)ەوە دەگیرسێتەوە، بیشتووم کۆترێك دەنێرێت ئاخۆ ئاوەدانی ماوە، بالّندەکە وشکانییەك نادۆزێتەوەو دەگەڕێتەوە، ئەمجا بالّندەی سنۆتۆ دەنێرێت، ئەویش وشکانی نابینێت، بەڵام قەلەڕەش شوێنو خواردن دەدۆزێتەوەو ناگەڕێتەوە، ئەو ئەگەڕانەوەیە نیشانەی ڕزگاربوون بوو.

سەرچاوەکانی هیند، چین، یۆنان و ڕۆمان ڕووداوێك لە شێوەی تۆفان دەگێڕنەوە لە گێڕانەوەی سەرچاوە بابلیو عیبرییەکان جیاوازە. لای هندۆسەکان (مانو) پاڵەوانی ڕووداوەکەیە و مرۆڤایەتی ڕزگار دەکات... ماسییەکی بچووك لە ترسی ماسییەکی گەورە پەنا دەباتە بەر سەرداری ولاّت.. کە گەورە دەبێت دەیگێڕنەوە بۆ ڕووبارەکە، ئەویش لە پاداشتی ئەو چاکەیەدا، وریایاندەکاتەوە بەو زووانە ئاو هەڵدەستێتو

وشکانی دادەپۆشێت، پێویستە کەشتیەك ئامادە بکەن. لەم داستانەدا کەشتییەکە لە لوتکەی کێوی هەماوان لەنگەر دەگرێت، ماسییەکەش خۆی ئاشکرا دەکات کە (براهما)ی خواوەندی خولقاندنە.

ئاشکرایە ئەمانە هەموو ئەفسانەی گەلانن، زاناکانی شوێنەوارناسیی، جیۆلۆجی هەتا ئێستا بەڵگەیەکیان نەدۆزیوەتەوە لەو سەردەمە هەرە دێرینانەدا تۆفان رووبدابێت.

چیای جوودی(گودی) سەردەمی پەیامبەر نوح بەرزترین چیای هەرێمەکە بووەو هیچ لوتکەیەك لەو بەرزتر نەبووە، بەڵام (تەقینەوە مەزنەکە) سروشتێکی جیۆلۆجی نوێیان خولقاندووەو نەو گۆڕانکارییانەی بە درێژایی سەردەمەکانیش بەسەر کەش و هەواو، پلەکانی گەرما و سەرمادا هاتووە گۆڕانکاریی گەورەی بەسە رووبەرەکانی ئاو، وشکانیی، چیا بەستەڵەکەکان، رووبەرەکان، دارستان و جەنگەڵ و لەوەڕگاکان، چیا و دۆڵ و پێدەشتەکان و سەرچاوەکانی ئاو و بەرز و نزمیی ناستی ئاو لە چەم و رووبار و نۆقیانووسەکاندا بە دوواوە بووە. چیای جوودی نەوکاتە بەرزترین چیای هەرێمەکە بوو، بەڵام ئەمڕۆ ئەو چیایە کە دەکەوێتە نێوان کوردستانی باکوور و باشوورەوە، یەکێکە لە چیا نزمەکانی کوردستان و تەنها ٦٢٧م. لە ناستی دەریاوە بەرزەو تەنانەت لە چیاکانی شەرناخ، بۆتان، شەمدینانو رەواندزیش نزمترە کە بەسەر دەشتەکانی هەولێر و جزیرە و مووصڵدا دەڕوانن. دکتۆر موحەمەد رەشید ئەلفیل دەڵێت: تۆێژینەوە زانستییەکان لەوە دەدوێن لە سەردەمێکدا دارخورما لە ئەشکەوتی شانەدەر ـ کۆێستانەکانی باشووری کوردستان رووواوە لە کاتێکدا ئەو درەختە لە شوێنێکی وەك (عانە) کە دەکەوێتە دەشتە گەرمەکانی عێراقەوە ئەڕوواوە.[٤١] کەواتە لە کەشێکی گەرمای وەك ئەم صالأنەی سەرەتای هەزارەی سێیەم، پلەکانی گەرما هێندە بەرز بووەتەوە بەستەڵەکەکان بتوێنێتەوەو بڕێکی یەکجار زۆر سەهۆڵو بەفری تووواوە بڕژێنە نۆقیانووسەکانەوەو ئاستی ئاو بە شێوەیەکی ترسناك بەرز بوتەوەو زیانی گەورەی بەسەرو مالّی دانیشتوان گەیاندووەو بووە بە کارەساتێکی مێژوویی مەزنو ئەوەکان بە دوای یەکتردا، دەماو دەم گێڕاوپانەتەوە و لە ماوەی ئەو چەند هەزار صالّەدا گێڕانەوەکانیش هەزاران گۆڕانکارییان بەسەرهاتووەو ترس و ئاین و خۆشەویسی و رق و خواستەکانی مرۆڤ و جۆرەها فاکتەری دیکەی سروشتەکانی مرۆڤی تێکەڵبوود.

بۆچوونی گەلانی مسوڵمان لەمەڕ تۆفان، لە دەقەکانی قورنانی پیرۆزەوە سەرچاوەی گرتووە کە چەند جارێك و لە چەند شوێنێکدا چیرۆکی رووداوی تۆفانەکەو کەشتی نوح بەجۆرە دەگێڕێتەوە: گەلەکەی نوح گوێ نادەنە پەیامو ئامۆژگارییەکانی نوح و هاوبیرەکانی، بۆیە نوح بە دەستکورتی و بێهیزی خۆیو هاوبیرەکانییەوە بە دڵشکاویی و نازارو نالینەوە لە یەزدان دەپارێتەوە بۆ بەرەنگاریکردنی نەو دوژمنە سەرسەختانە یارمەتی بدات. یەزدان بڕیاری سزایەکی قورس دەدات بەسەر بێباوەڕە زۆردارەکاندا، ئاوی رووبارەکان هەڵچنو پەیامبەر و هاوبیرەکانی رزگار بکاتو نەوانیدیکە نغرۆی ژێر ئاو بکاتو لە ناویانبەرێت.[٤٢]

وەك لە دەقەكانی قورئانی پیرۆزدا دەردەكەوێتو جێگەی گومانو مشتومڕ ناهێڵێتەوە، كەشتییەكەی نووح بە خۆی و سەرنشینەكانییەوە، مرۆڤو گیانلەبەری چواربێ، دووپێ، خشۆك، شیردەرو هێلكەكار، بەسەر چیای جوودی (گۆدی - گۆتی)یەوە گیرساوەتەوە كە نیستا دەكەوێتە باكووری كوردستان، بەڵام لە تەوراتدا هەمان كەشتی لەسەر لوتكەی ئارارات لەنگەری گرتووە. ناوەكانی (ئارارات، ئەوراتۆ، هۆرارداٍ، ناهۆرائرتا واتای ئاگری یەزدان دەبەخشن. ئەو چیایانەش یەكەمین نیشتمانی نەتەوە ئارییەكانو چیای بورکان هەڵگرن، هەر بەو هۆیەشەوە زۆر جار رووداوی زەویهەژێن - بومەلەرزە روو دەدەن و لوتكەی ئاراراتیش ناسراوە بە لوتكەی ئاگری و لە دەمی ئەو لوتكەیەوە ئاگری پەنگخواردووی هەناوی چیاكە سەرپێژ بووەو سەریكردووەو سێلاوی رووباری ئاگری سوور و بەرد و كانزا تووا‌وەكانی فڕێداوەتە دەرەوە. زنجیرە چیاكانی ئارارات لە رووسیاوە بە خۆرهەڵاتی كوردستاندا تێدەپەڕێتو دەگاتە باكووری كوردستان، ئاگری بەرزترین لوتكەی ئاراراتەو ٥،٢٠٠ مەتر لە ئاستی رووی دەریاوە بەرزە. بە پێی دەقەكانی قورئانو تەورات كەشتییەكەی پەیامبەر نووح لە بەرزاییەكانی كوردستان گیرساوەتەوەو لەنگەری گرتووەو مرۆڤو گیاندارەكانیش رزگاربوونو ژیان سەرلەنوێ ژیاوەتەوە وبەردەوامییان بە رەچەڵەكی مرۆڤ و ئاوەدانی داوە.دەقەكانی قورئانی پیرۆز لەمەڕ كەشتی نووح: (حَتَّى إِذَا جَاء أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِن كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ)[٤٣] یەزدان بە نووح پێغەمبەر(د.خ) دەفەرموێت: كە فەرمانماندا و تەنووركە هەڵچوو - تەقییەوە، لە هەموو جۆرە گیانلەبەرێك نێرو مێیەك هەڵگرە. (وَقَالَ ارْكَبُواْ فِيهَا بِسْمِ اللّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا)[٤٤] سواری كەشتییەكە بن كە بە ناوی یەزدانەوە دەڕوات‌و لەنگەر دەگرێت. (وَقُل رَّبِّ أَنزِلْنِي مُنزَلاً مُّبَارَكاً)[٤٥] بڵێ خودایە لە شوێنێكی پیرۆز دامبەزێنە. (فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنتَ وَمَن مَّعَكَ عَلَى الْفُلْكِ فَقُلِ الْحَمْدُ لِلّهِ الَّذِي نَجَّانَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ)[٤٦] كە لە كەشتییەكەدا جێگیر بوون سوپاسی ئەو یەزدانە بكە لە زۆرداری‌كان رزگاریكردن. (وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءكِ وَيَا سَمَاء أَقْلِعِي وَغِيضَ الْمَاء وَقُضِيَ الأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ)[٤٧] بە زەوی وترا ئاوەكەت هەڵلوشە و ئاسمان تۆش باران رابگرە، ئاو سەرپێژی كرد و كارەكە تەواوبوو، گومڕاكان لە نێوچوون كەشتییەكەش لەسەر چیای جوودی گیرسایەوە.

فەخری سلاحشور دەڵێت: لە شاری جزیرەو بۆتان، مزگەوتێكی بینیوە كە پیاوچاكێكی تێدا نێژراوە. دانیشتوانی شارەكە باوەڕیان وەهایە ئەوە گۆڕی حەزرەتی نووح بێت. ئەوەو وەچەكانی نووح دوو بەرەبابیان لێكەوتەوە، بەرەبابی (عاد)و بەرەبابی (ثەمود)، ٣،٠٠٠ صاڵێك بەر لە مەسیح، یەزدان پەیامبەر صاڵح دەنێریت بۆ ڕێنماییكردنی (ثەمود)ەكان. مامۆستا (رشید عبدالرحمن) نووسەری مێژووی زاگرۆس دەڵێت (ثەو (صاڵح)ەپەیامبەرە، پەیامبەری كورد زەردەشتە. هەروەها دەڵێت ئەوەشم بەرچاوكەوتووە، نووح، نازناوە).[٤٨] پێدەچێت مامۆستا ڕەشید لەو شوێنەدا، ئەوەی بەسەردا تێپەڕیبێت كە یەزدان بۆ هەر میللەتێك پەیامبەرێكی بەزمانی خۆیان بۆ ناردوون، وشەی (نووح) لە زمانی عەرەبیدا چاوگی كرداری

(ناح، ينوحُ)ه به مانای گریان، نالاندن، کڕووزانەوە، بێزاری و نائومێدی دەربڕین،دڵبرێنداری...گۆرانیبێژی ناسراوی عەرەب هونەرمەند نازم غەزالیی بەدەنگە بەسۆزەکەی دەچڕێنێت:

(اقولُ وقد ناحَت بقربی حمامَةٌ أيا جارَتا، لَو تشعرين بحالي)

کۆترێك لە پەنامدا دەیگماند، وتم هاوسێ،گەر دەزانیت چەند پەرێشانم.

بەو پێیە،لە ئەنجامی هاوارو نالینی ئەو پەیامبەرە (صالح) لە دەست جەور و ستەمی گومڕاکان، نازناوی (نووح)ی بەسەردا بڕابێت، دەبێت نووح عەرەب بێت نەك زەردەشتی پەیامبەری کورد. پێویستە ئەوەش پشتڕاستبکەینەوە کەزەردەشت نێردراوی یەزدان نەبوو، پەیامێکی ئاسمانیشی پێنەدرابوو بەڵکو زانایەکی خواناس بوو، گەیشتبووە ئەو ڕاستییەی کەیەزدانی مەزن تاکوتەنیایە و وینەو هاوتاو هاوشێوەی نییەو نابێت . زەردەشت وەك خێرخوازێك خۆی تەرخانکرد بۆ کاری تێڕامان و چاکسازیی کۆمەڵایەتی . لێرەدا پرسیارەکە ئەوەیە ئەو جیاوازییەی قورئانو تەورات لە هەردوو چیای جوودیو ناراراتدا چیە؟ وەك لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە کەشتی نووح بە خۆی و سەرنشینەکانییەوە بە مرۆڤو گیانلەبەری چواربێو خشۆك بەسەر لوتکەی جوودی (گۆرتی)یەوە گیرسایەوە لە کوردستانی باکوور، بەڵام لە تەوراتەکەی مووسادا، لەسەر چیای ناراراتگیرساوەتەوەو لەنگەری گرتووە.[٤٩] زانایەکی سروشتناسی بەریتانیایی ساڵی ٢٠٠٨ ئەوونەیەکی کەشتییەکەی نووحی دروستکردو وەك مۆزەخانەیەك وەهەمانکات وەك باخچەیەکی ئاژەڵ لە کەناری ڕووبارێکی هۆڵەندە لەنگەری گرتووەو تەماشاکاران دەچنە بینینی.

ناوەکانی ناراراتی، نەوراتۆ، هۆراردا، ناهۆرانۆتا مانای ناگری یەزدان یا ناگری پیرۆز کە ناریەکان پەرستوویانەو هەرێمەکەش بە ناوچەیەکی زەوی هەژێن دادەنرێت، باوکی پەیامبەرانو هاوەمی یەزدان (خلیل الله) حەزرەتی ئیبراهیم(د.خ) دوو کوڕی هەبوو ئیسماعیل و ئیسحاق. پەیامبەری موسڵمانان لە وەچەی ئیسماعیلە. موسا، داود، عیسا دەچنەوە سەر ئیسحاقو هەموشیان پەیڕەوی پەیامەکەی ئیبراهیمان دەکرد هەتا نەو کاتەی موسا تەورات و داوود زەبوور و عیسا ئینجیل و موحەمەد قورئانیان بۆ هات. یەزدان لەو ڕوانگەیەوە بە پەیامبەری ئیسلام دەڵێت: ئەی موحەمەد تۆ لەسەر ئاینی ئیبراهیمت کە باپیرە گەورەتە (انت فی دینِ ابائكَ ابراهیم).

گورد و یەزدانپەرستیی ـ ئاینو ئایینزاکان لە کوردستاندا

ئەتەوەی کورد بە درێژایی مێژووە دێرینەکەی بتپەرست نەبووەو ڕۆژێك لە ڕۆژان لەبەردەم بتێکدا نەپاڕاوەتەوە، هەزار صالێك کەمتریش بەرلە هاتنی عیسای یەسووع (عیسای کوڕی مریەم)و چوار سەد صالێکیش بەر لە سەرهەڵدانی ئاینی ئیسلام، کورد و گەلانی ئێرانو ناوچەی ئازەربایجانو دەوروپشتی زاگرۆس زەردەشتیی بوونو پەیڕەویی پەڕاوی پیرۆزی ئاڤێستایان دەکردو کوردیش خاوەنی ئاینەکە بوو کە ئاینی پەیڕەوکراوی فەرمیی دەوڵەتی ماد ـ میدیا ٦٧٠ ـ ٥٢٠پز. بوو[٥٠]. دوای ڕووخاندنی مادیش،

کۆرش ٥٤٩ ـ ٤٨٦پ.ز. دەولەتی نەخەمەنی ٥٢٩ ـ ٣٣٠پ.ز. دادەمەزرێنێتو دەبێتە میراتگری دەولەتی مادو ئاینی زەردەشتیی و لە پەنا زمانی پەهلەویدا (پەهلەوی کۆن) دەبنە زمانو ئاینی فەرمیی ولاتو هەرهەموو گەلانی ئێران (ئێرانیی)و دانیشتوانی ئازەربایجانو چیای زاگرۆس، ئەو زمانەش زمانی ئاخاوتنی هەرهەمووتەو گەلانە بوو نەك بە تەنهاگەلی فارس.[٥١]

لە میژووی مرۆڤایەتیدا رووەو ئاشکرا دیارە نەتەوەی خاوەن ئاین هەمیشە سەردەستو فەرمانڕەوا بووە مەگەر دەگمەن بووبێتە ژێردەست، کەچی ئەو دەگمەنە بەر کورد دەکەوێتو دەبێتە نەتەوەی بندەستی فارسو خاوەندارێتیی ئاینەکەشی لە دەست دەردەهێنرو لەوکاتەوە کورد رۆژ بە رۆژ قورئانرو دژوارتر دەچەقێتە زۆنگاوی ژێر چەپۆکی و چەوساندنەوەی نەتەوەیی، دواتریش هێرشەکانی عەرەبە خێڵەکییەکانی دۆرگەی عەرەب لە ژێر ئالای ئەللاهو نەکبەرو بلاوکردنەوەی ئاینی نیسلامدا گەیشتنە کوردستان و ناوچەکە و سەرلەشکرێکی خەلیفە عومەری کوڕی خەتتاب،فەرمانداری لەشکر، فەرقەد ٢٢ك/٦٠٣ز. شاری هەولێر داگیر دەکاتو گەلی کوردیش بە گشتی لەدوای فەرمانڕەوایی چوار خەلیفەکەی نیسلام نێر دەکەوێتە بەر چەوساندنەوەی ئاینییو نەتەوەیی.

ئاینە سنکریستەکان Sinkrist

نیشتیمانی کورد مەڵبەندی میژوویی و لانکەی سەرهەڵدانی ئاینە سنکریستەکانە و کورد خاوەنی ئاینی خۆی بووە کە زەردەشت بە زمانی کوردی پێڕاگەیاندووەو ئاینی فەرمیی دەولەتی ماد و نەخەمەنی و ساسانیش بووە. جگە لە زەردەشتیی چەندین ئاین لە کوردستاندا هەبوونو هەموشیان دەچوونە سەر تێکەڵاوبوونی ئاینە کۆنەکانی گەلانی زاگرۆس، بابل، یۆنان، وەك:

١ـ **ئاینی میترایی:** میترا خواوەندی گەلانی هندۆئێرانییە، لەسەر بنەمای گیان ـ رەوان (رۆح) پەرستی دامەزراوە[٥٢]. میترا لە ئاڤێستادا خواوەندی رووناکیو راستییەو دوژمنی درۆو تاوانە، سزای ئەو کەسانە دەدات لە راستی و دەست پاکی لادەدەنو بەدرۆ سوێند دەخۆن. وشەی میترا لە یەکەم سەدەی دوای عیساوە بە میهر ـ خواوەندی خۆر ناودەبرا[٥٣]. دوای ئەوەی کۆرشی مەزن ٥٣٩پ.ز. بابڵ دەگرێت لە ئەنجامی تێکەڵاوبوونی زانستە ئاینییەکانی هەردوولادا، ئاهۆرامزدا دەبێتە یەکەمین خواوەندی هیندوئێرانیەکان. دوای داگیرکردنی کوردستانو ئێرانیش لە لایەن ئەکەندەرەوە، ئاهۆرامزدا تێکەڵ خواوەندەکانی یۆنان دەبێتو وەك خواوەندی زیوس دەخوێنرێتەوە[٥٤]. فەلەکەدین کاکەیی مەڵێکی چاك زانیاری نوێی لەمبارەیەوە خستۆتە بەردەست (میترا ـ میترایزم ـ میتراپەروەری ـ میهرو میهرەبانی، دیانەت نییە بەڵکو فەرهەنگێکی هەرە کۆنە، لەگەڵ رۆژگاردا رچەی ئاینی وەرگرتووە ولەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە جیاوازە . رەگو ریشەی میترایی کەموزۆر لەئاینەکانی وەك هیندۆسی، بوودایی، زەردەشتی، مەزدەکی، یەهوودی، مەسیحی، نیسلام و ئاینزاو تەریقەتەکاندا ماوەتەوە .میترایی

فەرهەنگی ئەسلی(بنچینەیی، سەرەکی.ن.ک.) میلەتی هیندۆئاریيەکانە کەهاتوون لەکوردستان و ئێران ژیاون و دوواتر بوونەتە دووبەش، بەشێکیان چوونە هیندستان وعەقیدەی هیندۆسان دروستکرد، یاعەقیدەی ئیدا(مەعریفەت) وبەشێکیان ماوەتەوە کە بریتیبوون لە فارس لەگەڵ ماد ـ میدیا ـ میدین کەنەژادی کوردن . زەردەشت لەناو مادەکاندا دەردەکەوێت و ناڤێستا دادەنێت، لەزۆر جێگەدا دەڵێت بەئەقڵ خوام ناسیوە و دۆزیوەتەوە و ناڤێستام بەبیرکردنەوە داناوە . میترا پێکهاتەیەکی گرنگی (ناوێستا یا نانێستا) یە.)بروانە فەلەکەدین کاکەیی و کورتەیەکی فەرهەنگی میترایی،رۆژنامەی هەولێر ژمارە/١٣٤١ رۆژی ٢٠١٢/٥/٢٢ لاپەرە١٤.

٢ـ ئایینی مانۆیی: لەسەر بنچینەی رووناکی و گیان(رۆح)دامەزراوە.

بیروبۆچوونی دانیشتوانی میزۆپۆتامیا ـ نێوان دوو رووبارەکەش لەمەڕ لەشگۆڕکێی گیان (تەناسوخی نەڕواح) کە بریتییە لەو باوەڕەی کە دووای مردن، گیان لە لاشە دەردەچێتو دەچێتە لاشەیەکی دیکەوە. دیارە ئەو دەمانەش ئاینی دیان ـ عیسایی و جوولەکە ـ مووسایی کەموو زۆر لە ناوچەکەدا هەبوون. پڕۆفیسۆر جەمال ئەبەز دەڵێت: ئەو کۆمەڵە ئاینەی لە کوردستاندا هەبوون میسۆلۆژیای سنکریستی یان پێکهێنا کە ناوێتەبوونی بنەماو تێڕوانینو بۆچوونی جیاوازو لە یەکچووەکانی ئەو ئایینانەیە و کاتێک دەتوانین دروست تێبانبگەین کە هەموویان بەسەر یەکەوەو لە شێوەی ناوێتەبوونەکەیاندا بیخوێنینەوە وەک ئاینێکی نوێ لەسەر بنەمای تاکو تەنهایی یەزدان کە خولقێنەرو بەڕێوەبەری گەردوونە، بەڵام یەزدان راستەوخۆ گەردوون بەڕێوە نابات بەڵکو هەرکارێک یا کۆمەڵە کارێکی هاوشێوەی سپاردووە بە یەکێک لە نێزیکترین حەوت فریشتەکانی ئاسمانو سەرۆکی ئەو فریشتە کارگێڕانەش لای یەزدییەکان بە (مەلەک تاوس) و لای کاکەییەکان بە (پیر بنیامین) و لای عەلەوییەکان (پیر ئەلیاس) و لای شەبەک بە (پیر سمایل) ناو دەبرێن(٤٥).

مارۆنیەکانیش هەر سەربەو ئاینە میترانیانەیە، بەڵام لە بنەڕەتدا عیسایینو لەگەڵ ئاینزای سوننەی ئیسلامیدا کۆکنو لەگەڵ ئاینزای شیعەدا ناکۆکنو ناحەزنو هەر بەتەنها خۆشیان بە خاوەنی سەر زەمینی لوبنان دەزانن! ئاینە ناوێتەکەی (سنکریستی) میترایی وەک چەپکە گوڵێکی ڕەنگاو ڕەنگ هەر چڵەو ڕەنگو شێوەو بۆنی تایبەتی خۆی هەیە، بەڵام بەتەنها ناتوانێت چەپک و شەبەنگە بەڕۆژو تەلیسمی بۆنە جیاوازەکان بخەملێنێت.

٣ـ ئایینی یێزدی ـ ئیزدی

ئاینی یێزدی لە چیاکانی شەنگاڵ (پەرستگای پیاوچاک یا پیرۆز) سەریهەڵداوەو نەو دەڤەرە هەتا ئەمڕۆش مەڵبەندی سەرەکی ییزدیەکانی جیهانە لە باکوور و باشووری کوردستان و باکووری سووریا و خۆرهەڵاتی ئەنەدۆڵ. بەشێک لە تراديسیۆنەکانی ئاینەکە دەگەڕێتەوە بۆ چوار هەزار ساڵ بەر لە عیسا و

هەتا دەرکەوتنی شێخ عەدی (شێخادی) کوڕی موسافیری نوەمەوی کە سەدەی یازدەی عیسایی لە لوبنانەوە هاتۆتە بەغداو لەوێشەوە هاتۆتە باشووری کوردستانو لە (لالش) دەگیرسێتەوەو دواتریش بۆ خەڵوەتنشینی و خواپەرستی روو دەکاتە چۆڵەوانییەکانی باکووری خۆرهەڵاتی مووصڵو هەر لەوێش مردووە[٥٦].

پەراوە پیرۆزەکانی ییزدی

ییزدیەکان لەسەر ڕێوشوێنی دوو پەراوی نانینی تایبەت بەخۆیان کاروباری نانینیی بەڕێوە دەبەن، یەکەمیان پەراوی ڕەش‌و دووەمیان جلوە (سروش - وەحی)، کۆمەڵێك دەقی پیرۆزیشیان هەیە بە نێوی وتەکان - فەرمودەکان (تەقوال)و هەر هەموشیان بە زمانی کوردی نووسراون‌و دەستنیشانی پەیوەندییەکانی نێو کۆمەڵگا دەکات‌و بە وردیش پەیڕەو دەکرێن. دەقی وتەکان لای ییزدی وەك فەرمودەکانی پەیامبەر لای موسڵمانان پیرۆزە.

هێڵە درشتەکانی نانینەکە

نانینی ییزدی‌و نانینە ناوێتەکانی دیکەش باوەڕیان بە نەهرێمەن (شەیتان) نییە، دەڵێن لە ناخی هەر مرۆڤێکدا نەهرێمەنێك خۆی مەڵاسداوە. پرۆفیسۆر جەمال نەبەز دەڵێت: وشەی شەیتان - شەیطان لە زمانی عەرەبیدا لە وشەی (ساتان)ی عیبریەوە وەرگیراوە، بەڵام لە زمانی کوردیدا وشەیەکی لێکدراوە، شاـ فریشتە+ تەن - لەش، فریشتەی لەش.[٥٧] شەیتان لای ییزدییان پیرۆزە، هەر کەسێك لەبەرچاوییان نەفرەت لە شەیتان بکات، کەسەکە دەکوژن یا خۆیان دەکوژن! شەیتان فریشتەی هەرە نیزیکی یەزدان‌و سەرۆکی فریشتەکانە. دەڵێن ییزدییەکان ماسی، بامێ، فاصۆلیا، کەلەرم و کاهوو ناخۆن! جا نانینەکەیان نەفرەتی لێکردوون یا بۆ مەبەستێك و لە قۆناغێکی دیاری کراودا نەخواردنی نەو شتانەیان کردبێتە بیانوو وەك خۆدزینەوە لە سەربازیی بۆ تورك. نانینی ییزدی ڕێگە بە پیاوان نادات دوو ژنی هەبێت، کە دەستبەرداری هاوسەرەکەشی دەبێت هەرگیز ناشێت دووبارە مارەی بکاتەوە، ژن‌و ژنخوازیش لەگەڵ بێگانەدا ناکەن، هەر بەو هۆیەشەوە کۆڵەمەنە عوسمانییەکان ڕقیان لێدەبوونەوەو پەرستگاکانیان داخستن.

نانینی ییزدی ناوێتەیەکی بیروباوەڕە دێرینەکانی سەردەمانی سۆمەر، نەکەد، ناشوور، یۆنان و دواتر فەلسەفەی نیسلامیشی تێکەڵ بوو بەهۆی تێگەیشتنی مانا شاردراوەکانی نایەتەکانی قورنانەوە. نەوانە هەموری لە بیروبۆچوونەکانی شێخ عەدی کوڕی موسافیر ١٠٧٣- ١٢٤٦ز ڕەنگیدایەوە و وەك نانینێك لە دەڤەری شێخان‌و چیاکانی شەنگاڵ بلاو دەبێتەوەو لەوێوە دەگاتە ناوچە نیزیکەکانی وەك جزیر و بۆتان و وان و بتلیس و هەندێك لە باوەڕپێکراوە دڵسۆزەکانی شێخ عەدی بۆ بلاوکردنەوەی نانینەکە گەیشتنە سووریاو میصرو بە پیرەوکارانی عەدەوییە ناسران. نەوانەی کوردستان زۆر بە نهێنی کاریان دەکردو بۆ خۆپاراستن پەیوەندییان لەگەڵ ئیسلامدا نەپچڕاند. ییزدی - نیزدی لە ناوی پیرۆزی ییزد - یەزد - خوداوە

هاتووەو رەچەڵەکی خۆیان دەبنە سەر میران کوڕی پەیامبەر نووح. پیرۆزترین پیرۆزییەکانی یێزدی پەڕاوی رەش (مەسحەف رەش)، مەزارگەی شێخ عەدی لە نەشکەوتێکی دامێنی چیایی لالەش، کانی سپی، دار هەنجیرەکەی نیزیك بەعشیقە کە ناسراوە بە (خاتوو نەفیسە).[٤٨]

تۆفیق وەهبی دەڵێت مەسحەفی رەش پیرۆزترین پەڕاوی یێزیدیانەو وشەی رەش لەوێدا مانای هێزی تۆڵەسێنی! ناوەڕۆکی پەڕاوەکەش روونکردنەوەی بیروڕا جیاوازەکانی بنچینەکانی فەلسەفەی خۆڵقاندووە. لە رۆژی یەکەمدا (رۆژی خۆر) تاووسە مەلیکەی خۆڵقاند کە رابەری فریشتەکانەو لە نووری خۆی خۆڵقاندی وەك چیلکە داریك بە گڕی مەشخەڵێك دابگیرسێت. ئینجا فریشتەکانی هەیف، ناو و باران، دەریاکان، با، درەخت و گژوگیا و گوڵ دروست دەکاتو دوای نەوانە ئاسمان و زەوی دروست کردووە. لێرەدا ناوەکانی نەو حەوت رۆژە لە ناوەکانی حەوت رۆژەکانی هەفتەی لاتینی دەچێت وەك یەکەم رۆژو دووەم رۆژی هەفتە لای ئینگلیزو ئالمان Sonntag رۆژی خۆر ـ یەکشەمە، mondtag رۆژی هەیف ـ دوشەمە.

یێزدییەکان هەوڵیاندەدا پەڕاوی جیلوە بەو مانایەی پرشنگدانەوەی رووناکی یەزدانە لە بوونەوەردا جێگەی قورئانی پیرۆزو مەزارگەی شێخ عودەی، جێگەی مەککە و گۆڕی پەیامبەر موحەمەدو، کانی سپی جێگەی بیری زەمزەم بگرێتەوە لە دەروونی پێڕەوکارانی ئاینەکەدا.

یێزیدی باوەڕیان بە نەمری مەلەکە طاووس هەیە وەك چۆن باوەڕی شیعەکان بە موحەمەد مەهدی و ئاهورا مازدا لای زەردەشتی و میترابیەکان و لەو رووەوە دەڵێن (هەموو هەزار صاڵێك فریشتەیەك لە ئاسمانەوە دادەبەزێت بۆ ڕێکخستنەوەی یاساکانو دەگەڕێتەوە ئاسمانو میرانی کوڕی نووح یەکێکە لەو فریشتانە. ئەو باوەڕە لای شیعەکان لە خاوەنی سەردەمەکان (صاحب الزمان) و لای ئیسماعیلییەکان لە خاوەندی سەردەمەکاندا (رب الزمان) و لای زەردەشتییەکانیش لە یەکێك لە کوڕەکانی زەردەشتدا خۆی دەنوێنێت)[٥٩].

جەژنەکانی یێزدییەکان

١ـ گەورەترین جەژنی یێزدی جەژنێکە بە نێوی شێوی یەزدانی و دەکەوێتە رۆژانی ٢٣ـ ٣٠/ ٩ هەر بە نێوی **خوانی خواوەند** (العشاء الرَّبانی) ی کریستەکانەوە ناونراوە. لەو جەژنانەدا بیست پیاوی نایینی لەسەر ناوازی دەفو زۆرنا بە دەوری مۆمێکی گەورەدا دەخولێنەوەو نزاو پاڕانەوە لە یەزدان دەدەن بە گوێی ئامادەبواندا و نەوانیش دووبارەیان دەکەنەوە. یەکەمین بێگانە هاوبەشی نەو ئاهەنگەی کردووە (لا بارد)ی نەورووپاییە.[٦٠]

هەر لێرەدا دەڵێت: بەڵام سروت ودابونەریتی ئاینیی(تقووس)ی نهێنیشیان هەیە(جماعی ـ عین الجمع) پێدەڵێنو بە ئامادەبوونی یەزدان یا (معبودات) پەرستراەکان بەڕێوە دەچێت! حەوت مەشخەڵە هەرە گەورەکەیان هێمای مەلەکە تاووسەو لە نێوەڕاستدایەو نەوانیدیکە هێماکانی خواوەندەکانو خولاندنەوەی

نەستێرەکانن بە دەوری زەویدا. پێرەوکارانی ئاینزای بەکداش وەک هێما بۆ یەزدان، محەمەد، عەلی (ژیری، جوانی، سەروەری) سێ مۆمدان دادەنێن، نەوەی نێوەڕاست گەورەترینەو دوازدە نیشانەشی پێوەیە وەک هێما بۆ دوازدە ئیمامەکە، یاخود بۆ دوازدە بورجەکەی صابئ. یەزیدی بەردەوام بەڵگەیەکی لە خەیاڵدایە، رۆژانە بەیانیو نێوارە ماچی دەکات، بریتیە لە دەنکە تەزبیحێکی گەورە لە خۆڵی مەزارەکەی شێخ عەدیو بە ناوی کانی سپی شێلراوو دروست دەکرێت و لە کاتی حەجدا دەفرۆشێتو بە (بەرات) ناودەبرێت. یەزیدی کۆرپەی ساوا، سێجار لە دەفرێکی پڕ لە ناوی کانیی سپی هەڵدەکێشن، نەوەش چاولێکەریی (تەعمید)ی کریستیانەکانە.

٢ـ جەژنی چل میران:

نەو چل میرە هاوڕێ و هاودەمی شێخ عەدی بوونو هەرە دڵسۆزو هەڵبژێردراویان شانازیی هەمووپانەو بە (فەخری میران) ناودەبرێت. وەهێردوو بۆچوونی سەرنجراکێش دەردەبڕێتو دەڵێت: زانیارییەکی نەوتۆ لە بەردەستدانییە نەو بۆچوونە پووچەڵ بکاتەوە کە یەزیدیەکان، یەزیدی کوڕی موعاویە بە خواوەند دەناسن[٦١]، ئەوە لە بارەی ساغکردنەوەی ناوی یێزدییەکانەوە، نایا لە یەزد ـ ییزد ـ یەزدانەوە هاتووە یا لە ناوی یەزیدی کوڕی موعاوییەوە. بەڵام لە بارەی تۆمەتی شەیتانپەرستی یێزدییەوە دەڵێت: تۆڕەوەکان بێنەوەی بەڵگەیان بەدەستەوە بێت دەڵێن شەیتان پەرستن!.

تۆفیق وەهبی دەچێتە قوڵایی باسەکەو یەکلایکردنەوەی و دەڵێت: نەگەر (یەزیدی)یەکان شەیتانپەرست بوونایە، نەیاندەشاردەوە وەک چۆن نایشارنەوە شێخ عودی بە خواوەند دەزانن‌و بەو هۆیەوە یەزیدی کوڕی معاویە لە هێرشی مەغۆلەکان بۆ سەر چیاکانی سنجار پارێزکاریکردوون، نەویش بە خواوەند دەزانن!! هەروەها دەڵێت: دوژمنانی یەزیدی شەیتانپەرستی دەکەنە بەڵگەی کوفر دژیان، هەروەک چۆن لەگەڵ کاکەیی‌و قزڵباشەکاندا هەمان تۆمەتی کوفرو خوانەناسیان بەکارهێنا. نەو تۆمەتە هەڵبەستراوو مەبەستی دیکەیان لە پشتەوە بووە نەگەر نا، بەر لە سەدەی ١٨ز بۆ کافرنەبوون؟ (دوا فەتوا، دژی یەزیدی دراوەتە پاڵ شێخولئیسلام نەبی سعوودی عیمادی ١٤٩٠ـ ١٥٧٩ز. بەڵام عیمادی نەوەندە نەزان نییە)،[٦٢] شەرەفخانی بتلیسیش لە شەرەفنامەدا باس لە شەیتانپەرستی یەزیدی نەکردووە تەنها بە (نەحس‌و قەبیح) ناویاندەبات. گەریدەی عوسمانی، نەولیاچەلەبی صالئ ١٦٥٤ هاتۆتە سنجارو تاوانباری کردوون، بەڵام نەک بە شەیتانپەرستی. زانای کوردیش شێخ عەبدیللای ربتەکی لە نێزیك نەوانەوە ژیاوەو لە زمان نەوەوە تاوانبارکراون، نەو تاوانانەش شەیتانپەرستی تێدا نییە[٦٣]. کۆنسوڵی رووسیا، یو.س. کارتشۆڤ صالئ ١٨٨٤ باسێکی لەسەر (یەزیدیەکان) نووسیوە لەو بەشانەی کتێبی جیلوە، کە وەریگێڕاونەتە سەر زمانی رووسی و لێکدانەوەیەکی دوورو نێزیکی ناوەڕۆکی کتێبی دووەمی یێزدییەکان (مەسحەفی ڕەش)ی کردووە، گومانی لە راستی‌و دروستی هیچکامیان نییە.[٦٤] پەراوی جیلوە بەرهەمی شێخ عەدییە و لە

سەدەی دوازدەدا ژیاوەو صالّی ١٤١٥ز مەزارو گۆڕەکەی تێکدراوە. لە بارەی مەلەکە تاووسیش نەفسانەیەك هەیە لە خۆی باییبووەو گوێی بەفەرمانەکانی خولّقێنەرەکەی نەداوە و خۆی سەربەخۆ کردووە.[٦٥] صالّی ١٨٩٥ نۆبار، یەکێکە لە مژدەهێنەرەکانی بەریتانیا بۆ بلاّوکردنەوەی نایینی عیسایی، هەردوو کتێبی جیلوەو مەسحەفی ڕەش بلاّو دەکاتەوە. ئەنستاس ماری تێکستە عەرەبیو کوردییەکەی پێکەوە بلاّوکردەوە.

ئا.ماری بە هۆی (دەمچەورکردنی. ن.ك) پاسەوانی پەرستگاکەوە دەستیدەگاتە نەو تێکستە نۆرجینالّەی لە سندوقێکدا لە پەرستگای چیای سنجار هەلّگیرا بوو، لە ماوەی دوو صالّدا شێوە نووسی دەکات.(ھ.پاری) صالّ ١٨٩٥ شەش مانگ لە دێرێك" کەنیسەیەکی" ناشوورییەکاندا گەڕاوە. عیسا یووسف تێکستە پێزدییەکانی لە گۆڤاری ئەمەریکای زمانە سامییەکاندا لە ١٩٠٩دا بلاّوکردەوە[٦٦].

تۆفیق وەهبی هەروەها دەڵێت: شەیتانپەرستیی وەك نایینێکی سەربەخۆ لە ژێر پەردەی زەردەشتیدا بەشێوەیەکی نهێنی هەتا سەردەمی هاتنی ئیسلام لە نارادابوو،کە بنچینەکەی دێوو جنۆکەپەرستیی و جادوگەریی و بەرەڵلاّییە. تۆفیق وەهبی دان بەوەدا دەنێت پێزدی کوردن و پێڕەوی نایینی هندو ئێران بون و هەتا دەرکەوتنی زەردەشت لە نیوەی یەکەمی سەدەی شەشەمی زایندا هەر پێڕەوی ئەونایینەیان کردبێت. نایینی هندوئێرانی کلاسیکیش هەمور ولاّتی ئێرانی گرتبووەوە خواوەندی گەردون، ناهۆرامزدا پارێزگاری ژیریی ورەوشتی بەرزی دەکرد بەرامبەر ئەهریمەن خواوەندی خراپەکاری و هۆرما خواوەندی مەستی و بەرەڵلاّیی[٦٨].ناوەڕۆك و گەوهەری نایینی پێزدی چییە، پاشماوەی ئەهریمەن و هۆرما پەرستەکانە کە پێچەوانەی نایینی زەردەشتین و هەتا سەردەمی ئیسلام بە دژییەوە و لە پەنا زەردەشتیدا کە نایینی فەرمی دەوڵەتی ئێران بوو کاریدەکرد، یا ڕەنگدانەوەی بیری صوفیە مەزنەکانی ئیسلامە لە سەردەمی عەبباسیەکاندا، دەکەوێتە ئەستۆی میژونوسانی پێزدی ڕوناکبیرەکانیان.

شایەنی وتنە تۆفیق وەهبی بەبیرو سەلیقەی وردی ڕاستییەکی میژووی خستۆتە بەرچاومان کە زەرگەتەی نیزیك سەرچنار کە نێستا گەڕەکێکی گەورەی شارە و نێزیکە لە سەیرانگای سەرچنارەوە، بەر لە گەشتنی لەشکری موسڵمانان پەرستگایەکی ئێرانییەکان بوو بە نێوی نازەرکدە پەرستگای ئاگر. ناوی زەرگەتەش لەوێوەوە هاتووە[٦٩]. دیارە ناوەکە بە تێپەڕبوونی کات گۆڕانی بە سەردا هاتووە. نازەرکدە، نازەرکەدە، زەرکەدە، زەرگەدە، زەرگەتە.

٤ ـ ئایینی کاکەیی

نایینی کاکەیی ئەهلی هەق‌و یارسانی پێدەڵێن. یەکێکە لە نایینە دێرینەکانو ڕەسەنەکانی کوردستان و ژمارەیەکی زۆری کورد پێڕەوی دەکەن بەتایبەتی دانیشتوانی چەند دەڤەرێکی باشووری کوردستان وەك شارەزوور، هەورامان، کەرکووك، دیالە، داقوق، دەربەندیخان، خانەقین، کفری، کەلار و لە

حزبەلاتی کوردستانیش لە دەڤەرەکانی هەورامانی تەخت، پاوە، کرماشان نیشتەجێن و بە نەهلی یارسان)ی ناسراون و لە گرووپی ئاینی هەقە جیاوازن کە بە هەققەی مامەڕەزایی و شێخانی سەرگەلّو سراون و لە دەڤەرەکانی سوورداش، ئەوبەر بەنداوی دووکان و گوندەکانی میرزا رۆستەم، گەلّێری، دامێنی چیای کونە کۆتر، کەلکە سماق و کۆیە دادەنیشتن و بنکەی رابەرایەتی ئاینەکەش گوندی کەلکەسماق بوو کە مامە رەزا لەوێ دەژیا.[٧٠] بەهەشتیی مامۆستا سەعید ناکام رووداوێکی خۆشمان بۆ دەگێڕێتەوە دەڵێت: کە دەچووین بۆ شەدەلّە، لە گوندی هۆزمەرقەوم لەبەردەرگای مالّێک لامانداو داوای ناومانکرد، کچێکی نەشمیلەی جوان کە ناوی بۆ هێناین سوپاسمان کرد و گوتمان مالّتان ناوا بێت، کیژەکە گوتی: "بابە کەریم نەبێ" گوتمان بلّێ خوا نەبێ، گوتی "جا فەرقی چیە، بابەکەریمیش خوایە.!"

پەرتووکی پیرۆزی کاکەیی دوانن، سەردەمی بالّوولّ - بەهلوولو پەرتووکی پردیوەر، هەردووکیانش بە دیالێکتی گۆرانی زمانی کوردە نووسراون. کاکەییەکان لەو باوەڕەدان (کیتاب پردیوەر) فەرمووەکانی (سولّتان سەهاك)ە. بە باوەڕی کاکەیی سولّتان سەهاك شێوەو بەرجەستەی یەزدان دەنوێنێت لە مرۆڤێکدا کە یەکەجار لە شێوەی خواوەندی کاردا دەرکەوتووە لە رێگەی لەشگۆڕکێی گیان - رۆحەوە چۆتە لەشی سەهاکەوە. بەپێی ئاینی کاکەیی یەزدان بە هۆی حەوت فریشتەوە، شەشیان نێرینەو یەکێکیان مێیینەیە، هەرە مەزنی حەوت فریشتەکەش (پیر بنیامین)ە و فریشتە مێینەکەش (دایکە رێزوار)ە[٧١]. ئاینی کاکەیی بایەخێکی زۆر بە خووڕەوشتی بەرزو کرداری جوانو بەکەلّك دەدات و کاکەییەکان بەو بەرنامەیە پەروەردە دەکات خواپەرستی ووشكو بێ ناوەڕۆك، نە یەزدان پێویستێتیو نە مرۆڤ کەلکی لێوەردەگرێت، نەگەر لە ژیانی رۆژانە و هەلّسوکەوتی مرۆڤو پەیوەندییە کۆمەلّاتییەکاندا رەنگنەداتەوەو پێوەندییەکانی مرۆڤو مرۆڤ لە بوارەکانی ژیاندا خوشنەکات، بۆ گەیاندنی مرۆڤیش بەو ناستی بەرپرسییە راستگۆیی، سەرڕاستی، دەستپاکی، داوێنپاکی، پەیمانو وەفاداری، دروستی کڕینو فرۆشتنو سەنگو تەرازوو.. هتد. مەرجە سەرەکییەکانی پێڕەوانی ئاینەکەن.

لە نێو کاکەییەکاندا چەند دیاردەیەکیش هەن لە موسلّمانەکانی دەوروپشتیان جیاياندەکاتەوە، وەك سەربەستی ئافرەتو پەیوەندی دلّداریو نەویندارێ نێوان کوڕو کچ، بەلّام پەیوەندی دەست تێکەلّکردنی پیاوو ئافرەتی میرددار بە کەسانی دیکەوە بە گوناە دەژمێردرێت. خواردنەوەی مەیو خواردنی گۆشتی بەرازیش قەدەغە نییە. بەشێك لە کاکەیی و بەتایبەتیش پیرەکان، سێڵی درێژ دەهێڵنەوەو لە هیچ بارودۆخو لە ژێر سایەی هیچ رژێمێکدا ناماده نین کورتبکرێتەوەو نەگەر کارێکی وەها بەزۆرەملێش رووبدات شوورەییەکی گەورەو تاوانکار بەرسزای قورس دەکەوێت.

دکتۆر مارف خەزنەدار دەڵێت سولّتان سوهاك ناوی سەید عەبد سەییدە، ئەهلی هەق لەو باوەڕەدان لەسەدەی چواردەدا ژیاوەو کوڕی شێخ عیسایەو لە بەرزنجە هاتووەتە دنیاوە، مەزاری خۆیی و نەسحابەکانی

لە گوندی (پیر دیوەر)ی هەورامانی لەژنە. دووناودوون (جینگۆرکێی کیان) بە شازدە قۆناغدا تێپەڕیووە، یەزدان لە ئاسمان لە شێوەی نادەمو حەوا، لە زەویشدا لە شێوەی هابیل‌و قابیل نوواند، شاکانی کێومرس، جەمشید، فەرەیدون، کەیکاوس، کەیخوسرەو، ئەفراسایاو ئەجا قۆناغی پەیامبەر سلێمان، ئیبراهیم، مووسا، عیسا، موحەمەد، عەلی، دوای ئەوان شا فەزڵ، بالوڵ لە بەغدا، باوەخۆشین لە لورستان، شێرەخان (بابا تاووس) بابا جەلی، بابا سەرهەنگ، سوڵتان سوهاك، حاجی بەکتاش لە ئەستەمبوول، پیر موحەمەد[٧٢]. مینۆرسکی مێژوونووسی سۆڤیەتی لەو رووەوە دەڵێت: ژیانی ئایندارای لای کورد زۆر ئاینزای گرتۆتە خۆی، دوو ئاینی سەیریشی تێدایە، یەزیدی (یێزدی) و عەلی ئیلاهی کە لەسەر بنج‌و بناوان و گەوهەری کورد دامەزراون و دوو ئاینی بێگەردی کوردن[٧٣]. هەقەقە ـ ئەهلی هەق ـ عەلی ئیلاهی لە عێراق بە کاکەیی و لە تورکیا بە (قزڵباش) یش ناو دەبرێن. ئەم ئاینە لە ئاینی هەقەقەی ناوچەی سورداش ـ سلێمانی جیاوازە کە شێخ عەبدلکەریمی شەمدەلە رابەریدەکردو مامە رەزا لە گوندی کلکە سماق جێگیر بوو. خواوەندی ئەهلی هەق دوانن، بابە یادگارو پیردیوەر. پیاوچاکیشیان یا دروستتر کەسێکی پیرۆزیان ئەڵماس خانە. ئاینەکە لە کوردستان و لە نێو تورك و ئازەریشدا بلاوبووەتەوە. شایەنی وتنە موحەمەد بەکتاش ـ بەگداش رابەری ئاینی دەولەتی عوسمانی بوو، لەشکر دوای ئەو کەوتبوون، هەر ئەویش ئالا سوورەکەی تورکی ئەخشاند. بنەماڵەیەکی ئاسراوی کوردیش لە سووریا ماونەتەوە، خالید بەگداش رازگری پارتی کۆمۆنیستی سووریا دەچێتە سەر حاجی موحەمەدی بەگداش ـ بەکتاش.

دامەزرێنەری ئاینی کاکەیی کەسێکە بەنێوی موبارەك شا ـ بابا خۆشین[٧٤]. فاتیمەی هەیفا خوشکی بابەتایەری هەمەدانی (بابە تایەری عوریان) یەکێك بوو لە هاوسەرەکانی و دەیخاتە ریزی حەوت باوەڕدارەکە[٧٥]، دواتر ئاینەکە لە قۆناغی دووەمی بلاوبوونەوەیدا لەسەر دەستی سوڵتان سوهاکدا پەرەیسەندو لەگەڵ دایراك خانم کچی موحەمەد پاشای جاف باوەڕەکەیان راستکردەوە[٧٦]. (مەبەستی ڕێکخستنە. ن.ك).

فریشتەکان کە نەمرن‌و پاکو بێگوناهەکان کە ژمارەیان چوارده کەسەو پیاوچاکانیش (الاولیاء والصالحین) لە ئاینی نیسلامدا، لە ئاینی کاکەیشدا رەنگی داوەتەوەو نەوانیش باوەڕیان بە حەوت نەمرو حەوت پاکو بێگوناهوو دوازده پیرو بەتەمەنیش بۆ پاراستنی ئاینەکەو ڕێنماییکردن هەیە. حەوت پاکو بێگوناهەکە منداڵەکانی سوڵتان سوهاکن. باوەڕدارانی کاکەیی گەلێك ڕێز لە بابا یادگار دەگرن‌و گۆڕو مەزارەکەی قیبلەی حاجیانی کاکەییە، لە پارانەوەدا هاوار بۆ شێخ عیس‌و شێخ مووسا داوودیش دەبەن.[٧٧]

مەزارگەکانی کاکەیی لاشەی مردووی تێدا نییەو باوەڕیان هەیە ڕۆحەکان دەچنەوە ئاسمان. شوێنی سوڵتان سەهاك دەکەوێتە لای خۆرهەڵاتەوە، بەو هۆیەوە لە کاتی زیارەتدا سێ هەنگاو دەنێن بەلای

خۆرهەڵاتدا. زاناکانی ئاینی ئیسلام بە گشتی لەو باوەڕەدان یەزدان بە فەرمانێك گەردوونی لە هیچەوە دروستکرد (کن فیکون)، بەڵام گرووپی ئاینی وەك باتنیەکان (الباطنیة) و ئیسماعیلییەکان لەگەڵ بۆچوونەکەی ئەفلاتووندان و دەڵێن گەردوون لە هیچەوە دروستنەکراوە، بەڵکو گەردوون ئاوێنەی یەزدانە. ئاینی کاکەییش باوەڕێکی چەسپاوی بەوەیە کەردوون ناتوانێت جیهانێك لە خودی خۆی بخولقێنێت بەڵکو تاگر، ئاو، خاك، هەوا هەر چواریان رووناکی یەزدانن بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لەو لوتلوتەوە تێشکدەدەنەوە کە یەزدان لە رووناکی خۆی دروستیکرد.

هـ ـ ئاینی عەلەوی ـ هولویی :

ئەم ئاینەش دەچێتە سەر ئاینە سنکریستەکانی کوردستان و سەرەتا لە چیاکانی زاگرۆسەوە بە باکووری کوردستان و ئەنەدۆڵ و سووریا و لوبناندا بڵاوبۆتەوە. ئاینێکی رەسەن و سەربەخۆیە و لە ئاینی عیسایی و ئاینزای شیعەوە سەرچاوەی نەگرتووە وەك چۆن ئاینی یێزدی ـ نیزدی پەیوەندی بە یەزیدی کوڕی موعاویەوە نییە و میژوونووسان بە هەڵە بە یەزیدی ناویاندەبەن.

عەلەوییەکان بە ژمارە دوو ملیۆن دەبن و لە دەڤەرەکانی، سیواس، خەرپوت و نامەد دەژین و بە دیالێکتی زازا دەدوێن. بە باوەڕی ئەوان پەیوەندییەکانی نێوان یەزدانو مرۆڤ بە هۆی پێنج فریشتە و دوازدە کارگێڕو چل پەیامبەرەوە بەڕێوەدەچێت. عەلەوییەکان مزگەوتیان نییە! رۆژی جارێکیش لە هەرکوێ بگونجێ نوێژێك دەکەن و تەنها دوازدە رۆژیش رۆژوو دەگرن. لە کاتی خۆرهەڵاتنو خۆرئاوابوونەدا روو دەکەنە خۆر. ئاگرو سەرچاوەکانی ئاو زۆر پیرۆزنو قوربانییان بۆ سەردەبرن. پەراوێکی تایبەتیان نییە باس و رێنمای ئاینەکە دیاری بکات، رێز لە تەورات و ئینجیل و قورئان دەگرن. خواردنەوەی مەی حەڵاڵە و لەگەڵ ئاینی بەکتاشیدا خاڵی هاوبەشیان هەیە. لە رووی رامیاریەوە دژی دەسەڵاتی تورکن، بۆیە هەر لەسەردەمی عوسمانییەکانەوە بە تۆمەتی نەوەی سەر بە تەپلە سوورەکانی نێرانن و لە رێبازی ئاینی ئیسلام لایانداوە نازاردەدرانو دەچەوسێنرانەوە، بەڵام شانیان دابووەبەر و خۆیان بە رژێمی تورکەوە نابەستن. (زانا گەرۆکەکانی رووسیا صالی ۱۹۱۳ لە ویلایەتی سیواس بیستویانە گوایە لە سییەکانی صالی ۱۳۳۰ کۆچیدا عەلییەکی دیکە دەردەکەوێت).(۷۸)

٦ـ ئاینی نەستوری (هەرتەقە)

لەسەر بنەمای بیروبۆچوونەکانی نەستۆریۆس دامەزراوە، کە لە نێوەڕاستی سەدەی پێنجەمی عیسایید ژیاوەو سروشتی یەزدانیی یەزدانو سروشتی مرۆڤانەی عیسا لە یەکتری جیاکردۆتەوە، ناسوورییەکانیش لەسەر هەمان بیروباوەڕن.[۷۹] صۆفیگەریش هەرچەندە نەئاینەو نەئاینزا، بەڵکو رێبازو بەرنامەیەکی یەزدان پەرستییە بەشێوەیەکی خەستوخۆڵ و قوواڵتر ولەکوردستانیش خۆی لە دوو رێبازدا دیتووەتەوە: قادری و نەقشی .هەرلەم کتێبەداو لە بابەتەکانی رێبازی قادریی بەرابەرایەتی کاك نەحمەدی شێخ و رێبازی

نەقشبەندی بەڕابەرایەتی مەولاناخالید لەهەردوو ڕێبازەکە دواوین، لێرەدا ناوڕێکی خێرا لە صوفیگەری دەدەینەوە بەتێڕوانینێکی گشتییەوە . صوفیگەری بە مانای تەواوو پڕبەپڕی زاراوەکە وەک لەتیف هەڵمەت دەڵێت (دژایەتیکردنی دەسەڵاتی دەوڵەت، دەسەڵاتی شەریعەت و دەسەڵاتی دارایی) یە، بەوماناییەی صوفی دەبێت شۆڕشگێڕێت و پەیامێکی پیرۆز بگەیێنێت ولەسەنگەری ملمڵانێدو بەربەرەکانیدابێت لەگەڵ دەسەڵاتەکاندا ولەهەندێك رووەوە رۆڵی نۆڕۆزسێزن دەبینێت لە سیستمی پەرلەمانیدا... نەك بەو جۆرەی لەناو کوردەواریدا باوە، کە صوفی مرۆڤێکی گۆشەنشین و بێدەنگ وگۆشەگیرە و خۆی بەکارویاری دنیاییەوە خەریك ناکات . بەم پێوانەیە و بەبڕوانی لەتیف هەڵمەتیش صوفییەکانی کوردستان ناچنە نێو بازنەی صوفی صوفیگەرێتیەوە، چونکە هیچکام لەو سێ دەستەڵاتەی دەوڵەت و شەریعەت ودارایی نین و لەگەڵ دەوڵەت وشەریعەتدا ناکۆك نین .صوفییەکان لەژیانی مرۆڤدا کەموکوڕی زۆر دەبینن و دەڵێن سیستەمەکەناتەواوە و ژیان کاتێك ڕێچکەی دروستی خۆی دەگرێت وشەی حەکیمە مەزنەکانی وەك کۆنفۆشیۆس بەمانا ڕاستەقینەکەی بەکاربهێنرێت . بڕوتنەوەی صوفیگەری لە سەردەمی خەلیفە موتەوەکیل بیللا(ألمتوکل بالله) بڕەوی سەند.بەنێوبانگترین صوفییەکانی جیهانی موسوڵمانان بریتین لە: (حەللاج،بایەزیدی بوستامی،نەبوبەکری شبلی،جەلالەدینی ڕومی،شێخ عەبدلقادری گەیلانی،فەریدەدینی عەتتار،شێخ مەعرووفی کەرخی،سەهلی تەستەری،شوشتەریی،شێخ مۆیەدینی عارەبی،تەلەمسانی،ڕابیعەی عەدەویە،نەبو حەسەین نووری،نەبو قاسم قشێری،زوننوون میسری،نیزن فاریز،حاتەم نەلئەصەم،نیزن سەبعین،عەبدولکەریم جەبەلی، یونس نەمرەی تورکی .)لەنێوئەوانەدا شێخ عەبدلقادری گەیلانی وسەهرەوەردی کوردن .سەرەکیترین بنەما سەرەکییەکانی ڕێبازەکانی صوفیگەری بریتییە لە:

- بنەمای یەکێتی بوون (وحده ألوجود)
- دووناودوونی نێوان یەزدان و مرۆڤ و بوونەوەرو سروشت .

خەسڵەتەکانی یەزدانی مەزن و تاك و تەنها بەباوەڕی صوفییەکان کەپێناسەی صوفی دەیانگرێتەوە، نەو خەسڵەتانە لەمرۆڤدا لەکەسێکەوە بۆ کەسێك جیاوازە، مرۆڤ هەیە خوێنڕێژومرۆڤیش هەیە ناسك و دڵۆڤان بەڵام لەگیانلەبەردا نەو جیاوازییە بەپێی تۆخی گیانلەبەرەکان دەگۆڕەرێت وەك تۆخی گیانلەبەرە درندەکان، شێرو پڵنگ وگورگ و باز...هتد.، لەبەرامبەریشدا گیانلەبەرە بێوەیەکانی وەك پەپوولە،کۆتر،کەرویشك وهەموشیان بەسەریەکەوە بەرجەستەی ناوە پێڕۆزەکانی یەزدانن وەك (قوی،جبار، شدید ألعقاب،ڕۆوف رحیم)

یەکێك لەهێڵە سوورەکانی صوفیگەریی، وێناکردنی یەزدانەا وێناکردنی یەزدانیش بێچەندوو چوون پێچەوانەی قورئانی پیرووزە وەك لەم دەقانەدا دەردەکەوێت:

ليس كمثله شيئ وهو السميع البصير(سورة الشورى)
قل هو الله احد (سورة الاخلاص)
لااله الا انا (سورة طه)

ــ دەربـازبون لـه بازنـەدیاریکراوەکانی ئاینـه ئاسـمانی و زەمینییـەکان بـەرەو ئاسـۆیەکی بێـسنوور ..جەلالەددینی رۆمی دەڵێت: تەماشای مێزەردەکـەی سـەرم و پشتێنەکەی زەردەشـت بکـه، لەکەمـەرمم هستووە، وەرە مەڕۆ، رووناکیم بۆ هێناوی، من موسوڵمانم، کریست و براهمی وزەردەشتیـشم، مزگـەوت وکڵێـسـاو ئاتەشـگاش پەرسـتگامن .! جەلالـەدینی روومـی دەڵێـت: بڵنـدی و پـیرۆزی مرۆڤـ لـه رۆحـی مرۆڤەکەوە سەرچاوە دەگرێت نەك لەڕووکەشەکانەوە، جیاوازی نێوان دوو مرۆڤیش بـەو جـۆرە دەپێورێـت، ئەگمرنا موحەمەدی پەیامبەر و ئەبو جەهل هاوتا دەبوون .

حەللاج : کورد ویەکێکەلە سـەردەسـتەی صـۆفیـیـه هەرە بەنێوبانگەکان، حەللاج بەچـەکی زانـست وئـەبو موسـلیمی خوراسانی کە ئەویش هەرکوردە، بە هێـزی شمـشێر دەیانویـست پەیکـەری کولتـوورە بەردینەکـە ئەبناغەوە هەڵتەکێنن بۆ کۆتایی هێنان بە هێشتنەوەی (پیرۆزییەکان) بە پیرۆزیی و دوورکەوتنەوە لە هێڵە سـوورەکان ودەسـت لێـنەدانی(بقڤەکان)و ناڕاسـتەکردنی پرسـیارو ڕەخنـە یـا دەربڕینـی گومـان و دووڵێـی، تەنها بەوهزیەشەوە لە سـەردەمی خەلیفەی عەبباسی ئەلموەففەق بیللا لە ۳/۲٦/ ۹۲۲زایندا،وەك عیـسای مەسیح لەچـوار مـێخ دەدرێـت. مـەحوی مـەزن سـەرزەنـشتی حـەللاج دەکـات کـە بانگەشـەی(أنـاالحق) ی کردووە، دەڤەرموێت: **با هەقیشی بێ، لەبۆ حەللاج (انا الحق) حەق نییە * شێتییە مەجنوون کە بێت و نازی لەیلایی بکا**

ئەگەر بە وردی سـەرنج لە دەسـتەواژەی (با هەقیـشی بێ) بدەین ڕوون و ئاشکرا دیـارە مـەحوی، حـەللاج بەدروسـت و هەقـدار دەبینێت،بـەڵام لـە سـنووری شـەیداییـەکەی مـەجنوون دەرنەچـوایە وخـۆی وەك لـەیلا ببینێت وعاشق و مەعشووق تێکەڵاو بکات و خودی خۆی عاشق ومەعشوقیش بێت .

ئەبوبەکری شبلی: بۆ خۆرزگارکردن لەمردن خۆیکردە شێت و ڕەوانەی شـێتخانەکرا .! دووای لـەداردانی حەللاج وتی: ئەو ئەفڵ کوشتی و من شێتی رزگاریکردم .

سـەهڵەوەردی: صـۆفیـیـەکی کوردە، صـەلاحەددینی ئەیووبی لە سـەردەمی شەڕی خاچپەرسـتەکاندا فـەرمان دەداتـە زاهیرشـای کـوڕی کـە بیکوژێـت . زاهـیر پێیـدەڵێت نـاتوانم بێفـەرمانیی بـاوکم بکـەم، ناچـارم و هەرئەوەندەم لەدەستدێت خۆت سەرپشك بە و شێوە مردنی خۆت هەڵبژێرە! ئەویش بەڕۆژوو بوو هەتامرد .

ئەبوحسـەین نوری: لەبەغدا بەردبارانکرا .

سـەهل تەسـتەری: بەدەربەدەربی لە شاری بەصرا مرد .

ترمزی: بەدەربەدەربی مرد .

بوستامی: لەچەندین شار، شاربەدەرکرا .

شێخ عەیدینی عارەبی: زۆرینەمابوو لە شاری بەغدا بیکوژن .

لەکۆتاییشدا دەڵێم لای صۆفییەکان (ألسید الجلیل) هێمایە بۆ یەزدانی مەزن، یا(صاحب یثرب ـ السفیرالاعلی) هیمایە بۆ پەیامبەر (د.خ)

صۆفییەکان لەوپەڕی تێڕامان و قوولبوونەوەشدا وتوویانەو دەڵێن:

نوستن بێداربیە و بێداریش نوستنە، خەڵك نوستوون، کە دەمرن بێدارەبنەوە .

دڵم بەعەشقی خودا مەست نەبێ ** هیچ عاشقێکتان دیوە مەست نەبێ

لەم باسەدا کەڵکم وەرگرتووە لە لەتیف هەڵمەت، سۆفی وسۆفیگەری،چ۲.سلێمانی۲۰۰۹

سیماو ناوەرۆکی ئایینەکانی کوردستان

ئەو ئایینانەی لە کوردستان پەیدا بوون و گەشەیان کردووەو بڵاوبوونەتەوە سێ نیشانەی گرنگییان پێوەیە:

۱ـ پەڕاوەکانیان بە زمانی کوردی نووسراون.

۲ـ رێوشوێن و یاساکانی ئایین و پیادەکردنی ترادیسیۆنی خواپەرستیی و نەرکەئایینیەکان بە زمانی ڕەسەنی باو باپیرانییانە، بەزمانی کوردی.

۳ـ دوای بڵاو بوونەوەی ئایینی پیرۆزی ئیسلام و دەستبەسەراگرتنی کوردستان، لەسەر بیروباوەڕی خۆیان مانەوەو وەك خاوەن پەڕاوی ئاسمانیی (ئەهلی کیتاب) باج و سەرانەیان دەدا. بەڵام لە چەندین قۆناغی مێژووییدا بەر شاڵاوی لە نێوبردنو تاڵانو وێرانکردنی گوندو پەرستگاکانیان کەوتوون وەك هێرشی نێران ساڵی۱۷٤۳ لە سەردەمی شاهانەیدا، شاڵاوی بابانەکان، میری سۆرانو دواجاریش عوسمانییەکان سەردەمی عومەر لوتفی پاشای والی بەغداد،ساڵی۱۸۹۲کە بڕیاردرا بێزدی موسڵمانن بەڵام لەڕێ لایانداوە و دەبێت بگەڕێنەوە سەر ڕێگەی ڕاست، هەموویان ڕاپێچی موصڵ کردن لەبەردەم بەرپرسانی تورکدا نەفرەت لە شەیتان بکەن، بەڵام لەو هەموو تەنها ڕابەرەکەیان کە بە میر ناودەبرا و براکەی تفو نەحلەت لە شەیتان دەکەن کە پێویست بوو وەك میرو ڕابەر،پێشڕەوی پەرکریکردنو قوربانیدان بێت. چەند کەسێك لە ڕەشو روتەکانیان لە ژێر داردا کوشتو بە هەرێمەکەدا بڵاویان کردەوە، موسڵمانە لادەرەکان هاتنە سەر ڕێگەی ئیسلامو مامۆستای ئایینیی دەنێرنە گوندەکانیان فێری نوێژ و ڕۆژوو و پرەنسیپەکانی ئیسلام و خوێندنەوەی قورئانیان بکات، بەڵام بێزدیەکان ڕێگەیان نەدان بێنە نێوگوندەکانیانەوە، نەوەش بۆ زۆردارو خوێنڕێژێکی وەك عومەر لوتفی پاشا زۆر بوو کە دەمێك نەبوو چەند سەرۆك هۆزێکی هەمەوەندی لە سێدارە دابوو، پەلاماریان بداتو دوای تاڵانکردن چوار گوندی سوتاندو کۆشکی میرو گومەزی گۆڕی پیاوچاکانیانی تێکدان، نەوانیش چوونە شاخو زیانی قورسیان بە دووژمن دەگەیاند. لەم کورتە ناوڕدانەوەیەدا لە هاوڕەگەزە بێزدییەکانمان کە کوردۆلۆژی ئاسراو پڕۆفیسۆر جەمال نەبەز نەو ڕاستییەی ئاشکرا کرد کە بێزدییەکان بە نارەوا بەیەزیدی ئاسراون گوایە نەوەی یەزیدی کوڕی موعاوییەی ئومەوین و بەڕەگەز عەرەبن، هیچ مێژوونووس و ڕوناکبیرو لێکۆڵەوەڕێکی کورد و عەرەب و بیانیش بەو ڕاستییە

ئەگەیشتن کە یەزدییەکان کوردی رەسەنو عەیاری بیستو یەکنو لە دوورو نیزیکەوەو بە هیچ شێوەیەک
چنەوە سەر یەزیدی کوپی موعاویە، بەڵکو بەڕاوەژوو کردنێك بە سەر ناوەکەداهاتووە یا هێنراوە و لە
یێزد - یێزدی، ئیزد - ئێزدی، یەزد - یەزدی یەوە کە لە ناوی پێرۆزی (یەزد - یەزدان) ە وە سەرچاوەی
گرتووە بووە بە یەزیدی وکەوتۆتە سەرزار و زمانەکانی عارەبی،تورکی، فارسی وکوردیشەو و کوردەکە
بەگشتیی وئێزدییەکانیش بەتایبەتی ناوڕێکیان لەو لایەنە نەداوەتەوە و زۆر خەمسارد و بێباکیشن هەتا
خۆشبەختانە پرۆفیسۆر دکتۆر جەمال نەبەز دە دوازدە سالێك لەمەوبەر نەو هەڵە گەورەیەی بۆ دۆست و
دۆژمن راستکردەوە و نێستا کەم تا کورتێك وردە وردە کەوتۆتە سەرزاران و بەرەو چەسپاندن ریدەکات .
ئێرەدا پێویستە ئەو راستییەش لە خوێنەری هێژا نەشارینەوە کە هەندێك لە رابەرانی برا ئێزدییەکان لە
ئەوروپا بە هەر هۆیەکو لە ژێر کاریگەریی و بەهەر بڕوبیانوویەك و بۆ هەر مەبەستێك بێت،هێشتا خۆیان
بە کورد نازانن و ناشتوانن بە رابەرانی یێزدییەکانی کوردستان بسەلێنن کە کورد نین وسەر بەنەتەوەی
عارەبن، ئەوە یەك.

دووەمیش دۆژمنانی کورد هەمیشە لە وەدا سەرکەوتوون کورد بە گژی کوردا بکەن، لەمەڕ یەزدییەکان
هەر ئەوەیان بە دەستەوە بوو بە میرەکانی بابان و موحەمەد پاشای میری سۆران بسەلێنن ئەوانە
شەیتانپەرستن و چەند دابو نەریتێکی کۆمەڵایەتی نەشیاویان هەیەو صالآنە لە شەوێکدا نێرو مێ
کۆدەبنەوەو پف لە چرا دەکەن، خۆیان روت و قوت دەکەنەوەو هەتا سەحەر تێدەنیشن، ئەمەش پێچەوانەی
دابو نەریتە (جوانەکانی) ئیسلامە! بە بۆچوونی کۆڵەواری من ئەو بەندو باوانە هەڵبەستراون و زۆر دوورن
لە راستییەوە و یێزدی، کاکەیی لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و پابەندبوون بە خۆرەو پشتکردنە دۆژمن
سەرتۆپی کوردن. لە بارەی هێما پیرۆزی یێزدیانیشەوە مەلەك تاوس، پرۆفیسۆر جەمال نەبەز دەڵێت:
مەلەك تاوس ئەو باڵندەیە نییە کە بە تاووس (طاووس) ناسراوە، بەڵکو فریشتەیەکە گیان - رەوان - رۆحی
ئەو لەگەڵ لەشی پیاوچاکی یێزدییان شێخادی گونجاوەو بەپێی باوەڕی لەشگۆڕکێی گیان - رۆح (تەناسوخی
ئەرواح) کە بریتیە لەوەی دوای مردن گیانی زیندەوەرێك لاشەی یەکەم جێدێڵێتو دەچێتە لاشەی
زیندەوەرێکی دیکەوەو بە پێی ئاینی یێزدی مەلەك تاوس یەکەمین زیندەوەرە یەزدانی مەزن
دروستیکردووەو ناردوویەتی بۆ سەر زەوی.[٨٠]

ئاینەکانو ئاینزاکانیش لە ناوەڕۆکدا لە فەلسەفەیەکەوە سەرچاوەیان گرتووە، ترسو لاوازی مرۆڤ لە
هێزێکی رەهاو خاوەن توانایەکی بێسنوور بەسەر هەموو بوونەوەردا، مرۆڤیش لە نێوان ترسو
خۆشەویستیدا هەوڵدەدات ئەو هێزە رەهایە رازیبکاتو نەکەوێتە بەر مەترسی تورەبوون، ترسو حەزی
مرۆڤ بەرامبەر یەزدان وەك ترسی مرۆڤ لە ئاگرو حەزی خۆگەرمکردنەوە. هەستی ترسو حەز لە
مرۆڤێکەوە بۆ مرۆڤێکی تر دەگۆڕێت، ئەوانەی ترسەکە بە سەریاندا زاڵ دەبێت دەست لە حەزەکانیان

هەڵدەگرن و ژیانێکی سادەو زیرو ووشك دەژین و ئامانجیان تەنها ڕەزامەندی یەزدانە وەك دەرویشو بەتایبەتی صوفییەکان، بەڵام ئەوانی حەزو ئارەزووەکانیان بە سەریاندا زاڵە بەشێکیان ترس لە دڵیاندا نییە و دەبێتە بەندەی حەزو ئارەزووەکانی ژیان، بەشی دووەمیش دەیەوێت حەزو ئارەزووەکانی تێر بکاتو خۆ لە سزادانو ئاگری دۆزەخیش بپارێزێ، دەبینین کەمو زۆر ئەو کارانە دەکات یەزدان هێڵی سووری لەسەر داناون، لە پاڵ ئەوانەدا نوێژیش دەکات. هەندێکیش بەوە دڵخۆشن خواپەرستیی و نوێژو ڕۆژووی مانگی ڕەمەزان گوناهەکانی صاڵێك دەسڕێتەوە، حەجکردن گوناهەکانی پێشتر پاك دەکەنەوە. کێشەی مرۆڤ لەو ڕووەوە بوونی دوو گەرا، دوو هێزە لە ناخی مرۆڤدا، تاریکی و ڕوناکی، خێر و شەڕ، مازداو ئەهریمەن، شەیتان و ڕەحمان بەردەوام لە ململانێدان وەك خرۆکەی سوور و خرۆکەی سپی لە خوێندا کە بەردەوام لە زۆرانبازیدان، بەڵام یاساکانی سروشت لەسەر میانڕەویی و باڵانسی دامەزراوەو بەردەوامی بە ژیان دەدات.

یەکتاپەرستی یەزدان، مەزنی و پیرۆزی ئیبلیس - شەیتان کە سەرکاری یەزدانو سەرۆکی فریشتەکانە. پیرۆزی و توانای هەندێ چیا و ڕووبار. ڕێزگرتن و پیرۆزی ئیبلیس لە ناینە سنگریستەکاندا پەیوەستە بە هەستو نەستی مرۆڤەوە، بە چاوچنۆکیو گەرای خراپەکاری لە ناخی مرۆڤدا، بە باوەڕی ئیسلامیش هێما بۆ ئەو ڕاستیە چەسپاوە هەیە (إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ) (سورەت یوسف: ٥٣) مرۆڤ ژێر فەرمانی کاری نابەجێیە. جارێکی دیکەش قورئانی پیرۆز جەخت لە سەر زۆرداری و بێدادیو سەرسەختی مرۆڤ دەکات (إِنَّا عَرَضْنَا الأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَن يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُوماً جَهُولاً) (الأحزاب: ٧٢) ئەمینداری ڕاسپاردەکەمان خستە سەرشانی ئاسمانەکانو زەوی، نەچوونە ژێر ئەو بارە، بەڵام مرۆڤ شانی دایە بەر، چونکە زۆردارو نەزانە.

هۆنەری مەزنی کورد، مەحوی لوتکە لەو ڕووەوە وەستایی و جوانکارییەکی نواندووە مەگەر هەر لە خۆی بوەشێتەوە کە دەڵێت سەرزەمین بە جۆرێك پیس بووە کە شەیتان بە شەیتانی خۆیەوە جێگەیەکی ئارامی دەست ناکەوێت خۆی تێدا مەلاس بدات جگە لە جەستە ولەش و نیاز و خولیاکانی مرۆڤ.

وەها پڕ فیتنە بوو عالەم کە ئیبلیسێکی وەك ئیبلیس
نەماوە مەئمەنێ شەپری کلێشەو گەلگەنەی مەخلووق
بە ئاوی تێگەیشتین ئێمە دنیا هەر سەرابێ بو
هەمو دەشچین بە خنکانو لە وشکیشە مەنەی مەخلووق
لە دڵڕێکی دیکەدا دەڵێت : سبەینێ (یُحْشَرُ المرءُ) بڕاگەل فرسەتە نەمرۆ
تەبەڕابن لە من باکەس نەبێ حەشری لەگەڵ حەشرم
لە من نازانم ئیتر نەفسی بەدخو چی دەوێ مەحوی
کە بەد کردارو بەد ڕەفتارو بەد نەفکارو بەد گۆهرم.[٨١]

زەردەشت و ئایینی زەردەشتیی

کتێبی زەردەشت کە ناڤێستایە
وەك باقی کتێب ئەرمانی خوایە

بەزووان هەورامی هاتە سەر بەشەر
یانی ها زەردەشت بوویتە پێغەمبەر
(قانیع)

پەڕاوی ئاڤێستا بە پێچەوانەی قورئانی پیرۆزەوە لە شێوەی دەقێکی نووسراوداو
بە شێوە نووسینی مێخەکیی (سەرە مێکوتەیی)
بۆ زەردەشت داببەزیوەو هەر ئەویش توانیوێتی بیخوێنێتەوە وبەشێوەیەکی سادە بلاویکاتەوە
بەڵام بەڵگەی بەهێزو باوەڕپێکراولەبەر دەس تدا نییە پشتگیری لێبکات
جگە لە فەنتازیاو بۆچوونی رادیکاڵانەی ئەوانەی وادەزانن
ئەنگی وسووکییەبۆ کورد ئەگەر یەزدان پەیامێك و پەیامبەرێکی
بەزمانی کوردیی بۆ نەناردبێت .

زەردەشت Zoroastra و ئایینی و زەردەشتیی

مێژووی ژیانی پەیامبەر زەردەشتو پەیام و ئایینەکەی تەمومژێکی ئەستوور پێچاویەتییەوە، هەتا ئەمڕۆش زاناو لێکۆڵەرەوە نارشۆلۆگیو مێژوونووسانی خۆرهەلات و ئەوروپاش ئەگەیشتوونەتە ئەنجامێکی بنەبڕ کە ئایا زەردەشت کێیە، صاڵو شوێنی لە دایکبوونی، مەڵبەندو قۆناغەکانی پێگەیشتنی خۆیو بلاوبوونەوەی ئایینەکەو چۆنو لەکوێ ژیاوەو کەی کۆچی دوایی کردووەو لە کوێ نێژراوە؟ ئەوەی نووسەرانی کورد لەو رووەوە نووسیویانە هەر بۆچوونی روتو بێبەڵگەن وەك (زەردەشت کوڕی (پۆروشسەب)ە و (غدۆیە) دایکێتیو خەڵکی شاری (روی)ەو فەیلەسوفی گەوردی ئەڵەمان، نیتشە دەڵێت زەردەشت لە ناوچەی گا، ژیاوە. جا ئەوە ناوچەی گاوانی سلێمانییە یا گاوەڕۆی زەهاو یا قەڵای گا لە مەریوان، یا گارانی خۆرناوای شاری سنە، ئەوە هێشتا ساغنەبۆتەوە .

زەردەشت لە ناوچەی سورداش - سلێمانی ژیاوەو ناوی سورداش لە ناوی زەردەشتەوە وەرگیراوە (یا بەپێچەوانەوە. ن. ك) نووسەری مێژووی زاگرۆس لایەنێکی نەفسانەییش باس دەکات (ناوی دەریاکان تۆزی نێرینەی تێدایە، سێ کیژۆڵە لە سێ سەردەمی جیاوازدا لە دەریادا مەلە دەکەنو ناوس دەبنو هەر کیژۆڵەیەك لە سەردەمی خۆیدا کوڕێکی دەبێتو دەبێتە پەیامبەر. سەردەمی کوڕی سێیەم،ناگر سەرزەمین لە پیسو پۆخڵیی خاوێن دەکاتەوە، لاشە رزیوەکان دەبنە خۆڵەمێشو سوتوو، گیانی نوێ دەچێتە بەر مردووەکان و نێتر مردن نامێنێت و مرۆڤ بەنەمریی دەژی، ئەو سێ پەیامبەرەی یەزدان هەرسێکیان

بەناوی زەردەشت دەناسرێن،یەکەمیان ٣٠٠٠پێز. ودووەمیان ٢٠٠٠ پێز. وسێیەمیش ٩٠٠سالّ پێش زایین دەرکەوتوونو زەردەشتی سێیەم لە تەمەنی حەفتا صالّیدا مردووە یا کوژراوە).[٨٢] هەر لەو روانگەی خاوێن راگرتنەی خاکەوەیە کە دانانی لاشەی مردو لەلوتکەی چیاکاندا هەتا دەڕزێت ئینجا شاردنەوەی نێسکوپڕوسکەکەی لەخاکدا ئەرکێکی ئاینیی زەردەشتییەکان بو،شاردنەوەیەکی ئاسایی یالەشێوەی گۆردا.

خالّێك کە زۆر ئاشکرایە ئەوەیە زەردەشت بەلای کەمەوە ١١٠٠ صالّ بەر لە عیسا ژیاوە، زانایانی ئیران (بەهرۆزی دڕەخشان)و زانای فەرەنسایی ماری بۆیز دەڵێن زەردەشت ١٧٦٨ پێز. لە ژیاندا بووە، بەڵام خودی زەردەشت کێیە و شوێنی لە دایکبوونو کاریگەریی شوێنەکە Wirkungsstatte لەسەرخۆیی و پەیامەکەی بۆچوونی جیاوازی لەسەرن.کەشی زستانو سەرماوسۆڵەو بەفری ئەستوور کاریگەریی بەرچاوی بەباوەڕی ئاینیی گەلانی ئێرانییەوە دیارە(هەوڵیاندەدا ئەو دیاردە سرووشتیانەو کاریگەرییەکانی بەسەر مرۆڤەوە بکەنە بەشێك لە بنەماکانی ئاینو داب و نەریتی خواپەرستیی، وەك جوڵاندنی چوارپەل و سەر، هەنگاونان بەناڕاستەی جیاوازو بەرزبوونەوەو بازدان بەدەم گۆرانی و ئاوازی جۆشێنەرەوە بۆ خۆگەرمکردنەوە. ن.ك)، بەڵام بەستنەوەی مانگەکانی زستان لەکۆنستانێکی سەختی وەك دەورووپشتی چیای(کۆ)کە دەکەوێتە سەر رووباری هامونHamun وەك تراویلکە ـ ئاوزێ Aoseوەهایە.

هینس Hinz دەڵێت کۆرشی یەکەم Kyros١ ٥٤٩ ـ ٤٨٦ پێز. ژیاوە، یەکەمین شای ئێرانە باوەڕ بە زەردەشت zarathustra دەکاتو هۆستای Hosty باوکیشی پارێزگاریی زەردەشتی دەکرد لە دوژمنەکانی، بەڵام کۆرشی دووەم kyros١١ خواوەندێکی دەپەرستو نەچووە سەر ئاینەکەی زەردەشت. زانای ئیسلام و عارەب بیرۆنی دەڵێت: زەردەشت ٦٠٠ پێز. ٢٥٨ صالّ بەر لەئەلێکساندەر ژیاوە، لەو بۆچوونەشدا زانایان Hinz،Lommel، Weisenhofer، Altheim پشتگیریی بیرۆنی دەکەن کە زەردەشت ٦٣٠ ـ ٥٣٥ پێز. ژیاوە. زانایان Eiles، Stauberg لەو باوەڕداران زەردەشت Zarathustra، هەزار صالّ بەرلەهاتنە دونیای عیسا لەژیاندا بووە. بۆچوونیش هەیە سەرەتای بڵاوبوونەوەی ئاینی زەردەشتیی دەگێڕێتەوە بۆ درەنگتر، سەد صالّێك یا پتر بەر لە عیسا. لێکۆڵینەوەی زانایانی ئارشۆلۆگیش گەیشتوونەتە ئەو ئەنجامەی زەردەشت لە هەرێمی ئازەربایجان هاتۆتە ژیانەوە کە ئەتەوەکانی زاگرۆس و رەوەندەکانی ئێران پێکەوە لەو هەرێمە دەژیان.

تۆماس هایدە Thomas Hyde دەڵێت ئەبوو فەرەج لە چیرۆکەکەیدا (میژوو) دەڵێت زەردەشت لە بابل Babailyon لە بەردەستی دانیال Daniel خوێندوویەتی لە ١٥١٠ بەر لە عیسادا. (پێدەچێت زانای ئەڵەمانی تۆماس هایدە مەبەستی ئەبوو فەرەجی رەیحانی بێت. ن.ك).زەردەشت لای فارس (مەبەستی ئەتەوەکانی ئێرانە. ن.ك). زەردەشت Zarathustra بە سەرەتوشتدا دواتر بەسەرتۆشت Zarthuscht و یونانەکانیش بە سوروئەستەر Zuroastar ناویان دەبرد. پیلنۆسی یۆنانی pilnus

دەڵێت یەکەمین کۆرپەلە لە داوێنی دایکی بەربووبێتەوە، پێکەنیبێت زەردەشتە.! وێشتاسەپ Wischtape باوکی داریۆشی یەکەم، یەکەمین کەسە ناوی زەردەشتی بەکار هێناوە، سەردەمانی دەوڵەتی ئەخەمەنیش ماوەی سەدصاڵێك ناوی زەردەشت بەسەر هەموو زمانێکەوە بوو.[٨٣] لەبارەی هاتنەدنیای زەردەشتەوە بیرۆبۆچوونەکان جیاوازن،جاکسۆن دەڵێت زەردەشت لە دایك وباوکێکی ئازەربی کەوتۆتەوە. زانای ئەڵمانیی هیرزومیلد دەڵێت زەردەشت لە بنەماڵەیەکی میدییەو لەخۆراوای ئێران (لمنێوهۆزەکانی ماد) دا هاتۆتە دنیاوە بەڵام چینی باڵادەستی مادەکان تاوانباریان کردو دوورپەدەخەنەوە بۆ ناو هەخامەنشییەکان لە خۆرهەڵات.لۆمل باوەڕی بەوە نییە زەردەشت لە خۆراوای ئێران و لەشاری(رەی) لە دایك بووبێت، دەڵێت لە سەر سنوورەکانی خۆراوای ئێران و لەشاری خوارزم یا شاری خێوە چاوی بەدنیا هەڵهێناوە.شدەر لەو باوەڕەدایە لە باکووری خۆرهەڵاتی ئێران و نزیك گۆمی ئۆرال لە دایك بووە . گیگر،نا.شپیگڵ،پانۆدۆرۆس و هاودەنگەکانیشیان دەڵێن لە شاری بەڵخ هاتۆتە دنیاوە. مارسیلۆنس لەوباوەڕەدایە زەردەشت سەدەی چواردەی بەر لە عیسا لە هەرێمی (باکتریا - بەختیاریی) لەدایك بووە.ئەنوەر ماییش لە میژووی بادینداندا وادەزانێت لەگوندی درابین هاتۆتە دنیاوە بەڵام ئەوە دورە لە راستییەوە.

ئاینی زەردەشتیی ئاینی هەموو مادەکان یا هەموو گەلانی ئێران نەبوو،چونکە زەردەشت نەیتووانی ئاینەکەیان پێ بسەلێنێت و پەیرەویی پەیامەکەی بکەن چونکە کەوتبووە ژێر کاریگەریێتیی و هەژموونی ئاینی(ڤیدا) وە کە دەکاتە ئاینی میترایی خۆرپەرست، ئەمە جگە لەوەی چینی موغەکانیش کە خاوەن دەسەڵاتی بێ چەندوچوون وبڕیاری بێ ئەملاو ئەولابوون نەك هەر زۆر بەتوندی دژایەتییان دەکرد بەڵکو هەوڵی تیرۆرکردنیشیان دەدا، زەردەشتیش بۆ رزگاربوون پەنا دەباتە بەرشاهەنشای دەوڵەتی هەخامەنشیی،گوشتاسەپ باوکی دارا(داریۆش)،حەواندییانەوە و پشتگیریی ئاینەکەشیان کرد بەڵام خەڵکەکە ئاینەکەیان وەك ئاینی پاشاکەیان وەرگرت(ألناس علی دین ملوکهم)لەمەشدا ئاینی زەردەشتیی کە لە دەسەڵاتدارانەوە شۆڕ دەبۆوە بۆ میللەت پێچەوانەی ئاینی (بوودا) یە کە لە نێو چینەکانی گەلەوە هەڵدەکشا بۆ دەسەڵاتداران، کە ئەسکەندەری مەکەدۆنیش ساڵی٣٢٧پز.هەموو ولاتی ئێرانی داگیرکردو دەسەڵاتداران بێدەسەڵات کەوتن باوەڕی ئاینیش کزبوو،باوەڕبوون بە چەند خواوەندێك لە سەرتاسەری ئێراندا پەرەیسەند هەتا سەرەتای فەرمانڕەوایی دەوڵەتی ساسانی ٢٢٧ ز. ـ٦٥١ ز. لەو سەردەمەشدا هەرچیی لەسەر زەردەشت و ئاینی زەردەشتیی تۆمارکراوە تێکەڵ بە ئەفسانە و داستان بووە.} زەردەشت کەمال،شەنوکەوێکی نامەیەکی دکتۆرا، گۆڤاری پەیڤین،ژمارە/٢٥ تشرینی یەکەمی٢٠٠٩ .

ئاینی زەردەشتیی لە سەر چوار کوچکەی یەکتاپەرستیی (وەحدانییەت)، بیری چاك، وشەی چاك، کرداری چاك دامەزرا، دوواتر لە زاتی یەزدان،بۆتەی مرۆڤ، داد، دوونادوون دا رەنگیدایەوەو جێگیر بوو،

که کۆمەڵ بیکاتە یاسای ژیانو مانەوە لە سەر ئەو باوەڕەو هەوڵدان بۆ پەیڕەوکردنی لە ژیانی رۆژانەدا کە ناسوودەیی و نەمریی بە تاکەکانی کۆمەڵ دەبەخشێت. یەزدانی تاکو تەنها لە باوەڕی زەردەشتدا خولقێنەری زەوی، ئاو، ئاسمانو گشت زیندەوەرە، مەزنییەکەشی لە توانا رەهاکەیەوە هاتووە بەهەمەر هەمور بوونەوەردا (کەون) و لە مەودایەکی نهێنیو پێنەزانراوی روونا کیی و چاکە و نەمریدایە ونا وی (ئاهۆرا ـ مازدا)یەو هەر بەتەنها ئەو شیاوی پەرستنە. لە بەرامبەریشدا خواوەندی تاریکیو خراپەکاری (ئەهریمەن) بەردەوام لە ململانێو جەنگدان. لەم روانگەیەوە ئاینی زەردەشتیی روو لە روونا کییە کە هێمایەکی یەزدانە، نەک ناگرپەرستیی کە هاوبەش پەیداکردنە بۆ یەزدانو شۆڤێنزمی عارەبو نیسلام بەناڕەوا دەیدەنە پاڵ ئاینی زەردەشتییو بە مەجووسو گاور ناوی دەزێنن. لەشکری نیسلام کە ساڵی۲۲ك. لوڕستانو نێران داگیر دەکات، سەرکردەی لەشکر هەرلەوەنیدە لەو ئاینە تێدەگات کە زەردەشتییەکانیش وەك موسوڵمانەکان باوەڕیان بە تاك و تەنهایی یەزدان هەیە وەك موسوڵمانەکان و بتپەرست نین. خالیدی کوڕی وەلید لەو رووەوە پرسیار لە خەلیفە عومەر(د.خ) دەکات، لە وەڵامدا دەڵێت وەك خاوەن پەرتووکە ئاسمانییەکان مامەڵەیان لەتەکدا بکەن.

زەردەشت لەو باوەڕەدا بوو یەزدان (ئاهۆرا- مازدا) بۆ ڕاپەڕاندنی کاروباری گەردوونو زیندەوەر چەند فریشتەیەك هاوکاری دەکەن، ئەو فریشتە کارگێڕانە بە (ئیزد، ئیزد) ناودەبرێن، یەکێك لە ئاینە کۆنەکانی کوردیش هەتا ئەمڕۆ پەیڕەوی فەرمانەکانی ئەو فریشتانە دەکەن و (ئێزدی — یێزدی)ن، بەڵام بەهەڵە بە یەزیدی ناودەبرێنو دوژمنانی کورد دەیانگێڕنەوە بۆ یەزیدی کوڕی موعاویە، خۆشبەختانە لەم صاڵانەی دواییدا بە هەوڵو کۆششی کوردۆلۆژی ناسراو دکتۆر جەمال نەبەز ئەو راستیە مێژوویییە ناشکرا بوو، ئاینەکە گەڕایەوە سەر ناوە ڕەسەنەکەیو کەنالەکانی ڕاگەیاندن و بەشێك لە روونا کبیران و خوێندەواری کوردیش ئاینی ئیزدی ـ یێزدی بەکاردێنن، لە فەرمووەکانی زەردەشت (سێ شت خاوێنن: ئاو، ئاگر، با، پیسو پۆخڵی پاکژدەکەنەوە)، (خواردنی گۆشتی مردارەوە بوو، خواردنەوەی مەی، ئاژەڵ سەربڕین بۆ قوربانی قەدەغەن، گا، مانگا، مەڕ کە دەکرێنە قوربانی بەرهەمهێنو خزمەتی مرۆڤ دەکەن، یەزدان خواردنو خواردنەوەو خەوی نییە). زەردەشت باوەڕی بەوە نەبوو دوای مردنی لە پەرستگاکاندا بەرجەستە بکرێت وەك عیسا لە کڵێسەکانی کریستو بوودا لای هیندییەکان.

مەزدەك یەکێکە لە جێگرەکانی زەردەشت، قوباد کوڕی فەیرۆز لەسەر دەستی نەودا صاڵی ٤٨٨ز. دەچێتە سەر ئاینی زەردەشت (یەکەمین شای ئێران باوەڕی بەزەردەشت هێناداریۆشی یەکەمە ٥٤٩ ـ ٤٨٦ پ.ز.) هەر لە سەردەمی شا قوبادیشدا نوێکارییەك لە ئاینەکەدا ڕوویدا، لەلایەنی کۆمەڵایەتیدا هەنگاوێکی مێژوویی دەنێت بەرەو سۆسیالیزم، هەژارو هەتیو وبێوەژن دەکاتە هاوبەشی سامانو دارایی دەوڵەمەندە مشەخۆرەکان، بێگار قەدەغە دەکاتو جوتیارو کشتیار لە باج و سەرانەی دەوڵەت ئازاد

دەکات.

ئەم هەنگاوانەی مەزدەک لەوێوە سەرچاوەیان گرتبوو ناکۆکی و دوژمنایەتی و رق و کینە لە نێوان تاکو گروپەکانی کۆمەڵ و دەوڵەتانیشدا لە سەر سامان و نافرەتە، هەردووکیانی (فرای Free ـ Frei) کرد.

دوای مردنی شا قوباد (هەرسێ کوڕەکەی، زام، کاوس، خەسرەو (نەوشیروان) ڕێکنەدەکەوتن و کەوتنە ململانێ و دوژمنایەتی، مەزدەک پشتگیری لە کاوس دەکرد، هەر بەو هۆیەوە خەسرەو کە کاوس دەکوژێت یاساو فەرمانەکانی مەزدەک هەڵدەوەشێنێتەوە و هەرنەوەندەی قوباد ٥٣١ ز. دەمرێت، خەسرەوی کوڕی دەستیکردە قەلاچۆکرنی مەزدەکییەکان).[٨٤] پاشماوە و شوێنەواری ئاینی زەردەشتیی کەمێکی زۆر کەمی ماوەتەوە و لەهێرشەکەی لەشکری ڕۆمی بێزنتەدا بۆ سەر نێران کوردستانیش داگیر دەکەن، دوای کوشتن و بڕین و وێرانکاریی پەرستگاکانی ئاینی زەردەشتییش کاولکار و هێرکلیس (هێرقل) لەوێوە بە ڕێگای شنۆ ـ ڕەواندزدا پەلاماری (نەینەوا)ش دەدات و نەویش بەدەردی نێران و کوردستان دەبات.

ساڵی ٣٨٧ ز کوردستان لە نێوان بێزنتە و ساسانەکاندا دابەشکرا، دوای شەڕەکەی١٨٢٦ ـ ١٨٢٨ز. لە نێوان نێرانو ڕووسیادا خۆرهەڵاتی نەرمینیا و بەشێکی کوردستانیش کەوتنە نێو سنووری ڕووسیاوە، (بەپێی پەیمانی سایکس ـ بیکۆش خۆرئاوای نەرمینیا دەکەوێتە بندەستی سۆڤێت). ئەرمەنەکان یەکەمین دەوڵەتی ئەرمەن لە ٦٠٠ پز. دادەمەزرێنن و لە سەدەی چوارەمی زایندا ئاینی عیسایی بە ناویاندا بڵاوبووەوە، کە دەوڵەتەکەشیان ڕووخا لە نێوان نێران و ڕۆمی بێزنتەدا دەستاو دەستیان پێدەکرا).[٨٥] سەردەمی هاتنی ئیسلامیش بۆ کوردستان و نێران نەوەی لە کۆن و کەلەبەریشدا زەردەشتییەکان شاردبوویانەوە لە نێوچوون و لەو بوارەدا نەرمەنەکان هاوکاریی ئاینی ئیسلام دەکەن دژی ئاینی زەردەشتیی. فارسەکانیش بەهۆی هاونایینیی (زەردەشتیی بوون)و هاوڕەگەزیی و نەژادی ئاریییەوە لە گەڵ کورد بەو ناوەوە کەڵکیان لە کورد وەردەگرت دژی دوژمنەکانی خۆیان، کوردیش کە خۆی خاوەنی ئاینەکە بوو، ئەرکی پاراستنی لە کۆڵ فارس کردبووەوە، وەک چۆن سەلاحەدینی ئەیووبی لە بری عارەب نەو ئەرکەی ڕاپەڕاند.

وەک پێشتر وتمان ڕوونکردنەوەی ژیانی زەردەشت و لایەنەکانی ئاینەکەو لێکدانەوەو شرۆڤەی ناڤێستا کارێکی ئاسان نییە، چونکە هێماکانی پاشماوەی نووسینەکانی زمانی ئاری کۆن هێشتا نەکراونەتەوەو نەو زانیاریانەی لە بەردەست زاناکانیشدان دەگەڕێنەوە بۆ ١٥٠ ساڵێک بەر لە عیسا.لە زمانی کۆنی نێرانیدا وشەی زەردەشت واتای خاوەن ووشتری ئالتوونی دەگەیەنێت. زانای مەزنی ئالمان فریدریش نیتشە لە کتێبی زەردەشت ناوەها دەدوا دەڵێت: زەردەشت نەو پیرەی لە کوێوە بۆ هاتووەو لە چ بواڕێکی کۆمەڵایەتیدا کاریکردووە وەڵامدانەوەیان ئاسان نییە.زانایانی خۆر هەڵات، زەردەشت وەک ڕامیار، پەیامبەر، شەمانە (حەکیمەکانی هیندستان) تەماشا دەکەن. زاناکانی فەرەنسا لەو بوارەدا زەردەشت بە

رابەرێکی چاکسازی کۆمەڵایەتی دەژمێرن.مێژوونووسانیش بە گشتی لەو باوەڕەدان ئاینی زەردەشتیی لە چەند سەرچاوەیەکەوە هەڵێنجراوەو بۆ دەستنیشانکردنی ئەو سەرچاوانە Quelle پێویستە ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانی شوێنەوارناسەکان بە هەند وەربگرین.

پەرتووکی پیرۆز

پەرتووکی زەردەشت ناڤێستایە، لە ٧٢ یاسنا (کەپیتەل ـ پەرەگراف) پێکهاتووە لە پێنج بەشدا، سێ بەش لەوانە پێکەوە بە فێزپاراد parad ves ناو دەبرێت. بیروباوەڕی زەردەشت لەسەرەتادا دەماوەدەم دەگێڕدرایەوە، کەکۆکرایەوەو بەناوی ناڤێستا نووسرایەوە ئەڵێکساندەر سوتاندی، بەڵام پیرەوکارانی سەرلەنوێ نووسییانەوە، بەڵام کەموکورتیی زۆر تێدابوو. زەردەشت بەو هۆیەوە زانایەکی مەزن بوو لە سەردەمی خۆیداو لای چاکترین زاناکانی جوولەکەو یۆنانی خوێندبووی، بنەماکانی ئاینەکەی پوختو بە پێز داڕشتبوو، ئەو سەردەمە بیرۆکەی ناسمان Hemel و دۆزەخ Hule یا بەهەشتو دۆزەخ هێشتا لای جوولەکە نەناسرابوون.

ناڤێستا بەزمانی پەهلەوی کۆن(کوردی) نووسراوەتەوە، صاڵی ٢٠٠ ز.بەنارامیو سەردەمی ساسانەکان ٢٠٠ ـ ٧٠٠ز. بەزمانی زەندو صاڵی ٦٠٠ی زاینیش سەرلەنوێو بەشێوەیەکی ناسان نووسرایەوە بە بەکارهێنانی ٤٨ پیت بەڵام چەند بەشێکی تێدا نەبوو کە لەنێوچووبوون، دواجاریش لە ١٧ گاتادا بە ٨٥٩ دێڕ نووسرایەوە، بەڵام گۆڕینی بەشێوەیەکی دروستو تەواو بۆ زمانێکی زیندوو کارێکە ناکرێت، بۆیە سەرلەنوێ کۆکرایەوەو جیاواز لە دەقە رەسەنەکە لە چوارچێوەیەکی نوێدا نووسرایەوە.

دکتۆر جەمال نەبەز دەڵێت: زەند بەو پەرتووکە دەوترێت لێکدانەوەو شرۆڤەی دەقەکانی ناڤێستای تێدا نووسراوە. خواوەندی رووناکی (یەزدان) دوو ناوی هەیە: ناهۆرا، مازدا. ناوی(مازدا) بەرچاوترین ناوە لە نامۆژگارییەکانی زەردەشتدان بەر لە عیسا بە تەنها بەکار دەهات، یا(مازدا) بە تەنیا بەکاردەهات، شاکانی ئەخەمەنی سووربوون لەسەر ئەوە هەتا سەردەمی داریوشی یەکەم (کۆرش ـ kyrosi)٥٢٩پ.ز. هەردوو ناوەکەیان پێکەوە بەکاردەهێنابەشێوەی ناهۆرامازدا.

سورڤان (سروان): ساسانەکان لەسەردەمی فەرمانڕەوایی خۆیاندا ئاینی زەردەشتی دەبەنەوە سەر خواوەندی خۆیان کە بە سورڤان دەناسرا. سورڤان لە چوار شێوەدا خۆی دەنوێنێتو لەشێوەی چوار کوڕی خۆیدا خۆی بەرجەستە دەکات، بەڵام خودی سورڤان لە بۆشاییو سەردەمانێکی (کاتشوێن – زمکان)ی بێسنووردایەو رووناکی و ناوێك لەگەڵ نەهریەن جیایان دەکاتەوە. نەهریەنیش سێ ناوی هەیە:

دەنیفا Daeva،درودش Drudsch و پەریکاس Perikas. ئەمین زەکی بەگی خۆشان دەڵێت (سەردەمی ساسانەکان ساڵی٣ك. ٨٢ کتێب و نامیلکە لە شەرح و تەرجەمەی ناوێستادا نووسراوە بە زمانی پەهلەوی کۆن. گەلێك وشەی ناونیشانی نەو کتێبانە لە وشەی کوردی نێستا دەچێت وەك (دین

کورت ـ ئاینی کورد) و (دانستانی دینیك ـ رازی ئاین (ئاینێك)، شیگند کومانێك وی جا ـ کە لە سەر کردنەوەی ئاینی زەردەشتە بەتەواوی لە شێوەی ناخاوتنی ئەمرۆی کورد دەچێت.)[٨٦] زمانی کوردیی سەدەی شەشەمی بەر لە عیسا، زمانێکی سەربەخۆ بوو، ئەگەر بۆ نمونەی پێشتری کوردو زمانەکەی بگەڕێن لە هەرێمی موکریان دەیدۆزینەوە کە زەردەشتیش هەر لەوێ هاتۆتە دنیاوە، شەمسەدین بەگ سامی نووسەری قاموسی تورکی کە بەزمانی تورکییە دەڵێت زمانی کوردیو ئەو زمانی پەهلەوییە پێکدەچن کە نێستاش چەند شێوەیەکی لە وڵاتانی میدیای کۆندا ماون وەك شێوە زمانی تات لە باکۆ، ناخاوتنی کوردەکانی تالشو قەرەباغو گینەکو گەیلان. زانا ئەوروپاییەکان چەند زانیارییەکی دیکەشمان لە سەر زەردەشتو زەردەشتیی دەدەنێ وەك ئەوەی زەردەشت چەندین فەیلەسووفی گەورەی لە نێراندا پێگەیاندووە.صالّ بەر لە عیسا ئاینی زەردەشتیی لە ناوچەی بەختیاری خۆرهەلاّتی نێراندا بەشێوەیەکی فراوان بلاّوبووەوە. هەتا ئەمرۆ ١٢٠،٠٠٠ ـ ١٥٠،٠٠٠ هەزار مرۆڤ لە سەر ئاینی زەردەشتیی ماونەتەوە. تێگەیشتنی ناوەرۆکی ئاینەکە لە نێرانو هیندستان جیاوازە.هێمای زیندوویی زەردەشت وێنەو پەیکەر نییە بەڵکو ناگرێکە هەمیشە بگرێت.

زەردەشت نەوەی نوحە Noha

شانۆکاری نالّەمانی Leibnis Wilhilm Gottfried لە دراماى دانا (حەکیم) ناتۆم دا Weise Der Nathom کە پالّەوانو کارەکتەری سەرەکی دراماکە ناوی نەڤافی Alhafi یە ناوی زەردەشت Zarathustra دەهێنێت.

مۆزارتی بلیمەتی موسیقای نەڵەمانیش ١٧٩١ لە پارچەو مۆسیقای زەردەشت ـ Zarasto ناوی زەردەشتی زیندووکردۆتەوە.

فەیلەسوفی مەزنی نەڵەمانیش فریدریش نیتشە ١٨٨٣ ـ ١٨٨٥ شاکاری (زەردەشت وەها دەدووا Sprach So Jst Zahrathustra ی نووسیوەو هێلی لە نێوان چاکەو خراپەدا راکێشاوە. نووسەری نالّەمان Karl may لە نووسینەکانیدا زەردەشتی بەسەرکردۆتەوە.

ڕێشارد شتراوس Straus Richerd نەویش هەر نەڵەمانە،سالّی ١٨٩٥ بە پشتبەستن بە نیتشە لە سیمفۆنیایەکدا زەردەشت پتر بەگەلی نەڵەمان دەناسێنێت.صالّی ٢٠٠١ پش فلیمسازی نەڵەمانی ستانلی کوبریك Stanly Kubrick فیلمێکی دەرکرد بەناونیشانی سپوس نۆدی زێ see Spuce ody سیمفۆنیاکەی ڕیشاد شتراوسRicherd Straus ی تێدا بەکارهێنابوو.

لێرەدا ناشکرا دیارە نەڵەمانەکان لە سەر بەرزترین ناستی هونەر و وێژە بایەخێکی بەرچاویان بە زەردەشتو ئاینی زەردەشتیی داوەو لەو ڕووەوە کورد قەرزاریانە.

ئیتر هەر نەوەندەم لە سەر زەردەشتو ئاینی زەردەشتیی بە دەستەوە ماوە کە یەزدانپەرستیی لای

زەردەشتییەکان ئەوەبوو لە بەردەم ناگری پەرستگاکاندا کۆدەبوونەوە کە هەرگیز نەیاندەهێشت بکوژێنەوە، نەو ئاگرانە هێمای خۆرن، خۆریش هێمای دەسەلاتی خوداوەند و دادپەروەریی و یەکسانییە کە بێجیاوازی نێوان سەرنشینانی زەوی تیشک و رووناکی پەخشدەکات. زەردەشتییەکان لەبەردەم نەو ئاگرانەدا،گاتاکان ـ سروودە ئاینییەکانیان بە گۆرانیو ئاوازەوە دەخوێندو دەپارانەوە کە مرۆڤ خۆی خاوەنی کرداری چاکو خراپەکانێتی، یەزدان یارمەتیمان بدا کاری چاک هەڵبژێرینو بڕیاری دروست بدەین، دەزانینو زەردەشت فێری کردووین گیانە پاکو چاکەکان دەچنە بەهەشتو گیانە گوناهبارەکانیش جێگەیان ئاگری دۆزەخە، لە نێوان نەو دوو چینەشدا یەزدان خۆی ماندوو ناکات، مرۆڤەکان لە رۆژی دواییدا پردێکیان لە بەردەمدایە دەبێت بەسەریدا بپەڕنەوە، بۆ خواناسەکان پانو بەرینەو بەناسانی دەپەڕنەوە بەهەشت، بۆ خوانەناسو گوناهکارانیش لە موو باریکترو لە گوێزان تیژترەو دەکەونە ئاگری دۆزەخەوە.

سورڤان ـ سیروان ـzuravan چوار هێزی تێدایە: ئاهورا مازدا، چاکە، باوەڕ، کات.

بەو پێییە سورڤان ـ سیروان zurvan لە ئاهورا مازداو نەهرێمن گەورەترە کە باوکی هەردووکیانە.

صالنامەی زەردەشتیی مانگەکانی ٣٠سیی رۆژنو هەر رۆژێک ناوێکی هەیەو بووە بە بنەمای صالنامەی نێرانییەکانو جەژنی نەورۆز- جەژنی سەری صالّ کە لە ولاتی نێران سیازدە رۆژەو لە هەرێمی کوردستان ٣سێ رۆژە.. بە پێی باوەڕی زەردەشتییەکان نەو گیانەی دوای مردنی مرۆڤێک لاشەکەی جێهێشتووەو چۆتەوە ئاسمان(لای یەزدان) لەو رۆژانی نەورۆزەدا دەگەڕێتەوە، سەر زەوی بۆ دیدەنی کەسوکارو خزمان، هەربەو هۆیەشەوە چەند سەرچاوەیەکی میژوویی بە جەژنی مردووان ناوی دەبەن.

بابلیەکانیش لە جەژنی بەهاردا (ئەکیتام)کافرەتان لە سەر شەقامی پەرستگا ریزدەبوونو هەر پیاوێک بەخواستی خۆی نافرەتێکی هەڵدەبژاردو دەچوونە کلێسای عەشتار... بەرهەمی نەو جوتبوونە دەبوو بە کوڕی یەزدان.(٨٨)

گەڕانەوەیەک بە ژیانی زەردەشتدا

بیرو بۆچوونی زۆر جیاوازو دوور لە یەکترو بگرە پێچەوانەش زۆرن لەسەر صالّو شوێنی لە دایکبوونی زەردەشت، جیاوازییەکانیش دە صالّ و پەنجا صالّ نین، پتر. لێرەدا ئەوەندەی بتوانم شەنوکەوێکیان دەکەم.

زەردەشت لە تیرەی (ماژ)ە، پێدەچێت زانای گەورەیان تێداهەڵکەوتووە بۆیە بەزانایانی ناینەکەش وتراوە موژ ـ موغ مانای زاناو پێتۆڵ.(ماژوس بووە بە مەجوس؟)هەردوو وشەی ئەوروپایی ماژیک ـ ماجیک سیحرو جادوگەریی و کاری سەرسوورهێنەرە.

ماژستەر ـ ماجستەریش باوەڕنامەیەکی بەرزی زانستییو بەمانای پایە بەرزیش دێت وەک وشەی ماژو ـ ماجۆر ـ مێجەر ـ لە فەرهەنگی سەربازیدا.

ئەفلاتوون زەردەشت بە دامەزرێنەری موژ ـ موغ دادەنێت.ئەگەر نەو زانا مەزنە ئەوەی وتبێت دەبێت

بەر لە ئەفلاتوون‌و بەلای کەمەوە لە سەردەمێکدا ژیابن کە دەکاتە صالأنی ژیانی ئەفلاتوون ٤٢٩ ـ ٢٤٧ پز. بابلێین ئەوە راستییەك! کفالیۆن کنترپاس میژوونووس‌و پزیشکی تایبەتی ئەردەشیر دەڵێت زەردەشت هاوژینی ناشوور نینۆس‌و سەمیرا میسی هاوسەری بووە. سەرچاوەیەکم لە بەردەستدا نییە ئەو شاو شاژنە لە چ سەردەمێکدا ژیاون، بەڵام کفالیۆن ٤٤٠ ـ ٣٤١ پز. ژیاوە.ئەمەش دەیسەلمێنێت زەردەشت بەلای کەمەوە بەر لە ٣٤١ پز. ژیاوە. ئەوە ئەگەری دووەم.

خوێندکارەکانی ئەفلاتوون وتوویانەو دیارە لە مامۆستاکەیان وەرگرتووە، زەردەشت ٦٠٠ صالّ بەر لە مردنی ئەفلاتوون دەرکەوتووە، ئەو حسێبەش دەکاتە ١٠٢٧پز. ئەمەش ئەگەری سێیەم.

بۆچوونێکیش هەیە دەڵێت زەردەشت سەردەمی گوشتاسەب باوکی داریۆش ئاینی زەردەشتی بڵاوکردۆتەوە. وەك دەزانین کۆرش ٥٥٩ ـ ٥٣٩ پز. فەرمانڕەوا بووەو دەوڵەتەکەش بەدەستی خۆی دامەزرابوو. دارای یەکەمیش ٥٢٢ ـ ٤٨٦ پز. هەموو تەمەنی دەوڵەتەکەشی ٥٥٩ ـ ٣٣٠ پز. بوو، ئەو صالأنەی سەردەم ئەخەمەنی یا دوواتر دەرکەوتووە، دەبوو لە ئاڤێستادا باسێکیان بکات.

ڕابەرێکی شۆڕشەکەی ناگری (ناگری داغ)و میژوونووس‌و شەهیدی ناکام، ئیحسانی نووری پاشا دەڵێت (زەردەشت دەچێتەوە سەر مەنووچەهری ئەوەی فەرەیدوون).[٨٩] لێرەشدا دەبێ بڵێین فەرەیدوون نێوان صالأنی ٩٠٠ ـ ٨٠٠ پز. ژیاوەو زەردەشتیش کە بچێتەوە سەر ئەوەکانی فەرەیدوون کە تەمەنیان بەسەر یەکەوە ١٠٠ ـ٣٠٠ صالێك پڕ دەکاتەوە، بەو پێیەش دەبێت زەردەشت دەوروبەری ٦٠٠ ـ ٥٥٠ پز. دەرکەوتووە.ئەمەش گریمانەی پێنجەم‌و ئەو بۆچوونانەش پووچەڵدەکاتەوە گوایە چیرۆکەکانی ئاڤێستا بە زمانی ناشووری نووسراونەتەوە لە کاتێکدا فەرمانڕەوایی دەوڵەتی ناشوور ٦٨٦ـ ٦٢٦ پز. بووە.

لێکۆڵینەوە نارشۆلۆگییەکان لەو باوەڕەدان زەردەشت لە نازەریایجان ژیاوەو هەر لەوێش کۆچیدوایی کردووە، بەڵام بەڵگەیەکیان نەخستۆتە بەردەست. بۆچوونێکیش هەیە، زەردەشت ٥٨٣ ـ ٦٦٠ عیسایی لە ولأتی موکریان هاتۆتە دنیاوە.

بۆچوونێك رای زاناکانی وەك بیرۆنی‌و هینز hinz ی لە سەربێت ئەوەیە زەردەشت ٦٠٠ پز. ژیاوەو ئەسکەندەری مەکدۆنی ٢٥٨ صالّ دوای ئەو دەرکەوتووە کە دەکاتە ٣٤٢ صالّ. لەگەڵ تەمەنی کورتی ئەسکەندەردا ٢٥٦ ـ ٣٢٣ پز. تەنها بیست صالێك جیاوازە.

گەڕیدەی عوسمانی ئەولیا چەلەبی دەڵێت ئەسکەندەر ٣٥٦ ـ ٣٢٤ پز. ژیاوەو ٨٨٢ صالّ بەر لە دەرکەوتنی پەیامبەری ئیسلام. بەو پێیەش ٨٨٢ ـ٥٧١ز (لە دایکبوونی موحەمەد) دەکاتە ٣١١ پز.

بەڵام ئەنجامەکەی ٣٥٦ پز. هاتۆتە دنیاوە بۆیە دەبێت ئەنجامەکەی ٩٢٧ ساڵ بەر لە موحەممەد ژیاوە نەک ٨٨٢ ساڵ. ئیحسان نووری دەڵێت سێ زەردەشت هەنە: یەکەمیان مەهاباد دووەمیان هۆشەنگ کە ناگری دۆزیوەوە (ناگری کردۆتە هێمای هێزو تووانای خواوەندی رووناکی. ن. ك) و سێهەم ئیبراهیمە کە لە نێوان ٢٠٠٠ ـ ١٥٠٠ پز. لە دایکبووە.چەند زانایەکیش، لەوانە Eiles دەڵێن زەردەشت ١٠٠٠ پز. لە ناوچەی بەختیاری هاتۆتە دنیاوە، سەرۆکی کۆڕی نێرانناسیو نووسەری کتێبی گاتاکانی زەردەشت، پوورداوود تەرجومەی هەندێك لە نووسراوەکانی پشتی ناڤێستای کردووەو دەرکەوتووەو گێونمە یەکێکە لە جێگرەکانی زەردەشت. [٩٠] (زەردەشت لەناو مادەکاندا دەرکەوت، لەزۆر شوێندا وتوویەنی بەبیرکردنەوەو تێرامان یەزدانم دۆزیوەوەو ناسی و کتێبی ناوێستاشم هەر بە بیرکردنەوە داناوە .لە ناوێستادا هەر دووانزە مانگەکەی ساڵ ناویان هەیە، نێران هەتا ئەمرۆش پەیرەوی ساڵنامەی زەردەشتی دەکات . نەورۆز و میهرەگان ـ میهرەجان دوو جەژنی گەورەی زەردەشتین، نەورۆز کۆتایی زستان و سەرەتای بەهارو سەری ساڵی کوردییە، میهرەگانیش کۆتایی پا ییزو سەرەتای زستانە . کۆڵەکە گرنگەکانی ئایینی زەردەشتی میترا ـ میترایە، زەردەشت هەرچییەك میترایی بوو کردنییە زەردەشتی، دەیویست میترایی قوتبدات بەڵام بۆینەکرا . بڕوانە فەلەکەدین کاکەیی، سەرچاوەی پێشوو)

لە بارەی کتێبی ناڤێستاشەوە سەرچاوەکان لێڵو نەخوێندراوەن. مەزدەك بەپشتیوانی کەیقوبادی ساسانی دەستکاری کتێبی (یوند)ی زەردەشت دەکاتو بانگەشەی نەوە دەکات خۆی نووسیۆتی: لەو دەستکارییانەدا هەموو سنوورە قەدەغەکانی نێوان نێرو مێ دەسڕێتەوەو بەوهۆیەوە لە دینەوەر هەواداری زۆر دەبنو دینەوەر دەبێتە بنکەی بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕە کۆمەڵایەتییەکانی مەزدەك (بەپێی ئەو بڕیارە یەزید گورد کچێکی خۆی مارە دەکات و بەهرامی چوبین خوشکێکی خۆی مارە دەکات)[٩١] یەزید گورد ٣١ ك/ ٦٧٢ ز لە تەمەنی ٣٨ ساڵیدا کوژرا. دیارە ئەو رووداوە دوای هێرشەکەی ئەوشیروان بوو بۆ سەر مەزدەکەکان و قەڵاچۆکردنیان و کوشتنی مەزدەکیش، چونکە ئەوشیروان ساڵی ٥٧٩ز. بۆتە شای نێران هەر بە مەبەستی دستکاریکردنو دوورخستنەوەی ناڤێستا بوو لە بنەما رەسەنەکانی لە پێناو بەرژەوەندی شاکانی نێراندا. کتێبی ناڤێستا لە سەردەمی دەوڵەتی ساسانیدا ٢٥٠ ـ ٦٥٠ ز. گۆڕیانە سەر زمانی زەند، بەڵام سەرینەگرت، بۆیە لە ٦٠٠ ز. بەشێوەیەکی نوێیو ئاسانتر بەبەکارهێنانی ٤٨ پیت سەرلەنوێ نووسرایەوە.کتێبی ناڤێستا لە دوو بەش پێکهاتووە، یەکەمیان گاتا، دووەمیان یەشت. [٩٢] زمانی نووسینەوەشی وەك پیرداوود لە کتێبی (نەدەبیات فارسو پشتها) دەڵێت زمانی خۆرئاوای نێران بوو، نەك زمانی خۆرهەڵاتو باشووری خۆرئاوا. [٩٣]

ئەو لێکچوونەی لە نێوان زمانی ناڤێستاو هەردوو دیالێکتی سەرەکی زمانی کوردیدا هەیە، لەگەڵ زمانی فارسیی ئەمڕۆدا نییەتی، بۆ نموونە سەرنج لەم ووشانە بدەین ئەو ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێت:

زمانی ئافێستا	دیالێکتی کرمانجی باشوور	دیالێکتی کرمانجی باکوور	زمانی فارسی نوێ
مازا	گەورە	مەزن	بزورگ
بەرەزا	بەرز	بەرز	بڵند
صور	رۆژ	خۆر	نافتاب ـ خورشی
خسا	قسە	کسە	سەخن
زانین (زانست.ن. ك)	زانست	زانست	دانشتن (دانیش زنزك)

ئەو دو وشەیەی زانینو دانشتن وەك لەو خشتەیەی سەرەوەدا کە نیحسان نووری ڕێکیخستووە.[٩٤] زانست راستر، چونکە لە زانین فراوانترەو بەرامبەرەکەشی لە فارسیدا(دانش) دەگرێتەوە نەك دانیشتن . لێرەدا دەتوانین بڵێین زمانی پەهلەوی کۆن بنچینەی زمانی مادو ئافێستایەو ئەوانیش بنچینەی زمانی کوردی ئەمڕۆن.

لەڕووی ڕەگەزیشەوە ئاریی‌و ئارێتیی کورد لەوەوە هاتووە هەموو گەلانی سەرزەمینی دەوڵەتە دێرینەکانی ئێران کە هەر هەمووشیان دەچنەوە سەر ڕەچەڵەکی گەلانی هیندۆ ئێرانی، بە ئاریا ناو دەبران.

ڕووناکی، خۆر، ئاگر، بەلای هەموو گەلانی ئاریییەوە پیرۆز بوون، سەرۆکی خواوەندەکانیان (مهرا)یە کە خواوەندی ڕووناکییەو لەگەڵ رۆژگاردا وشەلێکدراوی ماە (خۆر) + دا (روو) بووە بە ماهرا ـ میهرا ـ میترا. جەژنی میترا ڕێکەوتی ئەو رۆژە دەکات خۆر دەکەوێتە بورجی حەملەوە، ئەوە جەژنی رۆژی نوێ، نوێ رۆژ، نەو رۆژ، نەورۆزە. کە یەکەمین جار لە میژوودا جەمشید کردیە جەژنێکی نەتەوەیی ئاریییەکانو گەلی فارس، کورد، ئەفغان، ئەرمەن، میصرییەکان بەناوی جەژنی پەموو ـ لۆکە، صالأنە یادی دەکەنەوە.

زۆربەی هەرە زۆری سەرچاوەکانی میژوو، ئاگرپەرستی دەدەنە پاڵ ئاینی دێرینی ئاریەکان کە هەتا سەردەمی دەوڵەتی ئەخەمەنی (کەیانی) ٦٤٠ ـ ٣٣٠ پز. لەسەر دەستی کورشی مەزندا، بنەمای سەرەکی ئاینەکە ئاگرو ئاگرپەرستی بوو، زەردەشت دەیکاتە ئاینێکی کۆمەڵایەتی‌و ڕێوشوێنی نوێی بۆ دادەنێت لە خزمەتی مرۆڤدابێت.

لێرەشدا سەرەداوێکمان لە سەرەتای ژیانی زەردەشت دەستەکەوێت، فەرهاد پیرباڵ دەڵێت دەوڵەتی ئەخەمەنی ٥٥٩ پز. کۆرش دایمەزراندو هەتا ٣٣٠ پز. فەرمانڕەوا بوو. بەوپێیە زەردەشت ٣٠ـ ٤٠ ـ صالێك بەر لە ٦٤٠ پز. یا ٥٥٩ پز. لە دایکبووە کە تەمەنێکە رابەرێك بتوانێت پەیامبەری پەیامێك بێت‌و گرفانەیەکی دیکەش دێتە پێشەوە زەردەشت ماوەی نێوان ٦٨٠ ـ ٦٠٠ پز. هاتۆتە دنیاوە.

شاکانی ئێران کە هەر لەسەرەتاوە باوەڕیان بە زەردەشت کردووە ئاینی زەردەشتی دەکەنە ئاینی فەرمی

دەوڵەت، داریۆش و نەردەشێرن. لەو دوو سەردەمەشدا کوردستان لە ژێر دەستی رۆمدا بوو هەتا نێران لە سەردەمی دەوڵەتی نەشکانی ٢٣٠ــ ٢٥٠ پز. بەسەر رۆمەکاندا سەردەکەوێتو دوای رێکەوتنیش کوردستانو نەرمەنستان لە ژێر دەستی رۆمەکاندا مایەوە.

نیحسان نووری دەڵێت هۆزی گەورەی کورد، کۆتی بانگەوازەکەی زەردەشتی بەدڵنەبووەو بەرەنگاریان کردووەو ناچاری دەکەن روو لە خۆرهەڵات بکات. پێدەچێت لەو سەردەمەدا بووە زەردەشت وتوویەتی (مولکی ساسان بەدەستی هاورێیانی پێغەمبەری عارەب لە نێودەچێت).[٩٤]

هەروەها لە پەستای ٤٦ بەندی ١، ٢ دەڵێت (بۆ کام وڵات هەڵێم، پەنا بۆ کوێ ببەم، پێشەوایانو نەشراف لالوت و دردونگن، نە لە جوتیارو وەرزێران رازیم نە لە فەرمانڕەوای شا، کە لایەنگری درۆن. نەی مەزدا، چۆن دەتوانم تۆ خۆشحاڵکەم؟ من دەزانم بۆ هیچم پێناکرێت، چونکە پەزوەمەر کەمەو کرێکارم زۆر نین).[٩٦] لە نەنجامیشدا هەستەدکات پەیامەکەی گەشە ناکاتو وەک پێویست بەنێو جەماوەردا بڵاونابێتەوە، لەگەڵ چەند کەسێك لە هاوبیرە دڵسۆزەکانیدا بە نانومێدی سەری خۆیان هەڵگرتو بە نهێنیو بە کۆترە رێگاکاندا پەنا دەبەنەبەر دەرباری گشتاسەپ شای خۆرهەڵاتی نێران.

لەو سەرچاوانەی بەرچاوم کەوتوون لەسەر زەردەشتو نایینی زەردەشتیی، بەچنگە کرێ هەرنەوەندەم لێهەڵکڕاند، نەویش نەو بۆشاییە گەورەیەی مێژوو نەوەندە پڕناکەنەوە بزانێن زەردەشت کێیە، ناوو بنەماڵەکەی، تیرەو هۆزەکەی، شوێنی لە دایکبوونو قۆناغەکانی ژیانی، سەرەتای بانگەوازەکەیو بڵاوبونەوەی، دۆستو دوژمنانی، سەرکەوتنو هەڵدێرەکانی، تەمەنی، کۆتایی ژیانیو چۆنو لە کوێ نێژراوە. هۆیەکی هەرە گرنگی نەوانەش هەمووی دەگەڕێتەوە بۆ نەنجامەکانی هێرشەکەی نەلێکساندەری مەکدۆنیو داگیرکردنی نێرانو کوردستانیش لەسالی٣٣١ پێش زایندا. کە یەکێك لە نەنجامەکان سڕینەوەی شوێنەوارو کولتووری گەلانی نێران بوو کە بەرچاوترینیان سوتاندنی شاری نیقیسو پەرستگا رازاوەکەی نەریتمید بوو بە هەزاران کتێبی دانسقەی بەرهەمی زاناکانی مادو فارسو نەو دوازدە پێستە گامێشەی یەکەجار کتێبی ناڤێستای لە سەر نووسرابوو.

گەلانی زاگرۆسو نایینی نیسلام

دوای جێگیربوونی نایینی نیسلام لە دۆرگەی عارەبدا، لەشکرە بەهێزەکەی نیسلام سەردەمی خەلیفە عومەری خەتتاب(د.خ) بە سەرکردایەتی خالیدی کوڕی وەلید ١٨ك/٦٠٤ز.بۆ بڵاوکردنەوەی نایینەکە لە کوردستان و نێران و نەفغانستان روو لە خۆرهەڵات دەکات. هێرشەکە بە سێ ناڕاستەدا پێشڕەویی دەکرد، قۆڵێك ٢٢ك/٦٠٨ز.بە سەرکردایەتی عەقەبەی کوڕی فەرقەد پیرەشارەکەی هەولێر داگیر دەکات، قۆڵی دووەم راستەوخۆ بۆ سنوورەکانی نێران، قۆڵی سێیەمیش لە زێی گەورە ـ زێی بادینان دەپەڕێتەوەو لە باکووری خۆرهەڵاتەوە ڕوویەڕووی لەشکری نێران دەبێتەوە. کورد لە باشووری کوردستانو شانبەشانی

گەلانی نێرانیش، فارس کورد، بلووچ، تاجیك، گورجیو گەلانی دیکەی قەفقاس بەرگری لە خۆیانو خاك و زێدی باپیرانو ئاینی زەردەشتیی دەکەنو هەتا شمشێریان دەیڕی لە چەندین رووبەڕووبوونەوەی خوێناویدا گیانیان بەختکرد، بەڵام نەنجامی کۆتایی سەرکەوتنی لەشکرە سەرگەرمەکەی موسوڵمانان بوو. فاکتەرێکی گرنگی نەنجامەکەش دوودڵیی بەشێك لەو گەلانەبوو لە نێوان زۆرو ستەمی شاکانو ئاینە مژدەبەخشەکەی نیسلامداو هیوای سەردەمێکی ناسوودە. هەندێك بەدڵ بوونە نیسلامو هەندێك بەناچاریو هەندێکیش دەستبەرداری ئاینی باووباپیرانیان نەبوونو هەر لەسەر ئاینی زەردەشتیی مانەوەو ناوبەناویش یاخیدەبوونو ئالآی شۆڕشیان بەرز دەکردەوە،وەك شۆڕشەکەی سەرکردەی کوردی خوراسان نەبوو موسلیمی خۆراسانیو بابەکی خوڕەمی نێوان صالآنی٨١٦ ـ٨٣٧ز. دژی دەستەڵآتی خەلیفە ملهوڕەکانی دەوڵەتی نومەوی لە شام، شۆڕشی جەعفەری کوڕی حەسەن (میرجەژن) ٨٨٣ ز. دژی خەلیفەی عەبباسیی، موعتەصیم بیللا لە هەرێمی موصڵ.

بابەکی خوڕەمی وەك سەرکردەیەکی شۆڕشی رزگاری کورد بوو، کۆمەڵناسو چاکسازێکی کۆمەڵایەتیش بوو لەسەر ڕێبازەکەی مەزدەك: ڕقو کینەو ناحەزی، جەنگو خوێنڕشتنو مااڵوێرانی تاکەکانی کۆمەڵو میرو شاو قەڕاڵەکانو جگە لە پاوانکردنی دەسەاڵتو خۆسەپاندن هەرهەمووی دەگەڕێتەوە بۆ دوو ناماقوڵی سەرەکی: نافرەتو سامانو دارایی، بڕیاری دا هەردووکیان ئازاد،فرای ـ Frei ـ Free ـ مویاح بن. ململانێکان لەپێناو پاوانکردنی دەستەاڵت سامان و دارایی نافرەت یا نافرەت و سامان و دارایی ولەو پێناوەشدا سڵ نەکردنەوە لە هەموو کارێکی ناڕەوا لەو ڕۆژەوە کە مرۆڤ خولقاوە لە دەروونیدا چەکەرەی کردووە، یەزدان دەفەرموێت (أن آلأنسان لأمارةٌ بآلسوء) نەگینا قابیل بۆچی هابیلی برای دەکوژێت؟ نەوە خۆپەرستیی وخۆسەپاندنی قابیل بوو بەسەر براکەیدا لەسەر دووەمین نافرەت لەسەر زەوی دوای دایکە حەوا،نەو دوو یەکەمین جوتە برایە هەریەکەیان گەرەکی بوو نەو نافرەتە هەر بۆ خۆی بێت! دوو فریشتەی ناسمانیش هاروت و ماروت هەر لەسەر مێیینە کێشە کەوتە نێوانیان،نەوە نافرەتە بەهەموو جوانیی و شۆخیی.و ناسك و نازداربیەکانییەوە،بەهەموو سیحرو نەفسوون و تەلیسمەکانییەوە کە هەر لە حەزرەتی سلێمانەوە هەتا زانا و فەیلەسوفەکان،هۆنەران ونووسەران نهێنییەکانی نەو مەخلوقە سەرسوڕهێنەرە تێنەگەیشتن ... نەوە نافرەتەو بیەوێت یا نەیەوێت،ویستوویە یا نەیویستووە،بە پلان بووە یا بە ڕێکەوت هەتا نەمرۆ و هەتا مرۆڤ لەسەر گۆی زەوی بژی هەرهەموو ڕووداوەکان،جەنگەکان نافرەتی لە پشتەوەیە، هەر بەهۆی نافرەتەوە نەبوو یەزدان باوکە نادەمی لە بەهەشتەوە فرێدایە سەر زەوی ؟ بەهۆی (جۆزیفین)ەوە ناپۆلیۆن بووە ئیمپراتۆری فەرەنسا و هەربەهۆی نەویشەوە بەبێکەسیی و دەستبەسەریی سەرینایەوە. شای بەریتانیا،نەدوارد لە پێناو نافرەتدا دەستبەرداری تەخت و تاج بوو. نەو مەخلوقە ناسکە لاواز و دلۆقان و نەڤێندارە هەمانکات توندوتیژ و بەهێز و دڵڕەق و دوژمنکارە! دەریایەکە هێمن،زریانێکیشە وێرانکار و

تۆقێنەر،شنەی فێنکی بەیانیان و گەردەلوولی وێرانکاریشە ...

دەسەلاتی عارەبو ئیسلام کە گەیشتە کوردستان ئینجاهەستی کرد کورد گەلێکی دێرینە، ولاتو نابڕووی خۆش دەوێت، بتپەرستیی نازانێت، کچ زیندە بەچاڵ ناکەن، ڕێز لە پیشەی دەستیی دەگرن و ژیانیان لەسەر کشتوکاڵو ئاژەڵداریيە، یەزدانی پاکو تەنهابەهەق دەناسن، بەڵام هێزو جوانی و ڕووناکی یەزدان لە ئاگردا دەبینن و بە پیرۆزی دەزانن، بۆیە ئاگر لە پەرستگاکانی زەردەشت و مالەکانیاندا ناکوژێتەوە. لەوێوە کورد و گەلانی دیکەی ئێران ناگرپەرست ناسران، کە هەڵەیەکی گەورەو تاوانبارکردنێکی ناڕەوایە.کورد و گەلانی دیکەی ئێران ناگرپەرست نەبوون، بەڵکو ڕوو لە ڕووناکی بوون، ئێستەش زەردەشتییەکان هەر ڕوو لە ڕووناکین، بۆ پووچەڵکردنەوەی نەو بۆچوونەش کورد کە بوون بە موسوڵمان لە هەموان خواناستڕو نوێژپاکتڕو ئامادەتر بوون بۆ قوربانیدان بە سەرو ماڵ لە پێناو سەرکەوتنی ئیسلامدا. سوڵتانی عوسمانی ١٩١٥ز. بانگی دا بۆ جەنگی پیرۆز دژی کافران ـ ئینگلیز، لەسەر تاخوازی عێراقدا تەنها یەك کەس بە دەنگییەوە دەچێت ئەویش کوردێك بوو بە نێوی پیر حسێن حەسەنی زێبارى عەقراوی (ئاکرەێی) بە بیست جەنگاوەری کوردەوە دەچێتە نێو لەشکری سوڵتانەوە، یوسف پاشای سەرکردەی لەشکر ڕێزی لێگرتنو بە دەنگەوە هاتنەکەیانی بەرز نرخاند. هاوبەشی کردنی هێزەکەی شێخ مەحمودیش کە لە سلێمانییەوە گەیشتە شوعەیبەی هەرە خواری عێراقو ١٩١٤ز. بەرەنگاربی لەشکری ئینگلیزی کرد، لای تورك‌و عارەب ناشکرایەو هۆسەیەکی بە نێوبانگی عارەب لەو جەنگەدا نەوە بوو (ثلثی الجنة لهادینا و ثلث لکاك احمد الشیخ و اصحابه) وەك دکتۆر کەمال مەزهەر دەیگێڕێتەوەو واتاکەشی بە کوردی: دوو لەسەر سێی بەهەشت بۆ شێخ هادی ئێمەو یەك لەسەر سێشی بۆ کاك ئەحمەدی شێخ و هەڤاڵەکانی، دیارە نەو کاتە ناوبانگی کاك ئەحمەد لە شێخ مەحمود بلاوتر بووە.

تەیموری لەنگ لە بیرەوەریەکانیدا دەڵێت "دوای گرتنی شاری بویر داوام لە سەربازەکانم کرد دەست لە کارمەندانی (ناگرگە = ناتەشگە)ی شارەکە نەدرێت.. لەبەر دەرگای ناگرگەکەدا چەند کەسێك وەستابوون و بەرگی خۆڵەمێشییان لە بەردا بوو، پرسیم نێوە چین و چ کارەن؟ پیاوێکی ڕیش سپی وتی: ئێمە زێوانی ئەم ناگرگایەین. وتم دانیشتوانی ئەم شارە مالّ و سامانی خۆیانیان بەجێ هێشتووە و ڕۆیشتوون، ئێوە بۆ نەڕۆیشتوون؟ وتی: ئێمە ناتوانین ناگری پیرۆز بەجێ بهێڵین و بکوژێتەوە. وتم: ئەی ئەگەر من ئەم ناگرەتان بکوژێنمەوە چی دەکەن؟ وتی: تۆ کە سەرو مالّی بەندەکانی خوا لە بەردەستتدان، تکایە ئەم کارە مەکە! ئەی ئەمیری گەورە، عەرەبەکان ئەم ناگرەی ئێمەیان نەکوژاندەوە، ئەوان نزیکەی ٨٠٠ ساڵ لەمەوبەر ئەم ولاتەیان داگیر کردوو دینی ئیسلامیان بلاو کردەوە بەڵام ئەم ناگرەیان نەکوژاندەوە. (بڕوانە کورد لە بیرەوەریەکانی تەیموری لەنگدا ل ١٩٨ – ١٩٩).

ئیزمی ئاینەکانی کورد لە هند ستانو لوبنان

ئەو ئاینانەی لە کوردستان سەریان هەلّدا وەک زەردەشتی، یێزدی ـ ئیزدی، کاکەیی ـ ئەهلی هەق، عەلەوی، هەقە، لە هندستانیش ئاینی بووزا ـ بوداو لە لوبنان ئاینی دورزی هەیەو پەیرەوی رێبازێکی فەلسەفی دەکەن لەسەر بنچینەی ناوەرۆکی هەر سێ پەرتووکە ئاسمانییەکە دامەزراوە، قورئانی ئیسلامو ئینجیلی عیسایی وتەوراتی جوولەکەو پووختەی هەرسێکیان لە پەرتوکێکدا ناوێتە کراوە و دورزییەکان بە (کتاب ألحکمە)پەرتووکی ژیریی ناوی دەبەن. ژیری بەلای ئەوانەوە واتا فەرهەنگییەکەی وشەی ژیری نییە، بەلکو کرداری ژیرانەیە وەک راستی پەرستیو مافپەروەری یەکسانو نازادی. ئەو دوو رێبازە فەلسەفییە لە خالّی ناییندا باوەڕی چەسپاوی بە یەکتاپەرستی، موحەمەد، قورئان، زیندووبوونەوەو بەهەشتو دۆزەخ هەیەو لە دوو خالّیشدا پێش سوننەو شیعە کەوتوون کە جەخت لەسەر ئەوە دەکەن خواپەرستیی و ئایندارییی مرۆڤ پێویستە لە کردارو هەلّسوکەوتی رۆژانەیدا رەنگ بداتەوە، ئەگەر وانەبێت نوێژو رۆژووی وشکو بێناوەڕۆک کەلّک بە مرۆڤ ناگەیەنێت و یەزدانیش پێویستی پێی نییە. خالّی دووەمیش ئارەزووکاریی و نازادییە و زۆرکاریی و زۆرداریی تێدا نییە. یەزدان مرۆڤی دروست کرد کە بیناسن، ئەوەتە لە یەکێك لەفەرمووده پیرووزەکانیدا (ألحدیث ألقدسي) کە فەرموودەی راستەوخۆی یەزدانن (فەرمووده پیرۆزەکان پراوپڕ واتای قودسی بەدەستەوەنادات!) زۆریش بەسەر زمانی صۆفیەکانەوەیە: (کُنتُ کَنزاً لا أُعرَف فَخَلَقتُ الأنسانَ لِأُعرَف) واتە: من (پەنهان) بووم، نەدەناسرام،مرۆڤم خولقاند هەتا بناسرێم. ئاینەکانیش خولیای ناسینی یەزدانن، زۆرێك موسوڵمان، یەزدان وەک هێزێکی بێ سنوور دەناسێت توانای بەسەر هەمور هێزێکدا هەیەو لە روانگەی ترسەوە لە سزای دواڕۆژ دەیەرستن، هەندێکیش لە خۆشەویستی ئەودا دەتوێنەوەو سنوورە سوورەکان دەبەزێنن وەک حەللاج کە سەری خۆی لە پێناودا دانا، رابیعەی عەدەوییە کە تاقانەیە لەنێو هەرهەمووصۆفییەکاندابەوەی ئافرەتێکی عارەبە، دەڵێت: نە لە ئاگری دۆزەخ دەترسم، نە خۆم بۆ بەهەشت هەڵگرتووە، خۆشم دەوێیتو لە ئەوینی ئەودا تواومەتەوەو هەست بە بوونی یەکلایەنەی خۆم ناکەم.

ئاینی ئیسلام لە سەرەتاوە هەتا ئەمڕۆ، هەزار و چوارسەدو پەنجا سالّێکە لە سنووردا یەکێکی چەسپار و نەگۆڕدا پەیوەندییەکانی نێوان یەزدانو مرۆڤ، مرۆڤو مرۆڤی لە دەقە پیرۆزەکانی قورئانەوە چۆن پراکتیزە کردووە هەروەك خۆی ماوەتەوە، دەقەکانی قورئان بۆ چاکەو خۆشگوزەرانیی مرۆڤەولە ناوەڕۆکیشدا سادەو ساکارە بەڵام بەدەستی زانایانی ئەزانەوە زۆر سەختو قورس کراوە. مەلایەك لە گوندێکی کوردستان مەلاو پێشنوێژی پیاوانی گوندەکەیەو جێگەکەی چاکو لە هیچی کەم نییە، کابرایەکی بێ کارەی زۆرزان لەلای لابەلاوە پەیدادەبێت و دەیەوێت جێگە بە مەلا لێژ بکات، دەچێتە گوندەکەو دوای (نوێژەدرۆزنەیەك) دەڵێت خزمینە ئەم مەلایەی نێوە نەخوێندەوارە، دروست نییە نوێژی لە دواوە بکەن، من خوێندەوارو زانام

نەگەر باوەڕیش ناکەن، تاقی کردنەوە باشترین بەڵگەیە. هەر بۆ نموونە هەردووکمان دەنووسین مار، بزانن کامیان خوێنەرەوارە. مەلای نەگبەت وشەی مار بە دروستی دەنوسێت،کابرای زۆرزان و نەخوێندەواریش،هێڵێکی پێچاوپێچ دەکێشێت و دەڵێت: فەرموون، هەرخۆتان بیڵێن کامیان مارە؟ هەموو دەڵێن باڵ بە گەردن نەوەی تۆ زۆر دروستە،مارە،نەوەی مەلاکەمان کەس نازانێت چییەبۆمان دەرکەوت نەخوێندەوارە! تۆ دەکەین بە مەلای گوندو پێشنوێژی مزگەوت . جا تەماشا، مەلا بەو نەزانییەو میللەتیش لەو نەزانتر مەگەر هەر یەزدان بەزەیی پێیاندا بێتەوە، دەقە پیرۆزەکان خەفە دەکرێنو لێکدانەوەکانی لە بەرژەوەندی ناغاو دەرەبەگو زۆرداران دەبێت،بۆ چاوبەست وچەواشەکردن وچەوساندنەوەو دادۆشینی ڕەش و ڕوتەکان، گوایە فەرمودەی یەزدانەو دەبێت ملکەچ بین.

ئاخۆ کەسێك باوەڕی بە هیچ ئاینێك نەبێت کافرە؟ نەو پیاوەی هاوسەرەکەی دەچەوسێنێتەوەو وەك ئاژەڵێکی بەرهەمهێنەر تەماشای دەکات، نەو سەرمایەدارەی هێزی بازووی کرێکار دەدزێتو خوێنیان دەمژێت، خەلیفە و سوڵتان و شا و سەرۆك کۆمارێك خوێنی هەزارەهاو پێریش دەکاتە قوربانی بەرژەوەندییە تایبەتەکانی، چونکە بەراست یا درۆ نوێژ دەکات خواناسو دیندارە؟ زاناکانی ئیسلامیش زۆرینەی هەرە زۆریان یابێدەنگن یا پاساویان بۆ دەدۆزنەوە.پیاوکوژ، بازرگانی چاوچنۆك، قوڵبڕ، درۆزن بەڵای نەو کۆڵکە زانایانەوە نەك هەمووبان، لە قەڵەندەرێك قومێك مەی دەخواتەوە یا نافرەتێك نەبوونیی ناچاری دەکات لەشفرۆشی بکات زۆر بەپێزترن. نەوەی مااڵی هەتیو دەخوات، یا گۆشتی بەراز دەخوات، نەگەر خاوەن هیچ نەبێت کافرەو خوێنی حەڵاڵە، نەگەر خاوەن دەستەڵاتیشە نۆشی گیانی بێت. کوڕەکانی صەدام چاکیان دەخوارد.

ئاین پەیامێکی پیرۆزە، مرۆڤ دۆستە، هەر لە پێناو مرۆڤ و بەختیاریی و سەرفرازیی و پێشکەوتنی کۆمەڵدا هاتووە، بەڵام لەکار دەخرێتو بۆمەما خێرخوازەکانی دەکرێت بە ژێرەوەو هەر تۆپکڵەکەی دەمێنێتەوە، نۆیاڵەکەی بە ملی نەوانەی ئاین لە راستە ڕێگاکەی لادەدەن.ئاین چیبکات کە مزگەوت و دەستگا ئاینییەکان نەرکی کۆمەڵایەتیی سەرشانیان نەنجام نادەن، موسوڵمانان هۆشیارناکەنەوەو سنوور بۆ دەستەڵاتی ڕەهای فەرمانڕەواکان دانانێن. دەگمەن ڕوویداوە زانایەکی بوێری وەك نەبوو حەنیفە دژی خەلیفە ڕاوەستابێت، زۆربەی زۆری نەوانیدیکە خوویان بەوەگرتووە لە وتاری نوێژی هەینیدا بۆیان بپارێنەوە.لەم سەردەمەشدا گرووپو ڕێکخراوەکانی(أخوان المسلمین، حزب الله، حرکة حماس، التکفیر والجهاد، حرکة طالبان) هەموو نامانجیان هاتۆتە سەر هەڵپەی گەیشتنە دەستەڵات. لە کۆنیشدا هێرشەکانی لەشکری عارەبو ئیسلام بەناوی بڵاوکردنەوەی ئاینەوە، جەنگەکانی خاچپەرستانو لەشکرکێشییە یەك لە دوای یەکەکان بۆ سەر خۆرهەڵات بە ناوی کەنیسەو ڕزگار کردنی قودس وگۆڕی حەزرەتی عیسا، چ بەرژەوەندییەکی گەلانو مرۆڤی سادەی تێدابوو جگە لە مااڵویرانی.

لەو باوەڕەدانیم ئاینەکان لە ئایندەیەکی نێزیکدا مرۆڤ بەهنە سەر راستە رێگەی خواناسینو پەیڕەو کردنی فەرمانەکانی یەزدانو پەیامبەرەکان، مرۆڤ نەوەندە سەرسەختە یەکەمین ئافرەت کە یەزدان خولقاندی، دایکی مرۆڤ، دایە حەوا، باوە ئادەم دەخلەتێنێتو هانیدا سەرپێچی فەرمانی یەزدان بکاتو هەردووکیان فرێدرانە سەرزەوی.

سێیەمین مرۆڤ هابیل،بەدەستی قابیلی برای کوژرا، پەیامبەری بەنی ئیسرائیل، موسا لە بازارێکی میسردا لەگەڵ کابرایەك بە شەڕهاتو کابرای کوشت! لەو ئایناندەی لەسەردەمی زەردەشتەوە کورد پەیڕەویی کردوون کامیان بەگژ چەوساندنەوەی نەتەوایەتی ـ کۆمەڵایەتی ـ چینایەتیدا چووەو خۆی بە خاوەنی نەتەوەکە زانیوە؟

ئەرکەکانی ئاین هەر ئاینێك بێت بەرامبەر تاك‌و کۆمەڵو دەوڵەت لە بەردەم دوو رێگەدایە، وەك پەیامێکی مرۆڤ دۆست ئەرکەکانی ئەنجام بدات‌و لە هەموو لایەنەکانی ژیاندا رابەرێت‌و بێدوودڵی پشتیوانیی دادپەرستیی کۆمەڵایەتیی بێت‌و سڵ لەهیچ زۆرداریك نەکاتەوە یا لە چواردیواری مزگەوت‌و کڵێسەدا خەریکی خواپەرستیی بن‌و دەست نەخەنە کاروبارو ژیانی تایبەتیی‌و نازادیی تاکەکانەوە.

ئەمە ئەو کێشەیەیە ئەمڕۆ خەستبۆتەوەو زەق خۆی دەنوێنێت، دیموکراتخوازەکان داوای جیاکردنەوەی ئاین دەگەن لەدەوڵەت،موسوڵمانە رادیکاڵەکانیش یا روونتر بڵێم(ئیسلامی رامیاریی)ش دەڵێت ئاین لە دەوڵەت جیاناگرێتەوە.

دەوڵەتی ئاینیی لەناومرۆکدا ناتەبایە
چونکە لەیەك کاتدا
هەڵوێستی رامیاریی لەسەر تەوەرە ئاینییەکان و
هەڵوێستی ئاینیش لەسەر تەوەرە رامیارییەکان
پێیادە دەکات .

کۆنرەنێیەك بەرەو میدیا

کۆرش لە دایکەوە کورد، کە دەوڵەتی ماد ـ میدیا لە ٥٨٩ ـ٥٤٩ پز.دەرووخێنێتو دەوڵەتی ئەخەمەنی (کەیانی) لە جێگەیدا دامەزراند، جگە لە زمانی ئافێستا بەجۆرێك شوێنەواری ماد دەسڕێتەوە، صاڵی ٤٥٠ پز.کە هێرۆدوتس دوای صەد صاڵ لە رووداوەکە چۆتە نێران نووسیوێتی (خەڵك رووداوەکانی پێشوویان لە بیرنەماوە.)بڕوانە: سەلام ناوخۆش،ستاندەردبوونی زمانی کوردی،ج١،هەولێر ٢٠١٠.

کورد وەك نەتەوەیەکی دێرین هاوژینی سەردەمو رۆژگاری دەوڵەتە بەهێزەکانی سۆمەر، ئاشوور، بابل، نێران، گریك (یۆنان)ە بەخۆیان‌و قەڵاڵە مەزنەکانیانەوە.لێرەدا هەوڵدەدەم لەبەسەرکردنەوەی هاوژینەکانی

ماد- میدیا وەولّەتە تەمەن کورتەکەیان کە بە هیچ بۆچوونێك ١٧٥ ساڵ دوحەفتاوپێنج ساڵی پرنەکردەوە، بەکوێرەرێیەکی تاریکوتوون ودژواردا خۆم وخوێنەری هێژا بە پەلەکوتێ بگەینە بەرایی دەولّەتە تاقانەکەی کورد لەهەمو میژووی هەزاران ساڵیداو رووناکییەکی بەسەرداپەخشکەین ئەگەرچی کەزیش بێت .(میژووی ماد، لە ساڵی ٦١٢ پز. دەستپێدەکات کە دەکاتە گرتنی شاری نەینەوا، بەڕابەریی کیاکسار. ماد ولاتێکی بەرینی گرتبۆوە، نەجیبزادەکان نەوەندە دەسەلاتیان زۆربوو فەرمان رەوای بابل نوێنەری نەجیبزادەکانی بە (پادشا) ناودەبرد. هەتا نەجیبزادەکان دەولّەمەندتر دەبوون بۆرەپیاوی هۆزەکان هەژار تر دەبوون و ژمارەی کۆیلەکان هەلّدەکشا... ئەمە بووە هۆی تێکچوونی یەکیەتی عەشیرەتی ماد و ببێتە دەولّەتێکی کۆیلەدار، سەررەرای ئەمانەش ساڵی ٥٥٠ پز. ئەنجامی ناپاکی بەشێکی زۆری نەجیبزادەکان، (ماد) سەری بۆ پارس، بۆ (کۆرش – شای ئەخەمەنی (کەیانی) شۆڕ کرد. بەڵام کورد لە چیا سەختەکان سەربەخۆیی خۆیان هەر دەپاراست. (بڕوانە د.قاسملۆ، سەرچاوەی پێشوو ل ٣٨)

زاناکانی شوێنەوارناس پشت نەستوور بەو گڵینەو گۆزەو دیزە رەنگاو رەنگانەی لە عێراقو نێران دۆزرانەوەو مۆرکو هێماکانی هونەریی سۆمەرو جێگە پەنجەی دەست رەنگینیی ئەوانی پێوەیە، بەو ئەنجامە گەیشتوون سۆمەر لە خۆرهەڵاتەوە بەرەو دۆڵی دوو رووبارەکە (میسۆپۆتامیا) هاتوونو سەرەتا لە چیاکانی باشووری کوردستان (باکووری عێراق) ژیاون و دواتر بەرەوخوار بوونەتەوە بۆ دەشتایی و بیابانەکانی خۆرئاوای دۆڵەکەو هێشتا ساغنەبۆتەوە مەڵبەندی هەرە پێشوویان کوێ بووە.

وشەی میسۆپۆتامیا یەکەمجار بابلەکان بەکاریانهێناوە بۆ نەو ناوچانەی باکووری دوو رووبارەکەی دیجلە و فورات و بەشێوەی Mitbritum لەزمانی نەوانەوە بڵاوبۆتەوە.

سۆمەر، ئەکەد، ئاشوور و بابل بەڕەگەز سامین و بەپێی تەورات دەچنەوە سەر پەیامبەر نووح و بەزمانەکانی سامی، عیبری، ئەکەدی، ئارامی و کەنعانی دەدووان.زمانی سۆمەری کلیلی زمانە سامییەکانە کە ئاشووریو بابلییەکان هەریەکەیان بەلقێکی نەو زمانە دەدووان.

نووسینی زمانی سۆمەری لەسەر بنچینەی یەك برگەیی دامەزراوە، بۆ نموونە: lu: پیاو، gai: مەزن. lu +gal: پیاوی مەزن. ki: زەوی، شوێن، An: ئاسمان. An+ ki: زەویو ئاسمان، گەردوون. e: خانوو، e + gal: خانووی مەزن، کۆشك[٩٧].

بەپێی لێکۆڵینەوەکان سۆمەرو بەشێك لە بابلییەکان سەردەمی فەرمانڕەوایی هۆز گەلی کۆسی - کورد ٢٠٠٠ - ١١٢٥ پز. لە پێدەشتەکانی نێرانەوە کۆچدەکەنو لە نێزیك نەینەوا دەگیرسێنەوە کە دەکەونە سنووری فەرمانڕەوایی کۆسیو هەتا دەرکەوتنی بەهێزترین شاکانی سۆمەر (نۆتۆحیگال) کە توانی رزگاریان بکات.قادن سەلماندوویەتی سۆمەر بەڕەگەز ئارین. سپایزەریش دەڵێت: گۆتی لە هەرێمەکانی

سۆمەردا دەژیان‌و نەوان نەژادی کوردن. [٩٨]

لە تەختە قوڕینەکانی سۆمەرەکاندا نووسراوە هۆزەکانی زاگرۆس (نەژادی کورد بەر لە ٢،٥٠٠ ساڵ لە باکووری میسۆپۆتامیادا ژیاون‌و بەدەم پەلاماردان‌و لەشکرکێشییەوە بەرەو خواربوونەتەوەو ماوەی (١٢٥) ساڵێك فەرمانڕەوایی سۆمەرەکانیان کردووە بەرلەوەی بگەڕێنەوە مەڵبەندەکانی خۆیان لە باکوور کە شاری ئارانجان ـ کەرکووك پێتەختیان بوو.

گەڕیدەی ناسراوی ئیتالیایی مارکۆپۆلۆ ساڵی ١٢٩٨ز. لە گەشتنامەکەیدا نووسیوێتی (لەم ناوچە شاخاویانەدا ((مەبەستی زنجیرە چیاکانی زاگرۆسە)) نەتەوەیەکی دیکەش دەژین‌و بە کورد ناسراون. تۆخم‌و ڕەگەزێکی شەڕەنگێزو خراپن، شەیدای تاڵانکردنی کاروانی بازرگانەکانن، بەشێکیان دیان (عیسایی)و بەشێکیان زەردەشتین). [٩٩]

نەکەدەکان لە هەرێمەکانی نێوەڕاستی میسۆپۆتامیادا، لە باکووری بەغداوە هەتا باشووری شاری حیللەی ئێستادا دەژیان.نەکەد باپیرانی ناشوور‌و بابلن‌و ٢٣٣٤ ـ ٢١٥٤ پز. لە نێوەڕاست‌و باشووری کەنارەکانی فورات دەوڵەتێکی بەهێزیان دامەزراندبوو.چەند هۆزێکی ناری ڕەگەزیش هەر لە میسۆپۆتامیا و بەتایبەتیش لە ناوچە شاخاوییەکاندا سەربەخۆ دەژیان وەك گۆتی نێزیکەی ٢١٥٠ پز. کاشی ١٥٠٠ ـ ١١٥٠ پز. هەرچەندە دەوڵەتی ناشوور چەند جارێك ناوچەکانیانی داگیر کردووە.

نەکەد. لەسەر تاشە بەردو تەتەڵە قوڕەکانی سەردەمی نووری سێیەم ٢١١٢ ـ ٢٠٠٤ پز. و تەورات‌و دەقەکانی میژووی میسۆپۆتامیا، باسی هۆزی خۆری ـ خوری‌و سەرکردەکانیان دەکەن. [١٠٠]

خۆری‌و لۆلۆ دوو هۆزگەلی گەورەی کوردن‌و نێوەڕاستی ٣٠٠٠ پز. ناو پەیدا دەکەن، بەڵام هەتا ٥٠٠پز. گرنگییەکی ڕامیاریان نەبوو.

زەینەفوون (گزینەفوون) لە کتێبە بەنێوبانگەکەیدا (ئانابازیس – گەڕانەوە) دەڵێت: (خوریەکان کە چیانشینن، هیچ کاتێك سەریان چ بۆ دەسەڵاتی (کسارکاس _ خەشاریارشا) و چ بۆدەوڵەتی ئەرمەنی نەوینەکردووە .) د.قاسملو، هەمان سەرچاوە، ل .٣٨

میژووی دەرکەوتنی نەکەد لەوە دێرینترە کە هەتا نێستا دیاریکراوە‌و بەڵای کەمەوە لە ٣،٥٠٠پز. دەست پێدەکات. ڕۆژی ١٢ / ٧ / ٢٠١٠ گڵێنەیەك لە عێراق دۆزرایەوە نووسینی نەکەدی بەسەرەوەیە‌و زاناکان تەمەنی گڵێنەکەیان بە ٣،٤٠٠ ساڵ مەزەندە کردووە.

یەکەمین زنجیرەی شاکانی نەکەد لە (لۆکاڵزاکیزی)یەوە دەستپێدەکات. ئەو شایە تووانی وڵاتێکی فراوان‌و بەهێز لە پێکەوە لکاندن‌و یەکخستنی دەستەڵاتداریە بچووکەکانی دەوروپشتی خۆی دابەزرێنێت. زنجیرەی دووەمیش لە سەرجۆن نەکەدی دەستپێدەکات دوای نەوەی بەسەر لۆکاڵزاکیزیدا سەرکەوت‌و شاری نەکەد دەکاتە پێتەختی دەوڵەتەکەی.سەرجۆن فراوانخوازبوو، دوای داگیر کردنی وڵاتی ناشوور لە هەرێمە

شاخاوییەکانی باشووری کوردستانەوە هێرش دەکاتە سەر نێران.

دوای مردنی سەرجۆن (نرامسین)ی کوڕەزای ساوەی ٣٧ ساڵ فەرمانڕەوای نەکەد بوو، لەو ساوەیەدا دڕێژەی بەداگیرکارییەکانی سەرجۆن دەداو بەسەر هەردوو هۆزی کورد، لۆلۆ لە شارەزوور و گۆتی لە گەرمیاندا سەرکەوت. ئەو سەرکەوتنانەی لە چیاکانی دەربەندی گاور لە ناوچەی قەرەداغ ـ سلێمانی هەڵکەندووە کە دەکەوێتە باشووری خۆرهەڵاتی دەربەندی بازیان. دیارترین ئەو نەخشو نیگارانە، نرامسین بەکلاوێکی ئاسنی دوو قۆچەوە قاچی لەسەر لاشەی دوژمنەکانی داناوە.[١٠١] هۆزی گۆتیو بەتایبەتیش هۆزی لۆلۆ دروای ئەو شکستە جێگەیان لەقبوو، تاڕادەیەکیش لە مەڵبەندی خۆیان هەڵدەکەندرێنو رووەکەنە خۆرهەڵاتو خۆرئاواو لە ناوچەکانی زەهاو، سەرپێڵ دەگیرسێنەوە.

مێژوونووسی کلدانی (بروسی) لە سەردەمی دەوڵەتی نەخەمەنیدا ٥٥٩ ـ ٣٣٠ پز. ژیاوە دەڵێت: مادەکان لە زۆر کۆندا وڵاتی بابل داگیر دەکەنو ٢٢٤ ساڵ فەرمانڕەوایی وڵاتەکە دەکەن .

دیارە ئەم بۆچوونەی (بروسی) لەوەوە هاتووە داریۆش ـ دارا ٤٨٦ ـ ٥٤٩ پز.کوڕی هۆخشتر ـ شای مادەکان وڵاتی بابلی داگیر کرد. مێژوونووسانی جوولەکەش هەر بەو هێزیەوە دەوڵەتی ماد بەهێمای رق و تووڕەبوونی خواوەند باهوو دەژمێرنو زاناکانی ئاینی جوولەکەش زۆر شادمانبوون میدییەکان گاڵەیان بە دەوڵەتو وڵاتەکەی بابل دەکرد.[١٠٢]

دیاکۆ ـ کەیقوباد لە مەزنترین شاکانی دەوڵەتی مادە، ساڵی ٧٥٠ پز. هاتۆتە سەر تەختو هەوڵیدەدا سنووری ماد فراوان بکات، هێرشدەکاتە سەر ناشووروو ساوەیەک نابلووقەی قەڵاو شووراکانی نەینەوا دەدات، بەڵام سەرکەوتنێکی دەستنەکەوتو گەڕایەوە.

دووای مردنی ناشووربانیپاڵ ٦٣١ ـ ٦٢٧ پز. کەیکاوس برای دیاکۆ بۆ بەهێزکردنی پێگەی دەوڵەتی مادو سەرکەوتنو تۆڵەسەندنەوە پەیمانێك لە گەڵ بابلدا مۆر دەکات دژی ناشوور. گەلی ناشوور بەڕەگەزو زمان دەچنەوە سەر سام کوڕی نوح و هەر لەو ڕوانگەیەشەوە بە سامی دەناسرێن.

سەرەتای پێزانراوی مێژووی ناشوور دەگەڕێتەوە بۆ ٢٥٠٠ پز. بەشێوەیەکی پڕشو بڵاو لە ناوچەکانی دۆرگەی عەرەبو لەوێوە ڕوو دەکەنە ناوچەکانی باکوور و باکووری خۆرئاوای میسۆپۆتامیا و لە دەورو پشتی ئەو شارەی دواتر کردیانە پێتەختی دەوڵەتەکەیان بەنێوی نەینەوا جێگیر دەبن.هەندێك سەرچاوە دەڵێن ئەو دەڤەرانە لە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی سۆبار دابوو کە لە باکوور و خۆرهەڵاتی کوردستان دامەزرابوو.دوای ٥٠٠ ساڵێك ناشوورەکان دەوڵەتێکی سەربەخۆ و بەهێز دادەمەزرێنن ٢٠٠٠ ـ٦١٢ / ٦١٣ پز. نەینەوا دەکەنە پێتەختی دەوڵەتەکەیانو هەر لە سەرەتاشەوە ڕوو لە داگیرکاریی و فراوانخوازیی بوون.یەکەمین هەوڵیان ئەوە بوو وڵاتی سۆبار داگیر بکەنو دەستبەسەر هۆزی گۆتی دا بگرن کە دوژمنێکی سەرسەختیان بوو، شایەکی ناشوور، شەلمانسەری یەکەم وتوویەتی (گۆتی لە ئاسمانی نەم

سەردەمنەدا وەك نەستێرەی گەلاوێژ دەدرەوشایەوە، خاوەن هێزو دەسەلآتو تونديوتيژو تۆقێنەرو وێرانكاری بوون، بەوپەڕی هێزو تواناوە بەرەنگاربیان دەكردەو سووربووون لە سەر دوژمنایەتیو بەرپەرچدانەوەم). شای ئاشوور كە بەو جۆرە باسی باپیرانی كورد دەكات وەنەبێت خۆیان لاوازو روو لە ئاشتیو ئاوەدانی بووبن، راستە بەپێوانەی ئەو سەردەمە پێشكەوتوو بوونو هەر ئەوانیش بوون یەكەمجار لە مێژوودا ناسن دەدۆزنەوەو بۆ دروستكردنی چەكو پێداویستییەكانی جەنگو كوشتار دژی دوژمنو بەتایبەتیش دژی دەولەتی ماد ـ میدیاو دەولەتی ئەكەد ـ بابلو دەولەتی سۆمەر بەكاریدەهێنن، بەلآم هەر ئاشوورەكان بوون ئەوپەڕی درندەیی و خوێنساردیان لەگەلّ دوژمنەكانیاندا بەكار دەهێناو كە بەسەریاندا سەردەكەوتن پێستی رووی دیلەكانیان بەزیندوویی كەولّ دەكرد!

دەولّەتی ئاشوور لەو صەدو پەنجا صالّەی دوایی فەرمانڕەواییدا لەوپەڕی هێزو دەستەلآتدا بووندو هەتا دەركەوتنی كۆرشی ئەخەمەنی هێزێكی سەرەكی بوو لەناوچەكەدا،هیچ دەولەتێكی بچووك بەخۆیدا رانەدەپەرموو بیر لە پەلامارداني بكاتەوەو هیچ دەولەتێكی گەورەش بەرژەوەندی لەوەدانەبوو سنوور و دەستەلآتی خۆی بخاتە بەرمەترسییەكی راستەقینە،كە لە پەلاماردانی ئاشوور تووشی دەبوونو زامنی نەوە بكات هێزەكانی ئاشوور لە هێرشێكی پێچەوانەداو لە ماوەیەكی كورتدا نەگاتە پێتەختەكانیان.

لە زنجیرەی شاكانی ئاشوور، سێ شای مەزن باپیرو كوڕو كوڕەزایەك نادادنری ١٣٠٧ ـ ١٢٧٥ پز. شلیمەنصەری كوڕی ناداد ١٢٧٤ ـ ١٢٤٥ پز. تكلتی ننوریا كوڕی شلیمەنصەر سنووردكانو دەستەلآتی ئاشوورییان گەیاندە كەركەمیش لە سەر كەنارەكانی رووباری فورات و ناوچە شاخاوییەكانی باكووری میسۆپۆتامیاش كە هۆزگەلی خوری ـ خۆری باپیرانی كوردی تێدا نیشتەجێبوونو بەنۆزارتۆ دەناسران.

دووای ئاشوور بانیپالّ ٦٨٨ ـ ٦٢٦ پز. سەردەمی شا كز و لاوازەكانی ئاشوورەو سەردەمەكانی دوورو درێژی فەرمانڕەواییو هێزو دەستەلآت دەگاتە كۆتاییو خۆری پرشنگداریان روو لە ئاوابوون دەكاتو هەر لەو ماوەیەشدا دەولّەتی بابل دەگاتە ئەوپەڕی هێزو توانای سەربازیی بەتایبەتیش دوای مردنی نەبوویلاسەر لە ٦٠٥ پز. و هاتنە سەر كاری نەبووخەزنەسر ٦٠٥ ـ ٥٦٢ پز. كە لە ماوەی ١٢ دوازدە صالّ فەرمانڕەواییدا ٥٨٩ ـ ٥٧٧ پز. دەولّەتی ماد لاوازی ئاشوور بەهەلدەزانێت، هێرشدەكەنە سەر نەینەوا و ماوەیەك لە هەرچوارلاوە گەمارۆی دەدەن، بەلآم سەرنەكەوتنو بەناچاری دەگەڕانەوە نازەریایجان.

(هەتا لە دووا هێرشدا ٦١٢ پز. نەینەوا دەگرنو ولآتەكەش وێران دەكەن. ئاشوور دوای ٦٣ صالّو لە سەردەمی (سیرۆس) شادا صالّی ٥٤٩ پز. تۆلّە لە ماد دەكاتەوەو بەسەر دووا شای ماد ـ میدیا (ئەستیاك) دا سەردەكەوێت) ئەم دەقە لەگەلّ رووخانی دەولّەتی ئاشوور لە ٦١٢ / ٦١٣ پز. ناگونجێتو بەلای كەمەوە تەمەنی ئاشوور ٦٣ صالّ درێژ دەكاتەوە.دەشێت ئەوەش دروست بێت، چونكە زەینەفوونو دكتۆر جەمال رەشید لەو باوەڕەدان دەولّەتی ئاشوور ٤٠١ پز. رووخاوە! ئیحسان نووریش لە سەر باوەڕی

زۆربەی میژوونووسان دەڵێت ناشوور ٦١٣ پز. رووخا، بەڵام لە هێرشی ماد‌ەکاندا بەسەرکردایەتی شا (هۆخشتر).

دەمێنێتەوە ئەوەی بڵێین ناوی نارارات یەکەجار لە زمانی ناشوورەکانەوە بەسەر نەو زنجیرە چیایەدا دابڕاوە کە لە سنوورەکانی رووسیاوە بەئێراندا درێژ دەبێتەوە بۆ تورکیا و ١٧٠٠ پێ لە ناستی دەریاوە بەرزە (دەکەوێتە نێوان رووباری ناراس، گۆمی وان، گۆمی ورمێ و لە میژوودا بە چەندین ناوی جۆراوجۆر ناسراوە، لای عارەب و لە قورئاندا ((جوودی))، لای ئەورووپاییەکان لە ئینجیلدا ((نارارات))، ئەرمەنەکانیش بە میسیس)و![1] کوردیش بە نارارات و ناگری ناوی دەبەن.

هێزەکانی ماد و بابل ٦١٤ پز. لە هێرشێکی دووقۆڵی فراواندا هێزەکانی ناشوور تێکدەشکێنن و شاری نەینەوا تەختەکەن و کۆتایی بە ٥٢٠ ساڵ فەرمانڕەوایی دەوڵەتی ناشوور دەهێنن. بۆ پتەوکردنی دۆستایەتی و هاوپەیمانی ماد و بابل ژن و ژنخوازییەکیش دەکەن. میژوونووسی عارەب تەها باقر لەمەڕ پەیوەندی دۆستانەی نێوان هەردوو دەوڵەتی مادو بابل و هێرشەکەیان بۆ سەر ناشوور نووسیویەتی کەینەخسار، شای مادو نەبووبلاسر شای بابل، پەیمانی دۆستایەتی و هاوکاریی دەبەستن دژی ناشوور، هێزەکانی ماد بە سەرکردایەتی کەینەخسار ٦١٥ پز. دەگەنە کەرکوك و لەوێوەوە بەرەو باکوور هەڵدەکێشن و لە نەنجامدا لە بەردەم قەڵا و شووراکانی نەینەوادا لەگەڵ هێزەکانی بابلدا یەکدەگرنەوە و دوای گەمارۆدانێکی درێژ کە سێ ساڵی خایاند، نەینەوای پێتەخت کەوتە دەست بابل و ماد.

دوو لایەنە سەرکەوتووەکە، بۆ پتەوکردن و پەرەپێدانی هاوکاریی نێوانیان خزمایەتییەکیش دەکەن، نەمیتس کچی شای ماد لە نەبووخەزنەسری جێنشینی شای بابل مارە دەکرێت.[2]

حەوت شوێنەوارە سەرسوڕهێنەرەکان

لێرەدا پێویستە بڵێین باخچە هەڵواسراوەکانی بابل کە یەکێکە لە حەوت شوێنەوارە سەرسوورهێنەرەکانی جیهان نەنجامی ئەو ژن و ژنخوازییەی مادو بابلە و نەو شوێنەوارە ناوازەیەی بەرزترین هونەری بیناسازیی و ناودێریی تێدابەکارهات لە پێناو چاوی کاڵی کچە کوردی کوێستانەکانی کوردستان و بووکی نازداری بابل بوو، دڵتەنگی و بێزاریی پێدەشت و گەرمای پڕوکێنەری وڵاتی بابلی لە بیربباتەوە و کەمتر هەست بەبێزاری بکات. شایانی بەبیرهێنانەوەیە حەوت شوێنەوارە سەر سوڕهێنەرەکەی جیهان بریتین لە:

١ ـ هەرەمەکانی میصر (قووچەکان).

٢ ـ مناڕەکەی نەسکەندەریە.

٣ ـ شووراکانی بابل و باخچە هەڵواسراوەکان.

٤ ـ پەرستگای خواوەند ئەرتەمیس.

٥ ـ کۆتەڵە مەزنەکەی خواوەند زیۆس، کۆتەڵسازی(پەیکەرسازی) ناسراوی یۆنان هونەرمەند فیدیاس

تاشـویێتی.

٦ ـ مۆزیومەکەی شا مۆزولیۆس، شای ولاتی کاریا ـ ناسیای نیزەڕاست.

٧ ـ کۆتەڵە مەزنەکەی دۆرگەی رۆدس (پەیکەری رۆدس).

بۆ دیاریکردنی هەشتەمین شوێنەواری سەرسوڕهێنەر ٢٦ شوێنەوار دیاریکراون کە یەکێکیان دۆرگەی (بۆدنیا) یە لە شانشینی دویەی بۆ هەڵبژاردنی هەشتەمین شوێنەوار.

شاری بابل سەردەمی نەبووخەزنەسری دووەم ٦٠٤ ـ ٥٦٢ پز. کە مـاوەی نێوان ٥٨٩ ـ٥٨٥ پز. فەرمانڕەوابوو، شارێك بوو لە گەورەترین شارەکانی جیهان ـ لەو رووەوە (مێژوونووسی گریك، هیرۆدوتس دەڵێت هیچ شارێك لە جووانیدا ناگاتە بابل. مێژوونووسی جوولەکە (نەرمیا) دەڵێت شاری بابل جامێکی زێڕە بەدەست یەزدانەوە و سەرزەمینی مەستکردووە).[١٠٥]

دەوڵەتی نەکەد ـ بابل دوای هەرەسهێنانی هەردوو دەوڵەتی سۆمەرو ئاشوور، نیتر کۆسپی گەورەو دۆژمنی بەهێزی لە رێگەدا نەمابوو، دەوڵەتی ماد ـ میدیاش هاوپەیمان بووبەیە نەبووخەزنەسری دووەم ٦٠٤ ـ٥٦٢ پز. لە سەردەمی ١٢ سالّ فەرمانڕەوایی خۆیدا ٥٨٩ ـ ٥٧٧ پز. هێرش دەکاتە سەر فەلەستێن و دەوڵەتی جوولەکە، نوورشەلیم ـ قودس داگیر دەکات، کۆتەڵەکەی سلێمان دەشکێنێ و شوێنە ئاینیەکانی جوولەکە تێکدەدەن و شارو گوندەکان دەڕوخێنێ و دانیشتوانیش بۆدەستبەستراوی دەهێننە بابل.

جوولەکەکان ماوەی پەنجا سالێك دیل و زەبوون و ئاوارەو سەرگەردان لە بابل دەچەوسێنرانەوە هەتا کۆرشی شای دەوڵەتی نەخەمەنی لە ماوەی فەرمانڕەوایی خۆیدا لە نێران ٥٥٩ ـ ٥٢٩ پز. هێرش دەکاتە سەر ولاتی بابل و تەختو تاراجی دەوڵەتەکەیان هەڵدەتەکێنێت و جوولەکەکان رزگار دەکات و دەیانگێڕێتەوە فەلەستین و سەرلەنوێ ولاتەکە ئاوەدان دەکەنەوە و کۆتەڵەکەی سلێمان دروست دەکەنەوە کە چەند سالێکە سەرگەرمی هەڵکەندن و بنکۆڵکردنی دیوار و بناغەکانی مزگەوتی قودس بۆ دۆزینەوەی پاشماوەکانی کۆتەڵی یەکەم و شوێنەوارە دێرینەکانی بەر لەو هێرش و ڕێرانکارییەی نەبووخەزنەسر لە قودس ـ نوورشەلیم.

ماد ـ میدیا و تەمەنێکی کورت

هـۆزو هۆزگەلـە ئاریـیەکان وەك هـەموو هـۆزو هۆزگەلـەکانی دیکـەی کـە نـەژادو بـاپیرانی دێرینـی نەتەوەکانی ئـەمڕۆن بـەپێی یاسـاکانی سـروشتو بنـەما کۆمەڵایەتییـەکان لـە چـەندین گرووپـی بـچووك و گەورەدا دەژیانو هەر گرووپەش کۆمەڵێك فاکتەرو بەرژەوەندی لـە ژێـر سـایەو سـەرکردایەتی بـەهێزترین تاکی گرووپەکەدا کۆیکردوونەتەوەو چەند یاسـایەکی سـەرتایی مافـەکانی سـیەرۆك و نەرکـەکانی سـەرشـانی مرۆڤەکانی ژێر سایەو بندەستیو هێڵە درشتەکانی پاراستنو یەکگرتوویی هۆز، پارێزگـاریکردنی سـنوور و بەرژەوەندییەکان لە دراوسێ ناحەزەکان، جەنگو ناشتیی، ململانێ و هێرش و بـەرگریی و خۆپاراسـتن یـا

فراوانخوازی دیاریکردووه.

میژووی ماد - میدیا وەك هۆزێکی گەورەو بەهێزی کورد و وەك دەوڵەتیش روونو ناشکرا ناخوێندرێتەوە، بەدەستی ئەنقەست تێکەڵکراوە بە میژووی فارس و لاپەڕە پرشنگدارەکانیشی بەناوی ئەوانەوە نووسراونەتەوە... کوردیش بۆ نووسینەوەو زیندووکردنەوەی میژووی دێرینی زۆر دەستەپاچە بووە، بۆیە میژووی صەدو پەنجا صاڵێك فەرمانڕەوایی دەوڵەتی ماد ئەوەندەی من بزانم و بەرچاوم کەوتووە لە چەند لاپەڕەیەك تێپەڕ ناکات و هێشتا ساغنەبۆتەوە دەوڵەتەکە چۆنو کەی دامەزراوەو کێ دایمەزراندووە، بەڵام میژووی دامەزراندنو ڕووخاندنەکەی دەگەڕێتەوە بۆ صاڵانی نێوان ٨٣٥ - ٥٥٩ پ. ز. ٧٠٠ - ٥٥٠پ. ز. ٦٧٢ - ٥٥٠ پ. ز. ٦٧٠ - ٥٥٩ پ. ز. ٦٧٠ - ٥٢٠ پ. ز. ٦٢٥ - ٥٥٠ پ. ز. ئەوەی ڕووناکییەك دەخاتە سەر ئەو تەمومژە ئەوەیە کۆرش صاڵی ٥٥٩ پ. ز. دەوڵەتی ئەخەمەنی - کەیانی لە سەر دارو پەردووی ڕووخاوی دەوڵەتی ماد دامەزراندو نێوان ٥٥٩ - ٥٢٩ پ. ز. وەك یەکەمین شای دەوڵەتە نوێیەکە فەرمانڕەوابوو لە نێران.سەرچاوەی میژووش هەیە دەڵێت داریۆش - دارا ٥٤٩ - ٤٨٦ پ. ز. ڕووخێنەری دەوڵەتی مادە، لەکاتێکدا دارا کوردەو کوڕی هوخشتەری شای مادەکانە، بەڵام خۆی بە ئەخەمەنی زانیوەو خزمەتی هتەوەی فارسی کردووە. لەچەندین سەرچاوەشدا کەناماژەم بۆکردوون،دارا - داریۆش کوڕی وێشتاسپWischtaspe (گۆشتاسپ)ە .

لەو زانا و میژوونووس و جوگرافیاناسانەی سەردەمە کۆنەکان کە ناوێکیان لە کورد داوەتەوەو بەتۆمارکردنی چەند ڕووداوێك میژووی سەردەمی ڕووداوەکانیان بۆ زیندووکردوینەتەوە زاناکانی یۆنانن (یۆنان - گریك یەکەمین نەتەوەن لەو نەتەوانەی هاتوونەتە کوردستان و کتێبیان لەسەر ولاتەکە نووسیوە، وەك نیگزەفوون، هیرۆدۆتس، جوگرافیاناس ستراپۆن).[١٠٦] میژوونووسی نێرانی میرزا عەبباسخان دەڵێت (مادای) لەسەردەمی حامووراپیدا (١٧٩٢ - ١٧٥٠ پ. ز. ن.ك) لەنێوان دوو ڕووبارەکەدا ناسرابوون، کلدانەکان ئەسپیان لێدەکڕین. هەروەها میژوونووس دەمرکانی دەڵێت مادەکان ٣٠٠٠ پ. ز. لە قەفقاسەوە هاتوونو لە ترسی دەوڵەتی ئارارات کە لەسەر ڕێگەیاند بوو لە خۆرهەلاتەوە تێپەڕیوون.[١٠٧] خۆرهەلاتناس مادیسۆن دەڵێت مادەکان دانیشتوانە ڕەسەنەکانی زاگرۆس بوون و ٦٠٠٠ پ. ز. لە ولاتی مادستان ژیاون. شای مادەکان (فرۆرتیس) ٦٥٠ پ. ز. (کۆسی)یە هاونەژادەکانی لەدەست دەوڵەتی ئەخەمەنی ڕزگارکردو شاری (ئەستەخر)ی پێتەختی ڕووخاندو کورد جێگەی گرتەوە.

هەردوو دەوڵەتی ماد و میتان لەو حەوزەی باکووری دیجلە و فوراتدا دامەزران و هەتا ٦٠٠ پ. ز. هۆزەکانی کوردوئین لە نێوان دیاربەکر و سەرچاوەکانی زێی گەورەدا دەژیان. میژوونووسی گریك هیرۆدۆتس ٤٨٠- ٤٢٥ پ. ز. لەو باوەڕەدا بووە چەند هۆزێکی کورد وەك سیرتی، کورتی کە زۆربەیان لە سنووری دەستەلاتی دەوڵەتی ماددا بوونو لە خۆرهەلاتی نێرانو دوور لە فارسەکان دەژیان بگێڕێتەوە سەر ڕەگەزی

فارس، ئەوەش هەڵەیەکی مێژوونووسە و نەو کاتە فارسەکان دوور لە کوردو ماد لە کەنارەکانی کەنداوی فارسدا دەژیان و صەدو پەنجاو چوار صاڵ دوای مردنی هێرۆدوتس لە کەنداوەوە بەرەو ژوور بنەوەو دەوڵەتی ماد بڕووخێنن و دەوڵەتی نەخەمەنی دابەزرێنن و دەستبەسەر هەموو نێرانیشدا بگرن. پووچەڵکردنەوەی بۆچوونەکەی هێرۆدوتس لەوەوە دێت چەندین هۆز و هۆزگەل کە هۆزگەلی ماد یەکێکیانبوو ٢٥٠٠ پز. لە گورجستانەوە بەرەو خۆرئاواو باشووری خۆرئاوا رەویانکردووە و لە باشووری نێران گیرساونەتەوەو مادو هۆزە هاوڕەگەزەکانیان لە زنجیرە چیاکانو ناوچە سەختەکاندا جێگیر دەبن و نەو هۆزانەش بەڕەگەز فارس بوون لە پێدەشتو تەختاییەکانی کەنارەکانی کەنداو نیشتەجێبوون.

سپایزەر دەڵێت ماد ٦٠٠٠پز. لە چیاکانی زاگرۆس ژیاون و لە هۆزەکانی دیکەی نەو دەڤەرە دێرینترن و نەژادی رەسەنی کوردن. نووسەری مێژووی رەچەڵەکی کورد دەڵێت (میدییەکان دەچنەوە سەر یەکێك لە هاوسەرەکانی پەیامبەر ئیبراهیم بەناوی تەتوور[١٠٨] . ئیبراهیم لەدەست جەورو ستەمی یەکێك لە شا زۆردارو بت پەرستەکانی سەردەمی خۆیدا زێدی باپیرانی جێدەهێڵێت و لەگەڵ هاوبیرانیدا روودەکەنە دورگەی عەرەب)[١٠٩] یەزدانی مەزن لەو روەوە فەرمورویەتی ئیبراهیم جوولەکە یا کریست نەبوو (ما کان ابراهیم یهودیا ولا نصرانیا)، لە چیرۆکی خێزانەکەی ئیبراهیمدا ناوی دوو کەسی زۆر نێزیك لە ئیبراهیمەوە جیگەی سەرنجن، یەکێك لە هاوسەرەکانی ناوی سارا بوو بەنێوی ناوچەیەکی قەفقاسەوە، یەکێك لە مامەکانیشی ناوی ئازەر بووە بەنێوی ئازەرییەکانەوە! ئەوەشم بیستووە سارا لە ناوچەی سەیدصادق - شارەزوور نێژراوەو هەتا ئەمڕۆش گۆڕەکەی هەرماوە.

دیاردەی کۆچ و کۆچبار، باوەڕهێنانی سەرزارەکیی و نابەدڵ بەنانێنێك بۆ خۆپاراستن لە خوێنڕێژی و درندەیی شایەکی ستەمکار وێنەیان لەمێژوودا زۆرە، هەر بۆ نموونە ئیحسان نووری پاشا ١٨٩٣ - ٢٥ /٣ / ١٩٧٦ز. سەرکردەی شۆڕشەکەی ناکری - نارارات دەڵێت تۆتال پاشای نەرمەن صاڵی ٢٧٥٠ پز. دەست لە ئاینی باپیرانی بەردەدات و دەبێتە کریست - عیسایی، دیارە نەرمەنەکانی ژێر فەرمانیشی دوای شاکەیان کەوتوون، وەك لە کۆندا وتراوە گەلان لە سەر ئاینی شاکانیانن (الشعوب علی أدیان ملوکهم)، یەکێك لە وانەی وەك دامەزرێنەرو یەکەمین شای دەوڵەتی ماد ناوی لەمێژوودا هاتووە شا (دیۆکس)ە کە ماوەی ٥٣ صاڵ فەرمانڕەوا بووەو سەرکردەیەکی بەتواناو لێهاتوو بووە، لەشکرەکەی بەژمارە زۆرو پڕچەکو تەیار بوون، لە هونەرەکانی هێرشو پەلاماردانداو داهێنەربوون، پێدەچێت یەکەمین جار لە میژوودا تیرهاوێژەکانی لەشکری ماد تیری گڕداریان بەشێوەیەکی نوێ بەکارهێنابێت، سەری تیرەکانیان بەتیکەڵەی قیرو چەوری تیژ دەکردو لە هاوێشتنی تیرەکاندا ژێی کەوانەکانیان نەوەندە رادەکێشا تیرەکان تیژ تێنەپەڕن و بەرلەوەی بگەنە ئامانجەکانیان بکوژێنەوە.

بەڵگەیەکی باڵادەستیی دەوڵەتی ماد لە سەردەمی هێزو توانایداو سەرکەوتنیان بەسەر دوژمندا

(زاناکانی ناینی مووسا (ئایینی جوولەکە) فرەدڵخۆشبوون کە لەشکری دەوڵەتی ماد گاڵەی بەوڵاتی بابل دەکردو میژوونووسەکانی جوو، لەشکری ماد بەهێمای رق‌و تووڕەبوونی خوداوەند یاهوو دەبینن).[١١٠] فیردەوسی هۆنەری مەزنی فارس‌و نووسەری شاکارەکەی(شانامە)دڵێت ماوەی نێوان دەرکەوتنی کێومرت لە ٣١٤٦ پز. هەتا سەردەمی کەیقوباد، ٢٤٤١ ساڵە.[١١١] بەوپێیە دەبێت کەیقوباد (دیاکۆ) ساڵی ٧٠٥ پز. دەوڵەتی ماد ـ میدیای دامەزرانبێت‌و لەسەر تەختی شاهانە دانیشتبێت‌و مەزنترین شاکانی مادەو لەسەردەمی خۆیدا هەوڵیدەدا سنووری ماد فراوانتر بکات‌و هۆزەکانی کورد و هاونەژادەکانی لەژێر ئاڵای خۆیدا کۆبکاتەوە، بەڵام لە رووبەڕووبوونەوەی دەوڵەتی ئاشووردا سەرنەکەوت، دوای خۆی (فراتۆریۆس)ی کوڕی، خاڵە لاوازەکانی دەوڵەت بەهێز دەکات‌و نەوەندەی بۆیکرا هاونەژادەکانی لەدەست بێگانە رزگارکرد.

سەردەمی فەرمانڕەوایی کەیکاوس برای کەیقوباد دەوڵەتی ئاشوور کزو لاواز بوو، کەیکاوس شای ماد پەیمانێکی دۆستایەتی‌و هاوکاری لەگەڵ دەوڵەتی بابل دەبەستێت لە ٦١٤ پز. دژی دەوڵەتی ئاشوورو لەنەجامی نەو رێککەوتنەدا بەهەردووڵا هێرشێکی فراوانی هاوبەش دەکەنو وڵاتی ئاشوور داگیر دەکەنو نەینەوای پێتەخت کاولدەکەن.شای ئاشوورەکان خۆی بەدەستەوەنەداو فەرمانیدا ئاگر لەکۆشکەکەی بەزبدەنو بەخاوخێزانو دەستو پێوەندەوە سوتانو رزگاری دەستەڵاتی ئاشوور بۆ هەتا هەتایە ناوابوو.

سەرکردەکانی مادو بابل بۆ پتەوکردنی دۆستایەتی‌و هاوکاری وەك میستەر هۆڵ دەڵێت (کەیکاوس کچی یەکێك لە کوڕەکانی لە کوڕێکی سەرداری بابل مارە دەکات). میژوونووسی ئاسراوی عێراقی تەها باقر لەو رووەوە دەڵێت بەهێزبوونی دەوڵەتی ماد، نەبوو بۆلاسری شای بابل هاندەدات بەهاوکاری ماد پەلاماری ئاشوورەکان بدات، بۆ نەو مەبەستەش لەگەڵ شای دەوڵەتی ماد (کەینەخسار) پەیمانێك مۆر دەکەنو پلانی هێرشەکە دادەڕێژن.هێزەکانی دەوڵەتی ماد بەسەرکردایەتی کەینەخسار ٦١٥پز. کەیشتنە هەرێمی کەرکووك‌و لەوێوە پێشڕەوی دەکەنو لەگەڵ هێزەکانی بابلدا لە بەردەم شووراکانی نەینەوای پێتەختی ئاشووردا یەکدەگرنەوەو دوای گەمارۆدانێکی درێژ کە سێ ساڵێکی خایاند لە ٦١٢ پز. شارەکە دەکەوێتە دەست ماد و بابل و دوو لایەنە سەرکەوتووەکە بۆ پتەوکردنی پەیمانی دۆستایەتی‌و هاوکاری نێوانیان ژن‌و ژغوازییەکیش دەکەن، نەمیتس کچی شای مادەکان مارە دەکرێت لە نەبووخەزنەسر کە جێنشینی شای بابل نەبوو بلاسر بوو.[١١٢] لەو رووەوە میژوونووسی گریك هیرۆدۆتس ٤٨٠ ـ ٤٢٥ پز. بۆچوونێکی جیاوازی هەیەو دەڵێت شای مادەکان نەڤراهات ساڵی ٦٥٣پز. پەلاماری نەینەوا دەدات، هێرشەکەی سەرکەوتوو نەبوو، خودی خۆشی لەگۆڕەپانی جەنگەکەدا کوژراو کەینەخساری کوڕی درێژەی بەشەڕەکە نەداو گەڕایەوە.ئەم بۆچوونە دەریدەخات (نەڤراهات)یش وەك کەیقوباد (دیاکۆ) بەرلە هێرشە هاوبەشەکەی مادو بابل هەریەکەیان لە سەردەمی خۆیدا هێرشیان کردۆتە سەر ئاشوور.

پێویستە ئەوەش بڵێین ناوونیشانگی هەتایە زیندووی بابل و باخچە هەڵواسراوەکانی بابل کە یەکێکە لە حەوت شوێنەوارە سەرسوڕهێنەرەکەی جیهان و نیستە بوون بە هەشت شوێنەوار و صالّی دوو هەزارو یازدەش دەبنە نۆ، بیرۆکەی نەخشەسازیی و دروستکردنەکەی بۆ کێژە کوردی چیانشین بووکە نازدارەکەی میری بابل دەگەڕێتەوە بەو هیوایەی لەو دەشت و بیابانەی گەرمەسێرو ووشکو کەش و هەوا نامۆیەدا بێزار نەبێت.

مادی گەورە بریتی بوو لە ناوچەکانی نێوان دەریاچەی خەزەرو گۆمی ورمێ و گۆمی وان و شارەکانی ئاراك، ئەسفەهان، رەی، مازندەران، خۆزستان، خۆراسان و لورستان. مادی بچووکیش ناوچەکانی ئاتۆرپاتکان (ئازەربایجان)ی دەگرتە خۆی و هەتا هێرشەکەی ئەسکەندەری مەکدۆنی و داگیر کردنی نێران ٣٣٠ ـ ٣٣١ پز. بەشێك بوو لە میدیای گەورە، بەڵام نەو سنوورە فراوانە سنووری رامیاری و دەستەڵاتی دەوڵەتی ماد نەبوو، بەڵکو سنووریکی جوگرافی بەڕێوەبردنی هەرێمەکانی نێران بوو نەگینا سەردەمی هێرشەکەی ئەسکەندەری یۆنانی دەوڵەتی ماد دوو صەدو پەنجا صالّ پترىوو لەناوچوبوو.

میژوونووسی گریك ـ یۆنانی هیرۆدۆتس ٤٨٠ ـ ٤٢٥ پز. دەڵێت دەوڵەتی ماد تەنها چوار شای هەبووە، بەڵام ئیحسان نووری پاشای سەرکردەی شۆڕشەکەی نارارات چواردە شا و صالّەکانی ماوەی فەرمانڕەوایکردنیشی تۆمارکردوون و هەمووی بەسەریەکەوە دەکاتە ٤٧٧ صالّو نەوەش زۆر لەڕاستییەوە دوورەو لەگەڵ تەمەنی کورتی دەوڵەتەکەدا ناگونجێت. جگە لەوەش لەسەرچاوەکاندا تەنها ناوی حەوت شای دەوڵەتی ماد بەرچاومکەوتوون: کەیقوباد (دیاکۆ فەرەیدون) کە بەبۆچوونی هۆنەری ناسراوی نێرانی فیردەوسی مەزن صالّی ٧٥٠پز. هاتۆتە سەر تەخت، بەڵام دامەزرێنەری دەوڵەتی ماد (دیۆکس)ە. شا نەڤراهات ٦٥٣پز. هاتۆتە سەرتەخت، کەینەخسار کوڕی نەڤراهات دوای مردنی باوکی بووە بە شا، فرۆرێتش ٦٥٠ پز. نێختۆیکۆ لەگەڵ نەستیاغ هەردووکیان وەك دوا شاکانی دەوڵەتی ماد ناویان هاتووە.

زۆربەی میژوونووسانیش لەسەر نەوە کۆکن دەوڵەتی ماد هەر صەدوپەنجا صالّێك فەرمانڕەوا بووەو میژووەکەشی نەوەندە پەرشوبڵاوو تێکەڵو پێکەڵو کەمو کورتەو شوێنەوارو دوکۆمینتەکانی بزر و نادیارن جێگەی سەرسوڕمانو بەزەیی پێداهاتنەوەشە. خۆدەوڵەتەکانی نەکەد و سۆمەر و ناشوور و ئەرمەنیش رووخانو لەنێوچوون، بەڵام شوێنەواری دێرینو ناوو ناوبانگو میژووی شاکانیانو کارە گرنگەکانیان تۆمار کراونو زیندوون بەپێچەوانەی دەوڵەتەکەی ماد نە شوێنەوارێكو نە یادگارێکیان نەماوەتەوە، نەمرۆ نەوەکانی پەنجەی بۆ درێژ بکەنو لایەکی لێ بکەنەوە، بەتایبەتیش نەو سەردەمانە باوبووە، شاو شاژنەکانو نەندامانی دیکەی بنەماڵەکەش کە دەمرن دەبوو دەستو پێوەند و کارگوزارەکانیشیان بمرنو لە نێزیکیانەوە بنێژرێن، هەرچی چەك و پێداویستییەکانی جەنگو ژیانو خشڵو زێڕو زیوو بەرگو پۆشاك و خواردنو خواردنەوەی پێویست هەبوو (دەخرانە بەردەستیان) لەتەکیاندا

دەنێژران، چونکە باوەڕیان وەهابوو زیندوو دەبنەوەو پێویستیان پێی دەبێت.

ئەم راستییە مێژوییە، گرنگییەکەی بۆ کوردو مێژووی کورد هەر نەبێت لەوەدایە, شاو شاژنەکانی دەوڵەتی ماد,گۆڕو گۆڕستانو شوێنەوارو یادگارەکانیان چیان بەسەرهات، هەروەک بەردێك بکەوێتە بنی گۆمێکەوە وەها بێسەر و شوێن شتێکیان لە دوا جێنەما! دەوڵەتی ماد کەم نەبوو، لەسەردەمی هێزو بالآدەستیدا دەستی بەسەر ئەفغانستانو پاکستانیشدا دەگەیشت: بەڵام دوای مردنی کەیکاوس، نەستباغی کوڕی جێگەی باوکی دەگرێتەوە، نەستباغ لاوازترینو بێبەهرەترین شاکانی مادە، روو لە رابواردنو پشت لە کاروباری وڵات. کۆرشی نەخەمەنی (کەیخوسرەوی دووەم) نەو هەلە دەقۆزێتەوەو دەکەوێتە کنەکردنو پلانگێڕی و لەخشتەبردن و هەڵگێڕانەوەی سەرلەشکرو کاربەدەستەکانی مادو لە هەلێکی گونجاویشدا بە لەشکرێکی قەبەوە لە چەند قۆڵێکەوە هێرش دەکاتە سەر وڵاتەکەو دوای چەند شەڕێکی سەخت و درێژخایەن صالێ ٥٥٠ پز. یا ٥٥٩ پز. کۆرش بەسەر مادەکاندا سەردەکەوێتو دەوڵەتەکەی رووخاندو کۆتایی بەدەستەڵاتو حوکمڕانی کورد هێنا کە هەتا نەمرۆش جێگەی خۆی نەگرتۆتەوەو بارودۆخێکی گونجاوی بۆ هەڵنەکەوتووە سەرلەنوێ قەوارەیەکی رامیاریی سەربەخۆ دامەزرێنێتەوە.هەرەسی دەوڵەتی مادو دەرکەوتنی کۆرشو دامەزراندنی دەوڵەتە بەهێزەکەی نەخەمەنی (کەیانی) ٥٥٩ ـ ٣٣٠ پز. لەجێگەی دەوڵەتی ماد، یەکەمین رەنگدانەوەی بەسەر هەردوو گەلی کوردو نەرمەندا نەوەبوو هەر لە ٥٥٩ ـ ٢٢٣پز. و دەرکەوتنی داریۆش بەخۆیانو خاکیانەوە ببنە کۆڵۆنیو ژێرچەپۆکی فارس، نەوەش یەکەمین کەوتنی ماد نەبوو، هەردوای شکستە سەربازییەکەی دیاکۆ لەبەرامبەر ناشووردا، هۆزەکانی نەشکۆزی پەلاماری ماد دەدەنو وڵاتەکەی داگیر دەکەنو خۆیان بەسەردا سەپاندنو هەرلەوێشەوە لە چیاکانی زاگرۆس دەپەڕنەوەو پێشڕەوی دەکەنو وڵاتەکانی ناشوور، سووریا و فەلەستین داگیر دەکەنو زۆری نەمابوو وڵاتی میصریش داگیر بکەن.

کەینەخسار کوڕی نەڤراهاتی ماد ٢٨ صالێ دوای نەو شکستە هەرچۆنێك بوو هۆزەکانی ماد کۆدەکاتەوەو لەشکرێك پێکەوە دەنێتو بۆ پێشاندانی نیازپاکیو هەڵدانەوەی لاپەڕەیەکی نوێ سەرکردەو مەزنەکانی نەشکۆز بۆ ناهەنگێکی خواردنو خواردنەوە بانگ دەکاتو لەکاتی مەستبوونو سەرخۆشیاندا دەستێکی قورسیان لێدەوەشێنێتو شاری نەکباتان (هەمەدان) دەکاتە پێتەختی دەستەڵاتو سنووری وڵاتی ماد لە گۆمی وان هەتا تاران فراوان بوو، نەمەش نموونەیەکی دیکەی نسکۆو کەوتنەکانی دەوڵەتی مادە بەرلەهەرەسی کۆتایی دەوڵەتەکە بەدەستی نەخەمەنییەکان.

دوو صەد صالێك دوای نەو رووداوە نەسکەندەری مەکدۆنی ٣٥٦ ـ٣٢٣ پز. جیهانی نەو سەردەمەی هێنابووە گیروگاز، لە هێرشە فراوانەکەیدا بەرەو خۆرهەڵات بەتایبەتیش بۆ سەر ئێران و هەڵتەکاندنی دەوڵەتی نەخەمەنی، هێزەکانی داریۆش (دارای سێیەم) خۆیان بەرامبەر هێرشەکەدا رانەگرتو

سینکدادانه چارەنووسسازەکەی کۆگامیل ۳۳۰/۳۳۱ پز. لەدەشتی هەولێر رووبدا، دارای ئەخەمەنی بەجۆرێك شکاو بێبوەبوو ترسنۆکانە پاشەکشەیەکی پرلەشەرمەزاری دەکات کە بەپێوانەکانی جەنگ بەزین و راکردن بوو.دارا لەچیاکانی کوردستان پاشماوەی لەشکرە تۆقیوەکەی کۆ دەکاتەوە و لە گوژمی دووەمیشدا بەتەواوی تێکدەشکێت و کۆتایی بەدووانەمین رۆژی دەوڵەتەکەی ئەخەمەنی ۵۵۹ ـ ۳۳۱ پز. هاتو هەموو وڵاتی ئێران و کوردستان و ئەرمەنستانیش کەوتنە بندەستی یۆنان.

ئێران دوای پەنجا صاڵ ژێر فەرمانی یۆنان لە ۲۵۰پز خۆی رزگار کردو دەستی بەسەر کوردستانیشدا گرتەوە و ئەرمەن لە ۱۷۵ ـ ۱۰۵پز. باکووری کوردستان داگیر دەکەن و سەرکردەی رۆمان لۆلۆیوس صاڵی ۵۰پز. ئەرمەنستان و کوردستانیش داگیر دەکەن و ئینجا ئۆرەی پارثی ـ ئەشکانی دێت و ئەوانیش لە ۵۲ پز. دەست بەسەر کوردستاندا دەگرن و ناگری جەنگێکی درێژ لەنێوان پارثی و رۆماندا هەڵدەگرسێت. صاڵی ۳٤ پز. ئێران دووبارە ئەرمەنستان و کوردستان داگیر دەکەنەوە کە ئەو سەردەمانە بەوڵاتی کوردونەن ناودەبرا.

ئەنجامی ململانێی پارس و رۆمانەکان صاڵی ۱۱۵ عیسایی باشووری کوردستان لەلایەن لەشکری رۆمانەوە وێرانکراو دوای شەش حەوت صاڵێکیش بەپێی پەیمانەکەی صاڵی ۱۲۲ عیسایی، هەردوو داگیرکار پێکدێن و نێوەڕاستی رووباری فورات دەکەنە سنووری ناشتی نێوانیان، بەڵام لەسەردەمی دەوڵەتی ساسانو لە صاڵی ۱٦۱ ـ ۲۲٤ عیسایی سەرلەنوێ شەڕ هەڵگیرسایەوەو لەوە دواتریش کوردستان بووە گۆڕەپانی جەنگو ململانێی کۆڕەپانی ململانێو جەنگەکانی هەردوو دەوڵەتی رۆمانو ساسانو پێخوستی لەشکرکێشیو هاتووچووی هیرقلی سەرکردەی رۆمو نەردەوانو نەردەشێرو قوبادی یەکەمو خەسرەوی پەرویزو نەوشیروان (خەسرەوی یەکەم)ی شاکانی ساسان. کایزەری رۆمەکان ۵۷۲ عیسایی باکوورو خۆرئاوای ئەمڕۆی کوردستان داگیر دەکەنو دوای پێنج جەنگ نەوشیروان دەریپەڕاندن، قوبادی یەکەمیش ٦۰۰ عیسایی هەموو ناوچەکانی نەرزرۆمو نامەد (دیاربەکر) لە ژێر چنگی رۆمەکان رزگار دەکات.

خەسرەوی پەرویز سالی٦۰۵ی عیسایی ناوچەکانی جزیرو بۆتان رزگار دەکاتو کایزەری رۆم هیرقل ٦۲۲ عیسایی هێزەکانی ساسان لە ئەرمینیا و کوردستان دەشکێنێت و ساڵچی٦۲۳ی عیسایی هەر لە کوردستانەوە روو دەکاتە ئازەربایجان و داگیری دەکاتو لەدرێژەی هێرشەکەدا وڵاتی ئێران کاول دەکاتو ٦۲٤ عیسایی هەموو هێزەکانی ئێران لە کوردستان دوور دەخاتەوە هەتا ٦۲۷ عیسایی خەسرەوی پەرویز بۆ تۆڵەسەندنەوە لەنێزیك مووصڵ پەلاماریان دەدات، بەڵام سەرنەکەوتو لەوە بەدواوەش لەشکری ئیسلام لەسەردەمی خەلیفە عومەری کوڕی خەتتابدا بەسەرکردایەتی سەرلەشکر عەقەبەی کوڕی فەرقەد بەسەر هەولێردا دەگاتە مەدائینی پێتەختی ساسانو پەردە بەسەر دووارۆژەکانی فەرمانڕەوایی ۲۵۰ ـ ٦۳۷

عیسایی، دەوڵەتی ساساندا دادایەوە کە نەردەشیری بابەک دایەزراندو بەناوی ساسانی باوکییەوە ناوینابوو.[١١٣] میژوونووس و لێکۆڵەرەوەی عێراقی ناسراو رەشید باسمی لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەدا دەڵێت نەردەشیری بابکان ـ ساسانی (لەباوکەوە.ن.ك) لەهۆزی شوانکارەی کوردەو (لەدایکیشەوە.ن.ك) لە هۆزی بازرەنگی کوردە کە لە ناوچەیەکێ کوردنشینی بەشی فارسەکاندا دەژیا. میژوونووسانی عارەب تەبەری و ئیبنولئەسیر، پشتگیری ساغکردنەوەکەی رەشید باسمی دەکەنو نووسیویانە نەردەوان پێنجەم شای دەوڵەتی نەشکان نامەیەکی بۆ ئەردەشێری ساسانی نووسیوە پرلە تانەو تەشەرو بۆ سوکایەتی پێکردنو سووك نرخاندن بە (ئەی کوردی دەوارنشین) ناویدەبات. بەشێکی نامەکە بەم جۆرەیە: پێت لەبەرەی خۆت پتر راکێشاوەو بەوەش مەرگی خۆت هەڵبژاردووە. هەی کوردی خێوەت نشین کێ ڕێگەی پێداویت تاجی شاهانە لەسەر بنێیت؟ (وادیارە هەر لە سەردەمانیکی زۆر کۆنەوە ناوی کورد هاوواتای وشەی کۆچەریووە، هەمزەی نەصفەهانی لە لاپەرە١٢٥ دادەڵێت: فارسەکان بە دەیلەمییەکان دەڵین کوردەکانی تەبەرستان، هەر وەك چۆن بە عەرەبەکانیشیان دەوت کوردی سوریستان . دووایەمین پاشای پارتەکان، ئەردەوان جنیو بە نەردەشیری ساسانی دەدات: (کوردی لەزیر رەشمالی کوردان گەورەبوو) ئەمە ئەوە ناگەیەنێ نەردەشیر لەناوکوردزماندا زیاوە، بەڵکو لە ناو کۆچەرە فارسەکاندا زیاوە .(بروانە فلادیمیر مینۆرسکی، بنچینەکانی کورد وچەند وتاریکی کوزدناسی (بە زمانی رووسی) وەرگیرانی د.نەجاتی عەبدوللا، ٢٠٠٧ سلیمانی، ل.٣١) شایانی وتنە ئەو نەردەشێرەی تەنها لەبەرئەوەی کوردە، شایانی تاجی شاهانە نییە، لەمەزنترین شاکانی نێرانەو هەرئەویش بوو ولاتی نێران لەپشێوی و بەرەڵایی و پاشاگەردانیی رزگار دەکات کە دوای مردنی ئەسکەندەر ٣٢٣ پز. ماوەیەکی دوورو درێژ بەسەر گەلانی نێراندا هاتبوو. لەوەش سەیرتر ئەوەیە کورد شانازی بە نەردەشێرەوە نەکردووە کە میژوونووسانی بێتلایەنی عارەب وەك تەبەری (تبری) و ئیبنولئەسیر (ابن الأثیر)، رەشید یاسمی و میژوونووسی کورد ئەمین زەکی و شایەکی مەزنی گەلانی نێرانیش سەلماندوویانە کە نەردەشێر کوردە. نەردەشێر صالی ٢٥٠ عیسایی دەوڵەتی نەشکانی رووخاندو لەسەر تەو داروپەردووە دەوڵەتی ساسان ٢٥٠ ـ ٦٥٢ عیسایی دامەزراندو ئاینی زەردەشتی دەکاتە ئاینی فەرمی دەوڵەتەکەی[١١٤]. بۆ تۆڵەسەندنەوەش هێرش دەکاتە سەر ولاتی یۆنان، کوردیش لەنێوانیاندا نەوەندەی شێری بیرێت بەرکری لەبوونی خۆی دەکرد وەك نەتەوە، هەموو تایبەتمەندییەکانی خۆی بپاریزێتو لەنێو نەتەوەی فارسدا نەتوێتەوە، ئەگەرنا، دوورنەبوو کورد لە نێران وەك قیبتییەکانی میصری بەسەردەهات. چەندین هۆزی گەورەو بەهێز سەریان بۆ دەوڵەتەکانی ئەخەمەنی، ئەشکانی، ساسان، زەند، قاجار، نەوینەدەکرد هەرچەند دامەزرێنەرەکانیشی کوردبوون وەك دەوڵەتی ساسان ـ نەردەشیر، دەوڵەتی زەند ـ کەریمخانی زەند. لێرەدا دەشێت بپرسین ئایا پێشەواو سەرکردەکانی گەلانی نێران، دوور نەڕۆێن دیاکۆ، کەیخەسرەو، کەیقوباد، کەیکاوس، کیرا، فەریدوون، سوهاك

زوحاك)، نەردەوان، جەمشید، بارام، نەوشیروان، رۆستەم، کوردن یا فارس؟ یا دوور لە تێزی نەتەوەیی و حوجیاکردنەوە بەقوولّی هەستیان بەوە کردووە بەرلەهەموو شتێك ئارین و لەو روانگەیەوە فەرمانڕەوایی گەلانی نێرانیان کردووە؟ مێژوونووسانی نێران دوواتر هەموو شانازیەکانیان بۆ نەتەوەی فارس نووسیوەو رستیە مێژوونووسەکانیان بەجۆرێك شێواندووە کاتێك کورد وورياببۆتەوە سەری لێدەرنەکاتو خۆی نیشانەدۆزێتەوە مەگەر دوای سۆزی دەروون بکەوێتو شانازی بەکۆرش (کەیخەسرەو) بکاتو خۆی بەنەوەی نمو بزانێتو بەجۆرێك نەو هەستە بەسەریدا زاڵبێت لە سروودی نەتەوەیاندا (مارشی کورد - سروودی نەی رەقیب رەنگبداتەوە نێمە رۆڵەی میدیا و کەیخەسرەو دینمان، ئاینمان هەر نیشتمان)، بەڵام کەیخەسرەو زۆر شانازی بەوە دەکات (فارس کوڕی فارسە)و لەسەر تاشەبەردەکانی تەختی جەمشید نووسیوێتی (من بعنەمالّە نەخەمەنیم و پارس کوڕی پارسم، لەهۆزی میدیاو بەڕەگەز ئاریم) ئەم بەڵگە زیندووە هیچ گومانێك یا چەندووچونێکی تێدانییە کە کەیخەسرەو فارسە، بەڵام کورد دوای هۆزی میدیاو رەگەزی ئاریەکە کەوتووە. پێویستە نەو راستییەش نەشارینەوە کەیخەسرەو فارسێکی رەگەزپەرست نەبوو، نەیدەتوانی بەناسانیش کورد ژێر چەپۆکو کڕبکاتو ببێتە هۆی وروژاندنو یاخیبوون، بۆیە دڵنەوایی سەردارو مەزنەکانی ماد دەکاتو رێزو خۆشەویستی پیشاندەداتو نێزیکی دەکردنەوەو کاروباری پێدەسپاردنو پۆستی گرنگیشی پێدەدانو هەربەناو ژێر فەرمان بوون، بەڵام پێشەواکانی ماد بەو کارانە دەسخەڕۆ نەبوونو هەرکاتێك هەلێکی گونجاو هاتبێتە پێشەوەو دەستەڵات بێهێز بووبێت ((سەربزێوی)) کردووەو بەهاوکاریو لەپاڵ هێزەکانی دوژمندا دەستی قورسو کاریگەریان وەشاندووەو هێزەکانیان تاڵان دەکردن.وەك لەشەڕەکانی ٥١٨ - ٥١٢ پز. نێران نەخەمەنی و بابل رووبدا.

دوای کەوتنی دەوڵەتی نەخەمەنی، کوردستان دەکەوێتە بندەستی یۆنان، بەڵام سەرکردەی کورد نەردەوان صالّی ٢٤٧ پز. جگە لە چەند ناوچەیەکی باکوور و باشوور کە هەتا صالّی ٢٢٦ پز. کەوتنە بندەستی نەرمەن، ناوچەکانی دیکەی کوردستان رزگار دەکاتو هەرلەو ناوچە رزگارکراوانەشدا دەوڵەتی نەشکانی دادەمەزرێنێت٠٣٣ پز. - ٢٥٠ ز نەرمەنەکان لەلایەنی رامیارییەوە زۆر لە پێش کوردەوە بوون، بۆ نموونە هۆزی هایکانی نەرمەن هەتا هاتنی لەشکری موسڵمانانو دەستەڵاتی کوردە مەروانییەکان ٩٩٠ - ١٠٩٦ ز. سەریان بۆ شاکانی نەخەمەنیو ساسانی نەوینەکرد، نەوەش زۆرتر بەوهۆیەوە بوو سەرکردەکانیان خاوەن بڕیاربوونو نەرمەنەکانیش پابەندی بڕیارەکان بوون کە هەمیشە لەپێناو بەرژەوەندییە دوورەکانیاندابوو.

دەگەڕێمەوە سەر باسەکە، نەردەوان کە سەرکردەییەکی کوردو رزگارکاری بەشێك لە خاکەکەیەتی چۆن بەکوردێکی رەسەنی وەك نەردەشێر دەڵێت (نەی کوردی رەشمالّنشین)؟ ئایا بۆ سووکایەتیکردنە بەکورد وەك نەتەوە یا سوکایەتیکردنە بەکورد وەك تیرەو هۆزو ململانێی نێوان تیرەی کۆچەریی کوردو خاوەن رەشمالّی گەرمیانو کوێستان لەگەڵ تیرەی گۆراندا کە دامەزراو و شارنشین بوونو خۆیان بە شارستانیو پێشکەوتوو

دەزانی لەچاو ئەواندا؟ دەوڵەتی ماد ـ میدیا دەوڵەتێکی ئەتەوەیی سەربەخۆی کوردە یا ئەویش دەوڵەتێکی گەلانی ئێرانە وەك دەوڵەتەکانی ئەخەمەنی(کەیانی)، ئەشکانی، ساسانی، زەند،قاجاری کە هەر پێنجیان جگە لە ئەخەمەنی وقاجاری دامەزرێنەرەکانیان کوردن؟ ئەی فەرەیدون ئەوەی جەمشید و شۆڕشگێڕ و رووخێنەری قەڵای زۆرداری سوهاك ـ زوحاك، کامیان کوردە؟ یا ئەوانیش وەك ئەردەوانو ئەردەشیر هەردووکیان کوردن؟ ئەك هەر ئەوانە بارامیش کوردەو برایەکی ناوی کورد، خوشکێکی ناوی کوردە ـ کوردییەو هاوسەری بەستام بوو. دوای مردنی بەستام شوودەکاتەوە بە کیسرای خوشکەزای و دەبێتە شابانووی ئێران. بارام کۆتایی سەدەی شەشەمی عیسایی سەرلەشکری خەسرەوی پەرۆێز بوو، هەڵدەگەڕێتەوە و دەستبەسەر ئێراندا دەگرێت ـ خەسرەو پەنادەباتە بەر دەوڵەتی بیزەنتەو سوپایەکی شۆێندەخەنو لە رووباری دیجلە دەپەڕنەوەو بەڕێگای هەولێر ـ رەواندوز ـ شنۆ دەگاتەوە ئێرانو بارام خۆی لەبەرامبەریدا رانەگرتو ئەویش پەنادەباتە بەر عوسمانییەکان. لە داستانەکەی جەژنی نەورۆزو سەرکەوتنی شۆڕشگێڕان بەسەر سوهاك ـ زوحاکی خوێنمژدا بەسەرکردایەتی پالەوانێك لای فارس فەرەیدوونو لای کورد کاوەیەو صالأنە لە سەرەتای بەهاردا یادی نەو سەرکەوتنە دەکرێتەوە بەسەر زوحاکدا کە شایەکی ستەمکارو دڵڕەقو خوێنمژ بوو، وەك دەرکەوتووە کوردەو نەو صالیادەش زیندووکردنەوەی سەرکەوتنێکی فارسە بەسەر کورددا، بەڵام لەو دەمەوە کە هێشتا ساغنەبۆتەوە چ صالو سەرۆەمێك بووە جەژن دەکەینو ناهەنگ دەگێڕینو. راستییە میژوویەکەمان کردووە بەژێرەوەو لێمان بۆتە (کوردە نامۆسێ)دان بەڕاستییەکەدا بنێینو بڵێین خەڵکینە نێمە بەهەڵەداچووین. نەوەش جێگەی سەرنجە فەرەیدون ناو، لە نێو فارس و کورددا زۆرە، بەڵام کاوە ناوێك لەنێو فارسدا نییە. کەڵە نووسەرێکی ئێرانی وەك فیردەوسی ٩٤٠/٩٤١ ـ ١٠٣٠ ز. شاکارە بەنێوبانگەکەی نووسیی بەنێوی شانامە، پشتی بەداستانەکەی فەرەیدوون ـ کاوەی ئاسنگەر بەستو سەرلەنوێ بەشێوەیەك دایڕشتەوە مۆرکی هەموو گەلانی ئێرانی پێوە دیار بێت، کاوە، زوحاك دەکوژێتو ولأت رزگار دەکات. هەمور ئەو لاوانەی لە ترسی زۆرو ستەمی زوحاك رووبان لە چیاکان کردبوو دەگەڕێنەوە شارو گوندەکان، یەکێك لەو لاوانە فەرەیدوون بوو، پەنای بۆ چیای دەماوەند بردبوو، لەچیا دێتەخوارەوەو دەبێتە سەرداری گەلانی ئێران. وەك فیردەوسی دەیگێڕێتەوە، فەرەیدوون لە دایکی دەپرسێت من کێمو دەچمەوە سەر چ رەگەزو رەچەڵەکێك؟ دایکیشی لە وەڵامدا دەڵێت:

تر بشناس کز مرز ایران زمین — یکی مرد بود نام أو نابتین
ز تخم کیان برد و بیدار بود — خرد مند و گرد و بی نازار برد
ز تهمورس کرد بودش نژاد — پدر بر پدر برهمی داشت یاد [١١٤]

هۆنراوەکەی فیردەوسیم وەك خۆی شێوەنووس کردووەو بۆ لێکدانەوەی واتاکەشی لە چەندین فارسو کوردی فارسیزان پرسیارمکرد، پەیوەندی بەمەبەستی پرسیارەکەمەوە نەبوو. واتای هۆنراوەکەی

فەردەوسیو مەبەستەکەی لە نێوان فەرەیدوونو دایکیدا وەڵامی پرسیارەکەی فەرەیدوون ناداتەوە کە خۆی بسینێت کێیەو دەچێتەوە سەر چ رەگەزو نەژادێك، نازانم مامۆستاحوسەینی مەدەنی چۆن نەوەی کردۆتە بەنگە کە فەرەیدوون وەك پاڵەوانێکی شانامە، کوردە!؟ خۆ مامۆستا فارسیزانێکی چاکەو دوای زمانەکەی خۆی زمانی دوەمی ناخاوتنێتی.

هەوێنی شانامەکەی فیردەوسی مەزن، دیرۆکی دێرینو نازایەتیی کوردو میرو میرنشینەکانی شەددادی، رەوادی، حەسنەوێو مەروانییەکانەو قارەمانانی داستانەکەشی هەر لەکورد هەڵبژاردووەو رەچەڵەکی کوردیش دەباتەوە سەر نەو لاوانەی ملیان لەشمشێری بێبەزەیی زوحاك قوتار دەبێتو پەنا بۆ چیای دەماوەند دەبەن.

دەوڵەتی رەوادی سەردەمی عەببابسییەکان لە دەوروپشتی مووصڵ دامەزراو هەتا حەوتەمین سەدەی کۆچیی فەرمانڕەوایی کوردستانی دەکرد، دەوڵەتی شەددادیش هەتا ١١٦٥ز. لە باکووری نازەربایجانەوە هەتا باشووری قەفقاس پێڕادەگەیشتو دەوڵەتی حەسنەوی لە جێگەیدا دادەمەزرێت. وەك دەزانین ناو، ناوی کەس کەمو زۆر یەکێکە لە پێناسەکانی لایەنێك یا چەند لایەنێکی خوازراوی کەسەکە یا خێزان و بنەماڵەکەی، بۆ نموونە هەندێك ناو پێناسەی بیروباوەڕی ئاینیی خاوەنەکەیەتی هەرچەند هەڵبژاردەی دایکو باوکەو بەبێ ئاگاداریی خۆی و یەك لایەنە بەسەریدا سەپێنراوەو بەشێوەیەکی گشتی لەڕوانگەی:

ئاینییەوە: وەك موحەمەد، عەلی، دەرویش، زەردەشت .

ئاینزاوە: وەك حوسەین و عەببباس وهەمزە لای شیعەکان .

میژوویییەوە: وەك نەورۆز، سمکۆ، پێشەوا،مەهاباد

نەتەوەیی و رامیاریییەوە: وەك شۆڕش، نیشتمان، نەبەز، بڕوا، سەنگەر

جوگرافیاییەوە: وەك گەرمیان، کوێستان، چیا، ڕووبار، سەفین،فێنك

سروشتییەوە: وەك ڕۆژ، هەتاو، گزنگ، ئاسك، سوێسکە، پەپوولە

ژیانو یادگارییەوە: وەك مژدە، خۆشی، ژووان، بەڵێن، نەڤین، یار، کاڵێ، ئارەزوو سەرچاوەیان گرتووە. ناویش هەن تەنها لەبەرئاسکیو مۆسیقاکەی پەسەند کراون.

بەشێوەیەکی گشتی هەرناوێك لە نێو هەر نەتەوەیەکدا (لای قەرەچیش) پێشینەیەکی تایبەتی خۆی هەیە، ڕێزو خۆشەویستیو نازێکی دەداتێ هەتا بەشانازیکردنیش دەگات. ڕێکدەکەوێت کەسایەتیو ناپەدیای مرۆڤێك پێچەوانەی واتای ناوەکەیەتی وەك زەردەشت ناوی موسڵمانێکە و موحەمەد کۆمۆنیستێکی خوانەناس و دەرویش کەسێکە ڕوو لەدونیاو دەستو داوێن پیس، نموونەی دیکەش:

هەژار: کەسێکی خاوەن سامانو داراییە .

شۆرش: کەسێکی کۆنە پارێزە .

زرنگ: مرۆڤێکی گێل ودەبەنگە .

جوان: ئافرەتێکی ناشیرینە .بڕ

بڕوا: کەسێکی بێباوەڕو خۆفرۆشە... هتد. لێرەدا مەبەستم ئەو ناوانەیە پەیوەندیی بەکوردو گەلانی نێزان‌و مەزنەکانیانەوە هەیەو رەنگدانەوەیان لە ناوەکانی نەوەکانی کوردا دوای ئەو مەزنانەی وەک دیاکۆ، کەیخەسرەو، خەسرەو، دارا، کەیکاوس، کاوس، کەیقوباد، قوباد، فەرەیدون، کاوە، بارام، جەمشید، ئەردەشێر، ئەردەوان، ئەوشیروان، شیروان[116] ئەردەشێر وەک ئەوەی کوردەو شایەکی مەزنی گەلانی ئێرانیشە باوەڕ ناکەم هێشتا کوردێکی بە ناوەوە ئار ئرابێت! پرسیارەکە ئەوەیە کورد ئەردەشێری بۆ پشتگوێ خستووەو کەیخەسرەوی پێشخستووە؟ هەر چەند بە دوای وەلامێکدا بگەڕێن بۆ ئەم پرسیارەو پرسیارەکانی لە مەڕ ئەورۆزو فەرەیدوون‌و کاوەی ئاسنگەرو زوحاک، جارێ وەلامێکمان دەستناکەوێت‌ونتهالّەکەشی دەخەینە ملی چەوسانەوەی ئەتەوەیی‌و ژێردەستیی کورد‌و بێباکیی‌و بایەخ نەدانمان بە میژوو وکورتبینی خۆمان .

کورد نێوەڕاستی سەدەی حەوتەمی پێش عیسا بەرامبەر دەولّەتە بەهێزەکانی نێوچەکە، نەکەد، سۆمەر، بابل، رۆمی بێزنتە، ئەرمەن کە خاوەن دەستەلاّت‌و لەشکری فرەو پرچەک بوون، ئەگەر ئەویش فریای خۆی نەکەوتبا دەولّەتێکی یەکگرتوو دابەزرێنێت هەر زوو دوژمنەکانی سەری دەخۆن. پێداویستییەکانی سەردەمەکەو ویستی مانەوە (إرادة البقاء)و خۆپاراستن، سەرکردەیەکی لێهاتوو دەرەخسێنێت دەستەلاّتە پەرش‌و بلاّوەکەی کورد یەکدەخات‌و دەولّەتێکی بەهێز دادەمەزرێنێت. دیاکۆ ۷۰۸ ـ ٦٦٥ پز. مەزنترین سەرکردەو پێشەوای (نەتەوەیی) تا ئەو کاتە لە نێو کورددا هەلّکەوتبێت. دیاکۆ لە ٦٧٠ پز. دەولّەتی ماد ـ میدیا دادەمەزرێنێت، شاری هەمەدانیش دەکاتە پێتەخت. فلادیمیر مینۆرسکی پشتئەستوور بە هیرودۆتس لەوباوەڕدایە کە دیاکۆ یەکیکە لەسەرانی مانییەکان و زۆر تیکەڵی میدیا بوون، (دیۆکس) پش هەمان دیاکۆی دامەزرینەری میدیایە .(بروانە مینۆرسکی، سەرچاوەی پێشوو،لاپەرە ۳۷) سەرزەمینەکانی ماد ـ میدیا بریتیبوون لە ئازەربایجانی ڕۆژئاوا، باکووری کوردستان، باشووری کوردستان. بەپێی هەندێك سەرچاوەش دەلّێن دەولّەتی ماد ولاّتی فارسیشی دەگرتەوە، ئەوەش لە راستییەوە دوورنییە، چونکە دەولّەتی ماد هەر لە سەرەتای دامەزراندنییەوە هەموو ئێران‌و کوردستان‌و ئەو گەلانەی دەگرتەوە لەو سنوورەدا دەژیان.

دەولّەتی ماد- میدیا ٦٧٠ ـ ٥٢٠ پز. ماوەی ۱۵۰ ساڵ فەرمانڕەوای کرد، لە بالاّدەستیدا ناوچەکانی وەک ئازەربایجانی خۆرهەلاّتیش لەژێر فەرمانیدا بووە. ولاّتی میدیا ـ ماد، بەهۆی ئاوی زۆرو فەڕو پیتی خاك‌و دارستانی چڕو لەوەڕگای زۆرو چیا سەرکەشەکانەوە ۲۰۰۰ دوو هەزار ساڵ بەرلەدایکبوونی عیسای مەسیح ئاوەدان بووەو پەیامبەری کورد زەردەشتیش هەر لەو خاکەدا سەریهەلّداوەو ئاینەکەیی

بڵاوکردۆتەوە. مادـ میدیا لە چار دەوڵەتەکانی ناوچەکەدا تەمەنی کورتبوو،[۱۱۷] تەنها صەدو پەنجا ساڵ فەرمانڕەوابوو ۵۲۰ پ.ز. سەردەمی دوواهەمین شای مادەکان نێختێریکۆ بەدەستی ناشوورەکان دەڕووخێت،[۱۱۸] هەرچەند لەگەڵ گەلانی دیکەی نێرانیدا (نێرانیدا) تووانییان ٦٤٠ پ.ز. بەسەرکردایەتی کۆرش دەوڵەتی نەخەمەنی (کەیانی) دابمەزرێنن و لە ٦١٢ پ.ز. دەوڵەتی ناشووریش لە ناوبەرن و کوردیش لە بندەستی ناشوورەوە دەکەوێتەوە (بندەستی) نەخەمەنی. دیارە نەمەش تەواو پێچەوانەی نەوەیە کە کۆرش دەوڵەتی ماد ـ میدیا دەڕوخێنێت، بەڵام دەستەڵات هەر بەدەست مادەکان ـ میدیەکانەوە بووە، جڵەوی کار لە دەست بنەماڵەیەکەوە چۆتە دەست بنەماڵەیەکی دیکە، نەك لە نەتەوەیەکەوە بۆ نەتەوەیەك یا سەرکەوتنی فارس بەسەر کورددا، چونکە دەبینین نەو شەڕانەی دوواتر لەگەڵ یۆنان هەڵگیرسا، یۆنانەکان بە جەنگی ماد ـ میدییەکان تۆماریان کردوون بەپێچەوانەی مێژوونووسانی ئیسلامەوە کە بە جەنگەکانی فارس و یۆنان تۆمارییانکردووە.

وەك لە سەرچاوەیەکی نەڵەمانیدا بەرچاوم کەوتووە نەخەمەنی ٦٤٠ ـ ٣٣٠ پ.ز.[۱۱۹] کەوتنی ناشوور ٦١٢ پ.ز. رووخانی نەکەد ٥٣٩ پ.ز، بەوپێیە ماوەی فەرمانڕەوای ماد گومانی تێدەکەوێت و دەشێت زۆتر دامەزرابێت.[۱۲۰] نەگەر نەوە بسەلێنین کە دیاکۆ ٧٠٥ ـ ٦٦٥ پ.ز. دەوڵەتی مادـ میدیای لە ٦٧٠ پ.ز. دامەزراندووە کەواتە ٤٣ ساڵ ژیاوە (٧٠٨ — ٦٧٠ =٤٣)و کە دەوڵەتەکەشی دامەزراندووە تەمەنی ٣٨ ساڵ بووە (٧٠٨ — ٦٧٠ = ٣٨)و تەنها پێنج ساڵیش فەرمانڕەوا بووە (٦٧٠ — ٦٦٥ = ٥) بەوپێیەش ناشێت وەك هەندێك سەرچاوە دەڵێن میدیاو نەکەد پێکەوە لە ٦١٢ پ.ز. پەلاماری ناشوورەکانیان دابێت و دووای پێنج ساڵ نەبووبلاسرو نەبووخزنەسری کوڕی دووبارە لە ٦٠٧ پ.ز. پەلاماری ناشووریان دابێتەوە و دواتریش کوڕ، باوك دەکوژێت و ٥٩٦ ـ ٥٨٦ پ.ز. پەلاماری فەلەستین دەدات و شاری نۆرشەلیم ـ قودس داگیر دەکات و جوولەکەکان بەدەست بەستراوی دەهێنێتە بابل و هەتا سەردەمی فەرمانڕەوایی نرامسین پەنجا ساڵێك بەدیلی و زەبوونی دەمێننەوە هەتا کۆرشی دووەم لە ٥٣٩پ.ز. پەلاماریان دەدات و کۆتایی بەسەردەمی فەرمانڕەوایی دوورو درێژی نەکەدەکان دەهێنێت و جوولەکەکانیش نازاد دەکات و دەیانگێڕێتەوە بۆ قودس و سەرلەنوێ کۆتەڵەکەی (پەیکەر) سلێمانیش دروست دەکەنەوە.[۱۲۱]

کورد دوای هەرەسی دەوڵەتە تاقانەکەی لە مێژوودا

کۆرشی مەزن(دارا،داریۆش) شای نەخەمەنی صالی ٥٣٩ پ.ز. دەست لەگەڵ نەکەدەکان تێکەڵدەکات و بەهەردوولایان دەوڵەتی مادـ میدیا ٦٧٠ ـ ٥٢٠ پ.ز.[۱۲۲] دەڕووخێنن و رۆژگاری فەرمانڕەوایی کورد ناوادەبێت و فارسەکان خۆیاندەسەپێنن و بەنیازبوون میدیەکان لە بۆتەی فارسدا بتوێننەوە، بەڵام هەرزوو دەرکەوت نەو ئامانجەیان بۆ نایەتەدی، بۆیە بۆ خۆپاراستن لە شەڕو ناکۆکیی نێوخۆ و وروژاندنی کورد، وەك رێگە چارەیەك لە بری هەردوو ناوی فارس و ماد، وشەی ئاری بڵاودەکەنەوە وەك ناسنامەی هەردوو

نەتەوەکەو بەتێپەڕبوونی ڕۆژگاریش وشەکە دەچەسپێتو جێگەی خۆیدەگرێتو ڕووات دەبێتە ناریانو لەوێشەوە بەشێوەیەکی هەمیشەیی بووبە نێران کە سووکو ناسانتر دەهاتە سەرزمان.

نەتەوەکانی نێرانی کۆن، فارس، کورد، ئەرمەن، بلووژەکانن، لە سەدەی چوارەمینی بەر لە مەسیحەوە هەتا هێرشەکەی ئەسکەندەری مەکەدۆنیو داگیرکردنی نێرانو کوردستان، فارسو کورد وەک دوو نەتەوەی سەرەکیو هاوبەشو هاوکار، دوور لە کێشەو ململانێ ژیانیان بەسەردەبردو کورد لە هیچ ڕوویەکەوە لە فارس کەمتر نەبوو. کە هونەرمەندانی کورد نیسحاقی مووصلیو زریابی شاگردی ۷۷۰ ـ ۸٤٥ ز. جێگە پەنجەیان بە گۆرانیو مۆسیقای ڕۆژهەلاتو بەشێکی ئەوروپاشەوە داناو مۆسیقای کوردییان لەئەندەلوس بلاوکردەوە کە بناغەی مۆسیقای هەرەبەناوبانگو بەخرۆشی(فلامنگۆ)ی نیسپانییە، فارس هونەرمەندێکی لەو ناستەدا نەبوو.کورد خزمەتێکی بەرچاوو حاشاهەڵنەگری ناینی ئیسلامو زمانو زانستو وێژەی عارەبو فارسو تورکی کردووە، لێکۆڵینەوە زانستییەکانی زانا و ڕۆشنبیرانی کورد، وورد‌بوونەوەو تێڕامانو بۆچوونە قوولەکانیان لە بوارەکانی فیقهو شەرعدا، دەوڵەمەندکردنی زانستو وێژەی ئەو گەلانە بەهەوڵو کۆششی بەردەوامو شەوخوونیی، زادەی بیروبەرهەمی بەبڕشتی قەڵەمەکانیان بێ منەت دەخستە سەرخەرمانی ڕۆشنبیریی عارەبو گەلانی دیکەی موسوڵمانی وەک تورکو فارس، زانای گەورەی کورد مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس لە کتێبە بەنرخەکەیدا بەزمانی عارەبی ((علماؤنا فی خدمة العلم والدین)) هەرهەموو ئەو زانا وێژەوانە کوردانەی بەسەرکردۆتەوە هەرچەند نووسەران و مێژوونووسانی ئەو گەلانە هیچ کامیان بەکورد ناونابەنو سووکو ناسان دەیانخەنە لیستی شاعیرو نووسەرو زاناکانی خۆیانەوە، تەنانەت هەرکاتێك ناوی مەزنێکی وەک صەلاحەددینی ئەیووبیش دەهێننو شانازی بەو ڕۆڵە هەڵکەوتووەوە دەکەن کە هەتاهەتایە دەبێت قەرزار باری کوردبن، لەڕوویان هەڵنایەت بڵێن عارەبە ئەگینا دەیانوت،لەبری ئەوە دەڵێن پاڵەوانی مەزنی ئیسلام.

کورد هەمیشەو هەنووکەشی لەگەڵدا بێت کوڕی خۆیان کردۆتە قوربانی کچی خەڵك. عارەب وەک نەتەوەو وەک میراتگری ناینی ئیسلامیش لای هەرهەموو نەتەوە موسوڵمانەکانی تورك، فارس، ئەفغان، هتد.. جیا بە جیا تەماشایان دەکراو سنووردێکیان لە نێوان عارەبو ئیسلامدا کێشاوە، بەڵام کورد بەگشتی هەتا سەرەتای سەدەی بیستەمو دامەزراندنی دەوڵەتە نوێیەکانی عێراق، سووریا، ئوردونی هاشمی، نێرانی ڕەزا شا، تورکیای مستەفا کەمال، ئەو سنووریان نەکێشابوو، نازی ئیسلامەتییان نەك هەر بەعارەبو خەلیفەکانی، بەسوڵتانەکانی تورکیش دەدا وەک هێماو سونبولی ئاینەکەو جێگری پەیامبەر(د.خ)، ئەوانیش هەرگیز ئاوڕێکی خێریان لێنەداوەتەوە، کەمو زۆر پاداشتێکی ئەو هەموو هەوڵو ماندوو بوونەی بدەنەوە، خوا هەڵناگرێت ڕەنگە لە چاکترین باردا وتوویانە برا بچووك نەبوویتایە!

زنجیرەی جەنگو پێکدادانەکانی نێرانو عوسمانییەکان کە ٤۰۰ چوار صەد صاڵێك درێژەیانکێشاو خوێنی

یەکتریان حەلاڵکرد، کوردیش لە نێو نەو ناگرەدا کە تەڕو وشکی پێکەوە دەسوتاند، بەشێکیان هەریەیانی نێران و بەشێکیان هاوکاری عوسمانییان دەکرد و بێپەروا خوێنی کورد لە پێناو نەملا یا نەو لادا بەفیڕۆ دەڕژا، کەچی هەر بۆ نموونە شەرمیان نەکردووە لە بەراورد کردنی زمانی عارەبی، فارسی، تورکی، کوردیدا، زمانی کوردی بەتەپاڵە (باوابڵێین) دەچوێنن. بڕوانە دەڵێن چی: (عربي أول و اخر أست، فارسی شکر أست، تورکی کوهر أست، کوردی نە بود أست (خر أست)[۱۲۳]. جا من بەشبەحاڵی خۆم نازانم (نەو گروە)[۱۲۴] بەدەمی فارس یا تورك خوراوە ؟ چونکە زمانی فارسی سەردەمانێکی دوورو درێژ زمانی فەرمیی دام و دەزگاکانی دەوڵەتی عوسمانی و نەفغانستان و بەشێکی هیندستانیش بووە، بەبۆچوونی کورت و کرتی خۆم دەیدەمەوە بەڕووی تورکە عوسمانییەکانداوەهرێنمونەی شیرینی و پوختیی زمانی کوردی تەنها چەند دانە گەوهەرێکی مەحوی دەکەمە بەڵگەو باپیرانیشمان فەرموویانە ((مشتێك نموونەی خەروارێکە))

کە خوا بیدا لە هێلیکی نەدا، سەیری هەیە رێکەوت
وەنەوزم دا، نیگارم هاتە خەو، من نەمشەو خەوم پێکەوت

دوای کەوتنی دوڵەتی ماد - میدیا نیتر کورد بیرای بیر هەڵێکی بۆ نەڕەخسا خۆی بگرێتەوە و دەوڵەتێك دابمەزرێنێتەوە و خۆی لەبەر دووژمنەکانیدا رابگرێتو هەستێتەوە، هەرچەند خۆ هەر بەتەنها کورد نەبوو شەڕی گەورەو چارەنووسسازی دۆڕاندبێتو دەسەڵاتی رامیاریو فەرمانڕەوایی لەدەست دەرچووبێت، دەوڵەتی عوسمانیی - تورك چەندین شەڕی گەورەی دۆڕاند وەك شەڕەکانی قرم، بالکان، قەفقاس، میصر، سوریاو فەلەستینو دواتریش لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا ژێرکەوتو نابوتیش بوو، پەیمانی ناگریەستی (مودروس)ی پڕ لەشەرمەزاریان پێ مۆرکرد. نێران لە سەردەمی کۆرشدا چ کارەساتێکی سەربازیان بەسەرداهاتو دەوڵەتەکەشیان بە دەستی نەسکەندەری مەکەدۆنی رووخا، دواتریش شکستەکانیان لەبەردەم لەشکری موسوڵمانانداندا لەهەردوو جەنگی زیقار، قادسیەداو هەرەسهێنانی دەوڵەتی ساسانی،ئەوە جگە لە ژێرکەوتنە گەورەکەیان لە شەڕی چالدێراندا بە دەستی عوسمانییەکان.لە جەنگی یەکەمی جیهانیشدا هەرچەندە بێلایەنیش بوون پارێزگاری وڵاتەکەیان بۆ نەکراو رووسەکان باکوورو بەریتانییەکانیش باشووری نێرانیان داگیرکرد، تەنانەت سەردەمێك نێران کەوتە بندەستی نەفغانو شا تەهماسەب (تەهمان سپی)یش دیل دەکەنو دواتر کوشتیان.پێشەوا قازی محەمەد سەرۆکی کۆماری کوردستان لەکاتی دادگاییکردنەکەیدا بە ژەنەرالە ترسنۆکەکانی نێران دەڵێت(نێوە، نەفسەرانی هەمان نەو سوپایەن لە دەمی شەڕەکان و گیان لەسەردەستیدا رێگەی هەڵاتنتان گرتەبەر و نەو شیعرەی شاعیری مەزن (فیردەوسی)تان بەجێهێنا کە دەڵێ:

همه سربسر پشت بدشمن کنیم
ڤزان یەکه خود را بکشتن دهیم

مانای هۆنراوەکە: هەموومان پێکەوە پشت لە دوژمن بکەین چاکترە لەوەی خۆمان بەکوشت بدەین.

نەی عارەب خۆ نەوانیش هەردوو دەوڵەتی نومەویو عەباسییان لەدەستدا. سەردەمی نوێش

ئەڵمانەکان هەردوو جەنگی یەکەم ١٩١٤ـ١٩١٧و دووەمی جیهان ١٩٣٩ـ١٩٤٥ یان دۆڕاندو ئالای سپیان بەرز کردەوە. فەرەنسا شەڕەکانی ١٨٧٠ دەدۆڕێنێتو لە جەنگی دووەمیشدا لەشکری ئەڵمانیا لە ١٩٣٩ دا سەرتاپای وڵاتەکەیانی داگیر کرد، یابانەکانیش لەوان خراپتریان لێقەوما، شەڕی دووەمی جیهانیشیان دۆڕاندو بەرشالاوی بۆمبای ئەتۆمیش کەوتنو وڵاتیان وێران بوو، ئەوانیش ئالای سپیان بەرز کردەوە. وڵاتانی بالکان، بولگاریا، هەنگاریا، صربیا چەندین سەدە ژێر چەپۆک بوون، وڵاتانی ئاسیای ناوەند، باکووری ئەفەریقا بەتایبەتی میسر بەرودووا کەوتنە بندەستی دەوڵەتانی عوسمانی،فەرەنسای سەردەمی ناپۆلیۆن،بەریتانیا. وڵاتی حەبەشەش کەوتە ژێر پۆستالێ سەربازەکانی مۆسۆلۆنی، جولەکەکانی کە وەک ناردی نێودڕکان هەر کۆمەڵەیەک و لە قۆژبنێکی نەم سەر زەمینەدا گیرسانەوە، زەقترین نموونەی ئەو گەلانەن کە هەر هەمرویان سەردەمی ژێر دەستیی و کەرتوپەرتییان تێپەڕاندو زوو یا درەنگ دەوڵەتی ئەتەوەیی سەربەخۆیان دامەزراند یا سەرلەنوێ دامەزراندەوە تەنها کورد مایەپووچ و هەناسە سارد هەربە ژێر دەستیی و کەرتو پەرتی مایەوە!

دەوڵەتی ماد ئەو کەوتنەی کەوتو هەڵنەستایەوە،دیاردەیەکی مێژوویی ناوازەو کەم وێنەیە، دەخوازێت دڵسۆزانە خۆمانی پێوە ماندوو بکەین و مێژوونووسانو لێکۆڵەرەوەکانمان بایەخی تایبەتی پێبدەنو هۆکارە سەرەکیی و لاوەکییەکانی بدۆزنەوەو رایەڵە شاردراوەکانی بەهێنەروو، وەڵامی ئەو پرسیارانەش بدەینەوە ئایا ماد ـ میدیا هەر دەوڵەتێکی ئاری ـ ئێرانی بوو، یا هۆزگەلێکی کورد دەوڵەتەکەی دامەزراندو بەناوی مادەوە ناسرا؟[١٢٥] کاوەی ئاسنگەرو زوحاکی نەژدەهاك لەسەر شان، کامیان کوردە؟ نەورۆز جەژنی سەرکەوتنی کوردە بەسەر دوژمندا، یا رۆژی سەرکەوتنی دوژمنە بەسەرکوردا؟! کۆرش (دەڵێن کوردە وکوڕی شای مادەکانە) بۆدەوڵەتەکەی باوکی رووخاند .....زۆر پرسیاری دیکەش.

تەنها نەتەوەیەك بیکەنە پێوانە و بەکورد بەراوردی بکەین نەتەوەی نەرمەنە، ئەوانیش لە هەمان شۆڕێنو کاتی کوردا یەکەمین دەوڵەتیان لە سەدەی ٦ پز. دامەزراند، بەر لە کوردیش ئاینی عیسایی لە نێویاندا بڵاو بووەوە، ئەوانیش کە دەستەڵاتی رامیاریان لە دستەرچوو کەوتنە بندەستی رۆمەکانو چەند جارێکیش وەك لەسالی ٣٨٧ زایندا رووبداو وڵاتەکەیان لە نێوان ساسانەکانو رۆمی بێزنتەدا دابەشکرا. سەرەتای سەدەی١٨ی زاینیش دەکەونە بندەستی نیسلامو جارێکی دیکەش سەرلەنوێ دەکەونەوە ژێر چەپۆکی رۆمی بێزنتەو ئەجا تورکە سەلجووقەکانو وڵاتەکەشیان وەك کوردستان دەبێتە شەڕگەی پەلامارو پێکدادانی تەتەر، مەغۆل، عوسمانییەکانو ئێران. کە ئێرانیش جەنگەکانی ١٨٢٦ـ ١٨٢٨ز. بە رووسەکان دۆڕاند بە پێی رێککەوتنەکەی (ترکمان چای) ئێرانیان، هەرێمەکانی رۆژهەڵات بوونە موولکی رووسیا کە بەشێك لە کوردستانیشی تێدا بوو.لە صالی ١٨١٣دا و دوای بەستنی پەیمانی گوڵستان لە نێوان ئێران و روسیای تزاریی،چەند مەڵبەندێکی کوردستان بەر روسیا کەوتن لە ویلایەتی ئەلیزابیس پۆڵ دەژیان دواتر

یەیانی تورکمان چای صالّی ۱۸۲۸ بەشێك لە کوردانی ویلایەتی نیرەوان و دواتر کوردانی قارس و ئەردەهانیش کەوتنە بەر روسیا بەلاّم ۱۹۲۱/۳/۲۱ بەپێی رێکەوتنی سۆڤێت و تورکیا، قارس وئەردەهان ئرانەوە بە تورکیا و ئەو کوردانەی لە سۆڤێت مانەوە لە مەلّبەندی نالین و ئالاگۆزی سەر بە ئەرمەنستان دەژیان و ژمارەیان دوای دووەمین جەنگی جیهان بیست و شەش هەزار کورد دەبوون. لەتورکیاش مانگی مایسی ۱۹۳۲ یاسایەك دەرچوو صەدان هەزار کورد لە مەلّبەندەکانی خۆیان گوێزرانەوە بۆ ئەو مەلّبەندانەی رێژەی کورد تیایاندا ۵٪ پتر پێك ناهێنن و یاساکە بەڕاشکاوی دەلّێت ئەوانەی زمانی زگماکیان تورکی نەبێت نابێت گوندەکانیان دروست بکەنەوە و ناوچەکان ناوەدان بکەنەوە، وەزیری ناوخۆ دەتوانێت ئەوەی کراویشە تێکی بداتەوە. ئەمەش پێچەوانەی بەندی ۳۸ی رێککەوتنی لۆزانە کە: حکومەتی تورکیا بەلّێن دەدات دەستەبەری ژیان و مافەکانی دانیشتوانی تورکیا لە ئەستۆ بگرێت. بەندی ۳۹: رێگری لە هیچ زمانێك ناکرێت لە ناخاوتن، بەلّگەنامەی بازرگانی، کاروباری نایینی، چاپەمەنی و هەرجۆرە بلاّوکراوەیەك و کۆبوونەوەی ناشکرادا. لە جەنگی جیهانی یەکەمدا ۱۹۱٤ ـ ۱۹۱۸ تورکیا بە بیانوی پاشەکشەکردن لەبەرامبەر هێزەکانی روسیا ۷۰۰،۰۰۰حەوت سەد هەزار کورد لە زێدی خۆیان رادەگوێزێت و ژمارەیەکی زۆریشیان لەناوچون. (د. قاسملۆ، سەرچاوەی پێشو ل ۵۰) دواتریش بە پێی پەیمانی سایکس ـ بیکۆی نێوان بەریتانیاو فەرەنسا، خۆرئاوای ئەرمینیا کەوتە بندەستی رووسیا. ئەرمەنەکان سۆزێکیان بەرامبەر رووسیا هەبوو، لە جەنگەکانی نێوان رووسیاو عوسمانییەکاندا بەنهێنیو بە ئاشکرا دژی عوسمانییەکان دەجەنگان، ئەوەبوو تورك قەلاّچۆکردن، کوردیش سۆزێکی بەرامبەر عوسمانیەکان لە دلّدا بوو، بە گشتیش لە پاڵ عوسمانییەکاندا دژی دوژمنەکانیان دەجەنگان، بەلاّم نە عوسمانییەکان شتێکیان بۆ کورد کرد نە ئەوروپاش رابوردووی لە بیر کرد. ئەرمەنەکان هەر نەبێت لە رووی رۆشنبیریەوە زۆر لە پێش کوردەوە بوون، ئەوان دەیەمین ئەتەوەی سەرزەوین رۆژنامەی خۆیان هەبووە، صالّی ۱۷۹٤ یەکەمین رۆژنامەیان بلاّو کردەوەو لەو بوارەدا پێش ئەمەریکاو تورکیا کەوتنو هەر لە ۱۸۷۷ پێشەوە رێکخراوی رامیاریان دامەزراند، رێکخراوی هنجاك (زەنگ) لە صالّی ۱۸۷۷ داو رێکخراوی داشناق (یەکگرتن) لە ۱۸۹۰ دا.

کوردیش بە ژێر چەپۆکیی وداماویی بێ دۆست و پشتیوان
سەرسەختانە زمان و هونەرو وێژەوداب ونەریتی خۆیان
مەردانە دەپاراست و بزرنەکردکوردسەربەخۆیی لە دەستدا،
بەلاّم هەرگیز تایبە تمەندییە نەتەوەییەکانی
نەدۆراندشانازیکردن بە کوردبون و خۆشویستنی
کوردستان لە هەستونەستیدا هەرهەڵدەکشا و هەر هەڵدەکشێت

مرۆڤ که له دایك دەبێت نازاده، چۆن دیلی دەکەن؟
(عومەری خەتتاب د.خ)

والی بەصرا، زیادی کوڕی باوکی (زیاد ابن أبیه)
خوێنرێژێکی دڵڕەق و بێبەزەیی بوو،
عارەبێکی دەشتەکی دەکوژێت و پێیدەڵێت
باڵ بەگەردنم بێتاوانیت،
بەڵام کوشتنی تۆ، دەبێتە پەند و
میللەت دەهێنێتە سەر ڕێگای ڕاست!

وەك ناشکرایە یەکەمین پرێشکی ئاینی ئیسلام لە شاری مەککەوە بە ڕابەرایەتیی پەیامبەری یەزدان محەمەدی کوڕی عەبدوڵڵای کوڕی عەبدولموتەلیبی هاشیمی چەخماخە دەدات و دادەگیرسێت,پەیامبەری ئیسلام محەمەدی کوڕی عەبدوڵڵا کوڕی عەبدلموتەلیب (د.خ) ڕۆژی ٢٠/٤/٥٧١ز.لەخێزانێکی هەژارو دەستکورتی دانیشتوی شاری مەککە لە دایکبووە، لە هەمان نەو صاڵەدا کە نەبرەهە هێرش دەکاتە سەر شارەکەو پێشەنگی لەشکرەکەی چەند فیلێك بوون، بەو هۆیەوە نەو صاڵە لە میژووی ئیسلامدا بە صاڵی فیل ناودەبرێت.دەتوانین قۆناغەکانی ژیانی پەیامبەر(د.ل.) و سەرەتاکانی سەرهەڵدان و بڵاوبوونەوەی ئاینەکە بەسەر چەند قۆناغێکدا دابەش بکەین:

١ــ سەرەتای ناشکراکردنی پەیامەکە : موحەمەد صاڵی٥٩٦ز.لە تەمەنی ٢٥ صاڵیدا یەکەمین هاوسەرگیریی خۆی لەگەڵ خەدیجەی کچی خوەیلید(خ.ل)پێکهێنا. ٦١٠/٨/٦ز. لە تەمەنی چل صاڵیدا پەیامی یەزدانی بۆ دێتو بەهۆی جوبرەئیلەوە مژدەی پێدەدرێت یەزدانی مەزن هەڵیبژاردووە بۆ هۆشیارکردنەوەی گەلەکەیی و ناسینی یەزدانی تاك و تەنیا. دواتر بەهۆی فریشتەیەکی دیکەوە یەکەمین فەرمانی یەزدانی پێدەگات لە شێوەی یەکەمین سورەتی قورئاندا (اقرأ، اقرأ بآسم ربك الذی علّمَ بآلقلم عَلّمَ آلأنسان مالم یعلم).

٢ ـ بانگەوازی نهێنی : لە ماوەی دوازدە صاڵێکدا بڵاوکردنەوەی ئاینەکە بەشێوەیەکی نهێنی و لەو بارودۆخە سەختەی موسوڵمانەکاندا بەدەست تۆقاندنو نازاردانی قورەیشەوە، پەیامبەر دڵنیابوو بەو ژمارە کەمەوە کە بە پیاوو ئافرەتەوە تەنها ٤٠ چل موسوڵمان بوون، ناتوانن بەرەنگاریی سەرکردەکانی هۆزی قورەیش بکەن، ئایەتی (فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ، إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ) (سوورە تی

حجر: ٩٤- ٩٥) ملکەچی فەرمانەکان بەو پشت لەوانە بکە هاوبەش بۆ یەزدان پەیدا دەکەن، نێمە لەو تەنەش پاراستوومانی گالتەت پێدەکەن. بۆ بلاو کردنەوەی پەیامەکە لە نێو بنەماڵەی بەنی سەقیفەدا تە گەورەترین هۆزەکانی یەثریب (مەدینە) بوو، پەیامبەرو یارانی روو دەکەنە ئەو شارە کە پێشتر بەهۆی ەیدی کوڕی حاریسەوە کە لە عەقەبە پەیوەندی بەچەند کەسێکی هەردوو تیرەی ئەوس و خەزرەجەوە کردبوو، حەوت لەوانە باوەڕ بە پەیامبەر دەکەن و هەوالی پەیامبەرییەکەشی لە شارەکەدا بلاو دەکەنەوە. بەکەمین کۆچکردنی ناچاریی لە مێژووی نیسلامدا، دەرباز بوونی دە پیاوو چوار ئافرەتو بە دووی نەولنیشدا ٧٣ پیاوو ١٣ ئافرەت بە منداڵەکانیانەوە لە دەریای سوور دەپەڕنەوە بۆ یەمەن و لەوێوە پەنا دەبەنە بەر شای ولاتی حەبەشە، شا نەججاشی. ئەو پەنا بردنە یەکەمین کاردانەوەیە لە مێژووی نیسلامدا دژی چەوساندنەوەی ئاینیی کە بە هەوڵدانە سەرنەکەوتووەکەی تیرۆر کردنی موحەممەد(د.خ) لە مەککە گەیشتبووە ئەوپەڕی کە سەردارانی قورەیش لە کۆبوونەوەکەی (دار الندوة) بڕیاریاندا هەرچۆنێك بێت پەیامبەر بکوژن. لێرەدا بەپێی خوێندەری هێژای دەهێنمەوە کە شای ولاتی حەبەشە، شا نەججاشی یەکێك بوو لەوانەی کە پەیامبەر(د.خ) لە مانگی زیلحەجە/ساڵی ٦ ی کۆچی بەرامبەر مانگی مایس/ساڵی ٦٢٨ ز. نامەی بۆ ناردبوون، داوایان لێدەکات باوەڕی پێبهێنن و بە نێردراو و پەیام هێنەری یەزدان بیناسن و دەستبەرداری ئاینەکانیان بن و بێنە سەر ئاینی نیسلام . ئەوانە بریتی بوون لە:

- هێرقل، شای ڕۆم .
- حاریسی غەسسانی، سەرداری حۆران .
- نەججاشی، شای حەبەشە .
- جیفروعەبد، سەرداری عومان .
- مونزیری کوڕی ساوا . جگە لە هێرقل و نەججاشی کە داواکەیان دایەدواوە،ئەوانی دیکە باوەڕیان پێداو بوونە موسوڵمان .

٣ - کۆچ و کۆچڕەوی بەکۆمەڵ : ڕۆژی پێنجشەممەی مانگی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی ٦٢٤ز. پەیامبەر لە تەمەنی ٥٣ ساڵیدا لەگەڵ هاوبیرەکانیدا لە مەککەوە ڕوو دەکەنە مەدینە. پشتیوانی ڕاستەقینەی پەیامبەر لە مەدینە ئەو کەسانەی هەردوو تیرەی ئەوس و خەزرەج بوون کە دوو ساڵ پێشتر لەکاتی حەجکردندا بەدوو پۆستە: پۆستەی یەکەم٩ئۆ کەس لە ئەوس و ٣ سێ کەس لە خەزرەج و ساڵی دواتریش بەسەر یەکەوە ٧٣حەفتاو سێ پیاوو دوو ٢ ئافرەت باوەڕیانهێناوموسوڵمان بوون . شایانی وتنە هەتا ئەو کاتە بانگ نەدەدرا، بەڵکو دووای دروستکردنی مزگەوتەکەی پەیامبەر (د.خ) لە شاری (یەسریب) مەدینە،بانگی موحەممەد بە ئاشکرا دەدرا کە بانگهێشتی موسوڵمانەکانی دەکرد بۆ نەجامدانی نوێژ لەکاتی خۆیداکە بریتیبوو لە تەنها دوو ڕکاعەت و دووای موعجیزەی نیسراومیعراج و هەڵکشانی

پەیامبەر بۆ ئاسمانەکان، نوێژەکان بوون بەپێنج رکاعەت، بەڵام شایەتمان لەیەکەمین ساتەکانی بانگەوازەکەوە مەرجی سەرەکی و هەرە گرنگی باوەڕهێنان بوو بە پەیامبەر (د . خ) .

٤ ـ دیاریکردنی بنەماکانی دەوڵەتەکەی مەدینە: پەیامبەر(د.خ) کە مزگەوتی (قوباء)ی لە مەدینە دروستکرد, ئەوە یەکەمین بەردی بناغەی دامەزراندنی دەوڵەتی نیسلام بوو لەسەر بنەمای چەند یاسایەکی سەرەتایی گرنگ:

ا ـ ئاشتی و پێکەوەژیانی موسڵمانان و ناموسڵمانان، عەرەب و جوولەکە، ئەوس و خەزرەج دوور لە هەموو دیاردەیەکی تووندو تیژیی.

ب ـ هەموان لەبەردەم یاسادا یەکسانن.

ج ـ هەر تاوانکارێك تەنها خۆی بەرپرسیارە لە تاوانەکەی و لەبری ئەو کەس سزا نادرێت.

د ـ پارێزگاریکردنی شارەکە لە ناشتیو شەڕداو دابینکردنی خەرجیی شەڕیش نەرکی سەرشانی هەمووانە.

جوولەکە مانەوەی خۆیان لە شارەکەدا لەسەر کەڵك وەرگرتن لە ناکۆکییەکانی نێوان ئەوس و خەزرەج و بەردەوام تیژ کردنیان لە یەکتر زامنکردبوو، یاساکانی پەیامبەر لە بەرژەوەندی ئەوان نەبوو.

٥ ـ یەکەمین سەرکەوتنی سەربازیی: ساڵی ٦٢٧ ز. پەیامبەر(د .خ) بە ١٣٠٠ موسڵمانەوە گەڕانەوە مەککە بۆ ئەنجامدانی حەج و عەمرەو پێشاندانی هێزی موسڵمانان بە قورەیش و بەستنی پەیمانی خودەییە،بەدوای ئەوەدا موسوڵمانەکان هەست بە هێزو توانای سەربازیی خۆیان دەکەن و بۆتۆڵە سەندنەوە و قەرەبووکردنەوەی تاڵانکردنی ماڵو سامانیان لە بتپەرستان، پلانی پەلاماردانی کاروانێکی بازرگانیی قورەیش دەدەن کە موعاویەی کوڕی ئەبو سوفیان سەرکردایەتیی دەکردو بەجەنگی بەدر ناویانگی سەند.

جەنگی بەدر، رۆژی ١٧ی رەمەزانی دووەم ساڵی کۆچ(٦٢٦ز.) پەلامارو دەستبەسەرا گرتنی کاروانێکی بازرگانیی ئەبوسوفیان بووکەلە شامەوە دەگەڕایەوە بۆ مەککە. ئامانجی هێرشەکە لوت شکاندنی سەردارانی قورەیشو قەرەبووکردنەوەی ماڵو سامانی موسڵمانە کۆچکردووەکان بووکە قورەیش لە مەککە دەستی بەسەردا گرتبوو. هێزی موسڵمانەکان سەرکەوتنێکی بەرچاوو سامانو دارایەکی چاکیان دەستکەوت. بەڵام جەنگی نوحود سەرکردەکانی قورەیش هەڵیانگیرساند لە ١٥ی مانگی شەوالی ساڵی ٣ سێیەمی کۆچ (٦٢٧ ز.)بۆ تۆڵەسەندنەوەی شکستەکەی جەنگی بەدر.

٦ ـ حەجی ماڵئاوایی، هەستانەوەو گرتنی مەککە: ساڵی ١٠کۆچ /٦٣١ ز. پەیامبەر (د.خ) یەکەمین حەجو دوا حەجی کابەی ماڵی خوا دەکات، مەرگ مۆڵەتی نەدا ساڵی داهاتوو حەج بکاتەوە. ئەو کاتە ژمارەی موسڵمانان گەیشتە ١٠٠،٠٠٠صەد هەزارمرۆڤ و رزگارکردنی شاری مەککەش لەبەردەستدابوو.

۲ـ کۆچیدوایی پەیامبەر: کە پەیامبەر(د.خ)ڕۆژی ٦٣٢/٦/٨لەتەمەنی ٦٣ساڵیداکۆچیدواییکرد و لە سەرگوتەکەی مەدینە لە تەنیشت عائیشەوە (خ .ل) نێژرا.منداڵەکانیشی جگە لە ئیبراهیم کە لە (مارییەی قیبتی) یە، هەموو منداڵەکانی دیکەی لە خەدیجەی کچی خوەیلیدن (خ .ل): قاسم، فاتیمە، زەینەب،ڕوقییە، نوم کەلسووم، فاتیمە،عەبدڵلا . کوڕەکان هەر بە منداڵی مردن وکچەکانیش(خ .ل) هەموویان بەر لە پەیامبەر(د.خ) مردن جگە لە فاتیمەی زەهرا (خ.ل)کە شەش مانگ دووای کۆچیدوایی پەیامبەر،کۆچیدووایکرد. زەینەب ساڵی ٨کۆچ لەتەمەنی ٣١ ساڵیدا مردووە، قاسم کەمتر لەساڵێك ژیاوە، ڕوقییە ساڵی ٢ کۆچ لەتەمەنی ٢٤ ساڵیدا و نوم کولسووم ٩ کۆچ لەتەمەنی٢٨ ساڵیدا و فاتیمەش ساڵی١١ی کۆچ لەتەمەنی ٢٩ ساڵیدا مرد بەڵام عەبدڵلا کەمتر لەساڵێك و ئیبراهیمیش ٢٣ مانگ ژیاون . هەتا خەدیجە لە ژیاندابوو، تاکە هاوسەرینی پەیامبەر بوو،بەڵام دووای ئەو، ژمارەیەکی زۆر ژنی هێنا خوالێبان رازیبێت:(عائیشەی کچی ئەبوبەکر،زەینەب کچی جەحش،حەفسەی کچی عومەری خەتتاب،نوم سەلە، جوریەیەی کچی حاریس،سەفیەیەی کچی حەی کوڕی ئەختوبی جوولەکە، سەودە کچی زەمغە، هیند کچی یەزید،مەیمونە کچی حاریسی هیلالی (خوشکی ئەبوسوفیان)، زەینەب کچی خوزەیمە، نوم حەبیبە (پێشتر ژنی عەبدوڵلای کوری جەحش بوو)،فاتیمە کچی سەریع،ئەسما کچی سەیاك، هێلە کچی قەیس،فاتیمە کچی زوحاك،ڕەیحانە(لەشکڕی بەنی قورەیزەدا دیلکرا)،زەینەب کچی یەزید،ماریای قیبتی لەمیسرەوە بە دیاری بۆی هاتبوو،نوم شەریك .) بروانە تەها وەهاب، ئایا قورئان ڕەنگدانەوەی سەردەمی خۆیەتی،چ٢، ٢٠٠٤.

ئەوانە ژمارەی هەموو هاوسەرەکانی پەیامبەرن لە هەموو ژیانیدا نەك لەیەك کاتدا. لەیەك کاتدا هەرگیز لە ٧ حەوت هاوسەر پتری نەبووە . شایانی وتنە پەیامبەر (د.خ) ساڵی ٥٦٩ زایینی لەتەمەنی ٢٥ ساڵیدابوو کە خەدیجەی تەمەن ٤٠ ساڵانی ماڕەکرد، جگە لە عائیشەش هەر هەموو هاوسەرەکانی پەیامبەر بێوەژن بوون .! بەڵام سەرچاوە ئیسلامییەکان بەگشتیی جەخت لەوە دەکەن کە:

هاوسەرەکانی پەیامبەر	لەدایکبوون	تەمەنی هاوسەرەکە	تەمەنی پەیامبەر	ماوەی هاوسەرگیریی	کۆچیدوایی
١ ـ خەدیجەی کچی خوەیلید	٦٨ پێك.	٤٠	٢٥	٢٥	٠٣ پێك.
٢ـ سەودەی کچی زەمعە	٦٨ پێك.	٦٥	٥٠	١١	٠٢ پێك.
٣ـ عائیشەی کچی ئەبوبەکر	٩ پێك.	١٠	٥٣	١٤	٢٤ ك.
٤ـ حەفسەی کچی عومەر	١٨ پێك.	٢١	٥٥	٠٨	٤١ ك.
٥ـ زەینەب کچی خوزەیمە	٢٦ پێك.	٢٩	٥٥	٠٨ مانگ	٠٤ ك.
٦ـ هند کچی حوزەیفە	٣٠ پێك.	٢٤	٥٦	٠٧	٢٠ ك.
٧ـ زەینەب کچی جەحش	٣٠ پێك.	٢٥	٥٧	٠٦	٢٠ ك.

٨ـ جومێریەی کچی حاریس	١٦ پك.	٢١	٥٧	٠٦	٥٦ ك.
٩ـ صەفییەی کچی حوێی	١٠ پك.	١٧	٥٩	٠٤	٥٠ ك.
١٠ـ رەملەی کچی نەبوسوفیان	٣٠پك.	٣٧	٥٩	٠٤	٤٤ ك.
١١ـ مەیموونەی کچی حاریس	١٨ پك.	٢٥	٥٩	٠٤	٤١ ك.

ئەبو بەکر(خ.ل) : ناوی عەبدوللا کوڕی ئەبی قوحافە کوڕی عوسمان کوڕی عامیری تەمیمییە، ئەبووبەکر نازناوێتی، صالی ٥٧٣ ز. لە مەککە لە دایکبووە. دوو صال لە پەیامبەر گەورەتر بوو، راستەوخۆ بێ کێشەو بگرەو بەردەیەکی ئەوتۆ بوو بە جێگری پەیامبەر(د.خ) ئەوس‌و خەزرەج هەردوولایان لە کۆبوونەوەکەی (سەقیفەی بەنی ساعیدە)دا دەنگیان پێدا، ئەویش وتارێکی کاریگەری خوێندەوە هەتا ئەمرۆش هیچ سەرکردەیەك وتارێکی جوانتری بەدەمدا نەهاتووە، دڵی خۆی بۆ جەماوەرەکەی بکاتەوەو ئەرك و مافەکانی خۆی‌و ئەوانیش روون و ناشکرا دیاربکات‌و بەرنامەی حکومەتەکەی بخاتە بەرچاو (ئێوە منتان هەڵبژاردووە بە رابەر، بەڵام من لە ئێوە چاکتر نیم، کاری چاکم کرد پشتیوانم بن، کاری چەوتم کرد بۆم راست بکەنەوە. بێهێز بە وەرگرتنەوەی مافەکەی بەهێز دەکەم، بەهێزیش لای من بێهێزە‌و هەرچییەکی زەوت کردووە دەیدەمەوە بە خاوەنەکانی. پشت لە جیهاد بکەن سەرشۆڕ دەبن، گوێڕایەڵ بن تا منیش گوێڕایەڵی یەزدان‌و پەیامبەرەکەی بم، گەر سەرپێچیم کرد ئێوەش سەرپێچی فەرمانەکانم بکەن)، ستراتیژی سەربازیی ئەبوبەکر لەو دوو صالەی فەرمانڕەوایدا رزگار کردنی شام بوو لە چنگی بێزنتەکان‌و دوورخستنەوەیان لە بەندەرو رێگاکانی بازرگانی نێوان عێراق‌و میصر. هەرقل قەڵاڵی بێزنتە ناگاداری بەرنامەکەی ئەبوبەکر بوو، دووصەد هەزار جەنگاوەری لە ڕۆم و عەرەبەکانی شام و دەوڵەتی غەساسینە و ئەرمەن ئامادە کرد، هەرچەندە لەشکری ئیسلام سەرکەوت، بەڵام شام هەتا سەردەمی خەلیفە عومەر(خ .ل) رزگار نەکرا.

عومەری کوڕی خەتتاب (خ .ل)، دووەمین خەلیفەی دەوڵەتی ئیسلامییە، کوڕی نەوفەل کوڕی عودەی، لە بنەماڵە دەست ڕۆیشتووەکانی قورەیشە، باوکیشی یەکێك بوو لە پێشەواکانی قورەیش . عومەرکوڕی خەتتاب (خ .ل) خوێندەوار بوو، لە تەمەنی ٢٦ صالیدا موسڵمان بوو. صالی ١٣ك/ ٦٢٣ز. دەبێتە خەلیفە. لەشکرکێشییەکانی سەردەمی خەلیفە ئەبوبەکر لە سەردەمی خەلیفە عومەردا ٦٣٤ـ ٦٤٤ ز. دڕێژەی پێدراو وڵاتی شام لە چنگی بێزنتە دەردەهێنراو و عێراق وکوردستانیش لە ژێر دەستی دەوڵەتی ساسانی رزگار کران. سەرکردەی لەشکری ئیسلام، سەعدی کوڕی نەبی وەققاص کوردێك بەنێوی قوباد دەکاتە فەرماندەی هێزەکانی حەلوان (قەسری شیرین) و لە نامەیەکدا پرسیار لە خەلیفە دەکات ئایا بەردەوام بێت لە پێشڕەویکردن ؟ خەلیفە عومەر(خ .ل) لە وەڵامدا نووسیوێتی: خۆزگە لە نێوان دەشتەکانی عێراق‌و چیاکاندا(مەبەستی کوردستانی باشوورە) شوورەیەك هەبوایە ڕێگەی نەدایە هیچ لایەکمان سنوور ببەزێنین. نێمە دەشتەکانمان بەسە، پاراستنی لەشکر باشترە لە تاڵانی‌و

ستکموت(ئەنفال). دەقەکەش بەجۆرەیە وەک موحەمەد جەمیل رۆژبەیانی نوسیویەتی: (وددت لو بین نساد والجبل سدا لایخلصون الینا ولا نخلص الیهم و حسبنا من الریف، انی آثرت سلامة الجند علی لاتعلن)[١٢٧] لە نامەیەکی دیکەشدا ژیری و هەڵکەوتوویی خەلیفە وەک سەرکردەیەکی بە ئەزموون و قاڵبوو مردەکەوێت (ان قف مکانك ولا تتبعهم واتخذ للمسلمین دار هجرة و منزل جهاد و لا تجعل بینی و بین مسلمین بحراً)[١٢٨] فەرمانێکی بنبڕ بە سەعد دەدات: لە شوێنی خۆت بوەستە، مەبەستی لەو شوێنەیە تا ئەوکاتە داگیرکردووە و دوای دوژمنە بەزیوەکان مەکەوە و نەوایەکی دوورکەوتنە لە ولات (دۆرگەی عەرەب) و سەنگەری جەنگ لە پێناو نیسلامدا بۆ سەربازەکان دابین بکەو کارێک مەکە دەریا بکەوێتە نێوانمووە لەگەڵ موسوڵمانانداز. سەردەمی خەلیفە عومەر،سوپای نیسلام چەندین سەرکەوتنی مەزنی تۆمار کرد، وەک رزگارکردنی دیمەشق ١٣٥ز. داگیر کردنی شاری تسیفوون (مەدائین) پێتەختی ساسانی ٦٣٧ز. نەنتاکیيەو قودس ٦٣٨ز. شەڕەکانی خانەقینو جەلەولا کەنیزیکەی هەشت مانگی خایاند. پەلاماردانی کۆنە شارەکەی هەولێر ٢٢ك/ ٦٤٤ز.وداگیرکردنی بەسەرکردایەتیی عەقەبەی کوڕی فەرقەد. دووای داگیر کردنی شارەکانی حەلوان (قەسری شیرین)، مەندەلی (بندینجین)، داقووق (دقوقا)، توزخوورماتوو (خانیجار)، کەرکووك لە صالی ١٩ك / ٦٤٠ز . دەوڵەتی ساسان دوای شەڕەکەی نەهاوەند بەسەرکردایەتی نوعمانی کوڕی مەقرنی مەزنیی، دەوڵەتی ساسان بە تەواوەتی دەکەوێت. رۆژی ٢٦ زیلحەجەی ٢٣ك/ ٦٤٥ ز. ئەبوولوئلوئەی فەیروزی لە کاتی نوێژدا ٣ سێ خەنجەری کاریگەر لە خەلیفە عومەر(خ . ل) دەداتو سیازدە کەسیشی زامدار کردو خۆشی کوشت. زامدارەکان حەوتیان مردنو خەلیفەش دووای سێ رۆژ گیانی سپارد.خەلیفە کە زامدار دەکرێت هەر لەوێدا وتوویەتی (نەو صەگە کوشتمی). جێگەی سەرنجە پەیامبەر(د.خ) و نەبوبەکر و عومەر (خ .ل) هەرسێکییان لە تەمەنی ٦٣ صالیدا کۆچی دوواییان کردووە. عومەر لە سەرەمەرگدا دەڵێت نەگەر نەبوعوبیدەی جەراحو حوزەیفە لە ژیاندا بوونایە دەمکردن بە جێگری خۆم. بەڵام نێستا دەتوانن لە نێوان عەلی و عەبدڕەحمان (خوالێبان رازیبێت) یەکێکیان هەڵبژێرن. عەبدڵلای کوڕی عومەر لە تۆڵەی باوکیدا(خ .ل) ٣ سێ کەس دەکوژێت: جولەکەیەك، عیساییەك و کچۆڵەیەکی نەبولولونە.

داگیرکردنی کوردستانیش هەر لەسەردەمی خەلافەتی عومەردا بوو، سەعدی کوڕی تەبی وەققاص دەورووبەری شاری مووصڵ داگیر دەکات و ماوەی نێوان ٦٣٧- ٦٣٩ز. لەشکری نیسلام بەسەرکردایەتی عەییاز کوڕی غەنەم شارەکانی کوردستان، ئامەد، بایەزید، ماردین، جزیرە، روها، بۆتان، نەسیبەین، ئەرزەن، زۆزان رزگار دەکات لە چنگ دەوڵەتی رۆمی بێزنتەو بەدوای نەوانەدا ناوچەی پشدەرو شارەزووریش رزگار دەکەنو هەتا صالی ٦٥٢ ز. کوردەکانی نەو هەرێمانە جگە لە سورداش هەرهەموویان بوون بە موسڵمان.

کابان و هاوڕێکانی

مێژوونووسی عەرەب (واقیدی) دەڵێت: بیروت (پیرۆت)ی دەچێت بەپیر سوپای مەرگەیی نیسلامەوەو موسڵمان دەبێت. پیرۆت پیاوێکی کورد بوو لە زاناکانی ئاینی زەردەشتیی، لە ئاڤێستادا مژدەی هاتنی پەیامبەرێکی عارەبی خوێندبووەوەو کورد لەو رووەوە ئاگادار بوون بۆیە یەکێکی وەک جابان (کابان) وەک نوێنەری کورد بەر لە سڵێمانی فارسیو صوهەیبی رۆمی و بیلالی حەبەشیو عەددادسی نەینەوایی و نوێنەرەکانی نەجران گەیشتوتە مەککە بۆ خزمەت پەیامبەری یەزدان.

مەسعود موحەمەد دەڵێت (کورد خۆشحاڵ بووە بە هاتنی نیسلام هەتا فارسو رۆمیان لە کۆڵ بێتەوە).[۱۲۹] موحەمەدی مەردۆخی دەڵێت (کورد بە رەزامەندی خۆیان ئاینی نیسلامی قبوڵکرد).[۱۳۰]

ئەمین زەکی بەگ: (کوردەکان بینییان و تێفکرین ئەم ئاینە تازەیە بە تەواوی موافقی تەبع و وجدانیانە).

هەژاری موکریانیش لەو رووەوە لەگەڵ ئەو مێژوونووسانە هاوبیرە. حەسەن مەحموود حەمە کەریش دەڵێت: کورد بەشداریی سەرەتای بانگەوازە نهێنییەکەی نیسلامی کردووەو تالاوی زۆرو ستەمی قورەیشیەکانی چەشتووە. ئەبوو بەصیری مەیوونی کوڕی جابان یەکەمین کوردە لە کۆنجوڕی زیندانەکانی مەککەدا ئەشکەنجە دەدرا. بەو پێیە دەبێت بەر لەوەی نیسلام بگاتە کوردستان، چەند کوردێک لە نێزیکەوە باوەڕیان بە پەیامبەری یەزدان کردووەو ئەو بۆچوونانەش دەبنە بنەمایەک بۆ بۆچوونێک کە دەڵێت کورد بەر لە ١٦ك. پەیوەندی نهێنی بە سەرکردەکانی لەشکری نیسلامەوە هەبووەو ژێر بە ژێر دژی ساسانو رۆم رێککەوتون، بۆیە کە موسڵمانەکان گەیشتنە کوردستان، ناوچەکانی شاریاژێر، شارەزوور، هەورامان دژی ساسان رادەپەڕنو ناوچەکانیان بە دەستی خۆیان رزگار دەکەن.

عەحمەد جەمیل رۆژبەیانی دەڵێت (وا دیارە هەندێک لە کوردەکان هاوکاری سوپای نیسلامیان کردووەو هەموو شارەکانیان بێ شەڕو بە ئاشتی داوە بەدەستەوە)، موحەمەد ئەمین زەکی بەگیش دەڵێت: (قەومی کورد هەر وەکو موئەرێخینی موعتەبەر ئەڵێن ١٦ك/ ٦٣٧ ز. دوای فەتحی حەلوانو تکریت لەگەڵ نۆردوی ئیسلامدا تەماسیان کرد... مەرحوم ئالوس ئەفەندی لە تەفسیری (روح المعانی) دا لەگاو ئەصحابەی کیرام، باسی جابانی کوردی مەیونی ئەکا، کە نوێنەری ئەبو بصیرە بوو... مەحتەمەلە بەعزێ صەحابەی تری کوردیش بوو بێت)،[۱۳۱] جابان (کابان)ی مەیوونی (مەئمونی) یەکێکە وەک ئەو سێ باوەڕپێکراوە دڵسۆزانەی پەیامبەر(د .خ)، بیلالی حەبەشی، یاسری کوڕی عەمار، سەمییە، کە بە مەئموون ناو دەبران (خوا لێیان رازیبێت). هەرچەندە چەند سەرچاوەیەکی وەکو شەرەفخانی بتلیسیش ئەوەیان دووبارە کردۆتەوە گوایە پەیامبەر ئەفرەتی لە نوێنەری کورد (بوغدوز) کردووەو کە بینوییەتی تۆقیوە! موحەمەدێک لە قورەیش و ئازاردانو بەردباران و پلانی تیرۆرکردن ئەتۆقی بێت، لە کوردێکی ئیماندارو خۆبەخشو دوورە ولاّت دەتۆقێت؟ کورد کە بوون بە موسڵمان هاندەری سەرەکیی رزگاربوون بوو لە جەورو

ـــــی یێـمـندازەی شاکانی نێران و رۆمی بیزنتەو لە قوولایی دڵەوە نایانەکەیان پەسـەند کـردو لـە هـەمـوو ـــــی دیکـەی مـسـوڵمان پـتـر پابەنـدی فەرمانـەکانی یـەزدان و پەیامبـەر بـوون، گوومـان و دوو دڵـی و ـــــگـەرـوونەوەیان نەدەزانی وەك بەشێك لە عەرەب، سـەرزارەکی مسوڵمان و لە دڵدا بتپەرست بـن و چـەندین ـــــوشیان دەهێنایە پێشەوەو دەیانوت دەست لـە بتپەرستیی هەڵدەگرین، بـەڵام دەستبەرداری مـەی ـــــ و قومار و سووخواردن نابین، نوێژ دەکەین، بەڵام زەکات نادەین.

عوسمانی کوڕی عەففان کـوڕی نـەبیلعاص (خ .ل) سـێهەمین جێگـری پەیامبـەرەو بەتەمـەن سـێ صـاڵ لـە ـــــەکرو پێنج صاڵ لە پەیامبـەر گەنج تر بوو، بـەـێ پشت دەچێتەوە سەر پەیامبەرو کچی نـەوی مـارە ـــــووە دوو یەکەمجار روقییەو کە ئەو دەمرێت ئوم کەلسووم مارە دەکات (خ .ل).

کـارە گرنگەکانی عوسمان کەشتیگەلییەکی جەنگیی دامـەزراند وەك یەکەمین هێزی دەریایی ئیـسلام دژی ـــــتی بێزنتەو توانی هێزی دەریاییـان لـە دەریـای سـپی نێوەڕاستدا بـشکێنێت و دۆرگـەکانی قـوبرص و ـــــوس رزگار بکات. هـەر لـە سـەردەمی ئـەم خەلیفەیەشـدا قورئـان کۆکرایـەوە، بـەهۆی لێژنەیەکەوەکـە ـــــەکاتبوو لە زەیدی کوڕی سـابیت، سـەعید کوڕی عاص، عەبدوللای کـوڕی زوبیر، عەبـدولڕەحمانی کـوڕی ـــــس (خ .ل)و چوار کۆپییان لەسەر یەکەمین دەق نوسییەوەو ناردیان بـۆ هەرێمـەکانو وێنەیـەکیش لای ـــــەصەی کچی عومەر مایەوە (خ .ل) . سـەردەمی خیلافـەتی عوسمانی کـوڕی عـەففانو عـەلی کـوڕی ـــــبوتالیب (خ .ل) سـەردەمێکی جـەنجاڵو پـڕ لـە دووبـەرەکیو ململانێو پـشێویو شـەڕو شـۆڕ بـوو، ـــــجامەکەشی تیۆڕکردنی هەردوو خەلیفە کەبوو، عوسمانی کوڕی عەففان و عـەلی کوڕی نـەبووتالیب (خ .ل)وسـەرهەڵدانی ئاینزای شیعەی عـەلی(یارانی عـەلی) وکەرتوپـەرت بـوونی جیهـانی ئیـسلام لـە نێـوان هەردوو ئاینزایسوونەگەرێتی و شیعەگەرێتیدا.

ماوەی خەلافەتی چوار خەلیفەکەی ئیسلام:

خەلیفە	صاڵ	مانگ	ڕۆژ
ئەبووبەکری صدیق	٠٢	٠٨	٠٣
عومەری خەتتاب	١٠	٠٦	٠٥
عوسمان کوڕی عەففان	١٢	_	_
عەلی کوڕی ئەبوتالیب	٠٥	_	_

دوای ئەو چوار خەلیفەیە دەستەڵاتی دەوڵەت دەکەوێتە دەست ئومەوییەکان کـە بنەماڵەیـەکی ناسـراوو لقێکن لە هۆزی قورەیش. ئومەییە کوڕی عەبدلشەمس، کوڕی عەبدلەنافە .عەبدلەناف یەکـەمین ئەلقـەی زنجیرەی بنەماڵەکەیە کە لە دوو بەرەباب پێکهاتووە، بەردەبابی (بەنو ئەبیلعاص) و بەرەبابی (ئەبولعەیجا).

ئومەییە هەر لەسـەرەتاوە لەگەڵ هاشـم کـوڕی عـەبدلـەنافی مامیـدا نـاکۆك بـوو..بـەرەی ئەبولعـەیجا بـۆ

راگرتنی پارسەنگی هێز پەیوەندی دۆستانە لەگەڵ سەرکردەکانی دەوڵەتی بێزنتە دادەمەزرێنن دژی بەرەی ئومەییە، بەڵام هێشتا لە چاو نەواندا بێهێز بوون.

سەردار و پێشەوا ناسراوەکانی بەنی ئومەیە، ئەبوسوفیان و موعاوییەی کوڕی لە هەمووان بەرچاوتر بوون. موعاوییە لە شاری مەککە لە دایك بووەو یەکێکە لەوانەی درەنگ هاتنە نێو ئیسلامەوە. موعاوییە صالێ۷حەوتەمی کۆچ لە تەمەنی ۲۳ صالێدا باوەڕی بە ئیسلام کرد، کەچی یەکێك بوو لە هەرە نێزیکەکانی پەیامبەر(د .خ)و نووسەرەوەی قورئانیش بوو راستەوخۆ لە دەمی پەیامبەرەوە، هەر ئەویش فەرموودەکانی بەشێوەی گێرانەوە دەگەیاندە موسڵمانان. دوای تێرۆر کردنی خەلیفە عومەر(خ .ل)و قوڵبوونەوەی کێشەی نێوان ئیمام عەلی و عوسمانی کوڕی عەففان (خ .ل)کە نومەوییەکان لایەنی عوسمانیان دەگرت کە خزمیانەو رۆڵی کاریگەریان دەبینی لە تێژکردنو بەرێوەبردنیدی کێشەکەدا بۆ بەرژەوەندی عوسمان. بڕیار هاتە سەر ئەوەی لە نێو ئەواندا کە شیاوی خەلافەتن شەش کەس دەستنیشان بکەنو دواتر یەکێکیان بۆ خەلافەت هەڵدەبژێرێت. ئەوانە عوسمان کوڕی عەففان، عەلی کوڕی ئەبی تالیب، عەبدولڕەحمانی کوڕی عەوف، سەعدی کوڕی ئەبی وەققاص، تەلحەی کوڕی عەبدوڵلا، زوبێری کوڕی عەوام (خ . ل)بوون، هەر ئەوانەش لە پاڵ ئەبووبەکر، عومەر، سەعید کوڕی زەید(خ .ل) بە (ألعشرە ألمبشرە)دە ۱۰مژدەدەرەکانی پەیامەکەی یەزدان ناودەبران . لە گەرمەی شەڕو پێکدادانەکانی لەشکری عەلیو لەشکری موعاوییەدا، موعاویە بۆی دەرکەوت هەرگیز بەشەڕ ناتوانێت بەسەر دوژمنەکەیدا سەربکەوێت، پەنای بردە بەر فێڵو چاووڕاو، فەرمانیدا قورئان بەرەو پێری لەشکرەکەی عەلی ببەنو پێشنیاریکرد شەڕو خوێنڕیژی بخەنە لاوەو باوەش بۆ ناشتی بکەنەوەو هەر لایەنەو باوەڕپێکراوێك بکاتە نوێنەری خۆی بۆ ڕێککەوتنو چارەسەر کردنی ناشتیانەو هەردووڵایش بە سەرنەنجامی ڕێککەتنەکە پابەندبن. ئەبوو موسای ئەشعەریی زۆرزان و فێڵ وتەڵەباز لەتوخمی بنەماڵەی موعاویەو دەسندەخۆرو پەروەردەی سەر سفرەوخوانی ئەوان،وەك نوێنەری موعاویە هاتە ناخاوتنو وتی: ئەی جەماوەری موسڵمانان بۆ ئەوەی بتوانین ئاو بەم ناگرەدا بکەین و بە ناشتییو تەبایی بەپێی دەقی پیرۆزی قورئان (وامرهم شوری بینهم) چارەمین خەلیفەی موسڵمانان دیاری بکەین، پێویستە بەر لە هەموو شتێك هەر دوو خەلیفەکە، عەلیو موعاویە لە خەلافەت بخەین، چونکە ناشێت موسوڵمانان لەیەك کاتدا دوو خەلیفە فەرمانڕەوابیان بکات. نوێنەرەکەی عەلی بە دڵ پاکییەوە دێتە پێشەوە ودەڵێت: من وەك نوێنەری عەلی، چۆن ئەم ئەنگوستیلەیە لە پەنجەم دەردەهێنم،هەر بەو جۆرەش عەلی لە خەلافەت دەخەم. بەڵام ئەبوومووسا،کە پێشتر سیناریۆکەی بۆ دیشرابوو، لە بری ئەوەی ئەویش موعاویە لە خەلافەت بخات، بەپێچەوانەی ڕێککەوتنەکەوە دەڵێت: ئەوا منیش وەك نوێنەری موعاویە چۆن ئەم ئەنگوستیلەیە دەکەمە پەنجەم،هەر بەو جۆرەش موعاویە دەکەم بە چوارەمین خەلیفەی شەرعیی موسڵمانان! بیرۆکەی ئیسلامی

رامیاریی لێرەوە سەرهەڵدەدات‌و موسوڵمانان بە گشتیی لە راستە رێگای برایەتی دوور دەکەونەوە‌و خوێنی یەکتر حەڵاڵ دەکەن‌و قەوارەی کۆمەڵایەتیی، رامیاریی، سەربازیی لە بناغەوە هەڵدەتەکێنێت‌و موسوڵمانان لە یەك رێبازو یەك ئامانج و یەك رابەرەوە بەسەر چەندین رێبازو رابەرو ئامانجدا، دابەش دەکات بە جۆرێك رێڕەوی مێژووی ناوچەکەشیان بەخۆیانەوە گۆڕی.

ململانێکە تا دەهات تووندو تیژتر دەبوو، عوسمان‌و عەلی بەدوای یەکتردا تیرۆر کران‌و موعاویەش کە والی وڵاتی شام بوو بە ئاواتی خۆی گەیشت و بووە خەلیفەی موسڵمانان وماوەی نۆزدە ساڵی نێوان ٤١ - ٦٠ ك./ ٦٦٣ - ٦٨٢ ز.لە خەلافەتدا مایەوە و دەوڵەتی ئومەویش ٤١ــ ١٣٢ك./ ٦٦٣ - ٧٥٥ز. فەرمانڕەوای جیهانی ئیسلام بوون‌و زۆربەی خەلیفەکانیشیان لە بەرەبابەکەی نەبیلعاص بوون.

یەزیدی کوڕی موعاویە ٦١- ٦٤ ك./ ٦٨٣ - ٦٨٦ ز. بەو پێیەی موعاویە رێێمی خەلافەتی کردبوو بە پشتاو پشت (وراثی)، یەزید جێگەی باوکی دەگرێتەوە ٤١ــ٦٠ ك./ ٦٦٣ - ٦٨٢ ز. کە سەردەمێکی ئاڵۆزو پڕلە کێشەو ململانێ و دوویەرەکیی نێوان ئەوان‌و یارانی ئیمام عەلی بوو(خ .ل)، بەتایبەتیش لەسەردەمی یەزیدا ولە رۆژی١٠موحەرەم٦١ك./٦٨٣ز.حسەین کوڕی عەلی(خ .ل)تیرۆرکرا.

عەبدولەلیکی کوڕی مەروان صاڵی ٢٦ك. لە دایکبووە، خوێندەوارێکی چاك‌و روو لە زانست بوو، ماوەی نێوان ٦٥ - ٨٦ك./ ٦٨٧ - ٧٠٨ز.خەلیفەی موسڵمانان بووە.

وەلیدی کوڕی عەبدولەلیك ٨٦ــ٩٦ك./ ٧٠٨ــ ٧١٨ز. لەم سەردەمەدا وڵاتانی (سەند، بوخارا) و ئەودیو رووبارەکە لە خۆرهەڵات و لە خۆرئاواش ئەندەلوس کەوتنە سنووری دەوڵەتی ئیسلامەوە. لەلایەنی ئاوخۆشەوە وڵات هێمن‌و ئاسایش چەسپاو بوو، رێگاکانی بازرگانیی وشکانیی و دەریایی کۆنترۆڵ کرابوون. سەردەمی وەلید هەندێك لەو کارانەش تەواو دەکرێت لە سەردەمی عەبدولەلیك تەواو نەبوون وەك خستنەگەڕی زمانی عارەبی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت‌و نووسینی نامەو تۆمارەکانی دیوان کە هەتا ئەو کاتە بەزمانەکانی فارسی‌و یۆنانی دەنوسران. جگە لەوانە نەخشی رووی دراو دەگۆڕێت بە نەخشی عارەبی - ئیسلامی‌و مزگەوتی ئەقصا لە قودس دروستەکات و لە ٦٦ك. تەواو دەبێت جگە لە گومەزە سەوزەکەی کە ٧٢ك./ ٧٠٤ز. تەواو بوو.ئەمە جگە لە رێکخستنی گەیاندنی پۆست، دانانی یاسای سەرژمێرکردنی ئەهلی زیمە،کە جوولەکەو عیسایی بوون و سەپاندنی سەرانە بەسەریاندا. یەکێك لە کارە دژێوەکانیشیان سەردەمی کێشەی نێوان یەزیدو زوبێری کوڕی عەوام، یەزید ٦٣ك./ ٦٨٥ز. پەلاماری هەردوو شاری پیرۆزی مەککەو مەدینە دەدات و شوێنە پیرۆزەکانیش زیانیان بەردەکەوێت. خەلیفەکانی ئومەوی لە ژیانی خۆیان دەترسان، لە کابینە دا نوێژیان دەکردو پۆستی پەردەدار (حاجب) یش کە بەزاراوەی نوێ دەبێتە(رازگر- سکرتێر)ئەوان دایانهێنا وەك فلتەرێك لە نێوان خۆیان‌و ئەوانەی کە دەهاتنە دیوان.

وەك ئاشكرایە یەكەمین پرپشكی ئاینی نیسلام لە شاری مەككەوە بەرابەرایەتیی پەیامبەری یەزدان موحەمەدی كوڕی عەبدوللای كوڕی عەبدولموتەلیبی هاشمیی دادەگیرسێت.

پەیامبەری نیسلام موحەمەدی كوڕی عەبدوللا كوڕی عەبدلموتەلیب (د.خ) رۆژی ٢٠/٤/٥٧١ز، لە خێزانێكی هەژارو دەستكورتی دانیشتوی شاری مەككە لە دایكبووە، لە هەمان ئەو صالەدا كە ئەبرەهە هێرش دەكاتە سەر شارەكەو پێشەنگی لەشكرەكەی چەند فیلێك بوون، بەو هۆیەوە ئەو صالە لە مێژووی نیسلامدا بە صالی فیل ناودەبرێت.

موحەمەد صالی ٥٦٩ز. لە تەمەنی ٢٥ صالیدا یەكەمین هاوسەرگیریی خۆی لەگەڵ خەدیجەی كچی خوەیلیددا(خ.ل)پێكهێنا. ٦١٠/٨/٦ز. لە تەمەنی چل صالیدا پەیامی یەزدانی بۆ دێتو بەهۆی جوبرەئیلەوە مژدەی پێدەدرێت یەزدانی مەزن هەڵبژاردووە بۆ هۆشیارکردنەوەی گەلەکەیی‌وناسینی یەزدانی تاك‌و تەنیا. دواتر بەهۆی فریشتەیەکی دیکەوە یەکەمین فەرمانی یەزدانی پێدەگات لە شێوەی یەکەمین سورەتی قورئاندا (اقرأ، اقرأ بآسم ربك الذی علّمَ بآلقلم عَلّمَ آلأنسان مالم یعلم).

هاشمییەکان تیرەیەکی هۆزی گەورەی قورەیشن‌و بەپێی داستانەکان دەچنەوە سەر باپیرە هەرە گەورەکانیان، عەدنان‌و قەحتان. نەو یەکەمین پریشکە لە شاری مەككە هەڵدەگیرسێت و بە دەشت‌و بیابانەکانی حیجاز‌و نیوە دۆرگەی عارەبدا كڵپە دەستێنێت‌و تووانی لە ماوەیەکی كورتدا كۆنە باوەڕی بتپەرستی‌و هەرهەموو داب‌و نەریتە كۆمەڵایەتیە چەسپاوەكانی هەزاران صالەی باوو باپیرانی عارەب لە بنەڕەتەوە هەڵتەكێنێت. پێگەی دەركەوتن‌و بڵاو بوونەوەی ئاینەكە، وڵاتی حیجاز دەكەوێتە خواروو‌ی خۆرئاوای كیشوەری ئاسیاوە، ناوچەیەكی بیابان‌و گردۆڵكەی لماوییە، ووشكبو روتەن‌و بێ ئاوە، هەروەك لە سوورەتی ئیبراهیم، ئایەتی (٣٧)دا هاتووە: (رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنتُ مِن ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِندَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ) خودایە من وەچەی خۆم لە دۆڵێكدا نیشتەجێكرد لە پەنا خانەی پیرۆزی تۆدا كە كشتوكاڵی تێدا ناكرێت. دانیشتووانی دورگەی عارەب بە گشتی خێڵەكیی‌و دەوارنشین بوون، سەرچاوەی سەرەكیی ژیان‌و بژێویان حوشتر بوو، شیر‌و گۆشتەكەیان دەكردە خۆراك، تووكەكەیان دەكردە پۆشاك‌و رەشماڵ‌و دەوار، بۆ هاتووچۆ‌و بارهەڵگرتن‌و لەكاتی جەنگیشدا بۆ سواری بەكاریانەدەهێنا. هەروەها بزن‌و نەسپیشیان رادەگرت. پەیامبەر (درووی خوای لێبێت) صالی ٥٧٠/ ٥٧١ز. لە شاری مەككەی پیرۆز لە خێزانێكی هەژار و دەستكورتی تیرەی هاشمیی سەربەهۆزی قورەیش لە دایك بووە‌و هەر بە منداڵی هەتیو دەكەوێت‌و باپیری بەخێوێدەكات‌و هەر زووش دەیكەنە شوانی بەرغەل. كە نەویش دەمرێت نەبو تالیبی مامی دەیگرێتە خۆیی‌و سەرپەرشتیی‌و چاودێری دەكات‌و لە كاروانە بازرگانییەكانی حیجاز‌و شامدا لەتەك خۆیدا دەیبات‌و وردە وردە چاوی بە دەرەوەی ژینگەكەی خۆیدا دەكرێتەوە‌و شارەزای رێگاوبانەكان‌و

شێوەی کرێن‌و فرۆشتن دەبێت. ساڵی ٦٠٨ز. لەگەڵ خەدیجەی کچی خوەیلید(خ .ل) کە ئافرەتێکی بێوەژنی دەوڵەمەند بوو پێکدێن، سەرمایەکەی خەدیجەو شارەزاییەکەی ئەو بخەنە گەڕ، کارەکەشیان سەرکەوتوو بوو، زۆربەشی نەخایاند ژیانی هاوسەرگیریی پێکدەهێنن هەرچەندە خەدیجە بەتەمەن گەورەتریش بوو. رۆژی ٢٧ ڕەجەب ساڵی ٦١٤ز. لە تەمەنی ٤٠ ساڵیدا پەیامی پیرۆزی یەزدانی بەشێوەی سرووش‌و ئیلهام بۆ دێتە خوارەوە.

بەپێی پلانێکی زۆر نهێنی، پەیامبەر دەستەکات بەبڵاوکردنەوەی پەیامەکە، لە خەدیجەی هاوبەرییەوە دەستپێدەکات، ئەوە یەکەمین مرۆڤە لەئیرو مێدا باوەڕی پێدەکات، دوای ئەویش ئەبوبەکر باوەڕی پێدەهێنێت‌و سێهەمین موسڵمانیش عەلی نامۆزای بوو(خ .ل)، دوای ئەمان مژدەی ئاینە نوێیەکەی بە خزم‌و کەس‌وکارە دڵسۆزەکانی دەداو دەیهێنانە سەر پشتکردنە بتپەرستی‌و ڕووکردنە یەزدانی تاك‌و تەنها کە دەستەڵاتی بەسەر هەموو شتێکدا هەیە و ئاسمان و زەمین و هەرچیشیان تێدایە هەر ئەو دروستیکردوون‌و هەر ئەویش شایستەی پەرستنە ئەك ئەو بتانەی لە دار یا خورما بەدەستی خۆیان دروستیان دەکەن‌و کە برسیشیان دەبێت (خوا ـ خورما)کەیان دەخۆن.

پەیامبەر هەر ئەوەندەی لە بازنەی خێزان‌و کەسوکارەکەی چووە دەرەوەو پەیامەکەی لە نێو شاردا ئاشکرا کرد، قوڕەیشەکان زۆر بەتوندی لە ڕوویدا وەستانەوەو بەهەموو هێزیانەوە بەرپەرچیاندەدایەوە، پەیامبەرو هاوبیرەکانی لەگەڵ بت پەرستەکاندا بە سەرۆکایەتی هەرە پیاوماقوڵ‌و بازرگانە دەوڵەمەندەکانی مەککەی تووشی شەڕێکی نابەرامبەر هاتن، بەڵام ئەو دەستەی یەکەمی باوەڕدارانە و لە بەرایی هەموشیانەوە عەلی کوڕی ئەبوتالیب(خ.ل)، پشت ئەستوور بە قورسایی کۆمەڵایەتیی عەبدلموتەلیبی باپیریان،خۆیان رادەگرن‌و نابەزن‌و بێپەروا دەنگی بڵاوکردنەوەی پەیامەکەیان بەرز دەکردەوە و نازایانە و بێدوودڵی بەرامبەر نازاردان‌و سووکایەتیی پێکردن‌و دابڕکردنیان لە ژیانی کۆمەڵایەتیی بەڵام ورەیان بەرزبوو،چۆکیان دانەدا،دەستبەرداری پەیامبەر نەبوون‌و پشتیان چۆڵنەکرد. ژمارەی موسڵمانان‌و هێزی بەرگریان گەیشتە ناستێك، پەیامبەر بەخۆیدا رابپەرموێت لە قۆناغی خۆپاراستن‌و بەرگرییەوە بگوێزێتەوە قۆناغی شەڕی بەرامبەرو لە پێکدادانەکەی شەڕی (بەدر)دا بەسەر بت پەستەکاندا سەردەکەوێت، هەرچەند لە دووهەمین شەڕدا لە چیای (ئوحود) بە هۆی تاکتیکێکی سەربازیی ژیرانەی خالیدی کوڕی وەلیدەوە، موسڵمانەکان شکستێکی چاوەڕوان نەکراویان بەسەردا هات‌و پەیامبەریش بەبرینداری د گەڕایەوە.

پەیامبەر(د .خ) بڕیاریدا بەخۆیی‌و هاوبیرەکانیەوە شاری مەککە جێبهێڵن‌و ڕوو بکەنە مەدینە، بەمەبەستی فراوانکردنی گۆڕەپانی جەنگ‌و دەستخستنی هەلومەرجی بردنە دەرەوەی ئاینەکە لە سنووری مەککەو دابینکردنی مەودای خۆکۆکردنەوەو پەلاماردانی لەناکاوو کشانەوەی خێرا، ئەوە بوو ساڵی ٦٢٢

ز/ ١ك لەگەڵ موسڵمانەکاندا بە کۆمەڵ ڕوو دەکەنە شاری مەدینەو موسڵمانەکان بەو ناواتە نەگەیشتن پێکەوە لە مزگەوتەکەی مەککەدا نوێژ بکەن کە ئیبراهیم نەخەلیل - برایمی هاودەمی یەزدان (د . خ) دروستیکردبوو و لە ساڵی ٦٣٠ زایندا بووبە پیرۆزترین شاری موسڵمانانو عارەب.

هەردوو تیرەی ئەوس و خەزرەج بەگەرمی پێشوازی لە موسڵمانەکان دەکەنو هاوکاری و پشتیوانییەکی دڵسۆزانەیان دەکەنو دەرگای ماڵەکانیان بۆ خستنە سەر پشت، ئەو صاڵەش لە مێژووی ئیسلامدا بە صاڵی کۆچکردنەکە تۆمارکرا و دەبێتە یەکەمین ڕۆژ و مانگو صاڵی ڕۆژژمێری موسڵمانەکان کە بە ساڵنامە (ڕۆژژمێر)ی کۆچی ناودەبرێتو ٦٢٢ صاڵ جیاوازی لەگەڵ ڕۆژژمێری عیسایىدا هەیە.

دەوروبەری صاڵی ٦٣٠ز. زۆربەی هەرە زۆری تیرەو هۆزەکانی دۆرگەی عارەب باوەڕ بە پەیامبەر دەهێنن، بتەکان دەڕووخێنن و ڕوو لە خانەی خودا دەکەن، کابەی قیبلەی موسڵمانان. تیرەی (بني قريظة) کە لە شاری مەدینە دەژیان، یەکێك بوو لەو تیرانەی هەتا صاڵی ٦٢٤ زاینش کە دە صاڵ بەسەر ناشکرا کردنی پەیامەکەدا تێپەڕیبوو، هێشتا باوەڕیان بە پەیامبەر نەهێنا بوو.

پەیامبەر(د . خ) بەو هۆیەوە کورەکانی هەربە منداڵی مردبوون، زەیدی کوڕی حاریسە پەروەردە دەکاتو دەیکاتە کوڕی خۆی، هەتا لە ژیانیشدا بوو کەسێکی وەك جێگر دیارینەکرد دوای خۆی رابەریی موسڵمانان بکات. پەیامبەر ١٨/ ٦/ ٦٣٢ ز. / ١٣ك. لە تەمەنی ٦٣ صاڵیدا کۆچیدوایی کرد.موسڵمانەکان لە کۆنگرەی سەقیفە (مؤتمر السقيفة)دا بڕیاریاندا نەبووبەکری صدیق(خ.ل)بەتەمەنترین یارانی پەیامبەر بەجێگرو یەکەمین خەلیفە دیاربێبکات، هەرچەند لایەنگرانی عەلی کوڕی ئەبوتالیب (خ .ل) زۆرتربوون، بەڵام سەرۆکایەتی قورەیش نەیدەویست پلەو دەستەڵاتی پەیامبەریی و پێشەوایەتیش لە خێزانێکدابن "جمع النبوة و الامامة فی عائلة واحدة"، یەکەمین ئەرکی نەبووبەکر، ڕووبەڕووی ئەو موسڵمانانە بووەوە کە بە مردنی پەیامبەر هەڵگەڕانەوە،ژێوان بوونەوەگەڕانەوە سەر بت پەرستیی گوایە وایاندەزانی پەیامبەر هەرگیز نامرێت، یا ئەوە بوو هەر سەرەتا لە دڵەوە باوەڕیان نەهێنابوو، جا لە ترسان بوو بێت یا بۆ هەرمەبەستێك بوو بێت.

نەبوو بەکر(خ.ل) لە ماوەی فەرمانڕەوایی خۆیدا ٦٣٢ــ ٦٣٧ز.تووانی کۆنترۆلی بارووددۆخەکە بکاتو هەموو هەڵگەڕاوەکان (ألمرتدين)بگەڕێنێتەوە سەر ڕاستە ڕێگەی یەزدان پەرستیی.دووەمین کاری نەبوبەکر ڕەنگڕێژیی قەوارەیەکی ڕامیاریی و سیمای دەوڵەتی نیسلامیی بکات، ئەو دەوڵەتەی هەتا صاڵی ١٢٥٠ز. فەرمانڕەوای جیهانی موسوڵمانان بوو. نەبوو بەکر ئەوەندەی فریاکەوت سنووری دەوڵەتەکەشی فراوان کرد. لە باشوورەوە پەلاماری دەوڵەتی ڕۆمە بێزنتەکان دەدات کە یۆنانو میسرو شامی گەورە (سووریا، لوبنان، فەلەستین، ئوردن) و ٣سێ وڵاتی باڵکانیش (هەنگاریا، بولگاریا، یۆگۆسلافیا)ی لەژێر دەستدا بوو . ئەبوبەکر هەردوو وڵاتی میسرو شامی گەورەی لە دەست دەرهێنان، پەلاماری کۆستانتینای پایتەختیش

ـحاتـو ماوەیەکی درێژ دەیخاتە ژێر ئابڵووقەوە، بەڵام هیچی بۆ نەکرا. ئەبوبەکر بەرلەوەی بمرێت عومـەری حەتاب دیاریدەکات بەجێگری خۆی .

دووەمین خەلیفە(میری موسڵمانان)عومەری کوڕی خەتاب دەیویست ئەو کارەی ئەبوبەکر تەواوینـەکرد، تەواوی بکات، چاوی بڕیە هەردوو دەوڵەتی بێزنتـەو ساسـانی کـە ناوچـەی رۆژهـەڵاتیان لـە نێـو خۆیانـدا دابەشکردبوو، لە هەمان کاتیشدا ململانێی خوێناوی و پەلاماردانی یەکتری هەردوو لایانی بێهێز کردبـوو، دەرگاشی لە بەردەم دەوڵەتی ئیسلامدا والاکردبوو لە ئاپندەیەکی نێزیکدا لە هەردووکیان بەهێزتر ببێت.

ساسانەکان ماوەی نێوان ساڵانی ٢١١ـ ٦٥١ز. فەرمانڕەوا بوون، دامەزراندنی دەوڵەتی ئیـسلام ٦٣٢ـ ١٢٥٠ز. دەوڵەتی ساسانی خستە باری کزیی و لاوازییەوە، لە سەردەمی عومەری کـوڕی خەتتابـدا (خ.ل) لەشکری موسڵمانەکان لە ساڵی١٦ك./٦٣٧ز. بەسـەرکردایەتی سـەعدی کـوڕی نـەبی وەققـاص ڕووبـەڕووی لەشـکری دەوڵەتـی ساسـانی بوونـەوە و ناوچـەکانی ژێـر دەسـتیان کەوتنـە بندەسـتی لەشـکری ئیـسلام وبەسـەرکەوتوویش دەچنە نێو شاری مەدائین(تـیسفوون)ی پایتەخت کە دەکەوێتە ناوەڕاستی وڵاتـی نێـوان دووڕووبارەکە (میسۆپۆتامیا) نێزیك بە شاری سەلمان پاك و ٤٠ کیلۆمەتر باشووری بەغـدا. کـە مـەدائینی پایتەختی دەوڵتی ساسانییەکان کەوتە دەست لەشکری ئیسلام، دەستەڵاتی ئێرانییـەکانیش لـەو ناوچـانەدا کۆتایی دێت کە ٦٠٠ ساڵ لەوەبەر خـواروی دۆرگـەی عارەبیـان داگیرکردبـوو، هـەزار سـاڵێکیش دەبـوو وڵاتی نێوان دوو ڕووبارەکەیان لـە ژێـر فەرمانـدا بـوو، ڕۆمـە بێزنتـەکانیش دەمێـك بـوو بەشـی بـاکووری دۆرگەی عارەبیان لوولدا بوو، هەوساری ڕێگا بازرگانییەکانی نێـوان بەنـدەرەکانی یۆنـان، بێزنتـە، میـسرو هیندستانیان لە دەسـت عـارەب دەرهێنـا بـوو.لەشـکری ئیـسلام بـەگوڕو تینـی بـڕواو سـەرگەرمییـەوە لـە شکرکێـشیان دەکـردو پەلاماریانـدەدا، ڕوویـان لـە هـەر وڵاتێـك دەکـرد، زوو یـا درەنـگ دەیـانگرت، زۆر ناوچەشیان بێ شەڕو کوشتار داگیر کرد، ئەمەش بەکاریگەریی دوو فاکتەر، یەکەمیان: فاکتەری ئاینە نوێ مژدەبەخشەکە. دووەمیش: ڕاهاتنی تیرەو هـوزە خێڵەکیـەکانی عـارەب (الاعـراب) لەسـەر پـەلاماردانو زەوتکردنی مافی یەکتریو دەستکەوت و تاڵانی چنینەوەوە.

ئـەو خێڵەکییـە عارەبانـە کـە ئـاینی ئیـسلام بڵاوبـووەوە و بەناچـاریی کەوتنـە ژێـر ڕکێفـی یاسـاکانی ئاینەکەوە، ڕێگای شەڕی ناوخۆو تاڵانکردنی یەکتری لێگرتن کە سـیمایەکی چەسـپاو و گرنگـو بەرچـاوی کۆمەڵایەتییانە و زۆریش شانازی پێوە دەکەن، ئەو ویـست و نـارەزووە زکماکـەی خۆیـان بـۆ پـەلاماردانو تـاڵانکردن، لـە هێـرش و پـەلامارەکانی بڵاوکردنـەوەی ئاینـە نوێیـەکـەدا دەبینـنـەوەو لـە هەمانکاتیـشدا خۆبەستنەوە بە داب و نەریتی خێڵو خۆبەختکردن لە پێنـاوی سـەرکەوتنو سـەربڵندی خێڵدا جێگـەی بـۆ خۆبەستنەوە بە ئاینی ئیسلامو گوێڕایەڵی فەرمانەکانی یەزدان و گیـان بەخشین لـە پێنـاوی بڵاوبونـەوەی سەرکەوتنیدا چۆلکرد. دەشتەکییەکی عارەب کە جـاران شـەڕی بـۆ تـیرەو هۆزەکـەی دەکـرد و بەشێك لـە

دەستکەوتو تالآنییەکانیشی بەردەکەوت، نێستا شەڕ لە پێناو سەرکەوتنی لەشکری ئیسلام و بلآبوونەوەو گەیاندنی پەیامە پیرۆزەکەیدا دەکات بۆ هەموو گەلانی سەرزەمین کە بانگەشەی رزگار کردنی مرۆڤە لە بتپەرستی، تاریکی و نەزانی، زیندە بەچالکردنی کچان و چەوساندنەوەو کڕین و فرۆشتنی مرۆڤ لە بازارەکاندا وەک ئاژەڵ، مژدەی برایەتی و یەکسانی و دادی کۆمەلآیەتییە لە نێوان هەموواندا، تاکو کۆمەڵ، گەل و نەتەوەکان. جەنگاوەرانی لەشکری ئیسلام نەوەشیان لە بەرچاوبیرو کە دەستکەوتەکانی لە جاران گەلێك پتەن، بەتایبەتیش ئەو هەموو خێرو بێرە مفتەو نەوهەموو نافرەتە ناسك و نازدارانەی لە دەرەوەی ژینگەی عارەبدا هەبوون، بالآ بەرزو سپی و چاو کاڵ، بەدەستکەوتی جەنگیش دەژمێردران. نەوە لایەنی سەرکەوتن و دەستکەوت وگەڕانەوەبە سەلامەتیی،خۆ ئەگەر کۆڕاش نەوە شەهیدەو مالێك و حەوت حۆری لە بەهەشت بۆ دانراوە. پەیامبەر خێڵەکییە عارەبەکان (الاعراب)ی چاك دەناسی، خواوەندیش ناگاداریی دەکاتەوە، (الاعراب أشد کفراً ونفاقا). نەوەی بەڕاستی موسڵمان بوو، دوای جەوهەری پەیامە پیرۆزەکەو ناماڵجە بەرزەکانی کەوتبوو. یارانی پەیامبەر کۆیلە نازاد کراوەکان بوون لە دەست دەرەبەگو بازرگانە قوڕەیشەکان کە نەك هەر لە کۆیلەیەتی و چەوساندنەوەی چەند لایەنە رزگار بوون، بەڵکو نازادیو یەکسانی تەواویشیان دەستکەوتو پلەوپایەی گرنگیشیان لە لەشکرو دەوڵەتدا پێدرا و خۆیان لە هیچ کام لە ناغاکانی پێشوویان (خاوەنەکانیان) بە کەمتر نەدەزانی، پاڵیشیان لێنەدایەوە وەك هەندێك رووبکەنە ژیانی گەرمو نەرمو رابواردن، کۆیلەیەکی وەك بیلالی حەبەشی نامۆو بێ پشتو پەنا نمونەی هەرە بەرزی نەو موسڵمانە راستەقینانەن کە بەرگەی نەو هەموو تینوییەتیو برسییەتی، نازارو نەشکەنجەدانو سوکایەتی پێکردنەی دەگرتو رۆژ لە دوای رۆژ باوەڕی پتەوترو وورەی بەرزتر دەبووەوە.(١٣٢) من بەش بە حاڵی خۆم (حەزرەتی بیلال) بەشۆڕشگێڕێکی مەزنو بە گیانبەخشێکی راستەقینەی بیرویاوەڕ دەزانم و نەگەر هاوشانی کۆیلەیەکی راپەڕیوو شۆڕشگێڕێکی بەنێوبانگی وەك (سپارتاکۆس)ی پێشەوای کۆیلە راپەڕیوەکانی دژی ئیمپراتۆری ڕۆمای ڕۆژئاوا نەبێت، کەمتر نییە. هەردووکیان بەهەمان تاقیکردنەوەدا تێپەڕین، بیلال وەك تاکێکی بێچەك، سپارتاکۆسیش وەك سەرکردەی لەشکرێکی چەکدار، بیلال سەردەکەوێ، سپارتاکۆسیش صاڵی ٧١پز. لەگەڵ شەش هەزار لە هاوبیرەکانیدا سەر دەکەونە سەر تەختە خاچەکانی دوژمنو مەسیح ئاسا، چوار پەلیان لە مێخ دەدەن هەتا مەرگ. لە سەردەمی نوێشدا. کەڵە پیاوێکی مەزن، شۆڕشگێڕێکی ڕەسەن وەك نیلسۆن ماندیلای مرۆڤ دۆستو راستیی پەرستو خۆنەویست یا شۆڕشگێڕێکی گیان لەسەر دەستی وەك نەرنستوتشی گیڤارا، نمونەی لە بەرچاون بۆ سەرکردەکانی نەم رۆژگارە، سەر بەهەر ولآتو نەتەوەو بیرو باوەڕێکن پەندو نامۆژگارییان لێوە فێر بنو شوێن پێیان هەڵبگرن، بەراوردێکی خۆیان لەگەڵ ماندیلای مەزندا بکەن کە نێزیکەی ٣٠ صاڵی تەمەنی نێوان ١٩٦٢ـ ١٩٩٠ی لەزیندانە تاریکەکانی داگیرکارە سپی پێستەکانی نەفەریقای باشووری نیشتیمانیدا

حسەر بردە، بێئەوەی ئەوەندەی سەرە مووییەك باوەڕو ووزەی بە دۆزی رەوای گەلەکەی بنەوێت، بەڵکو هێندەترو بەهێز تر چاوی بڕیبووە ئامانجە پڕۆژەکانی کە تەنها و تەنها سەربەخۆیی گەل و وڵاتەکەیی و یەکێکی شیاو بوو بۆ هاوڵاتیان نەك پلەو پایەو کورسیی دەستەڵات. ئەو ژیانی خۆی کردە قوربانی هیواو ئاواتی گەلەکەی نەك قوربانیی و خوێن و فرمێسك و ژان و نازاری کەل بکاتە پەیژەو پیا هەڵزنێت دەستی بگاتە دەستەڵات. وەك ناشکرایە وڵاتەکەی رزگار بوو، داگیرکار چۆکیدادا، لە زیندانەوە بەسەر شانی حەسەنەوە گەیشتەکورسیی دەستەڵات، بەڵام چونکە ئەوە ئامانجی نەبوو، زۆری نەخایاند بە وپست و تەزووی خۆی دەستبەرداری پۆستەکەی دەبێت وجێگەکەی چۆڵکرد.

چەۆکی ژیانی کۆیلە راپەڕیوەکانی دژ بە قوڕەیش لە ژێر نالای ئیسلامدا و ژیان و راپەڕینی ماندێللا لە یەکتر دەچن، ئەوان لە دەست جەوور ستەمی کۆمەڵایەتیی و ئاینیی و ژیانی مەمرەومەژی، بەسکێکی تێرو بەدوو سك برسی راپەڕین، سەربەستیی و یەکسانییان دەستکەوت و چەند هەنگاوێکیش پێش ئاغا و حاوەنەکانیان کەوتنەوە. ماندێللاش لەسەر بەرەنگاریکردن و بەگژداچوونەوەی سپی پێست داگیر کەرەکان و داکۆکیکردن لە مافە رەواکانی گەلەکەی، دەکەوێتە بەر چەوساندنەوەی رەگەزی و نەژادیی و چینایەتی و ئەتموایەتیش، دەژمنەکانی نەیانتوانی بیکەنە کۆیلە، بەڵام لە زیندانە تاریکەکانیان توند کرد، هەرگیز بە بێرشیاندا نەدەهات ئەم پێست رەشە هێمن و لەسەرخۆیە بتوانێت گەلی خۆڕاگری خواروو ی ئەفریقا بهەژێنێت و بیانکاتە هێزێك ئەو دوژمنە بەهێزە رابماڵن و یەك دەنگ و یەك دەست بڕیاربدەن وەك نیشانەو سونبولی سەرکەوتن بەرزبیکەنەوە و بەیەك شایستەیی لە لوتکەی دەستەڵاتی وڵاتی رزگار کراودا دابنێن. ئەوە ماندێللای مرۆڤ دۆست بوو کە سەردانی تورکیا دەکات، وەك ئەرکێکی پرۆتۆکۆڵی، هەر سەرۆکێك سەردانی تورکیا بکات داوای لێدەکرێت بچێتە سەر گۆڕی مستەفا کەمالو تاجە گوڵینەی رێزی لەسەر دابنێت و سڵاوی لێبکات، بەڵام ئەو کەڵە سەرکردەیە بەڕاشکاوی دەڵێت من رۆڵەی کەلێکی چەوساوەو ستەمدیدەم، بیرو باوەڕم رێگەم پێنادات بچمە سەر گۆڕی کەسێك ٣٠،٠٠٠ سی هەزار مرۆڤی بێتاوانی لە هاوڵاتیانی وڵاتەکەی خۆی قڕکردبێت تەنها لەبەر ئەوەی کوردن. ئەم جۆرە هەڵوێستە مرۆڤ دۆستانەیە ماندێللای لای سەرجەم گەلانی جیهانو سەرکردەکانیان گەیاندە ئاستێك پلەو پایەو رێزێکی فرە تایبەتی هەبێت. هەر بۆ نموونە، یەکێتی تۆپی پێی جیهان (فیفا) لەسەر داخوازیی ماندێللاو لەبەر چاوی تێری ئەو بڕیاریدا مۆندیالی ٢٠١٠ لە وڵاتی ئەو مەزنە بەڕێوە بچێت، هیچ لایەنێکی پەیوەندیداریش نەیوت نەء، فیفاش زۆر شادمان بوون ئەو بڕیارە بکەنە مێدالیای رێزو خۆشەویستیو کردیان بە بەرۆکی ئەو مەزنەدا. جیاوازی نێوان کەڵە پیاوەکانی مێژوو لەگەڵ گەندە پیاوەکاندا زۆرن، هەر بۆ نموونەش پاپی رۆما صالی ٢٠٠٦ لە سەردانی تورکیادا چووە سەر گۆڕی مستەفا کەمالی گورگە بۆزو تاجە گوڵینەشی لەسەر داناو مێشیش میوانی نەبوو!

دەگەڕێمەوە سەر عارەبە خێڵەکییەکان، چونکە نێستاش نەو کولتوورە کۆنەیان بەجۆرەها شێوە لە هەڵوێستی رامیاریی و ژیانی کۆمەڵایەتییاندا رەنگدەداتەوە. بەراوردێکی عێراق لە سەردەمی رژێمی بەعسداو پاڵپشتکردنی هەردوو لایەنی شیعەو سوننە لە صەدام حوسەین دژی ئێران لە شەڕی هەشت ساڵەی ئێران - عێراقو بەتایبەتیش کە شیعەکانی نێو لەشکرەکانی صەدام لە پێناو نۆتۆمبیلی (بەڕازیلی) و مێدالیای نازایەتیدا خوێنی برا شیعەکانی خۆیان دەڕشت، بەراوردێکی وەها گەلێك لایەنی بەرچاوی نەو کولتورەمان بۆ روون دەکاتەوە. حافیز وەهبە لە کتێبی دورگەی عارەب لە سەدەی بیستەمدا، دەڵێت: عارەبە دەشتەکییەکان بەمەرایی، دورووبی، نامەردیی (غەدر) شێتڵراون.[١٣٣] سامانو ماڵ بەلای نەوانەوە هی یەزدانە، هیچ کەسێك مافێکی تایبەتی تێدا نییە، بەڵکو نەو کەسە خاوەنێتی کە دەستی بەسەردا دەگرێت، رۆژێك بۆ منەو رۆژێك بۆ تۆ، سبەینان هەژارین، شێوان داراو زەنگین یا. بەپێچەوانەوە. دەشتەکیی نەك لەگەڵ دوژمن، لەگەڵ دۆستیش هەمان کولتوور دەیجوڵێنێت، دوای سەرۆك خێڵێك دەکەوێتو خۆی بەکوشت دەدات. بەڵام هەر نەوەندەی سەرۆك خێڵەکەی ژێرکەوتو بێهێز بوو، کەمدەستیی لێدەرکەوت، یەکەمین کەسە کە پەلاماری دەدات، تالآنی دەکاتو دەڵێت مالّی دۆست بۆ دۆست باشترە! پەندێکی باوپشیان هەیە دەڵێت ماف بە شمشێر دەسەندرێت، بێدەستەلآتیش بۆ شایەت دەگەڕێت.[١٣٤]

عارەبی خێڵەکیی لە سنووری دەسەلآتی خێڵەکەیدا میوان دۆستو بەخشندەو بەرچاو تێرە، بۆ بەدەنگەوەچوونی دراوسێ و پەنابەرو پاراستنیان جوامێردو نامادەیە خۆی بۆ بەختبکات، بەڵام کە لەو سنوورە چووە دەرەوە هەرچی نەشێت دەیکات، بێنەوەی شەرم بکات یا تەریق بێتەوە سەنگەری هاوپەیمانیی دەگۆڕێتو دۆستیش روتدەکاتەوە. (زانای(زانایەکی) نایینیی شیعە "موجتەهید" عەبدولرەزاق نەلحیلو بەخۆی و هێزێکەوە بۆ هاوکاری لەشکری عوسمانی دەچێت بۆ شەڕی نینگلیزە گاورەکان لە شوعەیبە،لە نەنجامدا عوسمانییەکانو هاوکارەکانیان دەشکێن کەیەکێکیان شێخ مەحمودی حەفید بوو سەرکردایەتیی هێزێکی کوردی دەکرد، زاناکەش تەنها چوار چەکداری لە تەکدا مابوەوە، لە گەڕانەوەدا روو دەکاتە گوندێك کە لە پەیڕەوکارانی خۆی بوون و فەرمایشتەکانیان پیادە دەکرد و رێزشوێنی نەویان هەڵگرتبوو، نەوانە لای سوننەکان بە موریدو لای شیعەکان بە موقەللید ناو دەبرێن (ن.ك). رێگە بە زانەکە دەگرنو دەڵێن: قوربان دابەزە و وولآخ و کەلوپەلەکانمان بدەرێ، بۆ نێمە چاکترە کە دوستو ناسیاوین نەك نەو گوندەی نەو لامان بیبات کە دوژمنیشە. شێخ بەو پیری و نەخۆشیەوە پیادەو بێ کەلو پەل دەمێنێتەوە).[١٣٥] (کۆمەڵێك خێڵەکیی چەکدار پەلاماری دەواری موجتەهیدێك دەدەن، دەبینن لەسەر فەرشێکی نایاب نوێژ دەکات، بە هێما تێیدەگەیەنن کە زوو نوێژەکەی تەواو بکات، فەرشەکەیان دەوێت.زاناکە زۆر سەرزەنشتو لۆمەی کردن، نەوانیش زۆر بەرێزەوە وتیان قوربان یا شێخ درێژەی

محمدی، ئیمه نهیبهین یهکێکی دیکه دهیبات).[۱۳۶]

تیرهو هۆزه عارهبهکان به گشتیی لـه پێنـاو دوو ناماڤجدا لهشکریان بـۆ هاوکـاریی دهوڵـهتی عوسمـانی کۆکردهوه دژی بـهریتانیای(گـاور): دهسـکهوتو تـالآنی، ترسـی دۆزهخو حـهزی بههـهشت، هـهرکاتێکیش عوسمانی دهشکان، عارهبهکان له پشتهوه پـهلامـاریان دهدانو (حیـز فرسـهتانه) نـهك هـهر چـهکیان بکـهن بهڵکو وهك صـلقی روت بـهرهڵایان دهکـردن. وهك نموونهیـهك لـهم بـوارهدا بـۆ جـوامێریی کـورد دهڵـێم کـه شۆڕشـهکهی شـێخ مـهحمود دامرکایـهوه، شـێخ ناکـام و بـێ پیـشتیوان خۆیـدهدات بـه دهسـتهوه، تـیرهو هۆزهکانی کوردو به شایهتیی ئهفسـهرانی ئینگلیز، ههر له شاری پێنجوێنهوه ههتا سلێمانی بهدهم گریـانو ناهی ساردهوه پهلهیاندهکرد فریابکهون دهسـتی سهردارو رابهردهکهیان ماچ بکهن.

دکتۆر عهلی وهردی رووداوێکی سهیر دهگێڕێتهوه: سهربازێکی عوسمانی له لهشکر ههڵدێتو لا دهداتـه لای خێڵێکی عارهب، دهیجهوێنهوهو جلوبهرگیشی پێدهدهن، بهڵام کهمالناوای لێکردنو دوورکهوتـهوه هـهر خۆیان یا خێڵێکی دراوسێ روتیانکردهوه.

لهشکری ئیسلام له سهردهمی میری موسـڵمانانداو عومـهری کـوڕی خـهتتاب (خ . ل) دوای داگیرکردنـی ولاتـی شـام رووداهکاتـه عێـراق کهنـهو کاتـه بـه (کووفـه) یـا(جزیـره) نـاودهبراو نـاوی عێـراق لـه نارادانهبوو،لهوێشهوه بۆکوردستانی باشوور (عێراقی عهجهم)، به لهشکرێکی قورس وقهبـهو پڕچـهك و بـه نـهزموونو قـالبووی بـاوهڕه نوێیهکـهو گوێڕایـهڵی دهقـه پیرۆزهکـانی قورنـان و هـهڵگری پـهیامێکی ئهفسوناویی و سـهرنجڕاکێشی پڕ له هیـواو نـاوات بـوو لـهژێر نـالآی (اللـه اکبر، محمد رسـول الله) دا بـۆ سـهرجهم تاك و کۆمهڵو گهلانی چهوساوهو بهشخوراو. دهقه پیرۆزهکـانی وهك (المسلمون أخوة، لا فرق بین عربي و أعجمي الا بـالتقوی) موسـڵمانان خوشـك و بـران، جیـاوازی نێـوان عـارهبو نـا عـهرهبیش تـهنها لهوهدایه کامیان خوا پهرستترێکن.

(المسلمون سواسية كأسنان المشط)[۱۳۷] موسـڵمانان وهك ددانهکانی شانهی قژ یهکسـانو چـۆنیهکن. (کیـف تعبدون الانسان وقد ولدتهم أمهاتهم أحرارا)[۱۳۸]. (لا اکـراه فـی الـدین قـد تـبین الرشـد مـن الغـی).[۱۳۹] ئیسلام زۆرهملێی تێدا نییه، چاکهو خراپـه ناشـکرابوون. نـهم دروشمـه پیرۆزانـه لـه رهو شـێوهی دهسـتی موسـڵمانان کاریگـهرترینوون کـه لـهو رۆژگـارهدا لـه هـهرهـهموو لهشـکرهکانی دهوڵـهتـهکانی ناوچـهکه نامادهترینوون بـۆ هێرشوسـهرکهوتن و سـهرخسـتنی پهیامهکـه، بهتایبـهتیش کـه لـه هـهموو جهنگهکانـدا سـهرکهوتوو بـوونو رووبـیان لـه هـهر لایـهك دهکـرد دهسـتیان بهسـهردا دهگـرت، ههرچـهند رووبـهڕووی بهرگریکردنی سهخت و پێکدادانی خوێناوی بوونهوهو قوربانیی زۆریشیان دا.

کوردۆلۆژی کورد دکتۆر جهمال نهبهز دهڵێت (خهڵکی میرزا رۆستهم "گوندێك بـوو لـه نێـوان دووکـانو کۆیهدا، یهکێك بوو لهو گوندانهی بههۆی دروستکردنی بهندهاوی دووکانـهوه ناودراسـتی پـهنجاکانی سـهدهی

رابوورد‌وو ژێرناو کەوتن. ن.ك" پێشوازی لە لەشکری موسڵمانان دەکەن. عومەری کوڕی خەتتاب یەکێك لە هاوەڵەکانی بە نێوی "ئەبوو دووجانە" دەنێرێتە لای فرووخ کە ببێتە ئیسلام، بەڵام لە رێگەدا دەکوژرێت، نووسەری تایبەتیی فرووخ لەبنەوە موسوڵمان بوو بوو، فرووخ پێدەزانێتو دەیکوژێت. گرگر سەرکردەیەکی نازای کورد بوو "لە لەشکری سەرداری کورد فروخدا. ن.ك" لەو شەڕانەدا چەندین سەرکردەی موسڵمانان کوژران وەك: وەراسیلەکوڕی عومەری تەمیمی، سەعد ساعیدی قوڕەیشی، حەندەبە، میقداد کوڕی حاتەمی تەی، عومەری کوڕی عەدیە).[١٤٠]

لە بارەی یەکەمین پەیوەندیی نێوان کورد و پەیامبەری یەزداندا (موفتی ئیمپراتۆریای عوسمانیو مامۆستای فێرکردنی سوڵتان موراد، خواجە سەعدەدین لە کتێبەکەیدا(شازی مێژوەکان - تاج التواریخ) دەڵێت: سوڵتانی تورك ناغوزخان پیاوماقوولێکی کورد بە نێوی بەغدوز دەنێرێتە لای پەیامبەر موسوڵمانبوونی خۆی رابگەینێت. نوێنەرەکە لەشولارو دەموچاوێکی دێوەدرنج ناسای هەبوو، پەیامبەر لێی دەسڵەمێتەوە، دەپرسێت سەربەکام هۆزیت؟ وتی لە گەلی کوردم "لە هۆزەکانی کوردم. ن. ك"، پەیامبەر (د.خ) دەفەرموێت (اللهم لا تجعلهم علی اتفاق لان فیه خراب العالم)[١٤١] (واتا یەزدان مەزن،کۆك و تەبایان نەکەیت،نەگەر نا، دنیا وێران دەکەن . ن.ك) نیتر لەو رۆژەوە دەوڵەتی مەزنو دەستەلاتی فراوان بۆهیچ تایەفەیەکیان نەرەخساوە.)

دیارە هیچ شا، میر، دەسەلاتدارێك هەروا بە ئاسانی ملی بۆ نەو بارودۆخە نوێیە رانەدەکێشا کە هەرهەموو یاساو رێساو داب‌و نەریتە کۆمەلایەتییەکانی سەروبنکرد، بەڵکونەوەندەی شیریان بڕیکرد بەرگرییان لە خاك‌و نیشتیمان‌و ئاین‌و دەستەلاتی خۆیانکرد، بەڵام سەرنەنجام خۆیان لە بەردەم شالاوی نەو لەشکرە قەبەیەو شمشێری بە باوەڕ زاخاودراوی جەنگاوەرە سەرگەرمەکانی سوپای نیسلامدا رانەدەگرت و جڵەوی کۆنترۆڵکردنی ژێرفەرمانەکانیان لە دەست دەردەچوو، خەڵکە رەشوڕووت و چەوساوەو دادۆشراوەکە بەهەلیان دەزانی خۆیان لە ژێر باریگرانی جەوور ستەمی لە رادەبەدەری فەرمانڕەواو ئاغاکانیان رزگاربکەن‌و باوەشیان بۆ ئاینە نوێیەکە دەکردەوە کە مژدەی ژیانێکی پڕ لە دادپەروەری‌و یەکسانیی کۆمەلایەتی پێدەدان‌و بە پاداشتی بەهەشتی دوای مردنیش نەوەندەی دیکە تامەزرۆی دەکردن.

سەردەمی خەلافەتی عومەر، بلاوبوونەوەی ئاینەکەو فراوانبوونی دەستەلاتی رامیاریی بە شێوەیەکی بەرچاو پێوە دیار بوو لە چاو سەردەمی هەردوو خەلیفە نەبووبەکر عوسماندا، بەتایبەتیش کە نەبووبەکر زۆرتر سەرقاڵی شەڕی موسڵمانە درۆزنەکان بوو کە دووای مردنی پەیامبەر پاشگەز بوونەوەو بایاندایەوە سەر بتپەرستیی. عوسمانیش گیرۆدەی دووبەرەکیی‌و ململانێی دەستەلات بوو لەگەڵ عەلی‌و یارانیدا.

عومەر لە بنەماڵەیەکی رەسەن‌و بەنێوبانگی قوڕەیشە، پیاوێکی نازاو بەجەرگ‌و سەرلەشکرێکی هەڵکەوتوو بە نەزموون بوو، قسەو دەستو شمشێری وەك یەك کاریگەر بوون. کە دەستبەرداری بتپەرستی

دەیێتو باوەڕ بە پەیامبەر دەهێنێت، دەبێتە قەڵایەکی سەختو پشتیوانێکی بەهێزی موسڵمانەکان. نەو رۆژەی عومەر موسڵمان بوو، بۆ یەکەمین جار لە مێژووی نیسلامدا موسڵمانەکان پێویستییان بەوە نەما بەدزییەوە بانگ بدەن، بیلالی حەبەشی دەچێتە سەربانی مەککەو دەنگی نەڵاهو ئەکبەر بەرزدەکاتەوە و بانگی موحەمەد بە ناشکرا دەدات کە تا ئەو کاتە موسڵمانەکان بەدزییەوەو لە کولەکەدا بانگیاندەدا. ئەوە خاڵی وەرچەرخانێکی گرنگ بوو لە مێژووی نیسلامداو سەرەتای قۆناغێکی نوێش بوو. سەرەڕای ئەمانەش عومەر کە بوو بە خەلیفە، خەلیفەیەکی دادپەروەرو بەبەزەیی بوو، ژیانێکی سادەو ساکار دەژیا وەك زۆربەی موسڵمانان. هەر ئەویشە لەو سەردەمە زووەدا بانگی نازادیی‌و سەربەخۆیی مرۆڤی راگەیاند لە وتە بەنێوبانگەکەیدا (چۆن مرۆڤ کۆیلە و ژێر دەست دەکەن کە بە نازادی لە دایکبوون).

عومەرێ کوڕی خەتتاب(خ . ل) رووبەڕووی دەستەڵاتی بەهێزی هەردوو ئیمپراتۆری رۆمی بێزنتە و ئیمپراتۆری ساسانی ئێران بووەوە، ساسان هەر لەسەرەتای سەدەی شەشەمی زایینەوە ناوچەکانی نیوە دۆرگەی عارەب‌و هەزار صاڵێکیش وڵاتی میزۆپۆتامیایان لە ژێر فەرماندا بوو. دوابەدوای رزگارکردنی وڵاتانی میسرو شام لە صاڵی ١٦ك/ ٦٣٤ز، خەلیفە عومەر لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی سەعدی کوڕی ئەبی وەققاص بەرێکرد بۆ سەر ئێران (وڵاتی فارس، کورد، نازەرو بلووژ) هێرشەکە لای خواروو خۆرئاوای میزۆپۆتامیاوە بەرەوژوور پێشڕەوی دەکردو صاڵی ٦٥١ز. لە شەڕە بەنێوبانگەکەی قادسیەدا لەشکری ساسانەکانیان شکاندو شاری (تسیفون)ی پێتەختیش کە عارەب بە شاری (مەدائین) ناویدەبات دەکەوێتە دەست موسڵمانەکان. مەدائین دەکەوێتە خواروی خۆرهەڵاتی بەغداوە بە ٤٠کم و نێزیك بە سەلمانپاك‌و تاقی کیسرا. ئەم سەرکەوتنەی لەشکری نیسلام کۆتایی بە فەرمانڕەوایی چوار سەدەو نیوی دەوڵەتی ساسانی هێنا‌و هەرلەوێشەوە قۆناغێکی لەشکرەکە بەرەو ژوو هەڵدەکێشێت بەرەو باکووری میزۆپۆتامیا (کوردستانی باشوور). نیین فەزلوڵڵای عومەری نووسیویەتی قۆناغێکی لەشکرەکە بەسەرکردایەتی عەقەبەی کوڕی فەرقەد، صاڵی ٢٢ك/ ٦٤٠ز دەستبەسەر شاری هەولێرو باکووری میزۆپۆتامیادا دەگرێت‌و لەوێوە دەڕێنەوە نەوەدیر سنوورەکانی ئێران‌و سەرلەبەری وڵاتەکە دەپێچنەوە. بەمجۆرە گەلانی ئێران‌و نێوان دوو رووبارەکەی میزۆپۆتامیا کەوتنە ژێر فەرمانڕەوایی لەشکری سەرکەوتووی ئیسلامەوە.

لەشکری ئیسلام لە هێرشەکەیاندا بۆ سەر کوردستان، لە چیا‌و دۆڵەکاندا رووبەڕووی بەرەنگاربیەکی سەختو دژواری کورد هاتن و لە یەکەمین هێرشدادەشکێن.ئەوە یەکەمین ژێرکەوتنی لەشکری ئیسلام بوو دوای شکستەکەی جەنگی نوحود، بەڵام وورەیان بەرنەداو لەگەڵ رێکخستنەوەی هێزەکانیاندا هەوڵیاندەدا بەهەر رێگەیەك بێت پەیامی نازادکردنی مرۆڤو برایەتی‌و یەکسانی‌و پێکەوەژیانی تاکەکانی مرۆڤ و کۆمەڵو نەتەوەکانیان بەگوێدابدەن‌و مژدەی بەهەشت بەوانە بدەن لە ژێر ئاڵای (الله اکبر)دا کۆ دەبنەوەو

سزای ئاگرو دۆزەخیش بەر نەوانە دەکەوێت چەك لە رووی جەنگاوەرانی ئیسلامدا بەرزدەکەنەوەو باوەڕ ناهێنن .

لێپرسراوانی موسڵمانەکان جەختیان لە سەر نەوەش دەکردەوە، لەشکری ئیسلام رزگارکارن،داگیرکار نین. هەرچەند ئەم پەیامو بانگەوازە، کەمو زۆر کاریگەریی خۆی هەبوو، بەڵام گەلی کورد بەگشتی داکۆکییەکی مەردانەی لەنیشتیمانو زێدی باوو باپیرانو پاراستنی ئاینی زەردەشتیی دەکرد. هێنانە ژێر باری کورد کە نێویانگی نازایەتیو سوارچاکیو نەشقو شەیدایان بۆ سەربەخۆیی، لای دۆست و دووژمنو دوورو نزیك شاردراوە نەبووە،کارێکی هەروانەسان نەبوو، هەردوو هێزەکە، هێرشبەرو بەرگریکار زیانێکی گیانیی گەورەی بەرکەوت و لە کۆتاییدا کوردیش وەك دراوسێکانی هاتنە ژێر ناڵای ئیسلامو تاك و تەراو گرووپی گەورە و بچووکیش هەبوون هەر ملیان نەداو لەسەر باوەڕی کۆنی خۆیان، ئاینی زەردەشت، یێزدی (نێزیدی)[١٤٢]، کاکەیی، جوولەکە، دیان (گاور- عیسایی)،ئەرمەنیی، عەلەوی، بەکتاشی، دوورزیی، مارۆنی، بابیی، شێخیو بەپێی سەردەمو بارودۆخو هەواو هەوەسی دەستەڵاتداران،سالانە وەك (نەهلی زیمە) باج وسەرانەیان دەدا.

پاشماوەکانی شوێنەوارو نیشانەکانی ئەو شەڕانە هەتا ئەمڕۆش لە گەلێك شوێنی کوردستاندا ماونەتەوە، ئەو شوێنانەی کوژراوەکانی لەشکری هێرشبەری بەکۆمەڵ تێدا نێژراوە، وەك دۆڵی سەحابان لە کۆیەو گردی شەهیدان لە نێوان قەڵادزێو گەڵاڵەدا. هەر لە ناوچەی کۆیەو بەرامبەر بە دۆڵی سەحابان، دۆڵێکیش هەیە بە دۆڵی کافران ناودەبرێتو کوردە بەرگریکارەکانی تێدا نێژراوە کە خۆیان لە پێناو خاك و ئایندا کردە قوربانی.. وەك دەڵێن رێبوار کە بەلای ئەو شوێنانەدا تێدەپەڕێت لە شەهیدو پیاوچاکەکان دەپارێنەوەو فاتیحەیان بۆ دەنێرنو بەردێکی نەحلەتبوونیش دەکرنە کافرو پیاو خراپەکان کە باووباپیری خۆیانن. تاکە تاکەی لەشکری موسڵمانانیش کە لە شوێنی جیاجیاو لێرەو لەوێ کۆژران، نارامگاکانیان بوون بە (جێنزرگە - مەرقەد)و دانیشتوان بۆ پیرۆزکردنو پارانەوەو داواکردنی یارمەتیو فریاکەوتنو بەزەییو لێبوردنی یەزدان پەنایان بۆ دەبەن[١٤٣]، بۆ نموونە (أبا عبیدە الانصاری)، ئاوی راستەقینەی (عبدالله بن ایوب)ە لە بناری چیای شنرۆ دەکوژرێتو هەر لەو شوێنەشدا دەنێژرێتو دواتر نەو ناوە ناوەدان دەکرێتەوەو هەربەناوی نەویشەوە بە گوندی (عەبابەیلێ) دەناسرێتو هەتا نەمڕۆش کە شارە دێیەکی جوانی ناچەی شارەزوورەو مەڵبەندی باوو باپیرانی شێخەکانی عەبابەیلییە.

شەخسەکەی پیرمەنسوور (پیر مەنصور) کە گەڕەکی پیرمەسووری شاری سلێمانی بە نێوەوە ناونراوە.

نەسحابە سپی هاوڕێیەکی سپی پێستی پەیامبەربووە، لە شوێنێکدا کوژراوە کە نەمڕۆ نێوەڕاستی شاری سلێمانییەو گەڕەکێکی کۆنو ناوچەیەکی بازرگانی گرنگیشە.

زانای مەزنی عارەب مەحمود شوکری ئالووسی لە کتێبە بەنێوبانگەکەیدا (روح المعانی) کە لێکدانەوەو

شیکردنەوەی ماناو مەبەستەکانی قورئانی پیرۆزە. دەڵێت: یەزدان لە ئایەتی ١٦ی سوورەتی فەتح، مەبەستی لە کوردە کە فەرمان بە پەیامبەر دەدات و دەفەرموێت: (قُل لِّلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الأَعْرَابِ سَتُدْعَوْنَ إِلَىٰ قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ تُقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسْلِمُونَ) (الفتح: ١٦) واتە: ئەی موحەمەد بە عارەبە دەشتەکییەکان بڵێ ڕووبەڕووی نەتەوەیەکی جەنگاوەری بەهێزو سەرسەخت دەبنەوە، بە کۆیاندا دەچن،بەسەریانداسەردەکەون وموسوڵمان دەبن یا بەناشتی باوەڕ دەهێنن و دێنە سەر ڕێگەی ڕاست.لەم فرمانەدا دەبینین لایەنی شەڕو کوشتار پێش ناشتی خراوە! پێدەچێت کە لایەنی ناشتیشی تێدا هێڵراوەتەوە، چونکە نەو (قەومە) نازاو دستوەشێنن و عارەب ناتوانن لە نێوچە شاخاوی و سەختەکانی نەواندا بە ئاسانی بجەنگن.

لێرەدا بە پێویستی دەزانم سەرنجی خوێنەر بۆ ڕاستییەکی مێژوویی ڕابکێشم، حەزرەتی نیبراهیم بە باوکی پەیامبەران (اب الانبیاء) و هاوەدەمی یەزدان (خلیل الله) ناسراوە، دوو کوڕی هەبووە نیسماعیل و نیسحاق، موحەمەد نەوەی نیسماعیلە. موسا، داوود، عیسا نەوەی نیسحاقن و هەر هەموو مرۆڤایەتیش وەک پەیڕەویکردن لە ئاینێکی ئاسمانیی و نێردراوێکی یەزدان لەسەر ئاینی نیبراهیم بوون جگە لەوانەی باوەڕیان بە یەزدانی تاک و تەنها نەبووە و بەرلەوەی تەورات بۆ موسا و زەبوور بۆ داوود و ئینجیل بۆ عیسا و قورئان بۆ موحەمەد بێتە خوارەوە. یەزدان بە پەیامبەری موسڵمانان دەفەرموێت: (إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِن بَعْدِي قَالُواْ نَعْبُدُ إِلَـٰهَكَ وَإِلَـٰهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَـٰهاً وَاحِداً) (البقرة: ١٣٣) واتە: حەزرەتی یەعقوب بە کوڕەکانی فەرموو دوای من کێ دەپەرستن، وتیان خوای تاک و تەنهای تۆ و باوباپیرانت نیبراهیم و نیسماعیل و نیسحاق دەپەرستین.

کورد زەردەشتی بوون، هەرخۆشیان خاوەنی ئاینەکە بوون کە لەسەر سێکۆچکەی، یەزدان، مرۆڤ، خاک دامەزراوەو پەیڕەوی فەلسەفەیەکی مرۆڤ دۆست دەکات: بیری چاک، وتەی چاک، کرداری چاک کە بەرجەستەی مافەکانی مرۆڤ دەکات لە ململانێی بەردەوامو بێکۆتایی هێزی ڕووناکیی و چاکەخواز (ناهۆرامازدا) و هێزی تاریکی و خراپەکاریی (نەهریمەن). ئاینی ئیسلامیش ئەو دوو هێزە دژبەیەکتریەی لە ڕەحمانو شەیتانداً بەرجەستە کردووە. لەشکری ئیسلام کە دەست بەسەر کوردستاندا دەگرێت، لەوێش وەک وڵاتانی دیکەی داگیر کراوە (نازاد کراو) بنکەو بارەگای فەرمانڕەوایی خۆیان دادەمەزرێنن بۆ پیادەکردنو بەڕێوەبردنی دەستەڵاتی ڕامیاریی و ڕێکخستنی کاروباری ئاینیی و کۆمەڵایەتیی.

نازادی تاکەکانی کۆمەڵ و بە یەکسانیان لە مافو نەرکەکاندا، هیوایەکی گەشیان پێدەبەخشێتو یەک دڵو یەک ئامانج دەژیانو پەیوەندی ژنو ژنخوازی دەکەوێتە نێوانیانەوەو لە چەند شوێنێك تێکەڵاویی و خزمایەتی جێگەی بێگانەیی و نامۆیی دەگرێتەوەو لەشێوەی بنەماڵەی ساداتەکانی لوڕستاندا ڕەنگدەداتەوە کە بەنێوبانگترینیان سەیدەکانی (سادات)ی بەرزنجەن کە دەچنەوە سەر شێخ عیسا و موسای

برای، سەیدەکانی بیارە کە دەچنەوە سەر شێخ نەعیمو نەویش وەچەی حوسینی کوڕی عەلییە، شێخانی شەمزین، سەرگەلّوو، صوزلّەی قەرەداخ، کرێچنە، قادر کەرەمو تالّەبان کە بەسەر هەردوو ڕێبازی (تەریقەت) قادری و نەقشەبەندیدا دابەشبوون. ڕێبازی قادری بەڕابەری شێخ عەبدالقادری گەیلانی جێگەی ڕیبازیی بەکتاشیی سەربە عوسمانییەکانی دەکرتەوە. دواتریش شێخ مارفی نۆدێ ۱۷۵۲ ـ ۱۸۳۸ز. و کاك ئەحمەدی شێخو نەوەکانی ڕابەریبوون. ڕێبازی (تەریقەت) نەقشیش لە سەردەستی مەولانا خالیدی نەقشبەندیدا نوێکرایەوە.

هەتا کۆڕانی چوارەمین خەلیفەی ئیسلامو دامەزراندنی دەوڵەتی ڕەگەزپەرستی ئومەوی، هەموو ئەو گەلو نەتەوانەی موسڵمان بوون لە ژێر سایەی ئیسلامدا گەلێك لە مافە سروشتییەکانیان دەستگیر بوو، ئاسەواری زۆرەملێی و دادۆشینو بێگارو سەرانە نامێنن و لە چەوساندنەوەی کۆمەڵایەتیی ڕزگاریان دەبێت. ئاینی ئیسلام تەنها کولتووڕە ئاینییەکەی لە کوردستاندا بەجێنەێشت، کولتووڕە کۆمەڵایەتییە دژێوەکانی وەك تیرەگەریی و پەلامارداڵی یەکتڕی و تالّانکردنو ڕاو ڕووت کە هەتا ئەمڕۆش لە نێو عارەبدا ماوەتەوە، لای کورد جێگەی نەبووەوە. کورد بەگشتی دووای لە ناوچوونی دەوڵەتی ماد ٦٧٠ ـ ٥٢٠پز.زۆر بە ئاسانی هەستی بەجۆرە جیاوازییەك لە ژیانی ژێر سایەی ئیسلامو ژیانی ژێر چەپۆکیی پێشتریدا دەکرد بەدەست فارسەکانەوە.

بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام و گەیاندنی پەیامەکەی بە گەلان بەهەمان گوڕوتینی پێشوەوە بەردەوامبوو، سەرەتای سەدەی شەشەمی زایین باکووری کێشوەری ئەفەریقا داگیر دەکەنو لە خۆرهەڵاتیشەوە دووای داگیرکردنی کوردستان و ئێران، بەرەو ناوچەکانی قەفقاس پێشڕەویی دەکەنو یەکەمین هەنگاو بلووجستان داگیر دەکەنو جێگە پێیەك خۆشدەکەن بۆ دەستبەسەرداگرتنی هەرێمەکە و لەوێشەوە ڕوو دەکەنە هندستانو بەشی زۆری هەرێمەکانی باکووری هندشتان دەگرنو هەربەو سەرگەرمیو ووڕە بڵندەوە لوتیان پێوەنا بەرەو ووڵاتی بەرفراوانی چین کە نەوەندە لە عارەبستانەوە دوور بوو، پەیامبەر بەنوونە هێناویەتیەوە کە فەرموویەتی: (اطلبو العلم ولو بالصین) دووای خوێندنو زانست بکەون ئەگەر لە چینیش بێت. لەشکری ئیسلام بەرامبەر دیوار و شوورا بەرز و پتەوەکانی چینو بەرگریکردنی پاڵەوانانەی چینییەکان، کارێکیان پێنەکراو بەناومێدیی دەگەڕێنەوەو صالّی ۷۱۱ز. لەشکرێکیان بەسەرکردایەتی تاریقی کوڕی زیاد لە باکووری ئەفەریقاوە بەڕێگای ووڵاتی مەغریب دا، بەو گەروو تەنگەی ئێران دووچیاکەدا(مەزیق جەبەل تاریق) کە دەکەوێتە ئێوان مەغریبو ئیسپانیاوە،تاریقی کوڕی زیاد بەپلانێکی سەربازیی سەرکەوتوو هێزەکانی بە کەشتیی دەپەڕێنێتەوە ووشکانیەکانی خاکی ئیسپانیاو لەو ڕۆژەشەوە ئەو گەروو (تەنگەژە ـ دەربەند) بەگەرووی چیای تاریق ناودەبرێت.تاریق سەرلەشکرێکی هەڵکەوتوو بەئەزموون بوو، هەرکە هێزەکەی گەیاندە ئەوبەرو دابەزین، کەشتیگەلەکەی ئاگرتێبەردا و هەرهەموی

سوتاند و تەنها دوو رێگای لەبەردەم جەنگاوەرەکانیدا هێشتەوە، بەرەوپێش بچن و ئیسپانیا بگرن یا دەگەڕێنەوە لەدەریاکەدا دەخنکێن، وەك لە وتە بەنێوبانگەکەیدا وتی (العدو أمامکم و البحر ورائکم) پێشتان دوژمنەو پشتتان دەریایە. بەو جۆرە ئاینی ئیسلام دەگاتە ئەوروپاو بەشێکی ئەو ولاتەو شارە گرنگەکانی ئەندەلوس و قورتوبەو ئیشبیلیا داگیر دەکەن.

ئیسپانیا هەرچەند لەدەست ئیسلامدا نەمایەوە، بەلام هەتا نەمرۆش ئەو شارانە بۆن و بەرامبەو مۆرکی ئیسلامیان پێوە دیارە کە ماوەی ٥٢٠ ساڵی رەبەق فەرمانڕەوایی ئەو ولاتەیان کردو بە لەناوچوونی دەوڵەتی عەبباسی ئەو ولاتەشیان لە دەست دەردەچێت و نێستاش هەر هەڵبەستو گۆرانی بەسەردا دەڵێن.

سەرکەوتنە مەزنەکەی تاریقی کوڕی زیادو گرتنی ئیسپانیا، سەرکردە سەربازییەکانی لەشکری ئیسلام هاندەدەن پەلاماری ولاتانی دیکەی ئەورووپای خۆرئاوا بدەن، بەلام چەند هەوڵیاندا و پلانیان دەگۆڕی لە دامێنی زنجیرە چیاکانی ئالب دا دۆشدامان. دەستەلاتی رامیاریی و سەربازیی دەوڵەتی ئیسلام لە سەدەی حەوتەمی زاینی و نیوەی یەکەمی سەدەی هەشتەمدا لەوپەڕی فراوانی و بەهێزییدا بوو، هەموو هێرش و پەلامارەکانی بەسەرکەوتن دەبڕانەوە، هێشتا تێکشکاندن و بەزینی بە خۆیەوە نەدیتبوو، فێری گەڕانەوەو پاشاکشە نەبوون، وەك لەشکرە هەمیشە سەرکەوتووەکەی فەرەنسا، لە شەڕەکەی (واترلۆ)دا ناپۆلیۆن بۆ یەکەمین جار لە ژیانیدا فەرمانی کشانەوە دەردەکات، شەپۆرەوانەکە دەڵێت گەورەم ببورن، شەپوری کشانەوەیان فێر نەکردووم، تەنها شەپووری هێرش بردن دەزانم.

لەگەڵ ئەوەشدا موسڵمانەکان لە لایەنی سەربازییەوە لە بەدیهێنانی سێ ئامانجدا سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا، ولاتی چین لە رۆژهەڵاتی دوور، شاری ڤیەنا - پێتەختی ولاتی نەمسا لە ئەورووپای رۆژئاوا و شاری کۆستانتینای پێتەختی بێزنتە لە بەشە ئەورووپاییەکەی کیشوەری ئاسیادا، داگیربکەن، هۆکارەکانیش شاردراوە نین ئەگینا لە لایەنەکانی دیکەوە پێشکەوتن و گەشەسەندنی بەرچاوی بەخۆیەوە دەبینی. ئەو زانستانەی پەیوەندیان بە جوگرافیا و رێگەوبانەکانی بازرگانیی دەریایی و ووشکانییەوە هەبوو، زۆر بەرەوپێش دەچوون، (قیبلە نما)یان داهێنا، نەخشەو پلانی ئەو ولاتو شاخ و دەریا و ئۆقیانووسانەیان دەکێشا لە گەڕان و گەشتەکانیاندا چاویان پێکەوتبوون. (قوتابخانەو فێرگەکانی بەغدا، ئەندەلووس، قورتووبە، فێر بوون و لێکۆڵینەوەی بالای تێدا دەخوێندرا و شارێکی وەك قورتووبە ٢٧ فێرگەی تێدا بوو). زانستی (جەبر)یش هەر موسڵمانەکان دایانهێنا و کەلکیان لە (ژمارەکانی ژماردن)ی هیندەکان وەرگرت و بەکاریان دەهێنا، ئەورووپاش لەوانەوە فێربوون و بەم شێوەی ئەمرۆ ... ١٠، ٩، ٨، ٧، ٦، ٥، ٤، ٣، ٢، ١ بەکاریاندەهێنا. زانایەکی بلیمەت و هەڵکەوتووی ئیسلام و موسڵمانان وەك ئەبوو ریحانی بێروونی گەیشتە ئەو ئەنجامەی گۆی زەوی بە دەوری خۆیدا دەسوڕێتەوە).[١٤٤]

سەدەی یازدەی زاینیش، ئیبن سینای بلیمەت هەڵدەکەوێت وەك زانایەکی پزیشکیی و دەرمانساز (پتر لە

یەك هەزار نامیلکەو کتێبی زانستی دادەنێت و تێکیاندەخات و تووانی نیشانەکانی گەلێك نەخۆشیش بدۆزێتەوە، بەڵام پیاوانی ئاینیی بەگومڕا تاوانباریان کرد)[١٤٥] گوایە دەست لە کاری خودا دەدات و ئەو نهێنیانە مرۆڤ نایانزانێت. بەرهەمە زانستییەکانی ئەو سەردەمەی نیسلام بەتایبەتیش (نووسراوە دانراوەکانی ئیبن سینا هەتا سەدەی حەفدەی زاینیش تاکە سەرچاوەی پزیشکیی و دەرمانسازیی زانا ئەوروپاییەکان بوو)[١٤٦].

شیرازەو رایەڵە بنەڕەتییە کۆمەڵایەتییەکانی ئاینی نیسلام تاڕادەیەك وەك سەردەمی پەیامبەرو جێگرەکانی نەمایەوەو بەشێوەیەکی دروست پەیڕەوی نەدەکران و تا دەهات لە ئاوەڕۆکی پەیامە پیرۆزەکە دوور دەکەوتنەوە بەتایبەتیش دووای تیرۆر کردنی عوسمانی کوڕی عەففان (خ .ل)، دەبینین سەرەڕای ئەو هەموو تازەی ئیمام عەلی (خ . ل) بەسەر نیسلامو موسڵمانەکانەوە هەیبوو، بۆ جاری چوارەم لە سەریەك خەلافەتی پێڕەوا نابینرێتو لەگەڵ موعاویەی کوڕی ئەبوو سوفیاندا کێشەیەکی خوێناوی دەکەوێتە نێوانیان. عەلی کوڕی چینی هەژارو نەدارەکان بوو، نوێنەری خواستو ئاواتەکانیان بوو، تینۆریستێکی کۆمەڵایەتیو خاوەنی کتێبە بەنێوبانگەکەی (نهج البلاغه)ش بوو، چەندین فەرمودەی پەیامبەریش (د .خ) دەگێڕنەوە وەك (من کنت مولاه فعلي مولاه) هەرکەسێك من سەردارو رابەری بم، عەلیش سەردارو رابەرێتی. (من والی علیا فقد والاني) هەر موسڵمانێك لایەنگری عەلی بکات، لایەنگری من دەکات. ئەو فەرموودانە ئەگەر بەڕاستیی فەرموودەی پەیامبەر بن و هەڵبەستراو نەبن، ئەوە دەگەینێت کە پەیامبەر زانیویەتی دووای خۆی لەسەر دەستەڵات گرتنە دەست کێشەو دووبەرەکی دروست دەبێت، بەڵام پشکی خۆی نەخستووەو کەسێکی بەسەر موسڵمانانداً نەسەپاندووە هەر چەند لە رووی ژیریی و زانستو کامڵبوونی ئاینییو رامیارییو رابەریکردنەوە، عەلی لە هەمووان لە پێشتر بووە ئەگەر دووای کەوتنو بە رابەرو خەلیفە و میری موسڵمانان هەڵنابژارد ئەوە چاکە، ئەگەر ئەوەشیان نەکردو پلەو پایەو دەستەڵات تورشی هەڵەیکردنو خۆیان لە دووڕێیانی ناکۆکیو دووبەرەکیدا ببینییەوە، پەنا دەبەنە بەر دروشمی (وامرهم شوری بینهم) بە راوێژی هەمووان بڕیار بدەن. بەڵام تیرۆرکردنی عوسمان لە لایەکو هاتنە پێشەوەی موعاویەو داواکردنی خوێنی عوسمان لە لایەکیدیکەوەو رابوردووی دوژمنکارانەی بنەماڵەی ئەبوسوفیان لەگەڵ پەیامبەرو پەیامەکەیداو تیرۆرکردنی هەمزەی مامی پەیامبەرو هەڵوێستی قێزەونی(هند) کە دایکی موعاویەیە لەسەر تەرمەکەی کەنەوەندە داخ لە دڵ بوو بەمردوویی وورگی هەڵدەدڕێتو بەدەستی خۆی دڵی دەردەهێنێتو خوێنەکەی دەخواتەوە! بەڵام یارانی عەلی ئەو دووربینی و هەناسە درێژیو هەستکردن بەلێپرسینەوەیان نەبوو وەك ئیمام عەلی هەموو کێشەو ناکۆکییەکان لە پێناو بەرژەوەندی ئیسلامو یەکریزی موسڵماناندا بخەنە لاوە، بەتایبەتیش ئەوانەیان کە زۆر سەرگەرمو دەمارگیر بوون، نە ئەو ناهەقییەیان بۆ قوتدەدرا، نە هێمنی و نارامگرتنی عەلیشیان دەسەڵماند. ئەو ئاوەی تیرۆری

رهیلریی بۆ یەکەمین جار لە میژووی ئیسلامدا رژاندی، وەرچەرخانێکی میژوویی زۆر زەق بوو، هەر هەموو موسڵمانانی گرتەوە و خۆیان لە دووبەرەی دژیەیەکترەدا بینییەوە، بەرەی دەستەڵاتدارو کاربەدەستان بەرامبەریی موعاویەو بەرەی نۆپۆزیسیۆن و نەدارەکان بە ڕابەریی ئیمام عەلی، هەندێکیش لایەنی هەڵپەرستیی هەڵدەبژێرن(خوایان دەویستو خورماش)،ئەوانە دەیانوت خوابیدات لە پشت ئیمامەوە نوێژ بکەیتو لەسەر سفرەوخوانی موعاویەش تێربخوێت. بۆچوونی یارانی عەلی (شیعة علی) لەوەدا چڕ دەبووەوە: نەو کۆدەتایەی یەکەمین جار دژی عەلی نەنجامدرا، پلانەکەی لە ژێر سەری ئەوسیانەدایە(سیانەکە)، ئەبویەکر، عومەر، عائیشە (خ . ل). لایەنگرانی موعاویەش دەڵێن عەلی تاوانبارە بە کوشتنی نارەوای عوسمانو دەبێت لەگەڵ تاوانبارەکانی دیکەدا بە سزای خۆیان بگەن.

عەلیو موعاویە دوو کەسایەتی بوون لە هیچ ڕوویەکەوە لە یەکتر نەدەچوون، عەلی مرۆڤێکی بە ڕەوشتو پاکبوو، بەڕاستی خواناسبوو یەکڕیزیو برایەتی موسڵمانانو سەرکەوتنی ئاینەکەی کردبووە ئامانجی سەرەکیو هەرە گرنگ، حەزی لە دەستەو تاقمەگەریی(شیعەگەریی) نەبوو کە بەزاراوەی ئەوێ(حیزبایەتی)یە،عەلی دەیوت حیزبایەتی لە ڕاستە ڕێگەی پەیامەکە دوورماندەخاتەوە، وەک یەزدان دەفەرموێت: (کل حزب بما لدیهم فرحون) مانای کەس بەدۆی خۆی نالێت ترشە. لە خۆتدا تەنها ڕاستییەکانو لە بەرامبەرەکەشتدا تەنها چەوتییەکان دەبینین. بەڵام یارانی عەلی کە بە شیعەی عەلی یا حیزبی عەلی ناسران دەیانوویست ئیمام وەک سەرلەشکرێک ڕابەرییان بکاتو بەرەو سەرکەوتنیان ببات نەک وەک پێشەوایەکی ئاینی فێری ڕێوشوێنی خواپەرستییان بکات، دەیانویست شمشێرەکانیان خوێنی ناحەزانی لێبچۆڕێت کە هەمان خەڵەتەکانی تیرەگەریو هۆزپەرستیی عارەبە دەشتەکییەکان (الاعراب) بوو هەر لە ناخیاندا مابووەوە بەجۆرێکی دیکە خۆیدەنواند.دەشتەکیی ناتوانێت خۆی لە ژیانی دۆژمنایەتیو هێرشو پەلامارو تالانکردنو جیابکاتەوە. پەیامبەریش نەو دەردە کۆمەڵایەتییەی بۆ بنەبڕ نەکرا، یەزدان بەڕاشکاوی پێیدەڵێت وورياية (الاعراب أشد كفرا ونفاقا) دەشتەکییەکان تا سەرئێسقانو لە جاران پتر خوانەناسو دۆزنو دووڕوون. وەک نەوەی هەر نەوەندە موسڵمانبو پەیڕەوی ئاینەکە دەکەن لەگەڵ بەرژەوەندییە تایبەتەکانیاندا بگونجێت. ئیمامیش نەوەی لە یاران و هاوبیران وهەوادارانی نەدەسەلماندو داوای لێدەکردن بەدڵ و مێشک و دەستو زمان موسڵمانبو باوەڕدارین،بێ لە دووبەرەکیی و دوژمنایەتیی و تۆندوتیژیی وپەنابردنە بەرچەک مەکەنەوە.

ئیمام عەلی دیاردەیەکی ناوازە بوو، خۆپەرست نەبوو، بەڵام دەستبەرداری مافی ڕەوای خۆیشی نەدەبوو، لەوپێناوەدا تێکۆشاو هەرلەو ڕێگەیەشدا شەهید بوو، لە ڕاستیشدا خاوەن ماف بوو،مافی دەست نەکەوت،بەڵام موعاویە خاوەن ماف نەبوو، بەڵام (مافی دەستەڵات) ی بەزەوتکردن زەوتکرد.

موعاویەی کوڕی نەبوو سوفیان کابرایەکی جیوەیی بوو، دەچووە هەموو قاڵبێکەوە، بۆ گەیشتن بە

ئامانجەکانی سڵی لە هیچ نەدەکردەوە، تەنانەت بۆ بەرژەوەندی خۆی چەندین فەرمودەی پەیامبەریشی دەشێواند یا دادەتاشیی، پارەو پولیی زۆریشی هەڵدەشت، ٥٠٠ پێنجسەد درهەمی بەهەر کەسێك دەدا بچێتە سەر سەکۆیەك و بڵێت خەڵکینە من بەگوێی خۆم گوێم لێبوو فلانە ئایەت بەفلانە بۆنەوە دابەزیوەو پەیامبەریش لەوبارەوە وەها و وەهای فەرمووە.

موعاویە لە بنەماڵەیەکی رەسەنو هەرد دەستڕۆیشتوو و بەنێوبانگی هۆزێ قورەیشو تیرەی (بەنی ئومەیە)یە، خاوەنی بنەو بارگەی بازرگانیو کاروانەکانی زستانو هاوینەن وەك لە قورئاندا هاتووە (لایلاف قریش، ایلافهم رحلة الشتاء والصیف). بەو دەستەڵاتەشەوە لەهەرە دوژمنە سەرسەختەکانی پەیامبەر بوون، نەبوو سوفیانیش کۆسپی هەرە گەورەی بەردەم بڵاوبوونەوەی ئیسلام بوو لە شاری مەککە. بنەماڵەی نەبوو سوفیان کە موسوڵمانیش دەبن، لە ناچاری بوو، ڕێگەیەکیان لەبەردەمدا نەمایەوە، نەگینا موعاویە کە لە راستیدا سەرکردەیەکی رامیاریی و سەربازیی بە نەزموون بوو، بەر لە شەڕەکەی (ئوحود) بە لەشکری بتپەرستەکان دەڵێت ئامانجی سەرەکیمان لە ناوبردنی موحەمەدە، ئەگەر نەومان بۆ نەکوژرا، خۆ دەتوانین روتەیەکی وەك مصعەبی کوڕی زوبێر بکوژین کە زۆر شێوەیان لە یەکتر دەچێتو دەنگۆیەك بڵاویکەینەوە کە موحەمەد کوژراوە. پلانەکە سەر دەگرێتو کە مەصعەب دەکوژرێت لەشکری موسڵمانان وا دەزانن پەیامبەر شەهید کراوە، لەشکر دەشکێتو بڵاوەی لێدەکەن. عەلی بەنازایەتیو دڵسۆزیی خۆی هەرچەند بریندارێش بوو، پەیامبەریش بەبریندارێی ڕزگار دەکات. بەم بۆنەیەوە ئایەتێك هاتە خوارەوە سەرزەنشتی موسڵمانەکان دەکات و بە بیریان دەهێنێتەوە کە موحەمەد پەیامبەرێکە وەك نەو پەیامبەرانەی بەر لە خۆی (ما کان محمد الا رسولاً قد خلت من قبله الرسل). جگە لەمانەش موعاویە دیپلۆماتێکی زۆرزانو بە دەموو دوو بوو، هەرگیز پەکی لەسەر بەڵگەدۆزینەوە نەدەکەوت بۆ پشتگیریی داخوازییەکانی، وتە بەنێوبانگەکەی کە بە (تالّە مووەکەی موعاویە) بەنێوبانگە هەتا نەمرۆش لە گۆڕەپانی رامیاریی ودیپلۆماتکاریدا زۆر بەگەرمیی پەیڕەوی دەکرێتو کۆڵەکەیەکی رامیاریی نێودەوڵەتیی و نێوان هێزە نەیارەکانیشە. نەو تیۆرییەی موعاویە کە بەشێوەی نامۆژگاریی بە کوڕەکانی وتووە: (هەمیشە لە نێوان خۆتو دوژمندا تالّە مووێك بهێڵەرەوە مەهێڵە بپچڕێت، کە نەو رایدەکێشێت تۆ شلیکە و هەر کە نەویش شلیکرد تۆ رایکێشە، بەڵام هەرگیز نەهێڵیت بپچڕێت.) یاسر عەرەفاتی سەرۆکی پێشووی ڕێکخراوی رزگاریخوازی فەلەستین یەکێك بوو لەو سەرکردانەی سەرومڕ پەیڕەویی نەو تیۆرییەی موعاویەی دەکرد.

هەر لە سەرەتاوە دوو خاڵ تای تەرازووی عەلی سووك دەکەنو کارتەکانی دەستی بێهێز دەکەن:

١ـ پەیامبەر بەر لە کۆچیدوایی جێگرێکی دەستنیشان نەکرد، بەتایبەتیش لە بۆنەیەکی وەك حەجی مالئاواییدا (حجة الوداع) کە زۆربەی هەرە زۆری موسڵمانان و هاوڕێو نێزیکەکانیو سەرکردەکانی سوپا

سەدە بوون. ئاخۆ پەیامبەر بەو هەموو ژیریی و بلیمەتییو دوورییینییەوە کە پێی ناسرا بوو کارێك سکەت بێتە هۆی ناکۆکیو دووبەرەکی نێوان موسڵمانانو یەك دەنگیو یەك ریزیان تێکبدات و نەو تەرتیبا خوێناویەشی لێبکەوێتەوە؟ نەو پرسیارە لەهەر مرۆڤێکی ژیر و بە ویژدان بپرسین، بێ دوودڵی سڵێت نەخێر.

ئەو هەڵوێستەی پەیامبەر هەرچەند شیعەکان پێچەوانەکەی دەبینن، پیادەکردنی دیموکراسییو سەربەستیی بیروباوەڕە، موسڵمانان دوور لە کاریگەریی نەو بتوانن رابەرو پێشەوایەك هەڵبژێرن شیاوی نەو پۆستە گرنگە بێت لەگەڵ ڕەچاوکردنی نەوەی نەو رابەرە خاوەن باوەڕێکی چەسپاوو نەگۆڕە، نازاو ژیرو حۆنەویستو دڵۆڤانو بەخشندەو دڵفراوانو میانڕەوە؟وەم مەرجانە هەرهەمووی لە عەلیدا دەبینرا.

٢ــ پەیامبەر هەتا ڕۆژی ٦٣٢/٦/٨ز. لە مانگی عانیشەی کچی نەبوبەکر کە خۆشەویسترین هاوسەرەکانی بوو لە جێگەدا کەوتبوو، لە کاتی سەردەمەرگیشدا جگە لە نەبوبەکری خەزووریو عومەری کوڕی خەتتابو عانیشە کەسێکی دیکە لە ژوور سەری نەبوون، کە دووا هەناسەی پیرۆزی هەڵدەکێشێت، وەك شیعەکان دەڵێن (سیانەکە!) دەستوبرد دێنە دەرەوە،نەبوبەکر رووەکاتە ناپووڕەی موسڵمانەکان کە نەمووڕوپشتی مانگەکە کۆبوبوونەوەو مقۆمقۆیان بوو، وتی: (ما کان ملحمداً أبا أحد منکم فمن آمن بالله فهو باق لا یموت ومن آمن بمحمد فقد مات وقد اختارنی خلیفة له من بعده) موحەمەد باوکی کەسێکتان نەبوو، هەر کەسێك یەزدان دەپەرستێت یەزدان نەمرە،هەرکەسێکیش موحەمەد دەپەرستێت نەوە موحەمەد مرد، منیشی بە جێگری خۆی هەڵبژاردووە. نەم هەوالە وەك هەورە تریشقە (هەورە پڕیشکە) لە خەڵکەکەیداو دەیانهەژێنێت، بەڵام کاردانەوەکەی جۆراو جۆر بوو:

١ـ هەندێکیان باوەڕیان وا بوو پەیامبەر هەرگیز نامرێت.

٢ــ هەندێکیشیان گومانیان لە راکەیاندنەکەی نەبوو بەکر دەکردو بەپلانێکیان دادەنا بۆ دەستبەسەرداگرتنی دەستەڵات (خەلافەت) و دڵنیا بوون هەرگیز ناشێت پەیامبەر عەلی نەکردبێتە جێگری خۆی.

٣ـ پشتیوانەکان (الانصار) کە لە هەردوو تیرەی ناکۆکی (نەوس و خەزرەج)ی دانیشتووی مەدینە پێکهاتبوون، لەگەڵ کۆچبەرەکاندا (المهاجرین) کە پێشتر لە مەککە دەژیان، دەبێتە مشتومڕیان،(پشتیوانەکان) سەعدی کوڕی عوبادە، دەستنیشان دەکەن بۆ خەلافەت.

٤ـ گرووپێکیش هەوالەکە ناسایی و لە شوێنی خۆیدا وەردەگرنو دەڵێن لاریان لە نەبوبەکر نییە، دۆستو خۆشەویستی هەرە نیزیکی پەیامبەرەو بەتەمەنترین یارانو خەزووریشیەتی هەرچۆنێك بوو بێت، (سیانەکە) وەك شیعەکان بەپەری رق وکینەوە ناویاندەبەن، تووانییان کۆنترۆڵی بارودۆخە نالۆزەکە بکەنو بەکەڵك وەرگرتن لە ناکۆکییەکانی نێوان نەوس و خەزرەج و بۆچوونە جیاوازەکان، ناویان کرد بە ناگرەکەداو

نەگەر بە رووکەش وسەرزارەکیش بێت هەموویان بێدەنگ کردن.

ئەبووبەکر(خ .ل) دووسالّ لە پەیامبەر گەورتر بوو،ماوەی نێوان٦٣٢ـ٦٣٧ز.پێنج سالّ پتر فەرمانڕەوایی دەکات، بەر لە مردنیشی یا وەک شیعەکان دەڵێن دەرمانخوارکردنی، ئەویش عومەری کوڕی خەتتاب (خ . ل) دەکاتە خەلیفەی دووەم. ئەم بڕیارەی ئەبووبەکر لە بڕیارەکەی یەکەمی قورستر بوو، وەک زەوی هەژێن گرووپی یارانی عەلی هەژاندو خویان کۆکردەوەو کەوتنە باری ئامادەباشیی و هەڵوێست نواندن، نەیانتوانی لەوە پتر بێدەنگو دەستبەستراو بوەستن، بۆ بەلادانستنی کێشەکە پەنا دەبەنە بەر کاری توندوتیژی. نیتر لەو ڕۆژەوە لایەنگرانی عەلی هەست بە ناکامی و ڕەنجەڕۆیی دەکەن، تۆوی گومانو دڵەڕاوکەی ڕێککەوتنی ژێر بەژێرو پیلانگێڕان دژی عەلی لە ناخیاندا چەکەرە دەکات و هەتا ئەمڕۆش هەر بەخۆین ئاو دەدرێت، خوێنی موسڵمانو ناموسوڵمانیش. تیرۆر کردنی خەلیفەی دووەم عومەری کوڕی خەتتابو خەلیفەی سێیەم عوسمانی کوڕی عەففان(خ . ل) گواستنەوەی ئەو هەستە بوو بۆ کردار و سەندنەوەی مافی زەوتکراو بە شمشێری ڕق و کینەی یارانی عەلی.

موعاویەی زۆرزان مرخی لە خەلافەت خۆشکردبوو، هەلەکە دەقۆزێتەوە، بەبیانووی خوێنی عوسمانی خزمییەوە ئالای دوژمنایەتی بەرامبەر عەلیو یارانی هەڵدەکات، کراسە خوێناوییەکەی عوسمانی مالّ بە مالّی قوڕەیش دەگێڕاو هانیدەدان ئەو خوێنە بە ناهەق ڕژاوە وونەکەن. بەڕاشکاویش عەلی تاوانبار دەکاتو دوو داواکاری دەخاتە بەر دەست. دەستگیرکردنی تاوانبارەکانو کوشتنیان یا خەلافەت.هەرچی خودی عەلی خۆیەتی وەک سەرچاوەکانی شیعە دەڵێن، لەو بارووددۆخە ئالۆزەدا وەک مرۆڤێکی هەقپەرست روو لە هەردوولا دەکاتو دەڵێت:

ئەوان بەزەوتکردنی خەلافەت کارێکی چەوتیانکرد، نێوەش بەکوشتنی ئەوان کارێکی چاکتان نەکرد. ئەم هەڵوێستەی عەلی، بەشێك لە یارو یاوەرانی بێزار دەکات خۆیان لە بەرەیەکدا ڕێکدەخەنو لەو دوور دەکەونەوەو لەیەك کاتدا دژایەتی موعاویەو عەلیش دەکەنو دەبێت بەو بزوتنەوەیەی لە مێژووی ئیسلامدا بە بزوتنەوەی خەوارج (دەرەکییەکان، لادەرەکان)[١٤٧] ناسراوە. ئالێرەدایە عەلی بەحەسرەتو ئائومیدییەوە دەڵێت: ئەوەندە لایەنی هەقو ڕاستیم گرت، دۆست و پشتیوانە نێزیکەکانیشم پشتیانبەردامو لێمتەکینەوە. ئەوانیش لە تەکیدا مانەوە، وەک زاراوەیەکی ئاینیی ڕامیارین، ئاوی (شیعەی عەلی - گرووپ یا حیزبی عەلی)یان بەسەردایڕاو ئالای بەربەرەکانیی و دژایەتیی موعاویەو (بەنی ئومەیە) بەرز دەکەنەوەو ئەو هەرایەی بەرپاکرد کە هەتا سەردەمانی دوورو درێژی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی تورکە عوسمانییەکان کە خۆیانکردە میراتگری ئاینزای سوونەو دەوڵەتی صەفەوی ئێرانیش کە لەسەر بناغەی ئاینزای شیعە دامەزرا، گرژ دەبووەوەو تانێستاش نەك خاونەبۆتەوە بەڵکو فراوانترو گرژتریش دەبێتو چاوەڕوانیش ناکرێت لە داهاتوویەکی نێزیکدا ئەو ناکۆ خامۆش بێت، ئەوەتا کۆتایی سەدەی بیستەم و

سەرەتای بیست ویەك شیعەو سوننە لە عێراق مزگەوتەکانی یەکتری بەدینامێت دەتەقێنەوە.

هێرشی پڕبوونی رۆژگار بۆ سەر شیعەگەرێتی دەبێتە فەلسەفەیەکی ئایینیی سەربەخۆ بەردەوام هەوڵی ڕێکردنەوەی جەوهەرو کاکڵەی پەیامەکە دەدات لە قاڵبێکی مەیودا نەمێنێتەوە، بۆیە پەنا دەباتە بەر ئیق و لۆژێك بۆ لێکدانەوەو تێگەیشتنی مەبەستی ڕاستەقینەی دەقەکانی قورئانو فەرمودەکانی پێغەمبەر، هەر بۆ نموونە دەقی پیرۆزی قورئان (فَأْتُواْ حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ) (البقرة: ۲۲۳)) یا (انصر اخاك ظالماً او مظلوما). بابییەکان سوورەتی یووسفیان بە جۆرێك لێکدەدایەوە زۆر جیاواز لە لێکدانەوەی ئیسلامی ڕووداوەکانی چیرۆکەکە.

ئەو خوێندنەوە نوێیانەی شیعەکان، قوتابخانەی عەقڵیی لەسەر دامەزراو خوێندنەوەی کلاسیکیی سوننەکانیش قوتابخانەی نەقڵیی یا خەبەریی لێپەیدا بوو کە بریتییە لەوەی دەقەکان یەکەجار چۆن تێگەراونەتەوەو فەرمودەکانی پەیامبەریان چۆن پێگەیشتووە، هەربەو جۆرەو لە قاڵبی خۆیدا بمێنێتەوە و هیچ لێکدانەوەیەکی نوێ هەڵنەگرێت. لە ڕاستیشدا گەلێك فەرمودە هەن دووای شەش حەوت جار گێڕانەوەی دەماو دەم ئەنجا هاتۆتە تۆمار کردن، لە دووای کۆژرانی عوسمانیشەوە کاربەدەستە نومەویەکانو بەتایبەتیش موعاویەو کوڕەکانی دەستکاریی فەرمودەکانیان دەکردو فەرمودەشیان بەناوی پەیامبەرەوە دادەتاشی بۆ بەرژەوەندی خۆیان، بۆیە دەبینین لە نێو ئەوانەدا کە فەرمودەکانیان کۆکردۆتەوە دووای لە بێژنگدانو تەتەڵە کردن چەند بەرهەمێك دەرکەوتن بەناوی (الحدیث الصحیح) یا (الاحادیث الصحیحة) فەرموودە ڕاست ودروستەکان، لە ناویاندا نەوەی بوخاریی لەوانی دیکە پتر جێگەی باوەڕو متمانەیە.

ڕووداوەکانی سەردەمی ناکۆکییەکانی نێوان عەلیو موعاویە زۆر تیژ وکاریگەر تێدەپەڕینو لە ماوەیەکی کورتدا نەو هەموو کارەساتو کۆژانکاریو تراژیدیایەی مەرگەساتی خودی عەلیو سیان لە کوڕەکانیو حەوت لە کچەکانیو قڕکردنی پاشماوەی بنەماڵەکەیو هاوکارەکانی لێکەوتەوە. هەندێك بە هەڵە واتێگەیشتوون گەلانی نێران لەو سەردەمانەدا بوونەتە شیعە، بەڵام وانییە، گەلانی موسڵمانی نێران هەتا پەیدابوونی صەفەویەکان، سوننە بوون، لە سەردەمی فەرمانڕەوایی شا ئیسماعیلی صەفەویەوە ئایینزای شیعە دەکرێتەوە ئایینی فەرمیی وڵاتو بەزۆری کوتەك بەسەریاندا سەپێندرا.

لە گەرمەی شەڕو پێکدادانەکانی لەشکری عەلیو لەشکری موعاویەدا، موعاویە بۆی دەرکەوت هەرگیز بەشەڕ ناتوانێت بەسەر دوژمنەکەیدا سەربکەوێت، پەنای بردە بەر فێڵو چاووڕاو، فەرمانیدا قورئان بەردو پیری لەشکرەکەی عەلی ببەنو پێشنیاریکرد شەڕو خوێنڕیژی بجەنە لاوەو باوەش بۆ ئاشتی بکەنەوەو هەر لایەنەو باوەڕپێکراوێك بکاتە نوێنەری خۆی بۆ ڕێککەوتنو چارەسەر کردنی ئاشتیانەو هەردووڵاش بە سەرئەنجامی ڕێککەتنەکە پابەندبن. نەبوو موسای نەشعەریی زۆرزان و فێڵ وتەڵەباز لەتوخمی بنەماڵەی

موعاویه‌و دەسندەخۆرو پەروەردەی سەر سفرەوخوانی نەوان وەك نوێنەری موعاویه هاتبە ناخاوتن‌و وتی: ئەی جەماوەری موسڵمانان بۆ نەوەی بتوانین ناو بەم ئاگرەدا بکەین و بە ئاشتی‌و تەبایی بەپێی دەقی پەڕۆزی قورئان (وأمرهم شوری بینهم) چارەمین خەلیفەی موسڵمانان دیاری بکەین، پێویستە بەر لە هەمرو شتێك هەر دوو خەلیفە، کە عەلی‌و موعاویه لە خەلافەت بخەین، چونکە ناشێت موسوڵمانان لەیەك کاتدا دوو خەلیفە فەرمانڕەوایان بکات. نوێنەردەکەی عەلی بە دڵ پاکییەوە دێتە پێشەوە، بەڵام نەبوو موسا سیناریۆکەی بۆ کێشرابوو. نوێنەردەکەی عەلی دەڵێت: وەك چۆن نەم نەنگوستیلەیە لە پەنجەم دەردەهێنم بەو جۆرەش عەلی لە خەلافەت دەخەم. بەڵام نەبوو موسا لە بری نەوەی نەویش موعاویه لە خەلافەت بهات، بەپێچەوانەی ڕێککەوتنەکەوە دەڵێت: نەوا منیش چۆن نەم نەنگوستیلەیە دەکەمە پەنجەم، بەو جۆرەش موعاویه دەکەمە خەلیفەی شەرعیی موسڵمانان! بیرۆکەی نیسلامی رامیاریی لێرەوە سەرهەڵدەدات‌و موسڵمانان بە گشتی لە راستە ڕێگای برایەتی دوور دەکەونەوە‌و خوێنی یەکتر حەڵاڵ دەکەن‌و قەوارەی کۆمەڵایەتیی، رامیاریی، سەربازیی لە بناغەوە هەڵدەتەکێنێت‌و موسڵمانان لە یەك ڕێبازو یەك نامانج و یەك رابەرەوە بەسەر چەندین ڕێبازو رابەردا، دابەش دەکات بە جۆرێك ڕێڕەوی میژووی ناوچەکەشیان بەخۆیانەوە گۆڕی.

کۆمەڵێك لە یارانی پەیامبەر وەك عەمماری کوڕی یاسر، قەعقاع وەك بێلایەنێکی بە هەڵوێست بە خۆبەستنەوە بە فەرموودەکانی پەیامبەرو پەیڕەوکردنیان هەوڵی ناشتیاندەدا.

گرووپێکیش دەیانوت (اذا تقاتل مسلمین فکلاهما فی النار، القاتل و المقتول) مانای نەکەر دوو موسوڵمان بەشەڕ هاتنو دەستیان خستە خوێنی یەکتر، کوژەرو کوژراو هەردووکیان دەچنە دۆزەخەوە.

دەتوانین بڵێین نەو گۆڕانکارییە چاوەڕواننەکراوەی بەسەر ناوچەکەدا هات لەو رووداوانەوە سەرچاوەی گرتبێت کە:

١ـ دەشێت لە بەرامبەر یەکڕیزیی موسوڵمانانو هێزو گوڕوتینی جارانی لەشکرەکەیدا، مەغزڵو هۆزە تۆرانییەکان نەیاندەتوانی ڕووبکەنە ناوچەکە و دەست بەسەر دەستەڵاتی ڕوو لە کزیی موسڵمانانداً بگرن‌و خۆیان بسەپێنن.

٢ـ دەستەڵاتی خەلافەت لەنێوان نومەوی‌و عەباسیدا بەش نەدەکراو سەرنەنجامیش بکەوێتە دەست عوسمانییەکان.

٣ـ شەڕی صەدان صاڵەی عوسمانیی سوننەمەزهەب و نێرانی شیعە مەزهەب ڕووینەدەدا.

٤ـ شەڕی هەشت صاڵەی نێران ـ عێراق (شەڕی یەکەمی کەنداو) هەڵنەدەگیرسایەو داگیر کردنی کوەیت‌و شەڕی دووەمی کەنداو داگیر کردنی عێراقی بەسەردا بێت.

٥ـ شۆڕشی خومەینی‌و دامەزراندنی کۆماری نیسلامی نێران‌و ناردنە دەرەوەی شۆڕش‌و شەپۆلەکانی

خۆی و خۆکوژی و بەهێز بوونی پێگەی نیسلامی دەوڵەتی.

٦ـ داتەپینی رژێمەکەی صەدام و داگیر کردنی عێراق بە فەرمی لە لایەن نەمەریکا و بەریتانیا و کورد و هەرێمایەتەکانیانەوە.

٧ـ نەگواستنەوەی دەستەڵاتی نیسلام لە بنەماڵەی پەیامبەرەوە بۆ نوممەوییەکان و لەوانیشەوە بۆ عەباسییەکان و سەرئەنجامیش هەتا کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانی بۆ بندەستی تورکە عوسمانییە ـ مۆکان بە ئیسلام و بەناوچەکەش و سوڵتانەکانی عوسمانی ماوەی ٧٠٠ ساڵێك خۆیان بەسەر گەلانی موسڵماندا سەپاند و بەفێڵ و تەڵەکەبازی و چاوبەست خۆیانکردە خەلیفەی موسڵمانان و نەو هەموو جەنگانەشیان بە ناوی نیسلام و شەڕی پیرۆز (غەزا و جیهاد) بەخۆیان و فرمێسك ماڵوێرانی نەو خەڵکە بێچارەیە رووبان نەدەدا بۆ فراوانخوازی و بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان و گەلانی موسڵمانیان کردبووە سوتەمەنییەکی هەرزان و (ولأتی موسوڵمانان)یش تەنها وێرانی و دواکەوتنی بۆ مایەوە و دانیشتوانیشی رۆژانە پێنج جار لە یەزدان دەپارانەوە (دین و دەوڵەت) مان بۆ بپارێزە و سوڵتان پایەدارو سەرکەوتوو تەمەن درێژ بکە. لەمانەش گرنگتر بۆ نەتەوەیەکی وەك کورد، نە ولأتی پارچە پارچە دەکراو نە دیل و ژێر دەستیش دەبوو.

عەلی پەیتا پەیتا لە کووفەوە (عێراقی ئێستا)[١٤٨] نامەی بۆ دەهات داوایان لێدەکرد رووبکاتە کووفە هەموو هاوکارییەکی دەکەن و سەروماڵیان لە پێناویدا بەختدەکەن (سەرەتای سەدەی بیستەم، رۆژانە نامەو تەلگراف بۆ حسێن کورپی عەلی میری حیجازیش دەهات داوایاندەکرد یەکێك لە کورەکانی بنێرێت بێکەن بە شای عێراق، بەڵام حسێن گومانی دەکرد، دەترسا وەك عەلی و کورەکانی بەسەر بێت).

عەلی بە لەشکری یاران و پشتیوانەکانیەوە نەنصارو موهاجیرین و تابیعین، روو دەکاتە کووفەو نامەیەکی تووندوتیژیش بۆ موعاویە دەنێرێت. ساڵی٦٦٥ز. بەر لەوەی لەشکرەکە بگاتە سنووری کووفە،لە نێزیك شاری بەصرە بەرەنگاری لەشکرەکەی موعاویە دەبێت لە شەڕێکدا بەشەڕی (اصحاب الجمل) حوشتر سوارەکان یا حوشترسوارەکە ناویدەرکرد، نەویش بەوهۆیەوە کە عائیشەی بێوەژنی پەیامبەر بەسواری حوشترەوە دەستگیرکرا. زۆرێك لەوانەی پێشتر دابوویانە پاڵ عەلی و (بەیعەت) یان پێکردبوو وەك تەڵحەو زوبێرو عائیشەی هاوسەری پەیامبەر، ژووان دەبنەوەو دێنەوە سەربای بەرەکۆنو بەدەستەوەدانی بکوژانی عوسمان دەکەنە بیانوو و دەدەنە پاڵ لەشکرەکەی موعاویە.

شەڕی حوشتر سوارەکان بەسەرکەوتنی عەلی برایەوەو تەڵحەو زوبێریش لەوێدا کوژران. عەلی، عائیشەی لە ناوچەی شەڕەکە دوورخستەوەوبەرێزەوە بەرێکردەوە بۆ مەککە. تیرەو هۆزەکانی نەو دەوروبەرە کەدەبینن سەرکەوتووە، بەونیازەی لە شەڕەکانی داهاتوودا بکەونە شەڕەخۆریو تالأنیی، پەیوەندیی پێوەدەکەن ودێنە نێو لەشکرەوە. نیمام عەلی شاری کووفە دەکاتە پێتەختی خەلافەت، دیارە

موعاویه کـه والی شـام بـوو بەیعـەتی پێنـەکرد، یاخیـدەبێتو جیابوونـەوەی هـەرێمی شـام رادەگـەێنێت. گرووپی ناشتیی و برایەتیی هیوایەکیان بە برانەوەی شەڕی ناوخۆ ناشتبوونەوەو یەکگرتنەوەی موسڵمانان هەبوو، ئەو گرووپە ژمارەیەك سەرکردەی بەنێوبانگی سوپا بوون لە یـارانی پەیامبـەر وەك عـەمماری کـوڕی یاسر، عوسمان کوڕی حـەنیف، قـەعقاع،کوڕی عەبباس،کـەعبی کـوڕی سەواد،حاریـسەی کـوڕی قودامـەی سـەعدی، بـەڵام هەوڵـەکانیان هیـچی لێـصەوز نـەبوو، سـەرلەنوێ شـەڕ هەڵگیرسـایەوە. نیـمام بڕیـاری دامرکاندنـەوەی یاخیبوونەکـەی موعاویـە دەدات، دووەمـین شـەڕی نێوانیـان بـە شـەڕی (صَـفِّینْ) دوو رێـز ناسـراوە، لەو شـەڕەدا ئەوەندەی نەمابوو لەشکری نیمام هێزەکـانی موعاویـە بشکێنێت، موعاویـە فریـای خۆی دەکـەوێت، ئـەو وەك پـشیلە کـە دەکـەوت پـشتی بـەر زەوی نەدەکـەوت، لـە هونـەری چاووڕاویـشدا مامۆستاوپسپۆر بوو، فەرمان بە لەشکر دەدات قورئـان بکـەن بـە نـووکی رمەکانیانـەوەو داوای ناشـتیی بکەن لەڕێگەی ناوبژیوانییەوە (تحکیم). نیمام لاریی لە ناشتیی نەبوو بۆ چارەسـەرکردنی کێشـەکان، بـەڵام لادەرەکان(خواریج) کە بەزاراوەی ئەم سەردەمە(ئۆپۆزسیۆن)بوون هاتنە سـەر ئەو بـاوەڕەی کێـشەکە لەسـەر دەستەڵاتو پلەو پایەی دنیاییـە، دەستەڵاتیش هەر بۆ یەزدانە، ئەو دەسکەوتە هیچو پووچانەش نـەك ئـەو هەموو خوێنە، خوێنی یەك موسوڵمانیش ناهێنێت و هەردوو جەمـسەری کێشەکە شیاوی کوشتنن. نیمام وەك پەیامبەرو نـەبوو بـەکر پاسـەوانی تایبـەتی نـەبوو، کـوڕزا، بـەڵام موعاویـە چـوار دەوری تـەنرابوو، بەرنەکەوت. شەهید بوونی نیمام ئەوەندەی دیکە کێشەکەی قوڵکردەوە، یارانو لەشکرەکەی دووبـەرەکی و سێبەرەکی و پشێوی و پاشـاگەردانییەکی بێوێنـە بەخۆیانـەوە دەبـینین، (الانـصار والمهـاجرین) پـشتیوانانو کۆچبەران دژی یەکتر بوون، هەردوو تیرەی نـەوس و خـەزرەجیش دانوویـان پێکـەوە نـەدەکولاّ، پەیدابوونی خەوارێجیش(ئۆپۆزیسیۆن) سەرباری هەمووی. ئەم ناکۆکیانەش هەمووی لە بەرژەوەندی موعاویەو پـەرش و بلاّوبوونەوەی پاشماوەی لەشکرەکەی نیمام بوو، ئەوانەش کە هێشتا داکۆکییانـەدەکرد، ئـەو گـەرم و گـوڕی و گوڕوتینەی جارانیـان نـەماو سـارد بوونـەوە، ئەوانـە عارەبـە دەشـتەکییەکانن کـە قورئـان بـە (الاعـراب) ناویانـدەبات و پەیامبـەر ناگادارەدکـات لێیـان کـە دەفـەرموێت (ان الاعـراب اشـد کفـرا ونفاقـا) عارەبـە خێڵەکییـەکان زۆرتـر بێبـاوەڕو دوورووون. ئەوانـە دووای سـەرکردەیەك دەکـەون بـەرەو سـەرکەوتنیان ببـات،دوژمن بـشکێنن و سـەروماڵی حـەڵاڵ بکـەن،تاڵانی کۆبکەنـەوەو لـەناو هۆزەکـەی خۆیانـداو هـۆزە ناحەزەکاندا شانازی پێوە بکەن.ئـەوان دووای رابـەری ئـاینیی ناکـەون فێـری خواپەرسـتیو پرەنـسیپەکانی ئاینەکـەیان بکـات، نۆێـژو رۆژو، زەکـاتو حـەجو ناشـتیـیو برایـەتیی وێەکـسانیـیو هاوکـاریی یـەکترو دڵۆڤانیـیو بەزەییهاتنەوە بە هەژارو هەتیواندا و حەڵاڵو حەرامو ئەوەی نانێکی هەبوو لەگەڵ هاوبیرەکانیـدا پێکەوە بیخوون.ئەو عارەبە دەشتەکییانە هەموو سامانی جیهانیان لەبەر دەستدابێت، چاوێکیان هـەر لـە هێـرش و تاڵانییـە، هـەر بۆیـەش نۆبـاڵی شکـستەکەیان خـستە گـەردنی ئیمـام... دانیـشتوانی نەجـەف،

کەوفەش هەر بەو پێودانگە بەڕێوە دەچوون و هەر نەبێت هەتا کۆتایی شەڕی دووەمی جیهان کارو کاروباری هەڵسوکەوت و خۆبەستنەوەیان (انتماء) دووفاق بوو، چاوێکیان لەسەر ئاینەکەو چاوێکیان لەسەر بەرژەوەندی تەسکی تیرەو هۆزەکانیان بوو.

ئەو رۆژگارە تاریکەو پڕ لە نەزانیی و خۆپەرستیی و بێباوەڕیی و هەڵپەرستییە بێئامانەدا کابرایەک بەنێوی عەبدولڕەحمانی کوڕی موڵجم بە خۆیدا رادەپەڕموێتو پرکێشیدەکات لە ساڵی ٤٠ک / ٦٦١ زایندا بەلامارێ ئیمام بدات و شمشێرێک لە تەپڵی سەری بدات و شەهیدی بکات. لە ناوچوونی ئیمام گەورەترین دۆژمنی لە کۆڵ موعاویە کردەوەو تارادەیەکی زۆریش زەمینەکەی لەبەردەمدا تەختکرد.

فرۆفێڵی موعاویەو والی کوفە عەبدوڵڵای کوڕی زیاد و بڵاو کردنەوەی پارەو پوول و وێژدانکڕین، سەرەڕای هەڵپەرستیی دانیشتوانی کوفەش، بارودۆخێکی ئەوەندە نالەباری هێنایە ئاراوە، حسێن کوڕی ئیمام لە توانایدا نەبێت کۆنترۆڵی بکات، ئەوەش فاکتەرێکی بەهێز بوو چوونە سەرفاکتەرەکانی دیکە لەبەرژەوەندی موعاویەی والی شام و ئیتر رێگرێکی لەبەردەمدا نەما، ساڵی٦٦١ز.دەوڵەتێکی نوێی ئیسلام لە شام دابەزرێنێت بە ناوی دەوڵەتی ئومەوی و دیمەشق بکاتە پایتەخت،خۆی بەیەکەمین سەرۆکی ئەو دەوڵەتەو چوارەمین خەلیفەی موسڵمانان ناساند،پۆستی خەلیفەش لەسەر بنەماڵەی ئومەویەکان قۆرخ دەکات،سیستمی خەلافەتی کردە(پشتاوپشت - کوراوکوڕ) و دووای خۆیشی کوڕەکانی، مەروان، یەزید، وەلید جێگەیان گرتەوەو هەتاساڵی ٧٥٠ز.فەرمانڕەوایان کرد.دەوڵەتی ئومەوی هەرلەسەرەتاوە سیماکانی دەوڵەتێکی ناسیۆنالیزمی ڕەگەزپەرستانەی پێوەدیاربوو،پێتەختیشیان لە کابەی هەمور موسوڵمانانەوە گواستەوە بۆ شام، لەماف و نەرکەکانیشداهەست بەهێڵێکی نەبینراو دەکرا لەنێوان عەرەب وناعەرەبدا کێشرابوو، دەسەڵاتە ئاینییەکەی سەردەمی پەیامبەریش دەسەڵاتێکی رامیاری جێگەی گرتەوە.یەکەمین نەتەوەش کە ناڵای بەرەنگاریی وروبەڕووبونەوەی بەرزکردەوە گەلانی نێران بوون کە لە هەزرو کولتوورێ نەواندا پێشخانی ئیسلام بەرلەوەی ئاینیی بێت رامیارییە، ئەوەش بەوپێیەی کێشەوناکۆکییەکانی نێوان چوارخەلیفەکە ئاینیی نەبوون،سیاسیی بوون .گەلانی نێران نەدۆست ویاوەر وپشتیوانی راستەقینەی ئیمام عەلی بوون نە ناحەزو نەیار ودوژمنی موعاوییەوکوڕەکانی،گەربهاتایە و ئیمام خەلیفەی موسوڵمانان بوایەو موعاویە ناڵای بەرەنگاریی بەرزیکردایەتەوە،گەلانی نێران دەبوونە هاوەرەنگ وپشتیوانی موعاوییە!! ئەی چۆن نا، خۆ گەلانی نێران هەتا دامەزراندنی دەوڵەتی صەفەوی لە ساڵی١٥٠١دا هەرهەمورپا سوننە مەزهەب بوون و ئاینزای سوننەش ئاینی فەرمیی دەوڵەت بوو.

بە مردنی موعاوییە، دانیشتوانی عێراقی بەشیی عەرەب، بەتایبەتیش دانیشتوانی شاری کوفە وایاندەزانی ئومەوییەکان کەوتونێتە هەڵناستنەوە، بۆیە ڕوویانکردە حسێن کوڕی عەلی(خ.ل)و داوای لێدەکەن بێتە کوفە، خۆیانی لە پێناودا بەختدەکەن. بەڵام حوسەین مارانگاز بوو، هەرچەند والی

کووفەش عەبدوللای کوڕی زیاد بەڵێنی هاوکاری پێدا بوو، حسێن کوڕی عەلی (خ . ل) هەر بە گومان بوو، یەکێك لە نامۆزاکانی دەنێرێت بەنێوی موسلیم کوڕی عەقەیل،موسلیم گەیشتە کووفە بەڵام هیچ هاوکارییەك نەکرا، بەخشینەوەی پارەو پوول کاری خۆی کرد بوو، ناچار دەبێت لە مالّی پیرەژنێکدا خۆی دەشارێتەوە، بەڵام کوڕی پیرەژن والی کووفە ناکادار دەکات و نەویش بێکەسکوژی دەکاتو سەرەکەی بەدیاری دەنێرنەوە بۆ زەیدی کوڕی موعاویە لە شام و لاشەکەشی لە کووفە هەڵدەواسن. حسێن ڕێگەیەکی لەبەردەمدا نامێنێت بە خاوو خێزانو یارانو نەو هێزەی بەدەستیەوە مابوو، مەدینە جێدەهێڵنو ڕوو دەکەنە کۆفەی پێتەختەکەی باوکی، شاری کووفەی عێراق. لە یەکەمین ڕووبەڕووبوونەوەشدا لەگەڵ لەشکری نومەوی بەسەرکردایەتی یەزیدی کوڕی موعاویە لە دەوروپشتی شاری کەربەلا، نەویش شەهید دەکرێت. نزیکەی سێ صاڵ دووای نەو ڕووداوە یەزیدی کوڕی موعاوییەش دەمرێت. عەلی خوازەکان نەوەندەیان تین تێدا مابوو نەجارەش خۆیان کۆیکەنەوەو بزوتنەوەی (التوابین) تووبەکارانو بزوتنەوەی موختار (مختار الثقفي) دادەمەزرێت بۆ تۆڵەسەندنەوەی خوێنی نیمامو حسێنی کوڕی. بکوژانی حسێنیان دەستنیشانکرد بوو، هەر هەموویان کوشتنەوەو خانوەکانیشیان لە بناغەوە هەڵتەکاندن، هەرچەند نەوە دانیشتوانی شاری کووفەو کەربەلا بوون بەدەنگ نیمامو حوسەین و موسلیمەوە نەچوونو بە گورگانخواردوویان دابوون. دووەمین کوڕەگەورەی نیمام، حەسەنیش دووای نەوەی مەصعەب کوڕی زوبێر ٥٠٠٠ پێنج هەزار دیلی لە یارانی عەلیو کوڕەکانی سەردەبڕێت، حەسەن بێدۆستو پشتیوان، بێکەس دەمێنێتەوەو هیوابڕاو دەبێت، داوای ڕێککەوتن دەکات ... نەویش کە گەڕایەوە شاری مەدینە دەرماخواردیانکرد. لە وەچەی نیمام عەلی کوڕەزایەکی مابوو، عەلی کوڕی حسێن کە بە (زین العابدین) ناسراوە (خ . ل)، کووفەییەکان زەید کوڕی زەینەلعابیدین هەڵدەنێن بەرەنگاریی هیشام کوڕی عەبدەلمەلیکی کوڕی مەروان بکات، نەویش صاڵی ١٢٢ك. سەری تێداچوو. لە کوڕەکانی حەسەنی کوڕی عەلیش تەنها دووانیان مابوون، موحەمەد و نیبراهیم، موحەمەد لە شاری مەککەو نیبراهیم لە شاری بەصرا بەپشتیوانیی نیمام شافیعی دژی عەبباسییەکان ڕادەپەڕن، نەوانیش بەفەرمانی مەنصور، خەلیفەی عەبباسی لە بەغدا لە ناوەبرێن و بە ناکامی سەر دەنێنەوە. خەلیفەکانی دەوڵەتی عەبباسیش وەك نومەویەکان بنەماڵەی عەلیو قەلاچۆکردنو کپکردنی دەنگی ناڕەزایی هاوبیرانیان کردە بەرنامە، بۆیە عەبدەلمەلیك کوڕی مەروان، حەججاج کوڕی یووسفی سەقەفی دەکاتە والی (عێراق)، حەججاج بە دڵڕەقو خوێنڕێژو بێداد بەنێوبانگ بوو. کاربەدەستان و سەرکردەکانی لەشکر داوا لە خەلیفە دەکەن حەججاج لە سەرکار لابەرێت، نەویش نامەیەك بۆ خەلیفە دەنوسێت: میری موسڵمانان، سوێند بە گەورەیی یەزدان، منیش نەبم، هەر والییەك بێت، نەمانە بە ناراميی دانانیشنو لە جاران خراپتر دەکەن، نەوەتا دەڵێن خەلیفە لە ترسان حەججاجی دوورخستۆتەوە. خەلیفە بۆچوونەکەی دەسەلێنێتو وەڵامی

خیمەووسیتەوە: لە میری موسڵمانانەوە بۆ والی عیراق، نازاد بەو دەستت والأبێت، چیدەکەیت بیکە!

هەڵوێستی راستەقینەی عارەبی عیراق بەتایبەتیی وشیعە مەزهەبەکان بەگشتیی هەرچۆنێك بوو بێت، کەمتەرخەمیی، شەرمەزاریی، یا جوامێریی، دەبوایە یادەوەریی نەو رووداوە دڵتەزێنانە هەموو صاڵێك بهێنمنی و صۆفیانە لە دڵو دەروونو ویژداندا زیندوو رابگرن وەك یادەوەریی شکستیی هەق‌و راستیی‌و پاشەکشەیەکی کاتیی لە بەرامبەر ملهوڕی‌و هەڵپەرستیدا، نەك سنگ کوتان‌و زنجیر وەشاندن.موسوڵمانان بەگشتیی وعارەب و فارس بەتایبەتیی دەبوایە وەکو(خەواریج) زوو هەست بە بناوانی کێشەکە بکەن کەتمنها ناهەقی کردن ومافخواردنی ئیمام عەلی نییە چونکە نەو نەیدەتوانیی رابەرایەتیی نۆپۆزیسیۆن بکات دژی ئومەوییەکان کە پارەوەپوولێکی زۆریان لەبەردەستدابوو، بۆبەرژەوەندیی خۆیان بەهەرچوارلادا تەخشان و پەخشانیان دەکرد، عەلیش بابایەکی هەژار و دەستکورت،دەبوو هەست بکەن نەوەی ناگری ناکۆکییەکەی هەڵگیرساند و بەردەوامیش چڵوچێوی دەنایەسەر،لەبەزاییەوە گواستییەوە بۆ قاڵبی رێکخستن وهەڵوێست وەرگرتن وەك بەرەیەکی رێکخراو وخاوەن پەیام وهەرلەسەرەتای سەرەتاشەوە پەنابردنە بەر تیرۆر، تەنهاوتەنهافارسەکان بوون، نەوان هاتنە نێو نیسلامەوە بەڵام هەرگیز ناماددەنەبوون بکەونە ژێر هەژموون و دەسەڵاتی عارەب و نیسلامەوە،دەڵێین عارەب ئینجا نیسلام چونکە پاش کۆچیدوایی پەیامبەرلە٦٣٢/٦/٨عیسایی‌دا،تایەفەگەریی و عەرەبچێتی وردە وردە جێگەی خۆی دەکردەوە. ئێرانییەکان لەوەدا زۆر هۆشیاربوون،هۆشیاریی نەتەوەییشیان یەکجار لەوەدا بالأبوو ناگرێك بەخۆیان بکەنەوەو بەردەوامیش خۆینی بەسەردابکەن و هەرگیز نەکوژێتەوە و بیکەنە لەمپەرێکی پتەو لەنێوان خۆیان ودورگەی عەرەب و شامداو هەموشی بجەنە نەستۆی کێشەی نێوان عەلی و موعاویەو هەراوزەنای شیعەگەرێتیی،نەگەرنا هەستو سۆزیکی تایبەتییان بەرامبەر(عەلی)یەکی عەرەب نەبوو،لەموعاویە پەسەندتربێت. گریان عەلی خەلافەتی لە عومەر زەوت بکردایە،نەبولولۆلۆئە عەلی لەکاتی نوێژدا تیوورەکردنەگەر دوای عوسمان بێ کێشەوخوێن رشتن عەلی بکرایە بەخەلیفە و موعاویە نارازیی بووایەو نالأی نۆپۆزسیۆنی بەرزکردایەتەوەو پەنای بۆ چەك و تیرۆر و جەنگ ببردایە،نەوکاتە ئێرانییەکان موعاوییەو ئومەوییەکانیان دەکردە ڕابەر،چونکە نەوان پلانی دووبەرەکییەکیان لەژێرسەردابوو ببێتە ماکیی بێهێزی عەرەب وبەردەوام لاوازکردنیان، نەوەتا دوای پتر لە ١٤٥٠ساڵ بەسەر نەورۆزگارەدا تێپەڕیوە، دەبینین شیعەو سوننە بەتایبەتیی لە عێراق خوێنی یەکتر حەلاڵ دەکەن و مزگەوتەکانی یەکتر بە دینامێت دەتەقێننەوە!

دەوڵەتی ئومەوی٦٦١ـ ٧٥٠ز.

دەوڵەتی ئومەوی کە دامەزرا، بە بەرنامەیەکی عارەبی شۆڤینیی و تیرە گەریەوە دادەبەزێتە گۆڕەپانی رامیاریی و کۆمەڵایەتیی، چاوی بە هیچ شتێکی ناعەرەبدا هەڵنەدەهات، نەو هەموو رەنج و کۆششەی نەوانەشیان نەدەخوێندەوە چەندین خەرمانی بەرهەمی زانستی و ویژەیی و هونەرییان پێشکەش بە کەلەپوورو کولتوور و شارستانی نیسلام کرد، هەر هەموو بەرهەم و داهێنانەکانی زانا و هەڵکەوتووەکانی گەلانی موسوڵمانیشیان بەزادەی بیری زاناکانی عارەب دەزانی، رۆڵەی کورد و پاڵەوانی هەرە گەورەی نیسلام، صەلاحەدینی نەیوبییشیان بە عارەب دەژمارد، هەر کەسێکیش لە بازنەی نەو بەرنامەیەی نەوان دەربچوایە راستەوراست بە شعووبی تاوانبار دەکرا. هەردوو زاراوەی رامیاریی شعوبیی و شعوبییەت بۆ یەکەمین جار لە سەردەمی رەشی نەواندا دێتە نێو زمانو فەرهەنگی عارەبەوە و بەو کەسانە دەوترا کە خەڵتوری نایینی نیسلام و گەلانی موسڵمان و گەل و نەتەوەو نیشتیمانی خۆشیان بوونو دەسکەوتو سەروەرییەکانی موسڵمانانیان تەنها بە مولکی عارەب نەدەژمارد.

زاراوەی رامیاریی ـ کۆمەڵایەتیی (موالی)یش هەر لە سەردەمی نەواندا رسکا، بەمانای کەسانێکی بەرەگەز ناعارەب و پشتیوان و هاوسەنگەر لە کاتی شەڕداو بەندەو کۆیلەو بەردەستو خزمەتکارو ملکەچو نەڵقە لەگوێش لە کاتی ناشتیدا. گەڵانی شارستانی و پێشکەوتوو، نەمرۆ بە لاقرتییەوە دەڵێن: عارەب مانای یەکەمین نەتەوە کە هەرهەموو داهێنانەکانی مێژووی شارستانێتی مرۆڤ بۆ یەکەمین جار لەسەر دەستی نەواندا بووە. بەڵام کوا؟ پەندێکی کورد دەقاو دەق بۆ نەم شوێنە دەگونجێت: مزگەوت بڕوخێت میحراب دیارە، بەڵام نەوان شوێنەوارێکی شارستانییان دیارنییە . ڕەگەزپەرستەکانی عارەب کە زۆربەشن تەنانەت دان بەوەشدا نانێن گەلانی تریش وەک نەوان بەر لە دەرکەوتنی پەیامی ئیسلام و بڵاوبوونەوەی نایینی تایبەتی خۆیان هەبووبێت. تەماشا شاعیرێکی نەتەوەپەرستی وەک (نصر ابن سیار) بکە چی بەگەلانی نێرانیی سەربە نایینی زەردەشتیی (فارس، کورد، نازەر، بلوژ، تاجیك ...) دەڵێت:

قوم یدینون دیناً ما سمعت به　　من الرسول ولا جاءت به الکتب

فمن یکن سائلا عن اصل دینهم　　فان دینهم ان تقتل العرب.[١٤٩]

نومەوییەکان کاروباری نایین و دەوڵەتیان بە تەواوی فەرامۆشکردبوو، هەریکی پیلانگێڕان لە یەکتر و ژیانی تایبەتی خۆیان بوون لە رابواردنو شەراب نۆشینو کۆکردنەوەی کارەکەرو کەنیزەکی زۆرو زەبەندە لە کۆشکو تەلارەکانداو سەرپێچی کردنی فەرمانەکانی یەزدانو پەیامبەریان بە ناشکرا لێدەرکەوت. هەندێکیان هەر بەتەواوی شوولی لێهەڵدەکێشن و زاتی نەوە دەکەن قورنانی پیرۆز کە سەرچاوەو بەرنامەی نایینیی و ژیانی نیزیکەی ١٠٠ صەد ملیۆن موسڵمان بوو لەو کاتەدا، بێبایەخ تەماشا بکەن، یەکێکی بەناو خەلیفەی وەک یەزیدی کوڕی موعاویە بە گژ قورناندا دەچێتو دەستی دەچێتە روو پەرە پیرۆزەکانیو

ەینـدرێنێت. لـەو سـەردەمانەدا (قورنـان کرتنـەوە) بـاو بـوو، بـۆ خوێندنـەوەو پێـشبینی پاشـەڕۆژو ووداوەکانی داهاتووا رۆژێکیان که یەزید قورنان دەگرێتـەوە، جارێـك و دووانو سـیان هـەر نـەو نایەتـەی خوێندەوەکە دەڵێت (ان کل جبار عنید)بە مانای هەموو ملهوڕێکی سەرسـەخت، یەزید زۆر پەسـتو تـووڕە دەبێتو شـێلگیرانە، قورنانەکـە پەڕەپـەڕە دەکـاتو بـە دوو دێـر هەڵبـەسـت نەوەندەی دیکـە بێبـاوەڕیی و خۆمنایەتی خۆی ئاشکرا دەکات کە دەڵێت:

أتخفيني بجبار عنيد　　فها انا ذاك الجبار العنيد

فقل لربك يوم تلقاهُ　　ربي قد مزقني يزيد

بە ملهوڕیکی سەرسـەخت دەمترسـێنێت　　نەوە من نەو سـەر سـەختم

نەو رۆژەی دەچیتە دیوانی یەزدان　　بڵێ خودایە یەزید پەڕەپەڕە درێندامی!

(خەلیفە) وەلیدیش لە بۆنەیەکدا، قورئانی پیرۆز رادەوەشێنێتو دەڵێت: (مـالی حاجـە بـك بعـد الیـوم) نەمەودووا پێویستم بە تۆ نییە.

گەلانی چەوساوەو مافخوراوی بندەسـتی ئەم خوانەناسـە سـتەمکارانە بەخۆیاندا دەچـنەوەو نەوانـەیان کـە هۆشیار بوونو زەقتر هەستیان بەوراستیە دەکرد، دەنگی ناڕەزایی بەرز دەکەنەوەو پەنا دەبەنە بـەر شـۆڕش و راپەڕین، لە نێو ئەو گەلانەدا کورد دەستپێشخەریی دەکاتو بەرابەریی (عبدالرحمن بن مسلم الکـوردی) کەبە ئەبوومووسـلیمی خۆراسـانی ناسـرا بوو، دژ بە جەوروسـتەمی نومەویەکانو دەسـتەبەرکردنی مافـەکانی کورد نـالأی راپـەڕین و بـەرگریی بـەرز دەکاتـەوە.بنەماڵـەی عەبباسـییەکانیش دەمێـك بـوو مرخیـان لـە خەلافەتو فەرمانڕەوایی خۆشکردبوو، سەرەتا بە خشـکەیی کاریانەکردو خۆیـان لـە ناحـەزانو دوژمنـانی نومەوی نزیکدەخستەوەو بۆ بێهێزکردنی دەستەڵاتی نومەویەکان هەوڵیانـدەدا پـشتیوی و نـاڕاوە بنێـنـەوە. ئەم چالاکییانەی ئەیارانی نومەوییەکان، ئەبوو عـەبباس بـە ئەهێنـی سـەرپەرشـتیی دەکـردو بەرنامەکەشـی بریتی بوو لە:

١ـ ڕووخاندنی دەوڵەتی نومەوی.

٢ـ دڵایەتی کردنو سەرکوت کردنی خاوەن باوەڕ و پێڕەوکارانی ڕاستەقینەو دڵسـۆزی پەیامی یەزدان.

٣ـ بنەبڕکردنو کوێرکردنەوەی بنەماڵەی پەیامبەر و بەتایبەتیش شیعەکان.

٤ـ پێشێلکردنو سڕینەوەی هێماو نموونە بەرزەکانی ئیسلام.

ئەبوو عەبباس، هاوەنگیی‌و پشتیوانییەکی ئامادەو نەکتیف لە دوو کەسـدا دەبینێت، ئەبوومسـلیمی خۆراسـانیی کوردو عەبدوڵڵای کوڕی عەلی مامی خۆیدا، پێکەوە یەك دەستو یەك دڵ پەلاماری دوژمنـی هاوبـەش بـدەن... یەکـەمین ڕووبەڕووبوونـەوەش لـە نێـوان لەشـکری هاوبەشـی کـوردو ئـەبوو عەبباسـدا بەسـەرکردایەتی فەرماندار ئەبوو موسلیمی خوراسانی لە شەڕەکەی زێی گـەورەدا ڕوویـداو ئـەبوو موسـلیم

تووانی لەشکری دوژمن بشکێنێت و هەتا ساڵی ١٣٨ك. هەردوو هەرێمی شارەزوور و خۆراسان لە چنگی نومەویەکان رزگار دەکات و دوو ساڵیش دوواترلە ٧٥٠ی زایندا سەردەمی خەلیفە مەروان کوڕی موحەمەد کە ناودەبرا بە (مروان الاحمق - مەروانەگێل) تەختو تاراجی نومەویەکان هەڵدەتەکێنن و کۆتایی بە دەستەڵاتو فەرمانڕەوایی ٩٠ ساڵیان دەهێنن.[١٥٠] بەجۆرە دەوڵەتی عەبباسی ٧٥٠- ١٢٥٠ز. لەسەر دارو پەردووی دەوڵەتی نومەوی دادەمەزرێت بەسەرۆکایەتی نەبوو عەبباس، چونکە خۆراسانی خۆشباوەڕانە جڵەوی فەرمانڕەوایی وەك هێلکەی پاککراو خستە بەر دەست نەبوو عەبباس، بەڵام عەبدوڵڵای کوڕی موحەمەد خۆی لە برازاکەی بە شیاوتر دەزانی، ئەویش هەر ئەوەندەی جێگە پێی خۆیی چەسپاند، ناوڕێکی لە هاوبەشەکانی نەدایەوە. دووای مردنی نەبووعەبباس لە ٧٥٣ زایندا نەبوو جەعفەری مەنصوور دەبێتە خەلیفەی عەبباسیو لە بری پاداشت سپڵەو نامەردانە بە ناوی میواندارییەوە خۆراسانی بانگدەکاتو دیکوژێتو بە ناپاکیش ناوی دەزرێنێت. ئەم تاقیکردنەوە تاڵو پرسوێیە نەك هەر نەجارە بەڵکو چەندین جار لە میژووی کوردو هاوکاریکردنی بێگانەدا دژی دوژمنی هاوبەش چەند بارە بۆتەوە، هەر بۆ نموونە:

١- کەریم خانی زەندو قاجاریەکان، ناسرەدینی شای قاجاریەکان نەوەند لە کەریم خان بەقین بوو، فەرماندەدات گۆڕەکەیان هەڵدایەوەو لە بەردەم تەختی شاهانەدا لەبەرپێیدا ناشتیان، بۆ نەوەی رۆژانە چەند جارێك پێی بەسەردا بنێت.

٢- نەورەحمان پاشای میری بابان کە بەغدا دەگرێت، ماوەی نیزیکەی ساڵێك بێ فەرمانی نەو کەس پەنجەی بە ناودا نەدەکرد، بەڵام بەڕێوەبردنی ویلایەتی بەغدا بە والییەك دەسپێرێتو بەهێزەکەیەوە دەگەڕێتەوە کوردستان.

٣- (١٥٢٣ - ١٥٢٤ فەرماندەی کورد زیلفقار کەڵهور دەست بەسەر شاری بەغدادا دەگرێتو هەتا ساڵی ١٥٥٥- ١٥٥٦ بەرێوەی دەبات، نەجا دەیخاتە ژێر فەرمانڕەوایی سوڵتان سلێمانی قانوونی کە تورکمانەکانی عێراق لە تووزخورماتوو نیشتەجێ دەکاتو لەکەڵ عارەبی عێراق و کوردی باشوور کەوتنە ژێر نالای عوسمانییەوە).[١٥١]

٤- کۆدەتاچییەکانی ٨ی شوباتی ١٩٦٣ی بەعسییەکانی عێراق، پێشتر پەیوەندی بە سەرکردایەتی شۆڕشی نەیلوولەوە دەکەنو داوای یارمەتیو کۆمەکیی دەکەنو لەبەرامبەریشدا دان بە مافەکانی کوردا بنێن، بەڵام کە سەرکەوتن بەسەر رژێمەکەی ژەنرال عەبدالکریم قاسمدا بە ناگرو ئاسن وەڵامی کوردیان دایەوە. کۆمەڵکوژییەکەی شاری سلێمانی رۆژی ٩ی حوزەیرانی ١٩٦٣ یەکێك بوو لە وەفاداری و بەڵێنەکەیان.

٥- سوڵتانەکانی عوسمانیو میرنشینەکانی کورد،بەتایبەتیش ریککەوتنەکەی نێوان سولچتان و

سەلجوقیەکانی بتلیسیی.

٦ ـ بەڵێنەکانی مستەفا کەمال بە گەلی کورد لە باکووری کوردستان.

٧ ـ کوردی باشووری بەرەی کوردستانی و رۆڵی بەرچاوو کاریگەریان لە رزگارکردنی کەرکوک، موصڵ و باقووبە لەرووخاندنی رژێمی صەدام و دامەزراندنی عێراقی فیدرال و پەرلەمان.. و یەکگرتووی چەندین عارەبی عێراق لە گفتو بەڵێنەکانیان بەتایبەتیش سەردەمی کابینەکەی نوری سەعیدی.

٨ ـ داڵدەدان و هەوانەوەی تورکمانەکانی کەرکووک لە بنکەکانی پێشمەرگەداو رزگارکردنیان لە شەشێری سڵپەرێنی بەعس، کەچی دووای رزگارکردنی عێراق لە هەموو لایەنە عارەبە شۆڤێنیستەکان تیژتر دژایەتی کورد و بریاری ١٤٠ی لەمەڕ کەرکووک دەکەن... ئەمە وەک مشتێک لە خەرواریک.

عەبباسیەکان لە ناوەڕاستی سەدەی هەشتەمی زاینیەوە دوو دەوڵەتیان دامەزراند، یەکێکیان لە بەغداد یەکێکیش لە نیسپانیا، بەڵام هیچیان گوڕوتینی لەشکرکێشی و پەلامارو داگیرکاریی نەبوو. خەلیفەی بەغدا، سەدەی نۆیەمی زاین، وڵاتانی میسر، ناسیای نێوەڕاست، بەشێکی ئێران و ئەفغانستانیان لە ژێر دەستەڵاتدا نەمابوو، تەنها بەغدای بەدەستەوە مابوو، خواخوای بوو ئەوەشی لە دەست دەرنەچێت و دەیوت تەنها بەغدام بۆ بمێنێتەوە بەسە، خوا ئەوەشی پێ ڕەوانەبینی، هۆلاکۆ بەیەک پەلامار تەختو بەختی هەڵگێڕایەوە.

عەبباسیەکان هەرچەند کەمهێزو دەست کورت بوون کەندەڵییش بنکەنی کردبوون، بۆ تۆقاندن و قڕکردنی نەیارەکان و بنەبڕکردنی بنەماڵەو وەچەکانی پەیامبەر و هەردووباڵی شیعەو سوونەو گەلی کوردو عارەبی هاوڕەگەزی خۆشیان بەکار دەهێناو تەنانەت بۆ پاراستنی خۆیان ڕووداکەنە ڕەوەندەکانی ناسیای دوورو نزیکیان دەخەنەوەو پلەو پایەی گرنگی دەستەڵاتیان پێدەدەن بەتایبەتیش سەردەمی خەلیفە (معتصم بالله) صالی ٨٣٣ز. بەدوواوە. تورکومانە بەکرێگیراوەکان ئەوەی ناشێت بەرامبەر بەکورد کردیان، لە جەوورو ستەم و کوشتن و بڕین و تاڵانکردن و کەڵەگایی هیچیان تێدانەهێشتەوە، هەمانکات کەوتنە پیلانگێڕان لە خەلیفەو لێپەهەڵدەگەڕێنەوە، مارەکەی شێخ هۆمەر ناسا لە گەردنی دەئاڵێن و چزڕەی لێپەهەڵدەستێنن، صالی ١٤٧ك/ ٨٦١/ ٨٦٢ز پیلانەکەیان جێبەجێی دەکەن، چوارپەلی دەبەستن و دەیکوژن و خۆیان دەکەنە خەلیفە. کوردیش دەمێک بوو هەستی بە ژیانی ژێرچەپۆکی خەلیفەکان کرد بوو، دەستبەستراو نەبوو، ناوەڕاستو کۆتایی سەدەی هەشتەمی زاینی و سەرەتایی سەدەی نۆیەم زنجیرەیەک شۆڕش و ڕاپەڕین دژی ژیانی کۆیلەیەتیی بەرپادەکات، لەوانە شۆڕشی بابەکی خورەمی. بابەک برازای پاڵەوان و شۆڕشگێڕی ناوداری کورد ئەبوومووسلیمی خوراسانی بوو کە دژی نومەویەکان ڕاپەڕی و دەوڵەتی عەبباسی بەهەوڵو کۆششی و گیانفیدایی ئەو دامەزراو بەهێزترین کۆڵەکەشی هەر ئەبوو، بەڵام شێر کردی وڕێوی خواردی.

بابەکی خورەمی صالّی ٨١٦ و ٨١٧ ز.لە نازەربایجانی خۆرئاوا(بەشێکی کوردستانی خۆرهەلآت)، ئالآی شۆڕشی لە دژی عەباسییەکان بەرزدەکاتەوەو ماوەی بیست صالّێك بەرەنگاریکردن بەشێوەی جەنگی پارتیزانیی لە رووباندا دەوەستێتو چەند جارێکیش بەسەریاندا سەردەکەوێت، وەك پرۆفیسۆر جەمال نەبەز دەڵێت (شۆڕشی بابەك بەهێزترین شۆڕشی ئیدیۆلۆژی دژ بە چەوساندنەوەی نەتەوەیی و ملهوڕی (خەلیفە) ستەمکارەکانە). نەك هەر ئەوەندە، بەڵکو بۆ لاوازکردنی دوژمنو بەرز کردنەوەی پلەکانی ئەگەری سەرکەوتنو گەیشتن بە ئامانج، کورد بەشداریی ئەو شۆڕشو راپەڕینانەشی دەکرد دژی دوژمنی هاوبەش بەرپادەکران وەك شۆڕشی خەواریج و شیعەکان صالّی ٦٥٧ - ٦٩٢ز.

شۆڕشەکەی یعقوب الصفار (یاقووبی مسگەر) صالّی ٨٦٧ - ٨٧٩ز.

شۆڕشی زنج (زنجییەکان) صالّی ٨٧٠ - ٨٨٣ز. بەرابەری عەلی کوڕی موحەمەد، ئەمانە هۆزێکی هیندی بوون لە شاری بەسرای خواروی عێراقو دەوروپشتیدا گیرسابوونەوە، جوتیارو پالّەو چەوساوەکانیان ووریاکردەوەو هانیاندانو لەشکرێکی گەورەو بەهێزیان پێکەوە نا، بەخۆیاندا رادەپەڕموون رووبەرووی خەلیفە بچەنگنو لە چەند پێکدانێکیشدا سەرکەوتن. خەلیفە زۆربەی لەشکرەکەی ناردە سەریانو شۆڕشەکەی دامرکاندنەوەو سەرکردەکەشیان دەکوژێتو قەڵآ سەختەکەشیان دەروخێنێت.

ئەو شۆڕشە یەکێك بوو لە شۆڕشە خوێناوییە بێئاکامەکان، هاوشێوەی شۆڕشەکەی سپارتاکۆس دژی دەسەلآت و ملهوڕی قەڕالّەکانی ڕۆمای ڕۆژئاوا. خەلیفە ئەوەندە دڕندانە شۆڕشی زنجییەکانی لە ناوبردو ئەوەندە لێیان بەقین بوو، شاعیرێکی وەك (ابن الرومی) بەزیندوویی دەهاوێتە نێو مەشخەلآنی ئاگرەوە تەنها بەو هۆیەوە کەهاوبیری شۆڕشگێڕەکان بوو.

بابەکی خورەمی وەك شۆڕشگێڕ، پەیڕەوی لە بیروباوەڕەکانی مەزدەك دەکرد، مەزدەك رابەر و چاکسازێکی کۆمەلآیەتی بوو، بەقوولبوونەوەی خۆی بە ناخی مرۆڤدا گەیشتبووە ئەو ئەنجامەی هەرهەموو کێشەو ململانێو کوشتو بڕی نێوان مرۆڤ لەسەر دوو شتە: سامانو نافرەت، هەردووکیان حەلآل دەکات بۆ هەموان.بابەك دژی جیاوازیی چینایەتییو چەوساندنەوەی کۆمەلآیەتیی خەباتی دەکرد، داکۆکیی لە مافە پێشلکراوەکانی نافرەت دەکرد و داوای یەکسانیی هەموو تاکەکانی کۆمەڵی دەکرد بە نێرو مێیەوە لەبەردەم یاساداو لە مافو نەرکەکاندا. دەستەلآتدارانو چینی سەرەوەی کۆمەڵو زۆرێك لە چینی نەدارانیش بەتوندی دژی دەوەستنەوەو بەوە تاوانباریانکرد کابرایەکی (زەندیق)ەو داوای بەرەلآیی نافرەت دەکات. ئەگەر سەرنج بدەین ئەو بانگەوازەی بابەك، نەك ئەو ڕۆژگارەی ١٢٠٠ هەزارو دووسەد صالّ لەمەوبەر، بەڵکو ئەمڕۆش لە گشت ولآتانی موسڵماندا هاورازو هاوبیری زۆرن، بەڵآم کەسێك ناوێرێت بەوشێوەیەی مەزدەك ئاشکرای بکات. بابەك لە سەردەمی خۆیدا کۆڵنادات‌و دڕێژە بەو ڕێڕەوە کۆمەلآیەتییە ناوازە و نامۆو سەرنجڕاکێشە دەدات‌و پشت بە قوباد، بەسەرگەرمییو سەرسەختیی بانگی

ـو ئەداو داکۆکیی لێدەکرد لە دوتوێی بانگی رزگارکردن و سەربەخۆیی چەوساوەو مافخوراوانی ناوچەکانی ـەربایجانی خۆرئاوادا، بەڵام کە قوباد دەمرێت و نەوشیروانی کوڕی دەبێتە فەرمانڕەوای ئێران لە یەکەمین هەنگاوی مەزدەک دەکوژێت.[١٥٢]

پرۆفیسور جەمال نەبەز دەڵێت: زەندیق وشەیەکی کوردی ئێرانییە، لە وشەی زەند وەرگیراوە کە دەکاتە ـڤە کردن و لێکدانەوەی پەیامی پیرۆزی ئافێستای زەردەشت.

بەو پێیە ناشکرا دەردەکەوێت کورد لەو سەردەمەشدا گیرۆدەی چەوساندنەوەی دو لایەنەی نەتەوایەتی و ئاینیش بووە، مەزدەکو بابەکو قوبادیش خاوەن هزرێکی سۆسیال دیموکرات بوون، هەر چەند نەگەیشتنە ئەمانجو هزرەکەش خەفەکرا، بەڵام لە پاڵ چەند هۆکارێکی گرنگی دیکەدا، وەک گەندەڵیوبێهێزیی خەلیفەکانی ئیسلامو رووکردنە خوانەناسیی، تووانیان زەمینەیەکی لەبار خۆشبکەن بۆ سەرهەڵدانو دامەزراندنی چەندین میرنشین و دەوڵەتی سەربەخۆی کورد کە سکەی پارەو دراویان بە ناوی میرەکانەوە نێدەداو لە وتاری نوێژی رۆژانی هەینیشدا لەبری ناوی خەلیفە، وتار بە نێوی ئەو میرانەوە دەخوێنرانەوە وەک:

١ــ میرنشینی حەسنەوی (حەسەن بەرزیکانی) نێوان ساڵانی ٩٥٠ــ ١٠٩٥ز. لە شارەزوور کە پێتەختەکەی شاری دینەوەری سەرووی کرماشان بوو.

٢ـ دەوڵەتی دۆسکی نێوان ساڵەکانی ٩٩٠ـ ١٠٩٦ز لە لورستانی خواروو.

٣ــ دەوڵەتی رەوەندی (رەوەندیی) ٢٣٠ــ ٦١٨ک.ھ لە نازەربایجان بە سەرۆکایەتی موحەمەدی رەوادی (رەوەندی ـ رەوەندیی) کە گۆنترین دەستەڵاتی رامیاریی کوردە لە سەردەمی نیسلامداو پێتەختەکەشی شاری تەورێز بوو.

٤ـ دەوڵەتی سالاریی ٣٠٠ـ ٤٢٠ ک هەر لە نازەربایجان. یەکێک لە میرەکانیان بە نێوی دایسم لە ساڵی٣١٤ـ٣٣٠ک. فەرمانڕەوایی کردووەو لە ساڵی ٣٤٥ کۆچیدا لە زیندانی دوژمندا کۆژراوە.

٥ـ دەوڵەتی نەیوویی نێوان ٥٦٧ـ ٩٥٠ک بەسەرۆکایەتی صەلاحەدینی نەیوویی لە وڵاتی میسر و شام.

٦ـ میرنشینی نەردەڵان ٦١٧ـ ١٢٨٤ ک بە سەرۆکایەتی بابە نەردەڵان کە سەربەلقێکی هۆزی گەورەی رەوەندییە بەنێوی تیرەی مامۆیی.

٧ـ میرنشینی شەدادیی ٩٥١ـ ١١٦٤ک لە باکووری نازەربایجان و خۆرئاوای قەفقاسیا.

٨ـ میرنشینی فەزلەوی ٥٤٣ـ ٨٢٧ک لە ناوچەکانی نەهاوەندەوە هەتا شارەزوور.

٩ـ دەوڵەتی مەروانی لە دیاربەکر (نامەد)و ناوچە شاخاویەکاندا.[١٥٣] مەروانییەکان ماوەی نێوان ٩٩٠ ـ ١٠٦٩ز.فەرمانڕەوایی نامەد (دیاربەکر) یاندەکرد .

سەردەمی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی نەیوویی، کورد چەندین میرنشینو فەرمانڕەوایی سەربەخۆو نیمچە

سەربەخۆ لە میسر، سووریا، کوردستان، خوراسان، جزیرەی بۆتان، ئەرمینیا، یەمەن، تەرابلوسی خۆرئاوا، بەرقە دادەمەزرێنن کە زۆربەیان سەردەمی هێرشەکانی تەتەر بەسەرکردایەتیی هۆلاکۆ،تەیموری لەنگ لە ناوچوون و کوێر بوونەوە. بە دووای ئەو میرنشینانەدا یەکێك لە ئەوەکانی (کلۆس)ی سەربەبنەمالەی صەلاحەدین میرنشینی سۆران دادەمەزرێنێتو هەتا دووارۆژەکانی ژیانی میر موحەمەد (پاشا کۆرەی رەواندز) صالّی ١٨٣٧ز. فەرمانڕەواییەکی سەربەخۆی چەندین هەرێمی کوردستان دەکات.

میژوونووس و خۆرهەلاتناسی سۆڤێتی باسیل نیکیتین لە کتێبی (کوردەکان) دا دەلێت: ماوەی نێوان ١٥١٤ هەتا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا چەند میرنشینێك لە سنوورەکانی دەولەتی عوسمانی یا نێراندا دامەزران هەندێکیان پەیوەندی دۆستانەی لەگەلّ هەردوولادا، دامەزراندبوو ... ئەم دەرەبەگە بەهێزانە هەندێکجار وەلّامی عوسمانی و نێرانیان نەدەدایەوە و لەوتاری نوێژی هەینیدا ناویان لەجێگەی ناوی ئەواندا دەخوێندرایەوە .

خەلیفەی عەببباسی لە بەغدا، مەهدی لە صالّی ٧٧٩ز، هارووني کوڕی دەکات بە والی عێراقی عەجەم (ولاّتی چیاکان - میدیای بچووك)کە بە هارووڕن ئەلرەشید ناسراوە، شاعیرێکی عارەب بەراوردی کۆردستانو بەغدا دەکات لە رووی هەوای فێنکو ئاوی سازگارو هاوینە هەوارەکانییەوەو دەلێت:

بقردي و با رَبدي مَصيفَ وَ مرتبعَ وَعَذَبْ بحاكي السلسبيلِ بُرودَ

وَ بغدادَ ما بغدادُ أما ترابها فجمرٌ وأما حرُّها فشديدُ

واتاکەی بە کوردی: بالّ بە گەردنم هاوینە هەوارو جێگەی حەوانەوەیە، ئاوی سازگارو کەللە تەزێنە بەلاّم بەغدای چیی، خاکەکەی هەردەلێی پشکۆی ئاگرەو گەرماکەشی پرۆکێنە[١٥٤]

ئەبوو جەعفەری مەنسوور دووای ئەبووعەببباسی برای لە صالّی٧٣٥ز.دەبێتە دووەمین خەلیفەی عەببباسی لە بەغدا، یەکێك لە مامەکانی بە نێوی عەبدولّلای کوڕی عەلی، ئەیارو ناحەزی بوو، داوای خەلافەتی دەکرد. مەنسوور بەسەرکردایەتی خوراسانی لەشکرێکی کردەسەری بۆ تەمێکردن. هەردووکیانی بە دوژمنی خۆی دەزانی، هەرکامیان لەو شەڕەدا بدۆرێنیو لە نێوبچن، ئەم دوژمنێکی لە کۆلّدەبێتەوە. لە شەڕەکەی ئەسییەین، نیزیك قامیشلۆ لەشکری عەبدولّلای کوڕی عەلی دەشکێتو خوێشی بەدیلی دەکەوێتە دەست خوراسانی. مەنسوور لە بری ڕەچاوکردنی مامو برازایەتی یامەردایەتیو جوامێری نواندن لە کاتی سەرکەوتندا، هونەرێکی نوێ دادەهێنێت بۆ کۆشتنی نەیارەکانی، عەبدولّلا لە ژوورێکدا زیندان دەکات بناغەی ژوورەکە خۆی بوو، فەرماندەدات ئاو بکەنە بن دیوارەکانو عەبدولّلا دەبێت بەژێر هەرەسی دیوارەکانو سەربانەکەوە، دووای ئەو خۆراسانیشی نامەردانە کوشت.

ئایا مەنسوور بەدروستکردنی شاری بەغدا لە صالّی ٧٥٨ز، ئەو هەموو تاوان و خوێن ڕشتنە دەسڕێتەوە؟[١٥٥] نێمە ناتوانین نکوولی پێشکەوتنی زانیاریو هونەرو وێژە بکەین لە سەردەمی

حسیبەکاندا، بەڵام ئاستی ژیانی دانیشتووان تا دەهات نزمتر و دژوارتر دەبوو، ژیانی تایبەتیی نێو کێشکەکان و گەندەڵیی کاربەدەستانیش سەرڕێژی کردبوو، کەوتبووە سەر زاران. شاعیرێکی عارەب (ابو العلاء المعری) ٩٧٤/٩٧٥ ـ ١٠٥٧/١٠٥٨ز. لە کتێبەکەیدا (رسالة الغفران) سێ سەرکردەو شۆڕشگێڕی کرد بە زەندیق و ناپاک ناودەبات، ئەبوو موسلیمی خوراسانی، بابەکی خوڕەمی، خدری کوڕی کاوس. ئەو شاعیرەی عارەب وشەی زەندیق دوور لە واتاو ناوەڕۆکە ڕاستەقینەکەی بەکار دەهێنێت وەک خوانەناس، خۆش تەنها لەبەر ئەوەی ئەو سەرکردانەی کورد لە پێڕەوکارانی ئاینی زەردەشت بوون، هەر چەند بابەک هەر بنچینەی ئەو ئاینە سیستمێکی کۆمەڵایەتیی جارداربوو لەڕووی سەرهەڵدانی مێژووییەوە زۆر لە سیستەمە سۆسیالیستەکەی مارکس لە پێشتر بوو.

شاعیرێکی تری عارەب، ئەبوو دەللامە؟؟؟ ـ ٧٨٠ز. دڵی بەوەش ناو ناخواتەوە خوراسانی بە ناپاک تۆمەبات بەڵکو کراسێکی ناوداماو ناپاکی و نامەردیی بە بەری هەموو گەلی کورد دەبڕێتو (ابومسلم) بە (ابو مجرم) ناودەبات و دەڵێت:

أبا مجرم هل غير الله نعمه — على عبده حتى يغيرها العبد

أفي دوله المنصور حاولت غدره — الا أن أهل الغدر اباؤك الكورد

ئەی تاوانکار، یەزدان نیعمەتی خۆی لە بەندەیەکی(مەبەستی خەلیفەمەنسوورە.ن.ک)گۆڕیوە تاوەکو بەندە(مەبەستی لەخۆراساننی یە.ن.ک) بتوانێت بیگۆڕێت، وەک تۆ لەژێر فەرمانڕەوایی مەنسوورا هەوڵی کارێکی نامەردانەتدا، چونکە تۆ هەر لە باوو باپیرە کوردەکانتەوە نامەردن.[١٥٦]

جا وەرە بەراوردێکی ڕاستیی ڕووداوەکانو ڕقوکینەی حوشترناسای (ئەبوو دەلامە) بکە چەند دەرون ڕەشو وێژدان مردووە. داخەکەم ئەو خەڵتەڕەی عارەب نەگەیشتە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی مستەفا کەمال،کە نەک هەر ڕژێمی خەلافەتی ئیسلامی لە بناغەوە هەڵتەکاند بەڵکو زمانی عارەبیو پێتەکانی قورئانی پیرۆزو ئاینەکەشی بە سواری حوشترێك ناردەوە دەشتەکانی نێوە دۆرگەی عەرەب، تا پرسیاری لێبکەین، ئەرێ کابرا، کێ (اهل الغدر)ە، کورد، تورك، موواڵی، بەرمەکییەکان یا تۆو ناغاکانت، خەلیفەکان، یەکێکی وەك یەزیدی کوڕی موعاویە کە لاپەڕەکانی قورئانی پیرۆزی شڕۆدڕکرد، وەلیدی برای کە سوکایەتی بە قورئان دەکاتو دەڵێت نیتر کارم بە تۆ نییە، ئەوانەی دیوارەکانی کابەی پیرۆزیان پیسکرد، گۆڕو نارامگای پێشەوایانی ئیسلامییان هەڵدایەودو وێرانیانکردن بەتایبەتیش لە بەغدا، نەجەف، کەربەلاو کوشتنی ئەوانەش بۆ پاراستنی گیانی خۆیان پەنایان بۆ ئەو نارامگا پیرۆزانە(مەرقەدەکان) بردبوو؟

سەرنەنجامی گەندەڵیی خەلیفەکانی عەبباسی لە بەغدا، پاشاگەردانییەك لە ڕووی ڕامیاریی، کۆمەڵایەتیی و ئاینییەوە بەسەر موسڵمانانداهات دەستەڵات بکەوێتە دەست بەرمەکییەکانو دوواتریش بە یەکجاریی بکەوێتە دەست تورکە عوسمانییەکانو پاڵی بە گەلانی ئێرانیشەوە دەنا پشت ئەستوور بە

قەواره سیاسیی ـ نەتەوەییەکەیان، خۆیان بە بەشێکی جیاواز لە دەستەڵاتی نیسلامیی عارەبیی، ئیسلامیی عوسمانیی دابنێن و تۆند دەستبگرن بە ئاینزای شیعەو زمانی فارسییەوە وەك لەمپەرێکی ئاینیی ـ نەتەوەیی ـ کولتووریی لە نێوان خۆیانو جیهانی ئیسلامداو هەتا سەرکەوتنی شۆڕشەکەی گەلانی ئێران بەرابەری ئایەتوڵڵا خومەینی هەر بەردەوامبوو، ئەمڕۆش هەر بەردەوامە، بەڵام لە شێوەیەکی دیکەدا. هەرچی کورد داماوەکەشە کە بەڕاستیی دڵسۆزو سەربازیی نادیاریی ئیسلام بوون، مایەپووچ مانەوەو تەنها ژێردەستییان بەرکەوت لەکاتێکدا وەك ئاشکرایە لەو ڕۆژەوە باوەڕیان بەپەیامبەرکردوموسڵمان بوون، بێپەروا دەستیان بە ئاینەکەوە دەگرتو ڕۆژێك لە ڕۆژان بۆ جیابوونەوەو خۆڕزگارکردن لە دەستەڵاتی خەلیفەکان هەوڵیان نەداوە چەکیی ئاینییو ئاینزا بۆ مەبەستێك بەکاربهێنن بەڵکو خزمەتێکی زۆری ئاینەکەیان لە هەمروو ڕوویەکەوە دەکردو قوربانیی زۆریشیان پێشکەش کرد بەپێچەوانەی ئێرانو شیعە کە کار لای ئەوان گەیشتە ڕادەیەك، تەف و نەحلەت لێکردنی سێ خەلیفەکە بوو بە نەرکێکی ئاینیی و نیشانەی باوەڕی ڕاستەقینەو موسڵمانی دروست، لەوەش مەترسیدار،(هیچ کەسێك) لە نیمام عەلی شیاوترو لەپێشتر (نەبووە) و (نابێت) بۆ پێشەواییکردنی موسڵمانان. یەکەمین کۆڵەکەی ئاینەکەش دەستکارییەکی بەرچاوکرا بە داهێنانی شایەتمانی سێیەم (واشهد ان علیا ولی الله) و لە هەموو (کەسێکیش) پتر بایەخیان بە پیرۆزیی و ڕێزلێنانی عەلیو کوڕەکانی دەداو لە (هەموو شوێنێك) پیرۆزتریش ڕوویان لە نەجەف،کەربەلا،کازمیەین، سامەرا، قومو مەشهەد دەکردو بە حەجیان دادەناوبەحاجیەکانیان دەڵێن فلاّن کەسی (قومیی) یا (مەشهەدیی)وشیعەکانی عێراقیش دەڵێن (مەشهەدانیی). ئاخۆ نەمڕۆ ڕێڕەوی نەو شیعانەی بۆ حەج دەچنە مەککەو مەدینە لە چاو میوانەکانی(زیارەتکارانی)نەجەفوکەربەلادا چەندە؟ ئەی ڕێڕەوی میوانەکانی نەوشوێنە پیرۆزانە لە چاو میوانەکانی مەککەو مەدینەدا (حاجییەکان) چەندە؟ مانگی فێبریوەری ۲۰۰۸ بۆ صالیادی شەهید بوونی حسێن کوڕی عەلی پتر لە شەش ملیۆن شیعە لە ناوەوەو دەرەوەی عێراق ڕوویانکردە کەربەلا، لە کاتێکدا هێشتا ژمارەی میوانەکانی یەزدان و پەیامبەر (حاجییەکان) لە دەروویەری دوومڵیۆنو نیو تێپەڕی نەکردووە.(۱۵۷)

لە نێو سەرجەم گەلانو نەتەوە موسڵمانەکاندا، کورد بەتایبەتیی هیوایەکی گەورەی بە ئاینی نیسلام هەبوو، لە سایەی نەو پەیامە پیرۆزەو پیادەکردنی دڕووشمە کۆمەڵایەتییە مرۆڤ دۆستاکانیدا مافەکانیان دەستکەوێتو لەتەك گەلی عارەبو لە باوەشی نیسلامدا ژیانێکی ئاسودەیان هەبێت وەك لەو ژیانەی لەگەڵ فارسەکاندا بە کوێرەوەریو ژێر چەپۆکیی بەسەریاندەبرد، بەڵام خەلیفەکان و دەستەڵاتداران ڕۆژ بە ڕۆژ پتر لە ئاوەڕۆکیی ئاینەکە دوور دەکەوتنەوەو مەگەر بەڕووکەش نەگینا دوابەدوای دەسەڵاتی چوارخەلیفەکە وسەردەمیی عومەری کوڕی عەبدلعەزیزی دادپەروەر بەدوواوە پشتیان کردبووە ئاینو

بەرژەوەندیی موسڵمانان.سەرنجێکی زنجیرەی ٢٧ (خەلیفەی موسڵمانان)بدەین ناشایستەیی و جەوروستمی ئەوانەمان بۆ روون دەبێتەوە. پەیامبەر لەو کۆمەڵگا هەرە دواکەوتەیەی ئەو رۆژگارەی عەرەبدا شۆڕشێکی راستەقینەی بەرپاکرد، عەرەب لە تاریکیی جەهالەت بەرەو رووناکیی خواناسیی و مرۆڤدۆستیی هێنا،وبنچینەکانی سیستمێکی سادەی کۆمەڵایەتی گونجاوی دامەزراند بەڵام ئومەوییەکان بەبەرنامەیەکی چەوت هەوڵیاندەدا موسوڵمانان گوج وگێل و حۆل بکەن و راستە رێگاکەی پەیامبەر لە رێبازی ئاینیی و دەوڵەتی ئیسلامەوە بگۆڕن بۆ رێبازی ئیسلامی سیاسیی و دەوڵەتی ناسیۆنالیستی عەرەب.

هەر لە دامەزراندنی دەوڵەتی ئومەوییەوە لە شام ٦٦١ - ٧٥٠ز. چزووی هەستێکی بە نازار گەلی کوردی وورپا کردەوە کە ژێر دەستیی هەر ژێردەستەییەو داگیرکاریی‌وچەوساندنەوە لەژێر هەر پەردەو رژێمێکدا بێت لە ناوەڕۆکدا جیاواز نین. سەردەمیی ئومەوییەکان کە بە رەچەڵەک نەفرەت لێکراوەکە (الشجرة الملعونة) ناودەبرێت، لە زمان کوردێکەوە دەگێڕنەوە کە چووە بۆ حەج، هاوارو نالەی لێهەستاوەو بەدەم هەنسکی گریانو بە سۆزێکی دەروێشانەوە بە دەوری گۆڕی پیرۆزی پەیامبەردا دەسۆڕێتەوەو دەڵێت: (هەی بم وە قوروانەکەت،حەمە لامل زەرد، ناگاو تێوەیە لە وەتی تۆ نەماگی چییان وەسەر هێناین؟!)

شاعیرێکیش هەر بەو مانایە دەڵێت:

سوارێك بەرغێکی لەدەم گورگێك ستاند　　خۆی سەربڕی و گۆشتەکەی برژاند
چزەی گۆشت دەیوت بە نالە و نازار　　من کە هەر بغوریم چ گورگ بێ چ سوار

با منیش رێگە بە خۆم بدەم بڵێم:

هەرگیز بە دوژمن مەڵێ مەرحەبا　　چونکە چەند دەغوات نەوندەش دەبا

ئاینی ئیسلام و
گەلانی موسوڵمان لەسەردەمی عەبباسییەکاندا

گرنگترین مەرجەکانی یەزدانپەرستیی لای موسڵمانان بریتییە لە
شایەتمان، نوێژو ڕۆژو، زەکات و حەج
لای جولەکە
هەتا لە قودس و (دیواری گریان) و
کۆتەڵەکەی داودەوە نێزیک بێت
ئەومندەش لە یەزدانەوە نێزیکە!
لای گریست (عیسایی)
دڵی مرۆڤـــ خۆیەتی وەک عیسای مەسیح ئامۆژگاریکردوون
دڵتان خاوێنکەنەوە
جێگەی هەموو خوشەویستییەکی تێدا دەبێتەوە.

ڕۆڵی کورد لە دامەزراندنی دەوڵەتی عەبباسیدا
خەلیفەکانی دەوڵەتی عەبباسی
گرووپە ئاینییەکان: حەنبەلی، موعتەزیلە، قەدەری، جەبری، زەیدی
مەئموون بانگەشەی دەکرد قورئان هەڵبەستراوە (پەنا بە یەزدان)
گەلانی موسڵمان لە سەردەمی عەبباسیەکاندا

ئەینی ئیسلام و گەلانی موسوڵمان لە سەردەمی عەبباسیەکاندا

ڕێبەری پاشەکشە و سەرنەکەوتنەکانی عارەب بەرامبەر هەژموونی سەرکەوتنە فراوانەکانی دەوڵەتی عوسمانیی لە ماوەی دووسەد ساڵێکدا نەوەندە خێراو بەگوڕ بوون دەستەڵاتی عارەب و هێزی سەربازیی و تواناو کاریگەریی سستو لاوازی خەلیفەکانی عەبباسیدا لە بازنەیەکی بەرتەسکدا قەتیسکرد. پێشڕەویی بڵاوبونەوەی لەشکری ئیسلام و دەستبەسەرداگرتنی خۆرهەڵاتی ناوەندو ناسیاو باکووری ئەفریقاو قەفقاس چەند چڕو بە تێوتاو و گورجوگۆڵ بوو، ژێرکەوتنو پاشەکشەو مانەوەیان تەنها لە عێراقدا بە هەمان گوڕوتین و خێرایی بوو، هەردوو نەنجامەکەش کۆمەڵێك هۆکاری ناشکراو نهێنی لە پێشتەوەن وەك:

١ـ دروشمە سەرەکیی و بەرچاوەکانی پەیامەکە لە سەرەتای بڵاو بوونەوەیدا مژدەی برایەتی، یەکسانی، دادی کۆمەڵایەتی بەگەلان دەدا کە لە دەقەکانی قورئانی پیرۆز جەختیان لە سەر کراوە وەك (المؤمنون اخوة)، (لا فرق بين عربي و اعجمي الا بالتقوى)، (المسلمون سواسية كاسنان المشط) بەشێوەی گەلو هۆزی جیاواز خوڵقاندومانن یەکتر بناسن. باوەڕداران بران، عارەبو ناعارەب جیاوازیان لە نێواندا نییە لای یەزدان، مەگەر جیاوازییەك،ناخۆ کامیان پتر روو لەیەزدان و پەیامبەر و ئایینەکەن. موسڵمانان یەکسانن و لە ناستێکدان وەك دانەکانی شانە. بەڵام سەردەمی نومەویەکان نەو باوەڕە مرۆڤ دۆستانەیە کالچبووەوە وگۆڕدرا بە کەڵەگایەتی خەلیفە ملهوڕەکان و دەستەڵاتی تاکەکەس و کۆیخایەتی بۆ چەندو چوونو گیانی خۆپەرستیو شۆفێنیزمی عارەب و پەیدابونی زاراوەی رامیاریی شعوبیەت.

٢ـ هۆزە دەشتەکییەکانی عارەب لەسەر داب و نەریتی بەرتەسکیی تیرەگەریی هەمیشە شەیداو تامەزرۆی پەلامارداندو داگیرکاریی و تاڵانکردنو دەستکەوت بوون، هەر لەو سونگەیەشەوە بەشێکیان بەسەر زارەکی بوونە موسوڵمان نەگێنا لە دڵدا باوەڕیان نەهێنابوو، هەر بۆ نمونە تیرەی بەنی قورەیزە (بنی قريظة) دووابە دوای کۆچیدوایی پەیامبەر(د.خ) یەکسەر ژووان بوونەوەوگەڕانەوە سەربت پەرستیی.

٣ـ جێگرەکانی پەیامبەر جگە لە نەبوو بەکر، عومەری کوڕی خەتتاب، عوسمانی کوڕی عەففانو عەلی کوڕی نەبوو تالیب،عومەری کوڕی عەبدولعەزیز خەریکی جەنگو داگیرکاریی و چەوساندنەوەی موسڵمانان بوون و ناوەدانییو پێشکەوتنی ولاتەداگیرکراوەکانیان،باری گوزەرانو ژیانی دانیشتوانیان پشتگوێ خستبوو، سەرگەرمی بنیاتنانی کۆشك و سەراو ژیانی نۆرستۆکراتی قەڕاڵەکانی نەوروپاو سەرکردنە مەیی و شەوانی رەنگاو رەنگ بوونو ناگاداری والییەکانو کاربەدەستان نەبوون چی بە موسڵمانان دەکەنو ژیانیان لێکدوونەتە دۆزەخ.

٤ ـ زۆربەی سەرکەوتنەکانی بەر لە نومەویەکان بەو هەموو تاڵانیو دەستکەوتانەوە لە سامان و مرۆڤ ودەستبەسەراداگرتنی خاك و فەرو پیتو بەرەکەتی فرەو خێرو بێری مفتو بێ ماندووبوونو نافرەتو

کچۆڵەی ناسکۆڵەیان وەك کەنیزەك‌و پیاوانیان وەك سەپان‌و جوتیارو کرێکاروکۆیلەو سەرباز بەکاردەهێنا، پتر شەیدای گیانبازیی دەکردن، بەڵام پێویستیان بە پشوویەکی درێژ بوو، شمشێرە خوێناویەکان وشکبنەوەو نەوانیش کەڵك لە دەستکەوتەکان وەربگرن‌و تامو چێژی نەو ژیانە نوێیە بکەن.

٥ــ دەوروبەری ساڵی١٦٧ك.نێوارِاستی سەدەی هەشتەمی عیسایی فێودالّە گەورەکانی عارەب (والییەکان) چیتر پەیرەوی فەرمانەکانی خەلیفەیان نەکردو گەلێك جاران سەرپێچییان دەکردونالای یاخیبوونیشیان بەرزدەکردەوە، هەر بەو جۆرەش دەوڵەتی نومەوی لە شام و دەوڵەتی عەبباسی لە عێراق‌و ئیسپانیا دامەزران‌و سەدەی نۆیەمی عیسایی میصرو ناسیای ناوەندو نێران‌و ئەفغانستانیش جیابوونەوەو سەربەخۆیی خۆیان راگەیاند. سەدەی یازدەش بەشی هەرە زۆری ناوچەکانی بندەست خەلیفەی ئیسلام کەوتنە بندەست تورکە سەلجووقەکان.

٦ـ زۆربەی دانیشتوانی نەو وڵاتانەی لەشکری ئیسلام رووی تێندەکردن بەهیوای ژیانێکی دوور لە چەوساندنەوەی چینایەتی‌و بێگارو نانەسکی و دادۆشین بە پیر لەشکرەوە دەچوون لە پێناو شکست و ریسواکردنی شاو میرو فەرمانڕەواو ئاغاکانیان‌و سەرکەوتنی لەشکری ئیسلام، بەڵام زۆرینەبرد بەتایبەتیش دوای بەلادا کەوتنی کێشەی خەلافەت لە نێوان ئیمام عەلی‌و موعاویەداو هاتنەسەرکاریی چینی دەرەبەگی تازە پێگەیشتووی عارەب، نەو نەتەوانە بزیاندەرکەوت نەمانیش هیچیان لەوانەی پێشوو نەگەڕاوەتەوەو زمانحاڵیان دەیوت "هەزار رەحمەت لە کفن دزی پێشوو".

٧ــ نەنجامی تەقینەوەی دووبەرەکیی سوننەو شیعە وەك دووبالّی بەهێزی دژ بەیەکتری ئیسلام‌و دابەشبوونی موسوڵمانان بەسەر نەو دوو مەزهەبدا(مەزهەب) بەشێکی موسڵمانان لە لایەنی رامیاریی‌و زمان‌و کولتووریشەوە پابەندی نێران بوون.

٨ـ لەو سەرزەمینە فراوانەی بەدەست میری مسوڵمانانەوە بوو، دووا خەلیفەی دەوڵەتی عەبباسی موقتەدیر بیللا (المقتدر بالله) تەنها شاری بەغدای بەدەستەوە مابوو بەمولکی خۆیی بزانێت و خوا خوای بو نەویشی لە دەست دەرنەچێت‌و دەیوت "تەنها بەغدام بۆ بمێنێتەوە بەسە"

بەڵام تورکە مەغۆلەکان بەسەرکردایەتی هۆلاکۆ نەوەشیان پێ رەوا نەبینی‌و ساڵی ١٢٥٨ عیسایی بە پەلاماریکی کتوپڕو بەریلاو بەغدا داگیر دەکەن‌و شار خەڵتانی خوێن دەکەن‌و ناوی دوو رووبارەکەش سوور هەڵگەڕان! خەلیفەش زۆر درەنگ پێدەزانێت!

٩ـ هەر نەو صالّەش ناوچە گەرمیانەکانی نیسپانیاشیان بەدەستەوە نەماو دووایین بنەو بارەگای ئیسلام لە نەوروپا کە شاری غەرناتە بوو بەدووای شاری کورۆبو (قورتوبە) کەوتەوە دەست ئیسپانیا. نەوە نەنجامێکی سروشتیی گەندەڵیی‌و بێسەروبەری بەڕێوەبردن‌و خافڵبوونی خەلیفەو والییەکان بوو لە کاروباری وڵات. نەنجام چۆن لەوە باشتر دەبێت نەو بەناو رابەرانی موسڵمانان‌و جێگرەکانی پەیامبەر

(خەلیفەکانی ئومەوی و عەبباسی) کە مێژووی چەواشەو بەتایبەتیش ئەوەی لە بەرنامەی خوێندنگاکانی وڵاتانی موسڵماندا دەخوێندرێن بە جێگری شیاوی پەیامبەرو خواناس‌و دادپەروەرو دڵۆڤان پێشانیاندەدات کە لەراستیدا زۆر لەوانەوە دوورن و بگرە پێچەوانەش و نەوەندە دڵڕەش‌و دەروون پڕ لە کینەبوون ناشکرا و بێپەردە دژایەتی بنەماڵەی پەیامبەریان دەکرد، خەلیفەی عەبباسی (متوکل علی الله)بەڕادەیەک قەلاچۆی یارانی نیمام دەکات،کار بەوەگەیشت دووای (۱۷۰) صاڵ لە شەهید بوونی حسێن کوڕی عەلی، گۆڕەکەیی هەڵدایەوەو نەو ناوچەیەی کردە جێگەپیاز.

گروپی موعتەزیلە

عەبباسیەکان لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتەکەدا خوێنی زۆر زانا و هەڵکەوتوویان کردە کاسە، گوایە (زەندیق)ن، کەچی دووانر هەر خۆیان فەرمانی کوشتنی ئەوانەیان دەدا کەزەندیق نین؟!

یاقووب مامۆستای کوڕەکانی (واثق بالله) بوو، وەک کارەکۆرپە سەربانێی، چونکە جنێوی بە نیمام عەلی نەدا. نەرێ هەر عەبباسییەکان نەبوون فەرمانیاندا رێبازی (موعتەزیلە) لە مەودوا ئاینی فەرمیی وڵاتە لە جێگەی ئاینزای سوننە؟ بە مەرجێک موعتەزیلە قورئانی پیرۆز بە هەڵبەستراو دەزانن! هەر بەوەشەوە نەوەستان بۆ چەسپاندنی ئەو بانگەشەیە بە بەرنامەیەکی تۆکمە تێدەکۆشانو کاریانەکردو بۆ ئەو مەبەستەش چەند کۆمیتەیەکی ئایبەتییان بەوڵاتدا بڵاوکردەوە دەچوونە نێو دانیشتووان‌و پرسیاریانەکرد: باوەڕتان هەیە قورئان لە ئاسمانەوە نەهاتۆتە خوارەوە،بەڵکو مرۆڤکردە؟ هەر کەسێک بیوتایە نەء باوەڕم نییە و ئەوە کفرە، هەر لەو شوێنەدا ملیان دەقرتاند.[۱۵۸] هۆنەری مەزنی عارەب (المتنبي) یەکێک بوو لە قوربانیانی ئەو شاڵاوە دڕندانەیە لە سەردەمی خەلیفە (عضد الدولة) دا. زانای ئاینیی ئەحمەد خوزاعیش ملی بوو بەو تەڵەیەوە کاتێک لە وەڵامی (واثق بالله) دا وتی نەخێر قورئان دیاریی یەزدانە. بە دەستی خۆی کوشتی. هەر ئەو خەلیفەیەی ئیسلام لەگەڵ دەوڵەتی بێزنتەدا دیلەکانیان دەگۆڕییەوە، بەڵام فەرمانیدا هەر دیلێک (پەنا بەخوا ـ اعوذ بالله) سەلماندی قورئان دەستکردی مرۆڤە وەریگرنەوە، هەر دیلێکیش نەیسەلماند با هەر دیل بێت. جێگەی وەبیرهێنانەوەیە دەوڵەتی عوسمانیش لە پرۆسەیەکی دیل گۆڕینەوەدا لەگەڵ بەریتانیادا، دیلە عارەبەکانیان وەرنەگرتەوە. کورد دەڵێت (نەوەی لە مشک بێت جەواڵ دەدرێت).

خەلیفە (المقتدر بالله) هەڵکەوتوترین زانای صۆفیگەریی، هۆنەرو فەیلەسووفی مەزن حسێن کوڕی مەنصوور، ناسراو بە حەللاج، ۳۰۹ک. لە چەقی بازاڕی شاری بەغدادا، عیسای مەسیح ئاسا هەڵواسرا،چوارپەلیان لەداربەست‌و بەزیندوویی دەستوقاچەکانی دەبڕنەوە نەجا سەریدەبڕنو کەللە سەرەکەی دەنێرن بۆ خۆراسان‌و بەنێو بازاڕو کۆڵانەکانا دەیانگێڕا، لاشەکەشیان بەسەر پردێکی بەغداوە هەڵواسی،

خەلیفەی خوێنڕێژ هێشتا ناسوودە نەبوو، فەرمانیدا بیسوتێنن.

حەللاجی مەزن و نەمر بەوە تاوانبار کرا بوو (خۆی بە یەزدان دەزانێت) ئەویش وەک هەر خاوەن باوەڕێکی چەسپاو بە بەڵگەی دروستو بەهێز، پشت ئەستوور بەدەقەکانی قورئانی پیرۆز داکۆکی لە بیرو بۆچوونەکانی دەکردو نەپاڕایەوەو داوای لێبوردنیشی نەکرد، هەتا نووزەی تێدا مابوو دەیفەرموو:

روحه روحی و روحي روحه * ان یشا شئت وأن شئت یشأ**

واتاکەی: گیانی، گیانە و گیانم، گیانێتی کە دەخوازێت، دەخوازم و کە دەخوازم، دەخوازێت .

حەزرەتی مەحوی کوردیش گلەیی لە حەللاج دەکاتو دەفەرموێت:

باهەقیشی بێ لە بۆحەللاج (انا الحق) حەق نییە ** شێتی یە مەجنوون کە بێتو نازی لەیلایی بکات

هۆنینەوەی ئەو وێنە هونەرییە دانسقانەی بیر و دەست و خامەی مەحوی لوتکە، ئەگەر بێ وێنە نەبن، کەم وێنەن.

خەلیفەکانی عەبباسی بەجۆرێك دڵ لە پاکیی و دڵسۆزیی موسوڵمانان دەگۆڕن، هیچ باوەڕو متمانەیەکیان بە عارەبو کورد نەدەکرد، روو لە بێگانە دەکەنو چەند گرووپێك لە هۆزەکانی مەغۆل رادەگرنو پۆستی گەورەی بەڕێوەبردنی کۆشکو سەراکانیان پێدەسپێرنو دەبنە کوێخاو دووگونە بەسەر دانیشتووانی وڵاتدا شۆڕدەکەنەوەو هەر نەوەندە هەڵێکی گونجاویشیان بۆ ڕێکەوت وەک کڵاشی هەورامان هەڵگەڕانەوەو نەمك حەرام و حەرامزادە وەك مارەکەی شێخ هۆمەر چزرە لە جەرگی خەلیفەو نێزیکەکانی هەڵدەستێنن و هەرلە صالّی ٩٤٤ کۆچیەوە هەتا ١٠٥٧ك ـ صەدو سیانزدە صالّ فەرمانڕەواییانکردو جەورو ستەمیان لە تۆقاندنو ئازاردانو ڕاونانو کوشتنی نەیارەکاندا هەموو سنوورەکانی تاوانی بەزاندو جۆرێك "هونەریان" لەو بوارەدا بەکاردەبرد زۆر کەس وا دەزانێت داهێنانی دەزگاکانی هیتلەر، پۆلیسی نهێنی نەڵەمانیای خۆرهەڵات، ساواکی شای ئێران، میتی تورکیا، دەسگا سەرکوتکارەکانی بەعسی عێراق و سووریا... دایانهێناوە، بەڵام نەخێر،نەوانە هەرگیز نەگەیشتنە "هونەرو پێشکەوتنی" عەبباسیەکان لەتاوانکاریدا.دەسگاکانی صەددام حسێن هەر بۆ نموونە زمانو گوێچکەیان دەقرتاند، بەڵام عەبباسییەکان زمانیان نەدەقرتاند، لەپشت سەرەوە بە ساغی دەریاندەهێنا! کەللە سەرەکەشیان بەدەمو چاوەوە کەوڵدەکردو پڕیاندەکرد لە کا، بە دیاری دەیانناردە بۆ خەلیفە.

ڕۆڵی کورد لە دامەزراندنی دەولەتی عەباسیدا

دوای کەوتنی دەوڵەتی ئومەوی لە شام ٦٦١ـ ٧٥٠ز. بە کۆشش و هاوکاریی نەکتیڤو بەرچاوی سەرکردە کوردەکانی خۆراسان، نەبوومسلمی خۆراسانیو هاوکاریی بابەکر خۆرەمی خوراسانی بەرازای سەرکەوتنەکە وەك هێلکەی پاککراو دەخەنە بەردەستی عەبباسییەکانو هەر لەو صالّەدا دەوڵەتێکی نوێ لە جێگەی دەوڵەتی ئومەوی لە بەغدا دادەمەزرێت بە نێوی دەوڵەتی عەبباسی ٧٥٠ـ ١٢٥٠ز

سەرۆکایەتی ئەبولعەباس ٧٥٠ـ ٧٥٢ز. ماوەی فەرمانڕەوایەتییەکەی کورت بوو، بەڵام ئەوەندە فریادەکەوێت بەرنامەی دەوڵەتەکە بەخوێن رەنگڕێژ بکات و لە پاداشتی کوردا سەرکردەی جوامێری کورد بەهزادان، ناسراو بە ئەبوومووسلیمی خوراسانی و بابەکی خوڕەمی پێکەوە بکوژێت و بەو بەرنامە خوێناوییەو مێژووە رەشەوە پێنج سەدصاڵ فەرمانڕەوا بوون. ئەبوو جەعفەری مەنصوور صاڵی ٧٥٢ز. بەدووای ئەبوولعباسی برایدا دەبێتە خەلیفەو هەر ئەویش بەدامەزرێنەری راستەقینەی دەوڵەتەکە دەناسرێت.[١٤٩] ئەویش لەشکر دەنێرێتە سەر عەبدوڵڵای کوڕی عەلی مامۆی و دوای دەستگیرکردن کوشتیان.

خەلیفەکانی دەوڵەتی عەباسیی دوای ئەبو جەعفەر:

خەلیفە مەهدی کوڕی جەعفەر، ئەوە هەر خەریکی خواردنەوەو مەستییو رابواردنو دەنگی گۆرانی بێژە نافرەتەکانی کۆشک بوو، رێگەی بە شاعیران نەدەدا هۆنراوە بۆ نافرەت بهۆننەوە مەگەر لە دانیشتنە تایبەتییەکانیدا داوایدەکرد نادەی بە بەژنو باڵای عەرعەرو چاوی مەستی نەم کەنیزەکەدا بڵێن.

خەلیفە موقتەدیر بیللا ٣٠٩/ ٩٢٢ز.

خەلیفە موقتەدیر بیللا٤٦٧ ـ ٤٨ك./١٠٧٥ـ١٠٩٥ز.یەکێك لە نافرەتەکانی کۆشك ژەهرخواردی کرد.

خەلیفە موستەزهیر بیللا ٤٨٧ـ ٥١٢ك/ ١٠٩٥ـ ١١١٩ز. کوڕی موقتەدیرە، لە سەردەمی نەمدا عیسایی شاری قودس دەگرن.

خەلیفە موستەعصیم بیللا ٦٤٠ـ ٦٥٦ك. مەغۆل بەشێوەیەکی سەیر کوشتیان، بێنەوەی دڵۆپێك خوێنی بڕژێت "خنکاندن نەبوو".

خەلیفەی موسای هادی ٧٨٥ـ ٧٨٦ك/ ١٣٨٤ـ ١٣٨٥ز. کوڕی مەهدیو برای هارونە رەشیدە، دەڵێن نەم موسایە نەخۆشییەکی دەروونی هەبوو، لەگەڵ دۆستێکدا لەدەرەوەی شار،حاڵەتێکی بەسەردا دێت لە کەندەڵانێکەوە بیخاتە خوارەوە، بەڵام هەردووکیان ملیان شکا.

خەلیفە ئەمین ٨٠٩ـ ٨١٣ك/ ١٤٠٧ـ ١٤١١ز.ئەمینو مەئمون کوڕی هارونن. مەئمون والی خوراسان بوو سەردەمی خەلافەتی ئەمینی بۆ هەڵدەگێرێتەوەو ئەمین دەکوژێتو ئەوانەی نەکوژران دووری خستنەوە بۆ هەنگاریاو بولگاریا.

خەلیفە مەئمون ٨١٣ـ ٨٣٣ك/ ١٤١١ـ ١٤٣٠ز.[١٦٠]

خەلیفە واثیق بیللا ٨٤١ـ ٨٤٦ك/ ١٤٣٨ـ ١٤٤٣ز. سەر بەڕێبازی (موعتەزیلە)و بۆچوونەکەیانە کە قورئان بەرهەمی مرۆڤە!

خەلیفە موتەوەکیل بیللا ٨٤٦ـ ٨٦١ك/ ١٤٤٣ـ ١٤٥٧ز. ئەم خەلیفەیە چووە سەر باوەڕی گرووپی ناصیبیون کە دروشمی بنبڕکردنی عەلەویەکانی بەرزکردبۆوە، بەڵام یەکێك لە کوڕەکانی خۆی کوشتی.

خەلیفە موستەنصیر بیللا ٨٦١ـ ٨٦٢ك/ ١٤٥٧ـ ١٤٥٨ز. باوکی خۆی دەکوژێتو بەدەستی پزیشکە تایبەتەکەی کوژرایەوە!

خەلیفە موستەعین بیللا ٨٦٢ـ ٨٦٦ك/ ١٤٥٨ـ ١٤٦٢ز. بەدەستی موعتەز کوژرا.

خەلیفە موعتەز بیللا ٨٦٦ـ ٨٦٩ك/ ١٤٦٢ـ ١٤٦٥ز. موستەعین دەکوژێتو دەبێتە خەلیفە!

خەلیفە موهتەدی بیللا٨٦٩ـ٨٧٠ك/١٤٦٥ـ١٤٧٠ز.دەستگیرکراونەیارەکانی بەنەشکەنجەدان کوشتیان.

خەلیفە عەبدوللای کوڕی موعتەز ٩٠٨ك/ ١٥٠٢ز. تەنها رۆژێك خەلیفە بوو!!

خەلیفە موتتەقی بیللا ٩٤٠ـ ٩٤٤ك/ ١٥٣٤ـ ١٥٣٨ز. نەیارەکانی بە سووزنی سووریەوە کراو هەردوو چاویان کوێرکردو هەتا مرد لە زیندانیدا بوو.

خەلیفە موستەکفی بیللا ٩٤٤ك/ ١٥٣٨ز. تاوانەکەی خۆی یەخەی دەگرێتو چاوەکانیان هەڵکۆڵی و لە زیندانیان هاویشت هەتا مرد. لە سەردەمی ئەم خەلیفەیەدا بووەیهییەکان دەستەڵاتیان فراوان بوو، خەلیفەکانی عەبباسییان دەستەمۆکردبوو، فەرمانڕەوایی راستەقینەی وڵات خۆیان بوون، ماوەی نێوان ٣٣٤ـ ٤٤٧ك/ ٩٤٦ـ ١٥٣٦ز.

خەلیفە موستەفید بیللا لە کاتی خۆشتندا دەرکەی گەرماوەکەیان لەسەر کلۆمکرد هەتا مرد!

خەلیفە قاهیر بیللا، مانّو سامانو دارایی موقتەدیر بیللا زەوتدەکاتو چاوەکانیشی بەشووزنی سووریەوە کراو کوێر دەکات.

خەلیفە رازی بیللا. تۆڵەی موقتەدیر بیللال دەکاتەوە لە قاهیربیلاو چاوەکانی هەڵکۆڵیو بەدەردێکی برد لە شەقامو کۆڵانەکانی شاری بەغدا دەستەسڕ دادەخات!خەلیفە(رازی)ش بە سزای خۆی دەگاتو پاسەوانەکانی خۆی کوشتیان.

خەلیفە تائیع لیللا (الطائع لله) ٩٩٤ـ ٩٩١ز. سێیەمین چارەکی سەدەی دەیەمی عیسایی، هۆنەری مەزنی عارەب موتەنەبی کوشتو دەست بەسەر سامانو دارایەکەیدا دەگرێت.

خەلیفە موتیع لینەمریللا (المطیع لامر لله) بە تۆزیی لەسەر تەخت دایانگرت. ئەم موتیعەو تائیعو قادرو قائیم بیللا هەموویان دەستەمۆی بووەیهییەکان بوون.

لێرەدا بۆمان هەیە لەگەڵ خوێنەری هێژادا بپرسین ئەم زنجیرەی گوایە (خەلیفەکانی پەیامهێنەری یەزدان)، خەلیفەو جێگری پەیامبەرو باوکی دڵسۆزی موسڵمانان بوون یا سەرۆك باندی مافیاو رێکخراوی

خۆزیست؟ زۆربەی هەرە زۆریان لە پلانو پلانگێڕاندا بەدەستی بڕا، کوڕ، خزمەتکارو پاسەوانەکانیان گوێڕان! ئاخۆ ئەوانە خەلیفەی موسڵمانان بوون یا خەڵەتێنەری موسڵمانان؟ پرسیارێکەو هیچی تر! ئاخر بە سەردەمی ئەو بەناو خەلیفانەدا بوو ولاتانی خۆرهەڵات و بەتایبەتیش بەغدا لە سەردەمی زێڕینی شارستانێتی و پێشکەوتندابوون لە جۆرەها لایەنی زانستیدا بەرەو دووا گەڕانەوە بەرەو سەردەمی تاریکی و دواکەوتن. ئەوروپاش کە ئەوکاتە سەردەمی تاریکی و دواکەوتنی تێدەپەڕاند بە هەنگاوی خێراو جێگیر بەغەی نەم پێشکەوتنەی دامەزراند کە ئەمڕۆ دەبینینو زۆربەی ولاتانی خۆرهەڵاتانو تێکڕای جیهانی ئیسلامیش بە هەزار منەتو شاباش نازناوی شەرمهێنەری جیهانی سێیەمی پێبڕاو، ناوەڕۆکەکەی جیهانی تاریکی و دواکەوتنە لە هەموو بوارەکانی ژیاندا.

خۆشبەختانە لاوازی دەوڵەتی عەبباسی خێری کوردی تێدابوو جۆرە سەربەخۆییەکی دەستگیر بێت، سەردارانی کورد ئەو هەلە دەقۆزنەوەو چەند میرنشینێك دادەمەزرێنن وەك میرنشینی حەسنەوی ٩٥٠ـ ١٠٩٤ز. دکتۆر کەمال فوناد دەڵێت میرنشینی حەسنەوی، حەسەن بەرزیکانی لە شارەزوور دایمەزراندو دینەوەر. دەکاتە پایتەخت کە دەکەوێتە باکووری کرماشانو هەر لە شارەزوورە هەتا نەهاوەند لە سنووری ژێر فەرمانی نەودا بوو. ئەوە جگە لە میرنشینی یا دەوڵەتی شەددادی ٩٥١ـ ١١٦٤ز. لە باکووری نازەربایجانو باشووری خۆرئاوای قەفقاس دامەزراو میرنشینی فەزلەوی ٥٤٣ـ ٨٢٧ك. دامەزرا بەڵام زمانی فەرمی میرنشینەکە عارەبی بوو.

هەر ئەو لاوازیو بێفەرییەی ئەو بەناو خەلیفانە بوو ولاتانی ئێران، ئەفغانستان، ولاتانی ناسیای ناوەڕاستو میصریش لە دەوڵەتەکەی خەلیفە جیابوونەوەو سەدەی یازدەی عیساییش بەشی زۆری ئەو ناوچانەی بەدەستیانەوە مابوو کەوتنە بندەستی سەلجوقەکان .

پەراوێزەکانی بەشی یەکەم

١ـ بڕوانە سامی سعید الاحمد. الدکتور. السومرین وتراثهم الحضاری، الجزء الاول، بغداد، ١٩٧٣، ص١٥، ١٦.

٢ـ طه باقر. الدکتور. مقدمة من الحضارات القدیمة، بیروت، ١٩٧٣، ص١٦١، ١٩٢، ١٩٣، ٢٠٤.

٣ـ نبز. الامیر الکردی محمد الرواندوزی. رسالة دکتوراه. ١٩٧٠، الالمانیة. ترجمة فخری سلاحشور الی العربیة. کوردستان ـ هەولێر، ١٩٩٤، (من منشورات الاکادیمیة الکردیة للعلم والفنون. ستوکهولم، ٢٦٠٦ک/ ١٩٩٤م).

٤ـ ئیحسان نووری پاشا، مێژووی رەچەڵەکی کورد، ل/ ٧٤.

٥ـ سامی سعید الاحمد. الدکتور. السومریون و تراثهم الحضاری، ج١، بغداد، ١٩٧٣، ص٤٢.

٦ـ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٨٤.

٧ـ ئیحسان نوری پاشا، مێژوی رەچەڵەکی کورد. ل/٣١.

٨ـ هەمان سەرچاوە، ل٥٠.

٩ـ هەر ئەو سەچاوەیە، بڕوانە ل٤٩ـ٥٠.

١٠ـ فەرهاد پیربال، دکتۆر. کورد لە دیدی رۆژهەڵاتناسانەوە، تێکستو توێژینەوە، دەزگای ناراس، هەولێر، ٢٠٠٦، ل٧٩.

١١ـ هەمان لاپەڕەی سەرچاوەی پێشوو.

١٢ـ ئیحسان نووری پاشا، مێژووی رەچەڵەکی کورد، ل/٣٣.

١٣ـ دۆرگەی کوردان (جزیرة الاکراد) جزیرو بۆتان ئەو ناوچانەیە رووباری دیجلە لە شێوەی دەمە داسێکدا باوەشی پێداکردووە.

١٤ـ ئیحسان نووری پاشا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩ـ٣٠ .

١٥ـ سەرچاوەی پێشوو، ل٧٨.

١٦ـ احمد سوسة. الدکتور. فیضانات بغداد فی التاریخ، ج٢، ص٨١.

١٧ـ طه باقر . سەرچاوەی پێشوو، ل/ ٢١٧.

١٨ـ ئیحسان نووری پاشا. سەرچاوەی پێشوو، ل/ ١٦.

١٩ـ سامی سعید الاحمد. سەرچاوەی پێشوو، ل/١٧.

٢٠ـ ئیحسان نووری پاشا. سەرچاوەی پێشوو، ل/ ١٨.

٢١ـ سەرچاوەی پێشوو، ل/٥.

٢٢ـ رووبەری کوردستان خەملێنراوە بە ٢٠٠،٠٠٠ میلی چوارگۆشە. رۆژنامەوانی بەریتانیایی جۆناثان راندڵ دەمەدەمی ڕاپەڕینەکەی بەهاری ١٩٩١ی باشووری کوردستان و دووانریش بە کوردستاندا گەڕاوە، رووبەری کوردستانی بە ٢٢٠،٠٠٠ هەزار میلی چوارگۆشە مەزندە کردووە.

٢٣ـ طه باقر . الدکتور. سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨.

٢٤ـ سامی سعید الاحمد. الدکتور. سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩.

٢٥ـ مصطفی جواد، الدکتور. مشاتی الاکراد ومصائفهم، ص/٦٠.

٢٦ـ فەرهاد پیربال. دکتۆر. سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٠.

٢٧ـ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل١٠٢ـ١٠٣.
٢٨ـ فلادیمیر مینۆرسکی. کوردەکان. دکتۆر مارف خەزنەدار لە روسییەوە کردوویەتی بە عارەبی، بەغداد، ١٩٦٨و حەمە سەعیدە حەمەکەریم ١٩٨٤ کردوویەتی بە کوردی، ل٧٢، ٧٣.
٢٩ـ جمال نبز. المستضعفون الکرد و اخوانهم المسلمون. منشورات کوردنامە، لندن، ١٩٩٧، ص١١٥، هامش ٦٦.
٣٠ـ نفس المصدر، ص٤٨.
٣١ـ سامی سعید الاحمد. الدکتور. المصدر السابق، ص٤٤.
٣٢ـ نفس المصدر، ص٢٠.
٣٣ـ وشەی کەل لە زمانی کوردیدا بە دوو مانا دێت، کەل ـ کەچ ـ شکاو وەک دانکەل، پیالەیەکی کەل، ددانێک کەوتبێت یا شکابێت، پیالەیەک لێوانەکەی شکابێت.
واتای دووەم کەل ـ چیا، کێو، شاخ وەک کەلیخان، کەلی عەلی بەگ نەک گەلی عەلی بەگ.
٣٤ـ بڕوانە سامی سعید الاحمد، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٦.
٣٥ـ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٤٤.
٣٦ـ عەبدوڵڵا غەفوور، جوگرافیای کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل ٨٣ـ ٨٦.
٣٧ـ سەردەمانێکی دوورو درێژ هەردوو ڕووباری دجلەو فورات سەربەخۆ دەڕژانە شەتولعەرەبەوە.
٣٨ـ فلادیمیر مینۆرسکی، کوردەکان. سەرچاوەی پێشوو، ل/ ٨٥.
٣٩ـ ئەوانەی لەم پەرەگرافەدا بە ڕووبار ناوبراون، (چەم) ن نەک ڕووبار.
٤٠ـ عەبدوڵڵا غەفوور. سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٨ـ ٣٦.
٤١ـ بڕوانە لێکۆڵینەوەی (تطور مناخ العراق)، مجلة الاداب "العراقیة"، مجلد ١١/ سنة ١٩٦٨، ص٢٥٩.
٤٢ـ زکی. محمد امین خلاصة تاریخ الکرد وکردستان، ترجمة محمد علی عونی الی العربیة، القاهرة، ١٩٣٩، ص٢، بغداد، ١٩٦١، ص ٢٩٩.
٤٣ـ سوورەتی هوود ئایەتی: ٤٠.
٤٤ـ سوورەتی هوود ئایەتی ٤٨.
٤٥ـ سوورەتی هوود، ئایەتی ٢٩.
٤٦ـ سوورەتی هوود، ئایەتی ٢٨.
٤٧ـ سوورەتی هوود، ئایەتی ٤٤.
٤٨ـ صالح لە زمانی کوردیدا بە واتای چاک بەکار دێت وەک پیاوچاک ـ ڕوو لە یەزدان، منداڵی چاک ـ گوێڕایەڵی دایکو باوک.
٤٩ـ چیای جودی ـ گوودی ـ گۆتی لە چیا نزمەکانی کوردستانەو بەرزییەکەی لە ناستی دەریاوە ٦٢٧م . کەمترە.
٥٠ـ لە هەندێک سەرچاوەدا ٧٠٠ـ ٥٠٠ پێ نووسراوە.
٥١ـ کۆرش (کەیخوسرەو) ٥٤٩ـ ٣٨٦ پز. بەشانازییەوە دەڵێت پارس کوڕی پارسم.
٥٢ـ گیان ـ ڕەوان ـ ڕۆح یەک واتایە، کورد دەڵێت گیانی شیرین، ڕۆحی ڕەوان، ڕۆح کێشان ـ ڕۆح دەرچوون، گیانکێشان ـ گیاندان ـ گیاندەرچوون.
٥٣ـ تۆفیق وەهبی. الیزیدیة بقایا المیثرائیه فی الحضر وکردستان العراق. ترجمة شوکت ملا اسماعیل عن

الانكليزية الى العربية، السليمانية، ٢٠٠٤، ص٤.

٥٤- هەمان سەرچاوە، ل ٥-٦.

٥٥- جەمال نەبەز. پرۆفیسۆر. سەرنجدانێك لە میتۆلۆژیای كورد. نەكادیای زانست و هونەری كورد، ١٩٨٦.

٥٦- بۆچوونیش هەیە كە لە دەست جەورو ستەمی نومەویەكان پەڕەوازەی چیاكان بووە.

٥٧- نبز. الدكتور. المستضعفون الكرد واخوانهم المسلمون. نشورات كوردنامة. لندن، ١٩٩٧، (محاضرة ١٩٩٤/٥/٢١ فی المؤتمر الثاني لحل القضية الكردية فی مدينة كولن .. المانيا).

٥٨- تۆفیق وەهبی . سەرچاوەی پێشوو، ل١٥.

٥٩- هەمان سەرچاوە، ل٤٢-٤٣.

٦٠- فلادیمیر مینۆرسكی . سەرچاوەی پێشوو، ل١١٨.

٦١- تۆفیق وەهبی، سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

٦٢- صدیق الدملوجی، امارة بهدينان. الموصل، ١٩٥٢ "تۆفیق وەهبی سەرچاوە پێشوو لاپەڕە ٤٩".

٦٣- هەمان سەرچاوە، ل ٤٣٣- ٤٣٩ ". وەهبی، ل٥٠.

٦٤- فلادیمیر مینۆرسكی، سەرچاوەی پێشوو، ل١١٥.

٦٥- هەر نەو سەرچاوەیە، ل١١.

٦٦- هەر نەو سەرچاوەیە، ل ١١٣.

٦٧- تۆفیق وەهبی، سەرچاوەی پێشوو، ل٧.

٦٨- هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەڕە.

٦٩- هەمان سەرچاوە، ل٤١- ٤٤.

٧٠- گوندی میرزا رۆستەم لەو كۆمەڵە گوندە بوو صالحی ١٩٥٦ كەوتنە ژێر بەنداوی دوكانەوە.

٧١- جەمال نەبەز. پرۆفیسۆر . سەرنجدانێك لە میتۆلۆژیای كورد.

٧٢- فلادیمیر مینۆرسكی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١١٧.

٧٣- هەمان سەرچاوە، ل٥٢- ٥٦.

٧٤- گوندێك لە شارەزوور هەیە بەنێوی باوە خۆشێن.

٧٥- موحەمەد موكری. ژیانی كوردەواری (بەزمانی فەرەنسایی) ل٢٠٨، ٢٠٩.

٧٦- هۆنراوەكانی بابەتاهیری هەمەدانی كۆنەكەیەكی گرنگی باوەڕەكەن.

٧٧- موحەمەد موكری، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠٩- ٢١٠.

٧٨- فلادیمیر مینۆرسكی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٣.

٧٩- مارف خەزنەدار. دكتۆر. لە بابەت میژووی نەدەبی .. ل/٢٢٤.

٨٠- نبز. المستضعفون الكرد و اخوانهم المسلمون، ل١٠٢. پەراوێزی ٣٧.

٨١- دەستكاری رێنوسی هۆنراوەكەم نەكردووە جگە لە دانانی نیشانە (/) سەرور ژێری پێتەكان .

٨٢- بۆ نێوان دوو كەوانەكان بڕوانە شێخ رەشید شێخ عەبدلڕەحمان. میژووی زاگرۆس. هەولێر، ٢٠٠١.

٨٣- پوختەی كتێبی ناڤێستا بە زمانی نەڵەمانی!

٨٤- كەڵك لە میژووی زاگرۆس. رەشید شێخ عەبدلڕەحمان وەرگیراوە.

٨٥- كمال مظهر احمد، الدكتور. كردستان فی سنوات الحرب العالمية الاولى. ترجمة محمد الملا عبد الكريم .

ط۲، بغداد، ۱۹۸٤.

۸٦ـ موحەمەد ئەمین زەکی، سەرجەمی بەرهەمەکانی، نامادەکردنی سدیق صالح، ب۱، سلێمانی، ۲۰۰۵، ل۲۱۸، پەراوێزی ژمارە (۱).

۸۷ـ هەتا ئەو دووایانەش وا دەزانرا کاتا پەرستگای زەردەشتییەکان یا بەشێکی ناڤێستایە .

۸۸ـ نیجسان نووری پاشا، سەرچاوەی پێشوو، ل۱.

۸۹ـ هەمان سەرچاوە ل۹۹.

۹۰ـ هەمان سەرچاوە ل۱۱ .

۹۱ـ ارثر کریستنیست، ایران فی عهد الساسانیة، ترجمة یحیا الخشاب، القاهرة، ۱۹۵۷، ص۵۰۲.

۹۲ـ مارف خەزنەدار، دکتۆر، لە بابەت مێژووی نەدەبی کوردییەوە، بغداد، ۱۹۸٤، ل٤۵۸.

۹۳ـ نیجسان نوری پاشا. هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٦٤.

۹٤ـ موحەمەد ئەمین زەکی. سەرچاوەی پێشوو، ل۲۲۷ـ ۲۲۸.

۹۵ـ حەسەن مەحمود حەمە کەریم، کوردستان لە بەردەم فتوحاتی نیسلامی دا، سلێمانی، ۱۹۹۸، ل۲۷.

۹۶ـ نیجسان نوری پاشا. سەرچاوەی پێشوو، ل۶۰.

۹۷ـ طه باقر. مقدمه من تاریخ الحضارات، ج۱، ط۲، بغداد، ۱۹۸۶، ص۶۱.

۹۸ـ نیجسان نووری پاشا، مێژووی رەچەڵەکی کورد . ل/۷ .

۹۹ـ خسرو گوران، کوردستان عبر ازمنة التاریخ، ج۱، ۱۹۹۲، ستکهولم، ص۵.

۱۰۰ـ بڕوانە سفر التکوین، الاصحاح، ۳۶/ ۲۰ـ۳۰.

۱۰۱ـ طه باقر سەرچاوەی پێشوو، ل۳۷۱.

۱۰۲ـ بڕوانە نیجسان نووری پاشا، سەرچاوەی پێشوو، ل۷۸.

۱۰۳ـ هەمان سەرچاوە، ل۷۹.

۱۰٤ـ طه باقر، هەمان سەرچاوە، ل۵۲۸ ـ ۵۳۰.

۱۰۵ـ هەمان سەرچاوە، ل۵٦۲.

۱۰۶ـ فەرهاد پیربال، دکتور، سەرچاوەی پێشوو، ل۱۷.

۱۰۷ـ نیجسان نووری پاشا، شۆڕشی نەتەوەی کورد لە تورکیا، وەرگێڕانی لە فارسییەوە موحەمەد جەمیل رۆژبەیانی، بەغداد، ۱۹۹۳، ل٤۹.

۱۰۸ـ قەتوور ـ قتور قەڵایەکی دێرینە لە باشوری رووباری ناراس.

۱۰۹ـ نیجسان نووری پاشا، مێژووی رەچەڵەکی کورد، ل۸۹.

۱۱۰ـ هەمان سەرچاوە، ل ۷۸.

۱۱۱ـ مەبەست لە کێومەرث پەیامبەر نوحە.

۱۱۲ـ طه باقر، هەمان سەرچاوە، ل ۵۲۹.

۱۱۳ـ حەسەن مەحمود حەمە کەریم، خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ مێژووی کورد، ب۲، ج۳، ۱۹۸۸، ل٤.

۱۱٤ـ نەردەشێر دەوڵەتەکەی بە ناوی باوکییەوە (ساسان) ناو نابوو.

۱۱۵ـ حوسین مەدەنی، کوردستان و ستراتیژی دەوڵەتان، ج۲، ستوکهۆڵم، ۲۰۰۱، ل ۳۵۷ـ ۳۵۸

۱۱۶ـ نەوشیروانی دادپەروەر، صالی ۵۷۰ز. بووە بە شای نێران.

۱۱۷ـ هەندێك بەرچاوە ۷۰۸ـ ٦٦۵پز،هەندێکیش٦۲۵ـ ۵۵۰ پز، دادەنێین بە صالی رووخانی ماد.

١١٨ـ كۆرش دەولّەتی ماد ـ میدیای رووخاندو کچەکەی ئیتویکۆ، دووا شای مادەکانی مارە کرد.
١١٩ـ وەك Bildatlas der frühen kulturem . Die Frükzeit des Menschen'der niandertaler. Mam und zin ,ahmad-I Chanie.Die Kurden ihre Geschischte und Kultur.Die siebenwelt Wunder.
١٢٠ـ فەرهاد پیربالّ دەولّەتی دەولّەتی نەخەمەنی ٥٠٠ـ ٣٠٠ پز، فەرمانڕەوا بوو، بەلّام راستیەکەی ٥٥٩ـ ٣٣٠ پز.
١٢١ـ کۆتەلّ وشەیەکی کوردی رەسەنە، پەیکەر ـ پیکەر وشەیەکی فارسییە.
١٢٢ـ پێتەختی دەولّەتی مادـ میدیا شاری نیکباتانا (هەمەدان) بوو.
١٢٣ـ نبز. دکتور، المستضعفون الکرد واخوانهم المسلمون. لندن ١٩٩٧، ص١٠٨، حاشیة ٥٨.
١٢٤ـ خڕ (خەڕ) بە فارسی بەرامبەر وشەی خرە (خەرە)ی عارەبییە واتای کوو.
١٢٥ـ بۆ نموونە دەولّەتەکانی نەخەمەنی،ساسان لە مێژوی رۆمو یۆنانداو بە دو دەولّەتی ماد تۆمار کراون.
١٢٦ـ میر جەعفەر دوای سێ صالّ شۆڕشو بەرەنگاریکردنی خەلیفەی عەبباسی، تووانای بەرگریکردنی نامێنێتو صالّی ٨٤٤ز. خۆی دەرماغوارد دەکات!
١٢٧ـ موحەمەد جەمیل رۆژبەیانی، مێژووی حەسەنەوی (حەسەنەویهی و عەبیازی) بەغدا، ١٩٩٦، ل٥٢، هەروەها حەسەن مەحمود حەمە کەریم، کوردستان لە بەردەم فتوحات دا، سلێمانی، ١٩٩٨، ل٢٨.
١٢٨ـ حەسەن مەحمود حەمەکەریم، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩.
١٢٩ـ هەمان سەرچاوە، ل٣٤.
١٣٠ـ هەمان سەرچاوە، ل٣٥.
١٣١ـ موحەمەد ئەمین زەکی، خلاصة تاریخ الکرد وکردستان، ترجمة الی العربیة محمد علی عونی، القاهرة، ١٩٣٩، الطبعة الثانیة، بغداد، ١٩٦١، ص١٢٣.
١٣٢ـ بیلال عارەب نییە.
١٣٣ـ وشەی (شێلراو)م لە بری وشەی (مجبول)ی چاوگی جبلەی عارەبی داناوە، لەو باوەڕەدام گونجاوبێت.
١٣٤ـ دەقی پەندە عارەبییەکە "الحق بالسیف والعاجز یرید الشهود".
١٣٥ـ عبد العزیز القصاب، من ذکریاتی، بیروت، ١٩٦٢، ص ١٠٨ـ ١١٠.
١٣٦ـ هەمان سەرچاوە، ل١١٧.
١٣٧ـ فەرمودەی پەیامبەری نیسلامە.
١٣٨ـ فەرمودەی خەلیفە عومەرە.
١٣٩ـ سوورەتی بەقەرە، ئایەتی ٢٥٦.
١٤٠ـ نبز، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٣.
١٤١ـ هەمان سەرچاوە ل٣٥.
١٤٢ـ یێزدی، نیزدی لە ناوی یەزدانەوە هاتووە.
١٤٣ـ باجو سەرانە (سەرقەبڵاندن) لە سەرەتای نیسلامەوە کۆدەکرایەوە.
١٤٤ـ ئارامگای پیاوچاکان لە کوردەواریدا بە (قسن)، (مەرقەد)، (شەخس) ناو دەبرێت.
١٤٥ـ ابو الریحان البیرونی، ص/٨٨.
١٤٦ـ هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەڕە.

١٤٧ـ وشەی لادەران، دەرەکییەکان بەگونجاو دەزانم بەرامبەر وشەی عارەبی (خەواریج) کە ناوێکی بکەرەو ـە چاوگی (خاریج) وەرگیراوە.
١٤٨ـ هەتا سەردەمی دەولّەتی نومەویش ناوی عێراق لە نارادا نەبوو، دوواتر عێراقی عارەبو عێراقی عەجەم (کوردستانی باشوور) بلاّو بووەوە.
١٤٩ـ ابن عبد ربه الاندلسی، العقد الفرید، القاهرە، ١٣٦٧ هق، ١٩٤٧/ ١٩٤٨م. ص٣٥٣.
١٥٠ـ ئەبوو عەلای مەعەری یەکێکە لە زانا ناسراوەکانی موعتەزیلە، دەلّێت ئەوانەی وا دەزانن موعتەصەم لە خوراسانەوە رایەڕیوەو رابەرایەتی کوردو فارسی کردووە بۆ رووخاندنی دەولّەتی ئومەوی بە هەڵەدا چوون. دیارە دەنگۆیەك هەبووە، بێبناغەش نەبووە کە ئەبوو موسلمی خوراسانی و کوردەڕۆڵی سەرچاویان هەبوو لە رووخاندنی دەولّەتی ئەمەویدا ٧٥٠ز.
١٥١ـ نبز. سەرچاوەی پێشوو، ل١١٠، پەراوێزی ژمارە / ٦٥.
١٥٢ـ شێخ رەزای تالّەبانی. دیوانی شێخ رەزا. کۆکردنەوەو ساغکردنەوە نومێد ناشنا و شێخ موحەمەدی خاڵ. هەولێر، ٢٠٠٣. ل١٨٥.
١٥٣ـ بڕوانە عەبدالڕەقیب یووسف (الدولة الدوستکیة فی کورستان الوسطی)، بغداد، ١٩٧٢. هەروەها حسێن حوزنی موکریانی، میرانی سۆران. هەولێر، ١٩٦٢، ل٣.
١٥٤ـ وشەی بغداد لە زمانی فارسیدا واتای خواپێداوە بەرخوردا .
١٥٥ـ صالّی ٧٦٢ز. تەواویکردووە.
١٥٦ـ ابن الاثیر الجزری، الکامل فی التاریخ، بیروت، ١٩٦٧، م٤، ص٣٣٥.
١٥٧ـ لای موسڵمانان بە میوانەکانی یەزدان (ضیوف الرحمن) ناودەبرێت.
١٥٨ـ خەلیفە مەئموون ٨١٣-٨٣٣ بەرنامەڕێژی ئەو تاوانە گەورەیە بوو پشتئەستوور بە بنەماکانی فەلسەفەی گرووپی موعتەزیلە، ئیمام ئەحمەدی کوڕی حەنبەل لە سەردەمی مەئموونو موعتەصیمدا بەرەنگاری ئەو بانگەشەیەی دەکردو تووشی گەلێك ئەشکەنجەو نازاریش بوو.
١٥٩ـ ئیمام مالیك فەتوایدا نەبوو جەعفەر خەلیفەیەکی شەرعی نییەو پێویستە لە رووبدا بووەستینەوە.
١٦٠ـ خەلیفە مەئموون بیرو بۆچوونەکانی گرووپی موعتەزیلە دەکاتە بەڵگەو بانگەشەی ئەوەیدەکرد گوایە قورئانی پیرۆز هەڵبەستراوە! لەو سەردەمەدا چەندین ڕێبازی ئایینی لە گۆڕەپانەکەدا بوون: شیعە، سوننە، خەواریج، موعتەزیلە، قەدەری، جەبری، زەیدی (زەید کوڕی ئیمام عەلی ناسراوە بە زەینەلعابیدین دایەزراندو نزیکترین گرووپی شیعەیە لە سوونەوە.

بەشی دووەم

دەوڵەتی عوسمانیی

هێرشی تورکە سەلجووقەکان١٠١٩ ـ ١١٩٦

هێرشی مەغۆل ١٢١٧ـ ١٣٨٢

هێرشەکەی هۆلاکۆ بۆ ئاسیای گچکە و کوردستان ١٢٥٨

کۆچڕەوی مەڕدارە سپیەکان ـ ئاق قۆیونلو(ئاق)قونیلو) ١٣٧٨ـ ١٥٠٢

کۆچڕەوی مەڕدارە ڕەشەکان قەرەقۆیونلو)قەرە قۆنیلو) ١٤٠٤ـ ١٤٤٧

پەیمانی عوسمانی و کورد ـ سوڵتان و مەلا ئیدریس ١٥١٥/ ١٥١٦

گەلانی باڵکان لە سەردەمی عوسمانیدا

یەکەمین جەنگی جیهانی

داگیرکردنی کۆستانتین

ئاینزای بەکتاشی (بەکداشی)

سوڵتان چەند وڵاتێکی ئەوروپا دەبەخشێت

سوڵتانێکی زۆڵ

دووا ساڵەکانی دەوڵەتی عوسمانی

دووا ڕۆژەکانی سوڵتان و داگیرکردنی ئەستەمبووڵ

سەرکەرمی و هەڵمەشەیی سەرکردەکانی یەکێتی و پێشکەوتن

دەرکەوتن و سەرکەوتنی مستەفا کەمال

دامەزراندنی کۆماری تورکیا

هێرش و داگیرکارییەکانی تورکە مەغۆلەکان و جێگیر بوونیان لە ناسیای بچووکدا

تورکە مەغۆلەکان لە سنوورەکانی چیای (ئەلتای)ەوە، هوروژمێکی کۆچ و رەوی بێنامان دەست پێدەکەن بەرەو ولاتانی ژێر فەرمانڕەوایی موسڵمانان.

خەلیفەی عەبباسییەکان لە بەغدا (معتصم بالله) صاڵی ٨٣٣ ز. جڵەوی فەرمانڕەوایی دەگرێتە دەست، باوەڕی بە عارەب نەبوو کە هاوخوێن و زمان و ئایینی خۆی بوو، بۆ پارێزگاریکردنی ژیانی خۆیی و دەستەلاتی فەرمانڕەوایەتییەکەی لە نەیارەکان، عارەب، فارس و کورد، پێویستی بەو تورکە مەغۆلانە دەبێت. لە ناوچەکانی خۆراسان و نەودیو دەریاوە رایاندەکێشێتە بەغدا و هێزێکی سەربازیی تایبەتیان لێ دروست دەکات لە دژی ناحەزەکانی بەکاریدەهێنان. هەر ئەوەندەی جموجۆڵ و چالاکییەکانی بەرهەڵستکارانیی دامرکاندەوە، کارێکی نەوتۆی بەو تورکانە نامێنێتو شەقێکیان تێهەڵدەداتو دەیانکاتە ناردی نێو دڕکان. هەندێکیان دەگەڕێنەوە شوێنەکانی پێشوویان، هەندێکیشیان بە کوردستانی نێراندا بڵاودەبنەوەو دزی و جەردەیی و ڕێگریی و راوو روت دەکەن بە پیشەی ڕۆژانە. گروپێکی بچووکیشیان لە هەردوو هەزی بەیاتو ئەفشار لە کوردستان نیشتەجێ دەبن، سەرەتای سەدەی چواردەمی کۆچ دەوڵەتی بووەیهی دادەمەزرێتو دەست دەگرن بەسەر کوردستان و نێران و عێراقدا و نەو گروپە تورکەش دەبنە هۆزێکی چەکداریی بەکرێگیراوی بووەیهییەکان، بەڵام هەر ئەوەندەی دەستەلاتیان کەوتە دەست، وەک ڕەوشتی باپیرانیان سپڵەو پێنەزان، دەست دەخەنە خوێنی خەلیفە (المستكفي بالله) و نامەردانە دەیکوژن.

کۆتایی سەدەی دەیەم و سەرەتای سەدەی یازدەی زاین، سەلجووقەکان ئەوەندە بەهێزبوون تووانییان بە سەرکردایەتی ئالپ ئەرسەلان دەوڵەتێکی سەلجووقی بەهێز دابەزرێنن و ماوەی نێوان صاڵانی ١٠١٩ـ ١١٩٦ز. فەرمانڕەوایی بکات.

(٣)ئ هێرشی بەرفراوان بارودۆخی کوردستان و ناسیای نێزیکی تارادەیەک شپرزەکرد:

١ ـ هاتنی سەلجووقە تورکەکان لە صاڵی ١٠٥١ زاینداً.

٢ ـ هێرشەکانی مەغۆل ١٢٣١ ز.

٣ ـ هێرشەکانی تەیموری لەنگ ١٤٠٢ز. جگە لە وێرانکردنی وڵات زۆر گرفتی نابووریی و کۆمەڵایەتیی گەورەشیان دروستکردکە تا ماوەیەکی درێژ چارەسەرنەکران) بڕوانە د. قاسملو، سەرچاوەی پێشوو ل. ٤٠

تورکە مەغۆلەکان (مەنگۆلی) ولەشکری تەیموری لەنگیش سەرەتای سەدەی شەشەمی کۆچ دەڕژێنە ناوچەکەو بەدووای ئەوانیشدا لێشاوی مەڕداره سپیەکان ـ خاوەن مەڕە سپیەکان (ئاق قۆینلو ـ ئاق قونیللو) و مەڕداره ڕەشەکان (قەرە قۆینلوـ قەرە قونیللو) و ئەجا تورکە عوسمانییەکان پەیتا پەیتا دەهاتنو مەترسییەکی گەورەشیان بۆ کورد و وڵاتەکەی هەبوو کە زۆر لە مێژبوو لە نیشتیمانی خۆیاندا دەژیان و ٢٠٠٠ ـ ٣٠٠٠ صاڵیش بوو وڵاتەکەیان بە کوردستان ناسرابوو. سەرئەنجام دەستەلات و

سەربەخۆیی قەوارە سیاسییەکانی نەو رۆژکاردی کوردیان پووکانەوە،دەولەتی حەسنەویی لە کوردستانو خوزستانو دەولەتی شاهینیی لە کوتو نەهواز دەکەونە ژێر چەپۆکی رەشی سەلجوقەکانەوە. دووای کورد پەلاماری بووەیهیش دەدەنو نەویش لوول دەدەن.

نەو سەرکەوتنانەی سەلجوقەکان چەندین رێگاو جێگای لەبەردەم هۆزە تۆرانییەکانی ناسیای دووردا کردەوەو گوڕوتینی هێرشو پەلاماردانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستی پێدەبەخشین. نەو هۆزانەی لە کەنارەکانی ناسیای بچووک (تورکیای نەمرۆ) گیرسانەوە. لە ژێر سایەی سەلجوقەکاندا لە رۆخەکانی خۆرهەلاتی دەریای مەڕمەڕە جێگیر بوون کە بەهێزترینیان دوو هۆزە مەردارەکە بوونو دوژمنی سەرسەخت و خوێنخۆری یەکتری بوون.

سەلجوقەکان چەند تیرەو هۆزێکی تورک بوون پێڕەوی ئاینزای سوننەیان دەکرد، سەرکردەیەکیان بە نێوی تۆرتوغۆل بەگ صالّی ٤٢٨ز دەولەتی سەلجوق دادەمەزرێنێت لە بەرامبەر نەوانیشدا بووەیهییەکان، گرووپێکی فارس بوون، بێ چەندو چوون لە سەر رێبازی شیعەکەرێتیی بوونو لە کۆشکو دەربارەکانی عەببباسیدا خزمەتیان دەکرد، توانیان دەست بەسەر دەولەتدا بگرن، بەلاّم سەلجوقەکان فریا دەکەونو دووریان دەخەنەوەو دەولەتی عەببباسی دەهێننەوە سەر رێبازی خۆی.

تۆرتوغۆل دامەزرێنەریی دەولەتی تورکە سەلجوقەکان صالّی ٤٥٥ز. دەمرێت.نەمە لەسەردەمی کایزەری رۆمە بێزنتەکاندا نەرماتۆسی چوارەمو نەرسەلان ناوێك جێگەی تۆرتوغۆل دەگرێتەوە کە سەرکردەیەکی بە تووانا بوو، یەکەمین هێرشی خاچپەرستە بەکرێگیراوەکانی تۆرماندییەکانی باشووری نیتالیا دەشکێنێت و کایزەر نەرمانۆسی بێزنتەش دیل دەکات،دواتر بە پارەیەکی زۆر نازادی دەکات.

٤٦٤ ـ ٤٨٥ز. مەلیك شای کوڕی نەرسەلان دەبێتە سەرداری سەلجوقەکانو زۆربەی ناوچەکانی ناسیا هەتا ولاّتی چین داگیر دەکاتو لە سەردەمی نەودا سنووری دەستەلاّتی نیسلام لە دیەشقەوە درێژ دەبووەوە بۆ سنوورەکانی چین. هاوکات لەگەلّ هێرشی خاچپەرستەکاندا کە صالّی ٤٩١ز، سەلجوقەکانیش بەسەر پێنج دەولەتدا دابەشبوون:

١ـ دەولەتی عێراقو خۆرهەلاتی نێران مەلیك شا دایەزراند.

٢ـ دەولەتی سەلجوقەکانی نەفغانستانو پاکستان.

٣ـ دەولەتی سەلجوقەکانی کوردستان (باکووری عێراق) و هەر بەناوی کوردستانیشەوە بوو.

٤ـ دەولەتی سەلجوقەکانی رۆم (تورك) لە سەر داروپەردووی دەولەتی رۆمی بێزنتە لە ناسیای بچووك.

٥ـ دەولەتی سەلجوقەکانی شام بەسەرکردایەتی تۆتۆش کوڕی نەرسەلان کە پیاوێکی گەندەلّو زۆردارو ملهوڕ بوو، کوڕەکانیشی ولاّتی شام دەکەن بە دوو بەشەوە. شامو حەلەب، لە زۆرداریشدا لە باوکیان تێپەڕاند بوو.

هۆزی ئاق قۆینلۆ (ئاق قۆیونلەر) بەر لە هۆزی قەرە قۆینلۆ (قەرە قویۆنلەر) گەیشتبوونە ناوچەکە، کە بەرچاویان روونەبێتەوە،دەبێت سیمای هەردۆ ناشکراو بەرچاویی ناوچەکە، ململانێو جەنگو پەلامارداني خوێناویی بەردەوام بوو لە نێوان دەولەتی سەلجووقەکانو رۆمە بێزنتەکانو بولگارستاندا. بولگارەکان گەورەترینو بەهێزترین دەولەتی باڵکان بوو، رۆمی بێزنتە دووەمینو سەلجووقەکانیش لە پلەی سێیەمین هێزدا بوون.

کۆتایی سەدەی سیازدەی زایینیی نیمپراتۆرییەتییەکەی مەغۆل هەڵدەوەشێتەوەو دەیان دەولەتی تۆرانی بچووک بچووک دادەمەزرێن، میرە کوردەکانیش سەربان راستکردەوەو لە نێوان دەستەڵاتداریتیی قەرەقۆیونلەرو ئاق قۆینلەردا بووژانەوە. لەو دەمەدا شاعیری بەنێوبانگی کورد شاوەیس قولی، نازناوەکەی قرمزی یە ۸۱۰ك/ ۱۳۹۰ ز. رەگی کوردایەتی بزواوەو بە ناحەزان دەڵێت:

ئەصلەمەن جە کورد ئەصلەمەن جە کورد * با بۆم کوردەتان ئەصلەمەن جە کورد**

من ئەوشیروان چەنی دەستەی کورد * سلسلەی سوپای چحاك گەردم ورد.**[1]

هەروەك چۆن ئەحمەدی خانیش روو لە تورکان دەکاتو دەڵێت نەز کوردم. چیاییم.

هۆزە کۆچەرەکان دەچنە ژێر فەرمانی سەلجووقەکانەوەو شەڕی دوژمنەکانیان بۆ دەکردن، لە پاداشتی ئەو هاوکاریەدا لە دەوروپشتی پردێ (ئاسکی کەڵەك) نیشتەجێیان دەکەن.

چەند هۆزێکی تۆرانی بچووکو کەم دەستیش هەبوون بەرگەی ئەو شەڕوململانێ خوێناویەیان نەدەگرت وەك ئاقو قەرە لە پێناو پاوانکردنی ناوو لەوەڕگاو زەوی بەپیتی خۆشدەست بۆ کشتوکاڵو هەمان هاوکات هاوکاریی سەربازیی سەلجووقیش بکەن دژی بێزنتە، بۆیە ناچار دەبن کۆچڕەوی دووەم بکەنو روو دەکەنە کوردستانی باشوور لە دەوروپشتی هەولێرو پردێ کۆدەبنەوە هەر چۆنێك بێت جێگەی خۆیان بکەنەوە. لقێکیشیان روو دەکەنە ناوچەکانی کوردستانی رۆژهەڵاتو لە هەرێمی نازەربایجانو گۆمی ورمێ دەگیرسێنەوەو دەولەتی صەفەوی دەیانخاتە ژێر باروبەوهۆیەوە پەیڕەوی ئایینزای شیعەیان دەگرد زۆریان کەڵك لێوەرگرتن، هێزێکی سەربازییان لە هەردوو تیرەی شاندۆ، رۆملۆ ریکخست کە هەر هەموویان شیعەی تووندڕەو و سەرگەرمبوون، بەهێزی قزڵباش (تەپلە سوور) ناسران نەویش بەوهۆیەوە کە تەپلەکانی سەربان دووازدە هێڵی سووری تێدا بوو وەك هێمایەکی ئایینیی بۆ دووازدە ئیمامەکەی (۱۲پێشەواکەی)موسڵمانان. صەفەویەکان کە دەستیان بەسەر کوردستانی باشوورو عێراقیشدا گرت. صاڵی ۹۰۲ـ ۹۳۰ز. رەوێك تورکمان لە (کفری، قۆرەتوو، دوز خورماتوو، بەشیر، لەیلان نیشتەجێ دەکەن)وەك هێزێکی سووکەڵەو یەدەگ بۆ هاوکاریەو پشتگیریی لەشکری ئێران لە کاتی پێویستدا. بەڵام کە صەفەویەکان دووای شکستە گەورەکەی چاڵدێران لە صاڵی ۹۲۳ / ۱۵۲٤ز. لە بەرامبەر لەشکری عوسمانیدا، کوردستانو عێراق چۆڵدەکەنو لەشکری تورکیی عوسمانی دەستیان بەسەردا دەگرێت،

سەختریان تورکمانەکان هەستی رەگەزپەرستیی بەسەر شیعەگەریتییەکاندا زاڵدەبێت و لەژێرفەرمانی عوسمانییەکاندا دەمێننەوەو لەگەڵ ئاغای پێشوویان نەگەڕانەوە نێران. هەر بە هۆی ئەم بەکرێگیراوانەشەوە کە دەستیان لە پلەو پایەی سەربازیی و بەڕێوەبردن و بازارو بازرگانیی گیرکرد (زمانی تورکی لە کەرکووک و هەولێر بڵاوەبێتەوە و چەندین بنەماڵەی رەسەنی کورد وەک نانەوا، ناوچی، حاجی ئاغا لە هەولێر کە لە هۆزی گەردییە)[٢] زمانی باووباپیرانی فەرامۆشکردو بە تورکمانی دەدوان. هێزە بەکرێگیراوەکەی قزڵباش جگە لە تەپلە سووڕەکانیان، نیشانەیەکی دیکەشیان ئەوەبوو سەرلەبەری هێزەکە ڕیشیان دەتاشیو سێبڵیان دەڕێژ دەکردەوە، هەر ئەم هێزەش بوو شەڕی قەڵای دمدمیان بۆ شاعەباس کردو بوونە فس فس پاڵەوانی گرتنی قەڵای سەربڵندی کوردو میری لەپڕێپین کە خۆی و لەشکرەکەی هەتا شەهید بوونی دوا پێشمەرگە بەرگرییان کردو ئەو داستانە نەمرەیان بەخۆین بۆ نەوەکانی داهاتوو تۆمار کرد. لە شوێنێکی دیکەدا تایبەتی دەگەڕێمەوە سەر ئەو داستانە.

بەدەم شەڕو پەلاماردانی یەکتری، کوردی نیشتەجێی رەسەنو خاوەن ماڵو هۆزە تورکمانە هاوردەکانەوە، گەلێك تیرەو هۆزیان لێکەوتەودو بەهۆی هەڵکشانی ژمارەی دانیشتووانو زاووزێی مەڕومااڵتو مێگەڵەکانەوە لەوەڕگاکان بەشیان نەدەکرد بۆیە سەرنەجامی گیانبازیی لە پێناو ژیانو مانەوەدا، تا دەهات بڵاوتر دەبوونەوەو ڕووبەری زەوییەکانی ژێر دەستەاڵتیان فراوانتر دەبوون. بەشێکیان ڕوو لە خۆرئاوا دەکەنو هەر مەڵبەندێك تەڕو پڕ لەوەڕو دارستانو بیشەاڵن بووایە، شەڕیان لەسەر دەکردو لایەنی بەهێزو سەرکەوتوو پاوانی دەکردو تێیدا دەمایەوە. بەشی دووەمیشیان ڕوو لە خۆرهەاڵت دەکاتو لەبەشێکی ناسیای ناوەندا گیرسانەودو دواتر بە تورکمانستان ناسرا.

دووبەدوای هێرشە خێراو خوێناوییەکانی مەغۆل بەسەرکردایەتی جەنگیز خان ١٢٠٣-١٢٢٩عیسایی و پەلامارەکەی هۆاڵکۆ بۆ سەر بەغداو ڕووخاندنی دەوڵەتی عارەبیی عەبباسی نیسلام لە ١٢٥٨ عیسایی، تورکە مەغۆلەکان لە چەند ناوچەیەکی نازەربایجان جێگیر دەبنو بەتۆزی هەوڵی سەپاندنی زمانو کولتووری خۆیان دەدەن بەسەر دەورو پشتەکەیاندا و لە هەرێمەکانی بەغدا، نامەد (دیاربەکر)، کەرکووك، شارەزوور، فەرمانڕەوایی چکۆڵە (حوکمەتۆڵکە) پێکەوە دەنێن و دەست بەسەر نەتەوەکانی نەو هەرێمانەدا دەگرن کە جگە لە بەغدا هەر هەمووی کورد بوون، ئەم دەستەاڵتەی تۆرانی و تورکمان بەردەوامبوو هەتا زریانی هێرشەکەی تەیموری لەنگ ١٣٣٢- ١٣٦٩ز. هەڵیکردو دامو دەزگاو تەختو بەختی هەموویانی پێچایەوەو هەر بەوەشەوە نەوەستا، پەلاماری دەوڵەتی عوسمانیش دەدات کە بنەماڵەی عوسمان لە ١٢٩٩زایندا لە باکووری خۆرئاوای ناسیای بچووکدا دایانەزراند بوو، بەسەر نەوانیشدا سەر دەکەوێت و سوڵتان بایەزیدیش دیلەدەکاتو کۆت لە گەردنو زنجیر لەپێ لەبەردەمیدا رایدەگرن، سەرکردەکانی مەغۆل بەتایبەتیش جەنگیز خان زۆر حەزیاندەکرد دوژمنە بەزیوەکانیان بەسەرشۆڕی بە بەردەمیاندا تێبپەڕنو

بپارێزەوە داوای لێبوردن بکەن، لەوەش زۆر تر حەزیاندەکرد سوواری هاوسەرو نەسپی سەرلەشکرە دۆراوەکان بن! بەرچاوترین کاری تەیوورى لەنگیش لەو رووەوە، کە بەسەر سوڵتان بایەزیدا سەرکەوت فەرمانیدا وەک ئاژەڵێکی کێوی بیکەنە نێو قەفەزێکەوە هەتا دەمرێت مامەڵەی ئاژەڵی لەگەڵدا بکەن.تەیوورى لەنگ وەک بەنازناوەکەیدا دیارە،شەل بوو،سوڵتان بایەزیدیش چاوێکی کوێربوو. جارێک تەیوور بەسەر خۆشی میزی پێدا دەکات، قاقا پێدەکەنێتو دەڵێت: هێی کابرا، بایەزید، وابزانم یەزدان نەم جیهانەی بۆیە خوڵقاندووە بە بەزموورەزمی مرۆڤەکانی وەک منێکی شەڵو تۆیەکی کوێر پێبکەنێت.جا نێستا,تۆ(فت) ومن هێشتا ماوم.

گۆڕانکارییەکانی نەو رووداوانە بەسەر ناوچەکەیاندا هێنا، کەم نەبوو، زەمینە بۆ کورد خۆشدەکەن خۆیان کۆبکەنەوەو کەڵک لە بارووداوخە نوێیەکە وەربگرنو تووانیان سەربەخۆیی و دەستەڵاتی خۆیان لە دامەزراندنی چەند میرنشینێکدا دەربخەن وەک میرنشینی تبلیس١٤١٧ز. میر عەبدالخانی ژاژۆکی برادۆست دایەزراند، میرنشینی نازیزان١٤١٧ز.لە هەرێمی جزیرو بۆتان. میرنشینی سۆران لە هەریر و باتاس کە شێرەژنی کورد، خانزاد کۆتایی سەدەی پازدەی عیسایی هەتا ناوەڕاستی سەدەی شازدە (١٥٥٩) فەرمانڕەوایی دەکرد.

سەرەتای سەدەی شازدەی عیسایی دوا رووپەڕەکانی مێژووی سەردەمەکانی کۆنی کورد بەڕێککەوتننامەکەی زەهاو (زهب - زوهاب)ی صالّی ١٦٣٩ز. لەنێوان هەردوو دەوڵەتی نێرانو عوسمانیدا هەڵدرانەوەو گەیشتنە کۆتایی و بەپێی مەرجەکانی نەو پەیانە کوردستان بۆ یەکەمین جار لە مێژوودا لە نێوان نەوو دوو هێزە ملهوڕەدا کرابە دوو کەرتەوە. نەنجامەکانی یەکەمین جەنگی گێتیش ١٩١٤ـ ١٩١٧ز. بەپێی پەیانەنهێنییەکەی سایکس - بیکۆی نێوان بەریتانیاو فەرەنسا کەرتەکەی بندەستی دەوڵەتی عوسمانیی ژێرکەوتەودۆراو لەجەنگەکەدا،بەسەر سێ بەشی بچوکتردا دابەش دەکرێتو لە شوێن ناوی کوردستانو ولاّتی کوردان چەند زاراوەیەکی جیۆپۆلەتیکی وەک باکووری عێراق، باشووری خۆرهەڵاتی تورکیا، باکووری خۆرهەڵاتی سووریا کەوتنە نێو کێبو چاپەمەنییەکان و فەرهەنگی رامیاریی ناوچەکەشەوە و هەریەکە لە دەوڵەتە هەنووکە دروستکراودکانی دووای جەنگ، دەوڵەتی عێراق - شافەیصەلّی کوڕی حوسەینی شەریفی مەککە، دەوڵەتی سووریا - شا عەبدوللاّی کوڕی حوسەینی مەککە،دەوڵتی نەردەن - میرعەلی کوڕی حوسەینی شەریفی مەککە، کۆماری تورکیا - مستەفا کەمال هەریەکەیان بەشێکی مفتو بێ منەتی کوردستانیان وەک دیاری پێشکەشکرا و ناوی کوردستانو مافەکانی کوردیش هەنگاو بە هەنگاو لەسەر میزی نێوەندە نێودەوڵەتییە خاوەن بڕیارەکاندا نەماو فایلی کورد کەوتە ژێرەوە. هەروەک حەزرەتی مەحوی دەفەرموێت (کە نیبلیسێکی وەک نیبلیس) دەڵێم نیبلیسێکی وەک نینگلیز ناوێکی رشت، دەزگاو دووکانێکی لە ناوچەکەدا دامەزراند لەو رۆژەوە هەتا

ئەمرۆ و ئایندەیەکی دوورپشدا ئاکۆکی و جەنگ ومالوێرانی و کاولکاریی بەسەر گەلانی ناوچەکەدا دەبینێت و ئەو ململانێی وجەنگەی لەلایەك دادەمرکێتەوە لە لایەکی دیکەوە هەڵدەگیرسێتەوە، خۆ ئەو هەر بەرێکەوت نەبوو، عێراق لە دوو نەتەوەی جیاوازی وەك کورد و عارەب و چەند کەمینەیەکی وەك جوولەکەو کلدو ئاشوورو تورکمانو دوونایەنزای شیعەو سوننەی دژبەیەکتریی دابەزرێنن کە بەشە شیعەکە پتر خۆیان بە ئێرانیی بزانن نەك عێراقیی. هەر بەدەستی ئەنقەستیش رووبەرێکی پاقلاوەییان لە نێوان عێراقو ولاتی عەرەبیی سعوودیا هێشتەوە (ناوچەی بێلایەن) پڕ لە نەوت، هەردوو لا چاویان تێبڕیبوو. لە سووریا بەزۆرداری کوردیان بە عارەبەوە بەستەوە، لە تورکیا بە تورکەوە و لە لوبنانیش عارەب و کورد وەك نەتەوەو ئیسلامو دیانو کاسۆلیك و پڕوتستانتو سوننەو شیعەو دورزیو مارۆنیی بەزۆری کوتەك لە سنووری ولاتێکی بەرتەسکدا پێکەوە دەلکێنن و ئەوە نێزیکەی سەدەیەکە ئەو ناگری ناکۆکیو پێکەوە نەژیانەی ئینگلیز کردییەوە رۆژ بە رۆژ بەتین و کڵپە تر دەگرێتو نیشەجێکردنی جوولەکەش لە فەلەستین کەلە کێشەی کورد بەرچاوترو کاریگەریی پتر بەسەر ناوچەکەو پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکانەوەهەیەو بەپێوانەی میزوو لە ماوەیەکی کورتدا جەنگی عارەب ـ ئیسرائیل، کورد ـ رژێمەکانی بەغدا، هاتنە سەرکاریی ئاخوندەکانی ئێران، جەنگی ئەفغانستان، گرووپە تووندڕەوەکانو رێکخراوە تیرۆریستەکانو جەنگی پیرۆزو رفاندنو تەقاندنەوەو هێرشی خۆکوژیی و باندەکانی تلیاك و رێکخراوی قاعیدەو حەماس بەرۆکی بەریتانیا و هاوپەیمانەکانو بگرە هەموو ئەورووپا و ئەمەریکاشی گرتووە. ئەو ناگرەیە کە خۆیان کردیانەوە، لەبری ئەوەی دوژمنەکانیان بسوتێنێت، خۆشیان دەسوتێنێتو کوژاندنەوەشی لە دەستەلاتدا ئەماوەو هەموو تواناکانیان خستۆتە گەڕ بۆ بنەبڕ کردنی تیرۆر، بەڵام هێشتا دەستکورتو دۆشداماون بەرامبەر ئێران، هێزی گرووپی تاڵەبان ـ ئەفغان، حیزبوللای لوبنان، پاشماوەکانی حیزبی بەعسو گرووپە تووندڕەوەکانی سوننەی عێراقو رێگەیەك نادۆزنەوە رزگاربنو ئابڕوویان نەچێت.

کورد له سایەی دەوڵەتی عوسمانیدا

گیان هەرزان و نان گران لاوان دەکران بە نیشانەوە
لاشەی مردوو کۆڵان و شەقامەکانی پڕ کردبوو!
(میژوونووسی کورد نەحمەد خواجە)

نیۆەڕاستی سالی ١٩٠٨ دەنگوباسی بزوتنەوەی
کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن و دڕووشمە بریقەدارەکانیان
ئازادی، برایەتی، دادپەرستی، یەکسانی
بە عێراقدا بڵاو بووەوە
دەمارگیریی دانیشتوان لە ئاستێکدا بوو
بە شێوەیەکی گشتی دژی ئەو دڕووشمانە بوەست
چونکە موسڵمان و ناموسڵمان یەکسان و بێ جیاوازیی تەماشادەکات!

سەرەتای سەدەی١٢ز.لە باشووری وڵاتی پانوبەرینی چین لە نێو هۆزەکانی مەغۆلدا جەنگاوەرێکی بەهێز پەیدا بوو، تاوانکارێکی دڕندەو بەزەبرو زەنگ، تینووی خوێنڕشتنی مرۆڤـو دوژمنی ئاوەدانیی، چاوی تەماعی بە هیچ پڕنەدەبوو، بە جەنگیزخان ناویدەرکرد. جەنگیز ١١١٥-١٢٢٧ز. زۆر کەیفی بەوە دەهات دوژمنە بەزیوەکانی بەسەرشۆڕی بە بەرچاویدا تێپەڕن، بگرینو بپارێنەوە، ئەمیش سـواری چاکترین وڵاخەکانیانو جوانترین نافرەتەکانیانی بێت.

جەنگیزخان لە ماوەیەکی کورتدا رووبەرێکی فراوانی وڵاتی چین داگیردەکاتو صـالی١٢١١ز. پـەلاماری پەکین،گـەورەترین شـاری چـین دەدات و دوای نـەوەی دەسـتی بەسـەرداگرت کـردی بـە پێتـەختی دەوڵـەتو بەردەوام لە پەلاماردانداً دەبێت هەتا لە صـالی ١٢٤٢ زایندا سـەرتاسـەری وڵاتی چینی داگیر کرد.

جەنگیزخان لە چینییەکانەوە فێربوو چەک و ئامێرەکانی کەمارۆدانی شار و قەڵاکان بەکاربهێنێت و بۆ ڕماندنی قەڵا و شوورەو دەروازەکان کەڵکی لێوەردەگرن. دوای کۆنترۆڵکردنی چین جەنگیزخان ڕووەکاتە وڵاتەکانی قەفقاس و لەوێشەوە بەرەو ئێران و لە ماوەیەکی کورتدا دەست بەسەر ئاسیای نێوەڕاستدا دەگرێت و لەوێشەوە هێرش دەکەنە سەر ڕووسیا. هەرچەند گەلانی ڕووسیا وەک هەموو جارێک لە ڕووی داگیرکاراندا دەوەستان، ئەمجارەش بۆ پاراستنی وڵات ئازایەتیی و فیداکاریی زۆریان نواند و قوربانیی زۆریشیاندا، بەڵام خۆیان لە بەردەم شاڵاوی دڕندانەی مەغۆلدا نەگرت و دووژمن بە سەر ڕووسیادا پەڕینەوە ئەورووپا....شەڕە سەختو خوێناوییەکانی دژ بە گەلانی ڕووسیا و ئەو قوربانییە زۆرەی لە هەردوولا کەوت، لەشکرەکەی مەغۆلی نەوەندە ماندوو کردبوو، هێزو بڕشتی ڕامالێنیان نەمابوو.

دوای مردنی جەنگیز،مەغۆلەکان لە سەردەمی هۆلاکۆداو لە ساڵی ١٢٥٨ز. پەلاماری دەوڵەتی خەلافەتی ئیسلامیی عەباسیی ٧٥ـ ١٢٥٨ دەدەنو کوردواتەنی (ناوی زلو دێی وێران) خەلیفە تەنها نێوان دوو ڕووبارەکەی بە دەستەوە بوو، هۆلاکۆ نەوەشی پێ ڕەوا نەدەبینی، بە لەشکرێکی زۆرو بەهێزەوە ساڵی ١٢٥٨ کتوپڕ پەلامارەدات، هێزەکانی خەلیفە بەرگرییان بۆ نەکراو شاری بەغداد، کە ٥٠٠ ساڵ بوو پێتەختی عەباسییەکان بوو، کەوتە دەست لەشکری دڕودڕندەی مەغۆلو کەوتنە ڕەشەکوژی و دانیشتوانیان قەڵاچۆ کردو بەغدایان لە خوێندا نوقم کرد،شوێنەوارێکی ناوەدانی و شارستانێتی و پێشکەوتنیان لە وڵاتدا نەهێشت، هەرچی کتێب و نووسراوێك لە کتێبخانە بەنێوبانگەکەیدا بوو، کە سامانێکی لەنرخاندن نەهاتووی زادەی بیرو ماندووبوونو شەوخونیی کەڵە زانایانی گەلانی موسڵمان بوون، وەک (ابن الاثیر، ابن الهیثم، بیرونی)[٣] لەهەموو بابەتەکانی زانستدا وەک نەستێرەناسیی، دەریاوانیی، جوگرافیا، مێژوو، وێژە، جەبرو نەندازە، ماتماتیک و پزیشکیی و دەرمانسازیی. جانەوبەرهەمانە زادەی بیری گەلانی موسوڵمان و عەرەب بوون، یا لەزمانی یۆنانیەوە وەرگێڕدرابوونە سەر عارەبی هەر هەموویان فرێدانە ڕووباری دیجلەوە.. مەرەکەبی نەو هەموو بەرهەمە بەنرخانەو خوێنی دانیشتوان ڕەنگی ڕووبارەکەیان گۆڕی، نەوەی مایەوە وڵاتێکی سوتاو و وێران و دانیشتوانێکی لە خوێنداخەڵتانیان جێهێشت، مەگەر تاکوتەرا رزگاریان بووبێت.

یەکێك لە ژانا مەزنەکانی ئەو سەردەمە (ابو ذر الغفاری) دەڵێت: سێ شت لەم جیهانەدا ناوکۆین و هەموو مرۆڤێك بەشی خۆی تێدا هەیە بەیەکسانی کەڵکی لێوەربگرێت، ناو، ناگر، لەوەڕگا. ئەو زانایە بە دانانی ئەو تیۆرییە ناباوورییە لەمەڕ کەرەسەکانی بەرهەمهێنان ١٣ سیازدە سەدە پێش مارکس کەوتووە لەو بوارەدا. تەبەری (طبری) گەردوونناسیش دەیوت تەمەنی گەردوون لە رۆژی دروستبوونییەوە حەوت هەزار ساڵ پتر تێناپەڕێت سەرەو ژێر دەبێت. لە کتێبی سەردەمی کۆن (العهد القدیم)ی عیساییەکانیشدا نووسراوە: گەردوون تەنها ٤٠٠٤ چوار هەزارو چوار ساڵ بەر لە دایك بوونی مەسیح دروستبووە

(خولقاوه). گەردوننناسەکانی سەردەمی نوێش دەڵێن: کەردوون پێنج ملیۆن ساڵە پێکهاتووەو دە ملیۆنی دیکەش دەمێنێتەوە.

زانای بەنێوبانگی رەچەڵەکی مرۆڤیش(داروین) دەڵێت: گەردوون چوار ملیۆن و پێنج سەد ساڵە دروستبووە.

دیانەکان (مەسیحییەکان) زۆر دەمێکە لەبەر رۆشنایی زانستە نوێیەکاندا کتێبی پیرۆزی سەردەمی کۆن (العهد القديم) بڕارو پوختە دەکەن.

نەیارانی نومەوییەکان کە شۆڕشیان دژی خەلیفەی نومەوی بەرپاکرد لە ۱۲۹ك/ ۷۳٤زایندا، هەر نازایەتی خۆیان نەبوو کە سەرکەوتن و دەوڵەتی نومەوییان لە دیمەشق رووخاندو دەوڵەتی عەبباسییان لە جێگەیدا دامەزراند، پێتەختیشیان لە دیمەشقەوە گوێزایەوە بۆ بەغدا، بەڵکو بە هاوکاریی و بەشداریپەکی کاریگەری کورد بوو نەوان بە ئامانج گەیشتن. نەوە (عبدالرحمن بن مسلم الكوردي) بوو کە ناسرابوو بە نەبو موسلیمی خوراسانی وەك دکتۆر جەمال نەبەز دەڵێت: هەرێمی شارەزوور لە چنگی نومەوی رزگار دەکات‌و لەشکرەکەی دواهەمین خەلیفەی دەوڵەتی نومەویش مەروان کوڕی موحەمەد دەشکێنێت لە دەوروپشتی شام‌و جڵەوی کارو فەرمانڕەوایی لە ۷۵۰ی زایندا دەکەوێتە دەست (ابو العباس)و دەوڵەتی عەبباسی لە بەغدا دادەمەزرێت. هەر کوردیش بوو سەرەڕای رەنج بەبا چوونیش وەك چەندین سەرچاوەی میژوویی نووسیویانە شانبەشانی عەبباسییەکان بە گیانی مسوڵمانێتیی و داکۆکی لە خەلیفە‌و خاکی موسڵمانان جوامێرانە جەنگی ژیان‌و مردنیان دژی لەشکرە دڕندەکەی هۆلاکۆ دەکرد‌و بێ ناوونیشان‌و یادگارێك بە نەناسراوی سەریان ناوەتەوە‌و بوونەتە قوربانیی لە پێناو ناینی نیسلام‌و برا عارەبەکانیاندا.

هۆلاکۆ ساڵی ۱۲۵۰ز.کۆتایی بە دەستەڵاتی ۵۰۰ پێنج سەد ساڵەی عەبباسییەکان دەهێنێت‌و بەغدای کردە گۆمی خوێن‌و هەزار ساڵ نەو مەڵبەندە پێشکەوتووەی بەرەودووا گێڕایەوە‌و پەردەیەکی ڕەشی نەستووری بەسەر شارە بەنێوبانگەکەی هەزارو یەك شەودا، دادایەوە.

دەتوانین هۆکارەکانی کەوتنی بەغداو رووخانی عەبباسییەکان بدەینە پاڵ:

۱ـ نەبولعەبباس دامەزرێنەری دەوڵەتەکە لە ململانێدا نەگەڵ نومەوییەکاندا پەنا بۆ کورد دەبات هاوکاریی بکەن، بەڵام کە دەستەڵاتی کەوتە دەست، سپڵەبوو پاداشتی نەبوموسلیمی سەرکردەی کوردی بە کوشتن دایەوە.

۲ـ هەر لە سەردەمی (موعتەسەم بیللا ـ معتصم بالله)وە خەلیفەکان پشتیانکردە عارەب و کورد و هۆزە تورکەکانیان دەهێنایە پێشەوە‌و پۆستە گرنگەکان‌و بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتیان پێدەسپاردن.

۳ـ خەلیفەکان بە هۆی مەستیی و ڕابواردن‌وشەوە رەنگاورەنگەکان و ڕاو و نێچیروانییەوە نەدەپەرژانە سەر نەرکەکانیان.

ـ دەسەلاتی راستەقینە لە١٠١٩ـ ١٢٢٨ز. بەدواوە کەوتەدەست تورکە سەلجوقەکان،لەوانیشەوە کەوتە دەست خەوارزمییەکانو ئەوانیش لە (پاداشت)دا خەلیفە دەکوژن.[٤]

ـ خەلیفەکان بە جۆرێك متمانەیان بە بێگانە دابوو، نەیاندەزانی لە کۆشکو سەرا تایبەتەکاندا چی روو دەداتو پیلانی جۆراو جۆر رێکدەخرێت. خەلیفە هارون ئەلرەشید دوای سێ ساڵ پێدەزانێت جەعفەر بەرمەکیو عەبباسەی خوشکی دەستیان تێکەڵکردووە.. خوێن بەرچاوی دەگرێت، فەرمانی دا شیروەشێن (جەللاد) جەعفەر پارچە پارچە بکاتو هەر پارچەیەکی بە پردێکی بەغدادا هەڵواسرێت.سەیر لەودایە دەڵێت چاوم بەرایی نایەت کەسێك ببینم هاوڕازێکم بەشمشێری نەوکوژرابێت،شیروەشێنێکی نوێ لەگەردنی شیروەشێنی پێشوو دەدات!

هارون ئەلرەشید ساڵی٧٧٩ز.بە فەرمانی خەلیفە (المهدی)باوکی،کرابە والی عێراقی عەجەم (ولاتی چیاکان یا میدیای بچووك)[٥]و کۆشکێکی لە کوردستان بۆ دروستدەکەن. شاعیرێکی دەرباری هارون کە ناوو هەوای کوردستانو نەو سروشتە دڵرفێنە دەبینیت، دەڵێت:

بِقَرْدي و يا زُبْدي مَصيفٌ وَ مَرْبَعٌ　　وَعَذْبٌ يحاكي السَلسبيلَ بُرودُ
وَ بَغْدادُ ما بَغْدادُ اَمّا ثَرابُها　　فَجَمْرٌ وَاَما حَرُّها فَشَديدُ

واتاکەی بە کوردی: باڵ بە گەردنم هاوینە هەوارو جێگەی حەوانەوەیە، ناوی سازگارو کەللە تەزێنە بەڵام بەغدای چیی، خاکەکەی هەردەڵێی پشکۆی ئاگرەو گەرماکەشی پرۆکێنە

لەشکرکێشیی وداگیرکارییەکانی مەغۆل رێگەیان بۆ هۆزە تورکەکانی رۆژهەڵاتی دوورو ناسیای نێوەڕاست خۆشکرد. تورکە سەلجوقەکان کە کەمۆزێکی دەوارنشین بوونو لە شەڕو کوشتارو تاڵانی بەولاوە پیشەیەکەیان نەبوو، دەورووبەری ساڵی١٠١٩ز. لە باشووری رووسیاوە دەگەنە کەنارەکانی دەردەنێلو بۆسفۆڕ، هێز و دەسەڵات پەیدا دەکەنو هەتا ساڵی١١٩٦ز. فەرمانڕەوایی نەو ناوچەیەو سووریا و عێراقیش دەکەن. دوای ئەوانیش هێرشی تورکە مەنگۆلییەکان١٢١٧ـ١٣٨٢ز.نەجا هۆزەکانی مەڕدارە سپییەکان ١٣٧٨ـ ١٥٠٢و مەڕدارە ڕەشەکان ١٤٠٤ـ ١٤٤٧و تورکانی عوسمانی شەپۆل دوای شەپۆل لە ناسیای دوورو ناوەندەوە کۆچ بکەن و لە رۆژهەڵاتی رۆخەکانی دەریای مەرمەڕەو باشووری شاری قوستەنتینییەو نزیك لە هەندێك لە ناوچەکانی تورکیای نێستا بگیرسێنەوە، هەندێکیشیان لە ترسی مەغۆلەکانو خۆدەربازکردن لە دەست سەلجوقەکان دەپەڕینەوە بۆ نازەربایجانی رۆژئاوا (میدیای گەورە).نەمانە نەو هۆزانە بوون لە دەشتە بەپیتەکانی کەنار دەریادا خۆیان لەبەر ململانێکەدا نەدەگرت، لە شەڕدا دەشکانو بە ناچاریی و نابەدڵیی رووبان دەکردە بەرزاییەکانو ناوچە شاخاوییە سەختەکان کە دوژمن بە ئاسانی دەستی نایانگاتێ. بەو جۆرە چەندین هۆز و تیرەی تورك کە بوون بوونە موسوڵمان، دەچنە پەنا سەلجووقەکانو جێگەیان کردنەوە بۆ بەکارهێنانیان دژی دوژمنەکانی خۆیان بەتایبەتیش دەوڵەتی بێزنتە. کە سوڵتان سلێمانی قانوونیش ١٥٣٤ز بەغدا دەگرێت، بەشێك لەو تیرەو هۆزانە لە

ناسکی کەڵەك نیشتەجێ دەکات. هەندێك سەرچاوەی مێژوویش لەوباوەڕەدان بەر لە سەلجوقەکان چەند هۆزێکی تورك دەوروبەری صالّی ١١٠٠ز. بەسەرکردایەتی عوسمان ناوێك هاتوونەتە ناوچەکە.(٦) سەرچاوەش هەیە دەڵێت سەلجوقەکان ١٠١٩ــ ١١٩٦ز. لە رۆژهەلاتەوە پەلاماری دەوڵەتی بیزانس (بێزنتە)یان داوەو دوای زنجیرەیەك شەڕی سەخت نەنجامەکە لە بەرژەوەندی عوسمانییەکان دەکەوێتەوە.

هەرچۆنێك بێت نەو هۆزگەلە تورکانە بوون بە هەوێنو بەردی بناغەی دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی، بەتایبەتی کە هەستیان بە بێهێزیو دەستکورتیی بێزنتە دەکرد کە سێیەمین دەوڵەتی ناوچەی بالکان بوو، بەڵام کێشەو دووبەرەکیی ناوخۆ و پەلاماری دوژمنەکانی دەرەوە بەتایبەتیش هێرشی لەشکرە خاچپەرستەکان لە١٢٠٤زایندا بێهێزی کردنو بەردەوامیش بە ناوی نایینی نیسلامو شەڕی (کافرانەوە) کەوتبوونە بەر هێرشو پەلاماری هۆزگەلە تورکەکان و سەرنەنجام ١٢٩٩ز. دەسەلاتێکی تورك بە ناوی میرنشینی عوسمانییەوە لە جێگەی دەسەلاتی سەلجوقەکانداو لەسەر دارو پەردووی نەو شارانەی لە بێزنتەیان دەپچڕی لە ناوچەکانی باکووری خۆرئاوای ناسیای بچووکدا دادەمەزرێت. سەردەمەدا دەسەلاتی نیسلام دەگەیشتە بەردەم شووراکانی چین. صالّی ١٠٨٢ز. هێرشی خاچپەرستەکان دەگاتە خۆرهەلات

شانبەشانی نیمپراتۆریا بەرفراوانەکەی مەغۆل کە بەروودوا جەنگیز، تەیموور، هۆلاکۆ سەرکردەو پێشڕەوی بوون. مەغۆلێکی دیکەش پەیدا بوو بە نێوی بابر،بابر صالّی ١٥٢٦ پەلاماری هندستان دەدات و شاری دەهلی پایتەخت داگیر دەکات و نیمپراتۆریەتی مەغۆلی هیندستان دادەمەزرێنێت بەڵام لە جەنگیز و هۆلاکۆ و تەیموور نەدەچوو کە بەردەوام سەرگەرمی پەلاماردانو داگیرکردنو خوێنڕشتن بوون، بەڵکو لە چەندین لایەنەوە لەوان جیاواز بوو، حەزی بە ناوەدانی و ناسایش دەکرد.کۆشکە جوانەکەی (تاج محل) کە بوو بە یەکێك لە حەوت شوێنەوارە سەرسوڕهێنەرەکانی جیهان بە فەرمانی بابر دروستکراو ماوەی ١٨صالّ، ٢٠ هەزار بیناسازو کرێکار بەردەوام کاریان تێدا کرد، بۆ نەوەی بابر بیکاتە دیاریو پێشکەشی خۆشەویسترین هاوسەرەکانی بکات.(٧)

سەرنەنجام مەغۆلیش ١٢١٧ـ ١٣٨٢ز. وەك هەر زۆردارو خوێنڕێژێکی بەر لە خۆیان و دوای خۆشیان دوای ٣٠٠ صالێك دەسەلآت لە سەدەی ١٤ی زایندا رێگەی کزولاوازیی و لە ناوچوون دەگرێتە بەرو صالّی ١٣٦٣ز. بە مردنی تەیموور تەفروتونا بوونو فرێدرانە سەرە نوێلکی مێژووەوە.

نەوانەی هەروا سەرپێی، چاویان بە مێژوودا گێراوە وادەزانن هەر هۆلاکۆ ١٢٥٠ز. کتێبخانە دەوڵەمەندەکەی بەغدای لە نێو برد، نێزیکەی ٢٦٥٠ صالّ پێشتر یەکێك لە فیرعەونەکانی میصر، نەخناتوون بۆ سرینەوەی شوێنەواری ئاینەکانی سەردەمانی پێشتر کە باوەڕیان بە تاك‌و تەنیایی یەزدان نەبووە، هەر هەمور نەو کتێبانەی سوتاند لە میصردا هەبوون، نەخناتون یەکەمین کەسە لە مێژوودا کتێبخانەی سوتاند. خاچپەرستانیش لە هێرشەکانیاندا بۆ رزگارکردنی قودس کتێبخانە رازاوەکەی دەوڵتی

ژمی بێزنتەیان لە کۆستەنتین سوتاند. صەلاحەدینی ئەیوبیش کتێبخانەی فاتیمیەکانی سوتاند، هێزەکانی بەریتانیاش لە ١٨٤١/٤/٢٤ پەلاماری ئەمەریکا دەدەنو کۆشکی سپی داگیر دەکەنو کتێبخانەکەی کۆنگرێس دەسوتێنن! دەڵێن هەربەریتاش بوو لە سلێمانی کتێبخانەکەی شێخانیان سوتاند.

ساڵی ١٣٦٣ز.تەیوور دەمرێتو نیمچراتۆرییە بەرفراوانەکەشی هەڵدەوەشێت و دەبێتە پاشاگەردانی،[٨] هەر میرو دەسەڵاتدارێك بەشێك بۆ خۆی دەپچڕێتو میرنیشینێك قوتدەکاتەوە، کوردستانیش دەکەوێتە ژێر فەرمانی ئەو میرانەوە کە هیچکامیان توانای کۆنترۆڵکردنی بەشەکەی خۆی نەبوو، بۆیە بە ناچاریو بە پێی ڕێکەوتن بەرەو ڕووی میرێکی کوردیان دەکردەوە بەڕێوەبی بیاتو صاڵانە باجو سەرانەی خۆی بدات.لە نێو میرەکانی ئەو میرنیشنانەدا، سوڵتان موحەمەدی چەلەبی (غازی) کوڕی سوڵتان بایەزید، هەڵدەکەوێت، دوای زنجیرەیەك ململانێ و شەڕی خوێناوی لەگەڵ میرەکاندا بەتایبەتیش لەگەڵ براکانیدا، هەموو میرنشینە ناکۆکەکانی کۆکردەوەو لە ژێر ناڵا و سەرکردایەتی خۆیدا وڵات یەکدەخات.. بارودۆخی سیاسی کورد، گۆڕانێکی نەوتۆی بەسەردا نەهاتو لە ژێر سێبەری سوڵتاندا شێوە سەربەستییەکی هەبوو.[٩]

لەم سەردەمانەدا،بۆ یەکەمین جار لە مێژووی ناوچەکەدا، بزوتنەوەیەکی صۆفیگەری ناوێتە بە پرنسیپەکانی سۆسیالیزم، پەیدابوو، بانگەشەی برایەتیو یەکسانی نێوان موسڵمانو دیانی دەکردو ئەوەیان لە جەماوەرەکە دەگەیاند، ها ئەمڕۆ، ها سبەی رزگارکارێك دەردەکەوێت کۆتو زنجیری ژێردەستەکان دەپسێنێتو مرۆڤ لە جەورو ستەم رزگار دەکات.بزوتنەوەکە بریقەو باقێکی سەرنجڕاکێشی هەبوو، هەر لە سەرەتایشەوە بە گوڕو تینەوە هاتە ناوەوەو هیواو ناواتێکی زۆری خستە دڵو دەروونی جەماوەرە چەوساوەکەوەو بەهەموو توانایانەوە شوێنی دەکەونو لە ماوەیەکی کورتدا هێزێکی نەوتۆ پێکەوە دەنێن بەڕاشکاوی ڕووبەڕووی سوڵتان بوەستنو لە یەکەمین شەڕیشدا لەشکری سوڵتانیان بەزاند.. بەڵام هەر کەفو کوڵێك بوو، نیشتەوەو سوڵتان لەشکرێکی گەورە دەکاتە سەریانو تەفروتونایان دەکاتو ناویان لە کولەکەی تەڕپشدا نامێنێت. هەرچۆنێك بێت، بزوتنەوەکە بەزەقی دەریدەخست ئەو گەلانە بە خۆیانو نایانو ناینزا جۆراوجۆرەکانیانەوە، هەتا چ ڕادەیەك چەوساوەو پلیشاوە بوون.

هەروەك لە لاپەڕەکانی پێشوودا وتمان، تیرەو هۆزە تاتارو مەغزلەکان (تۆرانی) لە ناسیای دوورەوە ڕوویانکردە ڕۆژهەڵاتی نێزیك و ناسیای بچوکو ناوەند، هەر شەپۆلێکیشیان زەمینەی بۆ هاوپەیمانەکانی خۆشدەکرد بۆ پاوانکردنی زۆرترین خاکو سەرچاوەی ئاوو لەوەڕگا.هۆزگەلە تۆرانییەکان کە یەکەجار لە کەنارەکانی دەریای مەرمەڕە گیرساونەوە کەڵکیان لە ناکۆکی وڵاتانی ناوچەکە وەردەگرتو بەناوی ئایینی ئیسلامو شەڕی گاورەکانەوە (کریستیان) بەشێوەی شەڕی پارتیزانیی دەستیان بە پەلاماردانی ناوچەکانی دەوروپشتیان دەکردو مێشکی جەنگاوەرەکانیان بەوە زاخاو دەدا، پەلاماردانی لەشکری

گاورەکان،تالأنکردنی مالّوسامانیان،حەلأڵکردنی نافرەتو فرۆشتنی نیرو مێی لاوەکانیان لە بازارەکاندا ئەرکێکی ئاینیی پیرۆزەو ئەوەی هاوبەشیی تێدا بکات، دوو پاداشتی گەورەی دەست دەکەوێ، سەرکەوتنو شادبوون بەو هەموو دەستکەوت و خێرو بێرە، یا شەهید بوون و چوونە بەهەشت!

مەڕداره سپییەکان (ئاق قۆنیلۆ) لە خاوەن مەڕە رەشەکان (قەرە قۆنیلۆ) بەهێزتربوون، سەرکردەیەکی بەتواناشیان لە نێودا هەڵکەوت بە نێوی نەرتەغۆل، لە یەککاتدا بەرەنگاری مەڕداره رەشەکانو سەلجوقەکانیشی دەکرد...

کورد کەوتبووە ناو ئەو ئاگرە سوورەو کۆچوکۆچباری ئەو هۆزە نامۆیانەشی بەسەردا دەباری، بەڵام کەڵک لە بارودۆخە ئالۆزەکە وەردەگرێتو تارادەیەک دەبووژێتەوەو چەند میرنشینو (دەوڵەتی) نیمچە سەربەخۆ پێکەوە دەنێن.

لەو سەردەمەدا، خانی ١٦٤١ـ ١٦٩٩ز. بە شانازییەوە دەڵێت ئەز کوردم، ئەز چیاییم.

هەروەها دەڵێت:

مەزنی مە، کە ژێرو چاکە ناسە　　بۆم تێنەگەیندرا چ باسە[١٠]

مەلای جزیری(شێخ ئەحمەد نیشان) ١٥٧٠ـ ١٦٤٠ز. گوڵی بۆکانو چرای روناکیبەخشی رۆژگاری تاریکە.

من گوڵی باخچەی ئیرەمی بۆتانم　　من چرای شەوانی دەیجوری کوردستانم[١١]

نەرتەغۆل، باوکی عوسمان، ژیرانە کەڵک لە دوژمنایەتی نێوان سەلجوقەکانو بێزنتەکان وەردەگرێت. سەرەتا پشتیوانیی سەلجوقەکانی دەکردو لە پاداشتدا رێگەی پێدەدەن لەو ناوەدا جێگیر بێنو بەڕێوەبردنی کارویاری ناوخۆی هۆزەکانی مەڕداره سپییەکانی بەرەو روو دەکەنەوە، ئەویش بۆ جێگیرکردنی ئەو دەسەڵاتە نیمچە سەربەخۆیە هیچ شتێکی لە دەست.دەرنەدەچوو، لە لایەکەوە کۆچبەرانی هان دەدا کە هەتا سەدەی پازدەی زایین کۆچ‌و کۆچرەویان نەبڕایەوە،ئەویش بالّی بەسەردا دەکێشانو دەیکردنە سوتەمەنیی جەنگەکانی نێوان سەلجوق و رۆمی بێزنتەو ماندووکردنی هەردوو دوژمنەکەی، لەولایشەوە پەلاماری کەشتی و پاپۆرە بازرگانییەکانی نەورووپاییەکانی سەر دەریای مەرمەرەو دەریای سپی نێوەڕاستی دەدا.

هەرکە نەرتەغۆل صالّی ١٣٢٦ز. مرد ناکۆکیی و ململانێی دەسەلأت لە نێو کورەکانیدا دەتەقێتەوە، ئەوەیان کە ناوی عوسمان بوو، دۆست و پشتیوانی زۆر بوون، ئەوەندەی هێز بە دەستەوە بوو، دەست بەسەر بارودۆخەکەدا بگرێتو نەیارەکانی بشکێنێتو وەک سەرکردەو رابەرێکی بەهێزی تۆرانییەکان، لە بەرژەوەندی خۆی کۆتایی بە شەڕی ناوخۆ بهێنێت وەک جێگری شایستەی باوکی، خۆی سەپاند.عوسمان لەشکرێکی ئەوەندە بەهێزی پێکەوەنا، بتوانێت دەسەلأتی سەلجوقەکان بڕووخێنێتو وەک میراتگرێکی (ناشەرعیی)، دوای ٢٠٠ صالّێک لە ناوچەکەدا، صالی١٠٩٩ز. بانگی دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی

بەات بە نێوی دەوڵەتی عوسمانی کە صالح لەدوای صالح بەهێزترو فراوانتر دەبوو.

تیرەو هۆزە تۆرانییەکان کە بەردی بناغەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوون، وەک باوباپیرانیان گورجوگۆڵ و سوارچاک و شەڕکەر و شەڕزان و نازا و چاونەترس بوون، زۆریش حەزیان لە هێرشو پەلاماردان، خوێنڕشتنو کاولکردن و تالأنکردنی وڵاتان دەکرد، هەر ئەم مەغۆلانەش بوون صالی ١٢٥٨ز بە سەرکردایەتی هۆلاکۆ، کۆتایی بە دەوڵەتی خیلافەتی ئیسلامی عەبباسی دەهێنن لە بەغداو کوردواتەنی خاکیان بە تورەکە دەبێژنەوە. ئەمەش بەڵگەیەکی حاشا هەڵنەگرە، کە تۆرانییەکانو وەچەکانی دوای خۆیان (تورک) درندەو کێوی و دژ بە شارستانێتیو پێشکەوتنو نازادیی مرۆڤن.. ناخر ئەو رۆژگارە، بنکەی رۆشنبیریی وهونەر وداهێنان وپیشکەوتن بەغداد بوو، ئەگەر تاقانەش نەبووبێت زۆر لە پێش بوو.

ئەو شارستانێتییەی بەغدا دەستکەوتێکی مەزنی مرۆڤایەتیی بوو. لە راستیدا بەغدای پایتەختی عەبباسی کاریگەریی شارستانێتیی نێرانیەکانی ناشکرا پێوە دیار بوو، هەر بەو هۆیەشەوە بوو نێرانییەکان هەرچەندە شیعەش بوون پۆستی گرنگیان پێ دەدرا، بەڵام نومەوییەکان کەوتبوونە ژێر کاریگەریی شارستانێتی بێزنتەوە.

جەنگیزخان و هۆلاکۆ و ئەرتەغۆل و عوسمان و....هتد ئەو (قارەمانە مەزنانەن) کە تورک شانازی بە شمشێری خوێناوی و هێرش و پەلاماردە درندانەکانیان و قەڵاچۆکردنی گەلانو کاولکردنی وڵاتانو خۆسەپاندن بەسەر گەلاقداو سرینەوەی شارستانی و پێشکەوتن و سوتاندنی کتێبخانە ناوازەکان و تالأنکردنی شارە جوانەکەی کوستانتیناو کلێسا قەشەنگەکەی و وێرانکردنی بەغدای شاری هەزارو یەک شەوو زۆری دیکەش (کارە گرنگەکانیانە) کە تورک خۆیانی پێبادەدەنو خۆیان بەسەر گەلانی دیکەدا دەشکێننەوە کە رۆڵەی ئەو (قارەمانانەن) نیشانەی دواکەوتوویی و بیرتەسکیو شۆفینیزمیانە کە ڕێگەیان نادات لە سەدەی بیستو یەکەمی زاینیدا بە خۆیاندا بچنەوەو هەنگاوێک بەرەو پێش بچنو لەو قاوغە تەسکە چەقبەستووەی بیرویۆچوونە کۆنەکان رزگار بنو وەک مرۆڤی ئەم سەردەمە بیر بکەنەوە. بەدەگمەن ئەڵەمانێک دەدۆزیتەوە شانازی بە نەدۆلف هیتلەرەوە بکاتو شەڕەنگێزییەو فراوانخوازییو داگیرکردنی وڵاتانی بە قارەمانێتی بۆ بنووسن کە بووە هۆی جەنگی دووەمی جیهان کە ملیۆنەها قوربانیی و کاولکاری وڵاتانی بەدواوەبوو. تۆ هەروا تەماشاکە جۆلەکە داوای لێبوردنو قەرەبوو دەکەن لە ئەڵەمانیا. وڵاتی جەزائیر لە فەرەنسای هەڵپێچاوە داوای لێبوردن لە گەلی جەزائیر بکات کە چەندین صالح وڵاتیانی داگیرکردووەو جەور و ستەمیان چەشتووە. ئیتالیا بە فەرمی دانی بە تاوانەکانیدا نا لە لیبیا و داوای لێبوردنیشی کردو ئامادەشە قەرەبووی زیانەکان بکاتەوە.هەر ئەم یەک دوو صالەش گەلانی موسڵمان بەگشتی داوایان لە ئەرویۆو دانیمارک کرد لە بەرامبەر ئەو سووکایەتیەیبە شێوەی کاریکاتێر لە رۆژنامەکانیاندا بە پەیامبەریەزدان،موحەمەد(د.خ)پێشاندرا،داوای لێبوردن بکەن. بەو پێیە دەبێت

گەلانی رۆژهەلاتی نێوەند:-قەفقاسیا، ئەورووپای رۆژهەلات داوای هەزار و یەك لێبوردنو قەرەبووکردنەوەی زیانو ژیان لە تورك بکەن، بەلام بە داخەوە هەتا ئێستا هەرگەلی ئەرمەن هاتوونەتە دەستو تەنگیان بە تورك و کۆماری تورکیای جێگرەوەی شەرعی عوسمانییەکان هەلچنیوە.

سولتان نۆرخان صالحی ۱۳۲٦ جلەوی کار دەکرێتە دەستو فەرماندەدا هێزێکی تایبەتیی دامەزرێت لەو منداڵ و مێردمنداڵانەی لە هێرش وبەلامارداندا دیل دەکران یا چەتە تایبەتەکان دەیانفڕاندن، یا لە بازاڕەکانی کڕین و فرۆشتنی مرۆڤدا لە قەفقاسیا و جۆرجیا بە پارەیەکی کەم دەیانکڕین. ئەم منداڵانە کۆدەکرانەوەو دەکران بە موسوڵمان،خەتەنەیان دەکردن و لە قوتابخانەی تایبەتیدا دەخرانە بەر خوێندنو فێرکردنو بەپێی بەرنامەیەکی پەروەردەیی چەند صالحی چڕ، فێری هونەرەکانی جەنگو سەرکردایەتیی هێزەکانی سوپاو بەڕێوەبردنی کاروباری ولات دەکرانو پۆل پۆل کادیری شارەزاو جەنگاوەری چاونەترسو بە ئەزموون، سوونە مەزهەبی تونددڕەوو گیان فیدا بۆ خودی سولتان بەرهەمدەهێنران، رووی دەرەوەشیان مرۆڤی جوانو بالابەرز و سوور و سپی و چاوکاڵو سەرنجڕاکێش بوون.

سولتانەکان بۆ مانەوەو درێژەدان بە دەسەلات، هەموو رێگەیەکی گونجاو و نەگونجاویان دەگرتە بەر، بۆ ئەوەی بەرگێکی ئایینیی بەبەر ئەو کادیرانەدا بکەن کە بە رەگەز تورك نەبوون،بە ئایینیش موسوڵمان نەبوون، کابرایەکایان دۆزییەوە لە فڕوفێڵ و کڵاوبازیدا هونەرمەند بوو، ئەو کادیرانەی وەك هەویری قوڕ، بە پێی ویستو مەرامەکانی سولتان هەڵیدەشێلا.ئەو کابرایە شێخێکی بەکتاش بوو بە نێوی حاجی موحەمەدی بەکتاش، دەبێتە پێشەواو رابەری ئەو هێزە تایبەتە کە بەهێزی یەنێچەری - ئینکیشاریی(لەشکری نوێ) ناوبانگی دەرکرد. حاجی بەکتاش ئالایەکی تایبەتیشی بۆ لەشکرە نوێیەکە نەخشاند، تەختەکەی سوور و ناوەڕاستەکەی هەیڤێکی دەمەداسو شمشێرە دووفاقەکەی ئیمام عەلی تێدا بوو. ئەم ئالایەی دایە دەست لەشکرەکە و دەستیی (پیرۆز)ی دا بە پشتیانداو رەوانەی بەرەکانی جەنگی دەکردن و زۆری نەخایاند بوونە بڕیارەی پشتی لەشکرەکانی دەولەتی عوسمانیو داینەمۆی فراوانخوازیی و هێرشو داگیرکردنی ولاتان وژێرچەپۆك کردنی نەتەوەکان و چەوساندنەوە و دادۆشینیان.ئەوانە هێزێکی بە باوەڕ، ورەبەرز، شەڕزانو دەستوەشێن بوون، رۆڵێکی گەلێك گرنگیان دەبینی لە فراوانکردنو بەهێزکردنی دەولەتەکەداو لەسەر ئەوەش راهاتبوون هەر شارو ولاتێکیان داگیر دەکرد، پیاوانیان دەکوشت، مێردمنداڵیان وەك تالانی و دەسکەوتی شەڕ لەگەڵ خۆیان دەبردەوەو ئافرەتەکانیشیان لە خۆیان حەلاڵ دەکرد.ئەو مێردمنداڵانە، نێرو مێ بە جۆرێك مێشکیان دەشۆرینەوە، هەموو شتێکیان لە بارەی دایەکو باوکو بنەماڵە و ولات و ئاینەکەیانەوە فەرامۆش دەکرد، خۆیان بە تورك دەژمارد و سولتان بە باوکو ئیسلام بە ئاین.

حاجی بەکتاش صۆفیەك بوو لە خۆراسانەوە هاتبووە ئەنەدۆڵ، خۆی بە عەلەوی دەزانیی، بیروباوەڕەکەی

تێکەڵەیەکی ناینزای شیعە، صۆفیزم و باوەڕی دوازدە ئیمامەکە بوو (باوەڕی جەعفەری). ئەم سێ کوچکەیە ئیمام عەلی بە نموونەی هەرە پیرۆزی مرۆڤ دادەنێت کە راستیی خواوەندداریی (الالهیە) بەرجەستە دەکات. دیارە باوەڕیان بە ونبوونو دەرکەوتنەوەی ئیمام مەهدیش هەیەو لە تەنگانەشدا هاوار بۆ عەلی دەبەن بگاتە فریایان، هەروەك لە جەنگی نوحوددا فریای پەیامبەر دەکەوێتو بە بریندارى رزگاری دەکات[١٢].

بەکتاشییەکان پەیڕەوی بیرۆکەی فیقهیی تەوەلیی وتەبەرپی(التولی و التبری) شیعەشیان دەکرد، کە بریتیە لە گوێرایەڵی و پشتگیریی کردنی بنەماڵەی پەیامبەر (آل البیت ـ أهل البیت) و بەرەنگاربوونەوەی دوژمنەکانیان. بەڵام ئاخۆ باوەڕیان بە سێ خەلیفەکە دەکرد کە جێگری شەرعیی پەیامبەرن؟ دکتۆر بیرج، پسپۆڕی بیروباوەڕی بەکتاشیی دەڵێت: بەکتاشییەکان سێ خەلیفەکە بە دوژمن دەزانن و خۆیان لەوان بێبەری دەکەن.[١٣] لەوە دەچێت دکتۆر بیرج لەم بۆچوونەیدا بەهەڵەدا چووبێت، نەگینا چۆن سوڵتان کە خەلیفەی موسڵمانانەو سەرتاپای قەڵەمڕەوی عوسمانیی پابەندی ناینزای سوننەیە، بەکتاشەکانی دەکردە رابەری ناینیی لەشکرو لە شەڕو ناشتیدا لە ئاویاندا دەمانەوەو لەشکر نوێژی لە پشت نەوانەوە دەکرد؟ ئەوەی راستیی بێت بیروباوەڕی بەکتاشیی تووڵە ڕێگەیەکی ناینییە، ڕێز لە هەر چوار جێگرەکەی پەیامبەر دەگرێتو دەڵێت هۆی سەرەکی دووبەرەکی و کارەساتەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەری مارەکە (موعاویە) و نومەوییەکانیش بە ڕەچەڵەک نەفرەت لێکراوەکە ـ دردختە نەحلەتییەکە (الشجرة الملعونة) ناودەبەن.

دکتۆر بیرج چیرۆکێکیشی لە پەڕاوێکی بەکتاشییەکانەوە وەرگرتووەو بەم جۆرە دەیگێڕێتەوە: ئیمام عەلی ویستوویەتی بزانێت پەیامبەر دوای خۆی کێ دەکاتە جێنشین، بەڵام شەرمی کردووە لە پەیامبەر بپرسێت، داوا لە موعاویە دەکات پرسیارەکە بکات، پەیامبەریش زانیویەتی عەلی خاوەنی پرسیارەکەیە،بەڵام موعاویەپرسیارەکەی کردووە، بۆیە لە وەڵامدا فەرموویەتی: دوای من ئەبوبەکر، عومەر، عوسمان، نەجا ئەو کەسەی پرسیارەکەی کرد. موعاویە ئەم وەڵامەی کردە بەڵگەو دەڵێت پەیامبەر مەبەستی من بووە، چونکە من پرسیارەکەم لێکرد، با عەلی کوڕی نەبو تالیبیش خاوەنی پرسیارەکە بوو بێت!

ئەوەی زۆرتر جێگەی باوەڕە، وەك ناشکرایە پەیامبەر کە گیانی پاکی سپارد، لە مانگی خۆشەویستترینو لە هەموو هاوسەرەکانی لە پێشتر، عائیشەی کچی ئەبوبەکر بوو، ئەبوبەکر و عومەر(خ .ل) بەپەلە،لەو مانگەدا کەلەمێژوودا بە(دارالندوە) ناسراوە،کۆبوونەوەیەك لەگەڵ موسڵمانەکاندا دەبەستنو رازیان دەکەن کە ئەبوبەکر جێگری پەیامبەرە، چونکە: لە هەمووان بەتەمەنترە، موسڵمانێکی پاکو سادەیەو چاوی لە مانگی دنیا نییە، خاوەن باوەڕێکی پتەوو نەگۆڕە[١٤]، هاوڕێ و هاوڕەمی پەیامبەر و سەفەرە پڕ لە مەترسییەکەی نێوان مەککە و مەدینەیە و نازناوی (الصدیق)ی لەوەوە پێدراوە. بەم جۆرە ئەبوبەکری

صدیق دەبێتە یەکەمین خەلیفەی موسڵمانان، هەرچەند ژمارەیەکی بەرچاویش کە یەکێکیان فاتیمەی زەهرا بوو،کچی پەیامبەروتاکە هاوسەری عەلی بەیعەتیان پێنەکرد، عەلیش خودی خۆی درەنگ بەیعەتی پێکرد. نەبوبەکر دوو صاڵ خەلیفە بوو،زۆرتری نەو ماوەیەی بە شەڕی لە نایین هەڵگەڕاوەکان (حروب الرّدة) خەریکبوو، بەر لە مردنیش عومەری کوڕی خەتتاب دەستنیشان دەکاتو نیمام عەلی بە نابەدڵی بەیعەت بە نەمیش دەکات.

لایەنگرانی عەلی (شیعە عەلی) شێتگیر دەبن، بەڵام عەلی نوێژی لە پشت عومەرەوە دەکردو یەکێك لە کچەکانیشی لێمارە کرد، چونکە نەیدەویست خوێن بکەوێتە نێوان و یەکێتی موسڵمانان بشێوێت، بەڵام عومەر لەکاتی نوێژدا بە دەستی نەبوولوئلوئە شەهید دەکرێت کە کۆیلەیەکی بەرەگەز فارس بوو،سێ خەنجەری کاریگەر لە خەلیفە دەداتو یازدە کەسیش زامدار دەکات، نەویش هەر لەو شوێنەدا کوژرا.

گەلانی بالکان لە سایەی دەوڵەتی عوسمانیدا

سەدەی ١٣ز. بولگارستان گەورەترین دەوڵەتی ناوچەی بەلکان بوو، بەڵام کێشەی ناوخۆیی میرەکانی و دوژمنانی دەرەکیی ولاتەکەیان لە سەدەی ١٤ز بەسەر سێ میرنشین دابەشکرد، صربیا، بولگارستانو کرواتیا، کە هەر سێکیان سلاڤین و لە سەدەی حەوتەمی زاینەوە لەو ناوەدا جێگیر بوون.

ولاتی صربیا بەهێزترینی نەو سیانە بوو، چەند ناوچەیەکیشی لە خاکی بێزنتەو دراوسێکانیش داگیرکردبوو، (شتیڤان دۆشان) لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خۆیدا ١٣ جار پەلاماری بێزنتە دەداتو هەرجارە بەشێکی لێدەپچڕێتو لەگەڵ هەرێمە داگیرکراوەکانی بولگارستاندا دەیانخاتە نێو سنووری صربیاوەو خۆی ناو دەنێت keiser کایزەر- قەیسەری هەردوو ولاتی صربستان و یۆنان، بەڵام هەر کە مرد ولاتەکەشی لێکهەڵدەوەشێتو کەرتو پەرت دەبێت بەسەر چەند میرنشێکدا.

سوڵتان سەلیمی یەکەم لە ماوەی فەرمانڕەوایی خۆیدا ١٥١٢ــ ١٥٢٠ز. بەشێکی زۆری ولاتی بولگارستان داگیر دەکاتو ماوەی ١٢٠ سەدو بیست صاڵیك دایاندەدۆشێتو تالاوی ژێردەستیی و بەکارهێنانیان بۆ مەرامەکانی خۆیان دەکرد بەگەروویاندا، دوای بولگارستانیش پەلاماری صربستان (صربیا) دەدەن، بەڵام صربەکان نەوە نەبوون هەروا بە ناسانیی دەستەمۆ بکرێن، نەوان جەنگاوەری سەرگەرمو بەهەڵمەتو دەستوەشێن بوون، چەندین داستانی نازایەتیو خۆبەختکردنیان بۆ پاراستنی خاك و سەربەخۆیی گەلو ولاتە بەرامبەر عوسمانیە داگیرکارەکان تۆمار کرد لە گۆڕەپانەکانی جەنگی بەرگریدا، پەکیان لەسەر نەوەش نەدەکەوت هەرکاتێك پێویستی کرد پەنا بۆ تیرۆری رامیاریش ببەن، هەر نەو چەند گوللەیەی گرووپێکی فیداکاری نەوانیش بوو ٦/٢٨/ ١٩١٤ز. دۆقی (نەدنیرە)و هاوسەرەکەی تیرۆر دەکەن کە بەسەردان هاتبوونە (سارایڤۆ). نەوە ناگری یەکەمین جەنگی گێتی هەڵگیرساندو ملیۆنەها مرۆڤ بوونە قوربانیی.[١٥]

ئەڵمانیا هەرچەندە دوای بەریتانیا و فەرەنسا شۆڕشی پیشەسازی تێدا بەرپا بوو، بەڵام بەر لەوانو هۆکاری بایەخ بە مۆنۆپۆڵکردنی خێروبێری وڵاتانو دۆزینەوەی بازاڕ بۆ بەرهەمی کارگەکانی دەدات کە سەرمایەداری قەبەی وەک (کروب)و جوتەبراکە(ماینزمان) دەستبەسەر کانەکانی ژێر زەوی و هێڵەکانی شەمەندەفەردا دەگرنو ملیۆنەها مارک قازانجییان دەست دەکەوێت. کۆڕانی جێنشینی تاجوتەختی نەمسا (دۆقی ئەدنبرە) لە سارایڤۆ دەکەنە بیانووی ئەوجەنگەی سەرەتا لەسەر سنوورەکانی نەمسا و صربیاوە هەڵگیرسا. عوسمانییەکان سەرەتا بێلایەن بوون، بەڵام نێران بە بێلایەنی مایەوە،عوسمانییەکانیش سەرەتابێلایەن بوون بەڵام سەردەمی فەرمانڕەوایی پارتی یەکێتیی و پێشکەوتن پەلاماری خۆرئاوای نێران دەدەنو دوای کشانەوەی هێزەکانی ڕووسیا چەند هەرێمێکیان داگیر کرد. با بگەڕێینەوە سەر عوسمانیەکانو گەلانی بەڵکانو شەڕەکانی دەشتی کۆسۆڤۆ کە ئەوەندە سەختو خوێناوی بوون، شای صربەکان(شتیڤان دۆشان) خودی خۆی بەشداریی دەکردو لە ناو جەرگەی گۆڕەپانی شەڕەکەدا کوژرا.یەکێك لەلاوە خوێنگەرمەکان بۆ تۆڵەسەندنەوە بەنێو نەو هەموو لەشکر و پاسەوانەدا وەک بروسکە خۆیگەیاندە خێوەتی تایبەتی سوڵتانی عوسمانیو لە چاوتروکانێکدا سوڵتان دەکاتە قوربانی شمشێرێکی کوشندە،بەڵام صربەکان شەڕەکەیان هەر دۆڕاند و چینە بااڵدەستەکانو فیودااڵەکان (دەرەبەگ) بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان هاوکاریی دوژمنیان دەکرد، بەڵام چینی هەژار و دەستکورتو ڕەشو ڕوتو چەوساوەکان سەنگەری بەرەنگاریان چۆڵنەکردو زمان و کولتووری خۆشیان دەپاراست نەبێت بەژێر زمان و کولتووری عوسمانییەکانەوە،بەڵام دوای حەفتا ساڵ شەڕی پچڕپچڕو بەرکریی نەجا دوژمن توانیی دەست بەسەر وڵاتەکەیاندا بگرێت. هێرشو پەلامارو داگیرکاریی و فراوانخوازیی عوسمانییەکان کە لە ناوەڕاستی سەدەی یازدەی زایینیەوە دەستیپێکردبوو ڕێگای داکیر کردنی ئەوروپای خۆرهەاڵت لەبەردەم سوڵتان سلێماندا دەکاتەوە، بەڵام صربەکانو بولگارەکان لە بااڵکانو کورجیو نەرمەن لە قەفقاس و کورد لە کوردستان دەستدەدەنە چەکو بەرەنگاریی دوژمن دەکەن..جەنگاوەرانی بااڵکان بە هایدوك دەناسران، ئەوەندە زۆرو ستەمی دوژمنیان لەسەر بوو تەنها لە کاتی هێرشو پەلاماردا دەردەکەوتن، نەگینا ژیانیان لە ئەشکەوتو دارستانو جەنگەڵەکاندا بەسەر دەبردو بوونە لەمپەرێکی بەهێزیش، دوژمن دەستی بە ئەوروپای خۆرئاوادا ئەگات.[١٦]

شا ئیسماعیلی صەفەوی صاڵی١٥٠١ز. ئیمپراتۆریای صەفەویی دادەمەزرێنێتو بە گوڕوتینەوە دێتە پێشەوە و لە ماوەیەکی کورتدا لەشکرێکی بەهێزی پێکەوەنا،کەبناغە پتەوەکەی دەروێشو صۆفییە تووندڕەوەکان بوونو هەر بەسەرگەرمیی نەوانیش صاڵی ١٥٠٨ز. دەستی بەسەر بەغدادا گرت. چوار ساڵ دوای ئەو ڕووداوە و لە صاڵی١٥١٢عیسایی،لەنێو عوسمانییەکانیشدا سوڵتانێکی تووندڕەوو و دەمارگیرو زۆردارو خوێنڕێژ دێتە سەرکارومأوەی نێوان١٥١٢ـ١٥٢٠فەرمانڕەوابوو،بە سوڵتان سەلیم یاوز ناوی

دەرکرد. سەلیم یاوز هاوتەریب لەگەڵ شا ئیسماعیلداکە هەردووکیان بەزەبری شمشێر، نەمیان ئایینزای سوننە و نەویان ئایینزای شیعەگەرێتی دەسەپاند.

سەلیم پشت ئەستوور بە فەتوای چەند زانایەکی سوننە، کوشتنی شیعەکانی لە گشت قەڵەمرەوی عوسمانیدا حەڵاڵکرد، کە لە راستە رێگەی ئایینی ئیسلام لایانداوە (المارقین)، ئەوەبوو زۆر بەخوێن ساردیی ٤٠،٠٠٠ هەزار شیعەی دانیشتووی ناوچەکانی ئەنادۆڵ (بەشە ناسیاییەکەی تورکیا) سەردەبڕێت لەتۆڵەی خوێنی نەو سوننەمەزهەبانەی کە لەشکری ئێران بەر لە ٦٠ ساڵ لە (عێراق) قەڵاچۆی کردبوونو گۆڕی نیمام ئەبوحەنیفەشیان هەڵدابوەوە.

سوڵتان سەلیم بە جۆرێك لە بڵاوبوونەوە و گەشەکردنی شیعەگەرێتیو دەستخستنە کاروباری ئاوخۆی بەغداو بەتایبەتیش ئاوەدانکردنەوەو سەرپەرشتیکردنی شوێنە پیرۆزەکانی نەجەف و کەربەلا و کازیمین و سامەڕاو ئالتوون پۆشکردنی درگاو گومەزو منارەکان بەجۆرێك شێتگیر بوو بوو،چوار نامەی ناشیرین و پڕ لە جنێو و هەڕەشەو گوڕەشە بۆ شا ئیسماعیل دەنووسێت کە پوختەکەی ئەمەیە: هەتا زووە، لە سەردەستی مندا، تۆبە بکەو بگەڕێرەوە سەر رێگەی راست، ئەگینا دارت بەسەر بەردەوە ناهێڵمو خاکت بە تورەکە دەبێژمەوە.

سوڵتان سەلیم پیلانە نهێنییەکانی خۆی پیادە دەکرد، نەو کاتەی کوردی کردە نامرازی کاریگەری شەڕی چاڵدێران ١٥١٤ز، هەمان کاتیش پەنادەباتە بەر هۆزە تاتارەکان، ئامادەیان دەکات بۆ پەلامارەدانی ولاتانی قەفقاسو ئابڵوقەدانی ئێران لە چەند قۆناغێکەوە. زۆر مەبەستیشی بوو هەمیشە رووکەشێکی ئاینیی بدات بە هێرشو پەلامارەکانی، بۆیە سەرەتا رووبکردە ولاتانی ئەوروپای رۆژهەلات کە عیسایی بوونو دواتر دەگەڕێتەوە سەر ئێران کە پێرەوی ئایینزای شیعەیان دەکرد، ئەگینا پاڵنەری سەرەکیی فراوانخوازیی و دەسەلات سەپاندن بوو.هەر بۆ نموونە، ئەوە چ تراژیدیایەکە هەزاران موسڵمان بۆ مەرامی گلاوی سەلیم یا نیسماعیل ببنە قوربانی، هەرنەو نیسماعیلەش لە مانگی رەمەزانداو لە شەوێکی (لیلة القدر)دا،لە کۆشکی تایبەتی شاهانەدا،ناهەنگێکی تایبەت بۆ هەموو کونسوڵەکانی ولاتانی ئەوروپا لە ئێران ساز دەکات، سەرجەم گەورە پیاوانی ئاینیش بانگهێشت دەکاتو ئەو بەستەزمانانە ناچار دەکات لەگەڵ میوانەکاندا جامی شەراب بنێن بەسەردەوە نەجا روو دەکاتە باڵیۆزی بەریتانیاو دەڵێت: هیوادارم ولاتەکەتان لەم ناهەنگە هاوبەشە ناکادار بکەن.

نەك هەر نەمە، شا ئیسماعیل بانگەشەی برایەتی موسڵمان و عیسایی دەکرد، بەڵام سەرگەرمی قەڵاچۆو لە ناوبردنی گەلی کوردی موسڵمان بوو. سوڵتانیش ئێرانییەکانی بە لادەرو گومڕا دەژمارد، بەڵام پەنای بۆ گاورەکان دەبرد هاوکاریی سەربازیی بکەن. لەو لاشەوە کەسانی ناموسوڵمان لە دادگاکانی ولاتی عوسمانیدا بە شایەت وەرنەدەگیران.

عوسمانییەکان کە جێگە پێی خۆیان چەسپاندو لەشکرو دەزگای سەربازیی تەواویان دامەزراند، یەکەم هەنگاو روو دەکەنە نەوروپای رۆژهەلاتو لەپێشرویکردندا بەردەوام دەبن هەتا ساڵی١٥٠١ز.کە نیمپراتۆریەتی صەفەوی دادەمەزرێت بە رابەرایەتی دەرویش نیسماعیلی صەفەوی و ئیتر پلانو ناڕاستەی لەشکرکێشییەکانی عوسمانییەکان گۆڕانێکی بنەڕەتی بەسەردا هاتو شەڕی عوسمانیو نەوروپای رۆژهەلاّت (شەڕی موسوڵمانو گاور) بوو بە شەڕی عوسمانی و صەفەوی (شەڕی ناوخۆی موسڵمانانی سوننە و شیعە). عوسمانییەکان بۆ زامنکردنی هاوکاری هەموو نەتەوەکانی ژێر دەستیانو ڕاپێچکردنیان بۆ بەرەکانی شەڕ، بەتایبەتیش نەتەوەی عارەب کە هەرهەموویان و نەتەوەی کورد بەشێکیان سەر بە بڵۆکی عوسمانی بوون و کەوتبوونە ژێر کاریگەریی پڕوپاگەندەی کاریگەرو چەند فاکتەرێکی بەهێزی دژ بەیەکتر:

١ـ ملکەچیی و گوێڕایەڵیی و فیداکاریی لە پێناو سەرکەوتنی (دینو دەوڵەت)دا نەرکی هەرە پیرۆزی سەرشانی گشت موسڵمانانە، چونکە سوڵتانی عوسمانی جێگری پەیامبەرە.

٢ـ بەرەنگاری کردنی نێرانییە گومڕاکان (ڕافیزییەکان ـ الرافضة) کە سێ لە جێگرەکانی پەیامبەر بە خەلیفەی شەرعی ناناسن، نەرکێکی ئایینیی پیرۆزە.

٣ـ بەندو باوی زۆرناژەنەکانی سوڵتان دژ بە کاور ـ دیان ـ کریست ـ عیسایی(کافران)دەستیان بگاتە خاکی موسوڵمانان، مزگەوتەکان دەڕوخێنن، نافرەتان نەتك دەکەنو سەروماڵی موسڵمانان حەڵاڵ دەکەن.

٤ـ هەوای سەربەخۆیی و خۆڕزگارکردن لە دەست تورکە داگیرکارو چەوسێنەرەکان، کە نەتەوەکانی دیکە سووك و بێنرخ تەماشا دەکەنو هەر بۆ سوتەمەنی شەڕە نەگریسەکان دەیانەوێن.

٥ـ پڕوپاگەندەی بەریتانیا و ڕووسیا بۆ هاندانی گەلانی ژێرچەپۆکی ڕەشی دەوڵەتی عوسمانیی بۆ ڕاپەڕینو شۆڕشو خۆڕزگار کردن.. بەشێکی هەرە زۆری موسڵمانان بە کوردیشەوە بێ دوودڵی لە خزمەتی سوڵتاندا بوون و وەك ڕێگەچارەیەکی گونجاو دارەکە لە نێوەڕاستەوە دەگرن بۆدابینکردنی ڕەزامەندیی یەزدانو سوڵتان (خەلیفەی موسوڵمانان) و جۆرە دەسەڵاتێکی نیمچە سەربەخۆشی تێدابێت،خوانەیێ.

زۆر دواترو سەرەتای سەدەی بیستەم لە نێو عارەبدا، شەریف حسێن،میری خوزستانومیری کوێت خۆیان یەکلایی کردەوەو چارەنووسیی خۆیان بە سەرکەوتنی بەریتانیاوە دەبەستن و بەهاوکاری نینگلیز، تورکە عوسمانییەکانیان لە وڵاتەکانیان کردە دەرەوە.

ئەم جۆرە هەنگاوانە لە بارودۆخی تایبەتیی و قۆناغی دیاریکراوی خۆیدا لە ڕووی تیۆرییەوە پەسەندە، ئەگەر لە پراکتیکدا بە جۆرێکی دیکەو ناوەڕۆو نەکەوێتەوە. میژووی کورد پڕە لەو هەوڵ و تاقیکردنەوە سەرنەکەوتووانە. مەلا ئیدرسیی بتلیس ١٥٢٠ز مردووە، زانایەکی مەزنی کوردستانی باکوور بوو، دەستەڵاتێکی فراوانی ئایینیی و جەماوەری هەبوو، جگە لە پەیوەندییەکی گەرمو بەردەوام لەگەڵ سوڵتان سەلیمی عوسمانی و میرەکانی کوردیشداو هەردوو لایەنەکەش ڕێزیان لێدەگرتنو بایەخیان بەڕاو

بژچوونەکانی دەدا.

مەلا ئیدریسی بتلیسیی بەهەولّو کۆششێکی زۆر توانیی ٤٦ میرو سەرداری کورد لە بەرەیەکی یەکگرتوودا کۆبکاتەوە، ٤٦ میری ناحەزو ناکۆك کە هەر کۆمەلێکیان لە پێناو بەرژەوەندیی تایبەتیی خۆیاندا روو لە داگیرکارێکی کوردستان بوون عوسمانی، صەفەوی، تورك، فارس کە بەدرێژایی مێژووی خۆیان دوژمنی سەرسەخت و خوێنخۆری یەکتر بوون. ماوەی چوارصەد صالّێك خوێنی خۆیان و گەلانی ژێر دەستەیان دەرژاندو لە هەموو رووبەکەوە تا سەرنێسك نەیارو دوژمن بەیەکتر بوون تەنها لە دژی کوردو پەرشوبلاّوکردنو کوشتوبڕیاندا بە ناشکراو بەنهێنی کۆك و تەبابوون، بۆیە دەبوو کوردیش بە خۆیدا بچێتەوەو سەنگو قورسایی خۆی لە سەنگو تەرازووی ناوچەکەدا دابنێ،نەك بە پێی بارودۆخو بەرژەوەندی تاکەتاکەی میرەکان، بەڵکو بەپێی بەرژەوەندی کورد بکەونە کار کە زۆرتر وەك نێچیرێکی بریندار کەوتبووە بەرتیری نەو دوو هێزە زەبەلاحە نەیارە کەهەولّیان دەدا وەك مقاش بەکاربهێنن بۆ نامانجەگلاوەکانیان، بۆیە دەبوو کوردیش هۆشیار بێتەوەو چیتر نەو رۆلّە بێ نەنجامە نەبێت و رێگەچارەیەك بۆ دواڕۆژێکی چاکتر بدۆزێتەوە. مەلا ئیدریس بە ژیریی‌و شارەزایی خۆی،نزیکبوونەوەو شێوە هاوکاریی و پێکهاتنێك لە نێوان سولّتان سەلیمو بەشێکی بەرچاوی میرەکاندا گەلاّلە دەکات بۆ رێکخستنی پەیوەندیی نێوان عوسمانی‌و کورد لەسەر بنچینەی دەولّەتێکی عوسمانیی فیدرالّیی تورك‌وکورد لە شێوەی پەیمانێکی ستراتیژیدا کە بەوپێیە کورد دۆست و پشتیوانی راستەقینەو بێ نەمبەرو نەوبەری دەولەتی عوسمانیی بێت،دەولّەتیش کورد بە هاوبەش‌و یەکسان بناسن لە ماف ونەرکەکان‌و بەرێوەبردنی ولاّتدا.

مەلا ئیدریس لە هەولّەکەیدا سەرکەوتوو بوو، ١٥١٥/٨/٩ لە سەردەستی سولّتان سەلیمدا پەیمانی برایەتیی و تێکۆشان دژی دوژمنانی هەردوولا لە نێوان تورکی عوسمانی‌و گەلی کوردا گرێدرا، کە هەردوولایان بەرژەوەندی خۆیان تێدا دەبینییەوە.کورد بە گشتیی وەك نەتەوەیەکی موسولّمان نامادە نەبوو شمشێر لە رووی سولّتاندا هەلّکێشت کە جێگری پەیامبەرە، بۆیە میرو سەرانی کورد بە هەلێکی کونجاوی دەزانن بۆ ناوەدانکردنەوەی ولاّت‌و خۆکۆکردنەوە بۆ هەلێکی لە بارتر لە داهاتوودا. سولّتانیش چەندین نامانجی ناشکراو نهێنی هەبوو وەك:

١ـ رێگەگرتن لەو دوژمنە بەهێزەی لە ناکاوێکدا بەسەرکردایەتی شا ئیسماعیلی صەفەی پەیدا بوو، پەلوپۆ نەهاوێژێ.

٢ـ شەڕی دوژمنە شیعەکان، بە کوردی سوننە بکات، کە نەنجامەکەی هەرچۆنێك بێت هەر لە بەرژەوەندی نەو دایە.

٣ـ دەولّەتی صەفەوی (شیعەی گومڕا)و کوردە سەربزێوەکان هەردوولایان لاوازو بێهێز دەبن‌و سولّتان

دەستی والاّ دەبێت بۆ ئەوروپای خۆرهەڵاتو ئەو کاتە کاری بە کورد نامێنێتو شەقێك لە رێکەوتنەکە هەڵدەدات. ئەوە نیازە نهێنییە گلاوەکانی سوڵتان بوو، ئەگینا چەند باوەڕی بە شیعە هەبوو، ئەوەندەش باوەڕی بەوە بوو کورد وەك ئەتەوەیەك مافی هەبێت، بەڵکو هەربەپێی هەمان پەیمان دوای لێدانی صەفەویەکان ئەرکێکی نوێیان پێ دەسپێرێت وەك هاندانیان بۆ قەڵاچۆکردنی ئەرمەنەکان کە هاوەردو هاوخەمی کورد بوون، ئەگینا لە فەرهەنگی سوڵتانو سەرکردە تورکە عوسمانییەکاندا، کورد بە (کورد بد نیهاد) کوردی نیاز پیس و عارەبیش بە (عرب خیانت) عارەبی ناپاك ناودەبران.[١٧]

کاتێك صەفەویەکان قەڵاچۆی سوونەیان دەکرد، کوردە سوننەکان بۆ خۆپاراستنو سوڵتانیش بۆ تۆڵەسەندنەوە لە دوژمنی هاوبەش شانبەشان دەجەنگان، ئەوە جگە لەوەی شا ئیسماعیل چاوی بە کورد هەڵنەدەهاتو نەوەش پاڵنەرێك بوو بەشێکی بەرچاوی کورد روو بکەنە عوسمانییەکانو یەکێك لە ئەغامەکانی نەو هەڵوێستەشیان جەنگە بەنێوبانگو چارەنووسسازەکەی چاڵدیران ٢٣/ ٨/ ١٥١٤ز. سەردەمی سوڵتان سەلیم یاوز بوو لە نێزیك شاری تەوریز وەك رەنگدانەوەی ناکۆکییە قوڵەکانو ململانێی فراوانخوازیی و پاوانکردنی ناوچەکەنەو جەنگەی لە ژێر پەردەی ناین ـ نایینزادا هەڵگیرساندو عوسمانییەکان بە هاوکاریی کورد سەرکەوتنێکی مێژوویی بەدەستهێنانو تای تەرازووی هێزیش لە ناوچەکەدا لە بەرژەوەندی ئەوان قورس دەبێتو تۆڵەی دەستدرێژی و زێدەڕەویەکانیان لە صەفەویەکەیان سەندەوەو بە فەرمانی سوڵتان سەلیم هەر هەموو دیلەکانیان سەربڕینو گردۆڵکەیەکیان لە کەللە سەرەکانیان هەڵچنی. تەنانەت نەفسەرانی یەنیچەری و رابەرە نایینییەکانی لەشکرەکەش تاوانبارکران کەبەهۆی کەمتەرخەمیی ئەوانەوە تەوریزی پێتەختی صەفەوی داگیر نەکر، هەر لە گۆڕەپانی شەڕەکەدا ملیان پەڕاندن. رقوقینی ئەستووری سوڵتان بەوەش دانەمرکایەوە هەتا ٤٠,٠٠٠ چل هەزار مرۆڤی بێتاوان لە شیعەکانی دانیشتووی ئەنەدۆلیش قەڵاچۆ دەکات. ئەو بەردەوام بە لەشکری دەکوت: کوشتنی شیعەیەك وەك کوشتنی حەفتا گاور (دیان ـ عیسایی) وەهایە.

پرۆفیسۆر جەمال نەبەز دەڵێت: دوای سەرکەوتنەکەی جەنگی چاڵدێران، دەوڵەتی عوسمانییو میرەکانی کورد صاڵی ١٥١٥ پەیمانی تورك و کورد دەبەستن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی عوسمانی (نوێ) و هاوبەش لە نێوان تورکو کورددا و عوسمانی توانی صاڵی ١٥١٦ سووریا و ١٥١٧ میسر داگیر بکات.[١٨]

هێرشەکانی عوسمانی بۆ خۆرهەڵاتو ولاّتانی موسوڵمانو ئەفەریقا سەردەمانی سوڵتان سەلیم ١٥١٢ـ ١٥٢٠ و سلێمانی کوڕیدا (سلێمانی قانوونی) ١٥٢٠ـ ١٥٦٦ بوون، سەلیم١٥١٦دەسەلاّتی کۆڵەمەن لە شام و١٥١٧لە میصرلەنێودەبات. شەریفی مەککە، ئەسکەندەر چەرکەسیی یەمەن، ژێر فەرمانیی خۆیان راگەیاند. بەڵام داگیرکردنی دوورگەی عەدەنو هەموو شارەکانی یەمەنو دەروازەی مەندەبو داخستنی لە رووی کەشتیگەلی جەنگیی و بازرگانیی پورتوگالدا صاڵی ١٥٣٨لە سەردەمی سلێماندا

نەنجامدرا. هەتا ئەو کاتە میصر، حیجاز، یەمەن، عێراق، شام، دەریای سپی،دەریای سوور و نۆقیانووسی هند لە ژێر دەستی پورتوگالدا بوون. جگە لەوانەش سلێمانی قانونی ١٥٣٤ بەغدای لە دەولەتی صەفەوی سەندەوە و هەرێمی بەصرەش ملکەچیی راگەیاندو بەدوایدا ١٥٥١ لیبیا، ١٥٥٥کەنداو و بەحرێن، ١٧٥٤ تووس و دواتر جەزائیریش کەوتنە بندەستی دەولەتی عوسمانیی. ویلایەتی بەغداش ١٥٣٤ــ ١٦٣٨ لە نێوان عوسمانیو صەفەویدا دەستاو دەستیدەکرد، ١٦٢٣ شا عەباس دووبارە داگیریدەکاتەوە و موورادی چوارەمیش ١٦٣٨ لە ژێر دەستیانی دەردەهێنێت. ئەو زنجیرە سەرکەوتنانەی عوسمانی راستەوخۆ دوای رێککەوتنەکەی سولتان سەلیم و مەلا نیدریس بتلیسی، رۆڵی بەرچاوی کورد دەردەخەن لە سەنگ و سووک کردنی تەرازووی هێز لە ناوچەکەدا، بەڵام ماوەی فەرمانڕەوایی سولتان سەلیم ١٥١٢ـ ١٥٢٠ زۆر کورتبوو، مەودای نەهێشتەوە کورد بەرهەمی رێککەوتنو سەرکەوتنەکان بچنێتەوە و دەتوانین بڵێین گەر بەو جۆرە نێگەتیڤە بەسەر کوردا نەشکایەتەوە و خودی سەلیمو سولتانەکانی دوای خۆی نەیانکردایە بەژێرەوە نەخشەی رامیاریی نەمرۆی خۆرهەڵاتی نێوەڕاست جیاواز دەبوو، عوسمانیو صەفەوی پێویستیان بە پەیمانی زەهاو، گولستان، نەرزرۆم نەدەبوو، دابەشکردنی دەولەتی عوسمانیش دوای یەکەمین جەنگی جیهانیی لە بەرژەوەندی کورد دەبوو، پەیمانی جەزائیری صالّی ١٩٧٥ی نێوان شای نێرانو صەددام و جەنگی هەشت صالّەی عێراق نێرانو رزگارکردنی کوەیتو دواتر عێراقیش لەلایەن نەمەریکاو هاوپەیمانەکانییەوە رووياندەدا! بەپێی رێککەوتنەکەی سەلیم ـ مەلانیدریس:

١ـ میرنشینەکانی کورد لەبەرێوەبردنی کاروباری ناوخۆدا سەربەخۆنو صالآنە باج وخەراج بۆ پێتەخت دەنێرن.

٢ ـ لە کاتی جەنگو هێرشی دوژمندا لەشکر نامادە دەکەن.

٣ ـ میرەکان پشتاوپشت فەرمانڕەوایی میرنشینەکان دەکەن، گرنگیی نەم خالّە لەوەدایە والی و سولتان بە نارەزوو یا بۆ بەرژەوەندی خۆیان و تیژکردنی میرەکان لە یەکتر نالۆگۆڕیان پێناکرێتو وەک میرنشینەکانی مەککە، یەمەن، نەهواز مامەڵەیان لە تەکدا دەکرێت.

نەوەی هاندەری سولتانەکانیش بوو بەرنامەی خۆبەرێوەبردنەکەی کورد هەڵوەشێننەوە،بەهێزکردنی دەسەلآتی ناوەند بوو کە سولتان لە نەستەمبوولەوە دەستی بەسەر هەموو گۆشەیەکی ولآتدا بگاتو نەزموونە تالّەکان دووبارە نەبنەوەو میرەکان هەر بەناو و سەرزارەکیی بێ وخۆیان بە بەشێك لە مولکی تایبەتی سولتان بزانن. بەرنامەی چەوت و خۆپەرستانەی سولتانەکان و بەریتانیا و فەرەنسا هۆی سەرەکیی دوو کێشەی گەورەی خۆرهەڵاتی نێوەڕاستو نالۆزیی و بێ نارامیی جەنگەکانن لەنێوچەکەدا، کێشەی کورد و کێشەی فەلەستین.

ژێرکەوتنی صەفەویەکان لە چالدێران١٥١٤/٨/٢٣نەوەندە جەرگبڕبوو شا نیسماعیلی صەفەوی بەرگەی

نەو شکستە پشت شکێنەی نەگرت، هۆش و ژیریی لە دەستداو بە شێتیی مردو سەری نایەوە! هەروەك چۆن سوڵتان مەحموودی دووەمی عوسمانیی کەهەوائی ژێرکەوتنی لەشکرەکەیی پێدەگات لە بەرامبەر ئیبراهیمی کوڕی موحەمەد عەلی والی میصردا لە شەڕەکەی (تنزب)دا، خۆی لەبەردەم ئەو کارەساتەدا سەگرت و دوای چەند رۆژێك بەو داخ و سوێرەوە سەرینایەوەومرد! ئەم کارەساتە سەربازییەی بەسەر عوسمانییەکاندا هات لە میژوودا بە هەڵە بە ناوی شەڕی نسێبین تۆمار کراوە، نسێبین شارێك بوو نێزیك بە موسڵ، راستییەکەی ئەو شەڕە لەکوردستان و لەناوچەی(تزب)رووبدا کە دەکەوێتە سەر سنووری تورکیا و سووریا، نێزیك بە شاری قامیشلۆ. کورد یا بەشێك لە میرەکانی کورد لە شەڕەکەی چالدێراندا وەك براو هاوپەیمانی عوسمانییەکان بەوپەڕی دڵسۆزییەوە نەرکەکانیان نەنجامداو سەنگو قورسایەکیشیان لە تەرازووی هێزەکانی ناوچەکەدا پەیدا کردو لە ستراتیژی عوسمانییو صەفەویشدا رۆڵی کاریگەریان دەرکەوتو بە شێوەیەکی نەکتیف تێکەڵاوی ڕووداوەکان بوونو عوسمانییەکانیشی لەوە دڵنیا کرد بە پشتیوانیی کورد دەتوانن دوژمنانی دەرەکیی و ناوەکی ببەزێنن، نەوەش گوڕوتینێگی دیکەی بە شێوە رێککەوتنەکە دەداو مەلا ئیدریسیش گەشبینترو بەردەوام لە هەوڵو چاودێریکردنی پتەوکردن و پیادەکردنی رێککەوتنەکەدا بوو، کوردیش دەستکەوتەکانی خۆی بچنێتەوە.

صەفەویەکان لای خۆیانەوە وەك دژەکرداری نەو هەڵوێستەی مەلا ئیدریس و میرە کوردەکان نەوەندەی دیکە دەمارگیربوونو لە سەدەی١٦ی زایندا لە دژی کوردکە سوننەمەزهەب بوون، هۆزە تورکەکان لە قەفقاسەوە دەهێننو لە ناوچە شاخاویەکاندا نیشتەجێیان دەکەن. خۆ صەفەویەکان خۆشیان سەرەتا هەر پێڕەوی ناینزای سوننەیان دەکرد، خاوەنی تەکیە و خانەقا و دەرویش و موربد بوون، ناحەزیی و ململانێی لەگەڵ عوسمانیدا نەوەی پێکردن خۆیان بکەنە میراتگری نیمام عەلی و بنەماڵەکەی و لە دژی کوردیش باوەش بۆ هۆزە تورکە کۆچەرەکان بکەنەوەو لە لەشکرو هێزە تایبەتەکاندا پلەو پایەی بەرزیان پێبدەن. سەیر لەوەدایە نەو سەردەمە لە وڵاتی عوسمانیو بەشێکی هیندستانو نەفغانستان زمانی فارسی زمانی وێژەو رامیاریی بوو، بەڵام لە وڵاتی نێراندا زمانی تورکی زمانی فەرمیی دەوڵەت بوو!!

عوسمانیەکان دوای چالدێران بە تەواویی باریان راست دەبێتەوە،تارادەیەکیش دوژمنێکی سەرسەختی وەك صەفەویان لە کۆڵ دەبێتەوە، بەرەی ناوخۆ تووندوتۆڵ دەکەنەوەو نەجا:

١ــ دەستیان والأ دەبێت هەر لە ١٥١٦ــ ١٥١٧زایندەوە روو بکەنە وڵاتی نێوان دووڕوبارەکە (میسۆپۆتامیا ـ عێراق) و هاوینی ١٥١٦ هەتا کۆتایی بەهاری ١٥١٧ گورزێکی کوشندە لە مەمالیکە لەخۆبایەکان بسڕەوێننو وڵاتانی شام و میصر لە دەست (غۆری شا) بەهێزترین پیاوانی کۆڵەمەن (مەمالیك) دەربهێننو سنووری دەستەڵاتی کۆڵەمەن بەرتەسك بکەنەوە هەرچەندە غۆری مەردانە بەرگریکردو لە ناوچەرگەی شەڕەکەدا کوژرا.[١٩]

۲ـ وەرگرتنی کلیلەکانی هەردوو شاری مەککە و مەدینە و مافی کلیلداریتی (زیوانی) ئەو دوو شارە هەرە پیرۆزەی موسڵمانان لە ۱۵۱۷زایندا.

۳ـ لێدان و سەرکوتکردنی شیعەکان لە سووری فەرمانڕەوایی عوسمانیدا.

٤ـ دەستێکیان بە ئەرمەنییەکانیشدا هێنا، تا نەتوانن سەربزێوی و هاوکاریی دوژمنان (ڕووسیا) بکەن.

٥ـ لە باکووری ئەفەریقاش جگە لە میسر، سودان، مەغریب، تووئس و جەزائیریش داگیر دەکەن و تەنها مەراکیشی خۆرئاوا (لیبیا) بێمەڵامەت دەرچوو.

عوسمانییەکان ئیتر کارێکیان بە ڕێککەوتنە ستراتیژییەکە نەمابوو، بەڕووی کورددا تۆڕیانهەڵداو بە گەرمیی‌و بەپیلان کەوتنە دووبەرەکیی نانەوەو هاندانی میرەکانی کورد لە یەکترو هاوکات هەڵگیرساندنی ناگری شەڕی کورد و ئەرمەن، بۆ خۆشیان دەیانوویست پشوویەك بدەن، پەلامار و لەشکرکێشیی‌و جەنگە بەردەوامەکان ماندووی کردبوون، ئەوەبوو وێڕای ئەو هەموو ناکۆکیی و کێشەی ناینیی و ململانێی دەسەڵاتو فراوانخوازیی و پاوانکردنی ناوچەکە و ئەو هەموو خوێنڕشتنو وێرانکارییە بەردەوامە لەگەڵ ئێراندا کە گەیشتە ناستێك سولتان سەلیم هەمیشە بەبیری سەربازەکانی بهێنێتەوە کە شیعەیەك دەکوژیت وەك ئەوەیە حەفتا گاورت کوشتبێت، مل بۆ گفتوگۆو دانوستاندن درێژ دەکەنو لە ئەنجامدا صالّی ۱٦۳۹ز. پەیمانی زەهاو (ذُهب) مۆر دەکەن و بەپێی یەکێك لە بەندە سەرەکییەکانی (وەك بڕا) کوردستان بۆ یەکەمجار لە نێو خۆیاندا دابەشدەکەن.

بێوەفایی و بێمروەتیی و پارێزگاریی نەکردنی گفت و پەیمان خەسڵەتێکی چەسپاوی تورك‌و فارسەکانە بەرامبەر بە کورد بە درێژایی مێژووی پێکەوەژیانیان، تورك دەوڵەتی عوسمانییان لەسەر چەند کۆڵەکەیەك دامەزراند کە گەیاندنییە نەو ناستەی شانازیی بە خۆیانەوە بکەن:

۱ـ ناینی پیرۆزی نیسلام وەك چەکێکی هەمیشە ئامادە و کاریگەربەکاربهێنن بۆ مەبەستە کلاّوەکانیان لە داگیرکردنی ولاّتان و ژێرچەپۆککردنی گەلانو دادۆشینیان بە ناوی شەڕی کافران (گاور)ەوە لە ژێر دروشمی (ناین‌و شمشێر لە یەکتری جیا نابنەوە).

۲ـ هێزی سەربازیی و لەشکرەکان:

أـ هێزەکانی یەنێچەریی.

ب ـ هێزەکانی کۆڵەمەن(مەمالیك)،کە هەردووکیان هێزی هەڵبژاردەو باوەڕپێکراوی سولتان بوون، جەنگاوەرو سەرکردەی لەشکرو فەرمانبەری بالاّی کۆشك و بەڕێوەبەرایەتیی دەزگاکانی دەوڵەت‌و والی هەرێمەکان بوون.

ح ـ ناینزای بەکتاشی بۆ گۆشکردنی هێزە سەربازییەکان بە باوەڕی ناینیی‌و خۆشەویستیی سولتان‌و فیداکاریی لە پێناویدا.

د ـ حاجی بەکتاشیی قوتابییەکی بابانیسحاق بوو کەصالّی ١٢٤٢ز.لەولّاتی رۆم (تورکیا) شۆڕشێکی بەرپاکرد،بەشۆڕشی باب ناسرا.

هـ ـ ناشکرا نییە کورد وەکو جەنگاوەر و سەربازی لەشکرو هێزە تایبەتەکانی سولّتانو فەرماندەی ئەشکر و والی و میری میرئشینەکان چی دەرهەقیان کراوە. بەلّام بەپێی بەرژەوەندیی کاتو شوێن چییان بە بەکتاشی، یەنیچەری، کۆڵەمەن، کورد نەکرد؟ کۆڵەمەنەکانیان هەر بەیەکجاری قڕ کردو چۆلەکە کۆڕیان تێدا نەهێشتن.

دوای مردنی سەلیم، سلێمانی کوڕی جێگەی کرتەوەو ١٥٢٠ــ ١٥٦٦ز.ماوەی ٤٦ صالّی رەبەق بەسەریەکەوە فەرمانڕەوایی کرد. ئەم سولّتانە کە بە سلێمانی قانوونی ناوی دەرکرد، بە فرتوفێڵی خەلافەتو شەڕی پیرۆزو کاریگەریی تۆپخانە بەهێز و مۆدێرنەکەی، قەڵا سەختەکەی بەلگراد وێرانەکاتو صالّی ١٥٢٦ز. بۆدابەست، پێتەختی مەجەرستان (هەنگاریا) داگیر دەکاتو سەدو پەنجا صالّ لە ژێردەستیاندا دەمێنێتەوە. هێزەکانی عوسمانیی کەوتنە نەودیو رووباری دانوبو لە ١٥٢٩دا ملیان پێوەنا بەرەو شاری ڤیینای پایتەختی نەمسا و بەدەم گەمارۆدانەوە سێ مانگ تۆپ بارانیانکرد، بەلّام ڤیینەنای بووکی رۆژهەلّات خۆی بە دەستەوە نەداو لەشکری ملهوڕی عوسمانی ناچار دەکەن بە سەرشۆڕی پاشەکشە بکەن.

ئەو پەلامارە وەك زەنگی مەترسیی، هەموو ئەوروپای رۆژئاوای وریاکردەوە،ئەگەرچی رۆژهەلّاتمان لە دەستدا، بەلّام ڤیینا هێڵی سوورەو بەزاندنی بڤەیە، ئەك نارامیی، بەڵکو سەربەخۆیی ئەوروپای رۆژئاوا هەرهەمووی دەخاتە بەر مەترسیی هێرش. سەرانی ئەوروپا لەسەر ئەوە پێکهاتن چاکترین رێگە چارە، هاوکاریکردنی نێرانە، بەرەیەکی جەنگ لە پشت دوژمنی هاوبەشەوە بکەنەوە بۆ خاوکردنەوەی گوشەتینی هێرشەکانی دەولّەتی عوسمانیی. نێرانیش لە خوای دەویست، پێشتر چەند جارێك داوای یارمەتی لەئەوروپا کردبوو، ئەوە جگە لەوەی صەفەویەکان داوای برایەتیی موسڵمانانو عیسایییەکانیان دەکرد، بۆیە هەرزوو شەڕیان گەرم کردو پەلاماردانی سنوورەکانی عوسمانیی دەستی پێکرد، ئەمەش نێرانی کردە لەمپەرێکی بەهێز لەبەردەم عوسمانییەکانداو لەو رۆژەوە نەستێرەی بەختیان روو لە کزی و ناوابوون دەکات کە گەلانی سێ کیشوەری ناسیا، ئەفەریقاو نیوەی ئەوروپایان لە ژێر ئاڵا سوورە شوومەکەیاندا دەچەوساندەوەو دەیانکردنە سوتەمەنیەکی هەرزانی شەڕە نەگریسەکان و پلانە گلاوەکانیان.

سولّتانەکانی عوسمانیی زۆر دەمێك بوو چاویان بڕیبووە شاری قوستەنتینیەی پێتەختی رۆمی بێزنتەو هەوڵی داگیرکردنیان دەدا، بەلّام گرتنی ئەو شارە کارێك بوو لە کردن نەدەهات، لە رووی جوگرافیاوە لە سێ لاوە ئاو دەوریداوە، لای چوارەمیشی وشکانییەکانی ئەوروپا بوو، شوورەو قەڵا پتەوەکان لەمپەرێکی سەخت بوون، شارەکەیان لە هێرشو پەلاماری دوژمن دەپاراست. لە رووی میژوویشەوە هەزار صالّێك بوو

پێتەختی رۆمەکانی رۆژهەڵات بوو، لە هەرە شارە جوانەکانی جیهانیش بوو لە سەدەکانی نێوەڕاستداو لە رووی ئاینیشەوە بنکەو مەڵبەندی ئاینی رۆمە کاسۆلیکەکانی رۆژهەڵات بوو، بە درێژایی نەو سەردەمانەش سەرکەشو سەربەخۆ، سەری بە هەمور دوژمنەکانی شۆڕکردبووکە خەویان بە داگیرکردنییەوە دەبینی و لەشکریان دەبردە سەری و دوای کەمارۆدانێکی درێژخایەن دەستەوسان، دۆشدادەمانو بە نانومێدی دەگەڕانەوەو بەرای بەڕ جارێکی دیکە بێر لە دەستێ بەسەرداگرتنی بکەنەوە. لەشکرەکانی دەوڵەتی ئیسلام لە هەرەتی هێزو توانایدا نەیتوانی بیگرێت. بێزنتەکان رۆمی رۆژهەڵاتین و سەر بەکلێسای (کەنیسە) ئۆرسۆدۆکسن، کەورەترین کلێسایان یەکێك بوو لە هەرە گەورەترینو جوانترین کلێساکانی جیهان بە نیوی کەنیسەی (ست صوفیا-St . Sofia) کە بەدەست وبازووی دوو هەزار وەستای دەسترەنگین و کرێکاری بەهێز ماوەی پێنج سالّ بەردەوام کاریان تێدا دەکرد، گۆمەزە چوارگۆشە بڵندەکەی لەسەر نهۆمی دووەم دروستکراوە بەبەرزی پەنجا مەتر و بە جوانترینو بەرچاوترین شاکاری هونەری بیناسازیی سەدەی شەشەمی زایین دەژمێردرێت.(٢٠)

سەردەمی دروستکردنی ست صوفیا دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی شەشەمی زایین،بێزنتەکان لە هەرەتی دەسەڵاتو باڵادەستییاندا فەرمانڕەوایی ولاتی میسر، شام، ناسیای بچووکو یۆنانیان دەکردو شارە بەنێو بانگەکانیان، کۆستانتینا، نەثینا، نەنتاکییە، نەسکەندەروونەو قاهیرە بوون.

سوڵتان سلێمان لە بەڕێوەبردنی ناوخۆی ولاتدا بەرنامەیەکی نوێی پەیڕەو دەکرد جیاواز لە بەرنامەکانی باوکی و رێو شوێنەکانی نەوی پیادە نەدەکرد، زۆرێك لە سەرچاوە میژوونووسەکان دەڵێن سوڵتان سلێمان مرۆڤێکی دادپەروەرو دلۆڤان بوو، بۆیە بەنازناوی قانوونیی ناسراوە، بەڵام هەر لە سەردەمی نەویشدا سنوورەکانی ولاتی عوسمانی لە سەردەمی هەرهەمووسوڵتانەکان فراوانتربوو. سەردەمی سوڵتان سلێمان سەردەمی پێشەوا مەزنەکانی نەو رۆژگارە بوو، وەك نەکبەرشای هیندستان، شا ئیسماعیل صەفەوی لە ئێران، ئیڤانی تۆقێنەر لە رووسیا، هینری هەشتەم لە بەریتانیا، پاپ لیۆی دەیەم لە رۆما، شارلمان قەڕاڵی نەڵەمانیاو ئیسپانیا، بەڵام وەك میژوونووس کریسی دەڵێت هیچ کام لەوانە لە مەزنیدا نەدەگەیشتە سوڵتان سلێمانی قانونی. هەرە گرنگترین کارەکانی نەو سوڵتانە کە پەیوەندی بە باسەکەی ئێمەوە هەیە نەوەیە، سلێمانی قانوونی نەو درکەشی لە پێی عوسمانییەکان دەرهێنا کە زۆر نازاری دەدان بەوەی صەفەوییەکان هەر لە سالّی ١٥٠٨ی زایینەوە دەستیان بەسەر ولاتی میزۆپۆتامیا و شاری بەغدادا گرتبوو. سوڵتان لە سالّی ١٥٣٤زایندا لەشکرێك بەردەو بەغدا بەرێدەکاتو شارەکە لەدەست (خوانەناسەنێرانییەکان ـ مارقین) رزگار دەکاتو گۆڕەکەی نیمام نەبوحەنیفەش سەرلەنوێ هەڵدەبەستنەوە کە صەفەویەکان شێواندبوویانو سووکایەتیشیان پێکردبوو.(٢١)

لێرەدا پێویستە نەمەش بڵێین دووای سوڵتان سلێمانو کۆتایی سەدەی شازدەی زاینیی عوسمانییەکان

گۆڵمیان دەکەوێتە لێژی و یەکەمین هەنگاوەکانیان بەرەو هەرەس‌و لەنێوچوون هەڵدەهێنن. شاری بەغدا نەو جارە نێزیکەی سەدصاڵێك لە ژێردەستی عوسمانییدا مایەوە هەتا شا عەببасی صەفەوی١٦٢٣داگیریدەکاتەوە و سەردەمی سوڵتان مورادی چوارەمیش ١٦٣٨ز. سەرلەنوێ دەکەوێتەوە بندەستی عوسمانییەکان.

داگیرکردنی کۆستانتین

عوسمانییەکان دەمێك بوو وەك نەهەنگ دەمیان داپچڕیبوو کۆستانتین (قوستەنتینیە) قوت بدەن، چونکە بەری رۆژهەڵاتو بەری رۆژئاوای ولاتی عوسمانی لە یەکتر دابڕیبوو.

سوڵتان موحەمەدی دووەم کە صاڵی١٤٥١ی‌زاین چووەسەر تەختی سەڵتەنەت، دەیوست نەو کارەی جەنگیزخان،هۆلاکۆ،تەیموری لەنگ‌و دەوڵەتی ئیسلام بۆیان نەنجام نەدرا،ئەم بەهەرنرخێك بێت نەنجامی بدات، دۆخەکەش لە باربوو، ناوەڕاستی سەدەی پازدەی عیسایی ئیمپراتۆرێتی بێزنتە سەرنەنجامی هەزار صاڵێك شەڕو ململانێ و چەند جارێکش کەوتنەبەر هێرشی خاچپەرستەکان، بەرەو لاوازی و بچوکبوونەوە دەچوو، عوسمانییەکانیش دەمیان تێژەنیبوو هەرجارەو قەپاڵێکیان لێدەگرت، بەڵام دەستیان نەدەگەیشتە کۆستانتینا.

سوڵتان موحەمەدی دووەم بە ناوی شەڕی پیرۆزەوە دژی گاورەکان (کافران)،دروشمی ئایین‌و شمشێر لە یەکتر جیا نابنەوە، بەرز دەکاتەوەو پشت نەستوور بە توانای تۆپخانە مۆدێرنەکەی کە لەو رۆژگارەدا بە بەهێزترین تۆپخانەی جیهان دەژمێردرا.[٢٢] دەستیکرد بە ئامادەکاریی سەربازیی.پیلانی داگیرکردنی کۆستانتین بە بیرو میشکی هیچ سەرکردەیەکی سەربازییدا نەدەهات، وەك سوڵتان دایڕشتبوو، نەوە پلانێك بوو نەهرەمەن دابنابوو، دەیچڕپێنێت بە کوێی سوڵتان‌و سەرکردەکانی لەشکرەکانیدا.

پلانی عوسمانیەکان پێچەوانەی هەرهەموو زانستە سەربازیەکان‌و ڕێوشوێنی نەوسەردەمەی هێرش‌و پەلامارەدانی دوژمن بوو، کە تاکە ڕێگەی گونجاو بۆ گرتنی شارەکە پێویستە لە ڕێگەی دەریاوە بێت، بەڵام عوسمانیەکان لە وشکانیەوە پێشڕەویان دەکرد. نەمەش بووە هۆی سەرسوڕمان و نەبڵەق بوونی سەرکردە سەربازییە بەنێوبانگەکانی نەو سەردەمە.

وەك پێشتر وتمان، شارەکە لە سێ لاوە دەکەوتە سەر دەریای مەرمەرە، لای چوارەمشی نەوروپای رۆژئاوابوو. نزیکترین شوێنیش لە دەریاوە بۆ شارەکە، کەنداوی قۆچی زێڕین (شاخی زێڕین)ە،گەرووی کەنداوەکەش بە چەند پشتێنەیەکی یەك لەدوای یەك زنجیری نەستوور و بەهێز داخرابوو، بە هیچ جۆرێك ڕێگەی تێپەڕبوونی کەشتی نەدەدا.

عوسمانیەکان کەشتی گەلەکەی خۆیان (٣٠٠ کەشتی) لە دەریای مەرمەرە هەڵدەکێشنە دەرەوە بۆ کەنارەکان‌و لەوێشەوە نیزیکەی ٢٠کیلۆمەتر نەو دەشت و دەرد تەخت دەکەن‌و بە درێژایی نەو ڕێگایەش

کۆلەکە داری نەستوورو درێژ بەدووای یەکتردا دادەنێن و چەورییەکی زۆری بەسەردادەکەنو کەشتێکان بەسەر کۆلەکە چەورەکاندا دەخلیسکێنن هەتا کەنارەکانی (قۆچی زێرین) کە نزیکترین شوێنە لە دەریاوە بۆ شارەکە. قۆناغی دووەمی پلانەکە بریتی بوو لە لابردنی کۆلەکەکانو راکێشانی ١٨٠ تۆپهاوێژی گۆرس بە هەمان رێگادا بۆ نێزیک کەنداوەکە. لە قۆناغی سێهەمیشدا تونێلێک بەژێر دەروازەکانی شارەکەدا هەلدەکۆلن، بەلام کارەکە ناشکرا دەبێتو بێزنتەکان تورنێلەکەیان تەقاندەوە. قۆناغی چوارەم دەستکرا بە شۆرکردنەوەی ٣٠٠ کەشتییە جەنگیەکە لە وشکانییەوە بۆ نەوەدیو زنجیرەکان، ٢٥٠ هەزار سەربازیش لەوپەڕی ئامادەباشیدابوون بۆ پەلاماردان. دوای ٥٣ رۆژ گەمارۆدانو شەوورۆژ تۆپبارانی خەست، شوورەو قەلاکانی نەو شارەی لە گرتن نەدەهات رۆژی١٤٥٣/٣/٢٩/١٤٥٤هەرەس دەهێنن و هێزەکانی یەنێچەریش دەستوبرد گەیشتنە نەو دیو شوورەو قەلاکانەوەو زۆر بە سەرگەرمیی خۆیان دەهاویشتە دۆزەخی نەو شارەوە ئاگرگرتووەوە بۆ شەڕی دەستەو یەخەو هێزی بازوو دەست و شمشێر و شێردلیی سەربازەکان بەلایدا دەخستِ. شەڕەکە نەوەندە سەختو خوێناوی بوو ژمارەی قوربانیەکانی بێزنتەکان بەتەنها لە ژمارە نەدەهات، خودی ئیمپراتۆریش یەکێک بوو لە کوژراوەکانو ٦٠ هەزاریشیان کەوتنە دەست عوسمانیەکانو لە بازاڕەکانی کڕین و فرۆشتنی مرۆڤدا فرۆشران.

سولتان موحەمەد بەر لە دەستپێکردنی هێرشەکە سوێندی بۆ سەربازەکانی خواردبوو، دوای گرتنی شارەکە، سێ رۆژان هەرچی دەکەن سەربەستن، جگە لە پاداشتی بەهەشتیش هەرچی دەکەوێتە بەردەستتان لەو ئافرەتە شۆخانەی هێشتا وەها جوانتان نەدیوە، کەلوپەل و سامان و دارایی هەمووی حەلاڵە![٢٣]

نەو سەرکەوتنە مەزنەی موحەمەدی دووەم لە زەین و بۆچوونی موسوڵمانانداو، دیاریی یەزدان بوو بۆ سولتانو سەرخستنی بەسەر گاورەکانداو بە شایستەیی نازناوی سولتان موحەمەدی شارگر(محمد الفاتح)ی پێبڕا. سولتان بڕیاریدا پایتەخت لە نەدەنەوە بگوێزنەوە کوستانتینا و ناوەکەشی بگۆڕێت بە ئیسلام پول (گەنجینەی موسوڵمانان)، هەرچەندە ئەو ناوە نەکەوتە سەر زاران و نەچەسپاو نەستەمبوول جێگەی گرتەوە.[٢٤] ئێرانییەکانیش بە (نەستانە) ناویاندەبرد.[٢٥] بەمجۆرە نەو شارە پیرۆزە، بنکەی سەرەکیی عیسایی نەرسۆدۆکسەکانی رۆژهەلات (کڵێسای رۆژهەلات) دەبێتە مولکی سولتانی عوسمانی و بنکەی ناوەندیی دەستەلاتی ئیسلامو نێستاش یەکێکە لە شارە هەرە گەورەو ناسراوەکانی جیهان، هەرچەند مستەفا کەمال، دوای تەواوبوونی شەڕی جیهانی یەکەم و دامەزراندنی کۆماری تورکیا، شاری نەنقەرە دەکاتە پایتەخت.

داگیرکردنی کۆستانتینا لە هەندێک لایەنی سەربازیی، جیۆپۆلەتیکو ئاینییەوە لە هێرشە سەرکەوتووەکەی میسر دەچێت بۆ سەر ئیسرائیل و پەرینەوەی نهێنی هێزەکان لە کەناڵی سوێس و هەلتەکاندنی هێڵی بەرگریی بەناوبانگی بارلیف لە ١٩٧٣دا، نەو هێڵەی جوولەکە باوەڕی وەهابوو،

دوژمنی ناتوانێت تەنانەت بیریش لە گرتنی بکاتەوە![٢٦]

ئەوروپاییەکان لەو رۆژەوەی هەستیان بە مەترسیی فراوانخوازیی عوسمانیەکان کرد، هەوڵیانداوە بەهاوکاریی ئێران، پشت لە عوسمانییەکان بگرن، ئەوانیش بۆ پووچەڵکردنەوەی ئەو پلانە و بێهێزکردنی ئێرانیش کە سەردەمی صەفەویەکان وەک دوژمنێکی بەهێزو چاوەڕوان نەکراو لە ناکاوا پەیدا بوو، پێویست بوو دەورووپشتی بتەنێو رێگەی گەشەکردنو پەلهاویشتنی بۆ نەهێڵنەوە. ئەوەبوو نیوەی دووەمی سەدەی پازدەی عیسایی بە پشتیوانیی تاتار پەلاماری رووسیا، ئۆکرانیا، ئەرمەنستان، خۆرئاوای گورجستان دەدەنو بەرژەوەڵاتی ئەوروپادا بڵاودەبنەوەو رۆژئاواش دەخەنە ترس‌و لەرزەوە. لە باکووری ئەفەریقاش بەتەنها تەرابلوسی خۆرئاوا (لیبیا) نەکەوتە دەستیانو بۆ ئەوەی سوڵتان هەموو مەرجەکانی خەلیفەی موسڵمانانی تێدا بێت، پێویست بوو هەردوو شاری پیرۆزی مەککە و مەدینەش بگرێت، هەرچەند ئەو شارەیان داگیر کرد، بەڵام کلیلەکانیان بەدەست خەلیفەی عەبباسییەکانەوە بوون لە بەغدا.

لێرەدا چەند پرسیارێك پەنجە بڵند دەکەن:

١ـ ئایا سوڵتانەکانی عوسمانیی لە سەرەتای هێرش‌و پەلامارەکانیاندا، بۆچی رووبان نەکردە خۆرهەڵات‌و ولاتە موسڵمانەکان؟

٢ـ لە شەڕی چالدێراندا ١٥١٤ز.، لەشکرە سەرکەوتووەکەی عوسمانیی، بۆچی شاری تەورێزی پایتەختی صەفەویەکانی داگیرنەکرد کە لە چالدێرانەوە نەوەندە دوورنەبوو، خۆ دەیانتوانی بیگرن‌و دەوڵەتی صەفەوی بڕووخێنن‌و ئەو دوژمنە خوێنخۆرەیان لەکۆڵ ببێتەوە. ئەو کاتە نەیانکرد، چەند صاڵێك دواتر گەڕانەوەو دەستیان بەسەرداگرت. بەکتاشەکان ئەو چەپۆکە قورسەیان پێکەوت، بەو هۆیەوە بوو بە ئەنقەست تەورێزیان نەگرت یا رایەڵە سەرەکییەکانی نهێنی باوەڕەکەیان ناشکرابووکە ئاوێتەیەکە لە باوەڕەکانی عەلەوی، صۆفیزم، برایەتیی موسوڵمان و دیان .؟[٢٧]

٣ـ ئاخۆ بەوهۆیەوە بوویێت کەوەك دەڵێن شا ئیسماعیل بەکتاشی بووەو فەرماندارەکانی لەشکری یەنێچەری‌و رابەرە ئاینییەکانیلەشکر ژێربەژێر هاوکاریی هاوبیرە ئاینییەکانی خۆیان کردووەو درێژەیان بە شەڕەکە نەدابێت؟[٢٨] پێدەچێت هەر بەو جۆرەش بووبێت، چونکە سوڵتان سەلیم (یاوز ـ دڵڕەق) فەرمانی کوشتنی ژمارەیەك نەفسەرو رابەری ئاینیی لەشکرەکەی دەرکردو لە گۆڕەپانی شەڕەکەشدا کوژران.

بۆچوونێکی دیکەش دەڵێت: (سوڵتان سەلیم ئێرانی داگیر نەکرد، نەوەك پاشای میسر، غۆری پاشای هاوپەیمانی شا ئیسماعیل، پشتی لێبگرێت و بکەوێتە نێوان دوو دوژمنەوە. زۆریشی نەخایاند سوڵتان پەلاماری میسر دەدات‌و بەکاریگەریی تۆپە قورسەکانی لە شەڕێکی کورتدا کە هەتا دوانیوەڕۆی ٢٤/ ٨/ ١٥١٦ی زایینی خایاند، هەرچەند (مەمالیك) لە پێناوی شاری قاهیرەدا کوڵانەو کۆڵان‌و ماڵ بە ماڵ شەڕی ژیان‌و مردنیان دەکرد و گیان بەختکردنێکی کەم وێنەیان تۆمار کرد، بەڵام میصرییەکان دەشکێن‌و غۆری

پاشاش له شەڕەکەدا کوژراو ولاتەکەیان کەوتە بندەستی عوسمانییەکان)[٢٩] هەتا هێرشەکەی ناپۆلیۆن و داگیرکردنی میصر ١٧٩٨ـ ١٨٠١و داگیرکردنی جەزایر ١٨٣٠ـ ١٨٤٧. ناپۆلیۆن چەندین زانـاو پسپۆڕی لە جۆرەها بوارەکانی ژیاندا لەگەڵ خۆی هێنابوو، گرنگترین کاریان:

أـ هەڵکەندنی کەنالی سوێس کە رووباری نیلو دەریای سوور بەیەکتر دەگەیێنێت.

ب ـ دامەزراندنی یەکەمین چاپخانە لـە شـاری قـاهیرەو لـەو مـاوە کەمـەدا هـەتا رادەیـەک چـاوی دانیشتووانی کردەوە.

دوای کشانەوەی ناپۆلیۆن لە ژێر گوشاری هێزەکانی دەریایی بەریتانیادا، لەشکری عوسمانی دەگەڕێتـەوە میصر، بەڵام رووبەڕووی راپەڕین و بەرەنگاریکردنی دانیشتوان بوونەوە و بەسەرکردایەتی موحەمەد عـەلی پاشا هێزەکانی عوسمانی بەرەودوا دەگێڕنەوەو صـالێ ١٨٠٥ موحەمەد عـەلی دەبێتـە والی میـصرو دواتـر سەربەخۆیی و جیابوونەوەی ولاتەکەی لە ولاتی عوسمانیی راگەیانـدو هـەتا شۆڕشـەکەی تـەموزی ١٩٥٢ی نەفسەرە نازادیخوازەکان بەسـەرکردایەتی جەمال عەبدلناصـر پشتاوپشـتو کوڕاوکـوڕ فـەرمانڕەوای میـصر بوون. عەبدلناصر تەواوی بنەماڵەی پاشاکانی بە فرۆکەیەکی تایبـەتی گواسـتەوە دەرەوەی ولاّت. موحـەمـد عەلی زۆری بۆ میـصرو میـصرییەکان کـرد، لـە بـواری لەشکرو پارێزگـاریی ولاّت، خوێنـدنو فێرکـردن، پیشەسازیی، کشتوکاڵ و ئاودێریی، پرد و ڕێگاوبان، بازرگانیی و ئابووریی، چاپەمەنیی و رووناکبیریـدا، میصر و میصرییەکانی بوژاندەوە.لەلایەنی جەنگیشـەوە ١٨١٨ لەسـەر فەرمانی سوڵتان مـەحمـودی دووەم ١٨٠٨ـ ١٨٣٩ ئیبراهیمی کوڕی نارد سـەر دۆرکەی عارەبو داکیریکرد.بەسـەرکردایەتی ئیـسماعیلی کوڕە بچووکیشی ١٨٢٠ سوودان دەگرێتو ئیبراهیمیش ١٨٣١ ولاتی شام داگیردەکات و ١٨٣٢ نـەو لەشـکرەی سوڵتان دەشکێنێت هاتبوو دەست بەسـەر میصردا بگرێتەوەو بیخاتەوە ژێر فەرمانی سـوڵتان،١٩٣٩ش لـە جەنگی نسێبین ـ خۆرئاوای کوردسـتان دووبـارە بەسـەر هێزەکـانی سـوڵتاندا سـەرکەوت. سـەرکەوتنەکانی موحەمەد عەلی ترس و بێئارامیی دەخاتە دڵی سەرکردایەتیی ولاتانی بەریتانیا، رووسیا، فەڕەنسـاوە، کـە مەترسییەکی ڕاستەقینەیە بۆ بـەر بەرژەوەندییـەکانیان لە ناوچەکەدا. ولاتانی نەمسـا و پڕووسیا، ئێرانیش دژایەتیان دەکردو بەگەلەکۆمەیـەک صـالێ ١٨٤٠ ناچـاریانکرد مەرجەکانی پـەیمانی لەنـدەن مۆربکـاتو تەنها میصری بەدەستەوە مایەوە.

٤ـ سـوڵتانەکانی عوسمانیی هـەرگیزاو هـەرگیز ولاتـی میـصرییان دەسـتنەکەوتەوە کـە چـەند جارێـک لەشکریان بۆ ناردو سەرنەکەوتن لە کاتێکـدا داگیرکردنـەوەی میـصر لـە داگیرکردنـی کوسـتانتینا قورسـتر نەبوو.

٥ـ سـەردەمی جیابوونـەوەی میـصر، داود پاشـا والی بەغـدا بـوو، لەگـەڵ دەروازەی بـاڵا(بـابی عالی)ناکۆکبوو،ئایا بە هاوپەیمانییەکی چوار قۆڵیی لەگەڵ ئێران،میصرومیری سۆراندا نەیانـدەتوانیی، نـەو

سەربەخۆیی عێراق وميرمحەمەد(پاشاکۆرە)ش کەپەیوەندیی لەگەڵ عوسمانییەکانداساز نەبوو،ژێربەژێریش پەیوەندیی لەگەڵ محەمەدعەلی دامەزراندبووکە بەرەچەلەکیش کوردە، سەربەخۆیی میرنشینی سۆران رابگەیەنێت؟

ئەوڕەحمان پاشای میری بابانیش نزیکەی صاڵێك فەرمانڕەوای بێ چەندوچوونی شاری بەغدا بوو،ئەم جەمسەرانە چۆن بەرامبەر دوژمنی هاوبەش پرۆژەیەکیان ئامادە،یاهەرنەبێ بەبیردا نەهات؟ یا ئێران بەوناراستەیە هانینەدەدان کەلە ئەنجامدا عوسمانییەکانی لەو قۆناغەوە زۆرکزو لاوازەکرد؟

کارل ماركس چاکسازییەکانی موحەمەد عەلی میصر بەرز دەنرخێنێت و وەها وێنای دەکات کە تاکە کەسە دەتوانێت (سەرێکی راستەقینە) بخاتە جێگەی (سەروپێچی مەراسیمە قەشەنگەکان ــ تورکیای عوسمانی)،بەدڵنیاییشەوە دەڵێت میصر لەژێر سایەی موحەمەد عەلیدا، تاقە هەرێمی دەوڵەتی عوسمانییە کە(توانای ژیانی هەیە).

(محەمەد عەلی لە رووبەڕووبوونەوەی چەکداریی راستەوخۆ دەترسا لەگەڵ بەریتانیاداو هەوڵی دەدا کێشەکان بەناشتی چارەسەربکەن،بۆئەومەبەستەش لە سالاّنی سییەکانی سەدەی هەژدەداپەنا دەباتە بەرسازش(دەستبەرداری چەند ناوچەیەك دەبێت بۆ تورکیا لەبەرامبەرنەوەدا تورکیاش سەربەخۆیی میصر و ولاّتانی دەوروپشتی بسەلمێنێت.محەمەدعەلی دەستی ناشتی ودۆستایەتی بۆ بەریتانیاش درێژکردبەلاّم بالمرستۆن رۆژی۱۸۳۸/۷/۷وەلاّمێکی دوژمنکارانەی بۆنارددەوە: نەکەر لەهەوڵی سەربەخۆییدایت نەوە بڕیاری لەناوبردنی خۆت و بنەماڵەکەت دەدەیت)بەلاّم بالمرستۆن بۆبەو شێوە تووندوتیژە وەلاّمیدایەوە؟ جێگری یەکەمی وەزیری دەرەوەی بەریتانیا لە سالاّنی پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا،ئەنتۆنی تۆتنگ کە پرۆتستۆی هێرشە سێفۆڵییەکەی بەریتانیاو فەرەنسا و ئیسرائیل بۆ سەر میصر دەکات و دەستی لە پۆستەکەشی کێشایەوە،دەڵێت: بالمرستۆن کومانی دەکرد محەمەد عەلی پەیمانێکی نهێنی لەگەڵ رووسیادا گرێدابێت، گومانەکەش لەو گفتوگۆو تاوتوێکردنەوەد سەرچاوەی گرتبوو کە محەمەدعەلی وژەنەڕاڵ مۆراییڤ لە کانوونی دووەمی۱۸۳۸داکردبوویان لەبارەی داواکارییەکەی کایزەری رووسیا نیکۆلاّی یەکەم لەمحەمەد عەلی کە جەنگ لەگەڵ تورکیادا بوەستێنێت .

هێزەکانی میصر بەسەرکردایەتی ئیبراهیمی کوڕی موحەمەد عەلی ٢٤ /٦ /١٨٣٩عوسمانییەکانی لە نسێبین تێکشکاند،هێزە دەریاوانییەکانی تورك چوونەپاڵ محەمەد عەلی، بەلاّم نەو لەکاردانەوەی زلهێزەکان دەترسا. بڕوانە کتێبی (سیاستان أزاءه ألعالم ألعربی) تألیف بونداریفسکی،ترجمە خیری ألصامن، دارألتقدم ١٩٧٥ألاتحاد ألسوفیتی،لاپەرە١١ـ١٣

سولتان لە داود پاشای والی بەغدا بەبیانوو بوو،دەسەلاّتێکی تەواو دەدات بە نوێنەرێك ودەینێرێت بەهەر شێوەیەك بێت لەناوی بەرێت، بەلاّم داود وریابوو، بەرلەوەی نوێنەرەکە بیکاتە شێو (نانی نێوارە)

ئەم ئەوەکاتە نیوەڕۆژە (نانی نیوەڕۆ). هەرچەندە داود،نوێنەرەکەی بە پیلانێکی تۆکمە تیرۆرکرد، بەڵام هەر بەسەریدا ساغ بووەوە. دەتوانم بڵێم گەر وانەبوایە، والی بەغدا لەگەڵ میری سۆران یا پاشای بابان لەسەر نامانجی هاوبەش پێکدەهاتن و داودیش عێراقی وەک میسر لەژێر فەرمانڕەوایی سوڵتان دەردەهێناو ڕێڕەوی میژووی عێراق و کێشەی کوردیش بە ناڕاستەیەکی جیاوازدا دەڕۆیشت. مەخابن رابەرانی نەو سێکوچکەیە، هەر سێکیان بە ناکامی سەریان نایەوە.

سوڵتان، عەلی ڕەزا پاشا هەڵدەبژێرێت بۆ گرتنی بەغداو لە ناوبردنی داود پاشا. ئەمجارەیان داود بەرگریی بۆ نەکرا، بە ناچاری خۆی دەدات بە دەست عەلی ڕەزاوە و کۆتایی بە سەردەمی فەرمانڕەوایی (مەمالیك) دێت کە لە ساڵی ١٧٤٩زاینیەوە ماوەی ٨٠ ساڵ بوو فەرمانڕەوایی ویلایەتی بەغدایان دەکرد. مەمالیکەکان خەڵکی قەفقاسیا و دەورو پشتەکەی بوون وەك: جۆرجیا، ولاتی چەرکەس، داغستان، ئەبازە، لاز، لە بازاڕەکانی تفلیس کە کڕین و فرۆشتنی مرۆڤی بەگەرمیی تێدا دەکرا، بە منداڵی بە عوسمانییەکان فرۆشرابوونو هەروەك یەنێچەرەکان (الانکشاریە) لە قوتابخانەی تایبەتدا دەخرانە بەرخوێندن و پەروەردەکردن.عەلی ڕەزا یەکێك بوو لەوانە، بە ڕەگەز ئێرانی و بە ناینزا شیعە بوو، لەگەڵ کوردا (میرانی بابانو سۆران) زۆر تووندوتیژ بوو، چونکە پەیڕەوی ئاینزای سوننەیان دەکرد، بەڵام لەگەڵ عارەبدا وەك هۆزەکانی

خەزاعیل لێبوردە و نەرم بوو، چونکە شیعە بوون. مامۆستا عەلی وەردی دەڵێت: نەو هاوردانە زۆربەیان (کۆم فش) دەکران.

شاری بەغداو دۆڵی نێوان دو ڕووبارەکە لە میژوودا

شای ئێرانیەکان، کۆرشی بزورگ (مەزن)ساڵی٥٣٩پز.شاری بابل داگیردەکات کە پێتەختی ئەکەدەکان بوو،وێرانیشی دەکات.دانیشتوانەکەش کە بەڕەگەز کلدانین لەگەڵ پاشماوەی ئاشوریەکاندا کە خاوەنی دەوڵەتی ئاشووری بوون و پایتەختەکەیان (نەینەوا)بوو، هەرگیز هەڵنەستانەوە وخۆیان نەگرتەوەو ئێستاوەك کەمینەیەکی نەتەوەیی لە هەندێك ناوچەی کوردستانی باشوور دەژین و بە عیسایی (دیان) یابەکلدو ئاشوور ناودەبرێن.

ولاتی میسۆپۆتامیا، ولاتی نێوان دوو ڕووبارەکە (عێراق) کە مەڵبەندێکی مرۆڤی کۆنو لانکەی یەکێك لە شارستانێتییە ناسراوەکانی مرۆڤایەتییەو لە ٧٥٠ــ ١٢٥٨ زاینیش پێتەختی دەوڵەتی ئیسلامیی عەببباسی و شانۆی ڕووداوە دانسقەکانی چیرۆکەکانی هەزارو یەك شەوەیە.لە لایەنی ئاینیشەوە شارە پیرۆزەکانی: نەجەف، کەربەلا، کازیمەین، سامەڕاو مەزارگەی ئیمام عەلی و حسەین و عەببباس و شێخ عەبدلقادری گەیلانی و ئیمام ئەبوحەنیفەیە و هەریەك لە عوسمانی و صەفەوی بە نەنگیی وشوورەیی دەزانی بەغدا لە ژێر دەسەڵاتیدا نەبێت.. نێتر بەغدای کۆڵۆن لە نێوان نەو دوو زلهێزەو چەندین داگیرکاریی

مەهوڕی دیکەدا دەستاودەستی دەکرد،بۆنموونە دوای هێرشەکەی هۆلاکۆ ١٢٥٨ز.ولأت ژیانو پێشکەوتنی تێدا نەماو چەند جارێکیش شیعەکانی نەو ولأتە بە دەستی عوسمانییەکانو سوننەکانیش بە دەستی نێرانییەکان بەر شالأوی ڕەشەکوژیی و قەلأچۆکردن دەکەوتنو تەنانەت دەستی تاوان دەگەیشتە مردووەکانیش،مەزارگە پیرۆزەکان وێران دەکرانو هەر بەتالأنکردنیش دەستیان هەلنەدەگرت.لەشکری چەکدارە سعوودیەکانی سەربە(إخوان) یش زۆر هەولیاندا(پلێت)ە تالنوونپۆشەکانی مەزارگەکانی نەجەف و کەربەلا دامالن،کە نەو کارەیان بۆنەکرا،سوکایەتیی زۆر وبێشەرمانەیان لەگەل مردووەکاندا کرد .

عێراق بەگشتی و بەغدا بەتایبەتیی، دەگمەن ناشتیی‌و ناراممیان بە خۆیانەوە بینیووە، هەر فریای نەوە کەوتوون داگیرکارێك پالْ پێوەنێنو بەپیر داگیرکارێکی نوێوە بچنو پێشوازیی گەرمی لێبکەنو شاعیرەکانیش شیعری دوورودرێژ لە چاکەو مەردایەتیو بەخشندەییاندا بهۆننەوە. خەلکە سادەکەش وەنەبێت لە شاعیرەکان جیاواز بووبن، نەوان هەر کە هەستیان کردووە داگیرکارەکەیان لە شەڕدا ژێردەکەوێت وهەلدێت، دەستوبرد لە دواوە پەلاماری دەدەنو بنکە و بارەگا و باروبارخانەی تالأن دەکەن. زۆرجاریش رووی داوە جلو بەرگیان بە بەری نافرەتانیشەوە نەهێشتووە! (تەپڵی نابوتی)یان بۆ ژێرکەوتوو لێداوە، ئینجا گەڕاونەتەوەو خۆشیو شادومانی خۆیان بۆ لایەنە سەرکەوتووەکە دەربڕیووە، کە نەویش هەر داگیرکارەو مەڕیان لەبەر پێی سەرکردەکاندا سەربڕیووە.. ئەم سیناریۆیە بە درێژایی میژووی نەم ولأتەو نەمڕۆشی لەگەلدا بێت، هەر (چەند بارە) دەبێتەوە؟

نێران هەزار صالێك فەرمانڕەوایی میسۆپۆتامیا دەکەن و لە ٦٠٠ز. بە دووا بەشی باکووری دورگەی عارەبیش دەگرن و لە ژێردەستیاندا دەمێنێتەوە هەتا هێرشەکەی لەشکری نیسلام بە سەرکردایەتی سەعدی کوڕی نەبی وەقاص و شەڕە بەنێوبانگەکەی قادسییەی صالێ ٦٣٧ زایینی و گرتنی (تیسفون - مەدائن)ی پێتەختی ساسانییەکانو رزگارکردنی بەغداو دۆڵی دوو روویارەکە لەدەست نێران.

لە سەدەی١١ی زایناوو لە صالێ ٤٩٦- ٥٧٢ك. بەغداد دەکەوێتە ژێر دەستی سەلجوقییەکانەوەو صالێ ٩٤٥ز، دەکەوێتە ژێر چەپۆکی بووەیهیەکانەوەو خەلیفە (عضد الدولة و المستكفى بالله) وتاری نوێژی هەینیان بە ناوەوە دەخوێنرایەوە.[٣١]

صالێ ١٥٠٨ز. نێرانییەکان لە سەردەمی فەرمانڕەوایی شا نیسماعیلی صەفەویدا دیسان پەلاماری بەغدا دەدەنو دەیخەنە ژێر فەرمانی خۆیانو دوای ٢٦ صالْ سولتان سلێمانی قانوونی لە صالێ ١٥٣٤ زاینیدا لە نێرانییەکانی دەستێنێتەوەو گۆڕەکەی نیمام نەبوحەنیفەش نوژەن دەکاتەوە، نێرانییەکان هەلیاندابووەوە.

شا عەببباسی صەفەوی زۆر لە دلێ گران بوو، عوسمانییە سوننەکان فەرمانڕەوایی بەغدا دەکەن و شارە پیرۆزەکانی شیعە لە ژێر چاودێری دوژمندایە، بەلأم نەیدەتوانی لە دوو بەرەدا بجەنگێ دژی عوسمانییەکان و

نۆزبەکە یاخییەکانیش.بەوهۆیەوە ناچاربوو لە صالّی ۱۵۹۰ز. لەگەلّ عوسمانییەکان ڕێکەوتبێت، دەست لە نازەربایجان و جۆرجیا و بەشێك لە لوڕستان هەلّدەگرێتو دەستی ناوەلاّ دەبێت بۆ لێدانی نۆزبەك‌و صالّی ۱۵۹۷ز. شکستێکی گەورەی بەسەردا هێنان‌و ئینجا دەکەوێتە بیری (ڕزگارکردنی) بەغدا. نەوەبوو دوای سێ مانگ نابلۆقەدان،صالّی ۱۶۰۲ز.دەیخاتەوە ژێر فەرمانڕەوایی ئێران، بەلاّم سولّتان مورادی عوسمانی صالّی ۱۶۳۸ز. دوای قەلاّچۆکردنی ۵۰,۰۰۰ پەنجا هەزار سەربازی ئێرانیی لەو شارەدا، نەویش بەغدای (ڕزگارکرد)!کوردیش لەم داگیرکردن‌و ڕزگارکردنانەی بەغدا بێبەش نەبوو، نەوڕەحمان پاشای بابان لە ۱۸۰۷ز. نزیکەی صالّێك دەستی بەسەردا شارەکەداگرت.

بەغدای کاول‌و وێران‌و دانیشتوانێکی برسی و بریندار بەخۆیان‌و هەموو نەو گەلانەی ناوچەکە و بەتایبەتیش کورد بەشداریی نەم زنجیرەی (بگرە‌و بەردە)یەیان دەکرد‌و دەبوونە سوتەمەنیی و قوربانیانی ململانێی نارەزووە شێتەکانی شا و سولّتانەکان و بەجۆرە شانیان دایەبەر هەتا صالّی ۱۹۱٤ز. بەتەواوەتی دەکەوێتە بندەستی تورك یا تورکە عوسمانییەکان، بەلاّم زۆرینەبرد صالّی ۱۹۱۷ز لە گەرمەی شەڕی یەکەمی جیهاندا بەریتانییەکان بەسەرکردایەتی ژەنەڕاڵ مۆد تورکیان دەڕەپڕاند، هەرچەندە دەنگی نارەزایی‌ش لە پەرلەمانی بەریتانیا بەرز بووەوە کە داگیرکردنی بەغدا نەو قوربانییە زۆرەی نەدەهێنا پێشکەشمانکرد،بریا هەر بەلایدا نەچووبنایە.

دواهەمین ئەلقەی زنجیرەکەش نەمەریکاییەکان سالّی۲۰۰۳لە سەردەمی (جۆرج بۆش)دا بەناسانی داگیریانکردو دەستەلاّتە ۳۷ صالّییەکەی (بەعس ـ صەدام) یان سەرنگون کرد.

دەست بەسەرداگرتنی ولاّتانی بالّکان هێزو تینێکی زۆری بە عوسمانییەکان دەبەخشی لە ڕووی قولاّیی ستراتیژی و هێزی سەربازیی و داهاتەوە. زۆلّەکانیان بەنابەدلّی دەکرانە سەربازو ڕەوانەی بەرەکانی شەڕ دەکران، خێرو بێری ولاّتیشیان بە تالاّن دەبرا.

نەم فاکتەرانە شادەماری هێزش‌و داگیرکارییەکان و بەردەوامی و مانەوەی نیمپراتۆرییە گەندەڵ و داڕزیوەکەی تورکیش بوو، نەو سەردەمە شمشێرەکانیان کول بووبوون و دەستی داگیرکردنیان کورت بوو، سولّتانەکان بیریان لەوە دەکردەوە نەوەی هەیە لە دەستیان دەرنەچێت‌و لە قاوغە بۆگەنەکەی خۆیاندا بێننەوە‌و پاریزگاریی بکەن. ڕوبەری ولاّتە داگیرکراوەکان چەند فراوانتر بووایە، نەوەندەش یا بەو پێیەش داهاتەکانی باج و سەرانە پتر دەبوون‌و بەروبومە کشتوکاڵییەکانیش بەتایبەتی گەنم، جۆ، نیسك و ماش پتر دەبوون، کە لەگەلّ مەڕومالاّتدا بە ناوی پیتاك بۆ شەڕی پیرۆزو پشتگیری لەشکری موسولّمانانەوە دەستی بەسەردا دەگیراو نیوەی دەچووە سایلۆکانی سوپاوەو نیوەشی لە بازاڕدا دەفرۆشرایەوە بە خاوەنەکانی‌و پارەکەی دەچووە گیرفانی لێپرسراوانی دەولّەت و بازرگانە مشەخۆرەکانەوە.

تورکەکان بۆ پەلاماردانی نەورووپای کریستیان (دیان) و ئێرانی شیعەو بەتایبەت صەفەویەکان، نایینی

پەرۆزی ئیسلامیان کردە چەکێکی کاریگەر دژی دوژمنەکانیانو کەڵکایەتیی و خۆسەپاندن بەسەر دەورو پشتە نزیك و دوورەکانیاندا.

هەستی ئایینیی، ئەك هەر زاڵ بوو، سەررێژ بوو! گوێڕایەڵێکردنی فەرمانەکانو گوێڕایەڵیی بێچەندوچوونی رابەری موسوڵمانانی جیهان (سوڵتان) کە دواتر بوو بە میری موسوڵمانان (أمیر المؤمنین) گەلانی نەخوێندەوارو سادەو خۆشباوەڕی موسوڵمانانی بەجۆرێك خستبووە ژێر بار وەك رانەمەڕ پێش خۆیاندەن بۆ مردن بەناوی شەڕی پیرۆز دژی گاوران (کافران)دە بیانکەنە سوتەمەنییەکی هەرزانو قوربانیانی بێ گۆڕو بێ ناونیشان هەمانکات بەناوی پاکتاوکردنی گومڕاو لادەرەکان(رافزی)ش لە پەلامارداندو ململانێی سوننەو شیعەدا دژی نێران بە کوشتیان دەدان.

فەرمانڕەوایانی نێرانیش ـ شیعە، بۆ بەرپەرچدانەوەی بەرنامەی تورك، نەوانیش بەرنامەی برایەتی موسوڵمانوکریستیانوپلانی کۆنگرەی زانایانی ئاینیی هەردوو ئاینزای شیعە و سوننەیان پیادە دەکردو لە سەردەمی شا عەباسی صەفەویدا هەوڵەکانیان بەردەگرێت.

نادر شا جێگە دەستی بە نەخامەکانی هەردوو بەرنامەکەوە ناشکرایەو لەوەش زەقتر نۆژەنکردنەوەو رووپۆشکردنەوەی(زێڕپۆشکردنی) درگاو گوومەزو منارەکانی شوێنە پیرۆزەکانی عێراق هەر بە پێشنیازو دەست پێشخەریی و پشتگیریی نەو نەخامدران.

سوڵتان چەند وڵاتێکی ئەوروپا دەبەخشێت

عوسمانییەکان لەگەڵ نێرانییەکان، رۆمی خۆرهەڵات (بێزنتە)، رۆمی خۆرئاوا، کریك (یۆنان)، سڵاڤەکان (بولگار، صرب، کروات)، کەڵە سەدەی حەوتەمی زاینەوە لە دۆرگەی باڵکان دەژیان بەراورد ناکرێت، نە لە رووی میژوویی و نەژادەوە، نە لە رووی کولتوور و شارستانێتییەوە، نە لە رووی هاتنو نیشتەجێبوونیان لەو خاکەدا کە بە وڵاتی تورکی دەزانن (تورکیای نێستا) و بەشێکە لە نیشتیمانی دایك (تۆرانی گەورە) وەك خۆیان (وڕێنەی دەمی لەرزوتا) ناسا دەبزرکێنن. هەر بۆ نموونە کاتێك نێران لە هەموو رووبەکەوە دەوڵەتێکی مەزن بوو، یۆنانی داگیر کردو نەسینای سوتاند، تورك دەوارنشین و پیشەیان دزی و جەردەیی و رێگریی و راوو روت و تاڵانکاریی بووە لە دەریا و وشکانیداو هەر نەو پیشەیەشیان دەزانی. دوای مردنی نەرتەغۆل و هاتنی عوسمانی کۆڕی و مردنی تەیموور و رووخانی دەوڵەتی سەلجوقی لە سەدەی سیازدەی زایندا جێگە پێی خۆیان کردەوە و دەست بەسەر ناوچەکەدا دەگرن و نێزیکەی ٨٠٠ هەشت صەد صاڵێك فەرمانڕەوا بوون و رەوڕەوەی پێشکەوتنیان لە تەواوی ناوچەکەدا وەستان، ناخۆ لە رووی شارستانێتییەوە چییان بۆ مرۆڤایەتی بەجێهێشت؟ ناخۆ بە چرای رۆژ گەرچەك بگەڕێین لە مزگەوتو منارە قووچە نووك تیژەکان بەولاوە، چ هونەرو وێژەو داهێنانێکی زانستییان خستە سەر خەرمانی زانستو پێشکەوتن؟ ناخۆ لە جەور و ستەم و خوێنڕشتن و خۆسەپاندن و چەوساندنەوە و دادۆشینی مرۆڤو زەوتکردنی

سەربەستییەکانی تاك و کۆمەڵ خۆپەسەندیی و خۆپەرستیی و سووك تێڕوانینی بەرامبەرەکانیان بەوڵاوە بە چیدا دەناسرێنەوە. جۆری بیرکردنەوەو خۆبەزلزانینی تورك و سوڵتانەکانی عوسمانیش زۆر لە یەکتر دەچن و نەوەندە سەیرو سەمەرەیە، هەر بۆ پێکەنین چاکە، بەڵام پێکەنینێکی پڕمانا. (صالی۱۸٦۷ز. ناپۆلیۆن قەڕاڵی فەڕەنسا، نامەیەکی زۆر جوان و شیرین دەنووسێت بۆ عەبدولعەزیزی سوڵتانی عوسمانی، بانگهێشتی دەکات بۆ بینینی پێشەنگای نێودەوڵەتی پاریس، بەڵام سوڵتان ئەم ڕێزلێنانەی بە سووکایەتیی ژمارد.بۆ شانوشەوکەتی سوڵتانی موسوڵمانان،گوایە ئەو چۆن پێی پێدۆزی دەنێتە سەر خاکێك کە موڵکی خۆی نەبێت. جگە لەوەش نەو کە سێبەری یەزدانە لەسەر زەوی، چۆن دەکرێت شانبەشانی قەڕاڵ و پاشاکان بوەستێت؟

ڕابەری گشتیی ئاینیی سەرزەمینەکانی عوسمانی (شێخ الاسلام) فتوا دەدات: سوڵتان پێی پێدۆزی بنێتە سەر هەر خاکێك دەبێتە موڵکی خۆی و دەتوانێت بە ئارەزووی خۆی پێشکەشی هەر کەسێکی دەکات بیکات! سوڵتان ئەمەی بەدڵ بوو، بڕیاریدا بچێت. کە گەڕایەوە (فەرموویان): هەموو نەو وڵاتانەی چووم بووەتە موڵکی تایبەتی خۆم، بەڵام پێویستمان پێیان نییە، فەرەنسام پێشکەش بە ناپۆلیۆن کردو بەریتانیاشم بەخشی بە شاژن جۆلینا!! هەروەها دەفەرموێت: پاشاکان خزمەتکاری گەلەکانیانن، بەڵام ئێمە سەردارو سەروەرین. سەرۆك وەزیران ناچار دەبێت بڵێت: قوربان، بەداخەوە! بەڵام بەوەی چاکە جگە لە من کەسێك گوێی لەم فەرمایشتەتان نەبوو.)[۳۲]

زۆربەی هەرە زۆری پەلامار و لەشکرکێشییەکانی، کە عوسمانییەکان دەیانکردە سەر دوژمنەکانیان و چ نەوانەش کە دوژمنان دەیانکردە سەریان لە بەرژەوەندی عوسمانییەکان کەوتنەوە، نەورووپای مەسیحی بەو هەموو لەشکر و سامانە زۆرەو پێشکەوتنە کولتووریی و شارستانێتی و نابووری و پیشەسازیی و زانستی و سەربازییەوە پشتگیری پاپای ڕۆماشی لەکەڵدا بوو، نەو سەرکەوتنانەی عوسمانییەکانیان دەستگیر نەبوو، بەڵکو صالی ۱۵۲۹ز. خەریکبوو وڵاتی نەمسا لە دەست دەرچێت. بەڵام وەك هەموو زهێزەکانی مێژوو، گلۆڵەیان کەوتە لێژیو ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەیەم وەك دیوارێکی ڕزیوو بنکۆڵکراو دەهاتە بەرچاوی نەورووپا بە سووکە پاڵێك دەڕمێت، بەڵام لە سەرنەنجامەکانی دوای نەو هەرەسە دەسڵەمینەوە کە ناڕامیو ناسایشی ناوچەکەی بە شێوەیەك دەشێواند، هێورکردنەوەو کۆنترۆڵکردنی زۆر دژواربێت.

عوسمانییەکان سەری خۆیان خوارد، سەری چەندین دەسەڵاتی بەهێزیشیان خوارد، بەتایبەتی دەوڵەتی نیسلامی ـ عارەب، بێزنتەو هەردوو گەلی نەرمەنو کوردیش. عوسمانیەکان لە چاو عەرەبەکانی نیوە دوورگەی عارەبدا، نوێ موسڵمان بوون، لە چاو نەو گەلانەشدا کە زۆر لە مێژبوو لە ناوچەکەدا دەژیان و نیشتمانی باووباپیرانیان بوو، عوسمانییەکان نامۆ بوون. کە هاتیشن وەك شەپۆلێکی کوللەو پەتای مەرگ هاتن، وەك هێرشە خوێناوییەکانی جەنگیز. تەیوور، هۆلاکۆ یا لەشکری جەردەیی و تاڵانکردن کە چاویان

به پێشکەوتنی گەلاندا هەڵنەدەهات.

عوسمانییەکان دەمێك بوو هەستیانکردبوو دەستەڵاتە فراوانەکەیان لە سێ کیشوەردا کۆڵەکەیەکی پتەوی گەرەکە، سوڵتان بکاتە خەلیفەو میری موسڵمانانی جیهانو رابەری شەرعی کە پێوست بوو چەند مەرجێکی بنەڕەتی تێدابێت وەك:

١ـ دەستەڵاتی بگاتە هەموو لایەکی خاکی مسوڵمانان.

٢ـ کلیلەکانی هەردوو شاری پیرۆزی مەککەو مەدینەی بەدەستەوە بێت.

٣ـ وەچەی قورەیشییەکان بێت.

صاڵی ١٥١٦ز. کە سوڵتان سەلیم یاوز (دڵڕەق)، غۆری پاشای میسرییەکانی شکاندو شاری قاهیرەی داگیرکرد، دواهەمین خەلیفەی عەباسییەکان موحەمەد متەوەکیل (محمد المتوکل علی الله) کە لەوێ گیرسابوونەوە، دەچێتە خزمەت سوڵتانو دەست لە مافی خۆی هەڵدەگرێتو سێ میراتی هەرە پیرۆزی پەیامبەریش شمشێر و ناڵاو بەرمالەکەی دەخاتە بەردەست سوڵتان. نیمام نەبوحەنیفەش فەتوایەکی دەرکرد، دەڵێت: مەرج نییە خەلیفەی مسوڵمانان وەچەی قورەیشییەکان بێت. بەمجۆرە سوڵتانی عوسمانی بە (شەرعی) دەبێتە خەلیفەی پەیامبەرو میری مسوڵمانانو لە هەرهەموو ووڵاتانی موسڵماناندا لە نوێژی رۆژانی هەینیدا وتاری بە ناوەوە دەخوێنرایەوەو موسڵمانان رووبیانەکردە یەزدانو دەپارانەوە میری مسوڵمانان تەمەندرێژو سەرکەوتوو بێتو پارێزگاریی بکە بۆ سەربەرزیی نایتو سەرکەوتنی هەق بەسەر ناهەقدا.[٣٣] مامۆستا (ساطع الحصری) دەڵێت: دەست هەڵگرتنی (محمد المتوکل) لە میراتییەکانی پەیامبەر دوورن لە راستیو بۆ چاووڕاوکردن لە موسوڵمانان هەڵبەستراون.ئەمە چ چاووڕاوو لە خشتەبردنێکە.لە گەلانی موسوڵمانی سادەو ساکار و خۆشباوەڕ دەکرێت لە ژێر پەردەی نایتی پیرۆزی ئیسلامو شەڕی (کافران)دا، رۆژانە هەزارەها مرۆڤ دەکرێنە قوربانییو راپێچی شەڕ ناهەموارەکان و خواست و ناواتە گلاوەکانی سوڵتان دەکرێنو وەك پووشو پەڵاش ئاگری شەڕەکانیان پێ خۆش دەکەن.لەشەڕی یەکەمی جیهاندا، سوڵتان موحەمەد رەشاد دەچێتە پاڵ ئەڵمانیاو نەمسا دژی ڕووسیا، بەریتانیا و فەڕەنسا و ئیتالیای (کافر)و بانگەوازی شەڕی پیرۆز بڵاودەکاتەوە، هەرچەندە هەردوولا عیسایی بوون.

سوڵتان مەحموودی دووەم دەیوت نایتو شمشێر لە یەکتری جیانابنەوە، بەڵام خودی خۆی پەیڕەوی نایتەکەی نەدەکرد کە بە شانازییەوە بانگەشەی بۆ دەکرد، بەڵکو سوڵتان و مەی (شەراب) لە یەکتری جیا نەدەبوونەوە، بۆیە بە جۆرێك سەری کردبووە مەی نۆشین لە ١٨٣٩/٧/١ زایندا، مەی (شەراب) دەیکوژێت. سوڵتانێکی عوسمانی نییە، جگە لە هاوسەرەکانی، ٤٠٠ چوارسەد کەنیزەك کەمتر لە حەرەم سەراکەیدا بووبێت لەگەڵ سەدان پیاوی خەسێنراو؟ کەچی عەبدلحەمید کە دواتر بووە سوڵتان عەبدلحەمید

۱۸۷٦/۸/۳۰ـ ۱۹۰۹ بەرهەمی داوێن پیسیی چێشتکارێکی کۆشکو یەکێك لە کەنزیکەکانی کۆشك بوو، نەك کوڕی عەبدلەجیدی (باوکی).زۆر لە مێژوونووسانیش دەڵێن هەر بەوهۆیەوە بوو رقی لە ئەرمەنەکان دەبووەوە قەڵاچۆی دەکردن. شایەنی وەبیرهێنانەوەیە قەلاچۆکردنی ئەرمەنەکان هەر لە صالّی ۱۸۷٦وە هەتا ۱۹۱۸ی زایینی خایاند.[۳٤]

ئەو دووفاقییەی باسمانکرد، کولتوورێکە لە عوسمانیەکانەوە ماوەتەوە بۆ سەرانی تورك کە بەردەوام سیاسەتی (بانێکەودوو هەوا)پەیرەو دەکەن،گەلێکی موسوڵمانی ناسیاین، کەچی شانازی بەوەوە دەکەن ئەوروپایی بن. یاسای بنەڕەتی کۆماری تورکیا لەسەر بنچینەی عەلمانییەت دامەزراوە، کەچی نەود دووجارە، دوو حیزبی ئیسلامی جڵەوی کار دەگرنە دەست. ئێستا پارتی دادوپەرەپێدان فەرمانڕەوای وڵاتێکی دیموکراتە لە سەدەی بیستو یەکدا کەچی پەرلەمانتارانی کورد ناشێت لە پەرلەماندا بە کوردی بدوێن یا ناوی کوردستان بهێنن، نەگینا وەك لەیلا زانا لە زیندانداد تونند دەکرێن. خافێر سۆلانا، لەو رووەوە زۆر جوانی وتووە: چۆن بێر لە وەرگرتنی وڵاتێکی وەك تورکیا بکەینەوە لە بازاڕی ئەوروپای هاویەشدا کە هێشتا سزای لە سێدارەدان لە یاسا بنەڕەتییەکەیدا بێت. سەرکردەی ئەوروپاش هەیە دەڵێت مەگەر بەخەیاڵو سەرمەستی تلیاك کێشان بێر لە وەرگرتنی تورکیا بکرێتەوە، سارکۆزی سەرۆکی فەرەنساش دژی وەرگرتنی تورکیایە.

ئاخۆ زنجیرەی نەپساوەی جەنگەکانی داگیرکردنی وڵاتانو ژێرچەپۆککردنی گەلان کە هەر لە سەدەی یازدەی زاینەوە هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای بیست درێژەیان هەبووە جگە لە تەنها دە صالّی دوای هێرشەکەی تەیموری لەنگ ۱٤۰۲ـ ۱٤۱۲ز، ناشی نەو شەڕانە چەندین جۆگەو رووباری خوێنی دەویست کە هەر بگەڕێت، ئاخۆ ئاینی ئیسلام جەختی لەسەر نەود نەکردەوە کە مرۆڤ تەنها ملکەچی یەزدانە، نەك مرۆڤە زۆردارەکان؟ ئایا ئاینەکانو بەتایبەتیش ئاینی پیرۆزی ئیسلام پەیامی ناشتی و برایەتی و نازادی و سەربەرزی مرۆڤە یا لە ژێر نەو پەردەیەدا مرۆڤ دەبێتە قوربانی هەواو هەوەسی خوێنڕێژێك، شێتێك، کەرێك، شەلێك، یا کوێرێك. بەراستی مرۆڤ شایەنی بەزەییە.

سەرەتاکانی هەرەسی دەوڵەتی عوسمانی

پێگەی دەستەڵاتی عوسمانی ـ تورك، هەر لە سەرەتاوە لەسەر بناغەی دەمارگیریی ئاینی ئیسلامو دوای پەیدابوونی صەفەویەکانیش لەسەر رێبازی ئایزای سوننە دامەزراو ئامانجەکانیان لە ژێر نەو پەردەیەدا حەشاردابوو، نەگینا کە هاتنە ناوچەکەود سەر بە جۆرەها ئاینو ئایزابوون، دوور لە ئیسلامو هەتا سەردەمی ئەرتەغوڵیش کەسێکیان تێدا نەبوو بەناوێکی ئیسلامییەوە ناونرابێت، یەکەمین مرۆڤیان کە ناوێکی موسڵمانانەی لێنرابێت عوسمانی کوڕی ئەرتەغوڵ بوو کە دەوڵەتەکەشی بەناوی ئەوەوە ناسرا.

ئەوەی راستیی بێت عوسمانییەکان بارودۆخی ناوچەکەیان ژیرانە هەڵسەنگاندبوو، بەرژەوەندی خۆیان لەوە

یەکیەوە هاوکاریی سەلجوقیەکان بکەن دژی رۆمە بیزنتەکان. هەرنەوەندەش لە سەدەی ۱۳زایندا سەلجوقەکان رووخان، عوسمانییەکان دەبنە میراتگریانو بایان دایەوە بەلای بیزنتەکانداو هاوکاریان دەکردن دژی بولگارستان.

سەدەی ۱۲ز. بەدواوە، رۆژهەلاتی نیزیك لە ژێر فەرمانڕەوایی پێنج هێزی کەورەدا بوون، دەولەتی ئیسلام، نیران، بیزنتە، بولگارستانو هەنگارستان، کە لەنێوان خۆیاندا خەریکی شەڕو ململانێی خوێناوی بوون لە پێناو فراوانکردنی دەسەلاتو چەسپاندنیدا. بولگارستان بەهێزترین دەولەتی دوورگەی بالکان بوو کە هۆزە سلاڤەکان لە سەدەی حەوتەمی زایینەوە تێیدا نیشتەجێبوون بەلام ناکۆکیی نێوان میرەکانو هێرشو شالاوی دوژمنانی دەرەکیی و ناوەکیی، ولاتی بولگارستان هەلدەوەشێتو بەسەر سێ دەولەتی نوێدا دابەشدەبێت، بولگارستان، صربستان و هەنگارستان، صربەکان بەربەرەکانێی بولگارەکانو عوسمانەکانیشییان دەکرد، بەجۆرێکیش مرخیان لە لاشەی لاوازو بێهێزی بولگارەکان خۆشکردبوو، گەرەکیان بوو هەر بەزیندوویی قوتیبدەن.

عوسمانییەکانیش بەداب‌ونەریتو کولتووری دواکەوتەی خێلەکیی و دەمارگرژیی نایانەوە توانییان حەوت صەد صالێك پەردەیەکی ڕەشی خوێناوی بەسەر ناوچەکەدابدەن و ڕەوڕەوەی پێشکەوتن بوەستێنن‌و هەتا سەدەی ۱۸ز. لە هەردوو لایەنی رامیاریی‌و سەربازییەوە گردو لە هەموان ببەنەوە،بەتایبەتیش کە ئەوروپا هێشتا چەند میرنشینێکی بچووك بوو بەدەست کوڕەکانی شارلمانەوە کە هەندێکیان ئەوەندە بەرتەسك بوون، دانیشتوان بە گالتەولاقەرتییەوە دەیانوت فەرمانڕەوا کە پالدەکەوێت سەری لە مولکی خۆیدایەو قاچەکانی لە مولکی دراوسێکەیدا. دواتر سێ ولاتی گەورە لەو میرنشینانە پێکهات کە یەکێکیان دەولەتی پرووسیا (ئەلەمانیا) بوو، بەهەولو کۆششی بسمارك صالی ۱۸۷۱ز. بە سەرۆکایەتی ولیم (ڤیلهیلم)ی دووەم دامەزارا. ئەخشەی رامیاریی ئەوروپا هەتا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە،صالی ۱۸۵۰ز. ئەوروپا بریتیبوو لە شەش دەولەت، صالی ۱۹۰۰ز. پانزە دەولەتو لە صالی ۱۹۵۰ زایندا بوون بە ۲۷ دەولەت.

شۆڕشی پیشەسازیی و نەو پێشکەوتنە خێرایەی لە هەموو بوارەکانی زانستییو تەکنۆلۆژیادا بەدوای خۆیدا هێنای، عوسمانییەکانی هۆشیارکردەوە کە ناتوانن پێ بەپێی نەوان هەنگاوبنێن، بەتایبەتیش لە ڕووی سەربازیی و هونەریی نوێی پەلامارداروو بەرگریکردنەوە کە پشتی بە زانستو ئامێرە نوێیەکانی جەنگ دەبەستو زانستیی ماتماتێك لە تۆپخانەی نوێدا بەکاردەهات و تۆپە دورهاوێژەکان لە زۆر دوورەوە زیانی گەورەیان پێدەگەیاندن بێئەوەی بتوانن بەربەرچیان بدەنەوە. لەشکرەکانی عوسمانی هەروەك سەردەمی نیسلام بەشێوەیەکی سادەو پشت بەستن بەسەرگەرمیی ناینو لە ناوبردنی (کافران) و داگیرکردنی ولاتو حەلالکردنی سەرومالیان شەرپان دەکرد، نەویش هەر بەشێوەی پەلامارداران، ئەگینا لە

جەنگی بەرگریدا کەم ئەزموون بوون.

سوڵتان سلێمان ناوەڕاستی سەدەی ١٨ز. ناچار بوو لەگەڵ ڕەوتە نوێیەکەدا هەنگاو بنێت و هیچ نەبێت سیستمی سەربازیی لەشکرەکانی نوێ بکاتەوە، بەڵام هێزەکانی یەنیچەریی و سەرکردە ناینییەکان دژی نوێکردنەوە ڕاوەستان و بەرەنگاربیان دەکرد، بەڵگەشیان ئەوە بوو لەشکری موسوڵمانان بەپلان شەڕیان نەکردووە و نێمەش هەروا دەکەین، ئەوەی سوڵتان داوای دەکات چاولێکەریی کافرانە و شەرع بەپێی دوو دەق حەرامیکردووە: (من تشبه بقَوم فهوَ منهُم)، ئەوەی چاولێکەریی کۆمەڵێك بکات،ئەویش لەوانە(وەکو ئەوان وەهایە)، (هذه بدعة و کل بدعة حرام) ئەمە(داهێنە) کارێکی نوێ و نامۆو دەستکاریکردنە و هەموو کارێکی لەمجۆرەش حەرامە.

ئەم بیروبۆچوونە هەتا سەرەتای سەدەی بیستەمیش زۆر بەزەقیی لە ولاتی حیجازدا مابووەوە، هێزەکانی (إخوان)ی سەر بە (عەبدلعەزیزئال سعود) ڕێگەی بەکارهێنانی تەلگراف و نۆتۆمبیلیان لێدەگرت و بەکاری ئەهریەمن (شەیتان)یان دەزانی، بەڵام عەبدلعزیز بە ژیریی ودانایی دەیهێنانەوە ژێربارو پێشانیدەدان نەو نامانەی بە تەلگراف دەنێرێت بە (بسم الله الرحمن الرحیم) دەست پێدەکەن، ئەهریەمن توخنی (بسم الله) ناکەوێت و خۆی لێدەپارێزێت،کەواتە تەلگراف کاری ئەهریەمن و جنووکە نییە. نەك هەر ئەوە، کاتێکیش بە شیاوی نەدەزانی بەکراسێکی کورتی خوار ئەژنۆوە پێشوازی لێبکرا و بیانەکان بکات، کراسی ناودامانی لەبەر دەکرد، یەکێك لە (أخوان)ەکان پێی دەڵێت ئەی عەبدلعەزیز کراسەکەت درێژە. ئەویش یەکسەر داوای مقەستێك دەکات و دەیداتە دەست کابراو دەڵێت درێژە کورتیکەرەوە، زیادەکەی چەندە بیبڕە!

صالی ١٧٨٩ سەلیمی سێیەم دەبێتە سوڵتان و بڕیار دەدات ڕێکخستنی لەشکرەکان و پلانەکانی جەنگ بەپێی سیستمی سەربازیی ئەورووپا نوێ بکەنەوە و زانستیی ماتماتیك لە تۆپهاوێژیدا بەکاربهێنن، بەڵام بوو بە هەراو بۆ یەکەمین جار لە مێژووی دەوڵەتی عوسمانیدا ململانێی نێوان نوێخوازیی و کۆنەپەرستیی سەریهەڵدا، ئەمان دەیانوێست لەگەڵ ڕەوتی پێشکەوتندا هەنگاوبنێن، ئەوانیش بە کوفرو لادانیان دەزانی لە ڕاستە ڕێگەی ئاینی ئیسلام و سووربوون لەسەر ئەوەی سەردەمی پەیامبەرو دواتریش موسڵمانان چۆن شەڕیانکردووە ئێمەش هەروا دەکەین. لە ئەنجامدا صالی ١٨٠٧ هێزی تاریکیی و دواکەوتن و نەزانین (الجاهلیه) گەمارۆی کۆشکی سوڵتان دەدەن و (فەتوایەکی شەرعیی) (زانایەکی نەزانیان) بە دەستەوە بوو کە هەر سوڵتانێك لە کارو کردەوە و شێوەی فەرمانڕەوایدا سەرپێچی بنەڕەتەکانی ئاین بکات کە قورئان چەسپاندوویەتی، ناشێت لەسەر تەختی فەرمانڕەوایی بمێنێتەوە.بەمجۆرە کۆنەپارێزان سوڵتان سەلیمی سێیەم دادەگرن و سوڵتانێکیان لەجێگەیدادانا بەویست و ئارەزووی خۆیان بجوولێتەوە، بەڵام نوێخوازەکان نەم کەربازارەیان بۆ قوتنەدەچوو، بە ڕابەرایەتیی مستەفا پاشای بەیرەقدار ڕادەپەڕن و دەست دەگرن بەسەر کۆشکدا و لاوێکی تەمەن شانزە صالییان کرد بە سوڵتان بەنێوی سوڵتان مەحموودی دووەم، کە مەزەنترین

سوڵتانەکانی عوسمانی‌و لە هەموشیان پتر کاریگەریی لەسەر میژووی عوسمانییان هەبوو.

ڕۆژی ٢٨/ ٧/ ١٨٠٨ز. مستەفا پاشای بەیرەقدار پۆستی سەرۆک وەزیران (صدر الاعظم) وەردەگرێت، (کۆنەپارێزەکان)یش دەستبەسترا‌و نەوەستان،گەمارۆی کۆشکەکەی دەدەن و لە هەموو لایەکەوە ئاگری تێبەردەدەن‌و ڕێگەی ڕزگاربوونی لێدەگرن‌و لەناو کۆشکەکەیدا دەسوتێت.سوڵتانی نوێ، ژیر بوو، لەو بەردۆخە ئاڵۆزو تووندوتیژەدا بۆ پاراستنی نەستەمبوول لە سوتاندن‌و کاولبوون‌و درندەیی کۆنە پارێزەکان، بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی سیستمی نوێ دەدات و بەدڵی کۆنە پارێزان بگەڕێتەوە سەر بەڕەکۆن) هکە. سوڵتان دەیزانی تا ئەو کاتەی هەڵێکی گونجاوی بۆ دێتە پێش، پێویستە لەبەردەم گەردەلوولدا سەرنەوی بکات. ئەو هەلە گونجاوە دوای ١٨ ساڵ هاتە پێش، یەنیچەریی بەهۆی زنجیرە شکستەکانی باڵکان‌و نەوروپای ڕۆژهەڵاتەوە ڕێزو دەستەڵاتی جارانیان نەمابوو، کاتەکە بۆ سوڵتان زۆر لەباربوو تۆڵەی بەرودوایان لێبکاتەوە. دەستێکی لێوەشاندن جەرگبڕ، نێرینەیانی بە زیندوویی نەهێشت.

زۆر لە میژبوو تورکە عوسمانییەکان بەخت یاوەریانبوو، ئەو هەموو ولاتەیان پاوان کردبوو. بەروبوومیان تاڵاندەکردو گاڵەیان بەدانیشتوان دەکرد،نەچاوی تەماع‌و دەست بەسەرداگرتن‌و زەبون کردنی گەلان تێر دەبوو، نە خەزێنەی سوڵتان و گیرفانی والی‌و سەرلەشکرەکانیش پڕ دەبوو. سەرەڕای نەوەی گەلانی بێگانەشیان هەر بۆ خزمەتکاریی‌و خۆبەکوشتدان دەویست، نەگینا مافێکیان نەبوو. جگە لە تورک کەسێک مافی نەسپ سواری‌و چەک هەڵگرتنی نەبوو، خانووشیان پێویست بوو لە خانووی هەموو تورکێک نزمتربێت. گیانی خۆبەزلزانین‌و سووک تەماشاکردنی بێگانە هەتا نەمرۆش لەناو تورکدا بە زەقی دیارە. تورکێک لەهەر شوێنێکی نەم سەرزەمینە مرۆڤێکی سەرڕەش ببینیت راستەوخۆ و بێ پێشەکیی بەتورکی لەگەڵیدا دەدوێت، وا دەزانێت هەر سەردەمیی سوڵتانەو گەلانی ڕۆژهەڵات ژێردەستی نەوانن..... تەنها نەو کاتەش بەخۆیدا دێتەوە‌و شەرمەزاریەک دەیگرێت‌و وەک بە شووڵێکی تەڕ سەری لوتی بتەزێنیت کە بە سەرسوڕمانێکەوە پێی بڵێت: ببورە، نازانم بە چ زمانیک دەدوێیت!

تورکەکان بەردەوام‌و نەوە لە دوای نەوە میشکیان بە بیروباوەڕی شۆڤێنیزم ناوەدرێت‌و بە جۆرێک پەروەردەیان دەکەن زۆر شانازی بە میژووی ڕەش‌و خوێناویانەوە بکەن‌وخۆیان وەک سەرتۆپی گەلان بێتە بەرچاوو گەلانی دیکەش سووک‌و بێنرخ تەماشا بکەن، لەسەرێکیشەوە گلەییان لێناکرێت چونکە میژووەکەیان هەتا سەرەتای سەدەی بیستەم‌و دامەزراندنی کۆماری تورکیا، هەر بەزمانی تورکی کۆن‌و پیتی عارەبی نووسراوەتەوە، سەردەمی مستەفا کەمال کە نەلف‌و بێی لاتینی بەسەر تورکدا سەپاند، نەوەکانی نوێ نێتر نەیاندەتوانی میژووە کۆنەکەیان بخوێننەوە‌و بزانن دەوڵەتی عوسمانی بەرلەوەی بڕوخێت دوو سەدەساڵ بوو لە گیانەڵاوی مەرگدا بوو، نەوروپا دەیتوانی بە ناسانی بیخات، تەنها سوکە پاڵێکی دەویست، بەڵام کە نەیاندەکرد سڵیان لە هەرەسی نەو دیوارە پەرپوت‌و رزیوە دەکردەوە چی بە دوای خۆیدا

دەهێنێت، هەروەك چۆن نێستاش دەتوانن رژێمی تاکرەویی و پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤ لە ولاتی چین بڕوخێنن، بەڵام نایکەن چونکەلە بەرچاویانە دوای هەرەسهێنانی یەکێتی سۆڤییەت چ لێشاوێکی پەنابەران رووینکردە ئەوروپا، ئەی ئەگەر چینییەکان رووبکەنە ئەوروپا چ کارەساتێك رووەدات؟ هێماو سونبولی ئەو میژووەی تورك شانازی پێوە دەکەن هۆلاکۆو جەنگیزخانە، سولتانە ملهوڕو کەندەڵەکانە، کە بەناوی ئاینی پیرۆزی ئیسلام و شەڕی پیرۆزەوە (جیهاد و غەزا) حەوت سەد صالێك گەلانی موسڵمانیان راپێچی جەنگە خوێناوییە نەپساوەکان دەکردو لە پێناو مانەوەی دەسەڵاتو فراوانخوازیدا وەك سوتەمەنییەکی هەرزانی ئەو جەنگانە بە کوشتیاندانو خۆشیان مەگەر هەر بەناو نەکینا لە نیسلامەوە زۆر دوورنەبوون، چەند سولتانی عوسمانی (خەلیفەی موسڵمانان) نەنجامی سەرکردنە مەی نۆشین بە نەخۆشیەکانی ناوسانی جگەر مردن، هەر بۆ نمونە سولتان مەحمودی دووەم ١٨٣٩/٧/١ بەو دەردە مرد. چەند سولتان بەهۆی رابواردنو شەوانی سوورو داوێن پیسیی و مەستییەوە ناگایان لە کارووباری ولاتو میللەت نەبوو، عەبدولحەمیدی دووەم دارو دیواریشی کردبوو بە چاوو گوێ،کەچی سالی ١٨٧٧ناگادار نەبوو رووسیاپەلاماری ناوچەیەکی فراوانی داوەو لکاندوویەتی بە رووسیاوە، سولتانیش خوا هەڵناگرێت لە رووداو دانەما داوای یارمەتیی لە شارژی بەریتانیا بکات! ناپۆلیۆنپۆناپەرت کە١٧٩٨ــ ١٨٠١ ولاتی میصرداگیردەکات، دەستەلاتی عوسمانیی لە بناغەوە راتەکاندو وەك زەمین هەژێن سەرزەمینەکانی عوسمانیانی هێنایە لەرزین، سولتانی موسڵمانانو فەرمانڕەوای ووشکانیو دەریاکان (سلطان البرّ والبحر) ئەوەندە کەمتەرخەم بوو، ولاتە نەوەندە هەڵوەشاو و بێسەروبەر بوو دوای دوو مانگ هەوالێ پێدەگاتو دەزانێت چ کارەساتێك قەوماوە!! شێلگیر بوو، بەڵام هەر نەوەندەی لە باردا بوو داخی دڵی خۆی بەسەرۆك وەزیرانو رابەریی گشتی ئاینیی (شیخ الاسلام) برژێت.[٣٥]

کۆتایی ١٨٧٦ شەڕی قرم هەڵگیرسا لە نێوان عوسمانییەکان بەهاوکاری بەریتانیا و فەرەنسا دژی رووسیای تزاریی.(لەشکری کایزەری رووسیا بە سەرکەوتوویی گەیشتنە شاری ئەدرنەو دەستیان بەسەردا گرت، سولتانیش بارەی لێهەڵدەسێت بۆ کفتوگۆ و ناگریەست.)[٣٦] نەوەبوو بەپێی رێکەوتنامەی سان ستیڤانۆ، تورك دەستیان لە قەڵای قارس و ئەرمەنستان و شاری باتۆم هەڵگرت بۆ رووسیا. صالێ ١٨٧٨یش بولگارستان سەربەخۆیی وجیابوونەوەی خۆیی راگەیاند سولتانیش ناچاری دان پێدانان کرا. بەریتانیاش بەشە دەستکەوتی خۆی دەویست، ئەویش دوورگەی قوبروسی لێسەندن ئەجا رێککەوتنەکەی پەسەند کرد! هەربەوەشەوە نەوەستا،١٨٨٢ ولاتی میصریشی لە دەست دەرهێنا. سولتان موحەمەد رەششاد لە یەکەم جەنگی جیهاندا صالێ ١٩١٤ـ ١٩١٧ بڕیاریدا لە پاڵ نەڵەمانیای عیسایی(کافردا) دژی هاوپەیمانان بجەنگێت، کەچی لە هیچ دەزگایەکی عوسمانیدا دیان ـ عیسایی ـ گاور کە نەوان بە کافریان دەزانین بە (شاهید) وەرنەدەگیرا! نەجیب پاشای والی بەغدا صالێ ١٨٤٣ لەشکری کۆکردەوە بۆ

سەر هۆزە عارەبە نەیارەکان لە کەربەلا و نەو شارە پیرۆزەی تۆپبارانکردو کە چووە ناو شارەکەوە، فەرمانی کۆمەڵکوژیی دانیشتووانەکەیی دەرکرد،[٣٧] لەشکر بە جۆرێک کەوتنە گیانی دانیشتوان، دەستیان لەو داماوانەش نەپاراست پەنایان بۆ ژێرزەمینی شوێنە پیرۆزەکان بردبوو، لەو شارەدا درندانە پەنجا هەزار مرۆڤیان کوشت. ئەم کارەساتی رەشەکوژییە بە جۆرێک دەنگیدایەوە شا موحەمەدی قاجاری هاتە سەر ئەوەی بڕیاری بانگەوازی شەڕ بدات دژی دوژمنانی شیعەو بنەماڵەی پەیامبەر، بەڵام بەریتانیاو ڕووسیا ڕێگەیان پێنەداو ژووانیانکردەوە. ئەی چەند لە والییەکانو کاربەدەستانی بااڵ خەریکی نێربازی بوون، بۆ نموونە سەعید پاشای والی بەغدا کە شەیدای کوڕێک بوو بەنێوی(حەمادی). فەرمانڕەوای تورک لە شاری دەرعا، نەفسەری بەنێوبانگی هەوالگریی بەریتانیا، لۆرانس دەستگیر دەکاتوبەتۆپزیی سواری دەبێت![٣٨] سوڵتان عەبدلعەزیز کە لێخراو موورادی برازای کرایە سوڵتان، کاتێک لەکۆشکی یلدز چووە دەرەوە هیچی لەگەڵ خۆیدا نەبرد جگە لە (٩٠٠ نۆ سەد کەنیزەک، ٣٠٠ سێ سەد چێشتکار، ٤٠٠ چوارسەد مۆسیقا ژەنو گۆرانی بێژ، ١٥٠ سەدو پەنجا مەیتەر و گالیسکەوان، ٦٠٠ شەش سەد ئەسپی ڕەسەن و ٣٠٠ سێ سەد مەڵەوان و کەشتیوان).[٣٩] دوای پێنج ڕۆژیش خۆی کوشت! ئەی سوڵتان عەبدلحەمید کە قەڵاچۆی نەرمەنەکانی دەکرد هەر بەوهۆیەوە نەبوو کە بیستبوویەوە کوڕی عەبدلەجید نییە و لە دەست تێکەڵکردنی چێشتکارێکی نەرمەنیو کەنیزەکێکی سەماکاری کۆشکدا هاتووەتە دنیاوە؟ لە سزای گوناهێک کە تەنها یەک نەرمەنی کردبووی ملیۆنو نیوێک نەرمەنی بێتاوانی کوشتو کابرای نەرمەنیش (باوکی ڕاستەقینەی خاوەن شکۆ) وەک بەرزەکی بابان دەریاز بوو، کەس نەیزانی چۆن خۆی ونکرد! سەردەمی فەرمانڕەوایی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن، ئەنوەر وەزیری جەنگ بوو، چەندین جار پەلاماری سەربازگەیەکی کەورەی بەریتانیا دەدەن لە شاری کوت ـ عێراق، قوربانی زۆریان داو سەرنەکەوتن، دواجار بە پلانی ژەنڕاڵەکانی نەڵەمانیا کە لە سوپاکانی عوسمانیدا کاریان دەکرد نابڵوقەی سەربازگەکەیاندا، نابڵوقەیەکی سەختو درێژخایەنو لە نەنجامدا ١٣/ ١٩١٦/٤ تاوزەند، فەرماندەی گشتیی سەربازگەکە نااڵی سپی هەڵکردو ١٣،٠٠٠ سیازدە هەزار سەربازو نەفسەری بەریتانیایی و هیندی خۆیاندا بەدەستەوە. لە گفتوگۆی نااڵوگۆڕکردنی دیلەکاندا خەلیل پاشا مامی ئەنوەر دەڵێت: دیلێکی هیندیی لای ئێمە بەرامبەر دیلێکی عارەب لای نێوە، دیلێکی نینگلیزیش دەگۆڕینەوە بەدیلێکی تورک.بەڵام دواتر ژوان دەبێتەوەو دەڵێت دیلە عارەبەکان وەرناگرینەوەو نامانەوێت بێنەوە ناومان، چونکە ترسنۆکو سەرشۆڕن، ئێمە بە تاقیکردنەوە بۆمان دەرکەوتووە عارەب ٩٩٪ ترسنۆکن لەکاتێکدا ڕێژەی ترسنۆکی لە ناو تورکدا تەنها ١٠٪ یە! ئەگەر بێ گۆڕینەوەش نازادیان دەکەن بیکەن، بەڵام من فەرمانی مەرگیان بۆ دەردەکەم و حەزدەکەم ملیان بەپەتەوە ببینم!! جا تۆ تەماشا چەند سووکو بێبایەخ لەگەڵانی موسوڵمان دەڕوانن کە بۆ خزمەتی نەوان لە دوورە شارەکانەوە هاتوونو بەبرسێتیو تینوێەتیو کااڵو

پێتاکی شڕو دڕەوە لە سەرماو بەستەڵەکی زستانو گەرمای سوتێنەری هاویندا خۆیان بۆ سوڵتان بە کوشت دەدا، بەڵام کام سوڵتان، یەکێکی وەک عەبدلحەمید کە فەرمانڕەوایی صەدوپەنجا ملیۆن مرۆڤانی دەکرد، بەڵام باوەڕی بەتەنها یەک کەسی نەو صەدوپەنجا ملیۆنە نەبوو، لە سێبەری خۆی دەسڵەمییەوە، مێردەزمەی ترسی تیرۆرکردن وەها سواری سەری بووبوو چەند صاڵێك رێگەی نەدا کارەبا بێتە تورکیاوە، وایدەزانی داینەمۆی پێکهێنەری تەوژمی کارەباو دینامیتی تەقاندنەوە. بۆ ژیانی نەو مەترسیدارن!!

مەگەر هەر بۆ پێکەنینش بیگێڕینەوە کە نەو سوڵتانە مەزنە زۆر رقی لە هێمای کیمیاسازیHO_2، بەهەمو نەقڵی خۆی وایدەزانی نەوە پلانی تیرۆرکردنی نەوە و کافران دایانڕشتووە، H_2حەمیدی دووەم، پیتی O بۆمبایە و مانای نەوەیە پلانێکیان داناوە بۆ تیرۆرکردنی حەمیدی دووەم بە بۆمبایەك. خوێندکارێکی تورك دوای تەواوکردنی خوێندن لە نەوروپا دەگەڕێتەوە تورکیا،لە کاتی پشکنیندا، پەرتوکێکیان دۆزییەوەو پڕبوو لەو هێما نەگریسەی H_2O کەبریتییە لە پێکهاتەی کیمیایی ئاو، ئاوی ئاسایی کە لە دوو گەردیلەی هایدرۆجینو گەردیلەیەك ئۆکسجین پێکهاتووە. نەو بەستەزمانەیان لە ژێر نەشکەنجەدا کوشت. نەوە مشتێکە لە خەروارێکی نەو میژووەی نەمرۆ تورك خۆیانی پێوە با دەدەن. هەژاری موکریانی سەبارەت بە تورك وتویە (هەرکەس ناوی تورکی بەرگوێ کەوێ نەعوزوبیللایەك دەڵێ، تورکو دڵڕەشیو خوێنخۆری سێ وشەن لەیەك مایانادا).[٤٠]

هەوڵەکانی چاکسازیی لە دەستگاکانی ڕژێمی عوسمانیدا

گەندەڵیی دەستگاکانی بەڕێوەبردنی وڵاتو بنەما پەرپوتو ڕووخاوەکانی و کۆنترۆڵکردنی دەوڵەتێکی پانوو بەرینی وەك دەوڵەتی عوسمانیی، لەسەردەمی سوڵتان مستەفای سێیەم ١٧٥٧ــ ١٧٧٤ لە هەمو کاتێك زەقتردەردەکەوت و کەوتە سەر زارانو بەرچاوان. باج و سەرانەی قورسو ڕاپێچکردنی دانیشتوان بۆ بەرەکانی جەنگە بەردەوامەکانی پشتی چینو تورێژە هەژارو دەستکورتەکانو بەتایبەتیش گوندنشینو جوتیارانی شکاندبوو، لەشکرەکانیش دوای نەو هەمو قوربانیو مااڵوێرانییە لە جەنگەکانیاندا دژی وڵاتانی نەوروپای خۆرهەاڵت (دەوڵەتەکانی بەڵکان) بەزیانێکی زۆرەوە شکستیان هێنا. پێشکەوتنی نەوروپا کاریگەریی لەسەر ڕووناکبیران زۆر بوو، هەستیان بەدواکەوتوویی وڵاتە دەکردو دەیانزانی چارەسەریش هۆشیارکردنەوەی جەماوەرو بەرپاکردنی بزوتنەوەیەکی چاکسازییە هەمو لایەنەکانی ژیان بگرێتەوە. بزوتنەوەکە پەیدا بوو، بەڵام چەند گرووپێکی ڕوناکبیریی روو لە شارستانێتی و پێشکەوتن ڕابەرییان دەکردو بەرنامەکانیان جیاواز بوون، گرووپێك داوای چاکسازیی دەکرد لە دەسگاکانی بەڕێوەبردندا لەسەر بنەماکانی ئاینی ئیسلامو یاساکانی شەریعەتو دابوو نەریتی ڕەسەنی عوسمانیی... گرووپی دووەم بەرنامەی چاکسازیی لەسەر شێوەی خۆرئاواو نموونەی دەوڵەتەکانی بەریتانیاو فەرەنسا کە هەنگاوی گەورەیان لە هەمو بوارەکاندا ناشکراو لەبەرچاوە، بەتایبەتی بواری سەربازیی، ڕامیاریی،

نابووریی، روونا‌کبیریی. گرووپی سێیه‌میش هه‌واداران‌و پشتگیره‌کانی سولتان بوون که به‌ر له هه‌موو شتێك پێویسته چاکسازیی له لایه‌نی سه‌ربازیی‌و له‌شکرو چه‌که‌وه ده‌ستپێبکات. له نه‌نجامدا به‌رنامه‌ی گرووپی دووه‌م به‌و هۆیه‌وه ناماغجه‌کانی سولتانیشی به‌رجه‌سته‌ده‌کرد که‌وته بواری جێبه‌جێکردن‌و سه‌ره‌تا له سه‌رده‌می سولتان سه‌لیمی سێیه‌مدا ۱۷۸۹ــ ۱۸۰۷ هێڵه درشته‌کانی نوێکردنه‌وه‌ی له‌شکرو دواتر نوێکردنه‌وه‌ی سیستمی کارگێڕیی‌و به‌ڕێوه‌بردن‌و خوێنده‌واریی و فێرکردن‌و دارایی دیاریکران.. چه‌ندین فێرگه‌ی سه‌ربازیی دامه‌زران بۆ بنیاتنانی له‌شکرێکی مۆدێرن له هێزه‌کانی پیاده‌و ده‌ریایی به‌سه‌رپه‌شتیی پسپۆڕانی سه‌ربازیی فه‌ره‌نسا. کردنه‌وه‌ی کونسولگه‌ریی عوسمانیی له ولاتانی نه‌وروپا‌و ناردنی خوێندکاران بۆ فێربوونی زانست‌و زمانی بێگانه. خوێندکاره‌کانیش که ده‌گه‌ڕانه‌وه ده‌بوونه به‌شێکی نه‌کتیف له پرۆژه‌ی چاکسازیدا‌و که‌موزۆریش شتێك له کولتووری نه‌و ولاتانه‌یان هه‌لگرتبوو. دوژمنی سه‌رسه‌ختی چاکسازیی، له‌شکری ئینکیشاری (چه‌رکه‌س) بوو که هێزێکی گه‌وره‌و جه‌نگاوه‌ر و خاوه‌ن ئه‌زموون بوو له ۱۳۳۸وه دامه‌زرابوو، سولتان مه‌حموودی دووه‌م ۱۸۰۸ــ ۱۸۳۹ ده‌یزانی هه‌تا نه‌و هێزه له ناڕادابێت سوپای مۆدێرن دانامه‌زرێت، چه‌ند هه‌نگاوێك به‌ره‌و نه‌و ناماغجانه ده‌نێت که سولتانه‌کانی پێشتر هه‌ولیان بۆ ده‌دا، وه‌ك گۆڕینی به‌رگی سه‌ربازیی له‌سه‌ر شێوازی نوێ، دامه‌زراندنی کابینه‌ی وه‌زیران له‌سه‌ر شێوه‌ی نوێ وه‌ك پۆستی وه‌زیری ناوخۆ،وه‌زیری دره‌وه، وه‌زیری کارویاری ناینیی،دامه‌زراندنی به‌ڕێوه‌به‌رایه‌تیی پۆست‌و ته‌لگراف، بڵاوکردنه‌وه‌ی په‌خشنامه‌ی هه‌ڵسه‌نگاندنی رووداوه‌کان (تقییم الوقائع). سولتان حه‌میدی دووه‌میش ۱۸٤۲ــ ۱۸۱۹ ژیاوه‌و ماوه‌ی نێوان ۱۸۷٦ــ ۱۹۰۹ فه‌رمانڕه‌وا بوو، هه‌ر به‌سه‌رزاره‌کیی هه‌نگاوی به‌ره‌وپێشه‌وه ده‌نا له‌چوارچێوه‌ی به‌رنامه‌ی چاکسازیی گشتیدا‌و بڕیاریدا:

۱ـ تاکه‌کانی کۆمه‌ڵ له سنووری ده‌وڵه‌تی عوسمانیدا، سه‌ر به‌هه‌ر ره‌گه‌زو ناینێکن له‌به‌رده‌م یاسا‌و نه‌رك‌و مافه‌کانیاندا یه‌کسانن.

۲ ـ سووککرنی ڕێژه‌ی باج‌و ڕێکخستنی سیستمی کۆکردنه‌وه‌ی به‌شێوه‌یه‌کی دادپه‌روه‌رانه.

۳ـ دیاریکردنی ماوه‌ی سه‌ربازیی، ڕێکخستنی کاروباری دادگا،دامه‌زراندنی بانك.

به‌ڵام هه‌رهه‌مووی نووسینیی سه‌رکاغه‌زبوو! عه‌بدلحه‌میدی دووه‌م جگه له‌وانه بانگه‌شه‌ی پیاده‌کردنی یاسای ده‌سته‌ڵاتی هه‌رێمه‌کان (لا مرکزی) و دامه‌زراندنی په‌رله‌مانێك له دوو نه‌نجوومه‌نی نوێنه‌ران (مه‌بعوثان)و ماقوڵان (نه‌عیان)شی ده‌کرد که به‌هۆی هێرشه‌که‌ی صالّی ۱۸۷۷ز. رووسیاوه بۆ سه‌ر ده‌وڵه‌تی عوسمانی، کۆبوونه‌وه‌کانی نه‌و دوو نه‌نجوومه‌نه‌ش به بڕیاری سولتان دواخران بۆ کاتێکی نادیار! حه‌میدصالّی ۱۸۷۸ به‌بیانووی شه‌ڕی رووسیاوه په‌رله‌مانی هه‌ڵوه‌شانده‌وه‌و یاسای ده‌وڵه‌تیشی له‌کارخست‌و نه‌زموونی چاکسازییه‌که‌شی له‌باربردوو ده‌ستیکرد به گرتن‌و سزادانی چاکسازه‌کان‌و دووخسته‌وه‌ی هه‌ندێکیان وه‌ك مه‌دحه‌ت پاشا بۆ حیجازو دواتریش کوشتیان.له‌پاستیدا نه‌گه‌رێك له

بەردەم چاکسازیدا نەمابوو جگە لە خودی سولتانو داردەستەکانی، مەحمودی دووەم بەدەستێکی ئاسنین صالّی ١٨٢٦ لە هێزەکانی یەنیچەریو ١٨٣١ هێزی کۆنەمەن (مەمالیك) لە عێراق دەداتو هەردوو لایانی بە چەند سیناریۆیەکی تراژیدی قڕکرد. دوای نەوسولتان مەجیدی کوڕی ١٨٣٩ــ ١٨٦١و دوای نەویش عەزیزی برای ١٨٦١ــ ١٨٦٧ لە صالّی ١٨٦٤ دا، یاسای ویلایەتەکانی عوسمانیی بلاّوکردەوە، کە دەولّەتی عوسمانیی لە ٣٠ سی ویلایەت پێکهاتووەو لەلایەن والییەکانەوە بەڕیوەدەبرێن، هەر ویلایەتێکیش بریتییە لە چەند لیوایەك کە موتەصەڕیفەکان بەڕێوەیان دەبەنو هەر لیوایەکیش چەند قەزایەك دەگرێتە خۆی کە هەریەکەیان قایمقامێك بەڕێوەی دەبات‌و قەزاکانیش هەریەکەیان دەکرێن بە چەند دەڤەریك(ناحیە)و بەڕێوبەری بۆ دادەنرێت.

مەدحەت پاشا ١٨٦٩ــ ١٨٧٢ والی عێراق بوو، دەستەلاّتێکی فراوانی پێدرابوو بۆ سەر خستنی پڕۆژەی چاکسازیی لە عێراق، لێرەوە پشت بە یاسای ویلایەتەکان هەولّەکانی سەرکەوتن لە بواری کارگێڕیی، ئابووریی، چارەسەرکردنی کێشەی زەویوزارو وتاپۆ. هەرلەو سەردەمەشدا لە عێراق زەویوزاری میریی بەشێوەیەکی فراوان دابەشکراو سەرۆك هۆزەکان بوونە خاوەن زەوی‌و پەیوەندی نێوان سەرۆك هۆزو تاکەکان لە تالاّنی‌و دەستکەوتی شەڕەوە بوو بە دەستکەوتنی پارچەیەك زەوی لە زەویەکانی سەرۆك هۆز بەدەست تاکەکانی هۆزەکەوەو لە بەرامبەریشدا سەرۆك هۆز دوو ئەرکی کەوتنە سەرشان، کۆکردنەوەی باج‌و ناردنی بۆ والی و زامنکردنی خزمەتی سەربازیی لاوانی هۆزەکەی لە لەشکری والیدا. هەر لە سەردەمی مەدحەت پاشاشدا بلاّوکۆکی زەورا (جریدة الزوراء) دوو هەفتە جارێك بەهەردوو زمانی تورکی‌و عارەبی چاپ‌و بلاّو دەکرایەوە. یەکێك لە ئەنجامە بەراییەکانی یاسای ویلایەتەکان، نەوەبوو ناوچەی بەیروت خرایە سەر شام و ویلایەتی شارەزووریش لکێنرا بە ویلایەتی موصلّەوە. دەسەلاّتی دادگاش جیاکرایەوە بەسەر دادگای سڤیل کە دادوەر بەڕێوەی دەبات (حاکم) و دادگای شەرع کە قازی بەڕێوەیدەبات و کاروباری مارەبڕین، جیابوونەوەی ژن و مێرد، نەفەقەی ئافرەت‌و منداڵەکانی، دابەشکردنی میرات لە دەستەلاّتی قازیدایە.

دەولّەتی عوسمانی دەمێك بوو رێگای کۆتایی‌و لەنێوچوونی گرتبووەبەر، ولاّتێکی وا پان‌و بەرین، بەردەوامبوونی زنجیرەی پەلامارو جەنگە خوێناوییەکان، داڕوخانی ژێرخانی ئابووریی، جگە لە پیشە دەستییەکان پیشەسازییەك لە نارادا نەبوو، زەویە کشتوکاڵییەکان تەنها بەشێکی دەچێنران، جوتیارەکان رەوانەی جەنگ دەکران، داهاتی ولاّت لە باج و خەراج و سەرانە و مەڕانە و سوڕانە و دەیەکی بەرهەمی جوتیاران‌و روتاندنەوەی هاولاّتیان پێکدەهات کە بەشێکی بۆ لەشکرو بەشی هەرە زۆرینشی لە باجگرەکانەوە هەتا دەگاتە سولتان لرفیان لێدەدا. دەولّەتێکی وەها گەندەڵ‌و داتەپیو فرەنەتەوەو فرەئاینزا هەر لە سەردەمی سولتان عەبدلەجیدەوە پڕیی و کەنەفتیی بە ناشکرا پێرە دیار بوو، بۆگەنی کەلاکی داڕزیوی، نەك هەر ناوەوە، دەرەوەو نەوروپاشی هەراسان کردبوو، هەموو چاوەڕوانی کەوتنی نەو

کەرکەدەنە نەخۆشەیان دەکرد، هەرلایەنێکیش بەجۆرێك و بۆ مەبەستێك مرخی لێخۆشکردبوو. گەلانی چەوساوەو بێپشتو پەناو تورکەکانیش کەوتنە خۆیان، کۆمەڵەو رێکخراوی رۆشنبیریو کۆمەڵایەتییو رامیارییان پێکەوە نا، خۆیان کۆکردەوەو ناماددەکارییان بۆ قۆستنەوەی نەو بارودۆخە دەکرد، دوای کەوتنی (بتەکە)دێتە ناراوە، کە ها نەمرۆ ها سەی بتو بتەوان پێکەوە سەرەوژێر دەبن.

یەکەمین خەباتگێڕی نیشتیمانپەروەری راستەقینە لە نێو هەرهەموو عوسمانییەکاندا، خەڵکی ولآتو نەتەوەکان بێت، بجوڵێتو نازایانە هەنگاوبنێت مەدحەت پاشا بوو،[41] مەدحەت تورك نەبوو، خەڵکی بولگارستان بوو، خرابووە نێولەشکری یەنیچەرییەکانەوە، رامیارێکی دەرکەوتووی دەوڵەت بوو، پیاوێکی رووناکبیرو بە نەزموون بوو، نوێخوازو خاوەن بەرنامەیەکی چاکسازیو بەڕێوەبردنی ولآت لە ژێر سایەی یاساو ژیانی پەرلەمانییو دابینکردنی مافەکانی مرۆڤ بەتایبەتیش سەربەستیی رۆژنامەنووسین و زادەربڕین. بەڵآم ئەم ناواتانە چۆن دێنە دی؟ مەدحەت پاشابەهاوکاریی وەزیری جەنگ (بەرگری)[42] کۆدەتایەکی سپی ئەنجامەدات، بە ناشتیی و دوور لە خوێنڕشتن سوڵتان عەبدلعەزیز دادەگرێتو موڕادی پێنجەم لە جێگەی دادەنێتو کابینەیەکی نوێی وەزارەتیشی دامەزراند بە سەرۆکایەتی خۆی، ئەمجا لە هەنگاوی سێیەمدا رۆژی ١٨٧٦/١/٢٣ یاسای بەڕێوەبردنی ولآتی بڵآوکردەوەو هەرئەو صالەش ٣٠/ ١٨٧٦/٨ حەمیدی دووەم دەبێتە سوڵتان، هەرچەندە هەر بەناو کوڕی سوڵتان عەبدولمەجید بوو، ئەگینا لە پشتی ئەو ئەکەوتبووەوە، زۆڵ بوو، بەرهەمی داوێن پیسیی ئەرمەنییەکی چێشتلێنەری کۆشکو کەنیزەکێکی گورجی بووبە نێوی (تیرموژگان)، رووداوەکە بەناو کۆشکی (دۆڵماباش)دا بڵآوبووەوە، کابرای ئەرمەنی خۆی ونکردونەدۆزرایەوە،سوڵتان کومانی هەبوو ئەم منداڵە لەو نییە، هەتا ماوەیەکیش بە کوڕی خۆیی نەدەزانی. ئەو مێژوونووسانەی سوڵتان حەمیدیان بینیوە دەڵێن مرۆڤی وەها ناشیرینو نێسکتاڵو خوێنتاڵ دەگمەنە. کورتە بنەو بالآ بڕەنۆك، پشتکۆم قەموور، چاو بەقوولآچوو، لوتێکی گەورەی چەماوە، ئەوەندەی خەیارێك، دوو گوێی رەپ وەك گوێی فیل، دەمو قەپۆزێکی وەك دەمولەوچی مانگا، سەرەڕای ئەمانەش گۆشەگیرو دڵپیسو دلکرمێ، کومانی لە هەموو شتێك و هەموو کەسێك نەکرد، لەگەڵ ئەوانەشدا زۆرزانو مام رێوییەك بوو تەڵەی بە کلك دەتەقاندو دەیزانی چۆنو کەی دوژمنەکانی بەتەوقی سەردا دەدات بە زەویدا. ئەوەبوو ١٣/ ٢/ ١٨٨٧ یاسای بەڕێوەبردنی ولآتی لە کار خستو دەستەلآتی پێشووی تاکڕەوی و ملهوڕی سەرلەنوێ بەسەر کەلانی عوسمانیدا سەپاندەوەو مەدحەت پاشاو هاوبیرەکانیشی بە تۆمەتی تاوانی هەرد گەورە[43] بەرەو رووی سزای لە سێدارەدان کردەوە، هەرچەندە لە ژێر گوشاری بەردەوامی نەوروپادا سزای رامیارە نەیارەکانی سوڵتان سوك دەکرا بۆ دورخستنەوە لە تورکیا، مەدحەت پاشاش دورخرایەوە بۆ دەشتەکانی حیجاز، بەڵآم سوڵتان لە تاوانێکی وەها گەورە چۆن خۆشدەبێت، هەرئەوەندە بارودۆخەکە هێور بوبەوە، فەرمانێکی رەشی بۆ پیاوکوژەکانی دەرکرد، مەدحەت پاشای ریفۆرمخواز گۆشاو گۆش سەردەبڕنو کەللە سەرەکەی لە سندوقێکدا دەگاتە بەر پێی سوڵتان.

ڕووسیا بە پێچەوانەی بەریتانیا و فەرەنساوە زۆر بەپەلە بوو عوسمانییەکان ڕۆژێک زوتر بڕووخێن، بەبیانووی پاراستنی گەلانی ناموسوڵمانەوە ئامادەکاریی بۆ بەستنی کۆنگرەیەک دەکرد لە ئەستەمبوڵ، بەڵام سوڵتان پلانەکەی ڕووسیای پووچەڵکردو یاسایەکی نوێی بڵاو کردەوە مافەکانی هەموو گەلانی سنووری وڵاتی عوسمانیی مسۆگەر بکات‌و هەموویان لە سایەی نەو یاسایەدا نازاد‌و یەکسانن‌و هەڵبژاردنێکی گشتیش دەکرێت بۆ هەڵبژاردنی کۆمیتەیەکی نیشتیمانیی، نوێنەری هەموو (گەلانی عوسمانیی) تێدا بێت بێ جیاوازیی زەگەز و ناین و نایینزا. کۆمیتەکە بەسەرۆکایەتی سوڵتان لە کۆشکی دۆلاباش ـ دۆڵمەباش کۆبووەوە و بۆ چاوبەست ئەرمەنییەکیان هەڵبژارد بە جێگری سەرۆک‌و جوولەکەیەک‌و یۆنانییەکیش یارمەتیدەر بن.

قەیسەری ڕووسیا غلیۆمی دووەم لەسەردانەکەیدا بۆ ئەستەمبوڵ لە ساڵی١٨٩٥دەڵێت: ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ترس‌و دڵەڕاوکەی سوڵتان نەستوورتر دەبوو لە ناحەزەکانی، لە ژیانی خۆی زۆر دەترسا، لە کۆشکی دۆلاباش ـ دۆڵمەباش هەستی بە دڵنیایی نەدەکرد. کۆشکێکی نوێی دروست کرد بە نیسوی کۆشکی یلدز، خۆی سەرپەرشتیی‌دروستکردنەکەی دەکرد بۆ نەوەی هیچ کەسێک ڕێگاو دەرگای ناوەوە نەزانێت، هەر بەشێکیشی کۆمەڵێک نەندازیار و بیناساز تەواویان دەکردو دەڕۆیشتن، هەموو دیوارەکانی ناوەوەشی ئاوێنەپۆش کرد بۆ بینینی هەڵسوکەوتی کارمەندانی ناو کۆشک، ئەوکەسانەش کە دەهاتنە شوێنی تایبەتیی سوڵتان، نەیاندەتوانی بە کۆمەڵ بێنە پێشەوە بەڵکو لە ڕارەوێکی تەسکدا، یەک لە دوای یەکەوە بە ڕیز دەهاتنە بەردەمی بێنەوەی نزیکی ببنەوە. دوای تیرۆرکردنی ئەسکەندەری دووەمی کاپزەری ڕووسیاش لە هەموو قوژبنێکدا دەمانچەیەکی حەشاردابوو، بەهۆی چەند کەنیزەکێکی زۆر دڵسۆزیشەوە پەیوەندی بە وەزیرەکان‌و کارمەندانی کۆشکەوە دەکرد، خواردن‌و خواردنەوەشی پێشتر بە چەند پشیلەیەک تاقیدەکرایەوە. گومان‌و ترس‌ولەرزی سوڵتان هەموو سنوورێکی تێپەڕاندبوو، لە سێبەری خۆی دەسڵەمییەوە، چەند ساڵێکهاوردەکردن و بەکارهێنانی دینەمۆی کارەبا دوادەخات، وادەزانێ دینەمۆو دینامێت جیاوازییان نییە و یەک شتن، حەزی لە بەکارهێنانی تەلەفونیش نەدەکرد، نەبا ناحەزانی گوێ هەڵخەن بۆ پەیوەندییەکانی. نەم سوڵتانە چاوی بە نەرمەنەکان هەڵنەدەهات، بڕیار دەدات هەر موسوڵمانێک، دیانێک، جوولەکەیەک بۆی هەیە سەرو مااڵی نەرمەنەکان زەوت بکەن‌و حەاڵڵە وەک شیری بەری دایکیان. قەاڵچۆکردنیان لە سەردەمی نەودا هەتا ساڵانی ١٩٠٤ بەردەوامبوو، سەردەمی (کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن)یش هەتا کۆتایی یەکەمین جەنگی جیهان بەردەوامبوو. عەبدلحەمید لە دوو هەوڵی تیرۆرکردنیش رزگاری بوو، یەکەمیان بەهۆی نەفەرێکی لاوەوە لە ساڵی ١٩٠٤دا، دووەمیشیان بەهۆی تەقینەوەی گالیسکەیەکی پڕ لە دینامیتەوە کە ١٩٠٥ لە نێوجەرگەی ئەستەمبوڵ ولەبەردەم مزگەوتی سوڵتان ئەحمەددا تەقییەوە.

سەردەمی مەدحەت پاشا

سەردەمی بیری پێشکەوتنخوازو دەستەلاتی یاسا

هەنگاوە پێشکەوتنخوازەکانی مەدحەت پاشاو چالاکیی هاوبیرەکانی کاریگەریی خۆیان بەسەر ژیانی کۆمەلایەتیی و رامیاریی تورکیاوە نەخشاندبوو، لەنێو کۆمەلانی خەلکدا رەنگیدابووەوەو تورك و کەلانی ژێردەستەشی وریاکردەوە بکەونە جموجۆڵو دامەزراندنی جۆرەها کۆمەڵەی کولتووریی و کۆمەلایەتیی ناشکراو چەندین رێکخراوی نهێنی رامیاریی و خەباتی ژێرزەمینی. یەکێك لەو کۆمەڵە نهێنییانە بە دەسپێشخەری کۆمەڵێك نەفسەری لاوی خوێن گەرمو چەند روناکبیرێك کەوتنە خۆنامادەکردنو سالی ۱۸۸۹ لە پاریس کۆدەبنەوەو دامەزراندنی کۆمەڵەیەکی نهێنییان راگەیاند بە نێوی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن (جمعیه الاتحاد و الترقی)[٤٤]، سەرەتا تەنها ٢٤٥ دوو سەدو چل و پێنج ئەندام بوون، دوو میری بنەماڵەی سوڵتانەکانیشیان تێدا بوو. سەرکردە هەرە دیارەکانیان نەنوەر، جەمال، تەلعەت، نیازیو داوود (دائید) بوون، دواتر نەنوەر دەبێتە وەزیری جەنگو جەمال وەزیری هێزەکانی دەریا، هەردووکیشیان کوردن. بەرنامەی کاریی کۆمەڵەش(هەزردوان - نایدیا لیست)ی بەنێربانگی عوسمانی زیاء گالووب دایڕشت، نەویش هەرکوردە. کۆمەڵەکە لە سەرەتای دروست بوونیدا لە ترسی گرتنو کوشتن، بەتایبەتیش دەزگای هەواڵگریی (مابەین) زۆر بە وریایی دەجوڵانەوە، کۆبوونەوەیان لە ماڵی جوولەکەکانو بارەگاکانی ماسۆنییەکاندا دەکرد، نەو شوێنانە لە ژێر سایەی وڵاتانی نەورووپادا بوونو رەگەزنامەی بەریتانیایی، فەرەنسایی، ئیتالیاییان لە باخەڵدا بوو، بەو هۆیەوە دەسگا سەرکوتکاریەکانی سوڵتان مافی نەوەیان نەبوو نەو شوێنانە بپشکنن. کۆمەڵەکە لە ماوەیەکی کورتدا بەناو جەماوەردا بڵاوبووەوەو پەلوپۆی هاویشت، لقیان لە هەموو شارەکاندا کردەوە بە کوردستانی باشووریشەوە، جەمیل صدقی زەهاویو شوکری فەزڵی کە هەردووکیان کوردنو کامیل چادرچی نەندامی کارگێڕی لقی بەغداد بوون.[٤٥] سالی ۱۹۰۸ کە هەڵبژاردنی نوێنەری شارەکانی عێراق بەڕێوەچوو بۆ بوونە نەندامی نەجوومەنی نوێنەران لە نەستەمبوڵ، لەسێ نوێنەرەکەی بەغدا یەکێکیان نیسماعیل حەقی بابان بوو.[٤٦] موحەمەد عەلی فازیلو داوود یوسفیی نوێنەرانی موصڵ، مەلا سەعید کەرکووکلی زادە نوێنەری سلێمانی. عەلی حاجی مستەفا قیدارو صالح نەفتچی نوێنەرانی کەرکووکو جەمیل صدقی زەهاویش نوێنەری مونتەفیك بوو کە هەرهەموویان کوردن جگە لە قیدار نەگەر هەڵنەبم. سەرانی بزوتنەوەکە لە چەندین لایەنەوە بیروبۆچوونیان جیاواز بوو، مەدحەت پاشا کە بەراستیی رابەرو پێشەوای بەرەنگاریکردنی دامەو دەزگا گەندەڵەکانی سوڵتان بوو، خەباتی لە پێناو دەسەلاتی یاساو پەرلەمان و مافی گەلانو سەربەستیی بیروباوەڕی رامیاریی و کۆمەلایەتیی و نایینیی و نایینزادا دەکرد، رەچاوی نەوەی کردبوو یاساو رێساکانی نەورووپاو داب و نەریتە کۆمەلایەتیەکانی نەورووپا لەگەڵ بارودۆخی کۆمەلایەتیی هەموو هەرێمەکانی

دەوڵەتی عوسمانیدا ناگونجێت و رژێمی دەسەڵاتی هەرێمەکان(لامەرکەزی) بە چارەسەرێکی گونجاو دادەنا.

ئەنوەر و جەمال تووندڕەوو بوون، باوەڕیان وەها بوو هەموو شتێکیان بەتۆپزی و بەگارهێنانی هێزو تووندوتیژییەوە بۆ دەچێتە سەر، بەڵام لەڕووی ناینەوە میانڕەو بوون، جەختیان لەسەر ئەوە دەکردەوە ڕێز لە رایەڵە سەرەکیەکانی ئاینو پەیوەندییە ئاینییەکانی نێوان موسڵمانان بگرن. هەرچی دکتۆر نازم و تەلعەت بوون داوای شۆڕشێکی کولتووریان دەکرد هەموو نەریتە کۆمەڵایەتیە کۆنو سواوەکان ڕامالێت. چەند دەنگێکیش لە نێو کۆمەڵەکەدا هەبوون دەیانوویست تورکیا بکەنە کۆپییەکی ئەورووپا، چونکە پێشکەوتن پێشکەوتنی ئەورووپایەو دەبێت ئەو پێشکەوتنو شارستانێتیەی ئەوان بەسەر یەکەوە و لەبڕ وەربگرین بەتاڵو کرمیوە بە گوڵو دڕک و داڵەوە.

ساڵی ١٩٠٨ لە بەرامبەر کۆمەڵەی سەرکەوتنو پێشکەوتندا پارتی رزگاریخوازان دادەمەزرێت و لەگەڵ ئەو گرووپانەی لە کۆمەڵەی یەکێتی و پیچشکەوتن جیابوونەوە یەکدەگرنو پارتی ئازادیی و یەکگرتن دادەمەزرێنن و توانیان لە ساڵی ١٩١٢ بگەنە دەسەڵات، بەڵام بەوهۆیەوە شەڕەکانی بەڵکانیان دۆڕاند ناستی جەماوەریان دابەزیو کۆمەڵە کودەتایەکی بەسەردا کردنو ١٩١٣/١/٢٣ کابینەیەکی وەزارەتیان بەسەرۆکایەتی مەحمود شەوکەت دامەزراند.

پارتی ئازادیی و یەکگرتن هەرچەندە چەند جارێك دەسەڵاتیان گرتە دەست، بەڵام پارتێکی کارتۆنی دەسبژێری سوڵتان بوو لە دژی کۆمەڵە دایەمزراند، ئەوان بانگەشەی ئەوەیان دەکرد سوڵتان سێبەری یەزدانە لەسەر زەوی و هەموو مافێکی بەسەر گەلانی موسڵمانەوە هەیە، پێویستە بێ چەندوچوون پشتگیریی هەڵوێستو هەنگاوەکانی بکەینو دژی ناحەزو دەژمنەکانی یەکڕیز بوەستین. هەر لەو ڕوانگەیەشەوە لەژێر سایەی داگیرکارانی وڵاتدا، بەریتانیا و فەرەنسا، وەزارەتیان دادەمەزراندو فەرمانڕەوایی وڵاتیان دەکرد ئەگەرچی هەر بە ناویش بوو.

گەلی کوردیش پێ بەپێی گەلانی ژێردەستەی عوسمانییەکان کەوتە خۆی، ئەویش کۆمەڵەی بەرزیو پێشکەوتنی کوردی دامەزراند (تعالیو ترقی کرد) ئەمین عالی بەدرخان، شەریف پاشای خەندانو شێخ عەبدولقادری شەمزینان لە ئەندامە ناسراوەکانی بوون. خوێندکارەکانیش ڕێکخراوی هیڤی دادەمەزرێنن و بلاڤۆکی ڕۆژا کورد دەردەکەن، کە دواتر بوو بە هەتاڤی کورد. لە کوردستانی خۆرهەڵاتیش کۆمەڵەی ڕزگاریی کوردستانو کۆمەڵەی جیهانیدان دامەزران، ئەمەی دواییان بە سەرۆکایەتی خەلیل خەیاڵی بوو هەوڵی دەدا دیالێکتی کرمانجیو سۆرانی لە یەکتر نیزیك بکاتەوە. خونچەی ڕۆژنامەگەریی کوردیش یەکەمین ژمارەی (ڕۆژنامەی کوردستان ٢٢/٤/ ١٨٩٨ لە قاهیرە دەرچوو، دوای پێنجەمین ژمارەی لە ١٨/ ٦/ ١٨٩٨وە لە جنێف/ سویسرا هەر بەدرخانییەکان دەریاندەکردو یەکەمین ڕۆژنامەی کوردیشە ڕەخنەی تیژی لە سواوەی حەمیدییە گرتووەو لە ژمارەی ٢٨ی ڕۆژی ١٥/ ٩/ ١٩٠١دا بەدەسگایەکی

گەندەڵ ناویدەبات کە زەکی پاشا دەیویست دژی بزوتنەوەی رزگاریخوازی نەرمەن بەکاریهێنێتو کوردو نەرمەن بکاتە دوژمنو هەوڵەکانیان یەکنەخەن. جەمال بابانیش هەر لە ٢/٨/ ١٩١٤وە گۆڤاری (بانگی کورد) ی بەهەردوو زمانی کوردیو تورکی دەردەکرد لە بەغدا).[٤٩]

ساڵی ١٩٠٨ پشتیوی و بێسەروبەری بڵاو بووبوەوە، شیرازەی دەوڵەت هەڵوەشایەوە، نەفسەرە خوێندەکان بەهەلیدەزانن بجوڵێنو دەستێك بوەشێنن بۆ گەیشتن بە دەسەڵات. کۆدەتای نەفسەرە لاوەکانی سەرکردایەتی کۆمەڵەی تورکیای لاو لە پرێکدا رووبدا، نە پلان نە ئامادەکارییەکی نەوتۆی بۆ نەکرابوو، بەڵام ٣٠٠ سێ صەد نەفسەری سەرکەرم و گیان لەسەر دەستی ئامادەبیان لە شوێنە گرنگەکانی سوپادا هەبوو. مەحمود شەوکەت لە سالۆنیکەوە یۆنانو (نیازی)ش لە مەکدۆنیاوە بەناوی پاراستنی ئاسایشەوە بە لەشکرەوە گەڕانەوە نەستەمبوڵ، (نەنوەر)یش یەکەمین بانگەوازی شۆڕشو ڕاپەڕینی ڕاگەیاند. سوڵتان حەمیدیش چاوەڕوانی لەشکرە نازاو دڵسۆزەکەیی دەکرد، بەڵام خەیاڵی خاو بوو، نەو لەشکرانە بۆ نەوە گەڕابوونەوە تەخت و تاراجی سوڵتان سەردو ژێر بکەن کە خۆی هاویشتۆتە باوەشی بەریتانیاو فەڕەنساوە. سوڵتان بۆی دەرکەوت بە هەڵەدا چووە و (لەشکرە نازاو دڵسۆزەکەی) هەڵگەڕاونەتەوەو یاخیبوون، بەپەلە چەند بڕیارێکی دا بۆ چەواشەکردنی هاوڵاتیان:

١ـ بڵاوکردنەوەی یاسای بەڕێوە بردنی وڵات.

٢ـ هەڵوەشاندنەوەی دەستگای داپڵۆسێنەری (مابەین).

٣ـ ئامادەیی دەربڕین بۆ کۆبوونەوە لەکەڵ نوێنەری یاخیبوان.

نەم هەنگاوانەی سوڵتان هەر بۆ نەوەبوو بارودۆخەکە هێور بکاتەوەو یاخیبووەکان لە جەماوەر دابڕێت و لە هەڵێکی گونجاودا لە ناویانببەرێت. سوڵتان هەمانکات هێزێکیش دەنێرێت بۆ بەرەنگاریکردنی یاخیبووەکان، بەڵام نەو هێزەش بەو هۆیەوە چەند مانگێك بوو موچەیان وەرنەگرتبوو، فەرمانەکەیان جێبەجێ نەکردو چوونە ناو یاخیبوانەوە.. مەحمود شەوکەت بەسەرکەوتوویی هاتە نەستەمبوڵەوە..ئەنجومەنی وەزیران بەسەرۆکایەتی کامیل پاشا لە کۆبوونەوەدا بوو، نەنوەر خۆیدەکات بەهۆڵی کۆبوونەوەکەدا، نازم پاشای وەزیری جەنگ تێیدەخوڕێت، بەڵام نەنوەر بێ سڵکردنەوە هەرلەوێدا بەر دەمانچەی دەدات و سەرۆك وەزیرانو وەزیرەکان دەستگیر دەکات و کابینەیەکی نوێ بەسەرۆکایەتی مەحمود شەوکەت پێکدەهێنن، نەنوەر دەبێتە وەزیری جەنگو جەمال وەزیری هێزەکانی دەریاو داوودی جوولەکەش بەوەزیری دارایی دادەنرێت.[٥٠] بۆ تەواو کردنی سیناریۆکەش موفتێ گشتیی وڵات ناچار دەکەن فەتوایەك بدات بەلابردنی سوڵتان حەمیدو دانانی ڕەشادی بڕای لە جێگەیدا بە ناوی سوڵتان موحەمەدی پێنجەمەوە کە پیرێکی پەکەوتەو تەمەنی ٧٢ ساڵ بەرەو ژوور بوو هیچ دەسەڵاتێکی نەبوو. کودەتا سەربازییەکە سەرکەوت و کۆمەڵەی تورکیای لاو ١٩٠٩ دەستی بەسەر وڵاتدا گرت. نەو

نەفسەرانەی چوونە سەر سولتان ناکاداری بکەنەوە لەسەرکار لابراوە، بەڵگەنامەیەکیان بۆ مۆر بکات دەستی لە خەلافەت هەڵگرتووە. لە نەفسەرەکان ورد دەبێتەوە و پەنجە بۆ یەکێیان رادەکێشێتو دەڵێت تۆ (مەبەستی مستەفا کەمالە) تۆ یەکێك بوویت لە وانەی دەتانویست فەلەستین بفرۆشم، نەمکرد، وتم نەوە وڵاتی موسڵمانانە، کاری وەها ناکەم.[٥١] هەر ئەو مستەفا کەمالەش بوو هەرچەندە پەشدارییی راپەڕینەکەی نەکردبوو، بگرە هەر ناگاداریش نەکرابوو، چونکە باوەڕی بەسەرکردەکانی نەبوو کارێکیان بۆ بەرژەوەندیی تورکیا پێبکرێت، لەگەڵ نەوەشدا بەهەرهۆیەکەوە بوو فەرماندەی لەشکری مەکدۆنیا دەهێنێتە سەر ئەو باوەڕەی بگەڕێتەوەو دەس بەسەر نەستەمبوولدا بگرێتو پلانی بەرەنگاریکردنو چەواشەکارییەکەی سولتانی پوچەڵکردەوە. بەهەرحاڵ سولتان حەمید لێخراو بە شەمەندەفەرێك رەوانەی سالۆنیکە ـ یۆنان دەکرێت لە ژێر چاودێریی هاوڕێی هەرە نزیکی مستەفا کەمالدا، کۆلۆنێڵ فەتحی صدیق مستەفا. بەمجۆرە کۆمەڵەی تورکیای لاوو نەفسەرە تووندڕەوەکان بوونە فەرمانڕەواو دەستیان دایە گرتنو کوشتنی پیاوانی رژێمی کۆن. ناگری نەو رق و قینە بنەماڵەی شێخانی سلێمانیشی گرتەوەو لە هەراکەی موصڵدا شێخ سەعیدو نەحمەدی کوڕی و هاوڕێکانیان نامەردانە شەهیدکران کە دۆستی خۆشەویستی سولتان بوونو دوای دیدەنیی سولتان لە نەستەموولەوە دەگەڕانەوە بۆ سلێمانی. مامۆستا عەلائەددین سەججادی لەشاکاری (رشتەی مرواری) یەکەیدا بەرگی ١ ـ ٨ لاپەڕە ٦٥٦ دا ئەو رووداوەی بەسەرکردۆتەوە بەڵام بەشێوەیەکی جیاواز، ئەو جیاوازییەش گرنگییەکی مێژوویی هەیە(... ئەو رۆژەی سولتان عەبدولحەمید وای نەویست کە شێخ سەعیدی کوڕی سەید عەمەدی کوڕی کاکەحمەد لەوڵاتی سلێمانی بنێرێ بۆ ئەستەمول،بەڵام بەرەی دەستەی کاکەحمەد زۆربوو، حوکومەتی نەورۆژە هەروا بەو سانایە پێی نەنەکرا شێخ سەعید بنێری بۆ نەستەمول . رێکەوتیش وابوو هەرلەو سەردەمانەدا حوکومەتی سلێمانی ـ کەسەربەعەبدولحەمید بوو ـ ناردبووی بەشوێن مەحموپاشای کوڕی حەمەپاشای جافدا و بەسێسەد سوارەوە دێت بۆ سلێمانی، نەمەش وای بردبووە دڵی خەڵکەوە گوایە بۆ ئەوە هاتووە یارمەتی حوکومەت بدا بۆ ناردنی شێخ سەعید بۆ نەستەمۆڵ، لەگەڵ نەوەشا وانەبوو.حوکومەت شێخ سەعیدی ناردو لەموسڵ کۆڕاو دەنگ وا بڵاوبووە کە حوکومەت دەستی لەکۆڕانی شێخ سەعیدا هەیە .شێخ مەحمودی کوڕی شێخ سەعید لەپاش کۆڕانی باوکی لەموسڵەوە خۆی نەگەیەنێتەوە وڵاتی سلێمانی و وەکو شێری برسی لێدێت بۆتۆڵە سەندنەوەی باوکی چ لەحوکومەت، چ لەو کەسانە کەبوون بە هۆی کۆڕانی . دیسان لەم وەختەدا حوکومەت نەنێرێتەوە بە شوێن مەحمو پاشای جافا کە بێت بۆ سلێمانی . کوڕە کوڕەی جاف کەنەزانن مەحموپاشا بۆ سلێمانی نەچێ و لەوسەردەمانەشا لوت و پوتی حوکومەت لەگەڵ مەحمو پاشا تۆزێ باش نییە و لەلایەکی تریشەوە شێخ مەحمودیش لەوێیەو بەقسەی خەڵك واچۆتە دڵیەوە کە نەگەر جاری پێشوو مەحموپاشا نەهاتایە بۆ سلێمانی، شێخ سەعیدی باوکی نەنەنێررا

نەکەوتبوون. کەلانی چەوساوەی بندەستی نەو رژیمە لەرزۆکە سێسەد صالیان بەو جۆرە بەسەر برد، کۆمەڵی یەکێتی و پێشکەوتن صالی ۱۸۸۹ و لەسەردەمی سوڵتان عەبدولعەزیزدا دەستەیەك لە رووناکبیرانی کورد و تورك دایانەزراند، نێوان صالانی ۱۹۰۲ـ ۱۹۰۸ دوو کۆنگرەیان لە پاریس گرێدا، بە ئامادەبوونی دوو نوێنەری گەلی کورد عەبدولڕەحمان بەدرخانو حیکمەت بابان. دروشمی هەردوو گۆنگرەکە (حریت، عدالت، مساوات، اخوت) نەوە رێنووسی زمانی تورکی بوو بە پیتی عەرەبی لە بری (حریة، عدالة، مساوات، اخوة). نەوە نەو زمانەیە تورك شانازی پێوە دەکاتو گاڵتە بە زمانی کوردی دەکات کە لەبری نەو دروشمانە، نازادی، داد، یەکسانیی، برایەتیی بەکار دەهێنێ. ئەمە لە رووی شێوەوە لە ناوەڕۆکیشدا ئەو دروشمانەی لە بیرویاوەڕی ماسۆنیو شۆڕشی فەرەنساوە ۱۷۸۹ـ ۱۸۰۰ وە خواستبوو. کۆمەڵە لە رووکەشدا خەباتیەکرد لە پێناو ژیانی پەرلەمانیی، چەسپاندی یاسای بنەڕەتیی، خوێندەواری بۆ نێرو مێ، نازادیی رۆژنامەگەریی و نازادیی بیروڕا، فێربوونی زمانی بێگانەو کەڵك وەرگرتن لە ئەزموونی ئەوروپا بۆ پێشخستنی ولات. بەڵام سەرکردەکانی (کۆمەڵە) لە ستراتیژدا هاوبیرنەبوون، گرووپی ئەنوەر پاشاو جەمال پاشا نوێنەری ئەفسەرە تونددڕەوەکان بوونو داوای پەیوەندی و هاوکارییان دەکرد لەگەڵ ئەوروپا و بەتایبەتیش ئەڵمانیاو رووخاندنی خەلافەتو زیندوو کردنەوەی تۆرانیزمو دامەزراندنی ولاتی مەزنی تۆرانو دوورکەوتنەوە لە ئیسلام. گرووپی تەلعەت پاشا و ئەحمەد رەزا نوێنەری رووناکبیران بوونو داوای رووخاندنی رژیمی خەلافەتو بەرێوەبردنی ولاتی عوسمانیی بەپێی یاسای دەسەلاتی هەرێمەکان(لامەرکەزیی). کرووپێکیش کە سلێمان نەزیف، ئیسماعیل حەقی دیاربەکریی، جەمال بەگ نوێنەری بوون داوای دەوڵەتێکی یەکگرتووی بەهێزیانەدەکرد لە ژێر سایەی ئاینی ئیسلامو خەلیفەی موسڵماناندا.

ئەم گرووپانە بە نوێخواز ناسرابوونو هەموو نوێخوازەکانیش بە (ئەفەندی) ناو دەبرانو لە کوردستان بە (منەوەر) ناسرابوون و بەناحەزانی خۆیان دەوت کۆنە پارێز. لە نێرانیش مەلا کازمی خوراسانی نوێخواز بوو، بەڵام کازمی پێزدی کۆنەپارێزو لایەنگیری دەسەلاتی تاکڕەویی بوو. لە نێران نوێخوازەکان بەمەشروتە)وکۆنەپارێزەکانیش بەنیستیبدادی)ناودەبران. رووناکبیرانی کوردیش جگە لەوانە لە کۆمەڵەدا بوون، یەکەمین رێکخراوی رامیاریی کورد (کۆمەڵەی بەرزیو پێشکەوتنی کورد - جماعت تعالی و ترقی کورد) بە دەسپێشخەری و رابەریی ئەمین عالی بەدرخان، شەریف پاشای خەندانو شێخ عەبدولقادری شەمزینی دادەمەزرێننو بلاۆکی (هاریکاریی و پێشکەوتن) چاپو بلاو دەکەنەوە، بەڵام هەرزوو ناکۆکی نێوان بنەماڵەی بەدرخانو شێخان سەرهەڵدەداو بانی شێخان بلاۆکی (هەتاوی کورد) دەردەکاتو هەردوو بانەکەش نهێنییەکانی یەکتریان ناشکرا دەکرد!

ڕەنگدانەوەی بزوتنەوەی نوێخوازیی لە نێوچینە جیاوازەکانداو چالاکیی ئەفسەرانی سوپاو ئامادەکردنی

هێزی سەربازیی و پشتگیریی ولاتانی نەوروپا و قرچۆکبوونی رژێمەکەی سولتانو سەر رێژۆکردنی گەندەڵیی،ئەمانە پێکەوە ئەستەموولی پایتەختی بەرەو تەقینەوەی بارودۆخەکە رادەکێشا، پشێوی جێگەی دەسەلاتە شڵۆقەکەی گرتەوە، رۆژی ۱۹۰۸/۱۰/۱۰ جەماوەر بە دروشمەکانی (کۆمەڵەوە) هاتنە سەر شەقامەکان، ۱۰/۱۱ فەرید پاشای سەرۆک وەزیران دەستی لە کارکێشایەوە، رۆژنامەکان چاوەڕوانی هەنگاوەکانی سولتانیان دەکرد کە لەوپەڕی لاوازیدا بوو، دەستبەستراو چاوەڕوانی دەکرد (لەشکرە دڵسۆزەکەی) ئەو ئاگرە بکوژێنێتەوەو لەگەڵ دەستبەکاربوونی کابینەکەی سەعید پاشاشدا، ۷/۲٤/ ۱۹۰۹ بڕیاریدا سەرلەنوێ یاساکەی ۱۸۷٦ پیادە بکرێ. لایەنگرانی سولتان حەمید، کۆمەڵەی رزگاریی، کۆنە پارێزان، پیاوانی ناین گاڵەیان بە نوێخوازان دەکرد، لە هەرکوێ بەردەست بکەوتنایە دەکوژران و ئەوانەی بەر شاڵاوەکەش نەکەوتن خۆیان شاردەوە هەتا گەڕانەوەی مەحمود شەوکەتو دەست بەسەراگرتنی پایتەخت، نێتر لە حەشارگەکان هاتنە دەرەوەو لە تۆڵە سەندنەوەدا دەستیان لە دوژمنان نەدەپاراست (لە هەردوو لای پردی گەلەتەسەرای سێدارەیان دامەزراند، سی (۳۰) پیاوی ناینیشیان بە نانی ژەهراوی کوشت)،[٤۳] هەردوو شورای نوێنەرانو ماقوڵان ۲٦/ ٤/ ۱۹۰۹ کۆبوونەوەو رایەری ناینیی ولات (شێخ الاسلام) ناچار دەکەن فەتوای داکرتنی حەمید دەربکات.[٤٤] دەمودەس چوار کەس دیاریدەکەن بڕیارەکەی پێبگەیەنێت، هەر بۆ مەبەستی سوکایەتی پێکردن: ئارام ئەفەندی - ئەرمەنی، ئەسعەد تورکانی - ئەلبانی، عەمانۆئێل قەرەسۆ - جولەکە، فەریق ئەسعەد پاشا - ئەفسەری سوپا. کە بڕیارەکەی بۆ دەخوێننەوە (گوایە) میللەت لەسەر تەخت دایانگرتووە. سولتان موچرکەیەکی پێدادێتو هیچ دەنگێك ناکات، حەپەسابوو، دواتر ئەویش وەك عەبدولعەزیزی مامی کە دووچاری هەمان رۆژی رەش دەبێت دەڵێت (قیسمەت)[٤٥]. ئەو وشە عارەبییە لە کوردیدا بە مانای بەختو نێوچاوان، چارەنووس دێت. سولتان رەوانەی سالۆنێك - یۆنان دەکرێتو جگە لەوەی بردبووی، نیو ملیۆن لیرەی ئالتوونو بڕی ملیۆنێك لیرەی ئالتون خشڵو دوو ملیۆن پاوەنی ئیستەرلینی لە بانکەکانی ئەڵەمانیاداو بڕێکیش قەرزی لای کایزەر غلیۆمی دووەم بوو، بەجێهێشت.[٤٦] هەردوو ڕێکخراوە رامیاری یەکەی ناکۆکەکەی تورکیا، کۆمەڵەی یەکگرتنی نوێخواز و پارتی رزگارێخواز، هەرچەندە کۆنەپەرست و پیشتیوانی سولتان بوو، بەڵام داوای دەسەڵاتی هەرێمەکانیان دەکرد(لامەرکەزی) لە بەرێوەبردنی ولاتداو خۆیان بە پێنەختەوە نەبەستن، بەڵام بە هەردوو ڕێکخراوەکە ولاتیان بەرەو نەمان پاڵدەدا.

دووای دوو صاڵ فەرمانڕەوایی کۆمەڵەی یەکێتی وییەکگرتن، نیتالیا شارەکانی تەرابلوسی خۆرئاوا (لیبیا) داگیر دەکاتو بەپێی پەیمانەکەی ۱۸/۱۱/ ۱۹۱۲ لە سویسرا دەستیان لە لیبیا هەڵگرت بۆ نیتالیا[٤۷]و بە هەر دەقامکی دەستیش بۆیان مۆر کردن. لەو لاشەوە بولگاریا سەربەخۆیی راگەیاند، نەمسایش بۆسنەو هیرزۆگینا داگیر دەکات، یۆنان دۆرکەی کریت دەگرێت، ئەلبانەکان ڕادەپەڕن، بۆیە

نەکەوتبوون. کەلانی چەوساوەی بندەستی نەو رژیمە لەرزۆکە سینەد صالیان بەو جۆرە بەسەر برد، کۆمەلی یەکیتی و پیشکەوتن صالی ۱۸۸۹ و لەسەردەمی سولتان عەبدولعەزیزدا دەستەیەك لە رووناکبیرانی کورد و تورك دایانەزراند، نیوان صالانی ۱۹۰۲ـ ۱۹۰۸ دوو کۆنگرەیان لە پاریس گریدا، بە ئامادەبوونی دوو نوینەری گەلی کورد عەبدولرەحمان بەدرخانو حیکمەت بابان. دروشمی هەردوو گۆنگرەکە (حریت، عدالت، مساوات، اخوت) نەوە رینووسی زمانی تورکی بوو بە پیتی عەرەبی لە بری (حریة، عدالة، مساوات، اخوة). نەوە نەو زمانەیە تورك شانازی پیوە دەکاتو کالتە بە زمانی کوردی دەکات کە لەبری نەو دروشمانە، نازادی، داد، یەکسانیی، برایەتیی بەکار دەهینیّ. ئەمە لە رووی شیوەوە لە ناوەرۆکیشدا ئەو دروشمانەی لە بیروباوەری ماسۆنیو شۆرشی فەرەنساوە ۱۷۸۹ـ ۱۸۰۰ وە خواستبوو. کۆمەلە لە رووکەشدا خەباتیدەکرد لە پیناو ژیانی پەرلەمانیی، چەسپاندی یاسای بنەرەتیی، خوینەواری بۆ نیرو میّ، نازادیی رۆژنامەگەریی و نازادیی بیروڕا، فیربوونی زمانی بیگانەو کەلك وەرگرتن لە ئەزموونی ئەوروپا بۆ پیشخستنی ولات، بەلام سەرکردەکانی (کۆمەلە) لە ستراتیژدا هاوبیرنەبوون، گرووپی ئەنوەر پاشاو جەمال پاشا نوینەری ئەفسەرە تونديرەوەکان بوونو داوای پەیوەندی و هاوکاریان دەکرد لەگەلّ ئەوروپا و بەتایبەتیش ئەلمانیاو رووخاندنی خەلافەتو زیندوو کردنەوەی تۆرانیزمو دامەزراندنی ولاتی مەزنی تۆرانو دوورکەوتنەوە لە نیسلام. گرووپی تەلعەت پاشا و ئەحمەد رەزا نوینەری رووناکبیران بوونو داوای رووخاندنی رژیمی خەلافەتو بەرێوەبردنی ولاتی عوسمانیی بەپێی یاسای دەسەلاتی هەرێمەکان(لامەرکەزیی). گرووپێکیش کە سلێمان نەزیف، نیسماعیل حەقی دیاربەکریی، جەمال بەگ نوینەری بوون داوای دەولەتێکی یەکگرتووی بەهێزیاندەکرد لە ژێر سایەی ئایینی ئیسلامو خەلیفەی موسلمانان‌دا.

ئەم گرووپانە بە نوێخواز ناسرابوونو هەموو نوێخوازەکانیش بە (ئەفەندی) ناو دەبرانو لە کوردستان بە (منەوەر) ناسرابوون و بەناحەزانی خۆیان دەوت کۆنە پارێز. لە نێرانیش مەلا کازمی خوراسانی نوێخواز بوو، بەلام کازمی پێزدی کۆنەپارێزو لایەنگیری دەسەلاتی تاکرەویی بوو. لە نێران نوێخوازەکان بەمەشروتە)وکۆنەپارێزەکانیش بەنیستیبدادی)ناودەبران. رووناکبیرانی کوردیش جگە لەوانە لە کۆمەلەدا بوون، یەکەمین رێکخراوی رامیاریی کورد (کۆمەلەی بەرزی و پیشکەوتنی کورد - جماعت تعالی و ترقی کورد) بە دەسپێشخەری و رابەریی ئەمین عالی بەدرخان، شەریف پاشای خەندانو شێخ عەبدولقادری شەمزینی دادەمەزرێننو بلاۆکی (هاریکاریی و پیشکەوتن) چاپو بلاو دەکەنەوە، بەلام هەرزوو ناکۆکی نێوان بنەمالەی بەدرخانو شێخان سەرهەلدەداو بالی شێخان بلاۆکی (هەتاوی کورد) دەردەکاتو هەردوو بالەکەش نهێنییەکانی یەکتریان ناشکرا دەکرد!

ڕەنگدانەوەی بزوتنەوەی نوێخوازیی لە نێوچینە جیاوازەکانداو چالاکیی ئەفسەرانی سوپاو ئامادەکردنی

هێزی سەربازیی و پشتگیریی ولاتانی ئەوروپا و قرچۆکبوونی رژێمەکەی سولتانو سەر رێژکردنی گەندەڵیی،ئەمانە پێکەوە ئەستەموولی پایتەختی بەرەو تەقینەوەی بارودۆخەکە رادەکێشا، پشێوی جێگەی دەسەلاتە شڵۆقەکەی گرتەوە، رۆژی ١٠/١٠/١٩٠٨ جەماوەر بە دروشمەکانی (کۆمەڵەوە) هاتنە سەر شەقامەکان، ١٠/١١ فەرید پاشای سەرۆک وەزیران دەستی لە کارکێشایەوە، رۆژنامەکان چاوەڕوانی هەنگاوەکانی سولتانیان دەکرد کە لەوپەڕی لاوازیدا بوو، دەستبەسترا و چاوەڕوانی دەکرد (لەشکرە دڵسۆزەکەی) ئەو ئاگرە بکوژێنێتەوەو لەگەڵ دەستبەکاربوونی کابینەکەی سەعید پاشاشدا، ٧/٢٤/ ١٩٠٩ بڕیاریدا سەرلەنوێ یاساکەی ١٨٧٦ پیادە بکرێ. لایەنگرانی سولتان حەمید، کۆمەڵەی رزگاریی، کۆنە پارێزان، پیاوانی ئاین گاڵەیان بە نوێخوازان دەکرد، لە هەرکوێ بەردەست بکەوتنایە دەکوژران و ئەوانەی بەر شاڵاوەکەش نەکەوتن خۆیان شاردەوە هەتا گەرانەوەی مەحمود شەوکەتو دەست بەسەراگرتنی پایتەخت، نێتر لە حەشارگەکان هاتنە دەرەوەو لە تۆڵە سەندنەوەدا دەستیان لە دوژمنان نەدەپاراست (لە هەردوو لای پردی گەلەتەسەرای سێدارەیان دامەزراند، سی (٣٠) پیاوی ئاینیشیان بە نانی ژەهراوی کوشت)،[٤٣] هەردوو شورای نوێنەرانو ماقوڵان ٢٦/ ٤/ ١٩٠٩ کۆبوونەوەو رابەری ئاینیی وڵات (شێخ الاسلام) ناچار دەکەن فەتوای داکرتنی حەمید دەربکات.[٤٤] دەمودەس چوار کەس دیاریدەکەن بڕیارەکەی پێبگەیەنێت، هەر بۆ مەبەستی سوکایەتی پێکردن: ئارام ئەفەندی ـ ئەرمەنی، ئەسعەد تویتانی ـ ئەلبانی، عەمانۆئێل قەرەسۆ ـ جولەکە، فەریق ئەسعەد پاشا ـ ئەفسەری سوپا. کە بڕیارەکەی بۆ دەخوێنرایەوە (گوایە) میللەت لەسەر تەخت دایانگرتووە. سولتان موچرکەیەکی پێدادێتو هیچ دەنگێك ناکات، حەپەسابوو، دواتر ئەویش وەك عەبدولعەزیزی مامی کە دووچاری هەمان رۆژی رەش دەبێت دەڵێت (قیسمەت)[٤٥]. ئەو وشە عارەبییە لە کوردیدا بە مانای بەختو نێوچاوان، چارەنووس دێت. سولتان رەوانەی سالۆنێك ـ یۆنان دەکرێتو جگە لەوەی بردبووی، نیو ملیۆن لیرەی ئالتوونو بڕی ملیۆنێك لیرەی ئالتون خشڵو دوو ملیۆن پاوەنی نیستەرلینی لە بانکەکانی نەڵەمانیادا و بڕێکیش قەرزی لای کایزەر غلیۆمی دووەم بوو، بەجێهێشت.[٤٦] هەردوو رێکخراوە رامیاری یەسەرەکی یەناکۆکەکەی تورکیا، کۆمەڵەی یەکگرتنی نوێخواز و پارتی رزگاریخواز، هەرچەندە کۆنەپەرست و پیشتیوانی سولتان بوو، بەڵام داوای دەسەڵاتی هەرێمەکانیان دەکرد(لامەرکەزی) لە بەرێوەبردنی وڵاتداو خۆیان بە پێتەختەوە نەبەستن، بەڵام بە هەردوو رێکخراوەکە وڵاتیان بەرەو نەمان پاڵدەدا.

دووای دوو صاڵ فەرمانڕەوایی کۆمەڵەی یەکێتی ویەکگرتن، ئیتالیا شارەکانی تەرابلوسی خۆرئاوا (لیبیا) داگیر دەکاتو بەپێی پەیمانەکەی ١٨/١١/ ١٩١٢ لە سویسرا دەستیان لە لیبیا هەڵگرت بۆ ئیتالیا[٤٧] و بە هەر دەقامکی دەستیش بۆیان مۆر کردن. لەو لاشەوە بولگاریا سەربەخۆیی راگەیاند، نەمسایش بۆسنەو هیرزۆگینا داگیر دەکات، یۆنان دۆرکەی کریت دەگرێت، ئەلبانیەکان رادەپەڕن، بۆیە

سەربازەکانی سەر بە سولتان هاواریانەکرد بڕوخێ کۆمەڵەی یەکگرتن، بژی شەریعەتی موحەمەدی.

لەشکرەکانی ولاتانی بەڵکانیش، بولگاریا، یۆنان، صربیاو چیای ڕەش پێکڕا پەلاماری تورکیا دەدەنو بە جۆرێك دەیانشکێنن لە هەموو مێژووی خۆیاندا شکستی وەها قورسیان بەسەردا نەهاتبوو. لە کۆبوونەوەکەی ١٩١٣/١/٢٢ لە کۆشکی دۆڵمەباش بەسترا، ٦٥ بەشداری کۆبوونەوەکە لە کۆی ٦٦ بەشدار دەنگیاندا دەست لە شاری نەستەمبوڵ هەڵبگرن بۆ دوژمن. جەماوەری نەستەمبوڵ بەم بڕیارە خرۆشانو دەڕژێنە سەر شەقامەکانو هاواریانەکرد جەنگ، جەنگ نەك پەیمانی سەرشۆڕی. کۆمەڵێك لە خۆپیشاندەران خۆیان دەکەن بە نێو کۆشکدا، نازم پاشای وەزیری جەنگ دەردەپەڕێتە دەرەوەو تێیان دەخوڕیتو سەرزەنشتیان دەکات، دەبێتە بگرەو بەردەو بەر گوللەی خۆپیشاندەرێك دەکەوێتو هەر لەوێدا دەکوژرێت، جگە لە دوو خۆپیشاندەر و شەش پاسەوانی کۆشکو یاوەرەکان..... کامیل پاشای سەرۆك وەزیران کە نەویش هەر سەر بە پارتی ڕزگاریخوازان بوو دەست لە کار دەکێشێتەوەو مەحمود شەوکەتی سەر بە یەکگرتن کابینەیەکی نوێ پێکدەهێنێتو نەویش لە تۆڵەی نازم پاشادا ١٩١٣/٦/١٢ تیرۆر دەکرێتو لەم هەراو هوریایەدا نەنوەر دەبێتە بەهێزترین پیاوی ولاتو ١٣ سیازدە پێشەوای کۆمەڵەی ڕزگاری بە تاوانی هاوبەشیکردن لە تیرۆرکردنی مەحمود شەوکەتدا بە سزای مەرگ گەیاند.[٤٨] شایەنی وتنە فەقی ڕەزوانی مێژوونووس دەڵێت: نەنوەر خودی خۆی دەچێتە هۆڵی کۆبوونەوەکەو نازم پاشا دەکوژێت. مستەفا کەمال هێشتا دەرنەکەوتبوو، لەگەڵ سەرانی یەکگرتندا ناکۆك بوو، خۆی ماتکردبوو بۆ هەڵێکی لەبار دەگەڕاو لە پەناوە ڕەخنەی تووندوتیژی لێدەگرتنو گاڵتەی بە هەنگاوو هەڵوێستەکانیان دەهات. ١٩١١/٩/٢٦ ئیتالیا پەلاماری تەرابلوسی خۆرئاوای دا، سەرانی یەکگرتن بۆ نەوەی کەمال لە کۆڵی خۆیان بکەنەوە دەینێرن بۆ لیبیا بۆ ڕێکخستنو ڕابەریکردنی بزوتنەوەی بەرگریی. ئەو کارە دەبوو زۆر بەنهێنی وبە بەرگی سڤیلو بە ناوی خوازراوەوە لەگەڵ گرووپەکاندا خۆیان بگەیەنن کەنارەکانی لیبیا، کەچی نەنوەر بەر لە کەمال دەگاتە نەوێ و داوای لێدەکات ناکۆکی بخەنە لاوەو سەرگەرمی ڕێکخستنی هێزی بەرگریکردن بن، بەڵام کە گەلانی بالکان سێپتەمبەری ١٩١٢ ڕادەپەڕن، نەنوەر و کەمالیش ناچار دەبن بگەڕێنەوە، بەڵام کار لە کار ترازا بوو، بولگارەکان نابڵوقەی نەدرنەیان دابوو، نەستەمبوولیشیان خستبووە مەترسییەوە، یۆنان بەشی هەرە زۆری مەکدۆنیای داگیر کردبوو، صربەکان بەشی هەرە زۆری ئەلبانیان گرتبوو، سەرەڕای ئەوەی هێزەکانی بەریتانیا لە دەریاوە پەلاماری گەرووی دەردەنیل دەدەن کە نیزیکترین ڕێگایە بۆ پەڕینەوە بەردەو قەفقاس و لەوێوە چەك و نازووقە فریای ڕووسیا بخەن، بەڵام هەوڵێکی زۆریاندا و زیانی گیانیی گەورەشیان لێکەوت نەگەیشتنە لوتکەی چیای تشۆنك کە بە دەروازەی نەستەمبوول دەژمێرێت لە خۆرئاواوە. سەرۆك وەزیری بەریتانیا چەرچڵ و وەزیری بەرگری کتشنر سوور بوون لەسەر دەستبەسەراگرتنی چیاکە.

مستەفا کەمال ۱۹۱۵ یەکەمین دەستی خۆی دەوەشێنێتو هێزەکانی بەریتانیای لە بەرەی دەردەنیل شکاندو وەك سەرکردەیەکی ئازا ناویدەرکرد.

بەر لەهەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانی چەند تیمێکی سەربازیی نەڵەمان سەرپەرشتی هێزی وشکانی وچەند تیمێکی ئینگلیزیش سەرپەرشتیی هێزی دەریایی تورکیایان دەکرد، هەمانکات لە فەرەنسەش نزیك دەبوونەوە پشتی پشی نەوەیان دەکرد دۆرگەی ئیجە وەربگرنەوەو رووسیا شەڕیان پێنەفرۆشێت، لە بەرامبەریشدا دەچنە پاڵ نەوان دژی نەڵەمانیا. بەریتانیا و فەرەنسا بەلایانەوە گرنگ بوو تورکیا لایەنی نەوان بگرێت یا بێلایەن بێت، بۆیە بە هەموو شێوەیەك هانیاندەداو هاوکاریان دەکرد، بەریتانیا بەڵێنی دروستکردنی دوو پاپۆڕی جەنگیی گەورەی پێدابوون بە نێوی سوڵتانی عوسمانییو رەشیدییەوە، فەرەنساش ۸۰۰ هەشت صەد فرەنکی فەرەنسایی پێدابوون، بەڵام نەیاندەزانی تورکیا و ئیتالیا هەردووکیان بە دوای نەوەدا وێڵن لەو جەنگە چاوەڕوانکراوەدا بچنە پاڵ نەو بەرەیەی دەسکەوتی پتری تێدایە.

سەرکردەکانی یەکگرتن بە تابیەت نەنوەرو جەمال سەریان بۆ شەڕ دەخوراو باوەڕیان بە هێزی سەربازییو پێشەسازیی نەڵەمانیا پتەو بوو، ۱۹۱٤/۸/۲ پەیمانێکی نهێنییان لەگەڵدا گرێدان دژی بەریتانیا و فەرەنسا، هەرچەندە نەڵەمانیا حەزی دەکرد تورکیا بێلایەن بێت، چونکە دڵنیا بوو بە تەنها جەنگەکە دەباتەوە، نیتر چ پێویستە لایەنێکی دیکەش هاوبەشیی سەرکەوتنەکانیان و بەرهەمو دەسکەوتەکانیان بێت، بەڵام لەڕێگەی نەو پەیمانی هاوکاریەوە دەتوانن هەنگاو بە هەنگاو دەس بەسەر تورکیادا بگرنو رێگای پەلاماردانی رووسیا لە بەردەمیاندا دەکرێتەوە. هەر بەپێی نەو پەیمانی هاوکاریەش سەرەتای جەنگ پێنج هەزار پسپۆرو کارمەندی سەربازیی، پێشەسازیی، کشتوکاڵیی گەیشتنە تورکیا و لە بری دوو پاپۆڕە جەنگیەکەش دوو پاپۆڕی چاکتریان بە تیمی تایبەتەوە بۆ ناردن.[٥٩] وەزیری دەرەوەی بەریتانیاش لە یادەوەریەکانیدا دان بەوەدا دەنێت.

یەکەم پرێشکی یەکەمین جەنگی جیهان لە شاری سارایڤۆی یۆگسلاڤیاوە داگیرسا، نەرشیدۆق و جێنشینی تەختو تاجی نەمسا و مەجەر (هەنگاریا) و هاوسەرەکەی بەسەردان هاتبوونە صربیا، لە یەکێك لە شەقامەکاندا گرووپی تیرۆریستیی (چەپۆك رەش) لە ۱۹۱٤/ ٦/۲۲دا سێ نارنجۆکیان بۆ دەهاوێژن، بەرنەکەوتن، بەڵام هەر نەو رۆژە نەندامێکی گرووپەکە بە نێوی گابریللو هەلێکی چاوەڕوان نەکراوی بۆ دێتە پێشو بە دەمانچە ئەرشیدۆقو هاوسەرەکەی تیرۆر دەکات، گرووپەکە هەمرویان دەسگیرکران، گابریللوی تیرۆریست کە بوو بەهۆی هەڵگیرسانی جەنگێکی بێ نامانو بیست ملیۆن مرۆڤ قوربانیی جگە لە کاولکاری، بە نەخۆشی سیل لە زیندانا مرد.

نەڵەمانیا وایدەزانی بەریتانیا بەشداری جەنگ ناکات، بۆیە بانگەوازی جەنگی بەسەر فەرەنسادا خوێند،

کەچی بەریتانیاش ٨/٤/ ١٩١٤ پانگەوازی جەنگی دژی ئەڵمانیا راکەیاندو رۆژانی ٥ ـ٩ سێپتەمبەری ١٩١٤ دوو ملیۆن سەربازی نەو سێ وڵاتە کەوتنە جەنگەوە. تورکیا هێشتا بێلایەن بوو، بەڵام کە رووسیا چووە پاڵ هاوپەیمانان، ئەڵمانیا هەستەکات لە بەرەی رۆژهەڵاتدا پێویستیان بە تورکیایە لە رووی هاتنە پێشەوەی رووسیادا بوەستێت.

تورکیا ئامادە بوو، سەرەتای نۆڤەمبەری ١٩١٤ شەش صەدو پەنجا هەزار لاویان بۆ چەک هەڵگرتن داوا کردو لەپاڵ ئەڵمانیاوە چوونە جەنگەوەو بەردەوامیش لەشکریان رێکدەخست هەتا نەوەرادەیەی چوار ملیۆن سەربازیان نارد بەرەکانی شەڕدەوە. شایەنی وتنە لەشکرەکانی ٩، ١٠، ١١ ی تورکیا لە باکوورو لەشکری ١٢ لە هەرێمی موصڵ (ویلایەتی موصڵ) کە دەکاتە تەواوی کوردستانی باشوور، زۆربەی ئەفسەرانو سەربازانی نەو لەشکرانە کورد بوون، ژمارەیەکی زۆریان لەگەڵ سەرۆک هۆزو لێپرسراوانی سوارەی حەمیدییەو سوارەکاندا دەچوونە نێو لەشکری رووسیاوە.

سوڵتان دەسەڵاتی نەمابوو، کە دەیبیست ئەفسەرە تونددڕەوەکان لە پاڵ ئەڵمانیادا بەگی رووسیادا دەچن، دەڵێت: (لەژێر لاشەی کوژراوەکاندا دەپلیشێینەوە!!)[٦٠] مستەفا کەمالیش لای خۆیەوە دەڵێت: هاوبەشیکردنی تورکیا لەو جەنگەدا کارەساتە، ئەگەر لە پاڵ ئەڵمانیاشدا بێت، کارەساتەکە گەورەترە.! هەمدیسان دوریدەخەنەوە، ئەجارە وەک لێپرسراوی بەشی سەربازیی بالۆێزخانەی تورکیا لە صۆفیا، هەڵیاندا بۆ بولگاریا، بەڵام لەوێشەوە هەر دەنوکی لە سەریان بوو، پەیتا پەیتا دەیوت ئەڵمانیا نەم جەنگە دەدۆڕێنێت.

ئێران هەر لە ١٩١٤/١١/٢ بێلایەنی خۆی لە جەنگدا راگەیاند، بەڵام تورکیا رێز لەو هەڵوێستە ناگرنو بۆ پێشگرتن لە لەشکری رووسیا چەند ناوچەیەکی خۆرئاوای ئێران داگیر دەکەنو سەرۆک هۆزێکی کورد، موحەمەد حوسێن خانی موکریو یەکێک لە کورەکانی لە سێدارە دەدەن. هێزەکانی رووسیاش لەهەر سێ قۆڵی خانەقین، سلێمانی، رەواندزەوە بەسەرکردایەتی ژەنراڵ باراتۆڤ پێشڕەوی دەکەن، ١٣/ ٥/ ١٩١٦ لە ناوچەی رایاتەوە هێرش دەکەنە سەر رەواندزو دەیگرن، رەشید ئاغای هەرکیش تیرباران ئەکەن، ئەرمەنەکانی ناوچەکەش گەلێک کاری نارەوا و دەستدرێژیان کردە سەر دانیشتوان، هێرشی رووسەکان لە رەواندوزەوە سەرکەوتوو بوو، بەڵام لە قێزڵی خانەقینەوە لە یۆنیۆی ١٩١٦ دەشکێن.[٦١] وەک لەو دوو رووداوەدا دەردەکەوێت تورکەکان سەرۆک هێزێکی کورد لە سێدارە دەدەن بە تاوانی نەوەی هاوکاریی رووسەکانی کردووە، رووسەکانیش کە دێنە رەواندز سەرۆک هۆزێکی کورد تیرباران دەکەن گوایە هاوکاریی تورکی کردووە. دەبێت نەوەش بە بیربهێنینەوە هێزێکی کورد بە سەرکردایەتی شێخ مەحمود لەشکری رووسەکانی لە خانەقین شکاند، بۆیە مینۆرسکی کارراپەڕێنی کونسوڵخانەی رووسیا لە تاران[٦٢] دەڵێت: پەیوەندیکردن بە کوردەوە و پشتگرتنیان بۆ رووسیا گرنگە بەتایبەتی شێخ مەحمود.[٦٣]

نسکوێت گەرۆک وەزیرانی بەریتانیاش ۱۹۰۸ـ ۱۹۱۶ لە یادداشتەکانی رۆژی ۲۵/ ۳/ ۱۹۱۵ دا لە بارەی کوردەوە ترس و دڵەڕاوکەی خۆی دەردەبڕێت لە مەترسی هەمیشەیی کوردستان کە هەتا دوای ڕێکخستنەوەی کاروباری وڵاتی نێوان دوو ڕووبارەکەش (عێراق) ئەو مەترسیە هەر دەمێنێت، چونکە کێشەکانی (مەبەستی کوردە یا عێراق بە کشتی؟) لەو کێشانە نالۆزترن لە هندستان ڕووبەڕوومان بوونەوە. بەریتانیا زۆر مەبەستی بوو عێراق بگرێت هەرچەند دواتر بۆیاندەرکەوت لەڕووی ستراتیژیی سەربازییەوە گرنگییەکی ئەوتۆی نەبوو ئەو هەمرو قوربانییەی بۆ بڕدەن، بەهەرحاڵ لە بەصرەوە بەرەو ژوور بوونەوەو ۱۹۱۷/۳/۱ ژەنڕاڵ مۆد بەغدا دەگرێت، نۆقەمبەری ۱۹۱۷ش ژەنڕاڵ لبنی هێرشێکی بەربڵاو دەکاتە سەر هێزەکانی تورکیا لە فەلەستین و دەگاتە قودس و دیمەشقیش دەخاتە ژێر مەترسییەوە، فیڵد مارشاڵ فۆن فۆلکنهاین گرتنی وڵاتی شامی بەگرنگتر دەزانی وەک لە سەندنەوەی عێراق لە بەریتانیا، بەڵام وەزیری جەنگی تورکیا ئەنوەر پاشا و فەرماندەی لەشکرەکانی شام خەلیل پاشا (ڕزگارکردنی) عێراقیان بەگرنگتر دەزانی، بەو هۆیەوە پلانو هەڵوێستە سەربازییەکانیان کێشەی تێدەکەوت. ئەنوەر ناچار بوو سەندنەوەی بەغدا دوابخات. ئەفسەرێکی کورد لە لەشکری تورکدا، تۆفیق وەهبی بەگ بە سەرفەرماندەی خۆی، ئەحمەد ئەوراق دەڵێت: گەورەم بەر لەوەی ئینگلیز ڕێگای گەڕانەوەمان ببەستن با هێزەکانمان بکێشینەوە، ئەوراق سوور دەیزانی ئەو ئەفسەرە کوردە ڕاستەکات، بەڵام دووڵ بوو هەردەمەو فەرمانێکیدەداو لەشکر سەربان لێشێواو بوو، بەناسانی گەوتنە دەست دوژمن،(ئەوراق) ئالای سپی بەرز کردەوە، بەڵام تۆفیق وەهبیو پۆلێك سەرباز خۆیان دەرباز دەکەنو بە مەلە لە ڕووبارەکە دەپەڕێنەوە.[٦٤]

دوای مۆر کردنی پەیمانی ئاگربەستی مۆدروس، ۳۰ئۆکتۆبەری ۱۹۱۸ز. لە نێوان تورکیای دۆڕاوو هاوپەیمانەسەرکەوتووەکانداوخۆبەدەستەوەدانی بێچەندوچوونی دەوڵەتی عوسمانی، لەمانگی نابی ۱۹۲۰ داپەیمانی سێڤەر بەسترا، کەبەشێك بوو لە پەیمانی فرسای و سەپێندرا بەسەر تورکیادا.هاوپەیمانەکان بریتیبوون لە بەریتانیا، فەرەنسا، یۆنان، ئیتالیا، ڕۆمانیا، یۆگۆسلاڤیا، چیکۆسلۆڤاکیا، پۆلۆنیا، بەلجیکا، یابان، حیجاز (حسەین شەریفی مەککە) ئەرمەنستان، دەستەیەکی نوێنەرایەتی کوردیش بە سەرۆکایەتی ژەنەڕاڵ شەریف پاشای خەندان بەشداربوو .جاوید پاشای سەرۆك وەزیرانی سەربەیەکگرتن دەست لەکارکێشانەوەی کابینەی وەزارەتەکەی ڕاگەیاندو تۆفیق پاشای سەربە ڕزگاریخوازان کابینەیەکی نوێی دامەزراندو هەتا ۱۹۱۹ لە پۆستەکەیدا مایەوە، ئەمجا فەرید پاشای زاوا، زاوای سوڵتان دەبێتە سەرۆك وەزیران. ململانێی نێوان ئەو دوو ڕێکخراوە ڕکەبەرە نەك هەر تورکیای تووشی شەڕێکی دۆڕاو کرد، کە ٦٠٠،٠٠٠ شەش ملیۆن هەزار کوژراو ٤٠٠،٠٠٠ چوار سەدهەزار بریندارو ٨٠٠،٠٠٠ هەشت سەدهەزار بێسەرو شوێنی لێکەوتەوە، وڵاتیش پتر وێران بوو، ژێرخانی ئابووریش بە تەواوی داتەپی.

بەپێی سەرژمێرەکان هەناردەی بازرگانیی تورکیا ماوەی نێوان ۱۹۱۳ ـ ۱۹۱۸ لە ۲۱ ملیۆن لیرەوە دادەبەزێت بۆ ۵،۵ ملیۆن لیرە، هاوردەش هەر لەو ماوەیەدا لە ٤۲ ملیۆنەوە دادەکێشێت بۆ ٤،۷ ملیۆن، سامانی ئاژەڵو مەڕومالات لە ساڵی۱۹۱۳ وە بۆ کۆتایی جەنگ لە ٤۰ ملیۆنەوە هاتە سەر ۱۹ ملیۆن، گاوگامێش لە سێ ملیۆنەوە تەنها ۳۸۰،۰۰۰ سێ صەدو هەشتا هەزاریان مابووەوە.[٦٥]

ڕووبەری زەوی کشتوکاڵیی چێنراو جگە لە وڵاتە عەرەبەکان لەساڵی ۱۹۱۳ دا ٦٤ ملیۆن دۆنم بوو، لە ۱۹۱٦ دا بوو بە ۲۵ ملیۆن دۆنم. بەرهەمی تووتن لە ٤۹ هەزار تەنەوە هاتە سەر۱۸،۵ هەزار تەن، لۆکەش لە ۲٤ هەزار تەنەوە دابەزی بۆ تەنها دوو هەزار تەن.[٦٦] لەو لاشەوە لێپرسراوانو بازرگانانی بازاڕی ڕەش بەخوێنو خوڕاکی دانیشتوانو خێزانی کۆژراوەکان سەرمایەی حەرامیان سەریەک دەخستو کۆشکو تەلارییان بەرز دەکردەوە وەک کۆشکی شەکرو کۆشکی خەڵووزو کۆشکی جەوال کە میللەت بە ناوی دزەکانەوە ناویان لێنابوون.[٦٧]

سەرگەرمیی و هەڵەشەیی نەفسەرانی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن دەوڵەت بەرەو کوێ دەبات؟

سەرکردەکانی کۆمەڵە کە دەستەڵات دەگرنە دەست لەبری نەوەی ڕێبازێکی نوێ بگرنە بەر، وڵات لە جەنگو مااڵوێرانی ڕزگار بکەنو بەرەو ئارامییو ئاوەدانیی ببەن، پەندو ئاموژگاریی لە رابووردوو وەرناگرنو هەرچاوپان لەپەلاماردان و فراوانخوازییە، پلانی هێرشێکی بەربڵاویان دارشت بۆ سەر قەفقاسیا و ڕووسیا بەسەرکردایەتیی نەنوەر. هێرشەکە دوو ئامانجی هەبوو:

۱ـ سوککردنی قورسایی هێزەکانی ڕووسیا لەسەر لەشکری ئەڵمانیای هاوپەیمان.

۲ـ نەنوەر دەیویست لە قەفقاسیاوە دەستی بگاتە گەلانی تۆرانیی ژێر دەستی قەیسەرو لەوێوە پەلاماری هندستان بدات! هەرێمەکانی قەفقاسیا دەکەونە باکووری خۆرهەڵاتی تورکیاوە، ناوچەیەکی شاخاوی ڕژدە، بەرزایی هەندێك لە تڕۆپکەکانی دەگاتە ۱۰،۰۰۰ دە هەزار پێ لە ئاستی دەریاوە، کورد، تورك، کەرەج، نازەر، داغستانی، نەرمەن لەوێدا دەژین کەسەر بەسێ ئاینو چەندین ئاینزای جیاوازن.

نەنوەر بە ۱۵۰ هەزار سەربازەوە پەلاماری هێزەکانی قەیسەری ڕووسیادەدات کە هەر ۱۰۰ سەد هەزار سەرباز دەبوون بەونیازەی دەستێکیان لێ بووشێنێ و شێرزەیان بکات بۆنەوەی هێزەکانی ئەڵمانیا بەدوای ئەودا هەر لە قەفقاسیاوە پێشڕەویی بکەن بەرەو قوواڵیی ڕووسیاوشاری پێترۆسبورگ، بەاڵم لەشکری تورك خراپ تێدەکەوێتو دەبێت بە تەڵەوەو خۆی تووشیی کارەساتێکی سەربازیی چاوەڕواننەکراو کرد ئەو سەری دیار نەبێت،بەاڵم ئەوەی ڕزگاریکردن، لەڕووسیاوە شۆڕشێك بەڕیابوو، قەیسەر دەست لەتاجو تەخت هەڵدەگرێتو دەستەاڵتێکی کاتیی دادەمەزرێت بەسەرۆکایەتیی "کرنسکی" بۆ بەڕێوەبردنی وڵات. "کرنسکی" وتارێژێکی بەتوانا بوو، زۆر لێهاتوو و کارامە بە وشە ئاگرینەکانی

جەماوەری دەجۆشاند، بەڵام توانای بەڕێوەبردنی وڵاتی نەبوو، دەستەڵاتە کاتیەکەش لاواز بوو، کۆنترۆڵی بارودۆخەکەی بۆ نەدەکرا، پشێوی و ناڕامیی تەشەنەی کرد.لەو وڵاتە پان وبەرینەدا پاشاگەردانیی بوو،هەر کۆمەڵەو بەلایەکدا رایدەکێشا. نەو بارودۆخە شڵۆقە هەروا بەردەوام بوو هەتا لینین لە سویسراوە بە رێگەی ئەڵمانیادا گەڕایەوە رووسیا.

لەشکری تورك چونکە فراواغخوازو داگیرکاربوون، هەرهێرشیان دەکرد،لە بەرگریکردندا کەم ئەزموون بوون، بۆیە کاتێك ۱۹۱٦/۱/۱۷ رووسەکان پەلامارياندانونەك هەرپاشەکشەیان پێکردن بەڵکو هەرێمی ستراتیژیی نەرزڕۆم دەگرنو ملی پێوە دەنێن بۆ بەندەری ترابزۆن لەسەر دەریای رەشو لەوێشەوە لە رۆژئاوای گۆمی وان، شارەکانی مووش و تبلیس داگیر دەکەن.[۱۸] هێزەکانی تورکیا حەفتا هەزار کوژراویان زیانی گیانی لێکەوت، توانای بەرەنگاریکردنیان نەمابوو،بەڵام بڵاوبوونەوەی دەنگ و باسی شۆڕش بەناو لەشکری رووسیادا فریایان دەکەوێت. هەواڵەکە زۆر خێرا بڵاودەبووەوە، شیرازەی لەشکر تێکچوو، سەرباز و ئەفسەرەکان بەشێوەیەکی هەرەمەکیی پاشەکشەیان دەکردو هەر گرووپەو چۆنی بۆ رێکدەکەوت بەپەلە بەرەو وڵات دەگەڕایەوە.

نەو شکستە گەورەیەی لەشکری تورك لە قەفقاسیا تووشیهات نەو گۆڕە بوو سەرکردەکانی (کۆمەڵە) بە دەستی خۆیان بۆ خۆیان هەڵکەند، ئیتر هەر لە سەرەتای ساڵی۱۹۱۷ بەدوواوە راکردنو خۆدزینەوەی سەربازەکان دەستپێدەکات وژمارەی سەربازی راکردوو گەیشتە نیو ملیۆن سەرباز. لەولاشەوە لەبەرەی شەڕەکانی فەلەستیندا لەشکری تورك گورزێکی قورسی دیکەشی بەرکەوت بەدەستی هێزەکانی بەریتانیاو بولگارەکان و هەر ئەوەندەیان بۆ مایەوە خۆیان بدەنە دەست هاوپەیمانە سەرکەوتووەکان و پەیوەندی لەگەڵ ئەڵمانیادا بپچڕن، بە ناچاریش لە ۱۹۱۸/۱۱/۷ زایندا کابینەی وەزارەتەکەی (کۆمەڵە) دەست لە کاردەکێشێتەوەو بەفرمانی سوڵتان وەحیدەدین (موحەمەدی شەشەم) کە دوای سوڵتان رەشادی برای (موحەمەد پێنجەم) بوویە سوڵتان، کابینەی نوێ دادەمەزرێ و یەکسەر داوای ئاگربەستو رێککەوتن لە هاوپەیمانەکان دەکەن. شەڕ وەستاو هاوپەیمانەکان وەك داگیرکار هاتنە ناو ئەستەمبوڵی پێتەختەوە... ئیتر هەر ئەفسەری لوت بەرزو بەفڕو فیشاڵ وترۆتۆپی تورك بوو بەرگە سەربازییەکانی فڕێدەداو خۆی لە تیرو تەشەرو سوکایەتیی پێکردنی یۆنان، ئەرمەنو جوولەکە رزگاردەکرد. سەرکردە مەزنەکانیش وەك ئەنوەر،جەمال،تەلعەت، بەدریی، عەزمیی، دوکتۆر بەهادین شاکرو دکتۆرنازم لە ترسی ئەوەی سوڵتان بە تۆمەتی قەڵاچۆکردنی ئەرمەن بیانداتە دەست هاوپەیمانان، تورکیا جێدەهێڵن، بەڵام رزگاریان نەبوو، ئەرمەن لەخوێنی بە ناهەق رێژراوی چەندین ساڵی قوربانییەکان خۆشنەبوون.۱۹۲۱/۳/۱۵ لاوێکی ئەرمەنیی، تەلعەت پاشاله بەرلین تیرۆردەکات. ۱۹۲۱/۷/۱۸ز.، عەزمیو دکتۆر بەهادین پێکەوە تیرۆر کران و جەمال پاشاو دوو پاسەوانیشی لە شاری تفلیس تیرۆرکران. ئەنوەرپاشاش رۆژی ۱۹۲۲/۸/٤ لە

ـ ئ باڵۆوان ـ رۆژهەڵاتی شاری بوخارا بە دەستی گرووپێك سەربازی رووس کوژرا.

ساڵی ١٩١٨خەلیفەی موسوڵمانان لێخرابوو، بەڵام بڵاویان نەکردەوە،ساڵی ١٩٢٤ کۆتایی سەردەمی حکوومەت بڵاوکرایەوەو دامەزراندنی کۆماری تورکیا راگەیەندرا بەسەرۆکایەتی مستەفا کەمال.

دابەشکردنی دەوڵەتی عوسمانی

دوای ناگربەستی مودروس، هاوپەیمانە سەرکەوتووەکانی جەنگ بەسەرۆکایەتی سەرۆکی نەمەریکا (ودرو ویلسن) و نەندامێتی سەرۆك وەزیرانی بەریتانیا لویدجۆرج و سەرۆك وەزیرانی فەرەنسا کلێمنسۆ، کۆنگرەی فەرەنسا دەبەستن بۆ دابەشکردنی دەستکەوتەکانی جەنگ و دیاریکردنی چارەنووسیی تورکیای دۆڕاو، بەڵام هاوپەیمانەکان لە نێوخۆیاندا کۆك نەبوون، هەریەکەشیان کێشەیەکی لاوەکیی نالۆز یەخەی گرتبوو، فەرەنسا وکێشەی ولاتی شام، بەریتانیا و شۆڕشی نیرلەندە، هیندستان، میسر، شەڕی نەفغان. نیتالیا و بەرپابوونی راپەڕینی کۆمۆنیستەکان، نەمەریکاش بڕیاریدا لە نەوروپا بکشێتەوە. لە تورکیاش سێ لایەن: مستەفا کەمال، سوڵتان محەمەدی شەشەم، نەدەهەم پاشا هەریەکەیان خۆی بە پێشەواو سەرکردەی تورکیا دەزانی.. ئەم بارودۆخە هەڵێکی لەباری بۆ یۆنان ڕەخساندبوو، (منزیلوس) خۆی ئامادە دەکات بۆ پەلامارداڵی هەرێمەکانی نەنەدۆڵ و لەوێشەوە بۆ نەستەمبوول، چەند شارێکیان داگیر کرد کە گرنگترینیان شاری نەزمیر بوو بەڵام دوای هێرشەکانی ١٩٢١/٨/٢٤ و ڕووبەڕووبوونەوە خوێناوییەکانی دواتردا پاشەکشە دەکەن و لەدوای خۆیانەوەهەموو شتێکیان دەسوتاند و دەستدرێژیی و کاری ناڕەوایان بەرامبەر نافرەت و دانیشتووان دەکرد..عیسمەت پاشای هاوکاری مستەفا کەمال بەسەر نەدەهەم پاشادا زاڵدەبێت و مستەفاکەمال دەبێتە خاوەن فرمان، سوڵتانیش بە کۆدەتایەکی سپی داگیرایە خوارەوەو بەناسانی کۆشکی یلدز جێدەهێڵێت، خۆی و کوڕەکەی وکۆڵەلگرێك کەلووپەلەکانی بۆ هەڵگرتبوون و یەکێك لە پیاوە خەساوەکانی کۆشکیش بە جانتایەکەوە لە درکای پشتەوەی کۆشکەوە هاتنە دەرەوە، ماشێنێکی نەمبوڵانس (فریاکەوتن ـ نیسعاف) چاوەڕوانی دەکردن، لەبەندەرێك دایبەزاندن و سواری پاپۆرێکی جەنگیی هێزی دەریایی بەریتانیا دەبن و عەبدولەجیدی برازای سوڵتان دەبێتە خەلیفە نەك سوڵتان.دیارە هەرهەموو نەمانەش بەپلانی بەریتانیا نەنجامدەدران.

مستەفا کەمال چەند شەڕێکی سەرکەوتوویکرد، ناوی بڵاودەبێتەوە،بەڵام ژێرکەوتنی تورکیای لەبەرچاوبوو لەژێر سەرکردایەتیی چەند نەفسەرێکی سەرگەرم و کورتبیندا،لەو ڕووەوە هەمیشە دەیوت نەنوەر و جەمال چیدەکەن، ولاّت بەرەو کوێ دەبەن؟ بەناشکرا و ڕووبەڕووش بە نەنوەر پاشای وەزیری جەنگ دەڵێت نێوە ناپاکیی لەگەڵ نەتەوەی تورکدا دەکەن. نەنوەر لەبەرەی قەفقاسدا کارەساتێکی سەربازیی بەسەر خۆی و تورکیادا هێنابوو، لەو هێرشەدا حەفتا هەزار سەرباز کوژران، دەیویست کەمالیش تووشی ژێرکەوتنێك بکات، ناردی بۆ هەمان بەرەی قەفقاس، کە شۆڕشی نۆکتۆبەری ١٩١٧ش

هەڵگیرسا، هێنایانەوە وناردیان بۆ بەرەی شام. مستەفاکەمال کە دەچێتە ناو لەشکرەوە دەبینێت لە هەموو رووبەکەوە پەرێشان و بێورەن، بەرامبەر بەریتانیا و هێزەکانی عەرەب بەسەرکردایەتی فەیسەڵ شکاون، لەولاشەوە بەریتانیا بەشێکی بەرچاوی تورکیای لەژێر دەستدایە، وڵات پارچە پارچە بووە. هەریەکە و لە ناوازێك دەخوێنێت، هەندێك داوایاندەکرد تورکیا بچێتە ژێر سایەوچاودێریی نەمەریکا بە فەرەنساوە نەگینا رێگەچارەیەکی دیکە نییە. لەم بارودۆخەدا مستەفاکەمال دەجوڵێت، لەشکرەکانی شەڕگار دەکات، بەرگریی لە دەردەنیل دەکات، نەسکەندەریە رزگار دەکات، داواش لە وەحیدەدین دەکات بیکاتە وەزیری جەنگ بەڵام وەحید متمانەی پێنەدەکرد نەو پۆستەی بداتێ، دەینێرێت بۆ دامرکاندنەوەی بزوتنەوەی یاخیبووەکانی نەنەدۆڵ، کەمالیش لە خوای دەویست لە پایتەخت دوورکەوێتەوە، چونکە بەو بیرویۆچوونانەیەوە نە لای خەلیفە و نە لای رێکخراوەکان جێگەی نەدەبووەوە، لە رێکخراوی نیشتمانەوە هاتە نێو کۆمەڵەی یەکگرتن و پێشکەوتن. بەڵام سەرکردەکانیانی بەدڵ نەبوو، بە پێشەواو رابەری نەدەزانین، رەخنەی تووندوتیژی لێدەگرتن، وەك مامۆستا نامۆژگاری دەکردن، نەوانیش نەمەیان بەدڵ نەبوو، دەریانکرد.

مستەفا کەمال کەناردیان بۆ نەنەدۆڵ هەڵێکی زێڕینی دەستکەوت، بڕیاریدا نەنەدۆڵ بکاتە بنکەی بزوتنەوەکەی، لەبری نەوەی یاخیبوونەکە دامرکێنێتەوە رابەریکردن و پەیوەندی بەسەرانی ناوچەکەو بە وانەشەوە دەکرد لە نەستەمبوڵ جێگەی باوەڕ بوون.. کە یۆنانیش نەزمیر دەگرێت، سوڵتان داوای لێدەکات بگەڕێتەوە نەستەمبوڵ، نەمیش داوا لە سوڵتان دەکات خۆی بێتە ناوچەکە و رابەرییان بکات بۆ دەرکردنی دوژمن لە وڵات! هەرلەم ماوەیەشداکۆنگرەیەك لە سێواس رێکدەخات بۆ نەوانەی دژی داگیرکاران و دوژمنانن و هەر هەرێمێك ٣٠ نوێنەر هەڵبژێرن بۆ کۆنگرە.خەلیفە هێزێك بەسەرکردایەتیی کازم قەرە دەنێرێت مستەفاکەمال دەستگیربکات، کازم قەرەو هێزەکەشی بەلای خۆیدا راکێشا.سوڵتان نەجارە سەرۆك هۆزە کوردەکانی لێهاندەدات پەلاماری بدەن و کۆنگرەکەی تێکبدەن، لای خۆشیەوە هەڵبژاردنێکی رێکخست بۆ دیاریکردنی نوێنەرانی کەل، بەڵام زۆرینەی نوێنەرەکان سەر بە مستەفا کەمال بوون و هەمووپانی بانگکرد لە نەنقەرە کۆببنەوە. بەمجۆرە وڵات بوو بەدوو بەشەوە لە نێوان خەلیفە(سوڵتان) لە نەستەمبوڵ و مستەفا کەمالدا لە نەنقەرە. دەستدرێژی یۆنانەکان بۆ سەر نابڕووی نافرەتان و سوتاندنی شارو شارۆچکەکان هەست و سۆزی دانیشتوانی نەو ناوچانەی خرۆشاندبوو، هاتنە ژێر ئالای مستەفا کەمالەوە،کە سەرکەوتنەکانی لە زمجیرە هێرشەکانیدا بۆ سەر فەرەنسییەکان لە ماراش و سەربازگەی نیتالییەکان لە تروونە و سەربازگەی بەریتانیا لە نەسکس ستر،نەوسەرکەوتنانە دەنگیاندایەوە، هێزەکانی بەریتانیاش پێتەختیان داگیرکرد و بۆ پشتگیریی خەلیفەش پەرلەمان دادەخەن، کەمالیش کۆنگرەکەی سێواس بەنەنجام دەگەیەنێت و کۆمیتەیەك هەڵدەبژێرن بە سەرۆکایەتی خۆی بەنێوی

نەنجومەنی بالای نیشتمانیی.

دەروازەی بالا(بابی عالی) بۆراستکردنەوەی بالانسی نیوان خەلیفە و مستەفا کەمال لە مانگی ۱۹۱۹/۱ دا، دووای چەند کۆبوونەوەیەك لەگەڵ نوینەرانی کوردی باکوور،سەیید عەبدلقادری کوری شیخ عوبەیدللای نەهری، نەمین بەدرخان، موراد خان کە سەربە جەمعیەتی تەعالی کوردستان بوون، بریاریدا: نۆتۆنۆمییەك بدەن بەکورد بەمەرجیك لە جامیعەی عوسمانیدا بمینێنەوە، ئەمەش ناکۆکیی خستە ریزەکانی کوردو سەرکردەکانیانەوە ودامەزراندنی چەندین کۆمەڵ و ریکخراوی بچووك بزوتنەوەکەی لاوازکرد، نەوەبوو نەمین عالی بەدرخان (جمعیت تشکیلات أجتماعیە، مەمدووح سەلیم و هەڤاڵانی (پارتی دیموکراتی کورد) و سورەییابەدرخان (حیزبی أستقلال کوردستان) یان دامەزراند .(بروانە مەحموود مەلا عززەت، حکومەتی کوردستان لەناو مەتەڵی سیاسەتی بریتانیادا، سلیمانی ۲۰۰٦، لاپەرە ۷۰)

دەرکەوتن و سەرکەوتنی مستەفا کەمال دامەزراندنی کۆماری تورکیا

نەو کولتوورە رەشەی بیری شۆڤێنیزمی رژێمە سوورەکەی مستەفا کەمال، نێستاش لە تورکیادا رەنگدەداتەوە،جەمال گزرسیل ۱۹٦۰/٥/۲۷ کۆدەتایەکی سەربازیی بەسەر عەدنان مەندەریس دا دەکات .. لە شاری نامەد (دیاربەکر) روو لە جەماوەرەکە دەکات و دەڵێت نەتەوەیەك نییە ناوی کورد بێت، نێوە تورکن، هەرکەسێك وتی تۆ کوردیت تفێك بکەرە رووی.

دوای پەیمانی صەددام – بارزانی ۱۱/نازار ۱۹۷۰ هێزەکانی کۆماندووی سوپای تورکیا بەربوونە گیانی جوتکارانی کورد، رۆژانی ۷، ۸ /۱۹۷۰/٤ دوو هەزار سەربازو شەش کۆپتەری جەنگیی پەلاماری شارۆچکەی سلیڤان سەر بە نامەد – دیاربەکر دەدەن، پیاوانیان دەستگیر کرد و سواری نافرەتەکان دەبوون و نەجا لە سەرپشتی پیاوە دەستگیرکراوەکان هەڵدەپەڕین کە تەنهابەوهێزەوە هەشت کورد گیانیان لە دەست دا.[٦٩]

مستەفا کەمال کێیە؟

مستەفا کەمال صالح۱۸۷۷لە گەرەکی تورکەکان لە شاری صالۆنیك - یۆنان هاتۆتە دنیاوە، نەوکاتە صالۆنیکیش وەك هەموو شارەکانی یۆنان لە بندەستی تورکیادا بوو، دانیشتوانەکەشی بریتیبوون لە یۆنانی، جوولەکە، ئەرمەنیی، بولگاریی و تورك. گرووپێك موسوڵمانیشی تێدا دەژیا بەڕەگەز جوولەکە بوون و هەربەسەرزارەکیی موسوڵمان بوون، نەگینا لە دڵدا دوژمنی ئیسلام بوون،زۆریش پەیڕەویی نەو(فتواشەرعی)یانەیان دەکرد، نەو شتانەی حەڵاڵ کردووە کە ئاینی ئیسلام حەرامیکردبوون! عەلی رەزا باوکی مستەفاکەمال یەکێك بوو لەو موسوڵمانە درۆزنانە، کارمەندێکی ئاسایی بوو لە بەڕێوەبەرایەتیی گومرگ، دووات دوکانێك دادەنێت و بەکولەمەرگیی دەژین. بەڵام زوبێدەی دایکی مستەفا موسوڵمانێکی بەباوەڕو کارەکتەرێکی بەهێزیشی هەبوو، کوڕەکەی پەروەردە دەکرد ببێتە پیاوێکی ئاینیی، بۆیە هەر لە

منداڵییەوە دەینێرێتە بەرخوێندن (حوجرە)، عەلی ڕەزا صاڵی ١٨٨٨ بە هەژاریی دەمرێت، کەمالیش لەگەڵ دایکیدا دەچنە ژێر سایەی خاڵۆیەکی، نەویش هەر دەستکورت و نەدار بوو، بۆیەمستەفا بۆ بژێوی ژیان ناچار دەبێت بە پاککردنەوەی گەورو تەویلەی ولاخ شتێك پەیدا بکات.کەمال منداڵێکی چەتوون و شەڕانی و کەللە ڕەق بوو، پەیڕەویی یاسا و فەرمانەکانی نەدەکرد، نەیدەتوانی کوێڕایەڵ و ژێر فەرمان بێت، گوێی بە دابونەریتە کۆمەڵایەتییەکانیش نەدەدا.بەڵام زۆر حەزی لە سەربازیی دەکرد، بە پێچەوانەی ویست و نارەزووی دایکییەوە، بە هۆی دراوسێیەکیانەوە لە فێرگەیەکی سەربازییدا وەردەگیرێت .لە خوێندندا تەنها لە وانەکانی سەربازیی و ماتماتیکدا سەرکەوتووبوو. لەو ماوەیەدا دایکی شوو دەکاتەوە، کەمالیش هەر لەو شارەدا دەمێنێتەوە کە پڕ بوو لە جوولەکە و ڕقیان لە ئیسلام بوو، پەیوەندییەکی گەرمیشی بە پیاوانی ئاینیی جوولەکەو عیسایییەکانەوە هەبوو، هەرلەوانیشەوە فێری زمانی فەرەنساوی دەبێت. مستەفا کەمال صاڵی ١٩٠٥ دەبێتە نەفسەر لە سوپای عوسمانیدا، هەر ئەو صاڵەش پەیوەندی بە ڕێکخراوی نهێنی نیشتمانەوە دەکات کە خەباتی ژێرزەمینییان دەکرد دژی سوڵتان، یەکەمین مەرجی بوونە ئەندام لەو ڕێکخراوەدا ئەوەبوو هەموو پاڵێوراوێك لەبەردەم لیژنەیەکدا ڕادەوەستا، دەمانچەیەکیان لەبەردەمیدا دادەنا، دەستی دەنایە سەر دەمانچەکە و سوێندی دەخوارد دڵسۆزی ڕێکخراوەکە بێت و خەبات بکات دژی ڕژێمی سوڵتان، ئەجا دەمانچەکەی هەڵدەگرت، ماچیدەکرد و ئینجا دەبوو بەچەکی تایبەتیی ئەندامەکە بۆ ڕۆژی خۆی، ئەوە دیاری ڕێکخراوەکە بوو بۆ ئەندامەکانی.مستەفا کەمال ١٩٢٣/١٠/٢٩ سەرکەوتنی تەواو بەدیدەهێنێت و دەگاتە نامانج، لە کۆبوونەوەی ئەنجوومەنی باڵای نیشتمانیدا کۆماری تورکیا دادەمەزرێنن و دەبێتە یەکەمین سەرۆکی کۆمارەکە هەرچەندە صەد ئەندامی ئەنجوومەنیش نامادەنەبوون!

١٩٢٤/٥/٧ ڕژێمی خەلافەتی ئیسلامیی هەڵوەشاند،ئاینی لە دەوڵەت جیا کردەوە، ئەو دەوڵەتە نوێیەی ئەك هەموو پەیوەندییەکی بە ڕابردووەوە پچراند بەڵکو سڕییەوە و بەچاوی سووکیش تەماشای دەکات و بە کۆسپێکی گەورەی دەزانێت لە ڕێگەی پێشکەوتندا.

هەر ئەو صاڵەش بڕیاریدا لە بری یاساکانی ئیسلام لە کاروباری هاوسەریگرتن و جیابوونەوەی ژن و مێردا پەیڕەوی یاساکانی ولاتی سوێسرا بکرێت.مارەبڕینی شەرعی قەدەغە کرد و لە دەسەڵاتی پیاوانی ئاینەوە گوێزرایەوە بۆ بەردەم فەرمانگەی تایبەتی میری و مارەبڕین بە شێوەی سڤیل.

هەر لە صاڵی ١٩٢٦ یشەوە بۆ کاروباری بازرگانیی و کڕین و فرۆشتن و هەموو کارەکانی سڤیل ناسا، یاساکانی فەرەنسای چەسپاند.یاساکانی ئیتالیاش پەسەند دەکات بۆ دادگاکانی تاوان و سزادان و هەرکارێك پەیوەندی بە سەرپێچیکردن و تاوانەوە هەیە.

خوێندنی ئاینیی (حوجرە) و تەکیە و خانەقاکان و کۆڕوکۆمەڵی دەرویشەکانی قەدەغەکرد.

زمانی تورکی کرده زمانی فەرمی ولاٽ و پێتەختیشی گواستەوە بۆ ئەنقەرە.

١٩٢٨ کۆمیتەیەکی زمانەوانی پێکهێنا لە ماوەی شەش هەفتەدا ئەلف و بێی لاتینییان بۆ زمانی تورکی ڕێکخست.

پەچە و هەموو جۆرە ڕووپۆشێکی نافرەتان و تەڕبووشی سەری پیاوانی قەدەغە کرد.

صالّی ١٩٣٤ یاسای فرە هاوسەریی هەلگرت و بڕیاریدا پیاو نابێت هاوسەرێك پتری هەبێت.

نازناوی پاشا، بەگ، ئەفەندی، خانم سڕییەوە و بڕیاریدا ناوی خێزان یا نازناو لە جێگەی ناوی یەکەم بەکاربهێنرێت.

بڕیاریدا لە جێگەی سڵاوکردن و چۆنی وچاکیی سووکە سەر نەویکردنێك و دەستگوشین پەیڕەو بکرێت، جگە لەمانەش خوێندنی تێکەڵاوی کوڕان و کچانی لە هەموو قۆناغەکانی خوێندندا کردە یاسا و ڕۆژی یەکشەمەی کردە ڕۆژی پشووی فەرمانگەکان و بەکارهێنانی صالّنامەی کۆچیشی کردە زاینیی ـ عیسایی.

ڕاستە ئەم هەنگاوانەی مستەفا کەمال لە هەندێك لایەنی کۆمەڵایەتییەوە پێشکەوتنخوازانایە، بەڵام لە چەندین لایەنەوە بەتایبەتیش ڕژێمی دەوڵەتە عەلمانییەکەی، ولاتی تورکیای لە نێوان نیسلام و گاوردا، لە نێوان ئاسیا و ئەورووپا، ڕۆژهەلاّت و ڕۆژئاوادا بەهەڵواسراوی هێشتەوە، قاچیچکیان لەمدیوو قاچێکیان لەودیوو. پێدەچێت هەر خوێنەرێك ئەو پرسیارەی کردبێت با بیکات، ئایا هاوپەیمانان نەیانتوانی ڕێگە لە مستەفا کەمال بگرن بەسەر هێزەکانی ئەوان، یۆنان، سوڵتان، هەردوو ڕێکخراوی یەکگرتن و ڕزگاریخوازان، کوردا سەرنەکەوێت؟ یا ئەورووپا پێویستی بە سەرکردەی ولاتێکی موسوڵمان هەبوو ناشکراوچالاك دژایەتیی ئاینی نیسلام بکات و نەگەر ئەویش نەبوایە، بەڕۆەوەندییەکانیان گەرەکی بوو سەرکردەیەکی لەوجۆرە دروستکەن! مامۆستا محەمەد ڕەسوول هاوار کۆمەڵێك زانیاری نوێی لەبارەی مستەفاوە لە گۆڤاری باسکار دابلاّوکردۆتەوە:

(دکتۆر نوری ڕەزا پزیشکێکی ناسراو و هاوڕێی کیانی بەگیانیی مستەفاکەمال و سەرۆکی نەو وەفدەی پەیمانی دۆستایەتیی نێوان تورك و سۆڤێتی مورکرد، لەکۆبوونەوەکانی لۆزانیشدا جێگری عیسمەت ئین ئینۆ ی سەرۆکی وەفدەکەبوو لە لاپەڕە٥٧ی بەرگی ٣ی یاداشتەکانیدا نووسیویەتی کاتی خۆی لە سالۆنێك لە قوتابخانەی سڕییەکاندا قوتابییەکی منداڵ هەبوو بەناوی (مستەفا) کە عەلی ڕەزا کردبووی بەکوڕی خۆی.لەچاپی نوێی ئینسکلۆپیدیای فەرەنسایدا دەڵێت باوکی راستەقینەی مستەفا،(نەلپۆماك)ە. پیرەکانی(تسالیا) وتوویانە زێدەی دایکی لە مەیخانەیەکی شاردا کاریدەکرد، گەنجێکی خەڵکی شاری (یەنکی شەهر) کە ناوە (نابدۆش ئاغا)بوو دەیبات بۆ شارەکەی خۆی لەگەڵ مستەفادا کە تەمەنی پێنج ساڵان بووە(لاپەڕە٦٩).دکتۆر نوری ڕەزا وەك پزیشکێکی بەئەزموون دەڵێت لەڕووی ئەنترۆپۆلۆژییەوە بەپێستی سپی و چاوی شینو سەروکەللەیا، جۆری(دۆکیلۆسڤال)ی مستەفا زۆر دوورە لە جۆری (پراکتیکال)ی

عەلی رەزاو زبێدەی دایکی مستەفا کە هەردوکیان تورکن. جگە لەوەش بەردەوام مستەفا کەمال خۆی دوورەگرت لە باسوخواس و ناوهێنانی (باوکی) کە نەیدەزانی کێیە! فالح رەفعەت لە کتێبەکەیدا(جان قایا) دەڵێت جارێکیان وێنەیەکی نەفسەرە تورکەکانی(سالۆنیک)یان پیشاندا کە عەلی رەزاشی تێدابوو،مستەفا زۆر بەگومان بوو نەوە باوکی بێت .چریانی بەکوێچکەمدا: کەی نەوە باوکی من بووە؟!(لاپەرە٦٩ـ٧٠).رووسەکان مستەفا کەمالیان چاك دەناسیی،لینین کارگەیەکی دروستکردنی (ڤۆدکا)ی بە دیاری بۆ نارد(لاپەرە٧١).سەبری نەفەندی نووسەری کتێبی (پیاوی بت): مستەفا کەمال لە سەرەمەرگدا بە ناشکرا وەسیێتی کردووە نوێژ لەسەر جەنازەکەی نەکرێت و (تەلقین)یش نەدرێ.مەلاو پیاوانی نانینیش رازی نەبوون ئەوانەی بۆیکەن هەتا خوشکەکەی دەگری و زۆر لە مەلایەك دەپارێتەوە، بەزەیی پێداهاتەوەو تەلقینی دا.(لاپەرە٧٤) هەروەها سەبری نەفەندی ناماژە بەقسەیەکی مەحمود نەسعەد یورقوت وەزیری عەدل دەکات کە لە رۆژنامەی(تان) ی رۆژی ١٠/١١/١٩٤٠دا وەك بیرەوەرییەکی خۆی لەگەڵ مستەفا کەمال بڵاویکردۆتەوە دەڵێت:لەکۆتایی نەو رۆژانەدا کەهاتوچۆی مزگەوتمان دەکرد،رۆژێك من و چەندکەسانێ لەگەڵ مستەفا کەمال چووین بۆ مزگەوتی (حاجی برایم)، کە گەیشتینە بەردەرگای مزگەوتەکە مەلایەك رووبکردە مستەفاکەمال وپێی وت:(پاشا، بەرلەوەی بچنە ژوورەوە وابباشە دووعا بخوێنن، مستەفا لێی تووڕەبوو پاڵێکی پێوەناو وتی: ولاّت بە هێزی چەکی سەرباز رزگاربووە نەك بە دووعاوپارانەوە!(لا.٧٤گۆڤاری باسکار،ژمارە٤،ساڵی٢٠٠٠) نووسەرانی (دانرە المعارف ألاسلامیە) دەڵێن مستەفا کەمال١٢٩٩ك./١٨٨٠ز.لەشاری سالۆنیك ـ یۆنان هاتۆتە دنیاوە، عەلی رەزا نەفەندی باوکیشی پاسەوان بوو لە بەرێوەبەرایەتیی گومرگ،گومانیش زۆرە کە عەلی رەزا باوکی نییە بەڵکو میردی زوبێدەی دایکێتی لە پیاوێکی دیکە.نەوەش دەوترێت کە بەرهەمی پەیوەندییەکی ناشەرعیی زوبێدەو کابرایەکی خەڵکی صربیایە. (دائرە المعارف ألاسلامیە للناشئین والشباب ٣،ألقاهرە ١٩٩٠)

لەبارەی ژیانی هاوسەریی و پەیوەندی مستەفا کەمال نەتاتورکەوە یەکێك لە هاوڕێ نزیکەکانی دەڵێت شەوانی بە مەی خواردنەوە و قومار و نافرەتەوە بەسەر دەبرد، بێنەوەی گوێ بەوە بدات چ نافرەتێکە، گرنگ نەوەبوو لەشولارێکی ڕێك و دەموو چاوێکی جوان و دەم بەخەندە بێت، هەرگیز بیری لە خۆشەویستی نەکردۆتەوە، مەبەستی هەر نەوەبوو نارەزووەکانی دامرکێنێتەوە، یەکەمین جار لەگەڵ لەتیفەی شۆخ و شەنگ کۆدەبێتەوە، دەیەوێت هەر نەو کاتە هەموو شتێکی لەگەڵدا بکات، بەڵام لەتیفە دەڵێت نەوە بێ مارەبڕین نابێت، من نابە دۆستی رابواردنت، خۆشمدەوێت و نامادەم بەمارەبڕین ببمە هاوسەری ژیانت. کەمال تووڕە دەبێت، هەڵدەچێت و کەف دەچرێت و دەڵێت مارەبڕین چییە، مەلایەکی ریشن دێت و چەند قسەیەك دەکات. وەك دەڵێن (عارف بەگ) پش کە پەیوەندیی (شفوول) ی لەگەڵ کەمالدا هەبووە، وتوویەتی فکریەی دۆستی کەمال لە نەخۆشخانە کەوتبوو، کەمال بیریشی لێنەدەکردەوە، چەند شەوێك لەسەریەك

نافرەتی سۆزانی و کیژۆلانی کۆدەکردەوە و هەموو شەوێکیش بەهاتوو هاوار و دەنگە دەنگ کۆتایی دەهات.. شەوێکیان لەناکاوێکدا بڕیاردەدات بچێت بۆ مالّی لەتیفە لە ئەزمیر، بەونیوەشەوە زرم زرم لە دەرگا دەدات، کە دەچێتە ژوورەوە پێیدەڵێت تۆ مارەکردنت دەوێت؟ هەر نەمشەو مارەت دەکەم، دەچنە دەرەوە و لە شەقامێکی شاردا مێزەر بەسەرێك دەبینێت و مارەیان دەکات! هەر بۆ ئەوەش مارەی دەکات، چونکە لەتیفە لە رووبدا وەستابووەوە، هەروا ناسان خۆینەدابوو بەدەستەوە،کەمال دووای چەند شەوێك نەویش پشتگوێی دەخات و دەگەڕێتەوە سەر پیشەی جاران. لەتیفەی شۆخیش لە رۆژنامەیەکدا ئەم رستەیەی بەرچاو دەکەوێت: مستەفا کەمال لە هاوسەرەکەی جیا بۆتەوە (تەلاقیداوە)! ئەوکاتە لەتیفە تێدەگات نە ئەو و نە هیچ ئافرەتێك لای ئەو (گورگە بۆرە) ئەوەندە نرخیان نییە خۆی بە تەلاقدانیانەوە ماندوو بکات.

فکریەش بەخەیالّی خۆی وایدەزانیّ کەمال مارەی دەکات، ئەویش کە هەوالّەکەی لە رۆژنامەدا خوێندەوە بۆی دەرکەوت چ ناپاکییەکی لەگەڵدا کردووە، بەپەلە دەگەڕێتەوە بۆ مالّەوە، بەلاّم پاسەوانەکان ناهێڵن بچێتە ژوورەوە، بۆ سبەینیّ تەرمەکەی دۆزرایەوە، بە دەمانچە بچووکەکەی نێو جانتا دەستیەکەی خۆیی کوشتبوو. کۆڵۆنێڵ فەتحی دەڵێت کەمال لە و رۆژەوە بایەخی بە هیچ شتێك نەدەدا وەك هەموو شتێکی لەبەرچاوکەوتبێت، تەندروستیشی بەرەو خراپی دەچوو، نەخۆش دەکەوێت و دووای چوار ساڵ بەو دەردەوە دەتلێتەوە هەتا ۱۹۳۸/۱۱/۱۰ دەیکوژێت و مستەفا کەمال نەتاتورك دەمرێت، نەو پیاوە مرد کە هیچ کەسێکی خۆشنەدەویست و هیچ کەسێکیش نەوی خۆشنەدەویست، بەلاّم ملیۆنەها کەس دووای تەرمەکەی کەوتن.[۷۰]

سوڵتان موردای پێنجەمیش ۱۹۰٤/۸/۲۹ دەمرێت، بەلاّم تەنها هەشت کەس بەشداریی ناشتنەکەیان کرد، عەلی پاشای کوڕی رووەکاتە خۆرهەلاّتی کوردستان و دوای ماوەیەك لە ناوچەی (خوی ـ خووی) سەلماس بە رێگای قەسری شیرینداز دەچێت بۆ بەغدا و لەوێوە بۆ کەرکووك و مالّی سەید نەحمەدی خانەقا و لەوێشەوە دەگاتە سلێمانی و وەستا تۆفیقی کەبابچی دەبێتە ناسیاوی و دووا تر لەگەڵ وەستا نەمانۆڵلادا کاری تەنەکەچێتی دەکات. ۱۹۰۹ کە سوڵتان رەشاد دێتە سەرکار، عەلی پاشاش دەچێت بۆ پێنجوین و دوای ماوەیەك گەڕاوەتەوە سلێمانی و بەنێوی وەستا غولامی تەنەکەچی خۆی ناساندووە و عەباسی کوڕیشی لای مامۆستا نەجمەدین مەلا خوێندوویەتی و لە گەڕەکی کانیسکان کارگەی لالەزار بۆ دروستکردنی دەکتی نامێری فێنکەکەرەوە (مویەریدە) دادەنێت.[۷۱]

سوڵتان لەنێوان کەماڵییەکان و هاوپەیماناندا

پاشماوەکانی ئیمپراتۆریاکەی عوسمانیی، نەوەی مابووەوە لە نێوان حکومەتەکەی مستەفا کەمال لە ئەنقەرە و حکومەتەکەی سوڵتاندا لە نەستەمبوول دابەش بووبوو، ئەك هەر وڵاتەکە بگرە هەموو شار و گوندێکیش هەندێکیان لەگەڵ سوڵتاندا بوون و هەندێکیشیان دوای مستەفا کەمالی گورگە بۆر کەوتن،

هاوپەیانەکانیش جگە لە ئیتالیا بە هەموو شێوەیەک لە لایەکەوە هاوکاریی یۆنانیان دەکردو لەولاشەوە پشتگیری سولتان وەحیدەدین یان دەکرد دژی گورگە بۆر و لە هەمانکاتیشدا دەستی یارمەتییان بۆ هەر بزوتنەوەیەکی نەتەوایەتیش درێژ دەکرد و هانیان دەدان بکەونە خۆیان و لەژێر چنگی تورک خۆیان رزگار بکەن کە نەتەوەکانی ئەرمەن، عەرەب و کورد بوون.

جێگەی داخە گەلی یۆنان بەو هەموو قوربانییەوە کەپێشکەشیان کردو سەرکەوتنی زۆریشیان بەدەست هێنابوو، نەیانتوانی پارێزگاریی لە سەرکەوتنەکانیان بکەن، بەتایبەتیش لە شاری نەزمیر و درێژە بە پەلامار و پێشڕەویی بدەن، لەوەش خراپتر ئەو لەشکرەی سولتان بە هاندانی ئینگلیز و فەرەنسە ناردیە سەرمستەفاکەمال (گورگە بۆر) لە ئەنەدۆل، بەو هۆیەوە چەند مانگێک بوو مووچەی مانگانەیان وەرنەگرتبوو، شەڕیان نەکردو دایانە پاڵ لەشکرەکەی کورکە بۆر.

ئەم هۆیانە بەیەکەوە کاریانکرد بەریتانیا و فەرەنسا و ئیتالیا، لە کۆبوونەوەکانی لەندەندا رۆژانی ١٩٢١/٢/٢١ - ١٩٢١/٣/١٤ بەسەرۆکایەتی لوید جۆرج و ئەندامەتی کلێمەنصۆ و وەزیری دەرەوەی ئیتالیا بەرامبەر هەردوو نوێنەری حکومەتەکەی سولتان لە ئەستەمبوول، تۆفیق پاشای سەرۆک وەزیران و نوێنەری حکومەتەکەی گورگە بۆر لە ئەنقەرە، بەکر سامی، ڕووبەڕوو دانیشتن.کەشو هەوای کۆبوونەوەکە تەمومژاویی بوو، کەمالیەکان لە ڕووس نزیک کەوتبوونەوە و نەوەیان کردبووە کارتێکی بەهێز بۆ فشار خستنە سەر هاوپەیمانان، نەوانیش بە کەرمیی دژایەتیی ڕژێمە تازە دامەزراوەکەی مارکسیان دەکرد بەسەرکردایەتیی لینینی مەزن.

هاوپەیمانانیش لە نێو خۆیاندا لەسەر دەستکەوتەکانی دوای شەڕ کۆک و تەبا نەبوون، فەرەنسە نەیدەویست بەریتانیا بە تەنها خێروبێری عێراق بفوات.

کەمالییەکان ڕێگای مانۆڕی رامیاریان لەبەردەمدا بوو، کەوتنە سەوداو مامەڵەی سیاسیی و دایان بە گوێی هاوپەیماناندا کە ئامادەن لە ڕووسەکان (یەکێتی سۆڤیەت) دوور بکەونەوە و دەست لە هەرێمی موسڵیش (کوردستانی باکوور) هەڵبگرن بەرامبەر سڕینەوەی نەو بەندانەی پەیمانی سیڤەر کە مافەکانی ئەرمەن و کوردی چەسپاندووە.هاوپەیمانانیش هەر بۆ ئەوەی گورگە بۆر نەبێتە هاوپەیمانی لینین و تورکیا بکاتە جێگەپێی ڕووسەکان لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا و کەشتیگەلەکەیان بگاتە دەریای سپی ناوەڕاست، قایل بوون. ئەو کۆبوونەوەیەی لەندەن هەرچەند نەگەیشتە بڕیارێک، بەڵام سەرکەوتنێکی گەورەبوو بۆ کەمالیزم و ڕێگەچارەیەکیان نەدۆزییەوە جگە لە جێبەجێکردنی داواکارییەکانی گورگە بۆر، هەرچەندە لەگەڵ بەریتانیا ڕووبارێک خوێنیان لە نێواندا ڕژا بوو، خودی لوید جۆرجیش دوژمنێکی سەرسەختی تورک بوو، هەستی دەکرد جامێک ژەهر دەنۆشێت (وەک خومەینی کە بە ناچاری بڕیاری ناگربەستی دا لەگەڵ صەدام حوسەیندا).

نوێنەری حکومەتەکەی ئەنقەرە لە کۆبوونەوەکاندا دەیوت (دووبارە ئەم وڵاتە "کوردستان" لە پەیمانی سیڤەردا باسی موختاریەت کراوە، بەڵام نێستا کوردەکان لە مەجلیسی گەورەی میللەتا (تورکیا بیوک

میللەت مجلسی) نمایندەیەکی زۆریان هەیە و بەشێوەیەکی فراوان (تەمسیل)نەکرێن، بەڵام نەم نمایندە کوردانە دەربارەی سەربەخۆیی کوردستان هیچ باسێکیان لە مەجلیسدا نەکردووە و مەیلێکی وایان نەنواندووە).هەروەها دەڵێت: (لە قانونی نەساسی تورکیا، نەك هەر کورد بەڵکو قەومە بچووکەکانی تر، کە لە ژێرحوکمی تورکیادان، موختاریەتێکی فراوانیان پێ بەخشراوە، لەبەرنەوە باوەڕ ناکەم شتێ هەبێ کە ببێتە هۆی نەوە کوردەکان بخاتە لێکدانەوەو دڵەراوکە بۆ دواڕۆژی خۆیان.) نوێنەری حکومەتەکەی سوڵتانیش لە نەستەمبوول، سەرەك وەزیران تۆفیق پاشا، دەڵێت: (نەگەر لەم روونکردنەوانە مەبەستتان کوشتاری نەرمەنەکانە، میللەتی تورك تەواو بێگوناهە، چونکە نێمە لەشەڕدا بووین... کوردە نەفام و تونڕەوەکان بەَ هەلیان زانی دەمارگیریی نایینیی پالێ پێوەنان نەرمەنەکانیان کوشت.) نەم درۆودەلەسانە بەسەر نامادەبووەکاندا تێدەپەڕێت و دەچنە بارودۆخێکی دیکەوە جگە لە "گالیگرو پۆلس" نوێنەری یۆنان، کە وتی نەگەر بە ناشتیی مافی خۆمان دەست نەکەوێت بەشمڕ دەیسێنین.

زنجیرە شەڕەکانی کەمالیەکان کە عیصمەت پاشا سەرکردایەتی دەکردن لە نین نۆنۆ،[٧٢] سەکاریا، دۆمللو، بڕشتی لە هێزەکانی یۆنان بڕیبوو، هەرچەند شەڕی ژیان و مردنیشیان دەکرد، بەڵام سیاسەتی نێودەوڵەتیی بەتایبەتیش کە نیتالیا فەرەنسای قایلکرد، یۆنان "بۆرسە" چۆڵ بکەن، یۆنانییەکانی بە گورگاکان خواردوو دا، دەکشانەوە و کوژراوو بریندارى زۆریان جێدەهێشت و تورکیش هەر بە زیندوویی هەڵیدەدانە نێو شەپۆلی دەریاوە.دواتریش لە شەڕەکەی قەرە حەساردا ١٩٢٢/٨/٢٦ بەجۆرێك ژێرکەوتن، سەرکردەکەیان ژەنەرالّ تریکۆپیس بە دیلی کەوتە دەست تورکە کەمالیەکان و رۆژی ١٩٢٢/٩/١٩ شاری ئەزمیریش کەوتەوە دەست تورك و بە هەوای نەو سەرکەوتنانەوە بەرەو نەستەمبوول دەکشان.

لوید جۆرج و بەریتانییەکان و فەرەنسییەکانیش هێشتا هیوایەکیان بەسەرکەوتنی یۆنانەوە بوو، ئەوانیش بەرگەی لەشکری کەمالیزمەکانیان نەگرت و شا نەلێکسەندەریش مرد کە خوێنی تورکی بخواردایەتەوە ئۆخەی نەدەکرد. شاندی کەمالییەکان بەسەرۆکایەتیی بەکر سامی بە نهێنی هەوڵیدەدا لەگەڵ فەرەنسادا بگاتە رێککەوتنێك "کلیکیا" بۆ تورکیا چۆڵ بکەن... بۆ ئەم مەبەستە ١٩٢١/٣/٢٤ دەچنە کۆشکی ئەلیزێ بۆ گفتوگۆ لەگەڵ میلران سەرۆك کۆماری فەرەنسادا، بەڵام هەر چوونە ژوورەوە، سووك و بێنرخ تەماشای کردن، بێ فەرمووکردن لەناوەڕاستی هۆڵەکەدا بەپێوە رایگرتن، سەرتاپێ چاوێکی پڕ مانای پێداگێڕان و گرژو مۆن بەساردییەکەوە دەڵێت دانیشن (سەیرە ئێوە هاتوون لەگەڵتان رێککەوین و هێزەکانمان لە کلیکیا بکێشینەوە کەچی هێزەکانی ئێوە یا چەتەکانتان هەتا ئەم دەمەش گوللەبارانمان دەکەن، ئەمە پەیمانی ئێوەیە؟!)[٧٣] کە وەلامیشیان دایەوە، قسەکەیان دەبڕێت و دەڵێت: ئەم قسە بێ مانایانە کەڵکیان چییە؟ ئەمجا یەکسەر هەڵدەستێتە سەرپێ کە نیشانەی تەواوبوونی دانیشتنەکەیە، شاندەکەش بێ ئەوەی ورتەیان لەدەم دەرچێت سەر شۆڕ دەکەن و دەچنە دەرەوە.[٧٤] لەگەڵ ئەوەشداکە لەگەڵ سەرۆك بەسەریانداهات، لەگەڵ سەرۆك وەزیراندا، شاتۆ بریان دەگەنە رێککەوتنێك:

١ـ فەرەنسا نوێنەری بالآی خۆی لە سوریا ناگادارەکات کە لەگەڵ شاندەکەی ئەنقەرەدا لەسەر ئەوە

ڕێککەوتوون.

۲ـ ئەو شوێنانە دیاری بکرێن کە فەرەنسا بۆ هێزی کەمالییەکانی چۆڵ دەکات.

۳ـ تورکیش دوای ئەم هەنگاوە، داواکارییەکانی فەرەنسا جێبەجێ دەکات.

هاوکات مستەفا کەمال بە شیفرە شاندەکەی ناگادارکرد کە یۆنان خۆیان بۆ پەلاماردان ئامادە کردووە، بۆیە پێویستە بەندێکی نوێ بخرێتە ناو ڕێککەوتنەکەوە، داوای یارمەتی و کۆمەکیی سەربازیی لە فەرەنسا بکەن، چونکە سەرۆک وەزیرانی یۆنان گۆتاریس چۆتە لەندەن و بەڵێنی یارمەتی سەربازیی لە بەریتانیا وەرگرتووە.

کەمال چاوەڕوانی نەنجامی کۆبوونەوەکانی نەدەکرد، بەرگریی هێرشەکانی یۆنانی دەکرد و لە هەمانکاتدا پەلاماری هێزەکانی فەرەنساشی دەدا لە کلیکیا بۆ نەوەی بەشەڕ دەریانبکات و نەکەوێتە ژێر گوشاری هاوپەیمانانەوە.

لەبارەی داواکاریی کۆمەکیی سەربازییەوە فەرەنسا بە شاندەکەی کەمالیزمەکانی ڕاگەیاند، بەهیچ شێوەیەک ناتوانێ چەکتان پێبدەین یا بفرۆشین.

دوا وشە .تورکیا لە نێوان ڕابوردو و نێستادا

هزرو تێڕوانینی تورک بەگشتیی هزرێکی مەییو و قاڵبگرتووی ووشکە، بە پێوانەی ڕابوردوو لە نەمرۆ و داهاتوو دەڕوانێت، ڕێژەیەکی بەرچاوی تورک هێشتا وەک سەرکردەکانی مەغۆل بیردەکەنەوە، گرووپە ڕادیکاڵەکان گەلانی ڕۆژهەڵات لە خوار تورکەوە دەبینن و گەلانی ئەورووپاش بەناستەم شاندەدەن لە شانیان! ئەوە کولتووری تورکە و ئەوەندەی نازییەکان خۆیان بە جیاواز و گەلان سۆوک تەماشا دەکەن، سوڵتانەکانی تورک بە هەموو ئەقڵییانەوە باوەڕیان وابوو پێ بخەنە سەر خاکی هەر وڵاتێک دەبێتە مووڵکی خۆیان ئەگەرچی بەمیوانیش بچنە ئەو وڵاتە! هەموو بەرنامە و پلانەکانی دەوڵەتیش لەسەر بنەماکانی فرتوفێڵ و دووفاقیی و هەڵپەرستیی دارێژراون، بۆ نموونە لە دووەمین جەنگی جیهانیدا، تورکیا سەرەتا بێلایەن بوو، ۱۹۳۹/۱۰/۱۹ پەیمانی دۆستایەتی لەگەڵ فەرەنسا و بەریتانیا مۆردەکات، ۱۹٤۱/٤/۱۸ پەیمانی دۆستایەتی و هاریکاریی لەگەڵ ئەڵمانیاش دەبەستێت. کە پێوەرەکانی نەنجامەکانی جەنگەکەش سەرکەوتنی هاوپەیمانەکانی پێشاندەدا، تورکیا ۱۹٤٥/۲/۲۳ بانگەوازی جەنگ دژی ئەڵمانیا ڕادەگەیێنێت! بەڵام ئەو سەردەمە بەسەرچوو، ئەوەی جاران بۆ تورکیا دەلووا نێستە بۆی نالوێت، سەرانی تورکیا و زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی تورکیا بێزووی پێوە دەکەن تورکیاببێتە ئەندامی بازاڕی هاوبەشی ئەورووپا وزۆریش بەپەلەن ڕۆژێک زوتر بەوناواتە بگەن و بەگەلانی عەرەب، فارس، کورد، ئەرمەن و بلووژ، ئەفغان، هند وپاکستان بڵێن نێمە ئەورووپایین،بەڵام ئەورووپا پەلەی نییە و مەرجەکانی خستۆتە بەردەم تورکیا:

۱- وڵاتێک چارەنووسی بەدەست ژەنەڕاڵەکانی سوپاوە بێت کە چوار کودەتای سەربازییان دژی دیوکراتیزەکردنی ڕژێمی تورکیا کردووە.

۲- وڵاتێک پتر لە بیست ملیۆن مرۆڤ لە سادەترین صافەکانی ژیان بێبەش بکات. کێشەی کورد.

٣- ولاتێك باری ناوخۆی شڵۆق و ناهێمن بێت. شۆڕشی چەکداریی پارتی کرێکارانی کوردستان.

٤- ولاتێك مافیای دەوڵەت بەناشکراو نهێنی لە چالاکیدابێت. تیرۆرکردنی نازادیخوازان.

٥- ولاتێك هێشتا دانی بەتاوانەکانی قەلاچۆکردنی گەلی ئەرمەندا نەناوە، داوای لێبوردنی لێنەکردووە و قەرەبووی دوو ملیۆنێك قوربانییەکانیشی نەکردۆتەوە جگە لە فایلی قەلاچۆکردن و راگوێزانی کوردیش (کە جارێ لە ژێرەوەیە).

٦- ولاتێك لە ١٩٢٧/١/٢٥ەوە یاسای قەدەغەکردنی بەکارهێنانی زمانی بیست ملیۆن کوردی دەرکردبێت بۆ ناخاوتن، چاپەمەنی، میدیا، هونەر و گۆرانی و مۆسیقا.

٧- ولاتێك هێشتا هەڵوێستی نامرۆڤانەی سەرکردەکانی پرۆتستۆ و شەرمەزار نەکردبێت کە زۆر ناشکرا دوژمنکاریی مرۆڤایەتیی دەسەلێنێت (وەزیری ناوخۆی تورکیا، خالدون مەنتەشی نۆغلۆ دوای بومەلەرزەکەی شاری ڤارتۆی کوردنشین، سەردانی نەو شارە کاولە دەکات کە گوێی لە دەنگی رزگاربووەکان دەبێت بەکوردی دەدوێن،دەڵێت لەدەمی هەندێك گیانلەبەری مرۆڤ ناساوە دەنگی ناژەڵ دەبیستم).[٧٥]

وەها ولاّت و رژێمێك لە بازاڕی هاوبەشی نەوروپادا جێگەی نابێتەوە.

من بەشبەحاڵی خۆم حەزدەکەم تورکیا رۆژێك زوتر بچێتە نەو بازاڕەوە و بەوهۆیەوە بیست ملیۆن کوردیش دەچنە نەو بازاڕەوە و هیچ رژێمێکی تورکیا ناتوانێت وەك نێستا مامەڵەیان لەتەکدا بکات، بەڵام هەرجارەو هەڵوێستێکی تورکیا(کەریتییەك)بەرەو دوواوە دەیانگێڕێتەوە.. رۆژی ٢٠٠٩/١٢/١١ باندێکی مافیای دەوڵەتیی سەرۆکی پێشوتری قوبروص بابا دۆیزلوس دەفڕێنێت، نە بەزیندوویی، بە مردوویی لە گۆڕەکەیدا!! ناژانسەکانی دەنگوباس نەم هەواڵەیان بڵاوکردەوە، گومانیش هەر روو لە تورکیایە وکورد دەڵێت(دار هەڵگرە سەگی دز دیارە.)

والییەکانی تورك لە پاڵ دادۆشینی گەلانی بندە ستیاندا کاری چاکیشیان کردووە!!

والییەکانی تورك جاروبار کاری باشیشیان دەکرد،هەر بۆ نموونە لە شارێکی وەك بەغدا، سالی١٨١٦ سەردەمی داوود پاشا یەکەمین رۆژنامە لە عێراقدا بڵاوکرایەوە (بەتورکی و عەرەبی)،١٨٢١ یەکەمین چاپخانەیان لە بەغدا دامەزراند، ١٨٦٤ یەکەمین کارگەی رستن وچنین و ١٨٦٨ دامەزراندنی بەرێبەرایەتی کارگوزاریی پۆست، ١٨٦٩ چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژنامەی نەلزەوراء، ١٨٧٠ دامەزراندنی کارگەی گەنم هارین، ١٨٧٠دامەزراندنی هێڵی ترام،١٨٧٢ دروستکردنی یەکەمین خەستەخانە، ١٨٨٠ یەکەمین کارگەی سەهۆڵ و ١٩٠٧ پرۆژەی ناوی خواردنەوە لە بەغدا.. بەربەستی هندییەش هەرنەوان دروستیانکرد، بەڵام بەو خشتانەی لە پاشماوەکانی شاری بابل و باخچە هەڵواسراوەکان دەریان دەهێنان و نەو شوێنەوارە میژووییە گرنگەیان کوێرکردەوە کە یەکێکە لە حەوت سەرسوڕهێنەرەکەی جیهان) بریا نەو دووکارە هیچیان نەکردایە باشتر بوو.

پەراوێزەکانی بەشی دوەم

١- بۆرەکەیی، مێژووی وێژەی کورد، ل/٣٨٣

٢- نبز، دکتور. المستضعفون الكرد و إخوانهم المسلمون. لندن، ١٩٩٧، ص١١٠ — ١١١، حاشية ٦٥.

٣- ئیبن ئەلئەسیر و بیرونی دوو کەڵە زانای کوردن.

٤- سەردەمی سەلجوقییەکان لە بەغدا ١٠١٩ — ١١٩٦ ز.

٥- میدیای گەورە نازەربایجانی خۆرئاوایە.

٦- دەوڵەتی عوسمانی بەنێوی عوسمان کە کورد گەوردی (ئەرتەغۆل)ـد ناونرا.

٧- حەوت شوێنەوارە سەرسوڕهێنەرەکە نێستا بوون بە هەشت.

٨- پاشاگەردانی ئەو پشێوی و تێکچوونی شیرازەی ژیانە دوای کوژرانی شا، سەردار، میر، گەورەی ولآت، جێگەی نارامیو ناسایش دەگرنەوە.. زاراوەکە هەرچەند زاراوەیەکی کوردی کۆنە و خەریکە بیردەچێتەوە، نێستەش پر بە پێستی بارودۆخی شلۆقی ولآتانی وەک عێراق، فەلەستین، ئەفغانستانە.

٩- حسێن مەدەنی، کوردستان و ستراتیژی دەوڵەتان، ب٢، ستوکهۆلم، ٢٠٠١، ل٤٠.

١٠- هەمان سەرچاوە، لە ٣٦٧.

١١- الملا احمدَ الزنكي، العقد الجوهرى في شرح ديوان الشيخ الجزري، ج٢، قامشلي، ١٩٥٩، ص٨٢٤.

١٢- علي الوردي — الدكتور. لمحات من تاريخ العراق الحديث، م١، ج١، ف١. ص٣٦-٣٨.

١٣- هەمان سەرچاوە، ل ٣٨.

١٤- کۆمەڵێك بەدڵ باوەڕیان نەهێنابوو وەک تیرەی بەنوقورەیز، دووایی ژووان بوونەوە و گەڕانەوە سەر بتپەرستی.

١٥- گرووپێکی رێکخراوی چەپوکڕەش — اليد السوداء، چالاکییەکەش گابریلۆ سەرکردایەتی دەکرد.

١٦- حوسێن خەلیقی، دکتۆر، کۆمەڵناسی کوردەواری، بەغدا، ١٩٩٢، ل ١٩٦ — ١٩٩.

١٧- دەوڵەتی عوسمانی زمانی تورکی بە پیتی عەرەبی دەنووسن، بەڵام وشە عەرەبییەکانی بەشێوەیەکی جیاواز دەنووسی وەک: عداله — عدالت، أخوه — أخوت، بە (ت) درێژ.

١٨- نبز، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠ — ٣١.

١٩- ولآتی شام بریتیبوو لە سووریا، لوبنان، نوردون و فەلەستین.

٢٠- عوسمانییەکان کردیان بە مزگەوت و نێستا دەکەوێتە نێوەڕاستی نەستەمبوولەوە بە نێوی مزگەوتی نەحمەد سولتان.

٢١- عەلی وەردی، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٣.

٢٢- ژمارەیەکی زۆر پیشەکاری شارەزا و بەهرەمەندی پیشەسازی و هونەری تۆپ و تۆپخاوێژ بە پارە و پوڵێکی زۆر لە ئەورووپا رادەکێشن.

٣٣- محمد مصطفى صفوت. السلطان الفاتح. القاهرة، ١٩٤٨، ص٩٨-١١-.

٢٤- نەستەمبوول وشەیەکی یۆنانییە.

٢٥- نەستانە وشەیەکی نێرانییە بە واتای پەرستگا، شوێنی پیرۆز.

٢٦- خەلیفەی عەببباسی لە بەغدا تەنها عێراقی عەرەب و کلیلەکانی مەککە و مەدینەی بەدەستەوە مابوو.

۲۷- ناوینه — تێکەڵاو، وشەیەکی کوردی ڕەسەنە دروست بەرامبەر موردککەبی عەرەبی.

۲۸- بەکتاش — بەگداش کرۆیێکی ناینین دەچنەوە سەر ناینزای عەلەوی.

۲۹- محمد فرید. تأریخ الدولة العثمانیة. القاهرة، ۱۹۱۲، ص۷٦.

۳۰- بابل واتا چوار ولأت.

۳۱- بووەیهی نەو نێرانییە شیعانە بوون دزەیانکردبووە دەوڵەتی عەبباسی لە بەغداد و پلە و پایەی بەرزو گرنگیان دەستکەوتبوو.

۳۲- عەلی وەردی. سەرچاوەی پێشوو، ل ۷۸- ۸۰.

۳۳- پوختەی نەو پارانەوەیە (اللهم أحفظ لنا الد ین و الدولة).

۳٤- کۆنگریسی نەمەریکا ڕۆژی ۲۰۰۷/۱۰/۱۲ بڕیاریدا قەلاچۆکردنی گەلی نەرمەن بەدەستی تورک — عوسمانی تاوانێکە دژی مرۆڤایەتی.

۳۵- عەلی وەردی. دکتۆر، سەرچاوەی پێشوو، ل۱٦.

۳٦- قرم — نیوەدوورگەی قرم دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی دەریای ڕەش.

۳۷- نەجیب پاشا صالحی ۱۸٤۲ بووە والی بەغدا.

۳۸- لۆرانس لە بیرەوەرییەکانیدا نووسیوێتی (خۆم بەدەستەوە نەدا).

۳۹- عەلی وەردی. دکتۆر . سەرچاوەی پێشوو، ج۲، ل۱۷۷.

٤۰- بڕوانە پاشەکی شمرەفنامەی میر شەرەفخانی بتلیسی، وەرگێڕانی لە فارسییەوە بۆ کوردی هەژار موکریانی. لە شەوکەت شێخ یەزدین، بارزانی لە مەهابادەوە..... وەریگرتووە. ل٤٦۲.

٤۱- لە ڕێنووسی عوسمانیدا نەو ووشانەی بە پیتی (ت — خر) کۆتاییدێت، بە پیتی (ت — درێژ) دەنووسران، وەک: حرّیە — حریت.

٤۲- دەڵێم وەزیری جەنگ نەک بەرکریکردن، چونکە لەشکرەکانی عوسمانی بەردەوام لە پەلامارداندابوون.

٤۳- تاوانی هەرە گەورە بەگوفتاو دەزانم بۆ (الخیانة العظمی)ی عەرەبی.

٤٤- صالحی ۱۹۰٦ ناوەکەیان کرد بە تورکیای لاو (ترکیا الفتاة) هەرچەند (الفتاة) واتا کیژۆلە.

٤۵- شوکری فەزلی لەگەڕەکی فەزل — بەغدا لە دایکبووە و ساغنەبۆتەوە ناخۆ کوردە یا عەرەب، ڕووناکبیرو کوردی زانێکی چاک و لە هۆنراوەشدا بالادەستبوو، لە شەڕە شیعرەکانیدا لەگەڵ شێخ ڕەزای تالەبانی، بەنێوبانگترین هۆنراوەشی ڕەخنەو ووریاکردنەوەی شێخ مەحمودی مەلیکی کوردستانە کە وتوویەتی:

نیش کە نەمرۆ ڕوو لە هەورازە سەرەو ژێر نەکەی

کاری جیدیشی نەوێ هەر بەدووعا و نوێژی نەکەی

٤٦- نیسماعیل حەقی خەڵکی سلێمانییە و باوکی نازاد — دکتۆر، نەوزاد و شێرزادە.

٤۷- کەمال مظهر، دکتور، کوردستان في سنوات الحرب الأولی — ط۲. بغداد، ۱۹۸٤، ص۱۰۰.

٤۸- دیارە بە پێوانەی نەمرۆ بە (ڕۆژنامە) ناژمێردرێت.

٤۹- کمال مظهر، دکتۆر، سەرچاوەی پێشوو، ل۹۰.

۵۰- بەعسییەکانیش لە کۆدەتاکەی ۳۰ تەمموز بە سەر کۆدەتاکەی ۱۷ تەمووزدا (۱۷-۳۰ تەمووز). ۱۹٦۸ بەهەمان سیناریۆ صەددام و بارزانی برای خۆیانکرد بە هۆڵی کۆبوونەوەی سەرکردەکانی کۆدەتاکە و نەیارەکانیان

دەستگیرکرد و بەفرۆکەیەکی تایبەت ۱۹۷۸/۷/۳۰ لە وڵات دوورياخستنەوە.

٥١- عەلی وەردی. دکتور. سەرچاوەی پێشوو، م٢، ج٢ر ٣، ل٢٦٩ - ٢٧٠.

٥٢- شەوکەت شێخ یەزدین. بارزانی لە مەهابادەوە بۆ ناراس. لە فارسییەوە وەریگێراوە. هەولێر، ٢٠٠١، ل٤٦٤.

٥٣- بڕوانە عەلی وەردی، سەرچاوەی پێشوو، م٢، ج٣/٤، ف٥، ل١٦١.

٥٤- دوواتر بە (موفتی، قازی) ناوبرا.

٥٥- عەلی وەردی، دکتور، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٢.

٥٦- هەمان سەرچاوە، ل ١٦٣.

٥٧- هەمان سەرچاوە، ل١٦٤ — ١٦٩.

٥٨- هەمان سەرچاوە، ل١٦٩ - ١٨٠.

٥٩- کە تورکیا چووە پاڵ ئەڵمانیا، بەریتانیا پاپۆڕەکانی پێنەدان.

٦٠- کەمال مەزهەر، دکتور. سەرچاوەی پێشوو، پەراوێزی ل٣٦.

٦١- هەمان سەرچاوە، ل١٦٨ - ١٧٠.

٦٢- زاراوەی کارڕاپەڕێن بەگونجاو دەزانم بۆ (قائم بالأعمال) وەک زاراوەیەکی دیپلۆماتیک.

٦٣- کەمال مەزهەر. دکتۆر، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٧.

٦٤- هەمان سەرچاوە.

٦٥- هەمان سەرچاوە، ل٢٢٣.

٦٦- هەمان سەرچاوە، ل٢٢٩ - ٢٣٠.

٦٧- هەمان سەرچاوە، ل٢٢٣ — ٢٢٤.

٦٨- عەلی وەردی، دکتۆر. سەرچاوەی پێشوو، ل٧٦.

٦٩- جەمال نەبەز. دکتۆر. کوردستان و شۆڕشەکەی، کوردۆ لە نەڵەمانییەوە کردوویەتی بە کوردی. هەولێر ٢٠٠٧، چ٣، ل٧٨- ٨٣.

٧٠- کەڵک لە فتحی رضوان. مصطفی کمال أتاتورك. اعداد لجنة، بیروت ١٩٨٣.

٧١- بڕوانە گۆڤاری سلێمانی ژمارە/ ١١٥، نایار ٢٠١٠، گوڵان ٢٧١٠ کوردی.

٧٢- عیسمەت پاشا بە نێوی شەڕە سەرکەوتووەکەی(نێن نینۆ) نەو نازناوەی وەرگرت.

٧٣- فەتحی ریزوان، سەرچاوەی بیشوو.

٧٤- سەرچاوەی بیشوو.

٧٥- جەمال نەبەز، دکتور،سەرچاوەی بیشوو.

٧٦ ــ مەحمود مەلا عززەت،حکومەتی کوردستان لەناو مەتەڵی سیاسەتی بریتانیادا،سلێمانی ١٠٠٥ (لەدەقەکەدا ئاماژەی بۆکراوە)

بەشی سێیەم

ئێران لە کۆن و نوێدا

سەردەمی دەوڵەتی ماد ، هەتا کۆماری ئیسلامی ئێران

شیعەگەرێتیی

پێشەواکانی چوار ڕێبازەکە

ونبوون و دەرکەوتنەوەی ئیمام مەهدی

وێلایەتی فەقیە

جەماڵەددینی ئەفغانی

ڕێبازی بەکتاشیی

ماسیۆنیزم- سۆفیزم

دەوڵەتەکانی ئێران ٦٧٠ – ١٩٧٩

عەرەب و جووڵەکە

سەڵاحەددین و جەنگی خاچپەرستان

بێوەفایی گەلانی موسوڵمان بەرامبەر نەوەکانی سەڵاحەددین

جیاوازی و ناکۆکییەکانی نێوان شیعە و سوننە

سەرهەڵدانی ئیسلامی سیاسیی

کۆڕانی عومەر، عوسمان، عەلی، حوسەین(خ.ل)

دەوڵەتی زەند، دەوڵەتی قاجار، دەوڵەتی پەهلەوی

سەرهەڵدانی شۆڕش لە ڕووسیا، مەنشەیک ١٩٠٥ بەسەرکردایەتی کرینسکی

سەرکەوتنی بەلشەیک ١٩١٧ بەسەرکردایەتی لینین.

زەنگی مەترسی و هۆشیاربوونەوەی کوردی خۆرهەڵات – شۆڕشەکەی سمکۆ

ڕەزا شاو فاروقی میسر ڕووداوەکانە ئەڵەمانی

کەوتن و ڕیسوابوونی ڕەزا شا

خزمایەتی کورد و گەلی میسر

خزمایەتی ئێران و میسر

کۆماری کوردستان _مەهاباد

تیرۆرکردنی مستەفا مووسا – باوکی خومەینی و موستەفا ـ کوڕی خومەینی

ئێران ڕۆژێک بەر لە گەڕانەوەی خومەینی لە پاریسەوە بۆ ئێران

کورد ڕاستەوخۆ لە نێوان ئێران و ئەفغاندا.

جەنگی پیرۆز

ئەو ئاگرە بێنامانەی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و صەفەوی

بەناوی جەنگی پیرۆز

لە پێناو یەزداندا هەڵیانگیرساند و

زۆربەی رووداوەکانیشیان لە کوردستاندا قەومان و

دوو صەد و پە نجا صاڵێکی خایاند،

هەرباشە، کورد وەك وڵاتەکەی وێرانبوو، لانەی شێوا، سەریشی تێدا نەچوو.

فرتوفێڵی شا و سوڵتانەکان بۆ فریودانی گەلان،

جەنگ بەهەموو جۆرەکانییەوە چە پەڵ و دژی مرۆڤ و ئاوەدانییە،

پەیامی ئاینەکان ئاشتیی و برایەتیی و پێکەوە ژیانە،

چە پەڵترین جەنگ

ئەو جەنگەیە بەناوی ئاینەوە هەڵدەگیرسێنرێت.

ئێران لە کۆن و نوێدا

ئێران وڵاتێکی پان و بەرینی کێشوەری ئاسیایە، کەوتۆتە نێوان رووسیا، ئەفغانستان، تورکیا، عێراق و کەنداوی فارس ـ عەرەبەوە. خاوەنی شارستانێتییەکی پرشنگداری سەدە کۆنەکان و دواتریشە کە بەرهەمی هەوڵ و کۆشش و داهێنانی زانا و شاعیر و نووسەر و هونەرمەندانی هەموو گەلانی ئێران، فارس، کورد، تازەر، ئەرمەن، بلووش، عەرەب و هتد.. ئێران وڵاتێکی فراوان و بە پیت و دەوڵەمەندە، بەتایبەتی سامانی کانگاکانی نەوت و گازی سروشتیی و درەختی بەردار.

ڕووبەری ئێران نزیکەی ١,٠٠٠,٠٠٠ ملیۆن کیلۆمەتری چوارگۆشەیە و ژمارەی دانیشتوانیشی ٧٠ ملیۆن دەبێت، شارستانێتی و پێشکەوتنی گەلانی ئێران لەگەڵ پێشکەوتنی عوسمانی ـ تورکدا بەراوورد هەڵناگرێت، دەڵێم پێشکەوتن نەك شارستانێتیی کە نەویش بەرهەمی رەنج و ماندووبوونی هەموو گەلانی موسوڵمان و ناموسوڵمان بوو نەك هەر تورك بەتەنها. سەیرە شارستانێتییە دێرینە ناسراوەکانی مێژووی مرۆڤایەتیی لە دۆڵی سند ــ هندستان، چین، دۆڵی نیل ــ میسر، دۆڵی نێوان دوو ڕووبارەکە ــ عێراق، نەوەندەیان بەجێنەهێشت، هیچ نەبێت گەلانی نەمرۆی ئەو وڵاتانە خاوەنی مافەکانیانبن و لەسایەی ڕژێمی پەرلەمانیی ڕاستەقینە و سەربەستیی و یەکسانیی و برایەتیی و ژیانێکی شایان بە مرۆڤی ئەم سەردەمەدا ئاسوودە بوونایە، بەڵکو دەبینین دانیشتوانی ئەو وڵاتانە بەگشتیی هەنەی جۆرەها چەوساندنەوەی نەتەوەیی، ئایینیی،

کۆمەڵایەتیی.. سەرەڕای نەخوێندەواری، برسێتی، نەخۆشی و دواکەوتنن وەك ـ سۆمال، هندستان، میسر، عێراق، بەشێکی نەفەریقا.

عەرەب دەڵێت: (شر البلیة مایضحك)ناخۆشترین لێقەومان نەوەیە مرۆڤ دەخاتە پێکەنین. ئێران و عێراق لەسەر دەریای نەوت مەلە دەکەن، کەچی رێژەی هەژاریی بەرزەو دانیشتوانی عێراقیش نەوتیان دەست ناکەوێت،هندستانیش خاوەنی چەکی نەتۆمە و نیوەی دانیشتوانیشی شێوی شەویان نییە!

زۆربەی هەرە زۆری نەتەوەکانی ئێران هەتا سەرەتای سەدەی ١٦ودامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی ١٥٠٤ـ ١٧٣٦ پەیڕەوی ئاینزای سوننەیان دەکرد، بەڵام دامەزرێنەری دەوڵەتەکە بۆ ئامانجی رامیاریی و خۆجوێکردنەوە لە دەستەڵاتی خەلیفەکانی ئیسلام و سوڵتانەکانی عوسمانی وەك چەکێکی کاریگەریی ئاینیی ـ رامیاریی، کەڵك لە ئاینزای شیعەگەرێتی وەردەگرێت و دەیکاتە ئاینی فەرمیی ئێران و بەزۆری کوتەکیش دەیسەپێنێت و خۆیان بە هاوبیر و پیرەوکاری پێشەوا جەعفەر (الإمام جعفر الصادق) ٧٠٠ـ ٧٥٦ز. دەناسێنن وەك پێنجەمین پێشەوای رێبازیی فیقە لە نیسلامدا دووای پێشەواکانی چوار رێبازەکەی بەر لە خۆی:

١- پێشەوا حەنیفە (الإمام نعمان إبن البشیر) ٧٠٠ـ٧٦٧ ز، پشتی بە بەڵگەی پێوانەکاریی و بەراورد (القیاس و المقارنة) دەبەست لە قورئاندا بۆ پەرەپێدانی شەریعەت.

٢- پێشەوا مالیك (الإمام مالك إبن أنس) ٧١٢- ٧٥٩ ز. لە بۆچوون و بڕیاری شەریعەتدا پشتی بە فەرموودەکانی پێغەمبەر دەبەست.

٣- پێشەوا شافیعی (الإمام محمد ابن أدریس الشافعی) ٧٦٧ ـ ٨٢٠ز. پشت بە فەرموودەکانی پەیامبەر زۆر نابەستێت، دامەزرێنەری زانستی یاسا بنەڕەتییەکانە (علم الأصول) هەردوو تیمام حەنەفی و شافعی دەڵێن مەرج نییە خەلیفەی موسوڵمانان هەر لە هۆزی قورەیش بێت.

٤- پێشەوا حەنبەل (الإمام أحمد ابن الحنبل) ٧٨٠ ـ٨٥٥ز. هەرچەند قوتابی پێشەوا شافعییە، بەڵام پەیڕەوی رێو شوێنی مامۆستاکەی نەدەکرد، قورئان و فەرموودەکانی پەیامبەری دەکردە بنەمای بڕیار و بۆچوونەکانی.

٥- پێشەوا جەعفەر (الإمام جعفر الصادق) ٧٠٠ ـ ٧٤٦ز. سەد صاڵێك بەر لە وونبوونی مەهدی[1] فەتوا دەدات، پێشەوا مافی خۆیەتی جێگری خۆی دیاربکات. جێبەجێکردنی فەرمانەکانی جێگریش وەك فەرمانەکانی پێشەوا بێ چەندوو چوون جێبەجێ دەکرێ و سەرپێچی لێناکرێت، شیعەکان کەڵکیان لەم فەتوایە وەرگرت و پەردی پێدەدەن، سەرنەنجامیش خستیانە قاڵبی (ویلایەتی فەقیە)وە کە بریتییە لە کۆکردنەوەی هەموو دەستەڵاتە ئاینیی و سیاسییەکان لە دەست (وەلیی فەقیهدا) کە دەتوانێت هەموو بڕیارێك هەڵوەشێنێتەوە، بەڵام هیچ دەستەڵاتێك بۆی نییە تەنانەت ردخنەش لە بڕیارەکانی نەو بگرێت لە

ژیاندا بێت یا مردبێت، خومەینی خوێنی سەلمان روشدی نووسەری کتێبی (آیات شیطانیة)ی حەڵاڵکرد، ئەمڕۆ ٢٥ ساڵ دوای مردنی خومەینیش هەر کاری پێدەکرێت و خوێنی روشدی حەڵاڵە و بەریتانیا زۆر بەنهێنی پارێزگاریی ژیانی دەکات لە تیرۆرکردن و لەوکاتەوە کەس نەیبینیوە وەک ئەوەی لە ژێر زەویدا بژی.ئەوەش تەنهابەوهۆیەوەبوو ئەونووسەرە بۆچوونی خۆی لەمەڕ دەسەڵاتەکانی (وەلی فەقیە) دەربڕیبوو.

بابەتی ویلایەتی فەقیە و پلەی (وەلی فەقیە) لە بابەتی پەیامبەرایەتیی و پلەی پەیامبەر گرنگترە، جگە لە والی فەقیە ناشێت کەس دەستبخاتە کاروباری رامیاریی موسوڵمانانەوە، موحەمەد یەزدی لەوبارەیەوە دەڵێت بەهۆی گرنگیی ئەو پلە ئایینییەوە کە لە پلەی پەیامبەرایەتیی گرنگترە، زاتی یەزدان خۆی وەلی دیاریدەکات، موسوڵمانانیش دەبێت بیدۆزنەوە ونەمەش پێیدەڵێن (کۆمیتەی پسپۆران). بەڵام شیعەکان هەموویان ئەم بنەمایە ناسەلمێنن، مەحمود تەبا تەبائی کوڕی تەباتەبائی قومیی دەڵێت ویلایەتی فەقیە یا دەستەڵاتی رەها لە رووی شەرعەوە چواردە پاڵاوتە پاك وبێگەردەکە (المعصومین)[٢] دەگرێتەوە کە دووربوون لە هەڵە و گوناە[٣]، ئەوانیش بریتین لە موحەمەد، فاتیمەی کچی و دوازدە پێشەواکە کە لە ژیانیاندا هەڵەیەکیان نەکردووە (مەبەستی سەرپێچیکردنی فەرمانەکانی یەزدان)، بەڵام ئەوان هیچکامێکیان لە ژیانی خۆیاندا ئەو دەستەڵاتە رەهایەیان نەبووە، بۆیە پیادەکردنی ئەو دەستەڵاتە وەک ئەوەیە شتێك بەسەر موسوڵماناندا بسەپێنرێ پێچەوانەی ویست و ئارەزوویان، لەلایەنی ژیریشەوە یەزدان چۆن ئەو دەستەڵاتە رەهایە دەدات بە مرۆڤێك بڕیاری گیان و سامان و چارەنووسی موسوڵمانان بدات کە ئەوانیش وەک ئەم مرۆڤن و جیاوازییان نییە[٤].

ئەم دەستەڵاتە رەهایە لە دەسەڵاتی جارانی پاپی رۆما دەچێت کە دانان و لابردنی شاو قەیسەرەکانیش هەر لە سنووری دەستەڵاتی پاپدا بوو، هەر لەوانیشەوە هەتا گەدا(لە پاشاوە هەتا گەدا) پێویست بوو کڕنووشی بۆ بەرن و قاچە سپی و ناسکۆڵەکانیشی ماچ بکەن.

پێشەوای چاوەڕوانکراو (الإمام مهدي المنتظر) یا رزگارکاری موسوڵمانان، کوڕی حەسەنی عەسکەریە (حسن العسکری)، ساڵی ٢٢٥ك . لە دایك بووە، دەڵێن دایکی ناوی نێرگزە (نرجس) و رۆمی بێزنتەیە. پێشەوا مەهدی ١٢٠٠ ساڵ پترە لەبەرچاوان دیار نەماوە، شیعەکان لەبەر فرە پیرۆزی ناوی راستەقینەی ناهێنن، بەناوی باپیرەیەوە، پەیامبەری ئیسلام هەر بە (أبو القاسم) ناویانەبرد بەرلەوەی بە مەهدی ناوی بهێنن.

شیعەکان باوەڕیان وەهایە مەهدی تەنهابە جەستە دیارنییە نەگینا بە گیان لە ناراداییە و زۆر بەپەرۆشەوە چاوەڕوانی دەرکەوتنەوەی دەکەن[٥]، بەڵای هەندێك لە سوننەوە ئەم بۆچوونە پێچەوانەی دەقی قورئانە کە پەیامبەری ئیسلام دواهەمین پەیامبەر و نێردراوی یەزدانە (خاتم الأنبیاء و الرسل). عیسای یەسوع دەڵێت کاتێك لە نێو مرۆڤدام کوڕی یەزدانم، بەڵام کە لەبەرچاوان ونبووم خودی یەزدان خۆمم! هەروەها دەڵێت من

کوڕی مرۆڤم، مرۆڤی ناقڵ و تەواو یا ناسوت (سووپەرمان).

شیعەکان لەو باوەڕەدان، موسوڵمانان پێویستە ژێرفەرمان و گوێڕایەڵی جێگرەکانی مەهدی بن، بەتایبەتیش ئەوانەی بە پلەی نایەتوڵڵای عوزما(آیة الله العظمی) گەیشتوون، شا و سوڵتان و دەستەڵاتداران، هەربڕیارێك بدەن ڕەزامەندیی ئەوانی لەسەر نەبێت بڕیارێکی پووچەڵە (باطل). جێگرەکانیش پێویستە بەردەوام لایەنی میللەت بگرن و چاو لە زۆرداریی و کاری ناڕەوای هیچ فەرمانڕەوایەك لە هەر پلەو پایەیەکدا بێت، نەپۆشن، نەمەش پێچەوانەی بۆچوونی زاناکانی سوننەیە. کە فەرمانڕەوای وڵات لە جێگەی جێگرەکانی پەیامبەر دادەنێت و موسڵمانان پێویستە گوێڕایەڵیی فەرمانەکانیان بکەن، نەمە کرۆکێکی دووبەرەکیی و جیاوازیی نێوان زانایانی سوننە و شیعەیە کە لە دەقێکی قورئاندا هاتووە (یا ایها الذین آمنوا أطیعوا الله و رسوله و أولوا الأمر منکم) ئەی مسوڵمانینە ملکەچی یەزدان و پەیامبەرەکەی وگەورەکانتان بن، نەو دەستەواژەی (وأولوا الأمر منکم) لای شیعەکان،پێشەوا مەهدی، پێشەواجەعفەر و جێگرەکانیان دەگرێتەوە و جگە لەوان پێویستە لە ڕووی هەموو فەرمانڕەوایەکدا بوەستنەوە، تەنها ئەوانەیان نەبێت ڕێگەنادەن کەس مافی کەس بخوات، لەو ڕوانگەیەوە زاناکانی شیعە بەشداریی حکومەتە عەلمانییەکان ناکەن، بەڵام لای سوننە، سوڵتان، خەلیفە، فەرمانڕەواکان و دایك و باوك و سەرگەورەی خێزانیش دەگرێتەوە. ڕاستییەکەشی ئەو فەرمانڕەوایانە لە دوای چوار جێگرەکەی پەیامبەرەوە زۆر دەگمەن دادپەروەرێکیان تێدا هەڵکەوتبێت.

مرۆڤ هەموو کاتێك لەبەر چرای ئاین ناڕوات بە ڕێگادا، چونکە ئاین و بەرژەوەندییە دنیاییەکان هەموو کاتێك پێکەوە ناکۆنجێن، هەرچەندە دان بەم ڕاستییەشدا نانێین و دەیشارنەوە، هزرەوانی مەزنی ئیسلام جەمالەددینی ئەفغانی ۱۸۳۸ -۱۸۹۷ز.، دەڵێت عوسمانییەکان بۆیە کەوتن و لەناوچوون، چونکە لە ڕاستەڕێگەی ئاین و ناوەڕۆك و کاکڵەی ئیسلام دوورکەوتنەوە و دەستبەرداریی بوون. ئاسینی جەمالەددینی ئەفغانی بە خوێنەر، کەلکێکی چاك بە بابەتەکە دەکەیەنێت. جەمالەددین سەرەتای زانستە نوێیەکان لە هندستان دەخوێنێت، لەگەڵ (غەزالی)دا هەردووکیان تووشی جۆرێك لە خوانەناسیی (ألحاد) بوون، وەك هەموو هزروانەکانی بەرلە خۆیان، ئەوانیش بە قۆناغی گومان و ڕاڕایدا تێدەپەڕن، جەمالەددین دەچێتە ریزەکانی (ماسۆنیزم)یشەوە، کە سەرەتاکانی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ئەندازیارە وەستایانە کە کۆتەڵەکەی سڵێمانیان لە ۱۰۱۲ پز. دروستکردووە. هەندێکیش دەڵێن لە سەندیکای ئەو وەستاو کرێکارانەوە دروستبووە کە لەماوەی بیست ساڵدا ۵۰۰ سەد کەنیسە دروست دەکەن و ئەیاندەویست نهێنییەکانی پیشەکەیان بکەوێتە دەست خەڵك.دروشمەکەیان بریتییە لە پرگالیك و سێگۆشەیەك، ۱۷۱۷/٦/۲٤ز، دەچێتە قاڵبی ڕێکخراوێکەوە بۆ بەدیهێنانی ڕزگاری، برایەتی، یەکسانی و پێکەوە گونجانی ئاینەکان.

ماسۆنیزم ڕێکخراوێکی کراوەبوو، هەرکەسێك سەر بەهەر ئاینێك یا بیروباوەڕێکی ڕامیاریی بوایە دەیتوانی بێتە ریزەکانییەوە بەمەرجێك برایەتیی هاوبیرە ماسۆنییەکانی بخاتە پێش برایەتیی ئاین و

نەتەوەییەوە، باوەڕی بەیەزدان و نەمریی ڕۆح هەبێت، هاوبیرەکانی خۆش بوێت، نهێنییەکان بپارێزێت، لەکاروکردەوەکانیدا دڵسۆز بێت.

بنکەی سەرەکیی ڕێکخراوەکە لەندەن بوو، لە ماوەیەکی کورتدا زۆر پەرەیسەند، لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا لوبنانییەکان زوتر پەیوەندییان پێوەکرد، لەم ناوچانەدا بە (فارمەسۆن) ناویدەرکرد، بەمانای کەسێکی ماسۆنی، وشەکەش ناوێتەیە، فریی یا فرای بەمانای نازاد و ماسۆن بەمانای بینا (بناء).

زانایانی ئاینیی ئیسلام هەتا ١٩٦٤ هەڵوێستێکی ناشکرایان بەرامبەر ماسۆنیزم نەبوو، جگە لەو بڕیارە ناییەییە (فەتوا)ی دەڵێت: شاراوە و نادیارە. شتێکی نەوتۆی لێنازانین، بۆیە ناشێت بچینە ڕیزەکانییەوە بە پێی فەرمودەی پەیامبەر (دع ما یریبك الی ما لا یریبك) بەڵای کارێکدا مەچۆ لێی دوودڵ و بەگومانبیت، خەریکی کارێك بە لێی دڵنیا بیت. ماسۆنیە بەنێوبانگەکان لە نێو شاکاندا، پازدەمین شارل(شارلی١١) شای بەریتانیا، دووەمین ئۆسکار،شای سوید و نەرویج، پێنجەمین گۆستاف شای سوید، حەوتەمین فردریك و هەشتەمین فردریك لە دانیمارك، یەکەمین ئەسکەندەری قەیسەری ڕووسیا، ناپلیۆن بۆناپرت قەیسەری فەرەنسا، فردریکی مەزن، دووەمین فردریك ولیەم شای پرووسیا، فردریك قەیسەری ئەڵەمانیا، یەکەمین لیۆپۆلد شای بەلجیکا، چوارەمین جۆرج، چوارەمین ولیەم، حەوتەمین نەدوارد، هەشتەمین نەدوارد، شەشەمین جۆرج لە شاکانی بەریتانیا[٧] لە سەرۆکەکانی ئەمەریکاش، جۆرج واشنتن، مۆنرۆ، جاکسن، بۆلك، بۆکانین، ئەندرۆ جۆنسن، گارفلید، ماکنلی، ڕۆزفلت، هاردنج، کۆلدج، ترومن. ئەوە جگە لە ڤۆلتێر، گۆتە، بێتهۆڤن، مۆزارت، میرابۆ، گاریبالدی، چەرچڵ.

جەمالەددین دەیوت زاناکانی ئاینی ئیسلام تەنها لە ڕووکەشی نیسلام تێگەیشتوون و دەیانەوێت ئەم جیهانە پان و بەرینە بەو بیرە تەسکە لێکبدەنەوە. داهێنان و دەستکەوتە شارستانێتیە بەنرخەکانی ئەوروپا بەلاوە دەنێن، فێرگە و خوێندنی سەردەم حەرام دەکەن. جەمالەددین شوێن پێی صۆفی بەنێوبانگی ئیسلام موحەییدینی عەرەبی هەڵگرتبوو کە باوەڕی وەهابوو ئاینەکان لەیەك سەرچاوەوە هەڵقوڵاون کە خۆشەویستییە، جیاوازییەکە لەوەدایە هەر ئاینە و بە پێی بۆچوونی تایبەتیی خۆی لە یەزدان تێدەگات، هەروەك چۆن صۆفییە مەزنەکانیش لە پلە بەرزەکانی پێگەیشتندا دەگەنە ناستێکی فەلسەفیی لە خۆشەویستیی یەزداندا دەتوێنەوە و سنوورێك لە نێوانیاندا نابینن، یەزدان و خودی خۆیان وەك یەك دەبینن!

صۆفی مەزن حەللاج لەو ڕێگەیەدا کرا بە داردا کە دەیوت:

روحُهُ روحي و روحي روحُهُ انْ یَشا شئتُ وان شئتُ یشا

واتە: گیانی ئەو(یەزدان) و گیانی من یەك گیانە، هەرچی ئەو بیەوێت دەمەوێت، منیش هەرچیم بوێت ئەویش دەیەوێت!

دیارە وەها بۆچوونێکی نەشیاو بۆ مرۆڤ هەرمرۆڤێك بێت کوفرێکە، کوفر لەوە گەوردتر نییە بەڵای

مرۆڤێکی ئاسایی‌ەوە کە نازانێت تووانەوەی خۆشەویست لە کیانی خۆشەویستدا (خۆشویستراو- محبوب) چییە، بۆیە ناشێت بگوترێت. مەحوی لوتکە گلەیی لە حەللاج دەکات و دەڵێت:

با هەقیقەتی بێ‌لە بۆ حەللاج (أنا الحق) حەق نییە ئینتییە مەجنوون کە بێت و نازی لەیلایی بکات

ئایینی ئیسلام هەر(شایەتمان، نوێژ و رۆژوو، زەکات و حەج نییە، تیگەیشتنی فەلسەفەی ئاینەکەو پێڕەوکردنێتی لە ژیانی رۆژانەدا، پێوەندیی مرۆڤ و مرۆڤ، مرۆڤ و دەوڵەت و پێوەندی دەوڵەتیش پێکەوە. تەنها ڕێگای رزگاربوونیش هەر گەڕانەوەیە بۆ ناوەڕۆک و کاکڵەی ئاین و گەڕانەوە و چوونەوە سەر ڕاستە ڕێگای ئیسلام،بۆغوونە سەرەتای سەدەی چواردەیەمی عیسایی چەند بزوتنەوەیەک لە وڵاتانی عەرەبدا دەرکەوتن، بزوتنەوەی وەهابیی لە حیجاز، سنووسیی لە لیبیا، ڕێبازی مەهدی لە سوودان کە کۆتا سەربازییەکەی عومەر بەشیر/ عەلی صادق مەهدی و دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسلام لە سوودان و بەڕێوەبردنی وڵات بە پێی یاساکانی شەرع لە ١٩٧٩/٢/١٠ وە لە ژێر چاودێری کرووپەکەی (تورابیی) بەدوواداهات، بزوتنەوەی ئاخوندەکان لە لایەن تەباتەبانیی، شەریعەتمەداریی، مەرعەشیی نەجەفیی و گولپایگانیی کە هەر چواریان لە پلەی نایەتوڵڵادا بوون.

دەوڵەتی عوسمانی ١٢٩٩ – ١٩١٨ و دەوڵەتی سەفەوی ١٥٠٢ - ١٧٣٦ ز، لە دوای دامەزراندنیانەوە لەوەدا لەیەکتر دەچن، هەردوولایان پەنایان بۆ ئاین و ئاینزا برد و وەک بنەمایەکی بەهێز خۆیان لەسەر ڕاگرت. لە نێو ئەو هەموو گەلانەی کەوتنە ژێر دەستەڵاتی لەشکری موسوڵمانان، فارسەکان یەکێک بوون لەو نەتەوانەی ئاینەکەیان لە عەرەب وەرگرت و بوونە موسوڵمان بەڵام نەبوون بە عەرەب، فارسەکان جگە لەوەش لە ژێر نالای شیعەگەریدا خۆیان لە دەستەڵاتی سوڵتان و خەلیفەکانی ئیسلامیش ڕزگارکرد و ئاینزای شیعە دەکەنە پەرژینێک بۆ دوورکەوتنەوە لە عەرەب و ژێرچەپۆکیی عەرەب و زۆر ژیرانەش کێشەی ئیمام عەلی لەگەڵ ئەبوبەکر،عومەر،عوسمان(خ.ل) ومعاویەی کوڕی ئەبوسوفیان دەکاتە بنەمای ئەو دژایەتیکردنە، ئەک داکۆکیی کردنی ڕاستەقینە لە ئیمام عەلی،کەربهاتایەوعەلی خەلیفە بوایەو ئەبوبەکروعومەروعوسمان و معاویە لەبەرەی نەیاراندابوونایە بەرەنگاربیان بکردایە،ئەو کاتە ئێران پشتیوانیی لەوان دەکرد دژی عەلی،ئەوانی بەشایستەو بەشخوراو دادەناوعەلی بەزۆردار...هیچ خەلیفەیەکی عەرەب بۆ نێران گرنگییەگی تایبەتیی نەبوو، نەمیان لەوشیاوتربوو یا نەویان مافی نەوی دیکەی خواردووە نەوندەی گرنگیی دۆزینەوەی ڕێگە چارەیەکی شەرعیی بۆ وازیکردنی ڕۆڵی نۆپۆزیسیۆن و کەرتوپەرتکردنی موسوڵمانان ودەرچوون لەژێر هەژموونی عارەب خۆجیاکردنەوە لێیان .عوسمانییەکانیش دوای نەوەی وەک کوللە ڕژانە ناوچەکەو بوونە موسوڵمان، پشت نەستوور بە ئاینەکە جێگەپێی خۆیان کردەوە و خۆیان دامەزراند و بەهاوکاریی حاجی عەهدی بەکتاشیی، ئاینزای سوونە دەکەنە ئایینی فەرمی هەموو موسوڵمانان و وەک چەکێکی کاریگەر لە هەموو ڕوویەکەوە خستیانە خزمەت ئامانجە ڕامیاریی و جەنگییەکانەوە و کەڵکی زۆریشیان لێوەرگرت.

ولاتی نێران ماوەی سەدو پەنجا صالێکی نێوان ٦٧٠ - ٥٢٠ پز. لەژێر دەستەڵاتی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی ماد — میدیا دا بوو کە دەوڵەتی هاوبەش و یەکسانیی نێوان کورد و فارس بوو، بەر لە دەوڵەتی ماد ودوای نەویش ٥٢٠ پز. چەندین دەوڵەت لە نێران دامەزراوون:

دەوڵەتەکانی نێران

١- دەوڵەتی کاشی- کورد ٧٦٠پز .

٢- دەوڵەتی ناشوور کە ٦١٢ پز.

٣- دەوڵەتی نەخەمەنی ٥٥٩ ـ ٣٣٠ پز[٧].

٤- دەوڵەتی یۆنان — نەسکەندەر ٣٣٤ — ٣٣٠ پز.

٥- دەوڵەتی ئەشکانی (پارثی) ٢٤٦ پز ـ ٢٥٠ز.

٦- دەوڵەتی ساسانی ٢٥٠ — ٦١١ز[٨].

٧- دەوڵەتی ئیسلام ٦٣٧ — ٦٦١ز.

٨- دەوڵەتی صەفەوی ١٥٠٢ — ١٧٣٦ ز.

٩- دەوڵەتی ئەفغان لە نێران ١٧٢٢ — ١٧٣١ ز. (ڕووبەرێکی فراوانی خاکی نێران دەگرێت بەر لە دەرکەوتنی نادر شا ١٧٣٠ — ١٧٤٧ ز.)

١٠-دەوڵەتی زەند ـ کورد ١٧٥٤ـ ١٧٩٤ز. کە ماوەی فەرمانڕەوایی مەزنێکی کورد کەریم خانی زەند بوو.

١١- دەوڵەتی قاجار ١٧٩٤ — ١٩٢١ز.

١٢- دەوڵەتی پەهلەوی ١٩٢١ — ١٩٧٩ز.

١٣- کۆماری ئیسلامی نێران بە رابەری (آیة الله العظمی روح الله الإمام خمینی) لە ١٩٧٩ وە فەرمانڕەوایی گەلانی نێران دەکەن وسیستمی دەسەلاتی (ویلایەتی فەقیە)پیادەدەکەن.

دەوڵەتەکانی عوسمانیی، ڕووسیا و بەریتانیاش نەوەندەی توانییان لەسەردەمی جیاجیادا، هەریەکە و دەسنت بەسەر بەشێکی نێراندا دەگرێت. دەوڵەتی ماد — میدیا ٦٧٠ -٥٢٠پز. پایتەختەکەی شاری نەکباتان (هەمەدان) بوو لە هەرێمەکانی نازەربایجان (لورستانی ڕۆژهەلات و کوردستانی باشوور و باکوور پێکهاتبوو، ٦١٢ پز. بەهاوکاری دەوڵەتیی نەکەد پەلاماری دەوڵەتی ناشوور دەدەن و دەست بەسەر شاری نەینەوادا دەگرن).

دەوڵەتێکی دیکەی کوردیش، دەوڵەتی کاشی- کاسی بوو، نەوانیش ٧٦٠ پز. ولاتی نەکەد — بابل داگیر دەکەن و لەگەڵ ولاتی سۆمەر — وەرکای ژێردەستیاندا دەیانکەنە دەوڵەتێکی یەکگرتوو لە ژێر فەرمانڕەوایی کوردەدا.

کۆرشی نەخەمەنیش لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خۆیدا لە ٥٣٠ یا ٥٣٩ پز، بابل پێیتەختی دەوڵەتی

نەکەد دەگرێت و ٥١٢ پز. پەلاماری ئاشووریش دەدات و دەستبەسەر (نەینەوا)ی پایتەختدا دەگرێت.

ڕووسە بێزنتەکانیش صالانی نێوان ٦٢٧ - ٦٣٩ز. سەرگەرمی پەلاماردان و داگیرکردنی نێران و کوردستان بوون.

صالی ١٢٠٣ز. لە ئاسیای دوور، سەرکردەیەک پەیدا دەبێت بە نێوی جەنگیزخان، لە ماوەی نێوان صالانی ١٢٠٣ - ١٢٢٦ز. نزیکەی سەد صالێك بەرلە دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی لە باشووری ڕۆژئاوای چیینەوە دەستدەکات بە هێرش و پەلاماردان، پەکینی پایتەخت داگیر دەکات و دەست بەسەر تەواوی ڕۆژئاوادا دەگرێت، لەوێشەوە ڕوو دەکاتە نێران، ئەفغانستان، ڕووسیا و ڕۆژئاوای نێوان دوو ڕووبارەکە (عێراق) و هەموو کوردستانیشی کۆنترۆڵکرد، هەرچەند زۆریش لە ژێر دەستیدا مایەوە، بەڵام نەیتوانی کولتووری تۆرانی خۆیانی تێدا بەجێهێڵن. لە نێو هەموو داگیرکارەکانی ڕۆژئاوای نێوان دوو ڕووبارەکە (میسۆپۆتامیا) کە دواتر و بە پێوانەی مێژوو دەمێك نییە ناونراوە عێراق، تەنها نێران لەوەدا سەردەکەوێت کولتووری خۆی لە بەشێکی عێراقدا جێهێڵێت، بەتایبەتیش لە شارەکانی فوراتی ناوەڕاست، نەجەف، کەربەلا، سامەڕا، کازمەین، هەرچەند عوسمانییەکانیش تووانیان کەموزۆر گەرای خۆیان لەشارەکانی کەرکووك، هەولێر و دەوروپشتی موسڵدا داهێنێن، لەشکری ئیسلامیش کە دەست بەسەر ناوچەکەدا دەگرێت، کورد و گەلانی نێران بەخۆشیی بوو یا ترشی، زۆربەی هەرە زۆریان، نامێز بۆ ئاینی ئیسلام دەکەنەوە، بەڵام پارێزگاریی ناسنامەی نەتەوەیی خۆیانیان کردو نەبوونە عەرەب، بە پێچەوانەی (قیبتی)یەکانی میسر و (نامەزیری)یەکانی جەزایر و مەغریب و تونس و مارۆنی و دروزەکانی لوبنان کە لە بۆتەی عەرەبدا تووانەوە، بەڵام نەبوون بە موسڵمان و لەسەر ئاینە تایبەتەکانی خۆیان دەمێننەوە.

دوا بەدوای ڕووخانی دەوڵەتی ماد - میدیا ٥٢٠ پز. بەدەستی ئاشوربیەکان، فەرمانڕەواییە هاوبەشەکەی کورد و فارس کۆتایی دێت، بەڵام فارس دەوڵەتی نەخەمەنی لە جێگەدا، دادەمەزرێنێ[٩]. دوای کەوتن و لەنێوچوونی هەردوو دەوڵەتی ئاشوور کە پایتەختەکەی شاری (ئوور)ی نزیك موصڵ بوو، دەوڵەتی نەکەدیش کە پایتەختەکەی شاری بابلی نێزیك شاری حیللەی ئێستا بوو لە ئاوەڕاستی عێراق، ئیتر ڕۆژئاوای میسۆپۆتامیا (عێراق) و نزیکەی نیوەی ڕۆژئاوای کورد لە نێوان زەیزەکانی نەو سەردەمەدا دەستاودەستیان دەکرد.

٥٢١ - ٤٨٤ پز. داریۆش (دارا)ی شای نێرانییەکان فەرمانڕەوایی بابلیشی دەکرد، سەیر لەوەدا بوو لەبری باج و سەرانە داوای ٥٠٠ پێنج سەد پیاوی خەساو دەکات!

دەوڵەتی نەخەمەنی ٥٥٩ - ٣٣٩ پز، لە سەردەمی کۆرشی مەزن (کۆرش بزرگ) تووانی لەشکری نەکەد بشکێنێت و دەوڵەتەکەیان هەڵوەشێنێت و دەستەڵاتی خۆی لە بابل جێگیر بکات. و جولەکە و دیلەکانیش لە جەورو ستەمی نەکەدەکان ڕزگار بکات، کە نەبووخەزنەسر صالی ٥٧٧ پز. ئورشەلیم - قودس دەگرێت، جوولەکەکانیشی پەلبەست کردو ماوەی ٤٠ صالێك بە دیل و داماوی مانەوە.. کۆرش نەك هەر ڕزگاریکردن،

ڕێگەی پێدان بگەڕێنەوە فەلەستین و شوورا و قەڵاکان هەڵبچنەوە و کۆتەڵەکەی حەزرەتی سلێمانیش لە شاری قودس دروستبکەنەوە، ئینجیل لەبارەی کۆتەڵ (پەیکەر)ەکەی سلێمانەوە دەڵێت: (بوونی ئێمە بە نورشەلیم — قودسەوە بەستراوە، بوونی نەویش بە کۆتەڵەکەوە بەستراوە)[١١]، جا ئەم هەزرە لە جولەکەوە دزەیکردۆتە بیروباوەڕی دیانەکانەوە، یا لە هزری دیانەکانەوە خۆی کێشاوەتە نێو باوەڕی جوولەکەوە و هەر لەوێشەوە کێشەی قودس و وڵاتی فەلەستین سەرهەڵدەدات لە نێوان موسوڵمان و دیانەکاندا هەتا دەرکەوتنی سەرلەشکرێکی هەرەناسراوی مێژوو، رۆڵەی کورد و موسوڵمان سەڵاحەددینی ئەیوبی کە دیانەکان لە قودس دەردەکات و کۆتایی بە لەشکرکێشیی و پەلامار و خوێنڕشتنی درێژخایەنی نیسلام و دیان کە لە مێژوودا بەجەنگ و هێرشەکانی خاچپەرستەکان تۆمارکراوە و سەرکردە ئەورووپاییەکان رۆڵی بەرچاوی نازایەتیی و سوارچاکیی و جوامێریی و لێبوردەیی سەڵاحەددین زۆر بەرز دەنرخێنن. کۆتایی جەنگی جیهانی دووەم کێشەکە سەرهەڵدەداتەوە، بە پلانێکی نێودەوڵەتی و بە پێی پەیمانی بلفۆر کە گومان لەوە دەکرێت سەرکردەکانی عەرەبیش بەتایبەتی فەیسەڵی کوڕی حسێن دەستیان تێدا بوو بێت، جوولەکەکان کە بەسەر چەندین وڵاتدا دابەش بووبون[١١] بەرە بەرە دەگەڕێنەوە فەلەستین و ڕێژەی ٣١٪ی دانیشتوانیان پێکدەهێنا، بەڵام تەنها ٦٪ی خاکیان بەدەستەوەبوو، کە کۆمەڵەی نەتەوەکانیش بڕیاری دابەشکردنی فەلەستین دەدات بەڕێژەی ٥٦٪ بۆ جوولەکە و ٤٤٪ بۆ عەرەب، سەرکردەی جوولەکەکان بنگۆڕیوون سالی ١٩٤٨ دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسرائیل ڕادەگەیەنێت لە فەلەستین بێنەوەی سنووری دەوڵەتەکە دیاربکات، پێشنیازی نەوەش دەکات لەگەڵ عەرەبدا وەک (برا) لە دوو دەوڵەتی دراوسێدا بژین. هەڵەی کوشندەی عەرەب نەوەبوو، کە نەیاندەتوانی جوولەکە دەربکەن، بەو دابەشکردنی نیوە بە نیوەیەش رازینەبوون، نەوەتە نەمرۆ دوای تێپەڕبوونی شەست سالێك لە ململانێی خوێناوی و شەڕەکانی سالانی ١٩٤٧، ١٩٦٧، ١٩٧٣، کە لەشکرەکانی میسر، سووریا، نوردون و عێراق ڕاستەوخۆ بەشداریانکرد و بەلایەکیشدا نەکەوت و کێشەکە هەر بە ئالۆزی ماوەتەوە و ڕۆژانە خوێنی لەبەر دەڕوات و مەترسیی نەوەشی لێدەکرێت لەشەڕی نێوان عەرەب و جوولەکەوە ببێتە شەڕی نێوان موسوڵمان و ناموسڵمان بەجوولەکەو دیانەوە. نەفامەکانیش هەتا نەمرۆ هەر بە زیانی عەرەب دەشکێتەوە، هەرچەندە نێستا دانوستاندن و هەوڵی ڕێککەوتن لەسەر چارەکێکی نەو نیوە بە نێوەیەی سالی ١٩٤٨ دەکەن، نۆبالەکەشی دەکەوێتەوە نەستۆی تونددڕەوە عەرەبەکان و سەرکردەکانی وڵاتەکانیانەوە کە بازرگانیی بە خوێنی فەلەستینیەکانەوە دەکەن، نە دەتوانن ڕزگاریان بکەن، نە ڕێگەشیان پێدەدەن ڕێکبکەون و بەناشتی بژین.

ئەم کێشەیەی فەلەستینییەکان لە ڕووی دەستێوەردانی دەرەکییەوە لە کێشەی کوردی باشوور دەچێت کە نەورووپا و وڵاتانی دراوسێ کە هەردوو ڕێگای سەرکەوتنی سەربازیی و ڕێککەوتن و ناشتییان لێدەگرت، نەیاندەویست بە ناشتیی کێشەکە بڕێتەوە، ڕێگەشیان نەدەدا هێزە باڵادەستەکانی پێشمەرگەش بەسەر

حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراقی دوای ساڵانی ١٩٦١ دا ساربکەوێت.

بەهەرحاڵ بەوەی چاکە، کورد لەو شۆڕشە نایناسیە پیرۆزانەی وەک قودس، کەربەلا، نەجەف، کازیمین، سامەرا، قوم و مەشهەد لە وڵاتەکەیدا نین نەگینا بارودۆخەکەی زۆر نالۆزتر دەکرد.

دەمەوێت لەشوێنی خۆیدا بگەڕێمەوە سەر پلانی گەرانەوەی جوولەکەکان بۆ فەلەستین و ئەو رێککەوتنەی گوایە لە نێوان پێشەوای جوولەکە، هێرتزل و فەیسەڵ کوڕی حسێن دا هەبووە، هەروەک بە پێویستیشی دەزانم کورتەیەکی سەرەتای کێشەکە و جەنگەکانی خاچپەرستەکان و سەلاحەددینی ئەیوبیش بخەمە بەرچاو.

جەنگی پیرۆز!

جەنگە یەکجار درێژخایەن وخوێناوییەکانی خاچپەرستان

نێوان ساڵانی١٠٩٤ـ ١٢٩١

لەنێوان دیان و موسوڵماندا ,

جەنگی کریستەکان بو دژی ئیسلام

هەر نەو جەنگانەش یەکەمین پەیوەندیی و یەکترناسینی

گەلی کوردو گەلانی نەورو پایە

پاڵەوانی کورد و گەلانی موسوڵمان، سەلاحەددینی ئەیوبی، ناوی یوسف کوڕی نەجمووددین ئەیووب کوڕی شادی کوڕی مەڕوانە ٥٣٢ ک/١١٣٨ز، لە دایک بووە و ١١٩٣ لە تەمەنی (٥٧) صالێدا کۆچیدواییکردووە، هەتا ئەمڕۆش بەلگەی سەلێنەر لەبەردەستدا نییە ناخۆ لە تکریت یا هەولێر یا باکووری کوردستان (نەرمینیای گچکە) هاتۆتە دنیاوە و لەو رووەوە بۆچوونی جیاواز زۆرن، بەڵام نەوەی یەکلایی بۆتەوە و مشتوومڕی لەسەرنییە، نەجمووددین ئەیوبی باوکی یوسف خەڵکی دوێن و لە تیرەی رەوادیی هۆزی هەزبانیی کوردە و ئەویش وەک زانا و مێژوونووسی گەورەی کورد نیبن خەلەکان[١٢] لە تیرەی زرزاریە کە ئەوانیش هەر لە رەوەندەکانی دێبونی سەرسنوورەکانی نێوان نازەربایجانی خۆرئاوا و ناوچەکانی پارێزگای هەولێرە کە دەکەوێتە باشووری زێبی گەورەوە (زێبی بادینان). تەیوورى لەنگ دەڵێت (کەپێم نایە خاکی لورستانەوە .. لەسەر تەپۆلکەیەک پیرەمێردێکی باڵا بەرزو چوارشانەی ریش سپی بە تەپلەیەکی گەورەوە بەدیار بڕێک مەڕو بزنەوە دەبینرا.. پیرەمێرد بەباڵایەکی راست وەک تیر، بێنەوەی سڵ لەمن بکات هاتە پێشەوە و پرسی چە کارێکت بە من هەیە ؟ پرسیم لەکام هۆزی ؟ وتی لەهۆزی راوەندم . پرسیم پاشای لورستان دەناسیت ؟ لە سەرو چاویدا نیشانەی رقێک دەرکەوت و وتی بەڵێ ئەو بێگانەیە دەناسم، ئەتا بەگ نەفراسیاب خەڵکی لورستان نییە، لە خوزستانەوە هاتۆتە نێرەو بۆتە فەرمانڕوا . دوواتر پرسیم ناوت چییە ؟ وتی ناوی من (گیو) ٥ .) بڕوانە بیرەوەرییەکانی تەیوورى لەنگ، گۆڕینی لە فارسییەوە حەمەی حەمە سەعید، ل .١٦٥ـ

١٦٦ . بابزانین نەگەر لە تکریت لەدایك بووە، خێزانەکەی بۆ کەیشتوونەتە نەو دەڤەرە و باوکی چ کارەبووە. رەشید شێخ عەبدولرەحمان لە کتێبەکەیدا مێژووی زاگرۆس دەڵێت: یووسف پێدەچێت خەڵکی سەراوی سواران و ناردەوێڵ یا رانیە و پشدەر بێت. دەڵێن نەجمەددین میرنشینێکی نەرمەنی لەوبەر رووباری ئاراس داگیر دەکات، سەدەی پێنجەمی کۆچ دوای هەڵوەشاندنی میرنشینەکە هاتۆتە تکریت و خەلیفەی بەغدا کردوویەتی بە فەرمانداری تکریت و دواتر چووەتە موصڵ بۆ ژێر سایەی نوورەددین زەنگیی فەرمانداریی مووسڵ و ولاتی شام کە لە خەلیفە یاخی بووبوو. صالحی ١١٢٨ کۆرپکی دەبێت ناوی دەنێت یووسف (یوسف لە صالحی ١١٣٧ ز. لە دایك بووە. ن. ك) و نەجمەددین دەبێتە فەرماندەی شاری بەعلەبەك و قەڵاکەی. عیمادەدین زەنگی لە جەنگێکی دژی عیسایییەکاندا دەکوژرێت و نوورەددین زەنگی لە جێگەی باوکی دادەنیشێت و بەو هۆیەوە نەجمەدینی خۆشدەویست دەیکاتە فەرماندەی لەشکری حەلەب، دواتریش لەگەڵ شێرکۆی برایدا دەبنە کارگێڕی بارەگای نوورەددین زەنگی لە دیمەشق و لەوێشەوە پلەو پایەیان بەرزدەبێتەوە، نەجمەددین دەبێتە والی دیمەشق و شێرکۆی برایشی والی حیمص.

گێڕانەوەکەی نووسەری مێژووی زاگرۆس بەڵگەی سەلێنەر نییە، بەڵام تکریت لە شوێنەکانی دیکە پتر جێگەی باوەڕە، یوسف لەوێندەر هاتبێتە دنیاوە.

پاپ لە رۆما لاوازی خەلیفەکانی موسوڵمانان و لەنێوچوونی دەوڵەتی سەلجووقیەکان و بێهێزی دەوڵەتی رۆمی بێزنتە بەهەل دەزانێت، ولاتی فەلەستین و نورشەلیم — قودس و گۆڕی پیرۆزی مەسیح لەژێر چنگی نیسلام رزگار بکات. بۆ نەو ئامانجەش قەراڵ و شاو میر و فیودالەکان و بازرگانەکانی نەوروپا هاندەدات پەلاماری خۆرهەلات بدەن. پاپ لە بەرزترین دەستەڵاتی کەنیسەی کاسۆلیکدا بوو، خۆی بە سێبەری یەزدان دادەنا لەسەر زەوی، چەکی ئاین بەرزەکاتەوە و هیچ کریستێك لە فەرمانی دەرنەچوو، شا و شالیار و شوان هاتنە سەربار، هاوبەشی نەو نەرکە ئاینییە بکەن، لە هەموو لایەکەوە لەشکر کۆدەکرایەوە. پاپ بانگەوازی جەنگی پیرۆزی راگەیاند چینە چەوساوە و برسی و رەش و روتەکانی کۆمەڵ لە هەموان گەرمتر بەپیر بانگەوازەکەوە دەچوون بەو هیوایەی:

١- بەشێك لە دەستکەوت و تالانییە مفتەکانیان دەستدەکەوێت.

٢- نازناوی جەنگاوەری شەڕی پیرۆزیان پێدەدرێت.

٣- پاپ هەموو گوناهەکانیان دەسڕێتەوە.

٤- لەچەوساندنەوە و ژیانی کولەمەرگیش رزگار دەبن، بۆیە نەو لەشکرەی بەهاری ١٠٩٦ بەرەو رۆژهەلات رێکخرا هەربەناو لەشکر بوو، نەگینا مەرجەکانی لەشکر و دیسپلینی سەربازیی تێدانەبوو، بەخۆیان و مالّ و منداڵەوە و هەریەکەیان خاچێکی پەڕۆی سووری بەسەرسنگیدا دووریبوو، کوێرانە بەرەوپێش ملیاندەنا و بەدەم نەو رێگا دوورەشەوە دزی و جەردەیی و راوورووت و جۆرەها دەستدرێژییان دەکرە

سەر دانیشتوانی نەو شوێنانەی پێیدا تێپەڕدەبوون.

کۆتایی ١٠٩٦ لەشکری فیودالەکان و دەستەلاتداران و خواپێداوەکانی نەوروپا لە نەلەمانیا، فەرەنسا و نیتالیاوە بەدوای لەشکری یەکەمدا کەوتنەڕێ، لە رۆژهەڵاتی رووباری (رایـن)ەوە بەنێو نەلەمانیادا بەرەو ژوور هەڵکشان بۆ رووباری دانوب و لەوێشەوە بە دۆڵ و لێرەوارەکاندا بەرەو خوارەبنەوە و بەدڵنیاییش نەیاندەزانی ئوورشەلیم — قـودس کەوتۆتـە کوێیـەوە! دەگەشـتنە نزیـك هـەر شـارێك، وایانـدەزانی شـوێنی مەبەستە.

لەشکری یەکەم بەخاوو خێزانەوە بەماندوویـەتی و برسێتی رێگایـان دەبـڕی، نـەو رێگەیـەی هـەر دەڕۆن و نابڕێتەوە، سەرباری نەوەش کە دەگەنە سـنوورەکانی وڵاتی بێزنتەی رۆژهـەڵات (ناسـیای بـچووك — تورکیـای ئێستا) رووبەڕووی تورکە سەلجوقەکان دەبنەوە و نـەو لەشـکرە ماندووە کـە نیوەیـان نـافرەت و منـداڵ بـوون بەدەست سەلجوقەکانەوە دەبنە پۆڕی خوراوو سوتەمەنییەکی هەرزان و قۆچـی قوربـانی ئامانجـە نهێنییـەکانی پاپ و قەڕاڵەکان، نەگینا لەشکری دووەم، سەرکردە و لێپرسـراوو فیـوداڵ و پیـاومـاقوڵ و بازرگانـە گـەورەکان هـەموو پێداویـستییەکانی ژیـان و حەسـانەوە و رابواردنیـشیان هێنـابوو، نـەو شـوێنانەی بـەدەم رێگاشـەوە دەسـتیان بەسـەرداگرت خۆیـان لـە هـیچ جـۆرە دەسـتدرێژییەك نەدەپاراسـت و لـە نێـو خۆشـیاندا لەسـەر دابەشـکردنی دەسـتکەوت و تالانییـەکان یـەکتریـان دەکوشـت، بـەڵام نـەمانیش کەوتنـە داوی سـەلجوقە درندەکانەوە و گورزی جگەرپڕیان لێوەشاندن[١٣].

لەشکری خاچپەرستان هەرکەبەخۆدا هاتنەوە و هێزەکانیان رێکخستەوە پەلاماری دەوڵەتی بێزنتـە دەدەن و تۆڵەی سـەلجوقەکان لە بێزنتە دەکەنەوە.

خاچپەرستان صـاڵی ١٠٩٩ز دوای٣ سێ صـاڵ لەیەکەم هەنگاویانەوە لە نەوروپاوە بەرەو شاری قودس، چوار لەسـەر پێنجی هێزەکانیان نەگەیشتن، جا کوژران یا لە رێگا پەکیان دەکـەوت و دەمـردن، یـا وورەیـان بـەردا و ژێوان بوونەوە و بەرەو دووا گەڕانەوە و لەو شوێنانەی داگیریانکردن نیشتەجێ دەبـوون، بـەڵام بـەردەوام هێـزی فریاکەوتنیان لە نەوروپاوە بۆ دەهات، هێشتا سـەڵاحەددین تەمـەنی بیـست صـاڵان بـوو کـە خاچپەرسـتەکان دوای گەمارۆدانێکی سـەخت و درێژخایەن یەکەمین ئامانجی هێرشەکانیان دەستگیر دەبێت و صـاڵی ١٠٩٩ ز بەسـەرکردایەتی گۆدفری شاری قودس دەگرن و هێزەکانیـان لـە نێـو شـارو دەورو پـشتیدا بەسـەر کـەنارەکانی دەریـای سـپیدا دادەمـەزرێنن و کوشـت و برێکـی درندانـە لـە موسـڵمانان دەکـەن و دەسـتیان لـە هـیچ نەدەپاراست،...).

سی هەزار مرۆڤی موسڵمان بە نێرو مێـوە دەکـوژن، چونکە سـەرانەی ئازادکردنیـان لـەکاتی دیـاریکراودا نەگەیشت! هەر سەربازێك قەڵغانەکەی بەدەرگای مااڵ موسـڵمانێکدا هەڵپەسـاردایە نـەو مااڵ بەگیانـدار و بێگیانییـەوە دەبووە موڵکی تایبـەتی خۆی! تاوانەکانیان نەوەندە گەورە بـوون نـەوروپای بـەجۆرێك شـەرمەزار

کرد میژوونووسه بەویژدانەکانیان نەیانکرد بەژێر لێوەوە و بەدان پێدانەوە تۆماریانکرد، ئەوە هەڵوێستێکی مرۆڤ دۆستانەی ئەو میژوونووسانە بوو دژی ئەو تاوانانەی دەقاودەق لەگەڵ فرمانەکانی پاپدا جوت دەوەستانەوە.

پاپ کلاوبازێکی بێهاوتای سەردەمەکەبوو، خۆی لە دیانەکان کردبووە سێبەری یەزدان لەسەر زەوی[14]، فرمانەکانی لەسەرو فرمانی قەڵاڵ و شاکانەوە بوو، دەیتوانی هەموو بڕیارێکی نەوان هەڵوەشێنێتەوە، تاج و تەختیان لێوەربگرێتەوە، هەر شایەك بەدەستی پاپ تاجی نەکرایەتە سەر، بە شای شەرعی نەدەژمێررا[15]، شەوگەردا، دار و نەدار دەبوو لەبەردەمیدا بنوشتێنەوە بە کڕنووش بردنەوە کەوشەکانی ماچکەن. هەر دیانێك (عیسایی — کریست) پێچەوانەی فرمانەکانی بچوڵێتەوە دەنگی بەعیسای مەسیحدا ناگات و خۆی لێ بێبەرێدەکات، بۆ نەوەی یەزدان بیانبەخشێت پسوڵەی سڕینەوەی گوناحەکانی پێدەفرۆشتن کە سەرچاوەیەکی گرنگی سامان و دارایی کەنیسەی پێکدەهێنا[16]. یەکێك لە فرمانە رەشە (میژوونووسەکانی) نەوەبوو بڕیاریدا راپەڕیوەکانی چەند شارێکی فەرەنسا، هەموویان بکوژن، تاوانبار و بێتاوان، دوازدەزۆ یەزدان بێتاوانەکان دەناسێتەوە!

خاچپەرستەکان نەو سەرکەوتنەیان بەدەستهێنا و شاری پیرۆزی قودس لە چنگی ئیسلام (رزگار) دەکەن، بەڵام سەرکردایەتییەکی هاوبەش یا ناوەندییان نەبوو، فرە سەرکردە و فرە دەستەڵات بوون، هەر میرێك دەستی هەبوایە لە سەر رووبەری نەو شەفتوولە روشکانییەی کەناری دەریای ناوەڕاست فەرمانڕەواییەکی تایبەتی بۆ خۆی دادەمەزراند، باج و سەرانەی قورسیشی بەسەر موسوڵمانانداندەسەپاند کە (دەیەك)ی بەشی کەنیسەی رۆما بوو، فەرمانڕەوایی شاری قودس بەهێزترین دەستەڵات بوو، ململانێ و دووبەرەکییەکی گەورەی خستبووە نێو رێتشارد، جۆی فەرمانڕەوای قودس، ریامۆند فەرمانڕەوای تەرابلوس، رینۆڵد فەرمانڕەوای صوور، باڵیان فەرمانڕەوای رەملە بەدرێژایی ماوەی نێوان ١٠٩٩ — ١١٧٨ ز، کە قودسیان لە ژێر دەستدا مایەوە.

موسوڵمانەکان هەرچەند نەو شەڕە دەدۆڕێنن و شاری پیرۆزیان لە دەست دەرچوو، بەڵام شانیان هابووە بەر زەبرو زەنگ و دەستدرێژییەکانی دوژمن، تێکەڵاویی کۆمەڵایەتییان لە تەکدا نەدەکردن، پەیوەندیی ئاسایی کڕین و فرۆشتن و ئاڵوگۆڕی کەل و پەل لە نێوانیاندا نەبوو، هیچ جۆرە خزمەتگوزارییەکیان پێشکەش نەدەکردن کە هەڵوێستێکی جوامێرانە بوو، بەڵام زوو کاڵ دەبێتەوە و نەبووە داب و نەریت وەك لای ئەرمەنەکان بوو بە کولتوور و دژی تورك خوویان پێوەگرت و دەستبەرداری نەبوون.

سەرکردەکانی خاچپەرستان دوای گرتنی شاری قودس دەستیانکرد بە هەوڵدان بۆ دەستبەسەرداگرتنی رێگاکانی بازرگانی دەریایی نێوان بەندەرەکانی حەیفا، یافا، جینوە، ڤینیسیا، نەسکەندەریە. هەر لەو بەندەرانەوە هێزێکی دەریایی دەخەنەڕێ و صالێ ١٠٢٤ز. ولاتی رۆمە بێزنتەکان داگیر دەکەن کە بەدەست

پەلامارەدانی سەلجووقەکان لەلایەك و شەڕەکانی ولاتانی بەلکانەوە لەلایەکی دیکەوە شەکەت و ماندوو بوو.

لەشکری خاچپەرستان نەوەی لە کۆستەنتینەی پایتەختی بیزنتەدا کردیان زۆر دڕندانە تر بوو لەوەی لە قودس کردبوویان، تەڕو وشکیان پێکەوە سوتاند، لە کوشتنی پیاوان و دەستدرێژکردنە سەر نافرەتان هیچیان تێدا نەهێشتەوە، بەسواری نەسپەکانیانەوە خۆیانکرد بە نێو کەنیسە جوانەکەی (ست سۆفیا)[17]دا، نەو هەموو پەیکەر و تابلۆ نایابانەی بەرهەمی دانسقەی هونەرمەندە مەزنەکانیان تالانکرد، کتێبخانە هەرە بەنرخ و دەولەمەندەکەی نەو سەردەمەشیان کردە خۆراکی ئاگر.

خاچپەرستان بەناوی شاری پیرۆز و رزگارکردنی قودسەوە هاتبوون، بەڵام زۆر نامانجی نایینی، رامیاری و نابووریشیان هەبوو، وەك پەلامارەدانی بیزنتە و لەناوبردنی دەستەڵاتی کەنیسەی رۆمی رۆژهەڵات (ئۆرسۆدۆکس) کە خۆیان لە کەنیسەی رۆمی رۆژئاوا (کاسۆلیك) جیاکردبۆوە، هەرنەوانیش نایینی عیسایان لە رۆژهەڵاتدا بڵاوکردەوە، سەرەڕای نەوەی زۆر شتیش لە رۆژهەڵاتییەکانەوە فێربوون، وەك بەکارهێنانی ئاسن بەشێوەیەکی پێشکەوتوو بۆ بەرهەمهێنانی نامێرەکانی جەنگ و جۆرەها پێداویستی ژیان، پیشەسازی ئاوێنە، چەندین جۆرە میوەش دەنێرنە ئەورووپا کە پێشتر نەیاندەناسین وەك میوە ترشەکان، شیلان، شوتی. جگە لەوانەش فێری بەخێوکردنی کرمی ئاوریشم و بەرهەمهێنان و پیشەسازی ئاوریشم و جل و بەرگ و پۆشاکی گرانبەها بوون.

لێرەوە مەبەستی راستەقینەی هێرشەکان دەردەکەون و درۆو دەلەسە و بانگەوازەکەی پاپ ئاشکرا دەبن و دەستەکەی دەکەوێتە ڕوو کە دەیوت نەمە شەڕی پیرۆزە و خواست و ئارەزووی یەزدانە کە خاکی پیرۆزو گۆڕی عیسایییەکاندا بێنت، ئەگەر وا بووایە دەبوو دووای داگیرکردنی (رزگارکردنی) قودس، دەستەڵاتێکی ئاوەندیی بەهێز دابەزرێنن و یەکدڵ نەو نەرکە پیرۆزەیان ئەنجامدایە و پارێزگارییان بکردایە نەك هەر شا، میر و دەستڕۆیشتوویەك (حوکمەتۆلکەیەك) بۆ خۆی قوتبکاتەوە و لەبەر چاوچنۆکی و فراوانخوازی و ملمڵانێ و شەڕی ناوخۆ نەرکە پیرۆزەکە بجەنە لاوە.

نەجمەددین نەیوب و شێرکۆی برای لە تکریتەوە دەچنە لای عیمادەددین زەنگی لە شام، ساڵی ٥٣٤ك. نەجمەددین دەکاتە فەرمانڕەوای بەعلەبەك ودووای مردنی زەنگی دەبێتە سەرلەشکری گشتی هێزەکانی شام، شێرکۆش لای مەحمود نوورەددین کوڕی عیمادەددین زەنگی دەبێتە سەرلەشکر، سەڵاحەددین هەر بەمندالی هەتیو دەکەوێت، شێرکۆی مامی چاودێری دەکات و دەیخاتە بەرخوێندن، سەردەمی منداڵی و هەرزەکاری و پەروەردەکردن و پێگەیاندنی لەسەردەستی مامیدا بووە لە بەعلەبەك، سەڵاحەددین هەر لە منداڵییەوە نیشانەکانی هەڵکەوتوویی پێوە دیاربوو، کە پێدەگات دەچێتە ژێر فەرمانی مەحمود نوورەدینەوە، یەکەم کاری سەربازی نەوەبوو ٥٥٩ك. لە تەك شێرکۆی مامیدا، مەلیك نەموور، شای فەلەستین دەشکێنن و شاری نەسکەندەریە دەگرن. شا نەموورییش هێرش دەکاتە سەر میسر، شێرکۆ و سەڵاحەددین لەسەر فەرمانی

خەلیفە عازیدی فاتمیی بەر بەهێرشەکە دەگرن و دەیگێڕنە دوواوە، شێرکۆ دەبێتە وەزیری خەلیفەی فاتمی، بەڵام دووای دوو مانگ دەمرێت و سەڵاحەددین لە ١١٦٩/٣/٢٦ زایینیدا و لە تەمەنی ٢٢ ساڵیدا شوێنی مامی پردەکاتەوە و دەبێتە وەزیری یەکەمی خەلیفە و سەرلەشکری گشتی هێزەکانی شام[١٩]، شای فەلەستین و یۆنانەکان پێکەوە لە دوو قۆڵەوە پەلاماری لەشکری شام دەدەن، سەڵاحەددین بەهاوکاری تووران شای بۆ هەردوو هێرشەکە دەگەڕێننەوە و بەخۆیدا رادەپەرموێت هەوڵی ڕزگارکردنی قودس بدات.

خەلیفەی دەوڵەتی فاتمییەکان لە میسر، عازید لە ٦٦٧ ک دەمرێت(!) کەس لە سەڵاحەددین بەهێزتر و شیاوتر نەبوو فەرمانڕەوایی دەوڵەتەکە بکات و جێگەی خەلیفە بگرێتەوە، دەست دەگرێت بەسەر وڵاتدا، بەڵام بەناو هەر لەژێر فەرمانی نوورەددین دا بوو، وتاری نوێژی هەینی بەناوی خەلیفەی عەبباسی بەغداوە دەخوێندەوە و لەوماوەیەدا خەریکی ناوەدانکردنەوەی میسر و جێگیرکردنەوەی ئاینزای سوننە بوو.

نوورەددینیش لە ٦٦٩ک کۆچیدوایی دەکات، شا صالح کوڕی جێگەی دەگرێتەوە، سەڵاحەددین هەر بەناو ژێر فەرمانی نەویش دەکات.

سەیفەددین برای نوورەدین زەنگی و شا صالحی برازای نێوانیان خۆشنەبوو، ڕێکنەدەکەوتن، سەیفەددین چاوی بڕیبووە دەستەڵات و دەیوست جێگەی براکەی بگرێتەوە و صالح دووربخاتەوە، صالح داوای یارمەتی لە سەڵاحەددین دەکات، نەویش شام، حیمص، حەما داگیر دەکات و گەمارۆی حەلەبیش دەدات، سەیفەددین لە دژی سەلاحەددین و صالح دەبێتە هاوکار و پشتیوانی خاچپەرستەکان، بەڵام کارێکی بۆنەکرا و هێزەکەیان تەفر و تورنا بوون و شاری حەلەبیش کەوتە دەست سەڵاحەددین. لێرە بەدووا سەڵاحەددین زۆر لەوە بەهێزتربوو ژێر فەرمان بێت، مایسی ١١٧٥ ز خەلیفەی عەبباسی لە بەغدا نازناوی سوڵتانی پێدەدات و نەویش سەرپەخۆیی خۆی ڕاگەیاند، وتاری نوێژی هەینی و دراوی کرد بەناوی خۆیەوە (شای سەرکەوتوو یوسف کوڕی ئەیووب)[٢٠]. ئەمە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی ئەیوبییە بەسەرکردایەتی سەڵاحەددینی پاڵەوانی کورد لە ١١٧٥ زایینیدا و لە تەمەنی ٣٧ ساڵیدا[٢١].

سەڵاحەددین بەو لەشکرەوە کە بناغەکەی کورد بوو دەکەوێتە پەلهاویشتن و بەشی هەرە زۆری خاکی سووریا و لوبنان و فەلەستین و دورگەی عەرەب ڕزگار دەکات، بەڵام قودس و چەند شارێك هێشتا لە ژێر دەستی خاچپەرستەکاندا بوو.

سەرکەوتنە بەرچاوەکانی سوڵتان سەڵاحەددین ڕووناکی دەخستە دڵ و دەروونی مسوڵمانانەوە کە لە لاوازی و دەستەپاچەیی خەلیفەی عەبباسی هیوابڕاو بووبوون، لە هەموو لایەکی وڵاتانی مسوڵمانەوە ڕوویان لەو پاڵەوانە کوردە کرد، شاری پیرۆز لە چنگی عیسایییەکان ڕزگار بکات و شکۆ و سەربەرزی بداتەوە بە ئیسلام، ئەوە ئەو سەرکردە مەزنە بوو چاوەڕوانیان دەکرد، نەویش بەڕاستی لە ناستی نەو نەرکە مێژووییە سەختەدا بوو، شانیدایە بەرو بڕیاری ئەنجامدان و سەرکەوتن لە دەروونیدا دەگەشایەوە، ئەنجامیش سەردەکەوێت و

کارێکی بۆ موسڵمانان کرد، هەرهەموو خەلیفە و شا و میر و سەرداران خۆیان لەقەرەی نەدەدا، بۆیە لەو کاتەوە هەتا نەمرێ و دووارۆژێشی لەگەڵدا بێت هەر شانازی پێوە دەکەن و بەپاڵەوانی خۆیانی دەزانن و شەرە دەنوکیشیانە لەسەر نەوەی رۆڵەی کامیانە، شۆفینزمەکانی عەرەب و تورک ئێستاش نایسەلمێنن و نەو راستییە دەکەن بەڕێرەوە کە پشتاوپشت کوردێکی رەسەنە، (مێژوونوسی تورک نەجیب عاصم لە کتێبەکەیدا کە ١٣١٦ بڵاویکردۆتەوە دەڵێت سەڵاحەددین تورکە)[٢٢].

شاعیری شۆڕش و بەرەنگاریی فەلەستین دژی داگیرکەران سەمیح ئەلقاسم زۆر جوانی وتووە: ئەگەر سەڵاحەددین سەرنەکەوتبا هەموو دەمانوت نەوە کوردێکی بوودەڵەو بەکرێگیراو بوو، خاکی پیرۆزی موسوڵمانانی بەگاور و دوژمنەکان فرۆشت.

سوڵتان سەڵاحەددین نەیدەهێشت دوژمن پشوو بدات، بەردەوام پەلامارێدەدان، لە خۆرهەڵات و لە دامێنەوە هەراسانی کردبوون، رۆمی بێزنتەش دوای پەنجا ساڵ خۆیان کۆکردەوە و هێزەکانیان رێکخستەوە و دوا سەربازی خاچپەرستەکانیان لە وڵات کردە دەرەوە، نەمە لایەنی سەربازی و رامیاری، لایەنی ئاینیش بەو هۆیەوە ئاینی عیسایی بەهۆی پەتریارکی کەنیسەی رۆمی خۆرهەڵاتەوە (بزنتە) بە نەوروپای خۆرهەڵاتدا بڵاوبوویەوە، بەڵام پاپ لە رۆما زۆر دەستی لەکاروباری ناوخۆیان وەردەدا و کێشە و ناکۆکی دەکەوتە نێوانیان، پەتریارکی رۆژهەڵات صالێ ١٠٥٤ز خۆی لە پاپ و کەنیسەی رۆما جیا دەکاتەوە و کەنیسەی ئۆرسۆدۆکس دادەمەزرێنێت و دەستەڵاتی ئاینی و رامیاری خۆی بەسەر عیساییەکان (دیان)دا دەسەپێنێت لە رۆژهەڵاتدا.

خاچپەرستەکان رووبەڕووی بارودۆخێکی نالەبار و سەخت دەبوونەوە بەدەست سوڵتان سەڵاحەددین و کەنیسەی خۆرهەڵاتەوە کە پێشتر جێگەپێیەکی ستراتیژی هێرشەکانیان بوو بەرەو خۆرهەڵات. نەیاندەتوانی پارێزگاری قودس و فەلەستین بکەن، هەر جارە و لە پەلامارێکدا شارێکیان لە ژێر چنگ دەردەهێنان، سوڵتان سەڵاحەددین لە ٥٧٣ك. بە لەشکرێکی قەبەوە لە میسرەوە دێتەوە سەرفەلەستین و هەتا رامەڵڵا دەگرێت بەڵام قوربانییەکی زۆریدا، لەپەلاماری دووەمدا صالێ ٥٧٥ك. لەمەرجەعیوون سەرکەوتنێکی گەورە تۆمار دەکات بەسەر دوژمندا و تۆڵەی قوربانییەکانی لێسەندنەوە و گەلێك میر و سەردارەکانی دیلکردن و نابڵوقەی بەیروتیش دەدات، پێویستە نەوەش بدرکێنین سوڵتان سەڵاحەددین لە ژێر کاریگەری سەرلەشکرەکانیدا دەکەوێتە هەڵەیەکی سەربازی گەورەوە کاتێك لە دەروپشتی شاری صور و قەڵاکەی دەکشێتەوە و دواتر کە قودسی رزگارکرد، دوژمن سەرلەنوێ هێزەکانیان لەوشارە و قەڵاکەیدا کۆکردەوە.

دوای نەم سەرکەوتنانە لەشکرێکی سوڵتان سەڵاحەددین رووەکاتە کوردستان، شەنگار و نامەد (دیاربەکر) دەگرێت و موصڵ نابڵووقە دەدات، لەم ماوەیەدا شا صالح دەمرێت، عیمادەددینی کوڕی دەبێتە فەرماندارى حەڵەب[٢٣] بەڵام لە دژی سوڵتان، هاوکاری عیساییەکان دەکات، بۆیە پێویستی بە تەمێکردن

بوو، بەڵام خۆی لەبەر سەڵاحەددیندا رانەگرت داوای ڕێککەوتن دەکات، سەڵاحەددین نەوەی بەناشتی بکرایە دەیکرد، دەستبەسەر حەڵەبدا دەگرێت و عیمادەددین دەکات بە فەرمانڕەوای شەنگار و دەوروپشتەکەی. سوڵتان پێویستی بە پشوویەک هەبوو، هێزەکانی ڕێکبخاتەوە، سەرلەنوێ پەلاماری فەلەستین دەداتەوە بۆ نەوەی دیانەکان ناچار بکات داوای ناشتی بکەن، ناچاریشیکردن ناگربەستێکی چوار ساڵەیان مۆرکرد و دەستی والآ دەبێت، ٥٨١ك. سەرلەنوێ موصڵ نابڵوقە دەداتەوە و فەرمانڕەوای نەویش ناچاری ڕێککەوتن دەکات و نەمدیوو نەودیووی سنووری نێستای عێراق و تورکیا (بەشێك لە کوردستانی باکوور و باشوور)[٢٤] دەخاتە سەر دەوڵەتی نەیووبی.

نەجارەش سەڵاحەددین بەرەو فەلەستین پێش لەشکرێك دەکەوێت و ٥٨٣ك. لە (هاتین) خاچپەرستان شپرزە دەکات و شاری تەبەریە دەگرێت و میری کەرەك دیلدەکات، جگە لە (صوور) و قودس هەموو شارەکان رزگار بوون.

سەڵاحەددین پشت بە یەزدان و ورە و نازایەتی خۆی و دڵسۆزی و گیانبەختکردنی جەنگاوەرانی لەشکرەکەی کە پێشەنگەکەی کورد بوو بەردەوام لە هەڵمەت و پەلامارداندابوو هەتا دەوروپشتی قودس پاکدەکاتەوە و ١١٧٨ ز گەمارۆی شاری پیرۆز دەدات، بنکەی سەرکردایەتی لە چیای زەیتوون دادەمەزرێنێت کە دەکەوێتە باکووری قودس و هەر نەو صاڵەش لە نۆپەراسیۆنێکی فراواندا و لەشەڕە گەورەو چارەنووسسازەکەی حەتتین دا خاچپەرستانی ناچاری ناشتی کرد، دوای گفتوگۆیەکی دوورودرێژ سوڵتان سەڵاحەددین وەك کەوردترین پاڵەوانی نیسلام دوای عومەری کوڕی خەتتاب بەسەرکەوتوویی دەچێتە قودسی پیرۆزو یەکەمین پێشنوێژی مسوڵمانان دەکات و چەند مەرجێکی ئاسان بەسەر دوژمندا دەدات وەك: بە بێوەی شار و قەڵا چۆڵکەن، نێرینە دە دینار، مێینە پێنج دینار و منداڵ دوو دینار سەرانە دەدەن، قەشەکان و پیاوانی ئاینیی پێویستییەکانیان لەگەڵ خۆیاندا دەبەن.

ڕۆژێك هەتا نیوارەش دیاریکرا بۆ هەژاران کە ژمارەیان حەڤدە هەزار دەبوو، سەرانە نەدەن و بێوەی بچنە دەرەوە، سەڵاحەددین میرخاسییەکی بێوێنە دەنوێنێت لەکەڵ دوژمندا، بەهەستێکی بەرزی مرۆڤ دۆستی و دڵۆڤانی خۆی شەرمەزاریان دەکات، شاژن سیبێل بەڕێزەوە دەنێرێتەوە بۆ لای (مەلیك جۆ)ی هاوسەری کە لە شاری نابلس دیلکرابوو، دەستی بەڕووی نەو نافرەتانەشەوە نە نا کوڕ یا مێردیان لە شەڕدا گیرابوون، فەرمانداری قودسیش ئازاد دەکات بەو مەرجەی بگەڕێتەوە نەوروپا و شەڕ لە دژی موسوڵمانان نەکات.

بەڵام مێر و سەردارانی خاچپەرستان پابەندی پەیمان و بەڵێنەکان نەدەبوون، لەوانەی نازادکرابوون فەرمانڕەوای قودس و مەلیك جۆ دەکەونە کۆکردنەوەی هێزو لەگەڵ لەشکری (صوور)دا پەلاماری شاری عەککا و قەڵاکەی دەدەن.

ڕزگارکردنی قودس، نەوروپا و جیهانی عیسایی هەژاند، کەنیسە و پاپ بەگەرمی گاوریان هاندەدا دژی

مسوڵمان، هێرشی سێهەم لە ئەورووپاوە بەسەرکردایەتی شای فەرەنسا، شای ئینگلیز، قەرالی ئەڵەمانەکان و چەندین میر و سەردار، بەڵام خەلیفەی عەببباسی لە بەغدا هیچ هاوکارییەکی نەنواند، رزگارکاری قودس تەنها باڵ لە گۆڕەپانەکەدا بوو دژی ئەو هێرشە گەورەیە، بۆیە لەپەلامار و هێرشەوە دێتە سەر بەرگریکردن. پاشماوەی هێزەکانی خاچپەرستان کە لە صوور و عەککا کۆبووبوونەوە داوای یارمەتی بەپەلە و هێزی فریاکەوتن دەکەن لە پاپ و قەرالڵ و شاکانی ئەورووپا، هەر ئەو دوو شوێنە گرنگ و سەختەیان بەدەستەوە مابوو، کردبوویانن بە بنکەی ڕێکخستنەوەی هێزەکان و بەرەنگاری و سەندنەوەی قودسی پیرۆز. مەرکیز کۆنراردۆ سەرپەرشتی ئەو ئامادەکارییانەی دەکردو پێشوازی ئەو هێزانەی دەکرد پەیتا پەیتا لە ئەورووپاوە دەهاتن، گرنگترینییان کەشتیگەلەکەی قەرالی ئەڵەمان فردریك باربارۆس بوو بەصەد پاپۆڕی جەنگییەوە دەگاتە ئەدرنە، بەڵام خۆشبەختانە ١١٩٠/٦/١١ ز لە ڕووباری جەیحەن (جەیحوون) لە ناوچەی قلیقیا (کلیکیا) کەشتییەکەی دەکەوێتە ژێر ئاو، لەشکر شپرزە دەبن و بەرەو دووا دەگەڕێتەوە، دۆق (دوسوانیا)ی کوڕی لە ئەنتاکییەوە فریایان دەکەوێت و بەرەو فەلەستین پێشیان دەکەوێت، بەڵام لە جیهانی ئیسلامەوە خەلیفەکان و میر و سەردار و فەرماندەواکان مێش میوانیان نەبوو، لە شوێنی خۆیان نەجوولاّن وەك لەسەر تەخت و کورسی دەستەڵات کەوتبن، ئەوانە هەر لە سەرەتای سەدەی یازدەی زایینەوە بێهێزو لاواز بوویوون، دەستیان بەکڵاوی خۆیانەوە گرتبوو با نەیبات، تورکە سەلجوقەکانیش تا دەهات قەپاڵی گەورەتریان لێدەگرت و شتێکی ئەوتۆیان بۆ نەهێشتنەوە هەرچەند ئەوانیش ئەنجامی ناکۆکی و ململانێکانی شەڕی دەستەڵات و خۆپەرستی هێزەکانیان پەرش و بڵاوبوونەوە و دوڵەتەکەیان دەڕوخێت و بەسەر چەند میرنشینێکی بچووك بچووکی دژ بە یەکتردا دابەشدەبێت، هەر سوڵتان سەڵاحەددین بەسەربەرزی لە گۆڕەپانی نەو جەنگە سەخت و بەربڵاوەدا وەك چیایەکی سەربڵندی کورد چەقیبوو، شیاوی ئەوەبوو میری مسوڵمانان، سەرکردەی نازا و سەرکەوتوو ڕابەری تاقانە و جێگەی بڕوایان بێت، یەکێك لە مەزنییەکانی ئەو کەڵە پیاوە هەڵکەوتووە ئەوەبوو لەو سات و کاتە دژوار و نالەبارەشدا ئاوەدانکردنەوەی قودس و گێڕانەوەی باری ئاسایی ژیان بۆ شارەکە و کردنەوەی مزکەوت و فێرکەی زانستی و چاودێریکردن و دابینکردنی بژێوی مامۆستایان و خوێندکارانی پشتگوێ نەدەخست، هەرپێشهاتێکی سەربازیش بهاتبایە گۆڕێ دەموودەست بە پلانێکی تۆکمە و کەمترین قوربانی بەرپەرچیدەدایەوە.

وەنەبێت سەڵاحەددین بەو تەنها باڵییە بەرامبەر نەو هەمور قەرالڵ و شا بەهێزانەی ئەورووپا و لەشکرە قەبەکانیان و پاڵپشتی کەنیسەش لە هەمور ڕووبەڕووبوونەوەکاندا هەر سەرکەوتوو بووبێت، شکست و تێکشکاندنیشی بەخۆیەوە بینی، بەتایبەت لە نەبەردەکانی دەورووبشتی شار و قەڵای عەککادا بۆ فریاکەوتنی گەمارۆدراوەکانی، ١١٩٠/٧/٦ شکستێکی گەورەی بەسەردا هات و هەتا دیمەشق و تەبریە دەکشێتە دواوە. کۆنت هنری خوشکەزای ڕیتشاردی شای ئینگلیز بە لەشکرێکەوە دەگاتە گۆڕەپانی شەڕەکە

و پەلاماری عەککاش دەدات، بەڵام مسوڵمانەکان بەرابەری میر حوسامەددین و بەهادین قەرەقۆش بەرگرییەکی مەردانە دەکەن و قەڵاکانی دوژمنیش کە بۆ تیربارانکردنی مسوڵمانان بەرزیانکردبۆوە دەسوتێنن.

لەم ماوەیەدا ریتشارد شێردڵ شای ئینگلیز نەخۆش دەکەوێت، داوای چاوپێکەوتنی سەڵاحەددین دەکات بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان بە ناشتی، بەڵام سەڵاحەددین متمانەی پێنەدەکرد، لەوباوەڕەشدا نەبوو کێشەی قودس بە ناشتی یەکلایی بکرێتەوە، لەوەڵامدا هەندێك خورما و پرتەقاڵی بۆ دەنێرێت لە گلێنەیەکی نەخشیندا لەسەری نووسرابوو (الله نور السموات و الأرض)، بەڵام کە چاکدەبێتەوە بۆ هاوکاریکردنی فیلیب ئۆگۆستی شای فەرەنسا بە لەشکرێکەوە خۆیانگەیاندە گۆڕەپانی شەڕ و شمشێریان خستەکار، خوێنێکی زۆر دەڕێژن و سێ هەزار دیلیش دەکوژن، بارودۆخەکە نالەبار بوو، گاورەکان لەو بەرەیەدا بالادەست بوون، سەڵاحەددین لە بەیروتەوە کەشتییەك نازوقە دەنێرێت، بەڵام توروشی کەشتیگەلەکەی ئینگلیز دەبێت و کاپتنەکەی بۆ نەوەی نەکەوێتە دەست دوژمن ژێرئاوی دەکات، بڵاوبوونەوەی نەم هەواڵە گەمارۆدراوەکانی نەوەندەی دیکە بێ وزە کرد.

میر تەقێدین عومەری کوڕی شاهنشای برازای سەڵاحەددین رێگەیەك دەدۆزێتەوە و درێە دوژمن دەدات و لایەکی ئابڵوقەکە دەشکێنێت، بەڵام نەیانهێشت بگاتە قەڵا و دووریانخستەوە، موسوڵمانان لە نێو قەڵادا تووانای خۆڕاگرتنیان تێدا نەمابوو، ماندوو بووبوون و برسێتی و نەخۆشی زۆریان بۆ دێنێت، میر سەیفەددین نەلەشتووب پەیوەندی بە فلیب غۆستافەوە دەکات، کە نامادەین دەرگاکانی شارتان بۆ بکەینەوە، بەمەرجێك ئێمە لە گرتنی قودسدا چۆن رەفتارمان لەتەکدا کردن نێوەش بەوشێوەیە مامەڵەمان لەتەکدا بکەن. فیلیب لە وەڵامدا دەڵێت ناهێڵم تاکتان بەزیندوویی دەربچێت! گەمارۆدراوەکان ١١٩١/٧/١٢ز ناچار دەبن نالای سپی هەڵدەکەن. شارو قەڵا دەدەنە دەست دوژمن، خاچپەرستان دوای دوو صاڵ شەڕی خوێناوی و گەمارۆدان عەککا دەگرن، بەڵام نامەردی دەکەن و خوێنێکی زۆر بەناڕەوا دەڕێژن، ١١٩١/٧/١٨ هەرکەس دەهاتە دەرەوە تیرێك یا شمشێرێك چاوەڕوانی دەکرد، نەو رۆژە ٦٠٠٠٠ شەست هەزار مرۆڤیان کوشت.

هێزەکانی سەڵاحەددین بەسەر چەندین بەرەی شەڕدا دابەش بووبوون، شەڕی (دادۆشین)ی لەگەڵ دوژمندا دەکرد، تاو ناتاوێك پەلاماریکی کتوپڕ و خێرای دەدا بەمەبەستی بێزار کردنیان و دەست لە قودس هەڵگرن و ناچاری گەڕانەوەیان بکات، هەستی بەوەش دەکرد لەشکرەکەی بەگشتی نەوەندەی گاورەکان گەرم دەبن نەمان سارد دەبنەوە و خۆیان لەشەڕ دەدزنەوە، بەتایبەتیش دوای نەوەی راووڕوت و تاڵانکردنی قەدەغە کرد، سەرباری نەوەش ١١٨٥ز نەخۆش دەکەوێت، نەخۆشییەکی سەخت، هەر ووزە و بازوەڕ و نازایەتی بەدەستەوە مابوو، داوای یارمەتی لە هەموو موسڵمانان دەکرد کەس بەدەنگییەوە نەهات، نەو زستانە هیچ چالاکییەکی بەرچاوی نەنواند، لە جێگەدا کەوتبوو، نەمیر عەلی هندی، نووسەری میژووی وێنەداری نیسلام نووسیویەتی:

سولتان سەلاحەددین بیتوانیایە خۆی سەرکردایەتی شەڕەکان بکات داستانێکی بۆ موسڵمانان تۆمارەکرد وێنەی نەبێت[٢٥].

ڕیتشارد شێردڵ لەوباوەڕەدا بوو یەزدان پشتیوانیەتی، تەنها ٩کیلومەتر ڕێگای مابوو بگاتە قودس، بەڵام بەهەڵەدا چوو بوو یەزدان پشتیوان و یارمەتیدەری سەلاحەددین بوو، ڕیتشارد تەنها مانگێک لە عەککا دەمێنێتەوە، کێشەی ناوخۆ بەرۆکیان گرتبوو. ژمارەیەکی زۆری سەربازەکان بێزار بووبوون و نارەزوویان دەکرد ڕۆژێک زوتر بگەڕێنەوە وڵات، لەگەڵ مەکیز کۆنارداز ناحەزیی کەوتبووە نێوانیان، بۆیە کە لەو نزیکەوە تەماشای قودس دەکات دەست دەخاتە سەرچاوی و دەڵێت حەزناکەم شوێنێک ببینم نەتوانم بیگرم! لە هەموشی خراپتر نەوەبوو براکەی لە بەریتانیا خەریکە تاج و تەختەکەی زەوت دەکات. ئەم فاکتەرانە لەبەرژەوەندی سەلاحەددین بوون، هێرشەکان ڕادەگیرێن و گۆڕەپانەکە هێور دەبێتەوە، ڕیتشارد دەگەڕێتەوە وڵات و براکەی دووردەخاتەوە و سەرلەنوێ دەگەڕێتەوە فەلەستین بۆ ڕزگارکردنی قودس، نەجارەیان وردی سەربازەکانی بەرزبووبوویەوە، نەوەندە هاتبوونە پێشەوە قودسیان لێبە دیاربوو، زۆربەی سەرلەشکرەکانی سەلاحەددینیش پێشنیازێکیان خستە بەردەست، دەستبەرداری قودس بێت و ڕێگەی ناشتی و ڕێککەوتن هەڵبژێرێت، بەڵام بەگوێی نەکردن، هەرچەند نەویش کێشەیەکی ناوخۆی لە جەزیرە بۆ پەیدا بوو، بەڵام زوو کۆڕاندییەوە، ڕیتشارد ئەو هەلە دەقۆزێتەوە، چەندین ناوچە داگیر دەکات و شار و گوندەکان وێرانەکات و کوشتارێکی زۆریش دەکات و هەربەو ڕێگەیەدا دەگەڕێتەوە، سەلاحەددین چاوەڕوانی دەکرد، ڕێگاوبان و پردەکانی تێکدابوو، ئاوی بەردابووە سەر ڕێگاکان و لەشکری دوژمنی زۆر ماندووکرد. ڕیتشارد زۆر بلیمەتی، نازایەتی، کۆڵنەدان و وره بڵندی و جوامێریی لەشەڕو ناشتیدا لە سەلاحەددین بینیبوو کە زۆر جیاواز بوو لە دوژمنە ئەوروپاییەکان، هەستی بەوەش دەکرد ئەم جەنگە بەلایەکدا ناکەوێت و کۆتایی نایەت و سەرکەوتن مەحاڵە و هەتاکەی لێرەش بمێنێتەوە و وڵات و تەخت و تاجی خۆی جێهێڵێت.

خاچپەرستەکان و لە پێش هەمووپانەوە ڕیتشارد هەموو ڕێگایەکیان دەگرتەبەر لە پێناو سەرکەوتندا، نەجارە تەختە داڕێکیان هێنا و خستیانە پێش لەشکرەوە کوایە عیسای کوڕی مەریەم لەسەر نەو دارە بە چوار میخ هەڵواسرا، ئەم پلانە گوورو تینێکی بەهێرشەکانیاندا، لە ١٢ شەڕدا سەرکەوتن، بەڵام سەلاحەددین نیگەران نەبوو، بەڵکو بەچاکی دەزانێت ئەوان بەدەستی خۆیان شەڕەکەیان کردە شەڕی ئیسلام و گاور، لەگەڵ ئەوەشدا هەرچەند بواریکی بدۆزیایەتەوە بانگەوازی ناشتی دەکردو دەیوت پیاوی چاکبن با لەوە پتر خوێن نەڕێژرێت، ناشتی و برایەتی یاسای ژیانن، نەک جەنگ و دوژمنایەتی، بەڵام نەوان هەر لەسەر سەندنەوەی قودس سوورببوون، سەلاحەددینیش کە بانگەوازی ناشتی دەکرد لە بێهێزی نەبوو، بۆیە صالی ٥٨٣ ك بەجۆرێک شکاندنی داری خاچەکەش کەوتە دەست مسوڵمانان، ئەو سەرکەوتنەی سەلاحەددین شکستێک بوو بۆ خاچپەرستەکان هێشتا شکستێکی وەها قورسیان بەسەردا نەهاتبوو.

ریتشارد سەرکردەیەکی قارەمان بوو، لە کێش و قورسایی سەڵاحەددیندا، هەمیشە پێش سەربازەکانی دەکەوت لە هێرش و پەلاماردا، لە رووی ناینەوە کاسۆلیکێکی توندڕەوو دەمارگیر، کوڕەزای یەکێك لە شاکانی کۆنی قودس بوو، دەیویست بەهەرنرخێك بێت ئابڕووی خۆی بکڕێتەوە، قودس لەدەستی موسوڵمانان دەربهێنێت و وەك سەڵاحەددین ببێتە پێشەوای تاقانە، جا بۆ مولکی باپیرەگەورەی دەگریان یا بۆ عیسای کۆڵۆ و داماو؟ بەڵام هەرگیز ئەو جوامێرییە لەوان نەدەوەشایەوە.

خاچپەرستەکان لە بارودۆخێکی نالەباردا بوون، نەوەندە پەرێشان بوون وڵاخەکانیان سەردەبڕی و دەیانخوارد.

دیانەکان بەناچاری داوای ناشتی دەکەن، سەڵاحەددینیش لاری لە ناشتی نەبوو، مەلیك عادلی برای دەنێرێت بۆ گفتوگۆ، بەڵام دەرچوو، داواکارییەکانی دوژمن بوون، سەڵاحەددین نەیدەتوانی بێتە ژێر ئەو بارەوە لەبەرامبەر موسوڵمانان و مێژوودا روو زەرد بێت، بۆ پیشاندانی هێزو توانای خۆی پەلاماری قەڵاکانی عەسقەلان، رەملە، عەینتە زروون دەدات، بەڵام نەیدەتوانی پارێزگارییان لێ بکات وێرانیان دەکات و دەگەڕێتەوە قەڵاکانی قودس پتەوتریان دەکات و هەر لەوێش دەمێنێتەوە.

ناحەزی و دووبەرەکی و بەربەرەکانی لە نێو سەرکردەکانی خاچپەرستەکاندا لەوە تێپەڕیبوو بیشارنەوە، بەناشکرا دژایەتی یەکتریان دەکرد، ریتشارد دژی فەرەنسیس کۆستانتین، مەلیك جۆی دژی مەرکیز کۆنراددۆ، فیلیپ گۆستاپ دەچێتە پاڵ مەرکیز کۆنراددۆ، ریتشاردیش لایەنگری جۆی دەکات و لەناکاوێکدا فیلیپ دژی ریتشارد بەرەی شەڕ جێدەهێڵێت و دەگەڕێتەوە نەورووپا، مەرکیز کۆنراددۆش لە دژی ریتشارد لە بنەوە پەیوەندی بە سەڵاحەددینەوە دەکات، لە نەجامدا لەسەر نەم خاڵانە رێکدەکەون:

١- ریتشارد خوشکێکی خۆی لە مەلیك عادیلی برای سەڵاحەددین مارە بکات و نەو شارانەی دەکەونە سەر کەناری دەریای سپی وەك دیاری پێشکەش بە بووك و زاوا بکات.

٢- شاری قودس وەك شارێکی هاوبەش لە نێوان موسوڵمان و گاوردا لە ژێر فەرمانڕەوایی خوشکەکەی ریتشارددا بێت کە دەبێتە هاوسەری عادیلی برای سەڵاحەددین.

سەڵاحەددین بەنابەدڵی پەیمانەکە پەسەند دەکات، بەڵام قەشەکانی عیسایی بەتوندی دژی دەوەستن و وەهای لێکدەدەنەوە ریتشارد و خوشکەکەی بوونەتە موسوڵمان.

خاچپەرستان پەنجا صاڵێك بوو قوربانییان دەدا و سەرکەوتنێکی نەوتۆیان بەدینەهێنا، لەشکر سەرگەرمییەکەی پێشووی نەمابوو، لەوەش دڵنیابوون ناتوانن بەسەر سەڵاحەددیندا سەرکەون، بەگشتی رزگارکردنی قودسیان لە بیرکردبوو، بەڵام نەیاندەویست نەو راستییە تاڵە بدرکێنن.

نەنجامی نەو هەموو کوشتار و وێرانییە، سەڵاحەددین بە پێی رێککەوتنەکەی ٢ك/١١٩٢ تەنها شاری یافا و شاری عەککایان بۆ دەمێنێتەوە.

دوای ژیانێکی پڕ لە کارەسات لە گۆڕەپانەکانی داکۆکیکردن لە سەربەرزی ئیسلام و رزگارکردنی شاری پیرۆز رۆڵەی هەڵکەوتووی کورد و شانازی موسوڵمانان سەلاحەددینی ئەیووبی رۆژی ٤ مارت ١١٩٣ ز لە تەمەنی ٥٧ ساڵیدا بەئارامی کۆچی دوایی دەکات و لە مزگەوتی نومەوی لە دیمەشق بەخاک دەسپێردرێت.

وتمان ئەو جوامێری و میرخاسییەی سەلاحەددینی کورد هەرکیز لە دوژمنەکانی نەدەوەشایەوە، بۆ نموونە کە قودسیان گرت ٣٠٠٠٠ سی هەزار دیلیان کوشت تەنها لەبەرنەوەی سەرانەی نازادکردنیان لەکاتی خۆیدا نەگەیشت. ریامۆند کە ناحەزەکانی زۆریان بۆ هێنا پەنادەباتە بەر سەلاحەددین، بەڵام دوواتر کاروانێکی حاجیان روتدەکاتەوە، خوشکی سەلاحەددین یەکێکیان بوو، چەندین سەرکردەی خاچپەرستان بە دیلی دەکەوێتە دەست موسوڵمانان، سەلاحەددین لە پێناو ناشتی و کۆتایی هێنان بە خوێنڕشتن نازادی دەکردن و بەڕێزەوە دەیناردنەوە، یەکێکیان رێنۆڵد بوو فەرماندارى کەرەك لە پاداشتدا کاروانێکی موسڵمانان روتدەکاتەوە، سەلاحەددین زۆر پەست دەبێت، سوێند دەخوات بەدەستی خۆی بیکوژێت. بەڵێنەکەشی بردەسەر و رینۆڵدۆ ٢٠٠ دووسەد دیلی زۆر تاوانکاری کوشت، باوکی مەرکیز کۆنراردۆ دەکەوێتە دەست موسوڵمانان، سەلاحەددین بۆ ئەوەی دوژمن صوور بدەن بەدەستەوە، نازادیکرد، بەڵام هەر بەشەڕ داگیریکرد، بااڵیان فەرمانڕەوای رەملە لە شەڕەکەی حەتتین دیل دەکرێت، داوای تەنها شەوێك مۆڵەت دەکات بچێتەوە قودس خێزانەکەی بهێنێت و بگەڕێتەوە، بەڵام لەشکرێکی قەبە کۆدەکاتەوە و سەرلەنوێ سەنگەر لە سەلاحەددین دەگرێت.

سەیفەدین ئەبوبەکر موحەممەد بە شای دادپەروەر ناسرابوو، صالێ ٥٣٨ یا ٥٤٠ کۆچی لە وڵاتی شام (شاری بەعلەبەك) لە دایکبووە، برابچووکی سەلاحەددینە، شەش حەوت صالێك لەو بچووکترە، لە جەنگەکانی خاچپەرستاندا جێگە دەستی دیار بوو، صالێ ٥٧٩ نوێنەری کاکی بوو لە میسر، هەتا دواڕۆژی ژیانی پشتیوان و دڵسۆزی براکەی بوو، بەڵام دووای مردنی سەلاحەددین لەگەڵ براکانیدا نووڕەددین کە بە چاکترین شا ناسرابوو، عەزیز کە بە شای سەرکەوتوو ناسرابوو نێوانی خۆشنەبوو، کوڕانی سەلاحەددینیش نووڕەددین ٥٦٥ – ٦٢٢ ك. کوڕە گەورە بوو، صالێ ٥٨٢ك. دەبێتە والی شام، هاوبەشی زۆربەی نەبەردەکانی کردووە بەتایبەتیش جەنگی حەتتین، شاری عەککاش نەو گرتی، دوای مردنی باوکیان وڵاتی شامی بەمیرات بۆ دەمێنێتەوە، عەزیزی برا بچووکی فەرمانڕەوای وڵاتی میسر بوو، ئەو دوو برایە ناکۆکی و دووبەرەکییان لە نێواندا بوو شای دادپەروەری مامیان لە ٥٩٠ك. ناشتیان دەکاتەوە، بەڵام عەزیز بەناشتی دانەدەنیشت، سەرنەخۆیی خۆی راگەیاند و وڵاتی میسر جوێدەکاتەوە و لەشکریش دەهێنێتە سەر وڵاتی شام لە ژێر دەستی نووڕەددینی برای دەربهێنێت، مامیان لایەنی نووڕەددین دەگرێت دژی عەزیز و بەرەو دووا دەیگێڕنەوە، بەڵام ٥٩٢ ك وڵاتی شام لە براکەی زەوتەدەکات، کێشەی براکان هەربەردەوام بوو هەتا مردنی عەزیز لە ٥٩٥ك، ئەجا ململانێی دەستەڵات کەوتە نێوان نووڕەددین و مامیەوە، بەڵام مامی بااڵدەست بوو

۱۲۰۰/۲/۲ دەبێتە سوڵتانی شام و وڵاتی یەمەنیش داگیر دەکات و ڕۆژهەڵاتی (جزیرە) و کوردستانیش دەخاتە سنووری فەرمانڕەوای خۆیەوە، دراوی بەناوی خۆیەوە (نەبولفیداء) لێدەدا (دادەڕشت) و وتاری نوێژی هەینیش هەربەناوی نەوەوە دەخوێندرایەوە .. ۱۲۱۸/۸/۳۱ لە شام کۆچی دوایی دەکات و لەشاری حەما دەنێژرێت، نوورەددینیش ڕۆژگار ڕووی لێوەردەکێڕێت بەناکامی و کەمدەستیی و گۆشەگیری لە ٦٢٢ کۆچیدا سەردەنێتەوە.

لەم کورتە بەرچاو خستنەی زنجیرەی هێرش و پەلامارەکانی لەشکرەکانی نەوروپای عیسایی نێوان ١٠٩٦ — ١٢٩١ز بۆ سەر شام و فەلەستین کە لە مێژوودا بەجەنگەکانی خاچپەرستان — خاچهەڵگران ناسراوە، چەند خاڵێك جێگەی سەرنج و بگرە مشتومڕیشە:

١- عیسای کوڕی مریەم (یەسووس — مەسیح) لە شارۆچکەی بەیتلەحمی فەلەستین لە دایکبووە نەك قودس، لە سەردەمی دەستەڵاتی ملهوڕی دووقۆڵی کەنیسەی ڕۆژئاوا و قەیسەرەکانی ڕۆمادا لە ڕووی نەو تاغوتانەدا ڕادەوەستا و ملی لە چەقۆ دەسوو، کە زۆریان بۆ هێنا و گڵۆڵەی کەوتە لێژی، تەنها و بێپشتیوان دەمێنێتەوە، دەڵێت: لێگەڕێن هەرچییەك هی یەزدانە بۆ یەزدان و هەرچیش هی قەیسەرە بۆ قەیسەر، نەم دروشمە ناوەڕۆکێکی یەکجار قوڵ و فراوانی هەبوو نیشانەی ژیری و دروستی خوێندنەوەی بارووداوەکە و بەراوورد کردنی هێزی شەڕو ناشتی، چاکە و خراپەی بەرجەستە دەکرد، بەڵام نە مریدەکانی تووانیان نەهێڵن نەکەوێتە دەست دوژمن نە دوژمنەکانیشی نەوەندەی چۆلەکەیەك بەزەییان پێداهاتەوە، چوارپەلی لەسەر تەختەدارێك دادەکوتن هەتا دەمرێت، هەر لەو شوێنەشەوە هەڵدەکشێت بەڕووی ناسمان! کەواتە لەسەر زەوی نەنێژراوە.

٢- تراژیدیای مەرگەساتی عیسا لەچەند لایەنیکەوە لە تراژیدیای کوژرانی عەلی و کوڕەکانی دەچێت.

٣- هەڵکەوتوویەکی کورد مەزەنترین پێشەوای سەردەمی خۆی بوو، لە نێو هەرهەموو موسوڵمانانداو نەرکێکی زۆر گەورەو گران بەتەنها دەخاتە نەستۆی خۆی، بەرەنگاریەکی مەردانەی دوژمنانی نیسلام دەکات، دەیانبەزێنێت و بەرەو دوا دەیانگێڕێتەوە بۆ نەوروپا و شاری پیرۆزی قودس ڕزگار دەکات و نابڕووی عەرەب و نیسلام دەکڕێتەوە، خۆ بهاتایە و سەرنەکەوتایە، عەرەب دنیایان بەهاوار هاوار پڕدەکرد، کوردێکی ترسنۆك، سەرکردەیەکی بوودەڵە و بەکرێگیراوی گاورەکان قودسی پیرۆزی فرۆشت، شاعیری گەورەی فەلەستین (سمیح القاسم)لەم ڕووەوە مەردانە وتارێکی کورت و پڕ مانا دەدات بە گوێی هەموو عەرەب وموسوڵمانانداو.

٤- عەرەب خۆشییان بێت یان ترشی، سەڵاحەددین کوردە و باوو باپیرانی کوردن، نەوەی نەو بۆ نیسلام کردی هیچ میر و سەردار و خەلیفەیەکی نیسلام هەر نەیدەویرا توخنی بکەوێت، کوردیش دەبێت شانازی بە شانازییەکانی نەو کوردە مەزنەوە بکات، هەرچەند (شتێکی) بۆ کور نەکرد بەڵام پێویستە نەو ڕاستییە لەبەرچاو بگرین کە نەو سەردەمە سەردەمی نەتەوەخوازیی و دامەزراندنی قەوارەی نەتەوەیی نەبوو، هەست و

سۆزی ئاینیی گرنگترین و بەهێزترین سیماکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و رامیاری کۆمەڵگا بوون، نەوانەش کە نەو رۆژگارەیان بەڕۆڵەی خۆیان دەژمارد هەر لە روانگەی خزمەتکردنی ئاینەوە بوو نەك نەتەوە و نەتەوایەتی، نەمرۆش کە هەندێکمان خۆمانی لێ بێبەریدەکەین و دەڵێین (جا چی بۆ کورد کردووە شانازی پێوەبکەین؟) هیچمان دەستناکەوێت و زۆریش نامادەن نەو هەلە بقۆزنەوە و بەوپەڕی شانازییەوە بەڕۆڵەی قارەمانی خۆیانی دابنێین.

٥- دەبێت چ گلەییەك لە سەلاحەددین بکەین، نێزیکەی ٨٥٠ صالێك لەمەوبەر کوردایەتی نەکردووە لە کاتێکدا سەرکردە و رابەرانی عەرەب هەتا سەرەتای سەدەی بیستەم و صەد صالێك لەمەوبەر نەیانەوزانی بیرۆباوەڕی نەتەوایەتی عەرەب بەری بەکوێوەیە چ جای دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی. عەرەبەکان بەدڵ و بە گیان بە هەموو تواناوە خۆیان لە پێناو سوڵتانی عوسمانیدا بەختەکرد، روو لە ئاسمان و دەست بەدووعا دەپارانەوە خوایە گیان دەوڵەتمان پایەدار و سوڵتانمان تەمەن درێژ و سەرکەوتوو بێت، سەلاحەددین روو لە خوا بوو نەك روو لە کورد، نامانجیشی بوژاندنەوە و رزگارکردنی ولاتانی موسوڵمانان بوو نەك دامەزراندنی دەوڵەتی کورد کە لەو رۆژگارەدا بە بیری کەسدا نەدەهات، مێژووش بۆ سەردەمی خۆی نانووسرێتەوە بۆ نەتەوەکانی داهاتوو دەنووسرێتەوە، نەوانیش پێویستە بە سەنگ و تەرازووی نەو رۆژەگارە کێشانەو پێوانەی بکەن نەك بەسەنگ و تەرازووی رۆژگار و سەردەمی خۆیان، هەر بۆ نموونە صالی ١٩٨٢ لەگەڵ هاوڕێی خۆشەویستم نیهاد عەبدولواحید و ئەڵماس خانی هاوسەریدا لە دیمەشق بووین، بەدەستی ئەنقەست نەچووینە سەر گۆڕی سەلاحەددین، هەرزەکارانە دەمانڕوانییە نەو سەرکردە مەزنە، بەڵام ئەمرۆ بەشەرمەزارییەوە لە بەردەم تاپۆی پیرۆزیدا دەنوشتێمەوە و داوای لێبوردنی لێدەخوازم.

٦- ئاخۆ نەو جەنگ و خوێنڕشتن و مااوێرانی و کاولکارییەی سەد صالێکی خایاند بەڕاستی لە پێناو شارە پیرۆزەکەی قودسدا بوو، یا نامانجی دیکەی لە پشتەوە حەشاردرابوو، کە صالی ١٩٤٦یش سەرلەنوێ هەلگیرسایەوە و نیستەش هەر بەردەوامە و رۆژانە خوێنی لەبەر دەڕوات و بەو ناوەوە جۆرەها تاوان دژی مرۆڤ ئەنجام دەدرێت.

٧- گەلانی موسوڵمان بە تایبەتیش تورك و فارس و عەرەب و فەرمانڕەواکانیان چ چاکەیەکی سەلاحەددینیان دایەوە بەنەوەکانی، دان پێدانانی مافەکانیان یا چەوساندنەوە و قەڵاچۆکردن و هەوڵی تواندنەوەیان؟ ئەورووپا و جیهانی مەسیحیش لای خۆیانەوە هەر بەچاوی گومان و دوژمنایەتی لە کوردی نەوەی سەلاحەددین دەڕوانن و تۆڵەی ژێر کەوتنەکەیان لە کورد دەکەنەوە، غلیۆم – ولیم (WILHIM) شای ئەڵمانەکان تاکە پێشەوای مەسیحییەکان لەو نیازە لا دەدات، صالی ١٨٩٨ز لەگەڵ نۆجستای هاوسەریدا بۆ سەردانی سوڵتان عەبدولحەمید دێنە نەستەمبوول و لەوێشەوە دەچنە دیمەشق و بەتایبەتی دەچنە سەر گۆڕی سەلاحەددین و تاجەگوڵێنەیەکی لەسەر دادەنێن و فرمانیش دەدات چرایەکی زیوێش دروستبکەن و

لەسەری دابنێن، بەڵام دوا دوایی جەنگی یەکەمی کێتی لەشکرەکانی بەریتانیا و فەرەنسا کە تورکەکانیان سووك و ریسوا کرد و وڵاتی شامیشیان لەدەست دەرهێنان، ژەنەرالی فەرەنسەیی گۆرۆ کە دیمەشق دەگرێت بە کەش و فشێکەوە لەبەردەم گۆڕی پیرۆزی سەڵاحەددیندا رادەوەستێت و دەڵێت: سەڵاحەددین، رابە ئەوە ئێمەین گەڕاینەوە.

٨- یادگارێك سەڵاحەددین بۆ کوردی بەجێهێشت مەزنی و خاسی سەردارێکی کوردبوو بەرامبەر دوژمن لەشەڕ و لە ئاشتیدا لە سەرکەوتن و نسکۆدا.. لەگەڵ هۆڵێك لە مزگەوتی ئەزهەر بەنێوی هۆڵی کوردان بۆ ئەو کوردانەی بەدووای خوێندن و فێربوونی زانستەکانی ئیسلامدا دەچوونە قاهیرە، بەڵام مەخابن ئەنوەر سادات دووای کۆچی دوایی پێشەوای مەزنی عەرەب بەهەشتیی جەمال عەبدولناصر دەبێتە سەرکۆماری میسر (وەك پەیامی نیازپاکی بەرامبەر دیان و جوولەکە) ئەو یادگارەی سەڵاحەددینی دووای هەزار ساڵ سڕییەوە و کوێرێکردەوە، کەچی لەدەمی هیچ دەم بەهاوارێك و پێنووسی هیچ نووسەرێکەوە دەنگێك، وشەیەکی نارەزایی بەرزنەبووەوە، ئافەرین بۆ وەفا و پێزانین.

٩- سەڵاحەددین موسوڵمانانی فێر دەکرد، هەرچەند فێر نەبوون، دوژمن بەکەم مەگرن، لەسەرکەوتندا دڵفراوان و دڵۆڤان بن، دەستدرێژی مەکەنە سەر سڤیل و پیرو نافرەت و منداڵ، دیلەکان مەکوژن، بەڵام ئەوەتە دەبینین (سەرکردەیەکی) ئیسلام وەك ئەحمەدی ئەژادی سەرۆك کۆماری ئێران بەناشکرا هاوارەکات ئیسرائیل لەسەر ئەخشە دەسڕینەوە، رێکخراوی (حزب الله) و (حەماس)یش ئەو بنێشتە بەجۆرێکی دیکە دەجوونەوە و بەناشکرا یا نهێنی دەڵێن جوولەکەکان دەهاوینە نێو دەریاوە، هەربۆ خواردنی ماسی چاکن، چییان لەژێر سەریندایە؟

١٠- ئەو راستییەش لە بیر نەکەین کە ژیانی کۆمەڵایەتی و پێشکەوتنی زانست و هونەر و وێژە و موسیقا سەردەمی سەڵاحەددین چەند قۆناغێك پێش ئەوروپای مەسیحی کەوتبوو، سەردارانی ئەوروپا چاویان لە ژیان و رابواردنی خەلیفەکانی ئیسلام دەکرد، گەلێك داب و نەریتی ژیانی رۆژانە و پاکژی لەش و خۆشتن بە ئاوی گەرم و دەستشتن بەر لەنان خواردن و نارەزووی خشڵ و زێڕ و زیوو پۆشاکی جوان و گرانبەهای ئاوریشم و سورمەچن و خۆڕازاندنەوە و نەخشی شمشیر و کێردەکانیان بە بەردی یاقوت و زەمروت رازاندنەوەی سفرە و خوان و جۆرەها خۆراك و خواردنەوەی بەتام و چێژ لە رۆژهەڵاتەوە فێر بوون.. ئەی جیهانی ئیسلام بۆ بە دەیەها قۆناغ کەوتە دووای ئەوانەوە؟

وێستگە و خاڵە هەرەگرنگەکان

*ـ سەڵاحەددینی ئەیووبی ناوی یوسف نەجموددین ئەیووب شادی مەڕوانە.

*ـ ١١٣٧ لە تکریت- عێراق هاتۆتە دنیاوە و ١١٩٣ ز. لە دیمەشق مردووە و هەر لەوێ نێژراوە.

*ـ یەکەمین هێرشی خاچپەرستان بۆ سەر خۆرهەڵات ١٠٩٦ عیسایی و ٤٣/٤٢ صاڵ بەر لە هاتنەدنیای سەڵاحەددین دەستپێکرد.

*ـ نوورەددین زەنگی بەهاوکاریی شێرکۆ و یووسفی برازای میسر داگیر دەکات.

*ـ ساڵی ١١٦٠ز. یوسف لەتەمەنی (٢٥) صاڵیدا یەکەمین پۆستی لێپرسراوێتیی لە دیمەشق وەردەگرێت.

*ـ دەوڵەتێکی عیسایی بەر لە و رووداوانە لە نوورشەلیم- قودس دامەزرابوو.

*ـ نامووری، شای قودس ١١٦٣ ز. پەلاماری میسر دەدات و دەیگرێت.

*ـ نوورەددین زەنگی لە شامەوە لەشکرێك بەسەرکردایەتی شێرکۆ و یووسفی برازای دەنێرێتە سەریان.

*ـ ١١٦٤ز. دوای جەنگێکی خوێناوی لە نەسکەندەریە، شێرکۆ میسر رزگار دەکات.

*ـ میسرییەکان ژێر فەرمانی عیساییان بەلاوە چاکتر بوو، بەهاوکاری نەوان بەرەنگاری شێرکۆ دەکەن. شێرکۆ لە دوو لاوە شەڕی بۆ نەدەکرا، بەپێی پەیمانێك لەشکری عیسایی گەڕانە دوواوە.

*ـ ١١٦٧ پەیمان دەشکێنن و سەرلەنوێ پەلاماری میسر دەدەنەوە و لەشەڕەکەی (دلجە) دا،خراپ دەشکێن.

*ـ یووسف هەرچەند عیساییەکان لە میسر دووردەخاتەوە بەڵام حەزی بەمانەوە و فەرمانڕەوایی میسر نەدەکرد.

ـ ستراتیژی شێرکۆ: میسر لە ژێر دەستماندابێت دێنە سەر ناینزای سوننە، بەڵام لە ژێر دەستی عیسایی بێت نێمە لە شام جێگەمان لێڕ دەبێت.

عازید شای میسر جەڵاتی لەشکرەکە دەکات، یووسف بەنازناوی شای سەرکەوتوو (مەلیك مەنصور) دەکاتە وەزیر و فەرمانداری لەشکری میسر، نەوکاتە تەمەنی (٣٢) صاڵان بوو.

*ـ دواتر بەتەواوی دەست بەسەر وڵاتەکەدا دەگرێت، دوای مردنی شێرکۆ لە ١١٦٩ دا میسرییەکان لە یووسف هەڵدەگەڕێنەوە و لەگەڵ فاتمییەکاندا پلانێك بۆ لەنێوبردنی رێکدەخەن، نەگەر سەرێگرت میسر لە نێوان فاتمییەکان کە لەسەر ناینزای شیعە بوون و عیساییدا، بەش بکەن.

*ـ یووسف شای سەرکەوتوو ١١٦٩ پلانگێڕەکان دەکوژێت،ا لە سەرباز و ئەفسەرە سوودانییەکانیش پەنجا هەزاری لە نێوبرد و لە جێگەی نەوان لەشکرێکی نوێ دادەمەزرێنێت لە ژێر فەرماندەیی تووران شای براگەورەیدا.

*ـ لەشکری خاچپەرستەکان و لەشکری بێزنتە پێکەوە هێرش دەکەن و١١٦٩گەیشتنە دمیات، شای

سەرکەوتوو یووسف لە دوو قۆڵەوە بەرەنگارییان دەکات، عومەری نامۆزایی و تەقیدین و شەهابەددین لە دەریاوە و نوورەددینی کوڕی عیمادەددین زەنگیش پەلاماری ئیسرائیل دەدات و دوای تالانکردن ویرانی دەکات.

* ١١٧٠ یووسف رەملە، عەسقەلان، غەززە داگیر دەکات، میصرییەکانیش پشتیوانیان نەما و دەست لە شیعەگەریتی هەڵدەگرن و دەسەلات لە فاتمییەکانەوە دەچێتەوە دەست خەلیفە لە بەغدا.

* ١١٧٤ ز. یووسف لەشکر دەنێرێتە سەر یەمەن.

* نوورەددین و شیرکۆ دەمرن، خەلیفەی عەبباسی لە بەغدا فەرمانێك دەردەکات یووسف شای سەرکەوتوو بە سوڵتان سەلاحەددین ناو دەبرێت، و کوڕاوکوڕی فەرمانڕەوایی میصر و شامی گەورە و یەمەن دەکەن.

* سوڵتان سەلاحەددین روو لە ناوەدانکردنەوە وڵات دەکات وەك نوێژەنکردنەوەی شووڕای قەڵای قاهیرە لە ١١٨٣ دا و خوێندنگایەکی گەورەشی کردەوە، باج و سەرانەشی لەسەر دانیشتووان سووکرد.

* مەلیك عادلی برای دەکاتە فەرمانڕەوای میصر، تەقیدین و ناصرەددینی نامۆزاشی بەسەر حەما و حومصەوە دادەنێت.

* ١١٧٩ پەلاماری خاچپەرستان دەدات لە مەرجەعیوون - مەرج - عیوون و پەیانێکیان لەگەڵدا دەبەستێت.

* ١١٨٠ دووبارە تورکە سەلجووقەکان دەشکێنێت کە نەرسەلان سەرکردایەتی دەکردن و نەجار روو دەکاتە باکووری کوردستان بۆ تەمێکردنی نەرمەن و رۆبین شا کە هاوکاری سەلجووق بوون.

* ١١٨٢ قەلاکانی شەنگار، ماردین، حەران، حەسەن کێف و نەسیبەین دەگرێت تەنها مووصڵ مل نادات، میرەکانی بۆتان، هەولێر، تکریت و حەدیثەش خۆیان دابەدەستەوە.

* ١١٨٢ دەست بەسەر باکووری ئەفەریقادا دەگرێت.

* ١١٨٣ بڕیاریدا لەشکری عیسایی لە ئیسرائیل دەرپەڕێنێت کە دەمێکە دەستیان بەسەردا گرتووە.

* ١١٨٧ لە جەنگە گەورەکەی حەتتین، قودس ڕزگار دەکات و سەرانەی بەسەردا سپاندن.

* ١١٩١ شاکانی ئەڵمانیا ولیم، فەردنسا - فیلیپ، ئینگلتەرە - ریتشارد، بە پشتیوانیی پاپ بڕیار دەدەن قودس - نوور شەلیم ڕزگار بکەن.

* ١١٩١ شاری عەککا لە ئیسلام دەستێنێنەوە، ریتشارد بۆ دامرکاندنەوەی یاخیبوونی براکەی دەگەڕێتەوە و دوا هێرشی خاچپەرستەکان ١١٩٢ کۆتایی دێت.

* ١١٩٣/٣/٣ سوڵتان سەلاحەددین نەخۆشییەکی سەخت لە تەمەنی پەنجاو شەش صاڵیدا لە دیمەشق دەمرێت و هەرلەوێش بەخاك سپێردراوە.

*- جەنگی سەد ساڵەی نێوان ئینگلیز و فەرەنسا ١٣٣٧ - ١٤٥٣ بە شێوەیەکی پچڕ پچڕ لە نەجامدا فەرەنساوییەکان پاریس رزگار دەکەن و ئینگلیز ناچاری ڕێککەوتن دەبێت.

*- ١٤٥٣ لە هەموو خاکی فەرەنسا تەنها بەندەری کالە - کالی بەدەستەوە مایەوە، ژاندارك نافرەتێکی گوندنشین بوو گوندەکەیان وەك هەزارەها گوند کەوتبوونە بندەستی ئینگلیز، لە تەمەنی هەژدە ساڵاندا چەکی بەرگریکردن هەڵدەگرێت و دەبێتە سەرلقی بەرگریکارانی گوندەکەی و لە زۆر شوێن پاشەکشە بە دوژمن دەکەن، فیودالەکانی فەرەنسا لەو هێزە چەکدار و ڕێکخراوەی جوتیار و چەوساوەکان دەکەونە ترسەوە دوای رزگارکردنی ولات دەستەلاتی نەمانیش هەڵتەکێنن.. ژاندارك لە بۆسەیەکدا دیل دەکرێت و دەیفرۆشن بە ئینگلیز، فەرماندارەکانی لەشکری فەرەنسا بایەخ بەرزگارکردنی نادەن ودەستەلاتدارانی ئاینیی بەزیندوویی سوتاندیان. نەوە نموونەیەکی زۆرداریی و ستەمی لە رادەبەدەری پاپ و کەنیسەیە.

نەسکەندەری مەکەدۆنی، پەلهاویشتنی شاکانی نێرانی بۆ قوت نەدەچوو،نەو لەشکرکێشییانەی دەوڵەتی ساسانیی ماوەی ٢٥٠ - ٦١١ز. بە سنوور بەزاندن تەماشا دەکرد، صالی ٣٣٠ - ٣٣٤ پز بە لەشکرێکی قەبەوە بەرێگای کوردستاندا پەلاماریان دەدات، هەردوو لەشکری یۆنان و نێران لە نێزیك شاری هەولێر و لە کەنارەکانی زێی گەورە (زێی بادینان) بەرەنگاری یەکتر دەبن و نێرانییەکان تووشی تێکشانێکی قورس هاتن، بەڵام لە فراوانخوازی نەدەکەوتن، سەرەتای صالی ٦٠٠ ز باشووری دورگەی عەرەب داگیر دەکەن و ڕۆمە بێزنتەکانیش دەستبەسەر بەشی باکووریدا دەگرن و نیتر ڕێگاکانی بازرگانی وشکانی و دەریایی و هێنان و بردنی کەلوپەل و بەرێکردنی کاروانە بازرگانییەکان لە دەست عەرەبدا نامێنن، کە لە نێوان عەرەب و بێزنتە و میسر و نێران و هیندستاندا بە دەریای سپی، دەریای سوور دەریای رەشدا بەرێدەکران، لەوکاتە بەدواوە کە سەردەمی ٣٨ صال فەرمانڕەوایی (کیسرا)ی شای ساسانەکان بوو، دەوڵەتی (حیرە)ی عەرەبیش راستەوخۆ دەکەوێتە بندەستی کیسرا هەتا یاخیبوونەکەی شیرۆی کوڕی، کە باوکی و هەژدە برای خۆی دەکوژێت و دەستدەگرێت بەسەر دەستەلاتدا، دوای شیرۆش یەکێك لە کوڕەکانی ماوەیەکی کورت دێتە سەرکار و نەجا (بۆران)ی کچی کیسرا دەبێتە شای ساسانەکان. صالی ١٣ ك/٦٣٣ -٦٧٤ز. میری موسوڵمانان نەبو بەکر، فەرمانی گرتنی (عێراق) دەردەکات بەسەرکردایەتی موثەنای کوڕی حارثەی شەیبانی و لە شەڕەکەی زیقار (ذي القار) نێرانییەکان دەبەزێنێت، ماوەی فرمانڕەوایی نەبوبەکر کورت بوو لە ٦٣٥ زایینیدا دەمرێت، صالی ١٦ك/٦٣٧ز. میری موسوڵمانان عومەری کوڕی خەتتاب ٦٣٤ز لەشکرێك دەکاتە سەر عێراق و لەوێشەوە بۆ نێران، بەسەرکردایەتی خالیدی کوڕی وەلید و سەعدی کوڕی ئەبی وەققاس، بەرێگای کوردستانی باشووردا پێشڕەوی بکەن بەرەو نێران، بەرلەوەی لەشکری موسوڵمانان بگاتە کوردستان لە نزیك شاری تسیفون (مەدائین)ی پایتەختی ساسانەکان و تاقی کیسراو ناوچەی سلێمان پاك کە دەکەوێتە باشووری شاری بەغداوە بە دووری ٤٠ کم، ڕووبەڕووی لەشکری ساسانییەکان دەبنەوە و

لەو شەڕەدا کە بەشەڕی قادسییە ناسراوە و چوار ڕۆژی خایاند لەشکری ئێران بەجۆرێك شپرزە دەبن، بەناوبانگترین پالەوانانیان، ڕۆستەمی زاڵ لە ژێر پێی فیلەکانی خۆیاندا دەپلیشێتەوە، ئێرانییەکان وەك پلانێکی سەربازی فیلیان دەخستە بەرایی لەشکرەوە بۆ ترساندنی نەسپ و ووشتری عەرەبەکان. ساسانەکان لەم جەنگەشدا ژێر دەکەون و صالی ٦٣٥ شاری تسیفوون (مەدائین) پایتەختیش دەکەوێتە دەست عەرەبەکان و لەوێشەوە ملی پێوە دەنێن بەرەو ڕۆژهەڵات. لە شەڕەکەی جەلەولاشدا ٦٣٧ز پاشماوەی لەشکری ساسان دەشکێنن و لە ڕێگەی خانەقینەوە لەشکری نیسلام دەچێتە ئێرانەوە و دەستی بەسەردا دەگرن و هەموو سەرزەمینەکانی بندەستی ساسان کە بریتیبوون لە وڵاتی ئێران، کوردستان، بلوجستان و عێراق دەکەونە بندەستی نیسلام و کۆتایی بە ٣٥٠ صاڵ پتر دەستەڵات و فەرمانڕەوایی دەوڵەتی ساسانی ٢٥٠ — ٦٣٧ ز دەهێنن و ڕووەکەنە ناسیا و مەنگۆلیا و چین.

ئێران وەنەبێت لە ڕووی هێز و لەشکرو دەسەڵاتی سەربازییەوە کەم دەست بووبن، بۆیە دەبینین میژووی دێرینیان وەك میژووی دەستەڵاتی هەر هەموو زهێزەکانی سەردەمی خۆی، میژوویەکی جەنجاڵ و پڕ کارەسات و خوێناویە، هەر لەسەردەمی کۆرشی نەخەمەنییەوە بیگرە هەتا شۆڕشەکەی خومەینیی و دامەزراندنی کۆماری نیسلامی ئێران صالی ١٩٧٩ز، چەند تاموچێژی سەرکەوتن و بااڵدەستی نۆشیوە، ئەوەندەش تااڵوی شکست و ژێر چەپۆکیشی چەشتووە.

ڕۆژنامەوانی هەرە گەورەی عەرەب، موحەمەد حەسەنەین هەیکل دەڵێت: باڵوێزی ئەمەریکا لە تاران لەنامەیەکدا بۆ وەزارەتی دەرەوەی وڵاتەکەی نووسیویەتی (ئێرانییەکان لەسەر دەستدرێژیی دەرەکیی و دەست خستنە نێو کاروباریانەوە ڕاهاتوون، وەك نەو کەسە وەهان ماوەیەکی درێژی لە زیندانێکی تاریکدا بەسەر بردبێت، کە ڕزگار دەبێت بەناسانی چاوی ناکرێتەوە و لەگەڵ تیشکی خۆردا ڕانایەتەوە، چاکترین شێوەی بیرکردنەوەی ئێرانییەکان بۆ ڕزگاربوون لە دەستێوەردانی داگیرکارێك، ڕێگە بۆ داگیرکارێکی دیکە دەکەنەوە). هەروەها هەیکەل دەڵێت، یەکەمین باڵوێزی ئێران لە واشنتۆن، حوسەین عەلا، کە دۆکۆمێنتی باوەڕپێکردنەکەی پێشکەش بە (تروومان)ی سەرۆکی ئەمەریکا کرد لە ڕۆژی ١٩٤٥/١١/٢٤ زایینەدا، وتی: (بەڕێز سەرۆك لە ناخی دڵەوە لێتان دەپارێمەوە بەردەوامبن لە پشتگیریکردنی مافەکانی ئێراندا لەم کات و بارودۆخە نالەبارەدا کە سەربەخۆیی و یەکپارچەیی خاکی ئێران کەوتۆتە-ژێر پێوە.. تەنها وڵاتەکەی بەڕێزتان دەتوانێت ڕزگارمان بکات)

دەوڵەتی صەفەوی ١٥٠١ – ١٧٣٦

ناکۆکییەکانی ئێران و دەوڵەتی عوسمانیی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی صەفەویدا دەتەقێتەوە و جگە لە کێشەکانی دەستبەسەرداگرتنی بەغداو شوێنە پیرۆزەکانی عێراق، کێشەی سنوورەکان و میرنشینەکانی کورد، کێشەی حەجکردنی شیعەکان و نازاردان و کوشتن و تالآنکردنیان لە مەککە و مەدینە.ئەمەیان لە کێشەیەکی ناییەنیەوە بوو بە کێشەیەکی رامیاریی و سەفەوییەکان داوای هەموو مافێکی شیعەیان دەکرد بەیەکسانیی و بێجیاوازی وەک سوننە...بەڵام سوڵتانەکانی عوسمانی گوێیان بەو هاتوو هاوارە نەدەدا (صالّی ١٠٤٢ز. ڕێگە بە ئێرانییەکان نەدرا حەج بکەن) کاردانەوەی نەو بڕیارە ڕووداوێکی بێوێنەی لێکەوتەوە (شەوێك بەردەڕەشەکە و دەروازەی کەعبە و هۆڵی نوێژی هەینیی و پەردە ڕووپۆشەکانی مالّی خودا پیس کران..)[٣٠] تاوانەکە خرایە نەستۆی ئێرانییەکان و سەید ئەبو تالیبی یەزدیی لە ئێوان سەفاو مەروەدا سەری لە لاشەی جیاکرایەوە.

بەرلەوەی عوسمانییەکان صالّی ١٥١٤ز. دەست بەسەر شاری کۆستانتینی پایتەختی دەوڵەتی ڕۆمی ڕۆژهەلآتدا بگرن و سەرکەوتنێکی سەربازیی مێژوویی بۆ خۆیان تۆمار بکەن. لە ئێرانیش سەرەتای سەدەی ١٠ك /١٦ز. بزوتنەوەیەکی شیعەگەریی ناوێتە بەهەردوو ڕێبازی سۆفیگەریی و دوازدە ئیمامیی (جەعفەریی) سەریهەلّدا و زۆری نەبرد لاوێك بەناوی ئیسماعیل ڕابەرایەتیی دەکات و سەرکەوتن بەدەستدەهێنێت.ئەو بزوتنەوە کۆڕپەیە بکاتە بەردی بناغەی دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی ١٥٠١ /١٥٠٢ – ١٧٣٦ز. ئیسماعیل یا ڕاستربلێین دەروێش ئیسماعیل کوڕی شێخ سەفیەدینە کە یەکێك بوو لە شێخ و ڕابەرە ناسراوەکانی تەریقەت.

مێژوونووسی ئێرانیی، کیسرەویی، لە کتێبی مێژووی پێنج سەد سالّەی خوزستاندا دەڵێت: سەفەوییەکان بەڕەگەز کوردن،[٣١] دوو بۆچوونیش هەن بڕیارەکەی کیسرەویی دەیەلێنن، یەکێکیان دەڵێت شا ئیسماعیل باوکی کوردە و دایکی دیانە(گاورە)، ئەویدیکەش دەڵێت باوکی فارسە و دایکی کوردە. پێدەچێت ئەو بانگەوازەی ئیسماعیل دەیکرد، بۆ ڕایەتیی ئیسلام و دیان لەوێوە سەرچاوەی گرتبێت کە دایکی دیان بووە. دەروێش ئیسماعیل لەبەردەستی باوکیدا و لە ئێو تەکیە و خانەقا و کۆڕی زیکر و تەپڵ و دەفی دەروێشەکانی بلوکیدا پەروەردە بوو، کە هەتا ئەو کاتەش ئێرانییەکان بە گشتی هێشتا لەسەر ڕێبازی سوننە بوون، دەروێش ئیسماعیل بەتوانا و لێهاتوویی خۆی پێگەیشت، بەخۆی پشت ئەستوور بوو، هیوای سەرکەوتن هەر لە زووەوە چەکەرەی لە دەروونیدا کردبوو،کە گەیشتە پلەی ڕابەری تەریقەت، لە دەروێش و موریدەکان لەشکرێك پێکەوە دەنێت و مێشکیان بە تونڕەویی و دەمارگیریی ناوەدات و دەیانکاتە هێزێکی ناینیی - سیاسیی هەتا سەرئێسك ڕادیکاڵ وهەر بەو لەشکرەش کە بە قزڵباش ناسران،ئەویش بەوهۆزیەوە کە تەپلەکانیان دوازدە هێڵی سووری تێدا بوو، وەك هێما بۆ دوازدە

نیمامەکە،بە (تەپلە سوور) ناسران.[٣٢] دەرویش نیسماعیل توانیی دەست بەسەر تەخت و تاجی ئێراندا بگرێت و دەوڵەتی سەفەوی دابەزرێنێت ١٥٠٢ – ١٧٣٦ زاینی و وەها بەناسانی ببێتە شا ئیسماعیلی سەفەوی.

شا ئیسماعیلَ هەر زوو هەستی بەوەکرد بۆ بەرەنگاریکردنی زلهێزێکی وەک دەوڵەتی عوسمانیی، پێویستی بە زەمینەیەکی ئاینیی پتەو هەیە، دەوڵەتەکەی لەسەر رابگرێت و لەهەمانکاتیشدا ئاینزای شیعەگەریی بکاتە لەمپەرێکی ئاینیی – سیاسی لە نێوان ئێران و عوسمانییەکانی دراوسێیدا، ئێران لە رێبازی سوننە جیابکاتەوە، کە دەوڵەتی عوسمانی کردبوویانە ئاینیی فەرمی دەوڵەت و پشت نەستوور بە فەتوای هەردوو پێشەوای ئاینیی ئەبی حەنیفە کە پشتی بە بەڵگەی پێوانەکاریی و بەراورد (القیاس و المقارنە) دەبەست لە قورئاندا و پێشەوا شافیعی کە زۆر پشتی بە فەرمودەکان (الأحادیث) نەدەبەست لە بڕیارەکانیدا، فەتواياندا مەرج نییە میری موسوڵمانان هەر لە قورەیش بێت. شا ئیسماعیل لەبەر رۆشنایی بۆچوونەکانی ئەو دوانەدا ژیانی ئاینیی لە ئێراندا سەرلەنوێ بەجۆرێك رێکدەخاتەوە لە هەموو ولاتانی موسوڵمان جیاواز بێت، فێرگە و بنکەی زانستە ئاینییەکانی شیعەش لە مزگەوتی ئیمام عەلی لە نەجەف و مزگەوتی فاتیمەی (پاك و بێگەرد)بێگوناە لە قوم دامەزراند.[٣٣]

شاکانی ئێران بەردەوام هەوڵیاندەدا کورد لەهەر لایەك بێ دۆست و لایەنگری ئێران و دژی عوسمانیی بێ، بەتایبەتیش میرەکانی ئەردەڵان، بابان، سۆران، موکریان، کە پەیرەویی رێبازی حەنەفی و شافیعییان دەکرد، شاکانی ئێران بەردەوام کوردیان هاندەدا هەستی شیعەگەرێتیی بخەنە پێش هەستی سوننەگەرێتی و (کوردایەتییەوە). عوسمانییەکانیش مێشکی کوردیان بە پێچەوانەی خواستی شاکانی ئێرانەوە ئاو دەدا، بەڵام بۆ هەمان مەبەستی گلاو کە کورد بکەنە مقاشی دەستیان و لەو بوارەدا لە ئێران سەرکەوتوتر بوون. کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهان کە بەریتانیا عێراق لەدەست تورك دەردەهێنێت، کورد و عەرەب جگە لە دیان، جوو، ئەرمەن، ئاواتەخوازی گەرانەوە و سەرکەوتنی تورك بوون و باوەڕیان نەدەکرد لەشکری سولتان و خەلیفەی موسوڵمانان ژێر بکەوێت، باوەڕیان بە سیخوڕو چلکاوخۆرەکانی دەکرد، کە دەیانوت بەریتانیا شەڕەکەش ببانەوە، ئەڵەمانیای هاوپەیمانان بەلجیکا دەداتەوە بە بەریتانیا، ئەویش لە بەرامبەردا عێراق چۆڵ دەکات.

میرنشینەکانی ئەردەڵان و بۆکان بێ ئەمبەرونەوبەر دۆستی هەمیشەیی ئێران بوون دژی تورکیا، ئەفغانستان، رووسیا و میرنشینی بابان، بەڵام میرنشینی بابان گەلێك جاران ناچار دەبوو لە نێوان سەفەوی و عوسمانیدا سەنگەر بگوازێتەوە، ئامانجی سەرەکیی زۆربەی هەرە زۆریشیان پاراستنی سنووری دەستەڵات و بەرژەوەندییە تایبەتەکانی میرەکان بوو لە پاڵ جۆرە سەربەخۆییەکدا، هەرچی میرنشینی سۆرانیشە بەڕواڵەت خۆیان بە دۆست و ژێر فەرمانی سولتانەکان پیشاندەدا.

سەرکردەیەکی کوردی باکوور وەك شێخ عوبەیدوللای نەهری (شەمزینی) پشتی میرەکانی بەدرخانەکان چۆڵدەکات و پاڵدەدات بە سوڵتان عەبدولحەمیدی عوسمانییەوە دژی رووسیا، کە بەدرخانەکان هیوایەکیان پێیان هەبوو.. ئەوە ئەو کاتە بوو کە دوو سەرکردەی عەرەب، شەریفی مەککە حسێن کوڕی عەلی و عەبدولعەزیزی کوڕی سعوود لە حیجاز دەدەنە پاڵ بەریتانیای (گاور) دژی دەوڵەتی عوسمانی و سوڵتانی موسوڵمانان.

ئەوەبوو بەختە سیاسییەکە رووەکاتە عەرەب و شەریف حسێن و سعوود و پشتەکاتە کوردو بەدرخانەکان وشێخ عوبەیدوللا و شێخ مەحمود کە چارەنووسیان بە سوڵتان و تورکەوە بەسترابوو.

میرنشینیی ئەفغانەکان

ئیمپراتۆریای سەفەویی بەدرێژایی ساڵانی ١٥٠١-١٧٣٦ فەرمانڕەوای ئێران بوون، هەرچەند لە چواردە ساڵەکەی دواییدا دەستەڵاتی راستەقینەیان بەسەر وڵاتدا نەمابوو، پشێوی و بێئارامیی و سەرگەردانیی باڵی ڕەشیان بەسەر وڵاتدا کێشابوو، مەحمود خانی ئەفغانیش ١٧٢٢ – ١٧٢٥ز. ئەو هەلە دەقۆزێتەوە و لە پەلامارەکەیدا بەشێکی بەرچاوی ئێران داگیر دەکات و خۆی ناو دەنێت شای هەردوو وڵاتی ئێران و ئەفغانستان و دوای تاج لەسەرنان،یەکسەر نوێنەری خۆی دەنێرێتە نەستەمبوول و داوای چۆڵکردنی تەو ناوچانەی لێدەکردن کە داگیریانکردووە.

دەوڵەتی سەفەوی چۆن لەناکاوو بە خێرایی دامەزران، بەهەمان خێرایی و کتوپڕیش دەکەون، عوسمانییەکان زۆر لەباردڵیان گرانبوو، دەوڵەتی سەفەوی بە دەستی تورك نەڕووخا، بەڵکو ئەو شانازییە بەر ئەفغانەکان کەوت، سوڵتان ناواتەخواز بوو میدالیای ئەو سەرکەوتنە مێژوویییە بەبەرۆکی خۆیدا شۆڕبێتەوە، بەڵام بێ هیواش نەبوون و دەیانوت: هێشتا نەچووە بچێت، بەشی نیمەشی تێدا ماوە. ئەوەبوو خۆیان ئامادە دەکەن فریابکەون ئەوەی ئەفغان نەیگرتووە بیگرن. هاوکاری مەحمود شاشیان دەکرد کە وەك خۆیان پێڕەویی ئاینزایی سوننە دەکات دژی ئێرانییە بێباوەڕ و گومڕاکان (رافیزی)[٣٤]. صالێ ١٧٢٣ز. فەرمانداری شاری کرماشان بێ شەڕو کوشتار شارەکە دەدات بەدەست ئەفغانەکانەوە، صالێ دواتریش ١٧٢٤ز. هەمەدانیش داگیر دەکەن و بەپێی پەیمانێك کە پێشتر لەگەڵ ڕووسیادا مۆریانکردبوو، وڵاتی ئێران لە نێو خۆیاندا دابەش دەکەن.دوای مەحمود خان،جڵەوی فەرمانڕەوایی ئەفغانستان ساڵی ١٧٣٠ دەکەوێتە دەست ئەشرەف خان،یەکەمین هەڵوێستی بەرامبەر تورك ئەوە بوو بەتوندیی ڕەخنەی لێدەگرتن چۆن هاوکاریی لەگەڵ گاور (دیان – عیسایی) دەکەن بۆ داگیرکردنی وڵاتێکی موسوڵمان. داوای لە هەردوولاشیان دەکرد ئێران بۆ ئەفغان چۆڵ بکەن کە وەچەی خالیدی کوڕی وەلیدن و میراتگری شەرعیی فەرمانڕەواییکردنی وڵاتانی موسوڵمانن. سەرئەنجام لایەنە ناکۆکەکان صالێ ١٧٣٢ز. کە بە صالێ فیل ناسراوە ڕێکدەکەون ئێران بکەن بە سێ بەشەوە بەدەست ئەفغان، عوسمانی، رووسەکانەوەبێت. لەم

بارودۆخە سەخت و نالەبارەی ئێرانی تێکەوتبوو، سەفەویەکان کەڵک لەو هەست و سۆزە کێکراوەی شیعە (یارانی عەلی) وەردەگرن، کە سەرچاوەکەی زەوتکردنی خەلافەت بوو لە نیمام عەلی و شەهیدکردنی خۆی و کوڕەکانی و بنەماڵەکەی بوو بە ناکامیی. سەفەویەکان نەو کارەساتەیان کارامە و بە بەرنامە یەک خستە چوارچێوەی ئاینزایەکەوە کە لە میژووی ئیسلامدا بەرێبازی پێنجەم یا رێبازی جەعفەریی ناسراوە و دەیکەنە ئاینی فەرمیی ئێرانییەکان و بنەما فەلسەفییەکانیان لە بنکە ئاینییەکانی نەجەف و کەربەلا و کازیمەین و قومەوە پێدەگەیشت کە لەو بنکانەدا نەنجامی خوێندن و لێکدانەوەو بەراوردەوە گەشەیانکردووە و دەچەسپان و پۆل پۆل زانای لێهەڵدەکەوت کە بەپێی کات و شوێن بڕیاری شەرعیی (فەتوا) کاریگەرییان دەردەکرد.

بەم جۆرە لە سێ وڵاتی گەورەی موسوڵماناندا سێ دەستەڵاتی ئاینیی – سیاسیی تۆندڕەو دامەزران، لە ئێران لەژێر ئالای شیعەجەعفەریی و لە وڵاتانی عوسمانی و ئەفغانیشدا لە ژێر ئالای سوننەدا سەنگەریان لەیەکتر دەگرت و نەو رق و کینەیەی نەو سەردەمە تەقییەوە ئاگرێکی هەڵگیرساند هەتا ئەمڕۆش هەر کڵپە دەسێنێت.

شا ئیسماعیل زیرەکانە کەڵکی لە سەرگەرمیی دەرویشەکانی نێو سوپاکەی وەردەگرت و بەکاریدەهێنان، قزڵباشەکان بووبوونە کۆڵەکەی بەهێز و سەرەکیی دەوڵەتی سەفەوی کە صالّی ١٥٠٢ز. لە هەرێمی تەورێز و ئازەربایجان دایەزراند و خودی خۆشی ماوەی ٢٧ صالّ، ١٥٠٢ – ١٥٢٧ز. فەرمانڕەواییکرد، (هێشتا دەمێك نەبوو تاجی شاهانەی نابووە سەر، پەلاماری بەغدا دەدات و لە صالّی ١٥٠٨ زایندا وڵاتی نێوان دوو رووبارەکە داگیر دەکات و کوشتوبڕێکی دڕندانەی لە دانیشتوانەکەی کردو گۆڕی پێشەوا حەنیفەتش تێکدەدات و لە بڕی نەوە هەردوو مزگەوتی کازیمەین و مزگەوتی سەفەویەکانی دروستکرد، خەڵکیشی ناچار دەکرد جنێو بە نەبوبەکر و عومەرو عوسمان بدەن)[٣٥].

جیاوازی نێوان ئاینزای سوننە و ئاینزای شیعەگەریی کێشەیەکی فەلسەفی قوڵە لە نێوان دوو بۆچوونی دژ بەیەکتردا، لە روانگەی شیعەوە کێشەی نێوان هەق و ناهەق، زانست و نەزانین (جەهالەت)، بەرخۆدان و خۆپەرستیی، لۆجیك و ئاژاوە، خاوەن مالّ و بەڕانی .ئەم کولتوورە بە شێوەیەکی قوول و کاریگەر لە هەست و نەست و بیرو ویژدان و هەڵسوکەوتی شیعەکاندا ڕەگ و ریشەی داکوتاوە و رۆژ لە دوای رۆژیش پەرەدەسێنێت و هەرکاتێك هەلومەرجی لەباریشی بۆ دەرەخسێت بەشێوەیەکی ترسناك دەتەقێتەوە، نەو ئاگری دووبەرەکییەی ١٤٤٠ صالّ پترە یەکریزی موسڵمانانی تێکداوە و کردنی بە دوو بەرەی دژ بەیەکتر، بەردەوام کڵپە دەسێنێت و هەردوو لایەنەکەش سوورن لەسەر نەوەی دانەمرکێتەوە، شیعەکان هەموو صالّێك رووداوەکانی کارەساتەکە بە وردو درشتییەوە بەرزو پیرۆز زیندوو ڕادەگرن.[٣٦] لە سایەی ئازادی عێراقدا، کۆتایی فێبرووەری صالّی ٢٠٠٨، پتر لە هەشت ملیۆن شیعە رووبان لە کەربەلا کردو بەدەم گریان

و یا عەلی و یا کەرار و سنگ کوتان و زنجیر وەشاندنەوە رژانە شارەکەوە.. دەشێت بپرسین نەی سوننەکان بۆ یادی شەهیدکردنی عومەر و عوسمان و وەک دەڵێن نەبوبەکریش ناکەنەوەوهیمن و بێدەنگن؟ بەکورتی ئاینی ئیسلام بەڵای ئەوانەوە خواپەرستییە، شایەتمان ونوێژ و رۆژوو، حەج و زەکات و هتد، ئاین و ڕامیاریی، ئاین و دەوڵەتیش جیاوازن، زاناکانی ئاینیش فەرمانبەر وموچەخۆری دەوڵەتن بە پێچەوانەی شیعەوەکە لای ئەوان ئاین و دەوڵەت جوێ ناکرێنەوە، زاناکانیشیان پۆلیسك لە دەوڵەت وەرناگرن، بەڵکو پێنجیەکی داهاتی موریدەکانیان بۆ دێتە ماڵەوە،موریدەکانیش لە هەرشتێکدا درۆ بکەن لە سوێند خواردن بە عەباس و پێشکەشکردنی٢٥ی داهاتیاندا درۆناکەن! کێشەی نێوان شیعە و سوننە لە بنەڕەتدا کێشەیەکی ڕامیاری و ململانێی دەستەڵاتە، بەڵام خرایە قاڵبی ئاینزا – کۆمەڵایەتی، ناسیۆنالیزمی عەرەب و فارسەوە بۆ فارس بوو بە خێر و بەرەکەت و بۆ دەستکەوتی ڕامیاریی پتر کەوتنە داتاشینی سێ بەڵگەی سەرەکی، کە عەلی لە هەر هەمووان شیاوتر بوو ببێتە جێگری پەیامبەر: (آیة المباهلة)، (آیة الزکاة) و (حدیث المنزلة)، بەڵام نەیارەکان چوار جاران لە سەرێك بەفرتو فێڵی سیاسیی و چاوبەست و لە خشتەبردن مافی ردوای عەلی زەوت دەکەن، جگە لەو سێ بەڵگەیە چەند فاکتەرێکیش دەکەنە پاڵپشتی بۆچوونەکەیان کە لە بەراوورد کردندا تای تەرازووی عەلی قورستر دەکەن:

١- بە پێچەوانەی سێ خەلیفەکەوە، نەبوبەکر، عومەر، عوسمان، لە هەموو ژیانیدا بتپەرست نەبووە.

٢- تەنها خەدیجەی هاوسەری پەیامبەر و نەبوبەکر، پێش نەو باوەڕیان هێناوە.

٣- نامۆزا و زاوای پەیامبەرەوتەنها یەك جاریش هاوسەرگیریی کردووە.

٤- نازناوی نازایەتیی شێری یەزدان و شمشێری ئیسلام بەو درابوو.

٥- خوێندەوارترین موسوڵمان و تاکە ڕووناکبیری سەردەمی خۆی بوو لە نێو موسوڵماناندا و بەدەریای زانست ناو دەبرا.

٦- دۆست و دڵسۆزو هاوکاری نزیکی پەیامبەر بوو لە ڕۆژانی تەنگانەدا و پاڵەوانی شەڕەکانی (بەدر) و (ئوحود) بوو، دژی قورەیشییە بتپەرستەکان، هەر نەویش بوو کە لەشکری موسوڵمانان لە شەڕەکەی (ئوحود) دەشکێن، پەیامبەری بە بریندار ڕزگار کرد، هەرچەند خۆیشی زامداربوو. بەسەرپەکیشەوە ١٦ برینی جێگە شمشێر و تیری بتپەرستەکانی پێوەبوو، نەو ٧٦ بتپەرستەی لە شەڕی بەدریشدا کوژران نیوەیان بەرشمشێری عەلی کەوتن .

٧- عەلی خۆی بەهیچ هۆزو تیرەیەکەوە نەدەبەستەوە، سەر بەخێزانێکی دەستکورت بوو، خۆی بەتاکێکی چینی هەژار و نەدارەکان دەزانی،پارەوپولیشی نەبوو هەڵپەرست و ویژدانەمردووەکان بکڕێت.

٨- چەند فەرمودەیەك لە پەیامبەرەوە دەگێڕنەوە گوایە فەرموویەتی: (من أحبني فقد أحب علیا) هەرکەس منی خۆشویستووە، عەلی خۆشویستووە.

۹- شیعەکان دەڵێن پەیامبەر لە رۆژی جەژنی غەدیردا لە هەڵبژاردنێکدا کە سێ رۆژی خایاند، عەلی بە جێگری خۆی دادەنێت و دەڵێت[۳۷]: (اليوم أكملت لكم دينكم و أتممت عليكم نعمتي ورضيت لكم الإسلام دينا) شیعەکان ئەم دەقە وەها لێکدەدەنەوە کە تەواوکردنی ئاین بەبێ جێگر دروست نییە، بۆیە پەیامبەر دووای ئەوە دەڵێت: (ومن كنت مولاه فهذا علي مولاه) هەرکەسێك من سەردار و رابەری بووم، ئەمە عەلییە و ئەویش سەردار و رابەرێتی. هەروەها شیعەکان دەڵێن ۱۱۰ هاوڕێی پەیامبەر و چەندین ژانای سوننەش ئەم رووداوە دەسەلێنن و دەڵێن دووابەدووای فەرمودەکەی پەیامبەر کە دەستەخاتە سەرشانی، عەلی، ئەبوبەکر، عومەر دینە پێشەوە و بە عەلی دەڵێن (السلام عليك يا أمير المؤمنين، أصبحت مولاي و مولى المسلمين) سڵاو لە میری موسوڵمانان، بوویتە گەورەی من و موسوڵمانان. ئەمەش گەر وابێت دان پێدانێکی ناشکرایە بە دانانی عەلی بە جێگر (خەلیفە).

پەیامبەر دوای حەجی ماڵئاوایی (حج الوداع) کە ئەو ساڵە هەزار موسوڵمان لە دوای پەیامبەرەوە حەج دەکەن، ئەخۆش دەکەوێت و لە ماڵی خۆشەویستترین هاوسەرەکانی، عائیشەی کچی ئەبوبەکر لە پێخەفی ئەخۆشیدا دەکەوێت، تەنها عائیشە و ئەبوبەکر و عومەر لە ژوور سەریبوون، موسوڵمانانیش لە کووچە و کۆڵانەکانی مەدینە و مزگەوت کۆبووبوونەوە. لەسەر پێشنیازی ئەبوبەکر کۆنگرەیەك دەبەستن بە کۆنگرەی (السقيفه) ناودەبرێت بۆ هەڵبژاردنی جێگری پەیامبەر، ئەمەش مانای ژێوان بوونەوەیە لەو پەیمانەی لەبەردەم پەیامبەردا دابویان بە عەلی، هەردوو تیرەی ئەوس و خەزرەجیش دەکەونە هەوڵی ئەوەی لە نێو خۆیاندا نوێنەرێك هەڵبژێرن، بەڵام لە هەڵبژاردنێکدا کە کەس چاوەڕوانی نەدەکرد، ئەبووبەکر خۆی بە هەڵبژێردراو پێشکەشی هەموان دەکات.ئەبووبەکر،عومەر،عوسمان(سیانەکە) دێنە ناو جەماوەرە خرۆشاوەکەوە ونەبوبەکر هەواڵەکە رادەگەیەنێت (من يعبد محمدا فقد مات محمد، و من يعبد الله فهو باق لا يموت) هەرکامتان موحەمەد دەپەرستێت، ئەوە موحەمەد مرد، ئەوەی یەزدانیش دەپەرستێت یەزدان نەمرە. (سیانەکان) تواناییان بەبەشێکی جەماوەرەکەی بسەلێنن، پەیامبەر بەرلەوەی گیانی پیرۆزی پسپێرێت ئەبوبەکری کردۆتە جێگری خۆی، بەڵام یارانی عەلی کە زۆربەی جەماوەرەکە بوون ئەم بڕیارەیان نەسەلماند، ئەبوبەکر یەکەمین نێرینە و دووەمین کەسە دوای خەدیجە باوەڕی بە پەیامبەر هێنابوو، جگە لەوەی بەتەمەنترین یارانی پەیامبەر و ریش سپی و دەمراستی قوڕەیش و خەزووری پەیامبەر و تاکە هاوڕێ و هاودەمی بوو کە لە مەککەوە بۆ مەدینە کۆچ دەکات، سەرەڕای ئەوەی خاوەن باوەڕێکی چەسپاوو نەگۆڕیش بوو، بەڵام لەوانە گرنگتر ئەوەبوو قوڕەیش رازی نەدەبوون خەلیفەی پەیامبەریش (جێگرەکەی)هەر لە تیرەی هاشمییەکان و بنەماڵەی عەبدلموتەلیب بن.[۳۸]

ئەبووبەکر تەنها دوو ساڵ فەرمانڕەوایی موسوڵمانان دەکات و دەمرێت، ئەو ماوە کورتەش هەر خەریکی دامرکاندنەوەی یاخیبوون و هێنانەوە سەر ڕێگای پاشگەزان و موسوڵمانە درۆزنەکان بوو، کە

میژووی ئیسلام به جەنگەکانی هەڵگەڕانەوە ـ هەڵگەڕاوەکان (حروب الردة) تۆماری کردووە. ئەبوبەکر بەدەردی خوا دەمرێت، هەرچەندە بۆچوونیش هەیە کە دەرمانخواردکراوە. ئەبوبەکریش لەسەرەمەرگدا عەلی دەخاتە دواوە و عومەر دەکاتە جێگر. عومەر سەرەتای بڵاوکردنەوەی پەیامەکە باوەڕی بە پەیامبەر نەکرد و لەسەر بتپەرستی و ئایینی باووباپیرانی دەمێنێتەوە، دوژمنێکی بەهێزو دەستوەشێنیش بوو، لەچاو ئەبوبەکر و عەلیدا درەنگانێك موسوڵمان دەبێت، موسوڵمانەکان هەتا ئەو کاتە بەدزییەوە بانگیان دەدا، کە عومەر موسوڵمان دەبێت، بیلالی حەبەشی دەچێتە سەربانی مەککە و بانگی موحەمەد بەناشکرا دەدات.

عومەر لەسەردەمی فەرمانڕەواییەکەیدا ژیانێکی سادە و ساکار دەژیا، دادپەروەر و بەبەزەیی بوو، چاوی لە ناهەقی نەدەپۆشی، سنووری وڵاتیشی زۆر فراوانکرد، نەویش لەکاتی نوێژدا بەدەستی کۆیلەیەکی نازادکراوی بەڕەگەز فارس دەکوژرێت بەنێوی ئەبولوئلوئە، عومەر لەسەرەمەرگدا کەسێك ناکاتە جێگر، بەڵکو لیژنەیەکی دەستنیشان کرد بۆ هەڵبژاردنی سێیەمین جێگری پەیامبەر، لیژنەکەش عوسمانی کوڕی عەففان دەستنیشان دەکەن. عەلی نابەدڵ بەیعەتی بە عومەر کرد، بەڵام نوێژی لەپشتەوە دەکرد و کچێکی خۆیشی لێمارەکردبوو، نەجارەش هەر بەنابەدڵ وهەندێکیش درەنگ بەیعەت بە عوسمانیش دەکات و نوێژی لە دوای نەویشەوە دەکرد. عوسمان لە تیرەی بەنو نومەیەی (بنی أمیه)ی هۆزی قورەیشە، خزمێکی نزیکی بنەماڵەی ئەبوسوفیانی بەدەستەڵاتە، لەگەل ئەبوبەکر و عومەردا جیاوازی زۆر بوو، وەك ئەوان سادە و ساکار نەدەژیا، حەزی لە کۆشك و تەلارو کارەکەر و کەنیزەك دەکرد، ژیانێکی شاهانە بژی، پارە و سامانی موسوڵمانانیشی بەڕاست و چەپدا دەبەخشییەوە و چاوی لە گەندەڵیی لێپرسراوانیش دەنوقاند کە زۆربەیان لە تیرەی (بەنی نومەیە) بوون و پۆستە کرنگەکانیشی بەوان دابوو، یارانی عەلی بەناشکرا دەیانوت خەلیفە لە رۆحی ئیسلام دوورکەوتۆتەوە و هەق بووە بەژێر ناهەقییەوە، ئەو مافەی بە فرتو فێڵ و زۆرەملیش زەوتکراوە، بەهێزو شمشێر دەستەندرێتەوە، لەم داوایەشدا تا دەهات هاوبیر و هاوکاریان زۆرتر دەبوون، لەمەپێریش دانیان بە خۆیاندا نەکرت، ساڵی ٦٥٦ز. پەلاماری شاری مەدینە، پێتەختی خەلافەتی ئیسلام دەدەن و دوای نابڵوقەدانی بارەگای خەلافەت، خەلیفەی سێیەم، عوسمانی کوڕی عەففان لە تەمەنی ٨٢ ساڵیدا لەناو کۆشکەکەیدا کوژرا، نیمام عەلیش کاتی رووداوەکە لە مەدینە بوو، شەش رۆژ دوای کوژرانی عوسمان بەیعەتی پێکرا، بەڵام لە لایەن هەمووان و بەزۆرینەوە نەبوو، موعاویەی کوڕی نەبو سوفیان والی وڵاتی شام بوو، رابەرایەتی بزوتنەوەی نەیارەکانی نیمام عەلی و خزمانی عوسمان و تیرەی بەنی نومەییەی دەکرد کە دەیانوت نەم باوەڕپێدانە (بەیعەت) بەناگاداری هەمووان نەبووە و خودی نیمامیش تاوانبارە بەهەڵگیرساندنی هەراکەی مەدینە و کوژرانی عوسمان.

لێرەوە کێشەکە بریتیبوو لەوەی کێ لەکێ شیاوترە بۆ خەلافەت، چەند تەوەرێکی تریشی گرتە خۆی وەك

ململانێی نێوان چینی دەرەبەگ و دەستەڵاتداران و بازرگانە گەورەکان و تیرەی بەنی ئومەییە بەسەرکردایەتی موعاویە لەلایەك وچینی هەژارو نەدارەکان بە رابەرایەتیی عەلی، کە لە خێزانێکی دەستکورت و هەژاربوو، خۆشی بە هیچ تیرە و هۆزێکەوە نەدەبەستەوە و تەنها بایەخی بەراستەڕێگەی ئیسلام و بەرژەوەندی موسوڵمانان و پاراستنی یەکڕیزی و یەك دەنگیی و یەکسانبوونی هەموان دەدا، سەرکەوتنی پەیامەکەشی دەخستە پێش بەرژەوەندی تایبەتیی خۆی و ئەم تیرە و ئەو هۆزەوە بە پێچەوانەی موعاویەوە کە لە پێناو بەرژەوەندی تایبەتیدا سڵی لە هیچ شتێك نەدەکردەوە وەك شێواندنی هەندێك لە فەرمودەکانی پەیامبەر و داتاشین و هەڵبەستنی هەندێکی دیکەش.

لە ئەنجامدا ئەو کێشەیە تێکەڵاو بە بنچینەکانی ناییەکەش دەبێت و دوو لایەنە ناکۆکەکە دەکەونە سەر دوو رێبازی سوننە و شیعە، بنەما سەرەکییەکانی ناینی ئیسلام بریتییە لە:

١- یەکتاپەرستیی، یەزدانی تاکو تەنها، (التوحید).

٢- ناسینی محەمەد بە پەیامهێنەری یەزدان (النبوه).

٣- زیندوو بوونەوەی دوای مردن و تەرازووی کێشانی چاکە و خراپەکانی مرۆڤ و پاداشتی بەهەشت و سزای دۆزەخ (ألبعاد،ألبعث،ألجنه،النار)، بەڵام زاناکانی شیعە دوو بنەمای دیکەیان خستە سەر سێ بنەماکەی سوننە و بە (دادپەروەریی ـ العدل) و (دەست پاکیی ـ الأمانة) بوون بە پێنج بنەما. واتای ئەو دوو وشەیە، واتا فەرهەنگییەکە نییە وەك داد، دەستپاکی بەڵکو وەك زاراوەی ناینیی ـ رامیاریی بەکاریدەهێنن بۆ پرۆتستۆکردنی فرتوفێڵی رێگەگرتن لە نیمام عەلی بۆ گەیشتن بەخەلافەت.

پێڕەوکارانی رێبازی شیعەگەریتی یا وەك خۆیان حەزدەکەن بە دوازدە ئیمامی ناو ببرێن، لە بڕیارەکانی شەرع و کاروباری کۆمەڵایەتیدا پشت بەم پێشەوایانە دەبەستن:

١- عەلی کوڕی ئەبو تالیب.

٢- حسەین کوڕی عەلی.

٣- حەسەنی کوڕی عەلی (بایەخێکی ئەوتۆی پێنادەن چونکە موعاویەی بەخەلیفە ناساند).

٤- عەلی کوڕی حسەین ناسراو بە زەینەلعابدین.

٥- محەمەد کوڕی زەینەلعابدین ناسراو بە باقر.

٦- جەعفەری صادق.

٧- مووسای کازم.

٨- عەلی ئەلرەزا کوڕی مووسای کازم (مەزاری لە مەشهەدە).

٩- محەمەد جەواد.

١٠- عەلی ئەلهادی.

۱۱- حەسەنی عەسکەری کوڕی ئەلهادی (مەزاری لە شاری سامەڕایە).

۱۲- محەمەدی مەهدی کە هەزارودووصەدسالّ پترە لەبەر چاوان دیار نەماوە و هاکا هاتەوە! بەڵام لای ئەهلی سوننە مەهدی هێشتا لە دایك نەبووە.

ئەگەر سەرنجێکی وورد بدەینە ئەو دوازدە پێشەوایە هەرهەموویان نەوەی ئیمام عەلین و ئاوڕی لە سێ خەلیفەکە و عەباسی مامی پێغەمبەر و پێشەوا محەمەدی حەنەفی نەداوەتەوە.

زانای گەورەی ئیسلام، سویدی، بە شیعەکان دەڵێت: ڕێبازی جەعفەریی کە ئێوە پەیڕەوی دەکەن نە بناغەیەکی هەیە و نە دەچێتەوە سەر موجتەهیدێك، خودی جەعفەری صادقیش لەو ڕێبازە بێبەرییە.

جەعفەری کوڕی محەمەدی صادق هاوژینی مالیك و ئەبوحەنیفە بوو، لە باوکییەوە دەچێتەوە سەر عەلی، لە دایکیشییەوە دەچێتەوە سەر ئەبووبەکر، ناشکراش بەهەمووانی ڕاگەیاندووە و دەڵێت: (وُلْدني أبابكر مرَّتين) مانای من دوو جاران لە ئەبوبەکرم (لەو کەوتوومەتەوە) بۆ نەوەی توندڕەوەکان لە سووکایەتیکردن بە ئەبووبەکر بگێڕێتەوە!

بەڵام سەفەوییەکان دوای تێپەڕبوونی ۵۵۰ ساڵ ئەو جیاوازیی شیعە و سوننەیە دەقۆزنەوە و وەك ڕێبازێکی ئاینیی- سیاسیی بەکاریانهێنا بۆ دامەزراندنی دەستەڵاتی خۆیان و پاراستن و مانەوە و درێژەپێدانیدا لە شێوەی ئیسلامیی ڕامیاریدا.

دوای ڕووخانی دەوڵەتی سەفەوی لە ۱۷۳۶دا، تین و تەوژمی شیعەگەریتیش خاو دەبێتەوە و ئەو دەستەڵاتی ئیسلامی ڕامیاریی یا ئیسلامی دەوڵەتییە سەرەتاییەش هێزو بڕشتی نامێنێت و دەبێت بە ژێرەوە و هەتا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم دەرنەکەوتەوە، ئەو دەمە لە ئێو دەستەیەك زانای ئاینیی لە پاکستان، هیندستان، سەرهەڵدەداتەوە و لە ئێو عەرەبیشدا محەمەدعەبدە۱۸٤۹ـ۱۹۰۵وحەسەن بەننا۱۹۰٦ـ۱۹٤۹ز. دەیڤەنە قالبی بزوتنەوەیەکەوە بە ئێوی بزوتنەوەی برایانی موسوڵمان (حركه الإخوان المسلمين) لە وڵاتی میسر و لە ۱۹۲۸ دا لەیەك کاتدا دەست بە چالاکی ڕامیاریی و سەربازیی دەکەن، لە یەکەمین چالاکی سەربازییدا نەقراشی سەرۆك وەزیرانی میسر تیرۆر دەکەن، دەزگای هەواڵگریی میسریش لە ۱۹٤۹/۲/۱۲ دا حەسەن بەننا تیرۆر دەکات، دوای حەسەن بەننا، سەید قوتب سەرکردایەتی بزوتنەوەکە دەکات، ئەویش وەك هاوڕێکانی زانایەکی پڕ و بیردۆزو نووسەرێکی بەتوانا بوو، کتێبی نەزانینی سەدەی بیستەم(نەزانین لە سەدەی بیستەمدا) (جاهلية قرن العشرين) لە کتێبە بەنێوبانگەکانێتی. ئەویش دوای هەوڵێکی سەرنەکەوتووی تیرۆرکردنی جەمال عەبدولناصری سەرەك کۆماری میسر، بە بڕیاری دادگای تاوانەکان لە سێدارە دەدرێت، هەر ئەو بزوتنەوەیەش بوو دووەمین سەرۆك کۆماری میسر ئەنوەر ساداتی بە پلانێکی تۆکمە وبەدەستی ئەندامێکی جەربەزەی ڕێکخراوەکە بەنێوی(خالدالشیخ) تیرۆرکرد بەڵام تاوانکارەکە هێشتا لە زیندانداید![1]

عوسمانییەکانیش بەچاولێکەریی سەفەوییەکان دێنە سەر نەو بڕیارەی لەشکرەکانیان بەگرووپی ناپیی تۆندڕەو موتوربە بکەن، بۆ نەو مەبەستە کابرایەکی نەناسراو دەدۆزنەوە بە نێوی حاجی محەمەد بەکتاش، هێزێکی تایبەتییان بۆ دابەزرێنێت وەك هێزی قزڵباش کە سەفەوییەکان لە دەرونیشەکانی شا ئیسماعیل دروستیانکرد، حاجی بەکتاش لە ماوەیەکی کورتدا لەشکری یەنیچەری (نینکیشاری) دادەمەزرێنێت و هەر خۆشی چاودێری و رابەرایەتیی لایەنی ئاینییەکەی دەکات و هەر نەویش بوو نەو ناڵا سوورە خوێناوییەی نەمرۆی تورکیا دەنەخشێنێت و دەیداتە دەست سەرلەشکرەکان و دەستی (پیرۆزی) دەدات بە پشتیاندا و هانیاندەدات بۆ شەڕی شیعە و یارانی عەلی و ئێرانییەکان و وەك ناگرپەرست و گومڕا ناویانبەبات و سەرو مالیان حەڵاڵ دەکات، لەولاشەوە لەشکری تەپلە سوورەکانی سەفەوی (قزلباش) گشت سنوورەکانی یاسا و رەوشت و مااف و پیرۆزییەکانی مرۆڤ و هێما و سونبولە بەرزەکانی دەبەزانە و لەشکرەکەی هاندەدا خوێنی بەناهەق رژاوی عەلی و کوڕەکانی و بنەماڵەکەی وون نەکەن و تۆڵەی بەرودوا لە دوژمنە سوننەکان بکەنەوە و سەرو مالیان حەڵاڵە، جگە لەوەی شا ئیسماعیل لەسەردەمی فەرمانڕەوایی خۆیدا ١٥٠٢ – ١٥٢٣ز. نەریتێکی زۆر بێزاروو قێزەونی داهێنا، جێگری ناشیرین و سووکایەتیکردن بە (چوارەکە) نەبووبەکر و عومەر و عوسمان و عائیشەی هاوسەری پەیامبەر، هەرکەسێکیش پەیڕەوی نەکردایە، یا گوێبیست بووایە و دەمودەست لای خۆیەوە چەندانە و ناشیرینتر نەیەندایەتەوە بێچەند و چوون و هەرلەوێدا سەری لەلاشەی جوێدەکرایەوە.

نەوە رەنگدانەوەی وکاردانەوەی رق و کینەی کپکراوو پەنگخواردووی چەندین سەدەی پێشوتربوو، وەچە دوای وەچە کەڵەکە بووبوو بەدوای هەلێکدا دەگەڕان تۆڵەی بەرودوا لە دوژمنان بکەنەوە.

هەردوو لایەنی عوسمانیی و سەفەوی بەجۆرە کەلانی موسوڵمان و برا چەواشە دەکەن و بەناوی شیعە و سوننەوە دەیانکردنە قوربانی نامانجە ناشکراو نهێنییەکانیان، دەستبەسەرداگرتنی جیهانی موسوڵمانان یا دابەشکردنی لە نێوان خۆیاندا.

شا ئیسماعیل هەر بەوەشەوە ناوەستێت، شایەتمانی سێیەمیشی بەسەر شیعەکاندا سەپاند کە بریتیە لە دەستەواژەی (وأشهد أن علیا ولیُّ الله) کە بەڕاشکاوی نەوە دەگەیەنێت بە هیچ جۆرێك باوەڕ بە سێ خەلیفەکەی پێش عەلی، نەبوبەکر و عومەر و عوسمان ناهێنن و عەلی نەك شیاوترین جێگری پەیامبەر بوو بەڵکو جێگری یەزدانیشە لەسەر زەوی، جگە لەوەش باوەڕیان وەها بوو، هەرچەندە بەناشکرا دەریاننەدەبڕی، سروش (وەحی) بۆ نیمام عەلی هاتۆتە خوارەوە کە خوێندەوارو زانا بوو نەك بۆ هەموێکی نەخوێندەوار!

لێرەدا دەشێت نەو پرسیارەش بکەین، ئایا پەنا بردنە بەر تیرۆری سیاسیی لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی پەیامەکە و دوابەدوای کۆچی دوایی پەیامبەر بەوشێوە رێکخراوو ترسناکە یەکەمین ناگری نەو

تۆڵەندنەوەیە نەبوو؟ عومەر و عوسمان بەشمشێری نەو رقە نەکوژران؟ هەندێك دەڵێن نەبوبەکریش دەرمانخواردکرا، دوواتریش عەلی و سێ کوڕی و ۷ کچ و هەرهەموو خزم و کەسوکارەکانیشی ناگری تەو رقوکینە نەستوورە لەنێوی بردن .

یەکەمین بەرهەمی نەم پلانە و تێژکردن و سەرکەرمیی شیعەکان نەوەبوو سەفەویەکان وڵاتی نێران دوو رووبارەکە داگیردەکەن و دوای نەو سەرکەوتنەش پەلوپۆ دەهاوێژن و صالی ۱۵۰۸ز. بەشێك لە هەرێمەکانی قەفقازیش داگیر دەکەن.

شا ئیسماعیل کە وڵاتی نێران دوو رووبارەکە (عێراق) داگیر دەکات، یاسای جنێودان و سووکایەتی کردن بە خەلیفەکان و عائیشە بەسەر دانیشتوانی نەو وڵاتەشدا دەسەپێنێت، بۆ نموونە (شا ئیسماعیل زانایەکی سوننە بانگ دەکات، حەز دەکات بەگوێی خۆی گوێی لێبێت جنێو بە سێ خەلیفەکە بدات، فەرمویش (دەیکاتە نامەردیی. ن. ك) بە دڵی شا پڕ جنێویان دەکات. کە دەگەڕێتەوە، هاوڕێکانی سەرزەنشتی دەکەن، نەدەبوو نەو کارە بکات، لە وەڵامدا دەڵێت: بەڕیشی نێوە رەوایە، منیش لە هیچ کەمم نییە لە پێناو نەو سێ عەرەبەدا خزم بەگوشت بدەم[۳۹].

دەستەڵاتی دەوڵەتی سەفەوی بەتایبەتیش سەردەمی شا ئیسماعیل کە نەك بەڕەگەز کورد بێت، بەڵکو دایکی یا باوکی کوردە، هەروەها سەردەمی شا عەباسیش بەرامبەر کورد زۆر دڵڕەق و بێبەزەیی بوون، پەلامارەدانی قەڵای سەربەخۆیی کورد و تراژیدیای داستانی بەرەنگاریی و قارەمانێتییە پڕ لە شانازییەکەی کورد لە قەڵای دم دم صالی ۱۶۶۶ز. بەڵگەیەکی میژوویی زیندووە.

هەر لەوەدایە بیروباوەڕی بەکتاشیی گۆرانێکی بنەڕەتیی بەسەردا دێت و هێماکەیان لە بری ئاڵا سوورەکە دەبێت بە چەمۆڵە دەستێك (پێنج پەنجەی دەستی راست) کە بەرجەستەکردنی پێنج مەزنەکەیە، پەیامبەر، عەلی، حەسەن، حوسەین و فاتیمەی زەهرا، لەوڵاشەوە بێ بەڵگە خۆیان بە نوێنەری ڕاستەقینەی جێگرەکانی پەیامبەر و خەلیفەکان دەزانی.

هەرەبیش بەرپەرچیان دەدانەوە: نێوە بەهیچ ڕێگەیەك ناچنەوە سەر یارانی پەیامبەر، ئێمە نەوەکانی پەیامبەرین کە موسوڵمانان ڕۆژی پێنج جاران لە نوێژدا لە یەزدان دەپارێنەوە و ناوی ئێمە دەهێنن (اللهم صل علی محمد و علی آل محمد)، ئالی موحەمەد ئێمەین.

دوای شەڕی یەکەمی جیهانیش گۆڕەکەی حاجی مەحمەدی بەکتاش دەبێتە شوێنێکی پیرۆزی بەکتاشەکان و بیروباوەڕەکەشیان کە هەتا نەمڕۆش وردەکارییەکانی ناشکرا ناکەن بۆتە لقێکی گەورەترین فراکسیۆنی نایینیی عەلەوییەکان کە پڕۆفیسۆر عیززەدین دۆغان رابەرایەتی دەکات و ۳۰٪ دانیشتوانی تورکیا پێکدەهێنن. لە باشووری کوردستانیش لە گەرمیان، تازە، تووز، کەرکوك هاوبیریان هەن، دروزەکانیش لە سوریا و لوبنان، ئیسرائیل دەژین، سەردەمێك بۆ خۆپاراستن پەنایان بردۆتەبەرچیای دروز، ئەمانە

موسولمانن، بەلام بەشێوەی تایبەتی خۆیان خواپەرستیی دەکەن و باوەڕیان بەتاك و تەنیایی یەزدان هەیە.
بەکتاشەکانی ئەمرۆ لە رووی کۆمەلایەتییەوە دۆی چەوساندنەوەن، ڕێگە بەتێکەلاوبوونی پیاوو ئافرەت دەدەن و بۆیان نییە ژنێك پتر بهێنن.

دوابەدوای دەرکەوتنی شا ئیسماعیل ١٥٠١/١٥٠٢ز. زۆری نەخایاند لەناو عوسمانییەکانیشدا سولتانێکی تووندڕەو، دەمارگیر، زۆردار و خوێنڕێژ پەیدا بوو بە ناوی سولتان سەلیم و بە سولتان سەلیمی یاوز (مەزی سەربڕ)[٤٠] ناوبانگ دەردەکات و دەبێتە میللی کیانی شا ئیسماعیل، هەرچەندە بۆچوونێکیش هەیە کە هەردووکیان باوەڕیان بە یەکخستنی ئاینی ئیسلام و مەسیحی هەبووە (تەوحیدی)[٤١]، بەلام پێداویستییەکانی دەستەلات نەو ناماڤە پیرۆزەی کرد بە ژێرەوە.

سولتان سەلیم هەر نەوەندەی جڵەوی فەرمانڕەوایی دەکەوێتە دەست پلانێکی داڕشت بۆ قەلاچۆکردنی شیعە مەزهەبەکان (هاوبیرانی ئیمام عەلی) و تۆڵەسەندنەوەی خوێنی نەو موسڵمانە سوننە مەزهەبانەی صالی ١٥٠٨ لەگەڵ گرتنی بەغدا، لەشکری صەفەوییەکان قەڵاچۆیانکردن. سولتان پشت بە بڕیاری شەرعیی (فەتوا)ی چەند زانایەکی ئاینیی کە شیعەکان بە گومڕاو لە ڕێگەلادەر (رافیزی) ناودەبات و خوێنیان حەڵاڵ دەکات و زۆر بەخوێن ساردی ٤٠,٠٠٠ هەزار مرۆڤی بێتاوان دەکوژن لە تۆڵەی قەلاچۆکردنی سوننەکان و هەڵدانەوە و سووکایەتی کردن بە گۆڕی ئیمام حەنیفە لە بەغدا. دەڵێن ئێستك و پرووسکی نەو ڕابەرە بۆ ئەوەی دەستی شیعەکانی نەگاتێ، چەند جارێك لە گۆڕێکەوە بۆ گۆڕێك دەگوێزرایەوە.

ئەم ملمالانێی سیاسیی و فراواخوازیی دەستەلاتەی نێوان دەوڵەتی عوسمانی لە لایەك و دەوڵەتی صەفەوی ودووای نەوانیش دەوڵەتی نەفشار کە چوار سەد صالێکی خایاند و خۆی لە ژێر پەردەی دووبەرەکی ئاینزای شیعە و سوننەدا حەشاردابوو، زنجیرەیەك شەڕو پێکدادانی خوێناوی درێژخایەنی بەسەر ناوچەکەدا هێنا، بەڵگەش زۆر هەن کە شا و سولتانەکان لە بنەما راستەقینەکانی ئاینی پیرۆزی ئیسلامەوە دوورن.

دووای کۆڕانی عوسمان، هەرچۆنێك بوو عەلی دەبێتە خەلیفە، بەلام تەنها یارانی خۆی باوەڕی خۆیان پێدا و هەڵیانبژارد (بەیعەت)، بۆیە تادەهات تەبایی و یەکڕیزی موسڵمانان لاواز دەبوون و لەیەکتر دەترازان و گومان و دڵکڕمێ بوون و بێبڕواوەڕیی بەیەکتری پەرش و بڵاوتری دەکردنەوە و سەرنەنجام خۆیان لە چەند بەرەیەکی دژ بەیەکتردا بینییەوە و نەو کارەساتانەی بە دووای خۆیدا هێنا کە جگە لە تیرۆرکردنی عومەر و عوسمان، تراژیدیای بنەماڵەی ئیمام عەلیشی لێکەوتەوە و بەجۆرێك کار لە هەست و نەست و وێژدانی موسڵمانان بەگشتی و شیعەگەرەکان بەتایبەتی دەکات مەگەر چوار سێخ کوتانەکەی پەیامبەر عیسای کوڕی مەریەم کاریگەرییەکی وەهای لە وێژدانی کریستییانەکاندا (دیان- عیسایی) جێهێشتبێت.

یارانی عەلی بۆ لەناوبردنی موعاویە، فەرموودەیەکی پەیامبەریان دەهێنایەوە، (إذا بویع لخلیفتین، فاتبعوا الأولی و اقتلوا الثانیة منهما) مانای نەگەر موسڵمانان لەیەك کاتدا دوو رابەریان هەڵبژارد،

پشتگیریی یەکەمیان بکەن و دووەمیان بکوژن.

بەرەی (خەوارج)یش خۆیان بەو دوو لایەنە ناکۆکە سەردەکییەوە، عەلی و موعاویە نابەستنەوە و دەگەنە ئەو بڕیارەی (أذا تقاتل مسلمین فکلاهما في النار، القاتل و المقتول) مانای نەگەر دوو موسوڵمان شەڕی دەستەڵات بکەن، هەردووکیان دەچنە دۆزەخ، کوژەر(بکوژ) و کوژراو. بەمجۆرە هیچ لایەك پەکی لەسەر بەڵگە و بەڵگەهێنانەوە نەدەکەوت، جا ئەو بەڵگانە راستن یا داتاشراو، کاری خۆیان هەردەکرد. موعاویە ٥٠٠ درهەمی بەهەرکەسێك دەدا بچێتە سەر مینبەر و هاوار بکات خەڵکینە من بەگوێی خۆم گوێم لێبوو پەیامبەر وەها و وەهای فەرموو. یا فلانە نایەت بەبۆنەی فلانە رووداوەوە دابەزیوە. جگە لەوەش موعاویە کراسە خوێناوییەکەی عوسمانی مااڵ بەمااڵ دەگێڕا و هانیدەدان و هەست و سۆزی دەخرۆشاندن،داوای خوێنەکەی عوسمان بکەن و کوژەرەکان بەسزای کوشتن بگەیەنن.

میری موسوڵمانان عەلی کوڕی نەبوو تالیب بڕیاریدا نومەوییەکان لە پۆستە گرنگەکان دوورخاتەوە، والییەکانی سەر بە عوسمان و موعاویەی لە سەرکار لابرد، موعاویە کە والی شام بوو، هێزێکی سەربازیی پڕ چەکیشی هەبوو، خۆی ئامادەکرد بۆبەرگریکردن. هەردوو لەشکر لە پێکدادانەکەی (صفین) پێکداهەڵپڕژان، هێزەکانی میری موسوڵمانان باڵا دەستبوون، نەوەندەی نەمابوو هێزەکانی موعاویە بشکێنن، موعاویە کەوتە فرت و فێڵ و قورئان بە نووکی رمەکانیان بەرزدەکەنەوە و داوای ئاشتیی و ڕێککەوتن دەکەن، میری موسوڵمانان لەبەر پیرۆزی قورئان شەڕەکە رادەگرێت و بڕیاریاندا عەلی نوێنەرێك دیاریبکات و دەستەڵاتی ئەوەشی پێبدات لە خەلافەتی بخات، هەروەها موعاویەش نوێنەرێك دەستنیشان بکات و دەستەڵاتی هەبێت لە خەلافەتی بخات،چونکە بەپێی شەرع ناشێت دوو خەلیفە لەیەك کاتدا فەرمانڕەوایی موسوڵمانان بکەن. ئەوجا سەرلەنوێ لەسەر بڕیاری هەردوو نوێنەرەکە خەلیفەی نوێ هەڵبژێرن و هەموولایەك ملکەچی خەلیفەی نوێ بن. نوێنەری عەلی ئەوی لە خەلافەت خست، بەاڵم نوێنەری موعاویە، ئەبوموسای ئەشعەری وەهای نەکرد و رایگەیاند کەواتە نێستا موعاویە خەلیفەی راستەقینە و هەڵبژێردراوی موسوڵمانانە. ناشکرایە عەلی و یارانی خەڵەتێنران و نەچوونە ژێر باری ئەو بڕیارە چەوتەوە، بەمجۆرە ولاتی شام و ولاتی میسر کەوتنە ژێر فەرمانی موعاویە و ئومەوییەکان و پارچەکانی دیکەی سەرزەمینی موسوڵمانان کە بریتیی بوون لە دورگەی عەرەب، کووفە (عێراق) و نێران لە ژێر دەستی عەلیدا مانەوە. خەوارجەکان بڕیاری گردەبڕیاندا، بەعەلی دەڵێن نەگەر تۆ لەسەر هەقیت، مافی خۆت مەدە بە کەس، نەگەر موعاویەش لەسەر هەقە، تۆ دەست هەڵبگرە و بکشێرەوە، بەاڵم ناشکرایە هەردووکتان لە پێناو پایە و دەسەاڵتدا شەڕەکەن و موسوڵمانان دەکەن بەگژ یەکتریدا، دەسەاڵت تەنها دەستەاڵتی یەزدانە. هەندێك لەو خەوارجانە کە خوێن بەری چاوی گرتبوون بڕیاریاندا هەردووکیان بکوژن. عەلی پاسەوانی تایبەتیی نەبوو، چاوی لە پەیامبەر و ئەبوبەکر دەکرد، بۆیە صالی ٦٦١ز. لەبەردەم مزگەوتی کووفەدا، عەبدولرەحمان موجلم (عبدالرحمن الملجم)

بەناسانی دەستی دەیگاتێ و شمشێرێکی لە تـەوقی سـەریدا[٤٢]، عـەلی بـەدەم نـازاری زامەکەیـەوە دەیـوت، سوێند بە کەعبەی پەروەز دەخۆم من سەرکەوتم، موعاویەش کە شـەوو رۆژ پاسـەوانی تایبـەتیی پارێزگاریـان لێـدەکرد بەرنەکـەوت و دەربـاز بـوو. حسـێن کـوڕی عـەلی دووای کـوژرانی بـاوکی بڕیـاردەدات بـەخۆی و هاوبیرەکانیی و خاووخێزانەوە ڕوو بکەنە شاری کووفە، پایتەختەکـەی بـاوکیی، نـەوکات سـەردەمی یەزیـدی کوڕی موعاویە بوو کە لە دیمەشق فەرمانڕەوایی دەکرد، حسـێن لە فەرەزدەقی شاعیر دەپرسـێت هەواڵی دۆست و پشتیوانەکانمان چییە لـە عێـراق، فـەرەزدەق دەڵێـت (قلـوبهم معـك و سـیوفهم علیـك) دڵیـان لەگەڵتـە و شمشێریان لە سەرتە. هەر وەهاش بوو، حسـێن سـاڵی٦١کۆچ لە تەمەنی ٥٥ صـاڵیدا کوژرا، بەڵام کارەسـاتەکە هەر بەوە نابڕێتـەوە هـەتا سـێ کـوڕو حـەوت کـچی عـەلی دەکـوژرێن و قەڵاچـۆی بنەماڵەکەشـیان دەکـەن و سـەرەڕای کوشـتن سـەریشیان دەبـڕن و کەنلەسـەردەکانیان بـۆ سـووکایەتی و بێڕێـزی نوانـدن و چاوترسـاندنی دانیشتوان بە دەروازەکانی شارەکانی وڵاتی شام، کوفە، عێراق و میسـردا هەڵدەواسـن[٤٣].

بەم جـۆرە شـەڕی نیـسلام و نیـسلام، شـیعە و سـوننە، جەعفـەریی و حەنـەفیی جێگـەی شـەڕی نیـسلام و بێبـاوەڕان دەگرێتـەوە، هـەروەك جەمالـەددینی ئـەفغانی و محەمـەد عەبـدە و غـەزالی دەڵـێن[٤٤]، نـاخۆ یەکلاییکردنەوەی ئەم کێشەیە و هەڵهێنانی مەتەڵەکە. نایا عـەلی لەسـەر هەق بوو یـا موعاویـە، چ کـەڵکێك بە موسوڵمانان دەگەیەنێت؟ چ زیانێك لەودایە سـوننەکان لە شـیعەکانی بـەڵێنن، ڕاسـتە ئیمام عـەلی لەسـەر هەق بوو، یا شیعەکان لە سوننەکانی بسـەڵێنن ئەبوموسـای ئەشـعەری هەڵبژاردنەکەی بە نیازپاکی کـردو هـیچ پلانێکی لە ژێر سەردا نەبوو؟

لێرەدا دەمەوێت بە تێڕوانینێکی بێلایەنانە، پەنجەرەیەك لەبەردەم خوێنەردا بکەمەوە، ئەبوبەکر (د.خ) پیر بوو، سەری لە گوێ گوڕ دەلەرزی، پەیامبەر کە دەستنیشانیکرد ببێت بە جێگری خۆی، بەو هۆیەوە بوو هـەتا ئەبوبەکر لە ژیاندایە پاداشتی خزمەتە مەزنەکانی بدرێتـەوە، ئـەویش بـەوەی پێشبخرێت، یـا کـورد واتـەنی نۆرەبڕی بۆ بکرێت.ئەی بۆ موعاویە چی بڵێین، نایا شیاوی خەلافەت بوو؟

١- موعاویە لەگەڵ ئەبوسـوفیانی باوکیدا دژەنگانێك موسـوڵمان بـوون، ئـەویش دوای ئـەوەی دڵنیـا بـوون یارانی پەیامبەر بەهێزترن و قوڕەیش ناتوانێت بەسـەریاندا سەربکەوێت.

٢- ئەوکاتەی عەلی لە شەڕەکانی بەدر، ئوحود، گیان لەسـەردەسـت ئاڵاکەی ئیسـلامی بـەرزدەکردەوە و لـە پێش پەیامبەرەوە دژی بتپەرسـتەکانی قوڕەیش دەجەنگا کە خالیدی کوڕی وەلید و موعاویە سـەرکردایەتییان دەکردن، عەلی شازدە زام و برینی شمشێر و نووکە ڕمی نەوان بە جەستەیەوە بوو.

٣- موعاویە نـەك هـەر خـۆی و بـاوکی، دایکیـشی (هنـد) دەسـتی بـەخوێنی هـەمزەی مـامی پەیامبـەر سوورکرد وفەرمانیدا دڵی دەربهێنن، هەتا دەمی نەنا بەخوێنی دڵیـەوە کەفوکوڵی دانەمرکایەوە .

٤- ئەمە جگە لەوەی موعاویە لە خێزانێکی دەوڵەمەند و چەوسـێنەرو خاوەنی کۆیلە بوو، هەستی بـەژان و

نازار و هیوا و ناواتی هەژار و چەوساوەکان نەدەکرد، بە پێچەوانەی عەلی کە لە خێزانێکی هەژار و کەمدەستبوو، خۆشی بەهیچ هۆزو تیرەیەکەوە نەدەبەستەوە، ئیمام خاوەن ماف بوو، هیچ مافێکی دەست نەکەوت، موعاویە هیچ مافێکی نەبوو، ئەو مافە بە تۆپزی زەوت دەکات و وەک جێگری پەیامبەر و خەلیفەی موسڵمانان خۆی سەپاند، ئەك هەر ئەوە بەڵکو دەستەڵاتیشی لە هۆزی قورەیش و بنەماڵەی پەیامبەرەوە گواستەوە بۆ بنەماڵەی ئومەییەکان،ململانێکان لەپێناو گەیشتنە دەستەڵات و پاوانکردنی وڵەو پێناوەشدا سڵ نەکردنەوە لە هەموو کارێکی ناڕەوا لەو رۆژەوە کە مرۆڤ خولقاوە لە دەروونیدا چەکەرەی کردووە، یەزدان دەفەرمووێت (أن ألانسان لأمارةٌ بألسوء) ئەگینا قابیل بۆچی هابیلی برای دەکوژێت؟ ئەوە خۆپەرستیی وخۆسەپاندنی قابیل بوو بەسەر براکەیدا لەسەر دووەمین ئافرەت لەسەر زەوی دوای دایکە حەوا،ئەو دوو یەکەمین جوتە برایە هەریەکەیان گەرەکی بوو ئەو ئافرەتە هەر بۆ خۆی بێت! دوو فریشتەی ئاسمانیش هاروت و ماروت هەر لەسەر مێیینە کێشە کەوتە نێوانیان،ئەوە ئافرەتە بەهەموو جوانیی و شۆخیی و ناسك و نازداریەکانییەوە،بەهەموو سیحرو نەفسوون و تەلیسمەکانییەوە کە هەر لە حەزرەتی سلێمانەوە هەتا زانا فەیلەسووفەکان،هۆنەران ونووسەران نهێنییەکانی ئەو مەخلوقە سەرسوڕهێنەرە تێنەگەیشتن ... ئەوە ئافرەتەو بیەوێت یا نەیەوێت،ویستوویە یا نەیویستووە،بە پلان بووە یا بە رێکەوت هەتا ئەمرۆ و هەتا مرۆڤ لەسەر گۆی زەوی بژی هەرهەموو رووداوەکان،جەنگەکان ئافرەتی لە پشتەوەیە، هەر بەهۆی ئەوەوە نەبوو یەزدان باوکە ئادەمی لە بەهەشت دەرنەکرد ؟ بەهۆی (جۆزیفین)ەوە ناپۆلیۆن بووە نیمپراتۆری فەرەنسا هەربەهۆی ئەویشەوە بەبێکەسیی و دەستەسەریی سەریناپەوە. شای بەریتانیا،ئەدوارد لە پێناو ئافرەتدا دەستبەرداری تەخت و تاج بوو. ئەو مەخلوقە ناسکە لاواز و دلۆڤان و ئەڤیندارە هەمانکات تووندوتیژ و بەهێز و دڵڕەق و دوژمنکارە! دەریایەکە هێمن،زریانێکیشە وێرانکار و تۆقێنەر،شنەی فێنکی بەیانیان و گەردەلوولی وێرانکاریشە ...

ساڵی ١٥٣٤ز. تەهماسەب(تەهمان سپی) دووای مردنی باوکی دەبێتە شای ئێران، بەڵام شایەکی لاواز و بێ بەهرە بوو، وڵاتی ئێران تووشی نەوپەری کەمدەستیی و کەرتوپەرتیی دەبێت و هەر پارچەیەکی دەکەوێتە بندەستی ئەفغان، عوسمانیی، رووسیاوە. شا تەهماسەب (تەهمان سپی)نە پارێزگاریی وڵاتەکەی بۆ دەکرا، نە توانای سەندنەوەشی هەبوو لە داگیرکاران، پەنا بۆ هەنگاوەکان دەبات و داوای هاوکاریی سەربازیبان لێدەکات و لە چاوەڕوانی فریاکەوتندا خۆی دەخزێنێتە نەسفەهان و خوا خوایەتی سەری تێدا نەچێت. لەم سەردەمەدا بوو باوکی میر شەرەفەدین خانی بتلیسیی لە دەست جەور و ستەمی عوسمانییەکان رادەکات بۆ ئێران و پەنا دەباتە بەر شا تەهماسەب. بەوهۆیەوە شەرەفخانی کوڕیشی چەندین ساڵ لە دەرباری شادا ماوەتەوە و پەروەردە کراوە و پۆستی گرنگیشی پێدراوە، بەڵام قزڵباشەکانی دوژمنی کورد، ئێرەیی پێدەبەن و هەوڵدەدەن جێگەی پێلێژ بکەن .. ساڵی ١٥٧٥ز. لەسەر داوای سوڵتان سەلیمی عوسمانی دەگەڕێتەوە لای

عوسمانییەکان و لە شاری وان ژیان بەسەردەبات و لە ساڵی ١٥٧٩ زایندا لە نووسینی کتێبی مێژووی کورد، شەرەفنامە دەبێتەوە.

لەو بارودۆخە نالەبارەی ئێراندا، سەرکردەیەکی بەتوانا لە نێو ئێرانییەکاندا پەیدا دەبێت بە نێوی نادر قولیخان و دوواتر بە نادر شای نەفشار دەناسرێت، نادر قولیخان توانیی لە ماوەیەکی کورتدا بە لێهاتوویی خۆی وڵات رزگار بکات و هەرسێ داگیرکارەکە لە ئێران بکاتە دەرەوە و لەشکرێکی بەهێزیشی پێکەوەنا پارێزگاریی سەروەریی ئێران بکات و شا تەهماسەبیش ناچار بکات بیکاتە سەرلەشکری گشتیی هەموو هێزەکانی ئێران و بەجۆرێك ناوو نێوبانگی نازایەتیی پەیدا دەکات ببێتە پاڵەوانی نەتەوەیی و رزگارکاری گەلانی ئێران و متمانەی خۆیانی پێدەدەن بەشایستەیی ببێتە شای ئێران. بەمجۆرە نادر دەبێتە شای ئێران و ماوەی نێوان ساڵانی ١٧٣٠ — ١٧٤٧ ز. فەرمانڕەوایی ئێران دەکات، نادر شا سوننە بوو، بەڵام بۆ چاووڕاوو مەبەستیی خۆی، خزمەتی شیعەی دەکرد، بۆ چەسپاندنی پێگەی خۆی و بەزەنگاریکردنی دوژمنان، هاوکاریی و پشتیوانیی کوردیشی زامنکرد، بەڵام سپڵە و پێنەزان بوو، هەرگیز دۆستایەتیی کوردی نەکرد، هەر لە سزای نەوەشدا بوو کە پەلاماری کوردستان دەدات لە ١٧٤٧/٧/٢٧ زایندا بەدەستی کوردەکانی خوراسان لە نێو کۆشکی تایبەتی خۆیدا دەکوژرێت. بەڵام حەمە سدیق میرزا لە کتێبەکەیدا (پێشەکییەك بۆ فەرهەنگی شاخاتوون، ساڵ ؟ شوێنی چاپ ؟ دەڵێت: نادر شا بەپلانێکی نهێنی لەنێو خێوەتەکەی خۆیداسەری لەلەشی جیاکرایەوە. پێشتر گومانی لەکوڕەکەی دەکرد کە خەریکی پیلانگێرانە، هەردوو چاوی هەڵدەکۆڵێت.)

دوای نادر شا، عەلی قولی میرزای نەفشار ماوەی تەنها ساڵێك ١٧٤٧ — ١٧٤٨ ز. دەبێتە شای ئێران، هەر چەند ماوەی فەرمانڕەواییەکەی زۆر کوورت بوو، بە عادیل شا ناویدەرکرد.

دوای عەلی قولی شا، شاکانی ئێران تەنها هەرێمی خوراسانیان بەدەستەوە مابووەوە، نەویش بەکێك لە نەوەکانی نادر شا، بە نێوی شارووخ شا بەڕێوەیدەبرد، کزیی و لاوازیی نەجارەی ئێران دە ساڵێك درێژە دەکێشێت بەرلەوەی پاڵەوانێکی کورد دەربکەوێت و وڵات یەکبخاتەوە و صاڵانی نێوان ١٧٥٣ـ١٧٩٤ ز. بە نێوی کەریم خانی زەند فەرمانڕەوایی ئێران بگرێتە دەست.

دەولەتی زەند ۱۷۵۳ـ ۱۷۹۴

(کەریم خانی زەند خاڵێکی پرشنگدارە لە مێژووی کورددا و
لەماوەی نێوان ساڵانی ۱۷۵۲ ـ ۱۷۹۵
دوای چەندین جەنگی سەخت بنەماڵەیەکی شاهانەی کورد
بەناوی خۆیەوە دابمەزرێنێت)

(دکتۆر قاسملو)

حەسەن فەهمی بەگی جاف لەبارەی کەریم خانەوە نووسیوێتی(نادرشای ئەفشار لەشەوێکی تۆفدا بەدەستی خزمەکانی خۆی نەکوژرێ، لەبەیانیا (میرزا مەهدی خان) ی بەناوبانگ چاوی بەکەللەی نەکەوێ، سەیری نەکا ئەوە کەللە سەری نەو نادرشایەیە کە دوێنێ ئەمری بەسەر قەڵای سەنگدا نەکرد ئێمرۆ وابەبێ تێن بەسەر بورجەوە نراوە، واقی ورماو وتی ئەمە چی یە؟ ... دوای نادرشا ناشوبەیەکی گەورە لە ئێراندا رویدا هەمو دەسەلاتداری کەوتبوە هەوای تاج وتەختەوە، رەنیسی قاجار(محەمەد حەسەن خان) وڵاتی ئەستراباد و مازەندەرانی هێنابوە ژێر رکێفی خۆیەوە، نازربایجان کەوتبوە بەر پەلی ئەسەدخانی ئەفغانی، گەیلان بەدەست هیدایەت ألله خانەوەبوو، گورجستان بەتەواوی کەوتبوە چنگی (ئەهراقلیوس) ناوی مەسیحیەوە، تەنانەت خەڵکی ئەو وەختە زۆر مەترسیان لەوەهەبوو کەئەو کابرا گاورە پەرەبسێنێ وە هەموونێران داگیربکات وشاهن شاهی نێران بکەوێتە دەست خانەدانێکی گاور . عەلی موراد خان کەیەکێ بوو لە پیاوە ناودارەکانی بەختیاری ــ ئەصفەهان و دەورو بەری هەموو داگیرکردبوو وە زۆر بەدڵ خەیاڵی سەربەخۆیی کەوتبوەکەللەوە . ئینجا کەریم خانی زەند لەم وەختە تەنگو چەڵەمەیەدا وەك پاڵەوانێکی دلاوەر هاتە مەیدانەوە، بازووی مەردانەی لێ هەڵکرد، یەکەیەکە ئەم هەموو دژمنانەی دەست بەسەرکرد، هەمووخاکی نێرانی هێنایە ژێردەستی خۆیەوە . کەریم خان لە عەشرەتی (لور) بوە کە ئەم عەشرەتە پەلێکی گەورەی کوردە، لەگەڵ ئەوە کەزۆر شانازی بە کوردایەتی خۆی کردووە پشتی بەعەشرەتەکەی خۆی زۆر قایم بوە و جێی هیوای بون، هەر لەبەر ئەم مەبەستەش بوە لەهەمو خاکی نێران دا شیرازی کردوە بە شوێنی پایتەختی، چونکە جوگرافیای ئەم شارە وارێك کەوتبو، کەوتبوە ناو جەرگەی هەموعەشایرە کوردەکانەوە و ویستویەتی لەوەختی تەنگانەدا فریی کەون ولێوەی نزیك بن و دیسان زۆرتر سەرکردەکانی هەر لەو عەشایرە کوردانەبوە . کەریم خان یەکە سەرکردەی نادرشاە بوە، باوکی ناوی (ئیناخ) بوە . وەئەبێت پیاوێکی ناودار بوبێت، بەڵام بەهۆی نازایی ونیش زانیوە لەماوەیەکی کەمدا بو بە ئیمپراتۆری نێران، ناوی لەناو ناودارەکاندا ناوبانگی سەند . زنجیرەی دەولەتی زەند تەنها ٤٣ چل و سێ ساڵ بوە، لەپاش کەریم خان، جێنشینەکەی بەهۆی تێکچونی ناوخۆیانەوە پێیان نەکرا ناگاداری دەولەتەکەبکەن کە۱۱٦۳ ــ ۱۲۰۹ هیجری دەوامی

هەبوو... کەریم خان تەبیەت هێمن و دڵنەرم بووە بەزۆر یەخەیان نەگرتایە هیچ هەوەسی لەشەڕوشۆڕی ناوخۆ نەبووە ...مەعالی ئەمین زەکی بەگ لەتەئریخ نوسیکی ئەوروپاییەوە نەقڵ ئەفەرمویێت لەناو جەدوەلی حوکم دارانی ئێران دا تەنها ناوی کەریم خان لەلایەن ئەهالییەوە بە باوکێکی موشفق وخوشەویست و حوکمدارێکی عادل و ئینسانیەت پەروەر ناوبرابی . رۆژێك ئەوا خەریکن بینایەکی بۆ دروست ئەکەن، ئەچێتە شوێنێکی بەرز سەیری کرێکارەکان ئەکا، کرێکارێکی روت وقوت سەربەرز ئەکاتەوە بۆ ئاسمان وەك شتێك بڵێ، خان چاوی لێی ئەبێ، بانگی ئەکا و ئەڵێ ئەوە سەرت هەڵبڕی چیت وت ؟ کابرا ناچار راست ئەڕوا، قوربان لەبەیانییەوە حەز لەسەبیل ئەکەم، هەرچەند ئەمەوی سەبیلێ تێکەم سەرکارەکان مەیدانیان نەدام، چاوم لێ بو تۆزیش بەبێ قسەوباس قلیانێکی ئالتونی جەواهرکاریان بەتێکراوی هێنایە خزمەتت، منیش سەرم بەرزکردەوە وتم خوایە تۆ کەریمی، منیش ناوم کەریمە، ئەم پادشایەش هەر ناوی کەریمە، من دەسەڵاتم نیە سەبیلێکی قوڕبکێشم، کەچی ئەو واقلیانێکی ئالتونی جواهر بەندیان بۆهێناوە، لەفەرقی بەینی ئەو سێ کەریمە دا سەرم سورماوە . پادشا زۆری قسەکە لاسەیربوەو زۆر بەزەیی بەکابرادا هاتەوە، بەبێ وچان قلیانە جەواهرکارەکە، کەبایی ٣٠،٠٠٠ سی هەزار قرانی ئەو وەختە بوە پێنی بەخشی .) بڕوانە حەسەن فەهمی بەگی جاف، نووسینێ و وەرگێڕاوەکان، ئامادەکردنی ئومێد ئاشنا، ١٩٩٩ لا. ٥٠ وپەراوێزی ٤ ول.٦ و٧ .

دوای تیرۆرکردنی نادرشا لە ١٧٤٧/٦/٢٠دا شیرازەی ئێران تێکچوو، هەر میر و سەرۆکێك هەوڵیدەدا بەشێك بۆ خۆی بپچڕێت، ئەسەد خانی ئەفغانی حکومەتێکی لە نازەربایجان (تەوریز و ئەردەبیل) دامەزراند، موحەمەد حەسەن خانی قاجاریش لە باکووری ئێران حوکمەتوڵکەیەکی لە مازەندەران دامەزراند، کوردیش بەسەرکردایەتی کەریم خانی زەند هەوڵێك دەدات. هۆزی زەند لە خۆرئاوا و باشووری خۆرئاوای ئێران و بەتایبەتیش لە هەردوو شاری شیرازو ئەصفەهان نیشتەجێبوون، ئەو سێ هێزە لە ململانێیەکی خوێناویدا بوون بۆ دەستبەسەراگرتنی ئێران. هێزەکانی زەند لە دوو جەنگدا دژی ئەسەد خان ژێرکەوتن، دووای ئەوەی هۆزەکانی ناوچەی قەزوین هاتنە پاڵیان توانییان هێزەکانی ئەسەد خان بشکێنن و دوای ئەو شکستە بەرامبەر لەشکری موحەمەد خانی قاجاریش خۆیان نەکرت، ئەسەد خان پەنا دەباتە بەر والی بەغدا لەسەردەمی سوڵتان مستەفای عوسمانیدا ١٧٥٧ — ١٧٨٩ . موحەمەد خانی قاجاریش دوای دوو سەرکەوتن بەسەر کەریم خاندا لە جەنگی سێهەمی نێوانیاندا تووشی ژێرکەوتنێکی گەورە هات و هێزەکانی پەرش و بڵاوبوونەوە و کشایەوە بۆ مازندەران، بەڵام ئەویش و ئەسەد خانیش کەوتنە بەردەستی هێزەکانی زەند و خزانە زیندانەوە و کەریم خان دەوڵەتی زەند دادەمەزرێنێت و ئەصفەهان دەکاتە پێتەخت و دەستبەسەر هەموو ئێراندا دەگرێت.

نووسەری کتێبی فەرهەنگی شاخاتوون،حەمە سدیق میرزاش لەبارەی کەریم خانەوە نووسیوێتی(کەریم خان (١١١٣ ك. لەدایك بووە و ١١٩٣ ك. لە شیراز کۆچی دوایی کردووە) یەکێك بوو لە فەرماندەکانی لەشکرەکانی نادرشای ئەفشار، بەدەسەلاّت و خەڵکی ئەهاوەندە، جێگەی نادرشای گرتەوە و لطف علیخانی

کوڕی (له راستیدا لوتف علیخان برازای کەریم خانەو کوڕی جعفرخانه ن.ك) بوو به جێگر. محمد حسن خانی قاجار له مازەندەرانەوە پەلاماری ناوڕاستی ئێران دەدات، دوای داگیر کردنی هەرێمەکانی باکوری ئێران رووی کردە شیراز و ئینجا پایتەختی داگیر کرد و شوێنی لطف علیخانی هەڵگرتو له شاری کرمان گەمارۆی دەدات و شارەکەی داگیر کرد و له تۆڵەی داکۆکی کردنی دانیشتوان له لطف علیخان چاوی هەزارانی هەڵکۆڵی و مەنارەیەکی به بڵندایی مەنارەکەی مزگەوتی جامیعی کرمان لە کەلە سەرەکان دروست کرد و کە لطف علیخان دەستگیر کرا، لێی دەپرسێت چیت لەمن دەوێت؟ دەستوبرد وتی نەو جوتە چاوە جوانانەت! ئیتر لەوە بەدوا حوکمی رەشی بنەماڵەی قاجاریی بەسەر ئێراندا سەپاند. سەردەمی ناصرالدین شای قاجار لەپڕ تاڵایەکی نەتەوەیی بۆ ئێران دانراو شێر و خورشید و شمشێر و سێ ڕەنگی سەوز و سپی و سور بوون بە ڕەمز و تاڵای نەتەوەکانی دانیشتوی ئێران و تاران بوو به دارالخلافەی (ناوەندی شیعەگەری). حەمە صدیق میرزا، پێشەکیەك بۆ فەرهەنگی شاخاتون،لاپەرە ۳۷،سالّ و شوێنی چاپکردن نەنوسراوە

کەریم خانی زەند لەماوەی فەرمانڕەواییەکەیدا، بەدانپێدانانی وڵاتانی ئەوروپا یەکێکە لە مەزنترین شاکانی ئێران، دادپەروەر و لێبوردە و دڵپاك و دڵۆڤان ڕوو لە ئاوەدانیی وڵات و پێشخستنی ڕووناکبیریی و نێزیککردنەوەی شاعیر و نووسەران بوولەخۆی، گڵکۆی هەردوو هۆنەری مەزن حافزی شیرازیی و سەعدیی شیرازیی نۆیژەنکردەوە. کۆنسوڵی فەرەنسا صالّی ۱۷۵٦ لە نامەیەکیدا بۆ وەزارەتی دەرەوەی وڵاتەکەی نووسیوێتی (وادیارە ئێران بەڕابەریی شایەکی بەهێزو ڕوو لە ئاوەدانی و زانست و پێشکەوتن، گەشە دەکات و هێمنیی و ئاسایش جێگەی ناڕاوە و پشێوی گرتۆتەوە).زەند دوای نەوەی ۱۷۷٦ ویلایەتی بەسرا لە بندەستی عوسمانییەکان ڕزگاردەکات،دەمرێت و وڵات دەکەوێتە دەست چوارکوڕەکەی کە کێشە ی ناوخۆی بنەماڵەکە و ململانێی دەستەڵات هەموویانی بێهێزکردبوو، موحەمەد خانی قاجاریش لە زیندان هەڵدێت و سەرلەنوێ پشێوی و پاشاگەردانی هەموو لایەکی ئێران دەگرێتەوە، صادق خانی برای زەند و فەتح عەلی خان و عەلی مورادخان لە پێناو دەستەڵاتدا ئێرانیان بەرەو کارەسات دەبرد، صادق خان و کوڕەکانی ۱۷۸۱ کوژران، عەلیخان خۆیکردە شای ئێران، جەعفەری کوڕی صادق ئاڵای یاخیبوونی بەرزکردەوە و دووای مردنی عەلیخان لە ۱۷۸۵ دا خۆیکردە شای ئێران و نەویش ۱۷۸۹ بەدەستی پیاوماقوولّە نزیکەکانی خۆی کوژرا و کێشەکە لە نێوان لوتف عەلیخانی کوڕی و محەمەدی قاجاریدا مایەوە و ۱۷۹٤ دوژمنەکانی لە نێو برد و دەوڵەتی قاجاریی دامەزراند و بۆ تۆڵەسەندنەوە نەوپەڕی توندوتیژیی بلەگەڵ دوژمنەکانیدا بەکاردەهێنا و هۆزەکانیانی دوورخستەوە و ئاینزای شیعەشی بەزۆری کوتەك بەسەردا سەپاندن.

کەریم خان خۆی بە شای ئێران نەناساند، بەڵکو بەناوی بریکار (وەکیل)ی شاهەنشاوە فەرمانڕەوایی دەکرد و تاجی شاهانەی نەنایە سەر، دەوڵەتی زەندیشی نە لەسەر بنەمای نەتەوایەتیی کورد و نە لەسەر بنچینەی تونڕەویی ئاینیی دانەمەزراند، هەر نەوەندە بوو پشتیوانیی لە میرنشینی بابان دەکرد دژی دەوڵەتی

عوسمانی و هاوکاریی هەردو میرنشینی نەردەلان و موکریانیشی دەکرد کە لە چوارچێوەی نێرانداوامەزرابوون.

صالی ١٧٩٤ز. بنەمالەی قاجار، کە بەرەچەلەك تورکن، توانییان بەکۆمەکیی و پشتیوانیی صدیق خانی شوکاك دەولەتی زەند بڕوخێنن و لە جێگەیدا دەولەتی قاجار دادەمەزرێنن بە سەرۆکایەتی ئاغا موحەمەدی قاجار و.ماوەی نێوان صالآنی ١٧٩٤ — ١٩٢١ز. بەناگر و ئاسن، چەوساندنەوە و تۆقاندن ٢٢٧ صالی رەبەق گەلانی نێرانیان بەڕێوەدەبرد .لەو رووەوە سەفەوییەکان لەچاو قاجارەکاندا بەحەوت ئاو شۆردرابوونەوە.

(سەدەی ١٩ز. نێران دەبێتە گۆڕەپانی ململانێی دەستەلآت لە نێوان بەریتانیا و رووسیای قەیسەریدا و بەوهۆیەوە ولآتەکە لەوپەڕی لاوازیی و کەمدەستیدا بوو.(سەردەمی ناصرەدین شا لەپڕێکداو ئالآیەکی نەتەوەیی بۆ نێران دانراو شێرو خورشیدوشمشێرو سێ رەنگی صەوزو سپی وسوور بوون بە رەمز و ئالآی نەتەوەکانی دانیشتووی نێران وتاران بووبە (دارالخلافە) ی ناوەندی شیعەگەریی .) بروانە پێشەکییەك بۆ فەرهەنگی شاخاتوون (ئینگلیزی ـ کوردی)، نووسینی حەمە صدیق میرزا، ل، ٣٧

ناصرەدین شا ١٨٩١ گرێبەستێك لەگەڵ کۆمپانیایەکی بیانیدا مۆردەکات بۆ فرۆشتنی تووتن- تاباك لە نێران، ئەم گرێبەستە زیانێکی گەورەی بە بازرگانە نێرانییەکان دەگەیاند، بەڵام شا گوێینەدانێ.بازرگانەکان پەنا دەبەنە بەر میرزامحەمەد حەسەنی شیرازیی کە نەو سەردەمە گەورەترین زانای ئاینیی خاوەن بڕیار بوو لای شیعەکان و هیچ زانایەکی شیعەش رکبەری نەدەکرد[٤٤]، زاناپانی شیعە کە بەگشتی و نەوەندەی توانیویانە پشتگیریی چینەکانی گەلیان کردووە دژی شا و دەستەلآتداران، چونکە تاکە سەرچاوەی بژێوی خۆیان و خێزانەکانیان و دابینکردنی پێداویستییەکانی فێرگە وفێرکارەکان ـ خوێندن و خوێندکارەکان(الحوزه العلمیة) نەو پارە و پوولە و کۆمەکییانەیە لە موریدەکانەوە پێشکەشیان دەکرێت و هیچ جۆرە یارمەتییەك لە شای نێران و دەستەلآتداران وەرناگرن. شیرازیی تەلگرافێك دەکات بۆ شا، گرێبەستەکە پووچەڵبکاتەوە، بالوێزی نێران لە بەغدا بەدەستی خۆی وەلآمی شا دەباتە بەردەم شیرازیی(لە سامەرا) کە بەدوورودرێژی نەو هۆیانەی روونکردۆتەوە پاڵیان پێوەناوە گرێبەستەکە مۆر بکات، بەڵام شیرازیی نەیسەلماند، فەتوای حەرامکردنی تووتن — تاباك بە هەموو جۆرەکانییەوە دەردەکات (سیفار، قلیان، نێرگەلە، ن.ك) و هەر نێرانییەك تووتن بکێشێت وەك نەوەیە بەرەنگاریی پێشەوا مەهدی بکات. سەیر لەوەدابوو دانیشتوانی نێران چاوپۆشییان لەوانە دەکرد کە نەفیون دەکێشن یا مەی دەخۆنەوە چونکە دەتوانن پەشیمان ببنەوە و (تەوبە) بکەن، بەڵام نێرگەلەکێش لێبوردنی بۆ نییە! هەندێك لە مەیخۆران و داوێن پیسەکان دەیانوت نێمە، پەیامبەر داوای لێبوردنمان بۆ دەکات، بەڵام نێرگەلەکێش کە دڵی شیرازیی رەنجاند، کێ داوای لێبوردنی بۆ دەکات؟! شا بۆی دەرکەوت خەڵك بە نهێنیش نێرگەلە ناکێشن. رووسیای قەیسەریش پشتگیریی شیرازیی دەکرد، تەنانەت بالوێزیان لە تاران بەناشکرا و بەزمانی فارسی هاواریدەکرد (زنده باد اتفاق مسلمانها) بۆی

یەکێتیی موسوڵمانان. وەک دەڵێن هەربەوەشەوە ناوەستن، باڵوێزەکەیان لە بەغدادیش سەردانی شیرازی دەکات لە سامەرا و پێیدەڵێت هەموو رێگایەک دەگرینەبەر بۆ هەڵوەشاندنەوەی گرێبەستەکە هەتا رادەی داگرتنی شاش لەسەر تەختا! شا ناچار بوو رێکەوتنەکەی هەڵبوەشێنێتەوە و نیو ملیۆن پاوەندیش وەک قەرەبوو بداتە کۆمپانیاکە و خۆی بخاتە ژێرباری قەرزەوە[٤٦].

خاوەن بڕیاری باڵا ڕەها (مەرجەعی دینیی) لە یاساکانی شیعەدا بەهەڵبژاردن دیارینا کرێت، بەڵکو کە مەرجەعێک دەمرێت، زانا پرۆپێگەیشتووەکانی خوارتر لە نێو خۆیاندا دەکەونە ململانێیەکی پاک، زۆرترین هاوبیر و موراید کە شیعەکان بە چاوڵێکار (مقلد) ناویان دەبەن، کۆبکەنەوە، ئەمەش هەرچەند بخایەنێت هەربەردەوام دەبێت هەتا دوانیان زۆرترین هاوبیر لە خۆیان کۆدەکەنەوە، ئەجا هەریەکەیان چاوەڕوانی مردنی بەرامبەرەکەی دەکات، ئەگینا هەتا یەکێکیان نەمرێت، خاوەن بڕیاری ڕەها دەرناکەوێت، ئەم دەستەڵاتی ڕەهایە کە بۆ نموونە زانایانی وەک شیرازیی،خومەینیی هەیانبوو،لای دیانەکان ـ گاور، پێڕەوەکارانی ئاینزای کاسۆلیک دوای مردنی پاپ (پاپی ڕۆما) کۆمیتەی کاردینالەکان پاپی نوێ هەڵدەبژێرن.

ناصرەدین شا لە ١٨٧٠/١١/٢٣دا کە نەو دەمە مەدحەت پاشا والی عێراق بوو، بەسەردانێکی درێژخایەن دێتە بەغدا و نەجەف و کەربەلا، والی بەغداوکاربەدەستان، زانایانی ئاینیی، پیاوماقوولان دەچن بۆ پێشوازیکردنی، تەنها شیرازیی ناچێت ونەو دیاریەش وەرناگرێت کەپێشکەشی کردبوو،دواتریش سەردانی ناکات، شا، ناچار دەبێت وەزیری تایبەتیی خۆی دەنێرێت تکا لە شیرازیی بکات ڕێگە بدات شا بە خزمەتی بگات! شیرازیی لە وەڵامدا دەڵێت: من بابایەکی دەرویشم، چ کارێکم بە شاکان هەیە! دواتر یەکێک لە زانا شیعەکانی هاوڕێی ڕەخنەی لێدەگرێت ودەڵێت: هەرنەبێت دیاریەکەت وەربگرتایە،حەسەنی کوڕی عەلی دیاریی لە یەزیدی کوڕی موعاویە وەرگرت، نە تۆ لە حەسەن مەزنترێت نە شای ئێرانیش لە یەزید خراپترە[٤٧].

ناصرەددین شا دوژمنی زۆر بوون، بەتایبەتیش سوڵتان عەبدولحەمیدی عوسمانیی و زانای مەزن و چاکسازی مەزنی نیسلام جەمالەددینی نەفغانی. شا لە ١٨٩٥/٥/١ دا بەدەستی یەکێک لە هاوبیرانی جەمالەددین دەکوژرێت، دەنگۆیەکیش هەبوو بە پلانی سوڵتان عەبدولحەمید بووە.دووای کوژرانی شا، موزەفەرەددینی کوڕی دەبێتە شای ئێران. کوڕ لە باوکی خراپتر و لە هەرە لاوازترین و گەندەڵترین شاکانی ئێران بوون، شا موزەفەرەددین ئەوەندە دەست کورت و خەزێنەی چۆڵ بوو لە بەرانبەر تەنها دووهەزار پاوەنی ئیستەرلیندا مافێکی زۆر و زەبەند لە هەموو بوارەکانی پیشەسازیی و بەرهەمهێناندا لە ئێران دەداتە بەریتانیا، شا موزەفەرەددین هەر نەو دەردەی نەبوو، بەدەست سەرهەڵدانی بزوتنەوەی ڕامیاریی و کۆمەڵایەتیشەوە دەینالاند.جەماوەری ڕاپەڕیو داوای دانانی یاسای بنەڕەتیی وڵات و کۆتایی دەستەڵاتی تاکەکەسیی شا دەکەن، جێگە چۆڵبکات بۆ دەستەڵاتی یاسا و ژیانی پەرلەمانیی. نەو بزوتنەوەیە یەکەمین

جار له ژێر کاریگەریی شۆڕشی فەرەنسادا، له ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا لە نەستەمبوول سەرهەڵدەدات، ئەمەش بەو هۆیەوە بوو تورکیا لە ئەورووپاوە نزیکتربوو، تێشک و بیروباوەڕی ئازادیخوازیی زوتر بەردەکەوت، ئەوەبوو یاسای بنەڕەتی لە ١٩٠٨/٧/٢٣ دا لە وڵاتانی بندەستی عوسمانیدا بڵاوکرایەوە و گرووپێنی بزووتنەوەکە لە تورکیاوە دەگاتە نێران و بە بزووتنەوەی مەشروتە ناودەبرا، بەو مانایەی نوێنەرانی گەل کۆمەڵێك مەرج(شەرت) بۆ شا دیاریدەکەن بەو پێیە وڵات بەرێوەبەرێت، وەك ئەوەی لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی فەرەنسا لەو وڵاتە پەیڕەو دەکرا. ناصرەدین شا لە سەردەمی خۆیدا هەستەکات بیروباوەڕێکی نامۆ لە ئەورووپاوە دزەیکردۆتە نێوهەست و هۆشی نێرانییەکانەوە، بۆ رێگەگرتن لەو (پەتا)یە دەڵێت حەزدەکەم میللەت ئەوەندە گێل و گەوج و گەمژە بن، نەزانن ناخۆ بزۆکسل شارە، یا جۆرێك کاهووە![٤٨]

بزووتنەوەی مەشروتە لە تورکیا و نێراندا بە دوو شێوەی جیاواز بڵاوبوونەوە و گەشەیانکرد، لەتورکیا ئەفسەرە رزگاریخوازەکان و رووناکبیران (نەفەندییەکان) رابەرایەتییان دەکرد و بەهۆی کۆدەتایەکی سەربازییەوە یاسا دەسەپێنن و سوڵتانیش لەسەرکار لادەبەن. بەڵام لە نێران بە پشتگیریی کاریگەری زانایانی شیعە بەرپابوو، هەرچەند سەرکەوتنی کۆتایی بەدەست نەهێنا.

ئەنجامی بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕی نوێ (مەشروتە) لە نێو عوسمانییەکان و نێرانییەکاندا، گەلانی موسوڵمان ودیان لەناوچەکەدا خۆیان لە دووڕیانی دوو بیروبۆچوونی جیاواز و دوو بەرەی دژ بەیەکتردا دەبینەوە. بەرەی لایەنگرانی دەستەڵاتی تاکە کەسیی سوڵتان ـ شا، کە دژی یاسای بنەڕەتیی و هەڵبژاردنی نوێنەرانی گەل بوون، بەرەی دووەمیش لایەنگری مەشروتە و دەستەڵاتی گەل و ژیانی پەرلەمانیی و رژێمی نۆتۆنۆمیی هەرێمەکان بوون. لە رووی کێشەکانی نێوان سوننە و شیعەشەوە بەرەی دەسەڵاتی زۆرەملی و سەپێندراوی سوڵتان ـ شا دەیانوت:

ئەگەر موسوڵمانان لە رێگەی هەڵبژاردنەوە موعاویەیان هەڵنەبژاردایە، خەلافەت بۆ عەلی و کوڕەکانی و پشتا و پشت و نەوەکانی دەبوو، یەزیدی کوڕی موعاویەش هەربە هەڵبژاردن دەستەڵات دەگرێتە دەست و حسێن کوڕی عەلی بێبەش دەکات.

لایەنگرانی مافی تاکەکانی گەل و هەڵبژاردنی ئازادو دیموکراسیش بەڵگەی خۆیان دەدا بە رووباندا و دەیانوت: ئەگەر عەلی و حسێن لە سەردەمی مەشروتەدا ژیابان، موسوڵمانان دەیانتوانی بە سەربەستی و بێ ترس و لەرز هەڵبژێرن و بیکەنە رابەری خۆیان، بەڵام لەسەردەمی زۆرەملیدا دەژیا و بوو بەقوربانی ئمشێری زۆرداری و خۆسەپاندن.

موزەفەرەدین شای نێران دەستەڵاتی لە دەستدا نەمابوو، بارودۆخی رامیاریی وڵات نەك شڵۆق بوو بگرە بەتەواوی لە گرێژەنە دەرچووبوو، پاشاگەردانییەك بوو نەوسەری دیارنەبوو.

پشێوی و بێئارامیی بااڵی بەسەر هەموو لایەنەکانی ژیاندا کێشابوو، بەرهەمی راپەرینەکەی ١٩٠٥یش

هەندێك لە خواست و ئاواتەكانی گەلانی ئێرانی بەدیهێنابوو. ساڵی ١٩٠٦ نەخوومەنی شووڕای گەل (پەرلەمان) دادەمەزرێت و یاسای بنەڕەتیی وڵات دادەڕێژێت کە کت و مت یاساکەی ساڵی ١٨٣٠ی بەلجیکا بوو کۆپی کرابوو، شا بەناچاریی لە ١٩٠٧ دا پەسەندی دەکات هەرچەند دووای چەند ڕۆژێك خۆی دەمرێت و محەمەد عەلی کوڕی دەکرێتە شای ئێران، بەڵام شای نوێ بە و ژیانە نامۆیە ڕانەهاتبوو، لەگەڵ دەستەڵاتی شووڕا و باڵا دەستیی یاسا و نوێنەرانی گەڵدا نەدەگونجا، کە نەو بە ڕەش و ڕوت و هەرچیی و پەرچی و لەبرسا مردووەکان ناوی دەبردن.. بەفرمانێکی شاهانە نەخوومەنی شووڕا لە کارەخات و یاسای بنەڕەتیش هەڵدەوەشێنێتەوە و هێزێکی تایبەتی خۆی کە لە قەفقاسەکان پێکهاتبوو دەنێرێتە سەر تەلاری نەخوومەنی شووڕا (پەرلەمان)، دووای ئابڵوقەدان تۆپبارانی دەکەن، بەڵام نوێخوازەکان چۆك دانادەن و درێژە بە ڕاپەڕین دەدەن، محەمەد عەلی شا، خۆی لەبەر شاڵاوی تووڕەیی جەماوەردا ڕاناگرێت، پەنا دەباتە بەر باڵوێزخانەی ڕووسیا و شۆڕشگێڕان نەحمەدی کوڕی شای هەڵهاتوو کە هێشتا تەمەنی ١٢ ساڵان بوو لە جێگەی باوکی دەکەن بە شای ئێران. نەم ڕاپەڕینەی دووایی لە میژووی ئێراندا بە شۆڕشی هەزار نەفەر (هەزارکەس) ناسراوە.

ئێران کە هەر لە نێوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە بووبووە گۆڕەپانی ململانێی نێوان ڕووسیا، بەریتانیا و نەڵەمانیاش.نەوکاتە بەریتانیاگەورەترین هێزی وڵاتانی ئیمپریالیزم و سەرمایەداریی بوو لە جیهاندا پشتگیری شۆڕشی نوێخوازەکانی دەکرد، ڕووسیای قەیسەرییش (قەیسەر نیکۆلا) لە دژی بەریتانیا لایەنگریی شای ئێرانی دەکرد و هەر بەهاندانی نەویش پەرلەمانی لە کارخست و یاسای بنەڕەتیشی هەڵوەشاندەوە کە هێشتا ساڵێکیان بەسەردا تێنەپەڕیبوو. شۆڕشی گەلانی ئێران هەرچەند تەمەنی کورت بوو، بەڵام هەنگاوی چاکی هاویشت و بۆ یەکەمین جار لە میژووی ئێراندا دەستکەوتی گرنگ دەهێنێتەدی و گەلانی ئێران بەبەشێك لە مافەکانیان شاددەبن. نووچدان و نسکۆی شۆڕش لە لایەك و هەرزەکاریی و کەمفامیی شا لە لایەکی دیکەوە و مەترسیی جموجۆڵ و چالاکیی فراوانی سیخوڕ و بەکرێگیراوەکانی نەڵەمانیاش سەرباری هەمووی تادەهات بارودۆخی ناوخۆی ئێرانی نالۆزتر و بێسەر وبەرتر دەکرد، نەوەش هەلێکی زێڕین بوو بۆ ڕووسیا و بەریتانیا کە لە میژ بوو مرخیان لە ئێران خۆشکردبوو ڕاستەوخۆ دەست لە کارویاری ناوخۆی وەربدەن. نەوەبوو زۆر بەناسانی و بێ خشپە لەسەر داگیرکردن و دابەشکردنی ئێران پێکهاتن و لەشکرەکانیان بەڕێدەکەن. سوپای ئێران هەر بەناو سوپا بوو، بەڕامبەر هێرشی داگیرکاران تەنها سێ ڕۆژ بەرگرییەکی شەرمنانە دەکات و پاڕێزگاریی وڵات ناکەن و پەرش و بڵاودەبنەوە.

تۆزێرەوەی کۆمەڵایەتیی ناسراو، عەلی وەردی بەسەرهاتێکی سەیر دەگێڕێتەوەو دەڵێت: ساڵی ١٩١١ ڕووسەکان شاری تەورێز داگیر دەکەن و چەند زانایەکی شیعەش دەکەن بەسێدارەدا (نەوە هەر نەو ڕووسانە بوون لە کێشەی (توتن — تاباك) دا لایەنگری شیرازیی بوون دژی شای ئێران ن.ك)[٤٩]. کە دەبێتە هۆی

هەڵچوونی جەماوەر و بەتایبەتیش لە شاری کرمان – باشووری نێران و جەماوەر چەك هەڵدەگرن و لە ژێر چاودێریی پیاوانی ئاینیدا مەشقی بەکارهێنانی چەکیان پێدەکرێت و بانگەوازی شەڕی پیرۆز (جیهاد) دەکەن دژی داگیرکار و پەلامارداني رووسیا و لێخستنی قەیسەر. هاوکات باندێکی دزو ڕێگر دەستدرێژیی دەکەنە سەر دانیشتوان و کاروانەکان تالآن دەکەن و هەتا دەروازەکانی شاری کرمان پێشڕەوی دەکەن. پیاوانی ئاینیی لەبری پاراستنی شار پەنا دەبەنە بەر بالوێزی بەریتانیا و داوای یارمەتیدەکەن بۆ لەناوبردنی دزو ڕێگرەکان. بالوێز داوای لێبوردن دەکات و دەپرسێت ئێوە کە دەرەقەتی گروپێك دزو جەردە نایەن چۆن چۆنی رووسیا داگیر دەکەن؟[٥٠].

سەرهەڵدانی شۆڕش لە رووسیا

شۆڕشی مەنشفیك ١٩٠٥ بە رابەری گرینسکی

شۆڕشی بەلشفیك ١٩١٧ بە رابەرایەتیی لینین

ڕووسەکان کە هاتنە نێرانەوە هێزێکی چەکدار دادەمەزرێنن بەنێوی هێزی قەفقاس، ئەفسەر و لێپرسراوانی هێزەکە لە گەلانی رووسیا بوون و لەوان بەردو خوارتر لە پلە و پایەدا و سەرجەم سەربازەکانی هێزەکە نێرانیی بوون. ئامانجی رووسیا لە دامەزراندنی هێزی قەفقاس بەرگریکردن و ڕێگەگرتن بوو لەو هێرشە چاوەڕوانکراوەی ئەڵمانیا بۆ سەر رووسیا، یا هیچ نەبێت دوواخستنی بەرە وێنشچوونی لەشکری ئەڵمان.

ساڵی ١٩٠٥ز. هێزەکانی دەریاوانیی رووسیا ڕاپەڕینێکی دژ بە قەیسەر بەرپاکرد کە لە مێژوودا بە شۆڕشی مەنەشفیك (کەمینە) تۆمارکراوە، نەمە بەرلەوەی کایزەری ئەڵمانیا کایزەری دووەم فەرمان بدات لینین کە ئەوکاتە لە سویسرا دەژیا بهێننەوە و زۆر بە نهێنی بە شەمەندەفەرێکی داخراو ڕەوانەی رووسیای بکەنەوە تەنها بە مەبەستی ناژاوە و پشێوی نانەوە دژی قەیسەر و زەمینە خۆشکردن بۆ هێرشە فراوانەکە، بێ ئەوەی بە بیریاندا بێت ئەم پیاوە دەبێتە دامەزرێنەری گەورەترین وڵاتی سۆسیالیستیی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا و دەستبەسەر هەموو نەورووپای ڕۆژهەڵاتیشدا دەگریت و دەبێتە یەکێك لە هەرە دوو زلهێزەکەی جیهان و رابەریی و پێشەوایەتیی رامیاریی و سەربازیی و پیشەسازیی بلۆکی سوسیالیستیی دەکات بەرامبەر بە بلۆکی سەرمایەداریی و نەورووپای ڕۆژئاوا و نەمەریکا لە شەڕی گەرم و ساردیشدا.

لینین کە گەیشتەوە وڵات دەبینێت جەماوەر ڕاپەڕیوەکە دووای گرینسکی کەوتوون کە وتاربێژێکی ڕەوان و بەتوانایە، دەزانێت چۆن کار لە هەست و سۆزی ڕاپەڕیوەکان دەکات، بەڵام پیاوی رابەریکردن و فەرمانڕەوایی و دەستەڵات گرتنە دەست نییە. لینین دەیزانی چیدەوێت و چیدەکات و چۆن دەگاتە ئامانجەکانی، زۆر بە هێمنی و بێ پەلە پڕووزە پلان و بەرنامەی خۆی دادەڕێژێت و هەنگاو بەهەنگاو دەستدەکات بە جێبەجێکردن.. زۆری نەخایاند بزوتنەوەکەی لینین کە بە شۆڕشی بەلشفیك (زۆرینە) ناسرا، زەمینەی سەرکەوتنی بۆ شۆڕشە مەزنەکەی نۆکتۆبەری ١٩١٧ خۆشکرد و ڕژێمی سەدان ساڵەی قەیسەریی

بۆ هەتایە لە ناوبردو رژێمێکی سۆسیالیزمی لە جێگەدا دامەزراند بەرابەرایەتیی چینی کرێکار و جوتیار و زەحمەتکێشان (چینی پرۆلیتار) لەبەر تیشکی بنەماکانی فەلسەفەی مارکسیزم – لینینزم و پیادەکردنی دەستەلآت و فەرمانڕەوایی پرۆلیتاریا.

ڕووخانی دەوڵەتی قاجار ۱۹۲۱

دامەزراندنی ئێرانی نوێ

دووای سەرکەوتنی شۆڕشی نۆکتۆبەر و جێگیربوونی دەسەلآت، لینین هەموو هێزەکانی ڕووسیا – یەکێتی سۆڤیەتی لە ئێران کێشایەوە و تەنها هێزەکەی قەفقاسی هێشتەوە کە لە ڕووی چەك و تەقەمەنی و نازووقەو دیسپلینی سەربازییەوە تاڕادەیەك سوپایەکی مۆدێرن بوون. نەفسەر و بەرپرسەکانی خۆیان کێشایەوە و بەڕێوەبردنی هێزەکەیان بەڕەو ڕووی ئێرانییەکان کردەوە کە هەرهەموشیان پلەیان لە خوار پلەی نەفسەرەوە بوو، لە ئێوانیان نەوانەدا ڕەزا ناوێك هەڵدەکەوێت پلەی (چاوەش)ی هەبوو لە هێزەکەدا کە سێ پلە لە سەرووی سەربازی ناسایییەوەیە، ڕەزا چاوەش بە نازایەتی و لێهاتوویی خۆی توانی دەست بەسەر هێزەکەدا بگرێت و پشت دەکاتە سۆڤێتییەکان و کلکی لەگەڵ نینگلیزەکاندا گرێدەدات و بە هاوکاریی و پشتیوانیی سەربازیی و دارایی نەوان و پشتگیریی ناینیی (آیة الله طباطبائي) صالّی ۱۹۲۱ز. بەکۆدەتایەکی سەربازیی سەرکەوتوو، دووا هەمین شای بنەماڵەی قاجارەکان موزەفەرەددین شای قاجار لەسەر تەخت دەهێنێتە خوارەوە و کۆتایی بە ڕژێمی فەرمانڕەوایی قاجار دەهێنێت و صالّی ۱۹۲۳ز. ڕەزا چاوەش دەستی بەسەر هەموو لایەکی وڵآتدا دەگەیشت و لە صالّی ۱۹۲۵دا خۆی بەشای ئێران ناساند و صالّی ۱۹۲۶ تاجی شاهانەی ئێران لەسەر دەنێت بەنێوی ڕەزا شای پەهلەوی و ناوی وڵآتی فارسیش دەگۆڕێت و دەیگێڕێتەوە سەر ناوە دێرینەکەی و دەیکاتەوە بە وڵآتی ئێران. بەمجۆرە و وەك کۆڕە کەچەڵەی چیرۆکی گوێ ناگردان، ڕەزا چاوەشێکی نە ناسراو، نە نێوبانگێك و پلەو پایەیەکی سیاسیی، سەربازیی، کۆمەڵآیەتیی، ئاینیی هەبوو، نە لە بنەماڵەیەکی ڕەسەن و بەرچاوی ئێرانیش بوو، دەبێتە شاهەنشای ئێران ڕەزا شای پەهلەوی، کە هەرچییەك بێت پەهلەوی نییە، بەڵآم دەیزانی پێویستە خۆی بەسەر بنەماڵەیەکی ڕەسەن و بەنێوبانگی ئێراندا ساغ بکاتەوە، کەچی هەتا مردیش گەلانی ئێران بە گشتیی و پێشەوایانی ڕامیاریی و ئاین، سووك و بێ نرخ تەماشای خۆی و کۆڕەکەیان دەکرد. (تاج ألملوك) ی هاوسەری کە دەکاتە شاژنی ئێران لە میانەی کێشەیەکی خێزانیدا لەگەڵ بنەماڵەی محەمەدعەلی پاشای میسردا، لەسەردەمی فاروق شای میسردا، شاژن نەو ڕاستییە ناشارێتەوە و دەڵێت: ڕاستە نێمە وەك بنەماڵەی محەمەد عەلی میسر وەجاخزادە و ناسراو نین، بەڵآم دزیش نین! حەمە سدیق میرزا لە کتێبی پێشەکیەك بۆ فەرهەنگی شا خاتون، لە لاپەڕە ٤٠ دا دەڵێت: ڕەزا خان کوڕی عەباس قولیخانی دەماوەندیی سەرۆك خێڵێکی تورکمەن بوو لە شاری دەماوەند لە ڕۆژهەڵآتی تاران و ئاژەڵدار و کۆچەر بوون، لە یەکێك لەم کۆچڕەوانەدا کچێکی لە عەشیرەتی ناسراوی کۆلیایی بە نێوی

نوش نافەرین داوا کرد و رەزا شا لەو ژنە کوردەیە.

رەزا شا لە بەرنامە رامیاریەکەیدا هەمان بەرنامەی چەوساندنەوە و تۆقاندن و راونان و کوشتن و دوورخستنەوە و ناوارەکردنی نەیاران بەرامبەر گەلانی ئێران پیادە دەکرد وەک هەر هەموو شاکانی بەرلە خۆی، بەتایبەتیش بەرامبەر بە گەلی کورد، هەروەک دەستپێکیش جلوبەرگی نەتەوەیی لە کورد قەدەغە کرد، لەبری مشکی و جامانە و شەدە، بەزۆرەملیی تەپلەی قەفقاسیی بەسەردا سەپاندن، رەزا شا و مستەفا کەمال گورگەبۆر (نەتاتورک) هیچ نەبێت لە دوو خاڵدا لەیەکتر دەچن:

رەزا شا کۆتایی بەدەستەلاتی قاجارەکان هێنا و خۆیکردە شای ئێران و گەلی کوردی لە هەموو مافێک بێبەشکرد.

کەمال گورگە بۆریش دوایی بەفەرمانڕەوایی سوڵتان و خەلیفەکانی عوسمانی دەهێنێت و خۆیدەکاتە سەرۆکی کۆماری تورکیای وڵاتی تورک و کورد، بەڵام نەویش کورد لە سادەترین مافی بێبەش دەکات.

رەزا شا هەرزوو چەند خاڵێک دەکاتە بەرنامە و ستراتیژیی خۆی لە سەر دادەمەزرێنێت:

١- پێکەوەنانی سوپایەکی مۆدێرنی بەهێز.

٢- کپکردنی دەنگی ناڕەزایی و تاساندنی هەر بزوتنەوەیەکی نازادیخواز لە وڵاتدا و بەهەرشێوەیەک بێت.

٣- گرێدانی بەرژەوەندیی و چارەنووسی خۆی و بنەماڵەکەی بە بەرژەوەندییەکانی بەریتانیاوە کە لەو سەردەمەدا بۆ ئەو زۆر لەبار بوو.

٤- رێگەنەدان بە هیچ بزوتنەوە و جوواڵانەوەیەک، رامیاریی بێت یا چەکدار و هەر زوو (سەری مارەکان) لە مەڵبەندی خۆیان راگوێزرێن بەتایبەتیش لە کوردستان (رۆژهەڵاتی کوردستان).

٥- رێگەگرتن لە بزوتنەوەی (پەتای مارکسیزم و کەمالیزم)و دانانی لەمپەرێک لەبەردەم ئەو دوو مەترسییەدا لە رۆژهەڵات و سەرووی رۆژئاواوە.

زەنگی مەترسیی و هۆشیارپوونەوەی کوردی رۆژهەڵات

ئەم بەرنامەیەی شا، زەنگی ترس بوو کوردی هۆشیار کردەوە کە شەشێری بێبەزەیی گرتن و کوشتن و راگواستن بەتایبەت بەرامبەر هەڵکەوتووانی کورد و تواندنەوەی نەتەوەکە و سڕینەوەی ناسنامە و شوێنەواری نەتەوەیی لەسەر گەردنتانە نەگەر رانەپەڕن و بەرگری نەکەن.

سمایل خانی شوکاک (سمکۆ) ١٨٧٥-١٩٣٠ یەکەمین پێشەوای کورد بوو لە کوردستانی رۆژهەڵات، بانگی راپەڕین و شۆڕشی بەرەنگاریکردنی سیاسەتی شۆڤێنیی شای ئێران بەگوێی دۆست و دوژمندا بەرزکردەوە و لە بارودۆخێکی نێودەوڵەتیی زۆر نالۆز و نالەباردا، ماوەی دە ساڵ بە توانایەکی سەربازیی کەمەوە بێپەروا داکۆکیی لە بوون و مانەوەی کورد دەکرد، رێگەیەکیش نەما، بۆ ئەو مەبەستە پەیوەزە نەیگرێتەبەر، پەنا دەباتە بەر سۆڤێت، بەریتانیا و تەنانەت کۆماری تورکیای کەمالیش کە دەمێک نەبوو دامەزرابو. لە

نێوخۆشدا هەوڵی هاوناهەنگیی و یەکڕیزیی لەکەڵ شۆڕشەکەی شێخ مەحمود لە باشووری کوردستان و سەرانی بزوتنەوەی کورد لە باکوور، بەدرخانەکان و شێخ عەبدولقادری شەمزینی بەردەوام بوو، بەڵام هەر هەموو هەوڵەکانی بەناکام نەگەیشتن.

ڕەزا شا مەترسییەکی زۆری لە سمکۆدا دەبینی، بەهێزی لەشکر و پەلاماردان دەرەقەتی نەدەهات، پەنا دەباتە بەر فێڵ و تەڵەکەبازیی، بەناوی گفتوگۆ و ڕێککەوتنەوە بانگیدەکەنە شاری شنۆ، هەرنەوەندەی گەیشتە ناوەڕاستی کۆشکی فەرمانڕەوای شنۆ، لە هەر چوار لاوە خۆیی و هاوەڵەکانی دەدرێنە بەر شێلگەی تفەنگی نامەردیی و ترسنۆکیی و هەرلەوێدا شەهید دەکەن. دوژمنی ترسنۆک لە ماوەی پازدە ساڵ ڕاپەڕینی سمکۆی شوکاك تەنها جارێك مەردانە سەنگەریان لێنەگرت و ڕووبەڕووی هێزەکەی ببنەوە. ئێران، تورکیا، عێراق و ئینگلیزیش جیا بەجیا و پێکەوە و بەگەلەکۆمەکیش نەیانتوانی سمکۆ و شۆڕشەکەی لە نێوبەرن کە ترس و لەرزی خستبووە دڵی هەموویانەوە. حەمە بۆر ساڵی ۱۹۵۵ بۆی ڕێکدەکەوێت (هرچۆ هەرکی) پێشمەرگەی دڵسۆزی سمکۆ دەبینێت کە تەمەنی گەیشتبووە پەنجا ساڵان و چوونی سمکۆ بۆ گفتوگۆ و ڕێککەوتن لەگەڵ فەرماندەی لەشکری ئێران لە شاری شنۆ ڕۆژی ۲۰/خەرمانانی ۱۹۳۰ی بەعجۆرە بۆ دەگێڕێتەوە: سمکۆ و چەکدارەکان بە سواریی دەچنە نێو نەو کۆشکەی بۆ کۆبوونەوەکە دیاریکرابوو، کتوپڕ لە نێو کۆشکەوە و لە هەموولاوە دەستڕێژیان لێدەکەن، زەلام و وولاخ بەسەریەکدا دەکەون، سمکۆ سەخت بەردەکەوێت، هرچۆ لە پاڵیدا بووە، دەیەوێت رایکێشێتە دەردەوە، سمکۆ دەڵێت (دەردم کاریە و کەڵکی بردنم پێوە نەماوە)، ئەگەر نەتوانی (سەعات و نەموستیلە و خەنجەر و تەسبیحەکەم بگەیەنە گوڵیزاری خوشکم)، چونکە سەعاتەکە هی باوکم و نەموستیلە و خەنجەرەکە هی جەوەر ناغا و تەسبیحەکەش هی گوڵیزارە، با دەست دوژمن نەکەوێ، حەمە بۆر دەڵێت دوواتریش کوڵیزارم بینی کێڕانەوەکەی هەرکی سەلمان [۴۱].

شایانی وتنە وەك هەندێك سەرچاوە دەڵێن، سمکۆی شوکاك لە کوشتنی سەرۆکی ناسوورییەکان مار شەمعون و هاوکارەکانیدا زۆر پەشیمان بووە و وتوویەتی بریا نەو کارەم نەکردایە، وەك عەبدولڕەقیب یوسف دەیگێڕێتەوە (سمکۆ لە دیدەنی عەباسی مەحمود ناغادا وەك نەحمەدی حەمە ناغای پشدەری چەند جارێك لە سمکۆی بیستووە، وتوویەتی خۆزگە مار شەمعوونم نەکوشتایە، زۆر پەشیمانم، نەوە جەواد پاشای تورك بەمنی کرد.. کوڕەکەت (خەسرەو.ن.ك) بەردڵا دەکەین و هەرچی تاڵانێکی تۆشمان بردبێ پێتی دەدەینەوە و پشتیوانیی بزوتنەوەکەشت دەکەین.[۴۲] (بێگومان دژی ئێران و ئینگلیز ن.ك) نەوە وا دەوترێت، بەڵام نابێت نەوە بەهەڵەماندا بەرێت،نەخێر سمکۆ مارشەمعوون لە تۆڵەی خوێنی جەوهەر ناغای برایدا دەکوژێت و بەنارەزووی خۆی زەلامی ناشووری ڕیزکردووە و وتوویە، بابزانم گوللەم چەند ناشووری دەبڕێت.ئینجەمش با وەك عەرەب و تورکمان بەسەرنەیەت لە پێناو هاشە و هوشەی بێ بناغە و بەلگەدا راستییەکانی مێژوو بشێوێنین و پەندی لێوەرنەگرین. عەرەب و تورك نەوەندە بەخۆیان دەنازن ناشێت کارێکی نارەوایان لێ ڕووبدات و

هەمیشە کەموکورتیی، کورت بینیی، هەڵە، تاوانەکانیان کردووە بەژێرەوە، بۆیە نەوە حاڵیانە. نێمەی کورد لە هەموو نەتەوەیەک پتر پێویستە پەند و ئامۆژگاریی لە رابردوو وەریگرین، بۆیە دەبێت کە مێژوو دەنووسینەوە، راستگۆ، دوور لە هەست و سۆزی دەروونیی راستییەکان تۆمار بکەین و پەند و ئامۆژگارییان لێوەربگرین، گەر وانەکەین کەلکێك لە نەزموونەکانی رابردوو وەرناگرین و هەربە دەوری خۆماندا دەخولێینەوە.

ڕژێمەکەی ڕەزا شا وەك ڕژێمە شۆڤێنییەکانی عەرەب و تورك بەنێوی ناسیۆنالیزم و ئایینی نیسلامەوە هیچ دەرووبەکیان بۆ کورد نەهێشتەوە، دەستی لە سادەترین مافە نەتەوەییەکانی گیربێت مەگەر ڕێگای دوورو درێژی پڕ لە کارەسات و قوربانیی و خوێن و فرمێسك و مااڵوێرانی و تروسکایەکی هیوا دژی داگیرکارانی خاکەکەی، تورك، عەرەب و فارس کە هەرتاکێکیان دەگریت شیعە بێت یا سوننە یا دیان، دیموکراتخواز بێت یا نەتەوەپەرست (رادیکاڵ)، بەرامبەر کوردو دۆزە ڕەواکەی هەمان تێڕوانینیان هەیە، شیعە و سوننە چەند ناکۆکن، ئێران و عوسمانیی(فارس و تورك)، ئێران و عێراقی عەرەب دوژمنی مێژوویی وخوێنخۆری یەکترین، ڕژێمی ئێرانی سەردەمی شا و سەردەمی کۆماری نیسلامیش لەژێر نااڵی شیعەگەریدا و تورکیای عەلمانی و کەمالیزم و ڕەتکەرەوەی ئاینی نیسلام و پێتەکانی قورئان، عێراقی ژێر دەستەاڵتی سوننە و کەنارخستنی شیعە و چەوساندنەوەیان، عێراقی ژێر دەسەاڵتی شیعەو پشتگوێ خستنی سوننە،جگە لە کێشەکانی ئاوو سنوور لە نێوانیاندا، تەنها لەسەر دژایەتیکردن و چەوساندنەوەی کورد زۆر بەئاسانی پێکدێن و هەر ئەوەندەشی پێڕەوا دەبینن لە ئێران و عێراق هاوڵاتی پلە دوو – سێ بێت و لە تورکیا، تورکی چیانشین و لە سووریاش بە میوان دادەنرێت.

ئەو شۆڤێنیزمانەی چارەنووسی کوردیان لە دەستدایە باوەڕیان بەتایبەتمەندییەکانی گەلانی موسوڵمان و سنووری نیشتمانەکانیان نییە و دەڵێن نەتەوە موسوڵمانەکان یەك گەلن و هەرهەموشیان ڕۆڵەی یەك وڵاتن و هیچ سنووڕێکیان لە نێواندا نییە و ئێوەی کوردیش سوپاس بۆ خوا موسوڵمانن، خومەینی و سەرانی کۆماری نیسلامیی ئێران لەم ڕوانگەیەوە بوو یا بۆ کاڵتەجاڕیی دەیانوت: مافی کورد ئەگەر لە قورئاندا هەیە ئامادەین دانی پێدابنێین.

تورکەکانیش دەڵێن: کورد، ئەگەر لە تەك گاور (دیان) بەراووردی بکەین، بەڵێ لە چاو ئەواندا موسوڵمانن!

رەزا شای ئێران و شا فاروقی میصرروودەکەنە نەڵەمان

هیتلەر پەلاماری رووسیا دەدات

رووسیا و بەریتانیاش ئێران داگیردەکەن

ڕەزا شا هەر نەوەندەی لە شکری دامەزراند و ناحەزو نەیارەکان و شۆڕشەکەی سمکۆی شوکاکی لەناوبرد، لەبەریتانییەکان دەکەوێتە گومان و دڵدەگۆڕێت و نەجارەیان روو دەکاتە نەڵەمانیای نازیی و لەگەڵ فاروقی شای میسردا کە دوای فوئادی باوکی لە ١٩٣٧ -- ١٩٥٢هاتە سەرکار، ڕەزا و فاروق هەردووکیان چارەنووسیی خۆیان و وڵاتەکانیان بە سەرکەوتنەکانی هیتلەردەوە گرێدەدەن کە زۆر بەهەڵمەت و خێرا و بەرچاوبوون و هۆڵەندا و بەلجیکا و چیکۆسلۆڤاکیای بە ئاسانی داگیرکردو دەستی بەسەر فەرەنسادا گرت کە لایەنێکی بەهێزی هاوپەیمانان بوو. بۆ پەلاماردانی یەکێتی سۆڤێتیش، لە شەڕەکانی عەلەمەین دا، لەشکرەکانی هاوپەیمانان بەدەست کارامەیی و لێهاتوویی ژەنەڕاڵ ڕۆمێل و پلانە سەربازییە سەرکەوتووەکانییەوە گیریانخواردبوو، وەک ڕێزلێنان بە ڕێوی بیابان ناویانەبرد، هاوپەیمانان بۆ ڕاگرتنی هێرشە بروسکە ئاساکانی هێزەکانی هیتلەر، ناچاربوون جگە لەبەردەی شەڕی سەروو نەفەریقا، بەرەیەکیش لە ئێران بکەنەوە، هەرئەوەندەی هیتلەر لە ٢٥/فێبریوەری ١٩٤١ دا پەلاماری ستالین دەدات، بەریتانیا و یەکێتی سۆڤێتیش دەستیان بەسەر ئێراندا گرت و لەنێو خۆیاندا وەک برا بەشیانکرد، ناوچەیەکی فراوان لە باکوور بۆ ستالین و ناوچەیەکی بچووکتریش لەپاشوور بۆ ئینگلیز و هەرێمی تارانی پێتەختیش وەک ناوچەیەکی بێلایەن دەهێڵنەوە و لە ٦/سێپتەمبەری ١٩٤١دا، ڕەزا شا ناچار دەکەن دەست لە تاجو تەختی شاهانە هەڵبگرێت بۆ حەمەی کوڕی و لە ڕۆژی ١٧/ سێپتەمبەری ١٩٤١ دا تارانی پایتەختیش داگیر دەکەن و هەر لە کۆتایی هاوینی نەو صاڵەشدا حەمە ڕەزا بەفەرمی لە جێگەی باوکی دەبێتە شای ئێران، بەڵام بە کەڵکی نەوکارە نەدەهات و کورد واتەنی کەری نەو بارە نەبوو، لاوێکی شەرمن، باوەری بەخۆی نەبوو، ئەرکێکی وا مەزن بگرێتە نەستۆ. (حەمە ڕەزا بەڕادەیەک تەمەڵ و دەستەوسان بوو، ڕەزای باوکی نەیدەشاردەوە لە کۆڕە تایبەتییەکاندا دەیوت: سروشت دەبوو حەمە بکاتە کچ و نەشرەفی کچم بکاتە کوڕ، کاتێک ئێرانیش بەجێدەهێڵێت بانگیدەکات و دووبەدوو پێی دەڵێت: من تەخت و تاجم بە هێزی بازووی خۆم دەستخست، نەکردەو و بێهێز نەبووم، لە خۆم بەهێزتر هەمرو دەرگاکانیان لەسەر داخستم.. ئۆ دەتوانێت پارێزگاری بکەیت و منداڵێکی نێرینەش بەرهەم بهێنێت؟ حەمە ڕەزا لەوبارەیەوە دەڵێت: سەرم داخست و نەمتوانی وەڵامی باوکم بدەمەوە، ڕەزا شا نەوەش بە کوڕەکەی دەڵێت، فێربە هەرگیز ڕووبەڕووی گەردەلوول مەوەستەرەوە کە دێت بەرەو روت، سەر نەوی کە با تێپەڕێت.)[٥٣]

ڕەزا شای پەهلەوی بەجۆرە مانناوایی دەکات، سیاسەتی نێودەوڵەتیی شەقێکیان تێهەڵدا و بەچاوی پڕ فرمێسک و زامێکی دەروونی قووڵەوە، خۆی و (تاج الملوک)ی هاوسەری،ریسوا وسەرگەردان لە وڵاتی

نەفەریقای خواروو خۆیان گرتەوە و صالّی ١٩٤٤یش هەر لەوێندەرێ بە هەناسەساردی مرد، بەریتانیا و سۆڤیەت رێگەیان نەدا تەرمەکەشی بێتەوە نێران، لەسەر بڕیاری فاروقی شای میسر دەهێنرێتە میسر و لە مزگەوتی ریفاعی لە شاری قاهیرە دەنێژن، مزگەوتی ریفاعی هەمان نەو مزگەوتەیە دووای ٣٦ صالّ حەمە رەزای کوڕیشی هەر لەوێدا دەنێژرێت، دوای نەوەی خۆی لە بەرامبەر ڕاپەڕینەکەی ١٩٧٩ ی گەلانی نێراندا ڕاناگرێ و هەلّدێت[٤٤] و هیچ ولاّتێك لەم سەرزەمینەدا نەیدەگرتە خۆی، تەنانەت شای مەغریب موحەمەدی پێنجەم کە هەتا دوو هەفتە پێشتر نامادەبوو هێزی سەربازیی بۆ بنێرێت بۆ نێران، نێردراوێك دەنێرێت پێی ڕابگەیەنێت لە چەند ڕۆژێك پتر ناتوانێت لە ولاّتەکەیدا(مەغریب) بێنێتەوە. شابانوو فەرەح پەهلەویش (کاندید کرابوو بۆ پۆستی سەرۆکی UN) بە تەلەفون داوا لە کارمەندێکی نەتەوە یەکگرتووەکان دەکات بەلّکو (لیزە پاسێك)یان بۆ بکەن، چونکە پاسپۆرتەکانی بنەمالّەی شا، کاری پێناکرێت!

کەوتن و ریسوابوونی ڕەزا شا

(لە کاتێکدا کەس نەیدەوێرا شتێك لە ڕەزا شای پەهلەوی بشارێتەوە، هیچ کەسێك نەیدەوێرا ڕاستییەکان بە حەمەی کوڕی بڵێت)

نەوکاتەی ڕووسیای سۆڤێتی، صالّانی ١٩٤١ - ١٩٤٥ز، باکووری نێرانی داگیرکردبوو، شای نێران حەمە ڕەزا، کەمترین دەستەلاّتی لە هیچ کون و قوژبنێکی نەو هەرێمەدا نەمابوو، ستالین لەو بارودۆخە گونجاوەدا خەریکی نەوەبوو لە ناوچەکانی نازەربایجاندا حکومەتێکی کارتۆنی نەلّقە لەگوێی سەربە سۆڤێت دابمەزرێنێت و بیکاتە بنکەی بلاّوکردنەوەی دەستەلاّتی خۆی و بیروباوەڕەکەی وەك هەنگاوێك بۆ گەیشتن بەو نامانجانەی زۆردەمێك بوو هەرهەموو فەرمانڕەوایانی ڕووسیا لە سەردەمی قەیسەرەکانەوە خەونیان پێوە دەبینی، کە بریتی بوو لە گەیشتن بە ناوە شلەتێنەکەی کەنداوی فارس ... عەرەب و دەریای سپی ناوەڕاست.

وەك پێشتر ڕوونمانکردەوە نێران لە پراکتیکدا سەربەخۆیی لە دەستدا بوو، بەشی هەرە زۆری خاکەکەی داگیرکرابوو،بەپێی ڕێککەوتنی بەریتانیا و سۆڤێت، بە بیانووی بەرپەرچدانەوەی هێرشی نەلّەمان بۆ داگیرکردنی ولاّتی بەرفراوانی ڕووسیای سۆڤێتی، بەلاّم هەردوولا بۆنی نەوتەکەیان کردبوو کە بۆ یەکەمین جار صالّی ١٩٠٨ ز لە ناوچەکانی باکووری نێران و ژێر فەرمانی بەریتانیادا، دۆزرابوەوە.

ستالین زۆر لەوە دلّنیا بوو حکومەتەکەی حەمە ڕەزا شا دەکەوێت، بۆیە زۆر بەگەرمی بانگەشەی نەوەیدەکرد، هاکا نێران وەك سێوێکی کەنیو کەوتە نێو دەستمانەوە، نەوە نەگەری یەکەم بوو، نەگەری دووەمیش نەگەر سێوەکە نەکەوت، نێمە لە نێستاوە جێگەپێی خۆمان بچەسپێنین و دوای کۆتایی شەڕەکە هێزەکانمان لە نێران کێشایەوە، دەست بەتالّ نەکشێینەوە و بنەوبارگەی خۆمان هەبێت.

لە کۆبوونەوە سێقۆڵییەکەی صالّی ١٩٤٣ دا لە نێوان نەمەریکا بەسەرۆکایەتی فرانکلین ڕۆزفلّت،

بەریتانیای مەزن بە سەرۆکایەتی چەرچڵ، یەکێتی سۆڤێت بەسەرۆکایەتی جۆزێف ستالین بەسترا، بڕیاریاندا شەش مانگ دوای کۆتایی شەڕ (شەڕی جیهانی دووەم) هیچ هێزێکی بێگانە لە ئێراندا نەمێنێت.

ستالین بەڕێوەبەرایەتییە کارتۆنییە گوێ لە مستەکەی دامەزراند بە نێوی کۆماری ئازەربایجان و بەسەرۆکایەتیی جەعفەر پیشەوەری وەک بنکە و بارگەی کۆمۆنیزم لەو وڵاتەدا و بەکارهێنانیشی وەک کارتێکی گوشار و پاڵەپەستۆی رامیاری بەرووی ئێراندا، مل بۆ داخوازییە نەوتاوییەکانی بدات و بیسەلمێنێت بەتایبەتییش کە بەریتانیا هەرزوو لەوبوارەدا گۆڵی خۆی لە سۆڤێت کردبوو، چنگی لە مافی بەدواگەڕان و دەرهێنانی نەوتی ئێراندا گیرکردبوو، ستالین خۆی بە بەشخوراو دەزانی، نیازی نەبوو هەروا بەناسانی دەست لە ئێران و نەوتەکەی هەڵبگرێت و هێزەکانی بکشێنێتەوە، بۆیە بەهەموو لایەکدا هەڵپەیدەکرد، نەویش لە کۆمپانیایەکی هاوبەشی نەوتی ئێران — سۆڤێتدا رێژەی ٥١٪ی داهاتی بەربکەوێت، بەڵام هەڕەشەکەی سەرۆکی ئەمەریکا، تروومان، هەرهەموو بەرنامە و پلانەکانی ستالین دەکاتە خەو، هەرچەند رووسەکان صاڵی ١٩٢١ز، پەیمانێکیان لەگەڵ ئێراندا مۆرکردبوو یەکێك لە بڕگەکانی مافی بە رووسیا دەدا لە کاتی پێویستدا هێزی چەکدار بنێرنە ئێران.

بەریتانیا و ئەمەریکا لەو باوەڕەدا بوون ستالین ئێران دەگرێت، ئەگەر بەرەنگاری سەربازیی لەگەڵدا بکەن ئەوە هاوپەیمانێکی سەرەکی و بەهێزیان لەدەست دەچێت و ئەم شەڕە لابەلایەش لەبەرژەوەندی ئەڵەمانیای هیتلەرییە، ئەگەر بیندەنگیش بن ئەمە جگە لەوەی بەشێکی نەوتیان لەدەست دەردەچێت، مەترسی بڵاوبوونەوەی کۆمۆنیزمیش روو دەکاتە رۆژهەڵاتی ئێوەڕاست و دامەزراندنی چەند حکومەتێکی سەربە بلۆکی سۆسیالیزم و ئەوکاتەش هەرهەموو بەرژەوەندییەکانیان لە خۆرهەڵاتی ئێوەڕاستدا دەکەوێتە بەرمەترسییەکی راستەقینە، بەتایبەتییش کە ناگاداری جموجوڵ و چالاکییەکانی پارتی کۆمۆنیستی ئێران (تووده) بوون کە پارتێکی رامیاریی مارکسیزمی چەواشە و ستالین پەرست بوو، چاوساغیی و ڕێنمایی رووسیای سۆڤێتی بکەن لە ئێرانەوە هێرش بکات و تورکیا و عێراق لووبدات.

سەرۆك وەزیرانی بەریتانیا، ونستۆن چەرچڵ رێگەچارەیەکی نەهرێمانە دەدۆزێتەوە و بەهەر فرت و فێڵێکی سیخوڕی — هونەری بوو، تووانی کارێك بکات، یابان هاوپەیمانی ئەڵەمانیا لەناکاوو لە ١٩٤١/١٢/٧ دا هێرشێکی بەهێزو دەستوەشێنی قورس لە ناسمانەوە بکاتە سەر بەندەری (پێرل هاربەر) ی ئەمەریکای بێلایەن و دوورە شەڕ و فڕۆکەکانیان نەو بەندەرە گرنگەیان بەخەستی بۆردومانکرد و زیانێکی زۆر قورس بە سەربازانی ئەمەریکا و کەشتییە جەنگییەکانیان دەگەیەنن.

ئەمەریکاش وەك پەرچەکردارێکی خێرا هاتنە دەست، بەڵام تاوانێکی زۆر گەورەیان لە مێژووی هاوچەرخی مرۆڤایەتیدا تۆمارکرد و یەکەمین بۆمبای وێرانکاری چەکی نەتۆم لە هەردوو شاری هیرۆشیما، ناکازاکی بەسەر یابانەکاندا تاقیدەکەنەوە، راستە یابان چاوبەستی لێکرا و هێرشێکی ناهەمواری کردە سەر وڵاتێکی

بێلایەن لە شەڕەکانی جەنگی دووەمی جیهانیدا، ئەمەریکاش راستە سەرکەوتنێکی سەربازیی مەزنی ئەنجامدا، ئەوەندە رووخێنەر و پشتشکێن بوو بەتەواوی پەکی یابان دەخات، تاوانێکی کەم وێنە و پەڵەیەکی رەشی شەرمەزاریە بەنێوچاوانی ئەوان و پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیای سەربازییەوە.

بەریتانیا و فەرەنسا کە ئەمەریکایان راکێشایە شەڕەکەوە وەك هاوپەیمانێکی بەهێز دژی ئەڵەمانیا، نیتر ئەو ترسە گەورەیەیان لە ستالین دەڕەوێتەوە و دڵنیاش بوون کە نێستا دەتوانن ئەگەر (قەوما) بەهاوکاریی ئەمەریکا رێگەنەدەن هیتلەر سەرکەوێت و کارەساتێك بەسەر نەوروپادا بهێنێت. بەهەرحاڵ هاوسەنگەرییەکەی بەریتانیا، فەرەنسا، سۆڤێت و ئەمەریکا (دەنگی تێدەکەوێت) چونکە سەرەڕای نیگەرانیی ستالین، ئەمەریکاش بووبە برابەش و وەك ئەوان داوای بەشدەسکەوتی دەکرد. حەمە رەزا شای نێرانیش ئەژنۆی شکابوو، زۆر دەترسا، هیچ گومانی لەوەنەبوو لەو سێ زلهێزە یەکێکیان پلانی لێدەگێڕن و کۆدەتایەکی سەربازیی بەسەردا دەکەن و خۆی واتەنی (وەك مشکی تۆپیو تووڕی دەدەن)[٤٥]، ئەوە ئەو حەمە رەزا شایە بوو دوواتر لە بەختی کورد و گەلانی دیکەی نێراندا دەبێتە (کورە نازاکە) ی ئەمەریکا و ئەورووپا و یەکەمین سەرکردە و پێشەوای رۆژهەلاتی نێوەڕاست و ئەو پاڵەوانە کارتۆنییەی خۆی لەبەر تەوژمی بەتین و رقی پیرۆزی گەلانی نێراندا رانەگرت و بۆ جاری دووەم،دووای راپەڕینی نازادیخوازانی گەلانی نێران لە ساڵی ١٩٥٠ دا بەسەرۆکایەتی (دکتۆر موصەدیق) بەرگە ناگرێت و وەك شێرە بەفرینەی بەرخۆر دەتوێتەوە و وەك سەگی چوارچاو لە چوارقوڕنەی ئەم سەرزەمینەدا بۆ پەنایەك دەگەڕا خۆی تێدا بشارێتەوە.

خزمایەتی کورد و گەلی میسر

خزمایەتی نێوان کورد و میسرو نێران و میسر، پێشینەی مێژوویی هەیە، گەلی میسر وەك گەلانی دیکەی موسوڵمان زۆر خۆی بە دەوڵەتی عوسمانییەوە نەدەبەستەوە، دوای کشانەوەی ناپۆلیۆنیش ناڵای شۆڕشی بەرز کردەوە و بەسەرکردایەتی محەمەد عەلی پاشا رێگەیان بە تورك نەدا بگەڕێتەوە میسر.

فەرمانڕەوایی بنەماڵەیەکی کوردی رەسەن لە میسر بەرژەوەندییەکانی لەگەڵ بنەماڵەی شاکانی نێران و بەتایبەتییش بنەماڵەی پەهلەوی یەکگیر دەبوون کە دەچنەوە سەر دوو بەرەبابی ناری – نێرانی و دەوڵەتی عوسمانیش دوژمنی هاوبەشیانە. موحەمەد عەلی پاشای گەورە وەك نووسەری ناسراوی کورد محەمەد عەلی عەونی سکرتێری شا فاروق کوڕەزای محەمەد عەلی پاشای گەورە نووسیوێتی ..(پاشا لە یەکەمین لاپەڕەی دەفتەری بەرباخەڵەکەیدا (موفەکەرە) ناوی خۆی و باوکی و ساڵی لە دایکبوونی نووسیوە لەگەڵ کورتەیەکی ژیانییدا و لەسەرەتاکەیدا نووسیوێتی بەشانازییەوە دەڵێم کوردم و لە کوردەکانی دیاربەکرم..) بڕوانە: درەخشان جەلال حەفید . ژیان و تێکۆشانی حەپسەخانی نەقیب ج٢، سلێمانی ٢٠٠٨ لا. ٤٥

خزمایەتی ئێران و میسر

حەمەی کوڕی رەزا شای ئێران لە ١٥/ مارس/ ١٩٣٨ دا، لە سەردەمی فەرمانڕەوایی باوکیدا، شازادەی میسر، فەوزیەی خوشکی فاروقی شای میسر دەخوازێت، بۆ یەکتر بینین لەگەڵ فەوزیە و یەکترناسین لەگەڵ خێزانی فاروق و بنەماڵەی بەنێوبانگی محەمەد عەلی کەوردا، دەچێتە قاهیرە، بەڵام ناکەوێتە بەردڵی هیچکام لە فەوزیە و دایک و خوشکەکانی، نەم شازادە ئێرانییە نەو کەسە نەبوو لە چەند وێنەیەکی فۆتۆگرافدا بینیبوویان، بەڵکو کوڕێکی شەرمن و دەستە پاچە و کەمفام، بەڵام شا فاروق مەبەستی بوو نەو خزمایەتییە بکرێت و بەهەموویانی سەلماند نەم کارە بەرژەوەندی رامیاریی میسری تێدایە کە دەکاتە نەوەی شازادەی داهاتووی ئێران و دواتریش شاهەنشای ئێران دووڕەگ بێ،ڕەگێکی ئێرانی و ڕەگێکی میصریی. فەوزیە لەبەرامبەر خواستی براکەیدا دەڵێت: هەرچەند دڵم بەم هاوسەرگیرییەوە نییە، بەڵام لاریم لەوەش نییە لە پێناو بەرژەوەندیی بەرزی میصردا نەگەر بە نابەدڵیش بێ دەیکەم .

شاژنی میسر، شابانوو شازلی، دایکی فەوزیەش دەڵێت: (باشە،نەم کوڕە دەکەینە زاوامان، بەڵام کەسێک بهێنن هیچ نەبێت شێوە و نەتەکێتی نان خواردنی فێربکات)[٥٦]. فەوزیە دەگوێزرێتەوە و دەبێتە یەکێک لە شازادەکانی ئێران بەرلەوەی حەمە رەزای هاوسەری ١٩٤١/٩/١٧ لە شازادەوە ببێتە شای ئێران لە جێگەی باوکی، بەڵام فەوزییەی بەدبەخت بە پێچەوانەی خواستی رەزا شای خەزووری و حەمەی کوڕی و بنەماڵەکەیەوە، لە بری کوڕ، کچێکی دەبێت، نەوە تای تەرازووی فەوزییەی سوککرد، بەتایبەتیش کە چووە پاڵ خاڵێکی دیکەی لاوازی فەوزیە

کە شاژنی ئێران بە پێی یاسای بنەڕەتیی وڵات پێویستە ئێرانیی بێت. بەجۆرە نەو بێچارەیە دەکەوێتە بەر تانە و تەشەری دڵڕەقانەی (تاج الملوک)ی خەسووی بەتایبەتیش نەوکاتەی لاشەکەی رەزاشایان لە قاهیرەوە هێنایەوە تاران، (تاج الملوک) سنووقی تەرمەکەی هەڵدایەوە، نەو شمشێرە نایابەی تێدا نەمابوو کە رەزا شا بەرلەوەی بەناچاری وڵات جێهێڵێت لە نێو خەزێنەی هەموو شاکانی ئێراندا نەو شمشێرەی هەڵبژارد وەک یادگار لەگەڵ خۆیدا ببات. لەکاتی بەخاک سپاردندا (تاج الملوک) بەدەستی خۆی لە نێو سنووقەکەدا لە تەنیشت میردەکەیەوە دایدەنێت و سنووقەکەداەخەن، نەمانی نەو شمشێرە زۆر نیگەرانی دەکات، دڵنیاش بوو کە نیشی فاروقە، بۆیە رووی دەمی دەکاتە فەوزیە و بنەماڵەکەی و بە رق و قینەوە دەڵێت: راستە نێمە وەک بنەماڵەی محەمەد عەلی، بنەماڵەیەکی ردسەن و خواپێداو نەبووین، بەڵام هیچ نەبێت نێمە وەک نەوان دز نین. فاروق و فەوزییەی خوشکی زۆر بە خۆیاندا دەشکێنەوە، نەو ناکەس بەچانە بەوجۆرە ناوو ناوبانگیان بزڕێنن، بۆیە صاڵی ١٩٤٨ کە فەوزیە بەسەردان دێتەوە ماڵە باوانی، فاروق بۆ کڕینەوەی نابڕووی خۆی و بنەماڵەکەی، بڕیاریدا خوشکەکەی نەگەڕێتەوە ئێران و زۆری نەخایاند کێشەکە گەیشتە جیابوونەوەی یەکجارەکیی شا و شابانوو.

حەمە رەزا شا ١٩٥١/٢/١٢دووەمین هاوسەرگیریی لەگەڵ سورەیای نەسفەندیاردا ئەبەستێت و کوڕێکی لەو دەبێت، ناوی دەنێن نەوزاد بەڵام نەویش وەک ڕەزاشای باوکی نەیتوانی پارێزگاریی تاج و تەختەکەی بکات دووای خۆی بۆ شازادە نەوزادی کوڕی بمێنێتەوە. هونەرمەندی گۆرانیبێژی گەورەی کورد حەسەن زیرەک بە بۆنەی لە دایکبوونی نەوزادەوە گۆرانییەکی وتووە، وەک بێتەوە یادم سەرەتاکەی بەمجۆرە بوو:

دە لێدەن هەی دە لێدەن　　مۆسیقای شادومانی

نەوە هاتە دونیاوە　　گوڵ شازادەی نێرانی

بەڕاستی حەمە ڕەزاشا دەست سپی و بێ بەهرە بوو، نە نەزموونێکی نەوتۆی لە ژیاندا هەبوو، نە وەک خودی خۆیشی شتێکی لەباردا بوو، سیاسەتمەندە کۆنەکانی نێرانیش حەزیان لە چارەی نەدەکرد و بەچاوی سووک و بێنرخیش تەماشایان دەکرد، بەتایبەتی پیرە ڕامیار، قەوام سەلتەنەت[٤٧]. بەڵام کورد وتەنی (ناشی نەزان خوا دەیگێڕێت).

سەرکردەکانی وڵاتانی نەمەریکا، بەریتانیا، یەکێتی سۆڤیەت، فرانکلین ڕۆزفلت، ونستۆن چەرچڵ، جۆزیف ستالین، مانگی مایسی ١٩٤٣ لە کۆنگرەیەکی بالادا لە دۆرگەی یالتا کۆدەبنەوە بۆ دانانی پلانی نوێی شەڕو دابەشکردنی دەستکەوتەکانیان دوای شەڕەکە، بەتایبەتییش سەرچاوەکانی نەوت، یەکێک لە بڕیارە گرنگەکانی کۆنگرە بڵاکەش نەوەبوو، شەش مانگ دووای کۆتاییهاتنی جەنگەکە، هیچ لەشکرێکی بێگانە لە نێراندا نەمێنێتەوە. دووای سێ صاڵ و لە مایسی ١٩٤٦ دا بەریتانیا و یەکێتی سۆڤییەت بە پێی نەو ڕێککەوتنە بەناچاری لە نێران دەکشێنەوە، ستالین هیچی لە نێران دەستگیر نەبوو، نێرانییەکانیش مەیلێکی زۆریان بەرامبەر نەمەریکا پیشاندەدا و خوازیاربوون لە ژێر چاودێریی نەواندابن چونکە وڵاتێکی ئیمپریالیی و داگیرکار نییە، وەک بەریتانیا و یەکێتی سۆڤییەت، لە مێژووی رامیاریشدا پاشەڵی پاکە و وەک نەوان زۆرزان و مام ڕێوی نییە.

یەکەمین باڵۆێزی نێران لە نەمەریکا بەسەرۆک ترومان دەڵێت: (گەورەم سەرۆک، لێتان دەپارێمەوە لەم بارووداخە ناسکەدا پشتمان بەرمەدەن، سەربەخۆیی و یەکپارچەیی خاکی وڵاتمان کەوتۆتە ژێر پێوە، تەنها هێزی نێوەیە بتوانێت رزگارمان بکات)[٤٨].

لێپرسراوێکی وەزارەتی دەرەوەی نەمەریکاش لەوی هندرسۆن دەڵێت: (تاکە ڕێبازی نێرانییەکان بۆ رزگاربوون لە چنگی داگیرکارێک نەوەیە، خۆیان دەخەنە باوەشی داگیرکارێکی دیکەوە، نەگینا بۆ وەها بەپەرۆشن و بەکۆڵ و دڵ داوامان لێدەکەن ڕۆڵی گرنگ لە کاروباری ناوخۆی وڵاتەکەیاندا بگێڕین)[٤٩].

ستالین ئاگاداری نەم کەین و بەینە بوو، وەک پەرچەکردارێکی رامیاریی، دەستپێشخەریی دەکات و کۆماری ئازەربایجان دادەمەزرێنێت بەسەرۆکایەتی کۆمۆنستێکی گوێ لەمست، جەعفەر پیشەوەری. کوردی ڕۆژهەڵاتیش بە دەستپێشخەریی کۆمەڵەی ژ.ک. بەرابەرایەتیی پێشەوا قازی محەمەد کۆماری

مەهاباد(سابلاخ) دادەمەزرێنن، هەرچەند نە ستالین و نە جەعفەر پیشەوەریش حەزیان لە کۆماری مەهاباد نەدەکرد، بەڵام پێشەوا قازی محەمەد هەموو لایەنەکانی خستە بەردەم کاریکراو.[٦٠] بۆیە نەوانیش وەک چارەسەرێکی کاتی، یا ماماوەند، نە شیش بسوتێ و نە کەباب، بڕیاریاندا هەتا بارودۆخەکە بەلایەکدا دەکەوێت، کۆماری کوردستان لە ژێر فەرمان و چاودێری کۆماری ئازەربایجاندا بێت، سەرەک کۆماری کوردستانیش پێشەوا قازی، نەو بڕیارە بە توندی دەداتە دووارە، حەمە رەزا شاش لای خۆیەوە زۆر نیگەران بوو لە دامەزراندنی نەو دوو کۆمارە، یەکێکیان نازەزەری مارکیسیزم رێبباز و نەویدیکەش کورد و سەربەخۆخواز، هەرچەند هیچیشیان لە نێوەندە نێودەوڵەتییەکاندا دەنگدانەوەیەکی نەبوو، دیبلۆماتێکی نەورووپایی لە نێران لەوبارەیەوە دەڵێت: هیچ کەسێک لە دەرەوەی نێران نازانێت ئاخۆ نازەربایجان، ناوی رووبارە، شاخە، یا ناینێکە لە ناینەکان، نەمە کێشەیەک نەبوو، کێشەکە لەمەدا بوو، لە بەدبەختی کورد (بەختی سیاسی) هەردوو کۆماری نازەربایجان و کوردستان نەدەکەوتنە سنووری نەو ناوچانەوە کە بەپێی رێککەوتنەکانی یالتا وەک بەرلین بەشێوەی دەستکەوتی جەنگ لە نێوان هاوپەیمانە سەرکەوتووەکاندا دابەشدەکران، بەڵکو لە سنووری خاکی نێراندا بوون کە دەوڵەتێکی بێلایەن بووە لە شەڕەکەدا و دەستکاریی یەکپارچەیی خاکەکەی ناکرێت وەک دابەشکردنی میراتیی خاکە بەرفراوانەکەی بندەستی دەوڵەتی عوسمانی کە جگە لە حکومەتە تازە دامەزراوەکانی نەورووپای خۆرهەڵات، چەندین حکومەتی وەک عێراق، سوریا، لوبنان، ئوردون.. هتد لێکەوتەوە.

حەمە رەزا شا هەر لە سەرەتای هاتنە سەرکاریەوە لە ١٩٤١/٩/١٧ دا لە جێگەی رەزا شای باوکی، باوەڕی بە سۆفێتییەکان بە گشتی و بە ستالینیش بەتایبەتی نەبوو، لەم رووەوە لەگەڵ سەرۆک وەزیرانە لێهاتوو زۆرزانەکەیدا، قەوام سەلتەنەت، هاوبیر بوو، حەزیان بەپەیوەندیگرتن بە بەریتانیا و نەمەریکاوە دەکرد، بەتایبەتیش نەمەریکا کە بەهەزاران میل دوورن و سۆفێتییەکان لە پەنایاندان و یەک هەزار کیلۆمەتریش سنووری هاوبەشیان لە نێواندایە لەگەڵ نێراندا، جگە لەوەی ستالین حکومەتی نێرانیش بەشەرعی نازانێت و بانگەشەی نەوە دەکات کە نوێنەری تەنها ٥٪ ی نێرانیەکانە.

هەموو لایەنەکانی شەڕی جیهانی دووەم بەبراوە و دۆڕاوو بێلایەنەوە دەیانزانی یەکێتی سۆفێت کوێی دێشێت، دەیانەوێت بەشەڕ یا بەناشتی دەست بەسەر نێراندا بگرن و لەوێوە دەستیان بگاتە عێراق، تورکیا، میرنشینەکانی کەنداو و ناوەکانی کەنداو و دەریای سپی نێوەڕاست کە قوڵایەکی رامیاری زۆر گرنگیان بۆ دابینکردن و رووبەرێکی فراوانی هاتوچۆی دەریایی و بوارێکی گرنگی سەربازی و نابووری و دەستبەسەراگرتنی سەرچاوەکانی نەوتیان دەخاتە بەردەست.

نەوت بۆ یەکەمین جار سالی ١٩٠٨ لە نێراندا دۆزرایەوە، لە باشووری ولاتەکەدا کە لەژێر دەستی هێزەکانی بەریتانیا بوو، سەرەتای بەرهەمیشی لە سالی ١٩٣٩ دا ٣,٢٧٠,٠٠٠ ملیۆن تەن بوو، سالی

١٩٤٤ بەرهەمی بیرەکانی باشوور (باشووری خۆرئاوا) دەگاتە ١٣,٢٧٠,٠٠٠ ملیۆن تەن و لە ساڵی ١٩٤٦ دا سەرجەمی بەرهەمی ئەو چاڵە نەوتانە دەگاتە ١٩,١٩٠,٠٠٠ ملیۆن تەن، کە دەکاتە نیوەی سەرجەم بەرهەمی نەوتی دەرهێنراوی هەموو خۆرهەڵاتی نیوەڕاست، وەک نموونەیەک داهاتی نەوتی ئێران تەنها لە ساڵانی ١٩٧٤ — ١٩٧٩ دا گەیشتە ٣٠ بلیۆن دۆلار.

ئەمەریکا ساڵی ١٩٢٨ دێتە نێو گرووپی بەرهەمهێنەرەکان و پێشەسازی نەوتەوە لە رێگەی کۆمپانیای تورکیای بەرهەمهێنانی نەوت کە دواتر بوویە کۆمپانیای نەوتی عێراق و لە چەند کۆمپانیایەکی ئەمەریکایی پێکهاتبوو ٢/١ ی دەستمایەکەشی هی کۆمپانیایەکی کەنەدیی سەر بە کۆمپانیای زەبەلاحی (STANDARD OIL OF KALIFORNIA) بوو، ساڵی ١٩٣٠ توانی مافی گەڕان بەدوای نەوتی (بەحرەین)دا وەربگرێت و ساڵی ١٩٣٣ پێش بەهۆی کۆمپانیای نەوتی دۆرگەی عەرەبەوە ٢/١ مافی بەرهەمهێنانی نەوتی کوەیتی وەرگرت کەلەژێر دەستی بەریتانیادا بوو.

ساڵی ١٩٣٢یش کە سعودیە بوو بە دەوڵەت، ئەمەریکا بەهۆی کۆمپانیای ئارامکۆ، ساڵی ١٩٣٣ مافی گەڕان و دۆزینەوەی نەوتی ناوچەی (ئەحسا) بۆ ماوەی ٦٠ ساڵ وەردەگرێت.

سەرئەنجامی گەڕان و پشکنینە زانستییەکان دەریانخست ٦٠٪ ی نەوتی جیهان و ٧٠٪ ی نەوتی یەدەگی جیهان لە ناوچەکانی کەنداوی فارس — عەرەبدایە. بۆیە ناوچەکە بە خۆیی و دراوسێکانییەوە دەبنە جێگەی بایەخ و چاوتێبڕینی وڵاتە زلهێزەکان و هەوڵدان بۆ دەستبەسەرداگرتنیان یا بۆ کۆنترۆڵکردنیان لە رێگەی بەستنەوەیان بەپەیمانی سەربازییەوە، ساڵی ١٩٣٧ وڵاتانی ئێران، تورکیا، ئەفغانستان، عێراق لە پەیمانی سەعد ئاباددا کۆدەکەنەوە کە پەیمانی دەستدرێژی نەکردنە سەریەکتر بوو، دواتر ناونرا پەیمانی بەغدا، ساڵی ١٩٤٩ یش کە پەیمانی ئەتڵەسی دەبەستن لە ١٩٥٢ دا تورکیا دەبێتە ئەندامی پەیمانەکە و دەکەوێتە ژێر چاودێری و پارێزگاری ئەمەریکاوە ئەگەر رووبەڕووی هەر مەترسی و هێرشێکی دەرەکیی ببێتەوە، ئێرانیش ناواتە خواز بوو ئەویش وەک تورکیا بکەوێتە ژێر سایەی چاودێری و پاراستنی ئەمەریکاوە.

کۆماری کوردستان ـ مەهاباد (سابڵاخ)

شۆڕشی نۆکتۆبەری١٩١٧ی مەزن هەر لە سەرەتاوە مژدەی سەربەخۆیی و مافی چارەنووسی بەگەلانی ژێر چەپۆک دەدا و هانیدەدان بۆ ڕاپەڕین و بنەبڕکردنی زۆر و ستەم و ژێردەستیی، ئەم پەیامەش بەر لە هەموان بەگەلانی ئێران و کورد دەگەیشت، شۆڕشەکانی شێخ مەحمود و بارزان لە باشوور و ڕاپەڕینی بەدرخانەکان و شێخ عوبەیدوڵڵا لە باکوور و سمکۆی شوکاک لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان زەمینەیان خۆشکردبوو، کورد نەمجارە بەشێوەیەکی دی کەڵک لە پێشهاتە نوێیەکان وەربگرێت،بەتایبەتیش کە خۆرهەڵاتی کوردستانی ژێر چەپۆکی ڕەشی ئێرانی ڕەزا شا هەر لە ١٩٤١ وە هێزەکانی سۆڤێت بەشێکی باکوور و هێزەکانی بەریتانیاش بەشێکی باشووری ئێرانیان بێ چەند و چوون داگیرکردبوو. دوابەدوای نەوەی کۆمەڵەی سەربەخۆیی (جەمعییەتی

نیستقلال) لە سلێمانی ــ باشووری کوردستان بە سەرۆکایەتی ژەنەرال مستەفا پاشای یامولکی، بەدەستێوەردانی کاربەدەستانی نینگلیز دەنگ و رەنگی نامێنێت، رووناکبیران و نەفسەرە کوردەکانی نێو سوپای عێراق صالّی ۱۹۳۹ حیزبی هیوا دادەمەزرێنن کە بنکەی سەرکردایەتییەکەی سلێمانی بوو، هەتا صالّی ۱۹٤۳ بەهێزترین رێکخراوی رامیاریی کورد بوو لە هەموو بەشەکانی کوردستاندا و مامۆستا رەفیق حیلمی سەرۆکایەتیی دەکرد یا کەسی یەکەمی سەرکردایەتییەکەی بوو. لە خۆرهەلاّتی کوردستانیش کۆمەلّەیەکی رامیاریی لەسەر شیرازەیەکی تۆند و تۆلّی رێکخستن و بەرنامەیەکی نەتەوەیی بە نێوەی کۆمەلّەی ژێ — کاف (کۆمەلّەی ژیاندنەوەی کورد) صالّی۱۹۳۸/۱۹۳۹دامەزرا. (حیزبی نازادی کوردستان بەهاتنی سۆڤێت بۆ کوردستان هەلّپێچرا،(ژ. ك)لەسەر دار و پەردووی حیزبی نازادیخوازانی کورد دامەزرا بەسەرۆکایەتی عەزیز زەند — سەربە نەلّەمانیا. یەکەمین نەندامی نازادیخوازان حسێن فروهەر کە ۹۳۸/۷ لە زیندان نازادکرا دەبێتە یەکەمین نەندامی (ژ.ك) .بەوپێیە ۱۹۳۸/۷/۲۵ دەبێتە صالّیادی دامەزراندنی ژ.ك)[٦١]، نەو زانیارییانەی دکتۆر حسێن مەدەنی تەمومژێکی پێوەیە، بۆ روونکردنەوە دەلّێین، عەزیز زەندیی سەربە نەلّەمانیا حیزبی نازادیخوازانی دامەزراندبوو، کە هێزەکانی سۆڤێت دێنە کوردستان حیزبەکە خەودای چالاکیی نامێنێت، یەکەمین نەندامیشیان کە لە زیندان رزگار دەبێت حسێنی فروهەر بووە،دەبێتە نەندامی حیزبە نوێیەکە،کە لە۱۹۳۸/۷/۲۵دا لەسەر داروپەردووی حیزبە هەلّوەشاوەکە دامەزرابوو. حیزبی هیوا لە باشوور بۆ یەکخستنی خەباتی کوردایەتی لەگەلّ خۆرهەلاّتی کوردستان و هەلّسەنگاندنی بارووداوخ و زەمینە خۆشکردن بۆ دامەزراندنی پارتێکی سەرانسەریی وەك یەکەمین هەنگاو پێرەویی بزاڤی کوردایەتی لە باشوور و خۆرهەلاّت بکات(دوو نەندامی سەرکردایەتی: میر حاج ناکرەیی و مستەفا خۆشناو کەهەردووکیان نەفسەری سوپای عێراق بوون دەنێریتە نەو دیو بۆ گفتوگۆ)[٦٢]. هەژاری موکریانی نوێنەرێکی ژێ — کاف بوو لە گفتوگۆکانی نێوان ژێ — کاف و پارتی هیوا، دەلّێت ژێ- کاف لەسەر پێودانگی هیوا دامەزرابوو، نوێنەری هەردوولا لە دالاّنپەر — سێ سنوور کۆدەبنەوە و لەسەر دوازدە خالّ رێکدەکەون، بەلاّم هیوا نەم خالّەی بە دلّ نەبوو (نەگەر نینگلیز لە عێراق بەشێ بدەن بە کورد، نابێ کوردی دەرەوەی عێراق هەلاّوێری بکەن، چونکە کوردستان یەك پارچەیە و نیمەش (ژ.ك) لەگەلّ رووسەکان هەر نەو هەولّە دەدەین و موکریان لە کوردی تورکیا و عێراق بەجیا نازانین)[٦٣]. وەك نمونەیەکی بەرنامە رێژیی و پێداگرتنی ژێ — کاف لەسەر رزگارکردنی کوردستان و گۆشکردنی کۆمەلاّنی کورد و هاوپیرانی بەپیادەکردنی هێلّە سەرەکییەکانی کوردایەتی و باوەڕ بوون بە کورد و ولاّتی کورد و کێشە رەواکەی و هەنگاونان بەرەو سەربەخۆیی و یەکگرتنەوە، نووسەرێك بە نێوی ع.سامان وتارێکی لە گۆڤاری نیشتمانداً بلاّوکردۆتەوە نەوەندە سفت و پوخت و چڕ و بەمانایە مەگەر نەمرۆ نووسەرە چاکەکانمان وەك شێرکۆ بێکەس،حسێن عارف، شکور مستەفا،سەعیدناکام،حەمەی مەلاکەریم.. بەو زمانە پاراوو رەسەنە بنووسن (کورد بەهەموو هێزی خۆی

نەچریکینێ، نەڵێ کوردستان مالی خۆمە بەکەسی نادەم، وڵاتی خۆم بۆ کەس جێ نایەڵم، لە کوردستان بووم و لە کوردستاندا ژیاوم و نەژیم نەبێ هەر لە ڕێگەی کوردستانیشدا بمرم)[٦٤]. ژی — کاف بە بەرنامەیەکی کوردانەوە بۆ هەموو کورد دامەزرابوو، قازی موحەمەد ١٨٩٣ -١٩٤٧ پەیوەندی بە ژێ — کاف نەکردبوو، بەڵام پێویست بوو بێتە نێو ڕێکخراوەکە، زانایەکی نایینیی بەرزوو ناسراو لە بنەماڵەیەکی ڕەسەن و مەزنی موکریان (قازی فەتاح برا بچووکی باپیری قازی موحەمەد لە مەزنەکانی موکریانە، دژی ڕووسەکان بەرگری لە سابلاغ کردو نازایەتی لە شەڕەکاندا نواند بوو هەر لەو پێناوەشدا لەگەڵ یەکێك لە کوڕەکانیدا کە شەهید دەکرێت ١٧ گوللەی ڕووسەکانی پێوە بوو)[٦٥]. پێشینەی پڕ لە شکۆی بنەماڵەکەی، سەنگ و قورسایی زانایی و دەستەڵاتی نایینیی و کۆمەڵایەتیی خودی خۆشی جگە لەوەی زانایەکی نایینیی کراوە و پێشکەوتنخواز و پێوەندیی دۆستایەتیشی لەگەڵ باقرۆف سەرکۆماری نازەربایجانی سۆڤێتیش هەبوو. قازی موحەمەد صالی ١٩٤٣ لەسەر داواکاریی سەرکردایەتی ژێ — کاف دێتە کۆڕی خەباتی رامیاریی و ١٩٤٣ دەبێتە نەندامێکی ڕێکخراوەکە بەناوی نهێنی (بینایی) ەوە و صالی ١٩٤٤ دەبێتە سەرۆکی ژێ — کاف.

بارووداوێکەکە بۆ کورد لەباربوو، ماوەی نێوان ٨/٢٥ — ١٩٤١/٩/١٧ هێزەکانی شووڕەوی و بەریتانیا لە قووڵایی نێراندا دامەزران، تارانی پێتەختیشیان دەست بەسەردا گرت و (ڕەزا شا) ناچار دەکەن وڵات جێهێڵێت و پەڕەوازەی باشووری نەفەریقایان کرد و هەر لەوێش مردو ڕێگەیان بە هێنانەوەی تەرمەکەشی نەدا بۆ نێران. نازەربایجانی خۆرناوای نێران کەوتبووە بەشەکەی بندەستی سۆڤێت، ژێ — کاف کەڵك لەم گۆڕانکارییە مێژوویییە وەردەگرێت، ١٩٤١/١١/٢٥ قازی موحەمەد و چەند سەرۆك هۆزێکی کورد و پیاوماقوولان بانگ دەکرێن بۆ باکۆ، شانەکە داخوازییەکانی کورد و سەربەخۆیی کوردستان دەخەنە بەرچاو لێپرسراوان، باقرۆف لە وەڵامدا دەڵێت (یەکێتی سۆڤێت بۆ سەربەخۆیی نەتەوە بچووکەکان باوەڕی نەگۆڕە، بەڵام هەل و مەرجی نێستا بۆ سەربەخۆیی کوردستان لەبار نییە)، بەڵام کورد هەلێکی لەوە لەبارتری بۆ نەڕەخسابوو، بارووداوخی ناوچەکە و ڕووداوەکانی جەنگ و هاوکێشە نێودەوڵەتییەکانیش لە ڕووکەشدا بۆ کورد هیوابەخش و پاڵنەربوون هەرچەند بۆ گەلی کورد کە دۆست و پشتیوانێکی نەبوو، لە کاروباری رامیاریی و پێوەندیی دیپلۆماسیی و نێودەوڵەتیشدا نەزموونێکی وەهای نەبوو، ڕأمیارێکی شارەزا و زمانزان و سەربە دەرەوەشی بەدەستەوە نەبوو بتوانێت کێشەکەی بگەیەنێتە سەر مێزی وڵاتە خاوەن بڕیارەکان، ڕووداو خێرا و نالۆزییەکانی جەنگەکەش هێنابوویە گۆڕێ بەرادەیەك بوو وەك تەونی جالجالۆکە مەگەر هەر نینگلیز سەری لێدەردەکرد کە مەزنترین دەوڵەتی سەرزەمین بوو، سەرانی کوردیش بەپێی لێکدانەوە و تێگەیشتن و کورت بینیی خۆیان هەلوێستێکیان وەردەگرت گوایە بەرژەوەندیی کوردی تێدا بێت لە نێو بەرژەوەندی زلهێزەکاندا.

١ـ نەڵەمانیای نازیی بانگەشەی داگیرکردنی ناوچەکە و رامالینی یەکێتی سۆڤییەتی دەکرد و نەتەوەکانی

ناوچەکەی هاندەدا دژی بەریتانیا و رووسیا شۆڕش و راپەڕین بکەن، هەر لە عێراق دوو کۆدەتای سەربازیی سەر بە ئەڵمانیا دژی حکومەتی عێراقی سەر بە بەریتانیا رووبدا، یەکەمیان کۆدەتا سەربازییە سەرکەوتووەکەی ئەفسەری ناسراوی کورد بەکر صدقی و دامەزراندنی کابینەی وەزارەتەکەی حیکمەت سلێمان، ئەمە یەکەمین کۆدەتای سەربازی بوو لە ناوچەی خۆرهەڵاتدا، دووەمیان راپەڕینەکەی ڕەشید عالی گەیلانی بەهاری١٩٤٣.

٢ـ ڕەزا شای ئێران کە وڵاتی ئێران کەوتبوود ژێر پۆستاڵی هێزەکانی بێگانەوە چارەنووسیی خۆی تونەوتۆڵ بە سەرکەوتنی هێتلەرەوە گرێدابوو، هەست و نەستی نەوەبوو (ئێمە لەکانگای دڵەوە پێشکەوتن و سەرکەوتنی هێتلەر و هەموو میللەتی ئەڵمان دەخوازین لە پێناو ئامانجی[٦٦] میللی و خزمەتی بێ پایانی مرۆڤایەتی لە خوای گەورە داواکارین)[٦٧].

٣ـ شای ئێران بۆ خۆ نزیک کردنەوە لە ئەڵمان هەر بەوەوە ناوەستێت و دەڵێت خاچ (کرۆیس) نیشانەیەکی دێرینی ئاریەکانە و دوو هەزار ساڵ بەرلە مەسیح بە نیشانەی بەختەوەریی و ڕەسەنایەتیی خۆیان زانیوە، مایەی خۆشیمانە نەمرۆ ئەڵمان شانازیی پێوە دەکەن لەگەڵماندا هاوڕەگەزین، نیشانەی سەرکەوتنی ئاری (خاچ – کرۆیس) لەهەر شوێنێك بێت، بەسەر دیوارەکانی مزگەوتی شاری ئەصفەهانەوە بێت یا بەسەر دەروازەکانی دەوڵەتی ئەڵمانیا و ئالآو باسکی هێتلەرەوە بێت، نیشانەی ئاریەکانە و جێگەی ڕێزە[٦٨]. بەڵام شای ئێران لە خەیاڵ و ئەندێشەدا دەژیا، ئەنەوان بەیت و بالۆزەی خزمایەتیی گەلانی ئاری و گەلی ئەڵمانیا کە زۆر لە ڕاستییەوە دوورە و هەرکیز فارس، کورد، ئەفغان، پاکستان و هتد لە هیچ ڕوویەکەوە، نەژاد، باری کۆمەڵایەتی، کولتووری و ئاینیی، لایەنەکانی فیزۆلۆجی و سایکۆلۆژییەوە هیچ نێزیکیی ولەیەکترچوونێکیان لە نێواندا نییە و نە هیواخواستنەکانی ڕەزاشا بۆ سەرکەوتنی هێتلەر ونە نێزیك کردنەوەی گەلانی ئێرانیش لەنەتەوەی ئەڵمان وپێوەزیی (خاچ) لای ئێرانییەکانیش بێ ڕەزا شای ڕزگارکرد لە(شاربەدەرکردن). ئەوەبوو ١٩٤١/٩/٦ ڕووسیا و بەریتانیا ناچاریانکرد دەست لەتاج و تەخت و بەخت بەربدات و دوورخرایەوە بۆ باشووری ئەفەریقا و هەر لەوێش بە هەناسەساردی و دەربەدەری لە ١٩٤٤ دا سەرینایەوە.

٤ـ وەك هەژاری موکریانی دەیگێڕێتەوە حەمە ڕەشید خان کە سەرۆك هۆزێکی یەکجار بەهێزی کورد بوو لە هەردوو دیوی ئێران و عێراقدا[٦٩]، شارەکانی (بانە و سەردەشت و سەقز دەگرێت، فەرماندەی هێزی دەوڵەتی ئێران، سەرلەشکر ئەمین دەکۆڕێت، دەوڵەت ڕێککەوتن بەچاك دەزانێت، مانگی (١٣٠) هەزار قرانی پێدەدەن و پاراستنی هێمنی سەقزو بانەی پێدەسپێرن و بە فەرمانڕەوای بەشێکی کوردستانی دەناسن، بەڵام کە پێکنەهاتن و بەرژەوەندییەکانیان یەکگرنەبوو لەشکریان کردەسەر، حەمە ڕەشید خانیش ناگر لە مەریوان و بانە بەردەدات و دەچێتەوە عێراق)[٧٠]. (شا دەست بەسەر ماڵ و موڵکیدا دەگرێت، ئەویش

١٩٤١/٤/١٠ لە بەغدا لەگەڵ بالۆیزی ئینگلیز کۆدەبێتەوە و دەڵێت (کوردەکان لەمەودووا ناچنەوە ژێرباری حکومەتی ئێران))[٧١].

٥ـ لە باشووری کوردستانیش بارزانی مستەفا صالّی ١٩٤٣ لە سلێمانییەوە لەگەڵ دوو هەڤاڵیدا بەنهێنی دەگەڕێنەوە دەڤەری بەرزان و لەماوەیەکی کورتدا و هەتا کۆتایی ئەو ساڵە بەشی زۆری ناوچەکانی بارزان رزگار دەکات.

حیزبی هیوا و ناسراوەکانی سلێمانی بەگەرمی پشتیوانییان لەبارزانی دەکرد، ژێ — کاف لە نامەیەکدا داوای لێدەکات شۆڕشەکە فراوان بکات و بیکاتە شۆڕشێکی سەرانسەریی و لەشکرێکی یەکگرتوو دابمەزرێنێت، ئێمەش سۆڤێت بەدۆست دەزانین، ئەی هەڵوێستی بەریتانیا چییە لە شۆڕش؟

سەرەتا ١٩٤٥ حکوومەتی عێراق بۆ ڕێکخستنی پەیوەندی لەگەڵ بارزانیدا لێژنەیەك لە چەند ئەفسەرێکی کوردی سوپای عێراق دادەمەزرێنێت لەژێر چاودێری وەزیری دەوڵەت ماجید موستەفا کە ئەویش هەر سەربە حیزبی هیوا بوو، مەبەستی حکوومەت لەو پلانە جیاکردنەوەی شۆڕشی بەرزان بوو لە کێشە سەرەکییەکەی کورد و ڕێگەنەدات وەك دوو جەمسەری بزوتنەوەی کوردی باشوور ناوێتەی یەکتر بن.

هێزەکانی بەریتانیا و سۆڤێت لە ئێران جێگەی خۆیان خوشدەکرد بۆ دووارۆژ و دەستبەسەراگرتنی ئەوتەکە، کە کەوتبووە ناوچەکانی بندەستی بەریتانیاوە، بەڵام سۆڤێتییەکان هەنگاوی بەرچاو دەنێن، پارتی کۆمۆنیستی ئێران (تووده) بەهێز بوو، دیارد کلکی سۆڤێت بوو، ناوەکەیان گۆڕی بۆ تیپی دیموکرات و کۆماری نازەربایجانیان لە تەورێز بۆ دامەزراندن، بەڵام وەها مافێك بەکورد ڕەوا نابینن و دەیانەوێت بیانکەنە پاشکۆی تەورێز. قازی موحەمەد بە دەستپێشکەریی خۆیی و بێ ڕەزامەندی سۆڤێت بڕیاری دامەزراندنی کۆماری کوردستان دەدات، هەرچەند ئەو هەنگاوە مێژووییەی قازی موحەمەد لەبەرژەوەندیی سۆڤێت و پیشەوەریی و تیپی دیموکراتیش نەبوو، بەڵام کارەکە کرابوو، ناچار بێدەنگیان لێکرد بەمەرجێك ناوی ژێ — کاف بگۆڕن بە پارتی دیموکراتی کوردستان.

بزوتنەوەکەی بارزان پەیوەندییەکانی لەگەڵ میریی عێراقدا گەیشتە کۆتایی و شەڕ هەڵگیرسایەوە، بەڵام بارزانییەکان لە ژێر کاریگەریی هێرشەکانی فڕۆکە جەنگییەکان و هەڵگەڕانەوەی هۆزی سورکی و چوونە پاڵ دوژمن، بارزانیی ناچارکرد ڕۆژی ١٩٤٥/١٠/١١ لە سێ کوچکەی دالانپەڕەوە ئەودیو بن بۆ خۆرهەڵاتی کوردستان و بچنە پاڵ کۆماری کوردستان. حیزبی هیواش دووبەرەکیی تێکەوت و بوون بە دوو دەستەوە و بەسەر گرووپی قاعیدە — کۆمۆنیست و لقەکەی ژێ — کاف لە باشوور بەرابەرایەتی ئیبراهیم ئەحمەددا دابەشبوون.

پێرە ڕامیاری ئێران قەوام سەلتەنەت مانگی یەنوەر ١٩٤٦ پۆستی سەرۆك وەزیرانی ئێران وەردەگرێت، دڵسۆزی شای ئێران نەبوو، دڵسۆزی ئێران بوو، لە پشت شاوە زۆر بەلێهاتوویی مانۆری ڕامیاریی و نابووریی

لەگەڵ سۆڤێت و ئینگلیزدا دەکرد و هەر هەموشیانی خەڵەتاند، مارسی ١٩٤٦ چوو بۆ مۆسکۆ و لەگەڵ ستالین کۆبووەوە، جڵەوی بۆ شلکرد، گوایە مافی بەرهەمهێنانی نەوتەکەی ئێرانی پێدەدات بەڕێژەی ٥١٪، مەبەستیشی ئەوە بوو بەریتانیا بەدەنگ بێت و ناگری ناکۆکیی نێوانیان خۆش بکات و لە کۆتاییشدا تووانی پەیمان بەهەردووکیان مۆر بکات جەنگ کۆتایی هات لە ئێران بکشێنەوە. ئەو ناکۆکییە زەقەی لە نێوان ئەوانیشدا لەسەر نەوتەکە هەڵگیرسا. شای ئێرانی خستە بەردەم مەترسیی ئەوەی یەکێکیان کۆدەتایەکی سەربازیی بۆ ساز بکەن. ئەو ترسە بەڕادەیەک بەسەریدا زاڵبوو لە تاران دوورکەوتەوە بۆ پەنایەک دەگەڕا،نەگەر قەوما نەمیش وەک باوکی سەری تێدا نەچێت . لاوازیی و پاشەکشەی شای ئێران زەمینەی بۆ سەرهەڵدانی بزوتنەوەی نۆپۆزسیۆنی نیشتمانیی خۆشکرد، کە دوواتر ١٩٥٠ -١٩٥٣ دکتۆر موصەدیق رابەرایەتیی دەکرد و گەیشتە پۆستی سەرۆک وەزیران .دکتۆرموصەدیق١٨٨٠ـ١٩٥٣، خوێندنی بالای لە ولاتی سویسرا تەواوکرد بەپلەی دکتۆرا لەیاسادا.بزوتنەوەکەی موصەدیق١٩٥١ وشۆڕشەسپییەکەی میصر١٩٥٢بەرابەرایەتیی جەمال عەبدلناصر،دوو قۆناغی زۆر گرنگی هوشیاربوونەوەو هەستانیی گەلانی خۆرهەلات بوو لەرووی رژیمە گەندەڵ و خۆسەپێنەکان کۆمپانیا مۆنۆپۆڵەکانی پەترۆل ودەسگاهەوالگرییە فراوانەکانی CIA ی نەمەریکاو M١٦ ی بەریتانیا .ئەو پیاوە خۆپەرست و هەڵپەی پلە و پایەی دەستەلاتی نەبوو، دەیویست وەک سەرۆک وەزیران ولات بەڕێوە بەرێت،هەموو دەستەلاتەکانی دەوڵەت و چارەنووسیی گەلانی ئێران بەویست و نارەزووی کەسێکەوە نەبەستراباێت کە شای ئێرانە. بەریتانیا بێ هیچ پەیوەندی و ڕێککەوتنێک پشتگیریی موصەدیق دەکەن بۆ ئەوەی بیری مارکسیزم پتر دزە نەکاتە ئێران و ناوچەکەوە، سۆڤێتیش پشتگیریان دەکرد بۆ ئەوەی ڕوو لە بەریتانیا نەکات، تەنانەت تورکیاش بۆ ئەوەی ئەحمەد شای قاجار کە ڕەزا شا کۆتایی بەفەرمانڕەوایی خۆیی و بنەماڵەکەی هێنابوو،نەگەڕێتەوە، ئەویش هاوەنگی دکتۆر موصەدیق بوو.نەکەر سەرنجێک بدەین دەبینین هەر کورد دۆست و پشتیوانێکی نەبوو، لەو بارودۆخەدا ١٩٤٦/١/٢٢ جەماوەری کوردپەروەرانی خۆرهەلات دەڕژێنە شاری سابلاخ — مەهاباد و لە گۆڕەپانی چوارچرا و لەژێر سایەی جۆرەها درووشمی نەتەوەیی قازی موحەمەد وەک پێشەوایەکی کورد دێتە سەر سەکۆیەکی بەرز و دەڵێت بەو پێیەی گەلانی چەوساوە و ژێر دەست مافی دیاریکردنی چارەنووسینی خۆیان هەیە، کوردیش نەمرۆ دامەزراندنی کۆماری دیموکراتی کوردستان رادەگەیەنێت لە چوارچێوەی ئێراندا. دووانریش لە مانگی فێبروەر ١٩٤٦ دا **یەکەمین کابینەی وەزارەتی کۆماری کوردستان دامەزرا:**

حاجی بابە شێخ: سەرۆک وەزیران

موحەمەدی سەیفی قازی: جێگری سەرۆک و وەزیری بەرگریی

مەننافکەریم: جیگری سەرۆک و وەزیری زانستیی

سەید موحەمەدی ئەیوبیان: وەزیری تەندروستیی

عەبدولرەحمان ئیخانی زادە: وەزیری دەرەوە

ئیسماعیل ئیخانی زادە: وەزیری هاتووچۆ

ئەحمەدی ئیلاهی: وەزیری ئابووریی

خەلیل خەسرەو: وەزیری کاروبار

کەریمی ئەحمەدیان: وەزیری بروسکە و تەلگراف و تەلەفۆن

موحەممەد ئەمینی مەعینی: وەزیری ناوخۆ

مەلا حسێنی مەحوی: وەزیری داد

مەحموودی وەلی زادە: وەزیری کشتوکاڵ

کۆماری کوردستان ۹٤٦/۱/۲۲ ـ ۹٤٦/۱۲/۱۵ تەمەنی کورت بوو، هەر ئەوەندەی هێزەکانی سۆڤێت لە ۹٤٦/۵ دا لە ئێران کشانەوە، لەشکری ئێران رووی دەکەنە تەورێزی پایتەختی کۆماری نازەربایجان و بێ تەقە دەستی بەسەردا دەگرن و جەعفەر پیشەوەریی و هێزەکەشی بلاوەی لێدەکەن.

ئەم سەرکەوتنە ئاسانەی لەشکری ئێران گوڕوتینیان دەداتێ پەلاماری مەهابادیش بدەن و ۱۹٤٦/۱۲/۱۵ ئەویش داگیر بکەن. هەتا ئەمڕۆش پرسیارێك بەحەپەساوی دەمی داچەقاندووە، ئایا سەرکۆمار قازی موحەممەد، بۆ فەرمانی بەرگریکردنی بە لەشکرەکەی کۆمار نەدا، بەتایبەتیش کە هێزی بەرزانییەکان بەسەرکردایەتی بارزانی مستەفا، هێزێکی کۆك و پڕچەك و خاوەن ئەزموون و دەستەوشێن بوون لەگەڵ هێزەکانی دیکەی کۆماردا هەرنەبێت چەند مانگێك دەیانتوانی بەرگری لە کۆمارەکە بکەن و زیانی گیانی و مالّی گەورەش بەدوژمن بگەیەنن؟ ئایا قازی سەرکردەیەکی بوودەڵە و خۆپەرست و ترسنۆك بوو، لە ترسی گیانی خۆی ڕێگەی نەدا کەس دەست لە دوژمن بکاتەوە؟ دیارە ئا و هەزار جاریش ئا، بێ دوودڵی دەڵێم قازیی پێشەوایەکی نازا و گیان لەسەر دەست بوو، لە مێژووی نێران و ناوچەکەدا مەگەر دکتۆر موصەدیق شانبدات لەشانی، ئەو دوو پێشەوایە، دوای گەرانەوەی دوژمن و هەرەسی هەردوو دەسەلاّتە پێشکەوتنخوازەکەیان، بێ خۆدزینەوە لە لێپرسراوێتی بە پێی خۆیان دەچنە بەردەمی دوژمن و لە هۆڵی (دادگاقەرەقوشییەکەدا)بەرگریی لەخۆیان وکێشەی ڕەوای گەل دەکەن. هەردوو تاقیکردنەوەکەش پلانی نێودەوڵەتیی و ڕێککەوتنی ژێر بەژێر و چەواشەکاریی دروشمە بریقەدارەکان هەرەسی پێهانین، کەواتە هەر دەمێنێتەوە سەر ئەوەی (باقرۆفــ)ی کوتەکی دەستی ستالین بە پێشەوا و بە پێشەوەریش دەسەلێنێت بەرژەوەندیان لەوەدایە بەرگری نەکەن، هەردوو سەرکردەکەش بەگوێی دەکەن، ستالین هەردوو گەلی نازەر و کوردی هەڵخەڵەتاند و کردنی بە قوربانی ئەو ڕێککەوتنەی لەگەڵ پیرە ڕامیاری نێران قەوام سەڵتەنەت سەرۆك وەزیرانی نێراندا بەستبووی. ستالین دو کۆمارەکە بخات و ئەویش لە پاداشتدا مافی پشکنین و دۆزینەوەی نەوتی نێرانی پێبدات.

ستالین ئەرکەکەی بە پەلە و بە دڵسۆزی نەنجامدا، بەڵام قەوام سەڵتەنەتی خەملیو لە فڕوفێڵی رامیاریی دانوستاندندا، شڵێنکی تەڕ دەدات بە پاشەڵی ستالیندا و نەوسا و نێستاش چڕێك نەوتی پێنەبڕا.

پیشەوەریی سەرۆکی کۆماری ئازەربایجان گەل و وڵات جێدەهێڵێت و پشت لە دوژمن هەڵدێت. بەتەلەفون بە پێشەوا دەڵێت لەشکری نێران بەرەو تەورێز دێت نێمەش خۆمان دەگەیەنینە سۆڤێت، بەماڵ و منداڵەوە شەوەکیی مەهاباد چۆڵکە بەرەو سۆڤێت. بەڵام پێشەواقازی محەمەد لەو جۆرە سەرکردانە نەبوو، بڕیاردەدات (لەگەڵ خەڵکەکەم دەمێنمەوە،تا نەو جێگایەی تیغم بیبڕێ پێش بە خوێنڕێژیی و ئاژاوەنانەوە دەگرم، هەر بەڵایەکی بیانەوێ بەسەر خەڵکەکەم بێنن، بەسەر خۆمی بێنن)[۷۲]. سەروان شەریفی پارێزەری پێشەوا دەڵێت چوار سەعات لە دادگادا بەزانست و شارەزایی دەدوا، نەو دادگاکەی دادگایی دەکرد[۷۳].

ڕاوێژکاری سەربازیی نەمەریکا ناچییادبالت رۆزفێلت لە یادداشتەکانیدا دەڵێت چوومە لای بالۆێزی خۆمان جۆرج نالن، وتی بۆ نەوەندە نیگەرانی چارەنووسی قازییەکانیت؟ نەوان هاوکاری سۆڤێت بوون، وتم راستە، بەڵام بەهەمور تواناوە تێدەکۆشان حاڵ و باری خەڵك چاك بکەن، هەر سۆڤێتیش یارمەتی داون. لە سێدارەبدرێن لە هەمور شوێنێك نێمە بەهاوبەشی نەو کارە دادەنێین، بالۆێز وتی: باشە پێت وایە چیم لە دەست دێ؟ وتم داوا لە شا بکە فەرمان بە (رزم نارا) بدات دادگاییەکی عادلانە بکرێت لە تاران. بالۆێز بە شای نێران دەڵێت هیوادارم گیروگرفتی عەشایەر و کێشەی کوردەکان بەباشی چارەسەر بکرێن، قازییەکان هاوکاریی سۆڤیەتییان کردووە، بەڵام لە بواری پەروەردە و فێرکردندا خزمەتێکی یەکجار زۆریان بەو خەڵکە کردووە و.... شا قسەی پێدەبڕێت و بە پێکەنینەوە دەپرسێت نێوە دەترسن تیربارانیان بکەم؟ نەگەر قسەکەت هەر نەوەیە دڵنیابە هەرگیز خەیاڵێکی وا بەمێشکمدا نایەت، بەڵام هەر نەوەندەی بالۆێز چووە دەرەوە، شا فەرمانیدا لە سێدارە بدرێن!

پێشەوا قازی گەلەکەیی بەجێنەهێشت و رابکات، خۆی دا بەدەستەوە و سەرکردەکانی دیکەش گیران جگە لە بارزانی کە ناچێتە ژێر فەرمانەکەی قازی و بە ورده شەڕ دەکشێتەوە سەر سنوور[۷۹]. قازی لەبەردەم دادگای داگیرکاردا بەدادوەرە ستەمکارەکان دەڵێت نەکەر لە بانگی سەربەخۆیی کورد و دامەزراندنی کۆماری کوردستاندا کەسێك تاوانبار دەکەن، نەو کەسە منم و بەتەنهاش بەرپرسیاری هەر هەمور رووداوەکانم و بەبێ تاوان کەس تێوە مەگلێنن... قازی مەردانە خۆی نامادەی هەمور سزایەك دەکات، وەسیەتنامەیەکی تایبەتی دەنووسێت، نە ترس و پەژارەیەکی پێوەدیارە نە ژیوان بوونەوە، ووردو درشتیش هیچی لە بیرنەچووە، بەرێز عەلی قازی، کوڕی پێشەوا، کۆتایی ساڵی۲۰۰۸ لەشاری ناخن ـ نەڵەمانیاڵە وەڵامی پرسیارێکمدا نایا شای نێران هەروەك خانووەکەی (دکتور مصدق)ی لەگەڵ زەویدا تەختکرد، بۆ پەنجەی بۆ خانووەکەی پێشەوا نەبرد؟ لە دوتوێی وەڵامەکەیدا.. وتی: (مەرحومی بابم وەسیەتنامەیەکی سیاسیشی نووسیبوو جگە لەوەسیەتنامە تایبەتەکە)دیارە نەوە وەڵامی پرسیارەکەی نەبوو! دڕندەکانی

رۆژێی حەمە رەزا شا، بەردەبەیانی رۆژی ۱۹٤۷/٤/۳۱ پێشەوا قازی موحەمەد، چۆن صاڵێك و مانگێك پتر لەوەوبەر لە گۆڕەپانی چوارچرای سابلاخ ـ مەهابادی پێتەختی کۆماری کوردستان بەشانازییەوە سەرکەوت و بانگی سەربەخۆیی کوردیدا، ناڵا پیرۆزەکەی کوردستانی بەرزکردەوە، هەر لەو گۆڕەپانەشدا رۆژی ۳۱/ مارتی ۱۹٤۷ سەردەکەوێتە بەر سێدارەی جەوری ستەمی رۆژێی گۆڕبەگۆڕی شای ئێران و بەهەنگاوی چەسپاو لەسەرخۆ، بەباوەڕ و سەربڵندیی لەگەڵ سەیفی قازی و صەدری قازیدا پەتی بێدادی بەدەستی خۆیان دەکەنە گەردن و بەدووی کاروانی شەهیدانی خەباتی کوردایەتیدا دەکەونە ڕێ. دووا وتەکانی پێشەوا (بەهەڵەدا چوون، هەر کوردێك قازی موحەمەدێکە لە خەباتدا، دڵنیام نەوانیش بەزەییان بە جەلادەکانی کوردا نایەتەوە). سەیفی قازیش دەڵێت: (شانازییە لە پێناو نیشتمانداا شەهید دەبم، بڕی کوردستان). کاروانی دووەمی شەهیدانی کۆماریش پۆلێك سەرۆك هۆزی کوردپەروەرو چەندین نەفسەری کۆمار بوون، لە رۆژی ۷/ نیسان ۱۹٤۷ دا لە شاری بۆکان لەسێدارە دران:

رەئیس حەمید مازوجی

ڕەسوڵ نەغەدی

مولازم (نەفسەر) عەبدوڵڵا رۆشنفیکر

موحەمەد ناخی

لە شاری بۆکانیش: عەلی شیرازیی

عەقید (سەرهەنگ) نەمین کەنزانی

نەحمەد خانی فارووقیی، لەگەڵ دوو برایدا لە سەرۆکەکانی هۆزی فەیزوڵڵا بەگی موحەمەد بەگ شیوازیی

نەحمەد خان کلتەکی

مەحموود خان کندی

موحەمەد خان کندی

موحەمەد خان بایەخان

ناغای صدیق یازبلاغی

عەلی ناغای غوونە

ڕەسوڵ ناغای میرەدێ

نەوەشمان لەیاد نەچێت نەمەریکا بەچەك و کەرەسەی جەنگیی و پسپۆڕ و شارەزایانی سەربازیی یارمەتی لەشکری ئێرانیان دەدا، بالۆێزی نەمەریکا لە تاران، ج. لین لەگەڵ رەزم ئارای سوپاسالاری هێزەکانی ئێراندا بۆ چاودێری و ڕێنمایی دێنە بەرەی شەڕی لەشکری ئێران لەگەڵ هێزی بارزانیەکاندا بەسەرکردایەتی بارزانی مستەفا، نەك هەرهیچیان بۆ نەکرا، بەڵکو کە هێزەکانی عێراق و تورکیاش هاوکارییان دەکەن و چوار

دەوڵەتی فرە لەشکر دەکەونە دووی هێزێکی کەم ژمارە وکەم نازووقە و ماندوو، هەرسێ سنوورەکەشیان لێدەتەنن، رەزم شارا دانی پێدادەنێت و دەڵێت: لە مێژووی نوێی ئێراندا هێشتا لەشکری ئێمە تووشی دوژمنێکی وەها سەرسەخت نەبۆتەوە، شای ئێران هیچی بۆ نەدەکرا، فەرمانی بە تۆپخانە و هێزی ئاسمانیدا بەخەستی و دڵڕەقانە شۆڕێنی خۆشاردنەوە و حەوانەی نافرەت و منداڵە بەرزانییەکان بۆردومان بکەن و پێویستە بەر لەڕۆژی ٤/نیسان ١٩٤٧ سەرلەبەریان قەڵاچۆ بکرێن.هەرچەند هێزەکانی بەریتانیا و یەکێتی سۆڤێت لە مایس/١٩٤٧ دا لە ئێران کشانەوە، بەڵام ستالین هەر سوور بوو لەسەر داواکاریی بەشە نەوتەکەی خۆی و دامەزراندنی کۆمپانیایەکی هاوبەشی نەوت بەنێوی کۆمپانیای نەوتی ئێران — ڕووسیا، بەڕێژەی ٤٩٪ بۆ ئێران و ٥١٪ یش بۆ ڕووسیا.

هێمایەکی بەرچاوی سەرەتای سەدەی بیستەم، بڵاوبوونەوە و گەشەکردنی بیروباوەڕی دیموکراتیی و ووریابوونەوەی گەل و نەتەوە چەوساوەکان بوو، کە خۆی لە دامەزراندنی کۆمەڵە و ڕێکخراوی رامیاریی و ڕووناکبیریی جۆراوجۆردا دەردەخست بۆ ڕزگار بوون لە جەورو ستەمی دەسەڵاتە چەقبەستووە پیر و پەککەوتەکان کە بەناشکرا و نهێنی گەلانی ژێر چەپۆکیان دەچەوساندەوە و دەڕوتاندەوە و بەهیچ شێوەیەکیش لە ناستی گۆڕانکارییەکانی سەدەی نوێدا نەبوون. لە تورکیا کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن (جمعیة الاتحاد و الترقي) و لە وڵاتی میسریش پارتی نیشتمانیی دیموکراتخواز دامەزران و لە دەشتەکانی حیجازیش سەرکردەکانی عەرەب، شەریف حسێن کوڕی عەلی(شەریفی مەکە) و عەبدولعەزیزسعوود، فەرمانڕەواییکردنی تورک لە شارە پیرۆزەکانی مەککە و مەدینە هانیدەدان وڵاتەکەیان لە ژێر دەستی تورک ڕزگار بکەن، لەو پێناوەدا کەوتنە پەیوەندیکردنی نهێنی بە بەریتانیا و هەوڵی خۆدزینەوە لە تورک، بەڵام لە ئێران ڕاپەڕینێکی جەماوەریی بەرپابوو بە سەرکردایەتی (دکتور مصدق) کە نیشتمانپەروەرێکی ناسراوو بەهەڵوێست و ڕووناکبیرێکی بەتوانا و دەنگ زۆڵاڵیش بوو[٧٤]، (آیة الله کاشانی) ش بەگەرمی پشتیوانیدەکرد، سەرەڕای نەوەی لە بنەماڵەیەکی ناسراوی قاجاریەکان بوو، دەوڵەمەند و خاوەن زەوی و زارێکی فراوانیش بوو بەڵام دەرەبەگ و چەوسێنەر نەبوو، نایدیایەکی نەتەوەیی نیسلامیی پێشکەوتنخوازی هەبوو، (مصدق) هەڵی سەرکەوتنی بزوتنەوەکەی لەوەدا دەبینی، چینە چەوساوەکان گەیشتوتە تینیان، ستەم و زۆرداریی سەرڕێژە. لە سەردەمی نەودا دەرەبەگێکی گەورەی مەهاباد بە مەئمورێکی دەوڵەت کە هاتبوو بۆ سەندنی ٢٠٪ی داهاتی کشتوکاڵ گوتبووی: "نەمن وەک ئێرانیەک بەشەنەوتی خۆم دەدەم بە ئینگلیز بەڵام ئامادەنیم لوێچێک گەنمی خۆم بدەم بە مصدق، بڵێ با لەکۆڵم بێتەوە" (د. قاسملو، هەمان سەرچاوەی پێشو، ل ٢٠٧) حەمە ڕەزا شاش (کابرایەکی) شەرمن و بێ ووڕە و دەستە پاچەیە، لەگەڵ سیاسەتەدارە خەملێوەکانیشدا ناکۆک و ناتەبایە، نەوانیش سووک و بێنرخ تەماشای دەکەن، بەتایبەتیش سەرۆک وەزیران نەحمەد قەوام سەلتەنەت کە نەویش لە بنەماڵەیەکی ڕەسەن و دەسترۆیشتووی ئێران بوو، حەمە ڕەزای بە

دەکات. ئەم گۆڕانکاریە گرنگانە، دەستکەوتی مەزن بوون بۆ چینە چەوساوەکانی گەلانی ئێران لە سایەی بزوتنەوەیەکی جەماوەرییدا، کە ناوەرۆکێکی کۆمەڵایەتیی دیموکراتی پێشکەوتنخواز و چەمکی ئایینیی پێکەوە گرێدەدا، حزبی کۆمۆنیستی ئێرانیش (تووده) کە گەورەترین رێکخراوی رامیاریی گۆڕەپانەکە بوو بەڵای خۆیەوە نوێنەری خواست و ئامانجەکانی کۆمەڵانی خەڵکە، کەچی بەتوندی دژی بڕیاری خۆماڵێکردنی نەوت وەستایەوە، چونکە لە بەرژەوەندی ستالینی ئاغای نەبوو. هەر ئەو پارتی (تووده)یەش ساڵی ۱۹۷۹ سەردەمی ڕاپەڕینی گەلانی ئێران بە ڕابەرایەتیی ئایەتوڵڵا خومەینی، زۆر درەنگ پشتگیری خومەینی دەکات و چاوەڕوانی فەرمانی مۆسکۆی دەکرد کە بارووددۆخ و گۆڕانکاریەکانیان لنگ و قووچ دەخوێندەوە و وایاندەزانی رژێمی شای ئێران بە ئاخوندێکی پیری هەشتا ساڵانە ناڕووخێت، ئەمەش بوو بەهۆی ئەوەی تووده جەماوەرەکەی لە دەست بدات و ناوی لە کوولەکەی تەرپشدا نەمێنێت لە گۆڕەپانی رامیاریی ئێراندا.

ژیانی گەلانی ئێران ماوەی نێوان ساڵانی ۱۹۵۰ – ۱۹۵۳ لە ژێر سایەی یاسا و پەرلەماندا و خۆماڵێکردنی نەوت مانای کۆتاییهاتنی بەرژەوەندییەکانی ئەورووپا و ئەمەریکایە لە ئێران و ناوچەکەدا، بەڵام لە ترسی ئەنجامەکانی ڕووبەڕووبوونەوەی سەربازیی لەگەڵ ستالیندا، ولاتانی ئیمپریالیست دانیان بە خۆیاندا گرتبوو..

مردنی ستالین لە ۱۹۵۳/۳/۵دا هەلێکی لەباری بۆ ڕەخساندن، چەرچڵ، ئەنتۆنی ئیدن، ئایزنهاوەر، جۆن فۆستەر دالاس و دەزگای هەواڵگری ئەمەریکا، سیا (CIA) بەهاوبەشیی و هاوکاریی، پلانی کۆدەتایەکی سەربازیی ڕێکەوتن و لە ۱۹۵۳/۸/۲۲ دا دەستیان بەسەر دەستەڵاتدا گرتەوە و حەمە ڕەزا شا لەهەندەرانەوە دەگەڕێتەوە ئێران[۷۷]. (دکتۆر موصەدیق) پێش لە ڕادیۆوە دەیبیستێت فەرمانی دەستگیرکردنی بۆ دەرچووە، خۆی دەدات بەدەستەوە. ئەوەشمان لە بیر نەچێت هۆیەکی گرنگی سەرکەوتنی کۆدەتاکە و گەڕانەوەی شای ئێران ئەوەیە، دکتۆر لەکەڵ کاشانیدا ناکۆکیان دەکەوێتە نێوانەوە هەرچەند هەردووکیان وەک سەرۆک وەزیران و سەرۆکی پەرلەمان زۆر دڵسۆزیی بیروباوەڕەکەیان و ئامانجەکانی گەل و دوژمنی سەرسەختی رژێمی شا بوون، بەڵام نە پێشکەوتنخوازییەکەی دکتۆر و نە نیسلامی سیاسیی(دەوڵەتیی)یەکەی کاشانیی فریا نەکەوتن، باروددۆخەکە شێوا، بێکاریی و نەدانی مووچەی فەرمانبەران و کرێکاران بەهۆی خۆماڵێکردنەوە، خۆدزینەوەی ژمارەیەک پەرلەمانتار و پەنابردنە بەر ولاتانی کەندار و لەوێرە پەیوەندیکردنیان بە بەریتانیاوە تەمەنی دەسەڵاتەکەی مصدق – کاشانی لە کورتی بڕیەوە. کۆتایی ساڵانی پەنجاکانی سەدەی بیستەم لەسەر پاشماوەی کولتوورەکەی (دکتۆر مصدق) و بزوتنەوەکەی، هەردوو ڕێکخراوی رامیاریی بەرەی نەتەوەخواز و (فیدائییانی خەلق)ی مارکسیی لە ئێران دامەزران.

دوابەدوای سەرکەوتنی کۆدەتا سەربازییەکە بەسەرکردایەتی ژەنەڕاڵ فضل الله زاهیدي، پەرلەمان

وکابینەی وەزارەتیش هەڵوەشانەوە و سەرانی رژێمی شا بەهاوکاریی و پشتیوانیی بەریتانیا و ئەمەریکا دەست بەسەر ئێراندا دەگرنەوە و حەمە رەزا شاش لە هەندەرانەوە گەڕایەوە سەر تەخت و تاجی شاهەنشایی و هێرشێکی بەربڵاوی دەستپێکرد، بۆ گرتن و کوشتنی نەیارەکانی، بەتایبەتیش هاوکارانی دکتۆر موصەددیق و ئایەتوڵڵای کاشانی و قوتابییە چەپڕەوەکان لەسەر شەقامەکانی تاران دەدرانە بەر دەستڕێژی گوللە. موصەددیقیش لە نازایەتی و هەستکردن بە لێپرسراوێتی نەك لە ترسنۆکییەوە بە پێی خۆی دەچێتە بەردەستییان.

ئەم هەڵوێستەی دکتۆر موصەدیق و دوواتریش لەبەردەم دادگا بەوپەڕی باوەڕ و پێداگرتنەوە داکۆکی لە کێشەی رەوای گەلانی ئێران و یاسای بنەڕەتیی سالی ١٩٠٦ و هەڵبژاردنی پەرلەمان و دامەزراندنی حکومەتی نیشتمانیی سالی ١٩٥١ دەکرد کە بەڕێوە بوو هەنگاو بەهەنگاو مافەکانی گەلانی ئێران بهێنێتە دی. مێژووی خەباتی گەلانی ئێران هەڵوێستی نەو سەرکردە خۆنەویستەی ئێران و هەڵوێستی بەرخۆدان و پڕ لەشانازی پێشەوای کوردی رۆژهەڵات، سەرۆك کۆماری کوردستان، قازی موحەمەد کە حەوت ساڵان لەوەوبەر و لە کۆتایی سالی ١٩٤٦دا لە هەمان وڵات و لە سەردەمی هەمان شادا، ستالین هەردوو کۆماری نازەربایجان و کوردستانی کرد بە قوربانی (ڕێککەوتننامەیەکی پووچەڵی نەوت) و هەردوو کۆمارەکە بێ پشتوپەنا دەمێننەوە و نەك بەناچاریی بەڵکو لەسەر پێداگرتنی ستالین بەرگرییان نەکرد و ڕێگەیان بە لەشکری ئێران دا هەردوو پێتەختەکە تەوریز و مەهاباد بگرن و هەردوو کۆمارەکە بڕوخێنن.

پێشەوا قازی موحەمەد نازاو خۆنەویست و بێ دوودڵی هەموو لێپرسراوێتییەك دەخاتە نەستۆی خۆی و بە دووژمنەکانی دەڵێت: نەگەر لە نێو هەموو کاربەدەستانی کۆماری کوردستاندا کەسێك بەتاوانبار دەزانن و دەتانەوێت بەسزای بگەیەنن، نەو کەسە منم و تۆبااڵی هەموو کارەکان لە نەستۆی منداید. لایەڕەکانی مێژوو دەخوازێت بەراوورديك لە نێوان پێشەوا قازی موحەمەد و دوای نەویش پێشەوا (دکتۆر مصدق) لەلایەك و فس فس پاڵەوانەکەی ئێران کە دوواتر دەبێتە کوڕە نازاکەی نەمەریکا، حەمە رەزا شا بکەین، کە دوو جاران لەسەریەك ١٩٥١ و ١٩٧٩ هەر نەوەندە هەستی بە مەترسی دەکرد وڵاتی جێدەهێشت و ترسنۆکانە خۆی رزگار دەکرد، بۆیە نەو بەچەند لایەڕەیەکی ڕەشەوە فڕێدرایە سەرەنوێلکی مێژوو، قازی و سەیف و صەدر و موصەدیقیش بوونە سونبولی خەبات و بەرخۆدان و شانازیی کورد و گەلانی ئێران[٢٨].

شای ئێران پشت بەربەریتانیا و نەمەریکا دووهەناسەی نەیارانیان تاساند، بەرهەڵستیی و مەترسیی لە ڕێگەدا نەما، دەستدەکات بە دامەزراندنەوەی دەزگاکانی دەوڵەت.بەر لە هەر شتێك دەزگای هەواڵگریی (ساواك) دادەمەزرێنێت بە سەرۆکایەتی (نعمة الله ناصریی) وەك لقێکی دەزگای (سیا) لە ئێران بۆ راونان و تۆقاندنی هاوڵاتیان. کابینەی نوێی وەزارەت بەسەرۆکایەتی فضل الله زاهیدیی، نەردەشێری کوپڕشی لە پاداشتدا شاهنازی کچی شای خەڵاتکرا.کاپتن خاتەمیی فڕۆکەوانیش کە شای لە تارانەوە گەیاندە بەغدا و

لەوێشەوە بۆ ڕۆما، نەویش دووجار خەڵاتکرا، پۆستی فەرماندەی گشتیی هێزی ئاسمانیی نێران و مارەکردنی خوشکە بێوەژنەکەی شا، شازادە فاتیمە. جەعفەر شەریفیی کۆنە پەرلەمانتاری سەردەمی موصەددیقیش لە پاداشتی نەوەدا کاریگەریی زۆری هەبوو لە هاندانی پەرلەمانتارەکاندا وڵات جێهێڵن و ڕووبکەنە وڵاتانی کەنداوی فارس — عەرەب، کە بووە هۆی نەوەی یاسا و پەرلەمان لە سەردەمی موصەدیقدا پەکیان بکەوێت و لەکاریکەون، نەمیش لە پاداشتی نەو ناپاکییەدا دەکرێت بەسەرۆکی دەزگای پەهلەوی[٧٩]. نەمەریکاش لە پاداشتی گێڕانەوەی شادا بۆ سەر تاج و تەخت ڕێژەی ٤٠٪ ی بەشە نەوتەکەی بەریتانیای پێدەدرێت.

نەمەریکا هەرچەند درەنگانێك دەبێتە لایەنێکی هاوپەیمانان لەشەڕی دووەمی جیهاندا دژی ئەڵمانیا — ئیتالیا — یابان، بەڵام هەرزوو جێگەی بە (ستالین) یەکێتی سۆڤێت چۆڵکرد لە نێران و دەستی لە چەندین دەستکەوتی ڕامیاریی، سەربازیی، نابووریی کرنگ گیرەبێت و زامنی پاراستنی بەرژەوەندییەکانی دەکەن لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا. دەستەڵاتی نەمەریکا لە نێران بەجۆرێك پەرەیسەند، بالۆێزخانەکەیان لە تاران حکومەتێك بوو لە نێو حکومەتەکەی شادا، نەوەندەش بایەخ و گرنگیی پەیداکرد، ڕیتشارد هێڵمز سەرۆکی سیا(سی،ئای،ئەی) لە صاڵی ١٩٧٣ دا دەکرێتە بالۆێز لە تاران. بالۆێزخانەی نەمەریکا لە تاران گەلێك لە کۆشکی نیاوەڕان گرنگتر بوو، سۆڤێتیش لەو بندەستەوە دەستی لە بنی هەمانەکە دەرچوو بوو.

حەمە ڕەزا شا، پەندی لە ڕابردووە پڕ نازارەکەی خۆی و باوکی وەرگرتبوو، زۆر بە تووندی بەرهەڵستی هەر دەنگێکی ناڕەزایی دەکرد و بێبەزەیی کپیدەکرد، چاوی بە هیچ نیشتمانپەروەرێك هەڵنەدەهات ئەگەر چڵکاوخۆری کۆشك نەبوایە، حەزی لە چارەی ڕامیارە خەملیوەکانیش نەدەکرد، هەرچەند کۆنە پارێزیش بوون، پارتی کۆمۆنیستی نێرانیش (تووده)ی گوێ لە مستی سۆڤێت خوێنی کرابووە کاسەوە، نەم فاکتەرانە پاڵ بە شاوە دەنێن بەپەلە خۆی بهاوێتە باوەشی نەمەریکاوە ولەو ڕێگەیەوە بەجۆرێك خۆی بەهێز بکات، دوو تاقیکردنەوە تاڵەکەی لە ماوەیەکی کورتدا بەسەر خۆی و باوکیدا هاتن، صاڵانی ١٩٣٨، ١٩٧٩،١٩٥١دا،چەند بارە نەبنەوە. نەم بۆچوونەی شا،لە بەرژەوەندی نەمەریکا بوو، دووای کشانەوەی بەریتانیاش لە کەنداو، نێران دەبێتە بەهێزترین و دەوڵەمەندترین وڵاتی ناوچەکە و یەکەمین بەرهەمهێنەری نەوت و پێنجەمین هێزی سەربازی لە جیهاندا و نەمەریکا لێڕادەبینی بیکاتە پۆلیسی ناوچەکە و هیچ وڵاتێکیان نەوێرن لەبەردەمیدا بکۆکن و چاودێری ووردو درشتی ڕووداوەکان بکات، بەتایبەتییش مەترسیی کۆمۆنیزم و دژەنەکردنی بۆ ناوچەکە و ڕاگرتنی بالانسی نێوان شۆڕشی کورد و حکومەتە یەك لە دوای یەکەکانی عێراق و ڕێگەنەدات کورد بەتەواوەتی بەسەریاندا سەربکەوێت.

حەمە ڕەزا شا نەوەندە لەخۆی بایی بووبوو وەك مامۆستایەك نامۆژگاری خوێندکارەکانی بکات، لەگەڵ میر و سەرۆکەکانی کەنداودا دەدووا، هەیکەل لە زمانی شێخ نەحمەد نال خەلیفەی وەزیری دەرەوەی بەحرەین دەیگێڕێتەوە، شا بە شێخ نەحمەدی وتووە: خاڵی لاواز لەناوچەکەدا نێوەن کە دەوڵەتی گچکەن، نێوە و

سعوودییه بەرپرسیاری ئەم بیهێزییەن کە ناوچەکەی کردۆتە نامانجی مەترسیی کۆمۆنیزم، وەک بیستوومە دەتانەوێت پەیوەندی لەگەڵ رووسدا ببەستن، بۆ؟ من ڕێگەتان لێناگرم، بەڵام چاك بزانن پێویستە هەمان کات ئەك خولەکێك دوواتر، پەیوەندی لەگەڵ وڵاتی چینیش ببەستن، چونکە هەر ئەوان دەزانن چی لە رووسیا روودەدات، هەندێك دەڵێن هەست بە مەترسیی کۆمۆنیزم ناکەین لەناوچەکەدا، دڵنیاین هەردەختێك لەم وڵاتانەدا بریندار بکەیت سووراوی کۆمۆنیزمی لێدەچۆڕێت.

لە راستیدا ستالین دەمێك بوو دەستبەرداری بنەماکانی مارکسیزم – لینینیزم بوو بوو، لە راستە ڕێگەی فەلسەفەکە دوورکەوتبۆوە، پشتگیریی گەل و نەتەوە ژێر دەستەکانی بەلاوە نابوو، مەگەر هەربەدەم نەگینا لە پراکتیکدا هەموو شتێکی کردبووە قوربانی مانەوەی خۆیی و دەستەلاتە تاکڕەوەکەی و بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی وڵاتەکەی کە گرنگترینیان نەوتەکەی ئێران و جێگە پێیەك بوو لەو وڵاتەدا، هەرئەوەش هۆکاری سەرەکیی کەوتنی کۆماری کوردستان بوو. وەك پێشتر وتمان، ستالین نیازی وەها بوو ئینگلیزەکانیش لە ئێران بکشێنەوە، ئەم بینیتەوە، بۆیە خنە خنی دەکرد لە کشانەوەی هێزەکانیدا، بەڵام نەحمەد قەوام سەڵتەنەت، سەرۆك وەزیرانی ئێران کە دیبلۆماتێکی ژیر وبەئەزموون ودووربین بوو، پەیمانی بەروسەکاندا، یا راستتر بڵێین ڕووسەکانی بەوە دەخەڵەتاند، ئەگەر ڕوون و ناشکرا بەڵێین بدەن چ ڕۆژێك (دیاریکردنی ڕۆژەکە) هێزەکانتان ئێران چۆڵدەکەن، دەشێت بۆ ماوەی ٢٥ ساڵ ڕێژەی ٥١٪ی مافی دەرهێنان و بەرهەمهێنانی نەوتی ئێرانتان بدەینێ، سۆڤێتییەکان لە خۆشیدا خەریك بوو بانگرن، بەڵام سەرۆك وەزیران لەسەرخۆ هەنگاوی دووەم دەنێت و دەڵێت پێدانی نەو مافە لە دەستەلاتی پەرلەماندایە کە خەریکین ناماده‌کاریی بۆ دەکەین و خواستی ئێوەش وەك داواکارییەکی حکومەت بەرزدەکەینەوە بۆ پەرلەمان و ئەوانیش بڕیاری لەسەر دەدەن. ستالین وەك هەنگی لە کلۆزە داردا دۆزیبێتەوە، دڵنیا بوو نامانجەکانی هاتوونەتە دی، جووجۆڵ و چالاکییەکانی (تسوودە)ش جەماوەری نامادەکردووە بە پێی بەرژەوەندییەکانی ستالین نوێنەرەکانیان بۆ پەرلەمان هەڵبژێرن. هەنگاوی سێهەم سەرۆك وەزیران بە سۆڤێتییەکانی ڕاگەیاند، هەڵبژاردنی پەرلەمان پێویستە شەرعیی و یاسایی بەڕێوە بچێت، بەڵام نەمرۆ کە بەشێکی وڵات لەژێر دەستی بێگانەدایە، گەل ناتوانێت نوینەری ڕاستەقینەی خۆی بەنازادی هەڵبژێرێت، ستالین ئەم هەنگاوەشی بەسەردا تێپەڕی، وەك هێزەکانی خۆی کێشایەوە، نامۆژگاریی هەردوو کۆماری نازەربایجان (تیپی دیموکرات) و کۆماری کوردستانیش دەکات ڕێگە لە هێزەکانی شا نەگرن کە بۆ بەڕێوەچوونی هەڵبژاردنەکان لە کەش و هەوایەکی ئاسایی و ئارامدا، ڕوو دەکەنە تەورێز و مەهاباد و هیچ نامانجێکی دیکەیان نییە مەترسی لێبکرێت!

نەحمەد قەوام سەڵتەنەت ئەم گۆڵەی لە ناوەڕاستی یاریگاکەوە لە ستالین کرد، ئەوەبوو مانگی مایسی ١٩٤٦ ستالین دووانەربازی سۆڤێت لە ئێران دەکێشێتەوە و ڕێگەی بۆ لەشکری ئێران خۆشکرد، بەڵکو

گلۆپی سەوزی بۆ داگیرساندن پێشڕەوی بکەن، هیچ بەرگری و کۆسپێکیان لە لایەن پێشەوەری و قازی موحەممەدەوە نایەتە رێگا، کۆتایی ١٩٤٦ تەورێز و مەهاباد گیران، هەڵبژاردنێکی ساختە نەنجامدرا و (نوێنەرانی گەل) دیاریکران و پەرلەمانێکی کارتۆنی دامەزرا، سۆڤێتییەکان و تووەکان لە خۆشییاندا دڵیان وەک بەرینی بۆق لێدەدا، لە یەکەمین کۆبوونەوەی پەرلەماندا نامانجەکانیان دێنەدی، ئاگایان لەوە نەبوو نێران رۆژ بە رۆژ پتر خۆی بە بەریتانیا و نەمەریکادا هەڵدەواسێت و بەدڵ خوازیارە بچێتە بارەشی نەمەریکاوە، ئەندامانی پەرلەمان لە یەکەمین کۆبوونەوەیاندا بە نێزیکەی کۆی دەنگ بۆ پووچەڵکردنەوەی خەونەکانی ستالین و دامەزراندنی کۆمپانیای نەوتی نێران — رووسیا و بەدەستهێنانی مافی بەدووادا گەڕان و بەرهەمهێنانی نەوتی نێران بەڕێژەی ٥١٪ بۆ رووسەکان و ٤٩٪ بۆ نێران، بڕیاریاندا هەتا کۆتایی جەنگ پەرلەمان هیچ گفتوگۆیەک لەو بارەیەوە نەکات. ئەم بڕیارە چاوەڕوان نەکراوەی پەرلەمان وەک نارنجۆکێک لە ژێر پێی ستالیندا تەقییەوە و بەجۆرێک مایەپووچ و هەناسەساردی دەکات بەهۆی پارتی کۆمۆنیستی نێران (تووده)وە لە ڕۆژی ١٩٤٩/٢/٤دا پلانی تیرۆرکردنی شای نێران نەنجام بدات، نەویش سەری نەگرت، هەرنەوەندەیان بۆ مایەوە گلەیی لە ساویلکەیی و کەمفامی رامیاریی خۆیان بکەن و نێرانییەکان و بەتایبەت نەحمەد قەوام سەلتەنەت بە سپڵە و بێ بەڵێن تاوانبار بکەن و هەتاماون هەر چاویان لەنوتەکە بێ کە دەستیان نایگاتێ وکورد وتەنی بڵێن (نەم نانە بەو ڕۆنە). نەمە بڕیاری مێژووە بەزەیی بەهیچ زۆردار و ملهوڕێکدا نایەتەوە، خرۆشۆف، سەرۆکی یەکێتی سۆڤێت لە کۆنگرەی بیستەمینی پارتی کۆمۆنیستی سۆڤییەتدا پەردەی لەسەر لاپەڕە ڕەش و خوێناوییەکانی ستالین هەڵدایەوە و لەسەردەمی (گورباتشۆف)ی مەزنیشدا گۆڕەکەیان هەڵدایەوە و لە شوێنێکی دوور لە نارامگای لینین و پێشەواکانی دیکە شاردیانەوە و بەشایستەییش ناوی دەخەنە سەرووی لیستی دیکتاتۆرەکانی مێژووەوە.ئەوە بڕیاری مێژووە، بەریتانیا و نەمەریکا، ڕۆژانی بورکانی ڕاپەڕینەکەی کەلانی نێران ١٩٧٩، ناچار دەبن حەمە ڕەزا شا وەک مشکی تۆپیو تووڕەهەڵبدەن و دۆستێک لەم سەرزەوییە پان و بەرینەدا نەیگرێتە خۆی.

لێرەدا پێویستە نەو پرسیارەش بکەین، شا فاروقی شای میسر کە صالحی ١٩٣٧ دووای مردنی شا فوئادی باوکی هاتە سەر تەخت، بۆ نەو بایەخە زۆرەی بە ڕەزا شای پەهلەوی دەربەدەر و ڕیسوا دەدا؟ نەی نەنوەر ساداتی سەرۆک کۆماری میسر بۆ هەمان بایەخی بە حەمە ڕەزا شای کوڕی دەدا کە لە باوکی ناوارەتر وریسواتر و بێ پشت وپەنا کرا. ئێندەچێت گرنگترین هۆکار نەوەبێت فوئاد و ڕەزا شا چارەنووسی خۆیان بە هیتلەرەوە گرێدابوو، بۆیە هەر نەوەندەی نەڵەمانیا توانیی فەرەنسا داگیربکات و بۆ رامسالێنی ڕووسیاش بەشی هەرە زۆری هێزەکانی ڕوو لە خۆرهەڵات دەکەن، میسر و نێران وایاندەزانی نەمرۆ سبەی ولاتی میصرلە ژێر دەستی بەریتانیا و فەرەنسا، نێران لە ڕووسیا و بەریتانیا رزگار دەبن، نەگەرچی خەیاڵیان خاو بوو، بەڵام هەر رزگاربوون کەچی لە ڕووی رامیاریەوە کەوتنە دوو بەرە دژەکەوە، نێران سەربە بلۆکی خۆرئاوا و

نەمەریکا و میسریش روو لە بلۆکی خۆرهەلات و هەتا نەمرۆش پەیوەندییەکانیان هەر شلۆقە.

حەمە رەزا شا کە پەنا دەباتە بەر میسر (نەنوەر سادات بڕیاریدا لەسەر کەناری دەریای سپی نێوەڕاست کۆشکێکی شاهانەی بۆ دروست بکەن، بەڵام کە نەخۆشی شێرپەنجەکەی تووشی بووبوو، تاوی لێدەسەنێت و ناچار دەبێت بەهەرشێوەیەك بێت خۆی بگەیەنێتە ئەمەریکا، ڕاپۆرتی پزیشکەکان ئەوەیان دەردەخست، شا لەژێر نەشتەرگەرییەکەدا گیان لە دەستدەدات، سادات بڕیار دەدات بیناسازەکان دەست لە دروستکردنی کۆشکەکە هەڵبگرن و دەست بکەن بە هەڵبەستنی گۆرێکی شیاو بۆ شا لە مزگەوتی ئەلرەفاعی لە قاهیرە و لەوێدا بنێژرێت.. بەمجۆرە کە ڕاپۆرتە پزیشکییەکان پێژەتیف و مژدەبەخش بوونایە، ئەندازیارەکان سەرگەرمی کۆشکەکە دەبوون، نەگەر نێگەتیف و بێهیواش بوونایە، دەستیاندەکردەوە بە تەواوکردنی گۆڕەکە)، کە مردیش کۆماری ئیسلامیی ئێران ڕێگەی نەدا تەرمەکەی بهێننەوە و لە ئێران بنێژرێت، لەو گۆڕەدا نێژرا کە بە زیندوویی بۆیان ئامادەکردبوو لە هەمان مزگەوتی ئەلرەفاعی قاهیرە، کە رەزا شای باوکیشی سووك و ریسوا سەرینایەوە و بەریتانیا و ڕووسیا ڕێگەیان نەدا تەرمەکەی بهێننەوە ئێران و ئەویش بەناچاری هەر لەوێدا نێژرا.[٨٠]

ئەمەش هەر بڕیاری میژووە. سزای قوورس و دادپەروەرانەی یەزدانە، هەندێك لە دوژمنانی کوردی بێ پشتیوان، یەزدان دەردێکی بۆ دەناردن دەرمانی نەبێت، هەواری بۆمدێن، سەرۆك کۆماری جەزایر دوای دەڵاڵییە نامەردانە و پڕ لە شەرمەزارییەکەی لە نێوان حەمە رەزا شای ئێران و صەدام حسێندا کردی، تووشی نەخۆشییەك دەبێت، لە جەزائیر چارەسەر نەدەکرا، تیمێك پزیشکی تایبەتیی لە فەرەنساوە هاتنەسەری، نامێڕی تایبەتیی چارەسەرکردنیان هێنابوو، بەڵام نامێڕەکە بەدەرگای نەو ژوورەوە نەدەچوو نەخۆشەکە تێیدا کەوتبوو، نەدەبوو بە هیچ جۆرێکیش بجوڵێنرێت، چ جا نەوەی فراوانکردنی دەرگاکەش دەمودەست دەیکوشت، ماوەی نێوان نەخۆشەکە و نامێڕی چارەسەرکردنەکەی هەر مەترێك دەبوو، نەدەکرا نامێڕەکە ببەنە لای نەخۆشەکە، نەدەیانتوانی نەخۆشەکەش بجوڵێنن و ببەنە لای نامێڕەکە.. بەو سزایە مرد کە هەموو زانستەکان لەبەرامبەریدا دەستەپاچە واقیان وڕمابوو، صەدامیش نمونەیەکی نزیکترە، نەویش بەزیندوویی لە نێو گۆڕدا دەڕۆیا.

حەمە رەزا شا هەموو بنەما پیرۆزەکانی ناین، داد، بەزەیی و سادەترین نرخی مرۆڤی پێشێلکردبوو، بەو پێشکەوتنە ڕووکەشەی ئێران هەڵخەڵەتابوو، بەتایبەتیش داهاتی نەوت کە دوای ساڵی ١٩٧٣ بەجۆرێك بازیدا، ئێران ساڵی ١٩٧٦ سەرجەم بڕی هاوردەی ئێران دەگاتە ٦٩ ملیار دۆلار کە چوار ملیاری تەنها بۆ کڕینی چەك و پێداویستی سەربازیی تەرخانکرابوو.

دووا رۆژەکانی شای ئێران

شای ئێران دەمێک بوو پەیوەندی دۆستایەتیی) و هاوکاریی بە شۆڕشی کوردەوە هەبوو لە باشووری کوردستان (شۆڕشی ئەیلوولی ۱۹۶۱)، بەڵام (سەرەتای پەیوەندیی راستەوخۆی نەمەریکا بە شۆڕشی کوردەوە لەسەردانەکەی ۱۹۷۲/۵/۳۰ی سەرۆکی هەرێمە یەکگرتووەکانی نەمەریکا نیکسۆن و کیسنجەری وەزیری دەرەوەی حکومەتەکەیدابۆ ئێران لە ڕێگەی گەڕانەوەیاندا لە مۆسکۆوە دەستپێدەکات و لە سەردانەکەی شای ئێران ۱۹۷۳/۷/۱۷ بۆ نەمەریکا لەگەڵ نیکسۆن وکیسنجەر جەخت لەسەر نەوەدەکەنەوە. نەمەریکا لە ۱۹۷۲وە یارمەتی کوردی داوە، هەرچەند نەگەڕ لەگەڵ نەو یارمەتییانەی بۆ ناوچەکانی هندیی چینی دەیانناردن بەراوردیان بکەین هیچ نەبوو.

هەردوو سەرۆکی نەمەریکا نیکسۆن و فۆرد کە هاوکاریی کوردیان دەکرد بۆ دامەزراندنی دەستەڵاتێکی ئۆتۆنۆمی لە باشوور و پاراستنی فراوانترین ناوچەی نەو ئۆتۆنۆمییە، نەو دوو سەرۆکەی نەمەریکا کەوتنە بەرشاڵاوی هێرشی کۆمیتەکانی کۆنگرێس)[۸۱]. بەڵام نەوەی ڕاستیی بێت نەمەریکا، شای ئێران و دۆستەکانیان لەناوچەکەدا ئۆتۆنۆمیی ڕاستەقینە و چەسپاوو خاوەن دەستەڵاتیان بۆ کورد نەدەویست، بەڵکو دەستەڵاتێکی بەهێزیان دەویست وەک سەرکردایەتی بارزانی کە حکومەتێك بوو لە نێو حکومەتی عێراقدا و هەموو هەوڵێکیان هەربۆ نەوە بوو نەهێڵن نە بارزانی و نە بەغدا هیچ لایەکیان سەربکەوێ و کورد بەردەوام بجەنگێت و قوربانی بدات و بەغداش بەلاوازیی و دەستکورتی بمێنێتەوە. بەڵام ئێران وحەمە ڕەزاشای ئێران نەوەی جاران نەبوون کە بودجەی سالانە ملیارێك دۆلارکورتهێنانی بەکۆڵەوە بێت و۳سێ ملیاردۆلاریش قەرزاربن، نەخێر هەرکە نرخی پەترۆڵ هەڵکشا،هەتا سالی ۱۹۷۲ئێران بڕی ٦شەش ملیار دۆلار دراوی یەدەگی هەبوو،۱۹۷۳خەزێنەکەی حەمەڕەزاشا سیخناخ بوولە ۱۹نۆزدە ملیار و بەردەوام پڕتریش دەبوو، سەرڕێژی دەکرد، شای ئێران فوودەکات و وەک بۆق خۆی هەڵئاوسان،خاوەنی پێنجەمین سوپای جیهان و هەنگاویش دەنیم بۆ هەمان پلەی نابووریش!

لە کۆبوونەوەکانی مانگی۵/۱۹۷۲ی ئێران شای ئێران و سەرۆکی نەمەریکا نیکسۆن لە تاران و /کۆبوونەوەکانی ۱۹۷۳/۷ی ئێران جیمی کارتەر و شای ئێران لە واشنتۆن کە هەردوو جارەکەش بەهاویەشیی هینری کیسنجەری لێپرسراوی دەزگای ناسایشی نەتەوەیی بوو کەدواتر بوویە وەزیری دەرەوەی نەمەریکا، بەڕێوەچوون سەرفجدەدەن حەمە ڕەزا شای ئێران جگە لەوەی بەگەرمیی هەوڵی دابینکردنی پێداویستییەکانی جەنگ دەدات بۆ کورد و ئامادەیە گەلێك کارئاسانیش بکات لە و ڕووەوە.. .نەو حەمە ڕەزا شایەی جاران نییە کە لاوێکی شەرمن و دەستەپاچە و بێتووڕە بوو، نەخێر زۆر گۆڕاوە و بگرە تووشی شەیدایی مەزنایەتیش بووە(جنوونی عەزەمە) و دەڵێت من چەند پێویستیم بە نەمەریکایە، نەمەریکا زۆرتر پێویستی بە من هەیە[۸۲]، لەوەش گرنگتر داوایان لێدەکات بنکە سەربازیی و هەواڵگرییەکان لەئێران بگوێزنەوە. ئیترلەو ڕۆژە

بەدوواوە هەردوولا لەیەکتر دەکەونە گومان و سیخوریکردن بەسەر یەکتریەوە، ئێران لە بالۆێزخانەی ئەمەریکا لە تاران، ئەمەریکاش لە نێو کۆشکی نیاوەراندا گەرایان دادەنا. لەو هەولەدا نیعمەتوللای ناصری سەرۆکی دەزگای سیخوریی ساواک تووانی کارمەندێکی بالۆێزخانەی ئەمەریکا لە تاران بکرێت، ناوە نهێنییەکەی (حافظ) بوو، بەلام نەوەی شای ئێران و رژێمەکەی ناڕەحەت کردبوو، مەترسیی راستەقینەو راستەوخۆی هەبوو، پتر لە هەر هەموو زانا گەورەکانی شیعە لە ئێران، زانایەك بوو بە نایەتوللا خومەینی دەناسرا و شا نەیدەزانی چۆن لەناوی ببات. خومەینی لە رۆژی ۲۰ ی جەمادی یەکەمی ساڵی ۱۹۰۲دا هاتۆتە دنیاوە، کە رێکەوتی هەمان رۆژی لەدایك بوونی فاتیمەی زەهرای کچی پەیامبەر دەکات، نازناوی خومەینی لە گوندی (خومەین)ەوە پێوەی لکاوە، کە تێیدا لەدایك بووە. گوندی خومەین لە ئێران ۸۰ میل لە باشووری شاری (قوم)ی پیرۆزەوە دوورە. خومەینی نەك هەر خۆی، مستەفا موسەویی باوکیشی زانایەکی ناینیی بوو، راستەوخۆ ونازایانە داکۆکیی لە مافە پێشێلکراوەکانی جوتیارانی نەو دەڤەرە دەکرد دژی دەرەبەگە چاوچنۆکەکان. نەوانیش هەر نەوەندەی هەلێکی لەبار هەلدەکەوێت بەفەرمانی دەرەبەگێکی دەڤەرەکە و بەدەستی چلکاوخۆرەکانی تیرۆر دەکرێت، دایکیشی ساڵی ۱۹۱۸ دەمرێت و خومەینی بێ دایك و باوك، دوو سەرە هەتیو دەکەوێت.

خومەینی هەر لەوکاتەوەی گەیشتە پلەی نایەتوللا، دەگاتە چەند نەفامێکی ترسناك و بانگەشەی نەوەیدەکرد پێشەواکانی ئیسلام (۱۲ ئیمامەکە) لە رووناکی دڕووستبوون، فریشتەکانیش بە پلەو پایەی نەوان ناگەن چ جای شاکان و سوڵتانەکان و فەرمانڕەواکان، زانا گەورەکانیش نوێنەری پێشەواکانن چونکە لە هەمووان چاکتر لە شەریعەت تێدەگەن و شیکاریدەکەن. محەمەد حەسەنەین هەیکەل لە خومەینی دەپرسێت (زانای مەزن (فەقیە) چۆن دەتوانێت لە نابووریی و بژێوی ناسمان تێبگات؟ لە وەلامدا دەڵێت نەی شا و سەرۆکەکان و نەفسەرێك کە بەتۆپزی دەست بەسەر دەسەلاتدا دەگرێت چی لە نابووری و بژێوی ناسمان تێدەگات. زانای ناینیی پێگەیشتوو هیچ نەبێت لە شەریعەتی یەزدان دەزانێت، بەلام نەوان نە لە شەریعەتی مرۆڤ و نە لە شەریعەتی یەزدان دەزانن)[۸۳].

تیرۆرکردنی مستەفا مووسای باوکی خومەینی و مستەفای کوڕی خومەینی

لەپاڵ نەوەدا کە فیودالێکی گەورە فەرمانی تیرۆرکردنی مستەفامووسای داوە، دەنگۆیەکیش دەڵێت رەزا چاوەش دەستی لە کوشتنەکەدا هەیە، کاتێك لە هێزەکەی قەفقاسدا بوو، گەر نەوە راست بێت، نەوە رەزا چاوەش، باوکی خومەینی کوشتووە و حەمە رەزای کوڕیشی، مستەفای کوڕی خومەینی لە ساڵی ۱۹۷۷ دا کوشت، کە بەناوی باپیریەوە ناونرابوو. خومەینی ساڵی ۱۹۲۷ لە تەمەنی ۲۵ ساڵیدا خەدیجەی کچی مامۆستاکەی دەخوازێت کە تەمەنی هێشتا ۱٤ ساڵان بوو.

خومەینی پلە و قۆناغەکانی خوێندنی پێگەیاندنی زاناکانی شیعەی هەتا پلەی (آیة الله) بڕیبوو، بەڵام نەگەیشتبووە دووهەمین پلە، کە (آیة الله العظمی)یەو نیتر دەبێتە مەرجەعی دینیی و مریدەکانی هەموو کاروبارێکی ئاینیی و رامیاریی خۆیان دەخەنە بەردەستی .هەر زانایەکی شیعە گەیشتە نەو پلەیە، هیچ دەستەڵاتێکی نێران و تەنانەت خودی شای نێرانیش ناتوانێت فەرمانی دەستگیرکردنی بدات، نەمە لە یاسای بنەڕەتیی سالی ١٩٠٦ی نێراندا دانی پێدانراوە. خومەینی هەرلە سەردەمی میرمندالییەوە قۆناغەکانی خوێندنی ئاینیی لە پلەی بەڕەتییەوە(طالب العلم) دەست پێدەکات، نەجاپلەو قۆناغەکانی مجتهد، مبلغ الرسالة، حجة الأسلام، آیة الله و پلەی کۆتاییش پلەی (آیة الله العظمی) یە. هەر بەپێی نەو سیستەمی خوێندنەش:

١- ناشێت لەیەک کاتدا پێنج زانا لە پلەی کۆتاییدا بن (پلەی مەرجەعییەت).

٢- گەیشتن بەپلەی مەرجەعییەت پێویستی بە پشتگیری هەموو زانا هەرە گەورەکانە (آیات الله العظمی)کان کە لە ژیاندان.

٣- جگە لەو مەرجەش پێویستە لێکۆڵینەوەیەکی بەنرخ پێشکەش بکات وەک نامەی دکتۆرا.

خومەینی بەشێوەیەکی ئاسایی نەگەیشتە دووا پلە، بەڵکو بۆ نەوەی نەکەوێتە زیندانەکانی شاهەنشاوە، (آیات الله العظمی)کان پلەیەک بەرزیانکردەوە و نامەی دکتۆراکەشیان پەسەند کرد، کە لەژێر ناونیشانی ڕێگاکردنەوە یا ئازادکردنی نامراز (تحریر الوسیلة) نووسیبووی[٨٤].

خومەینی زانایەکی پڕ بوو، ئازا و نەترس و ڕاستگۆ، لە گفتوگۆدا ئاشکرا و بێپەردە دەدوا، لە خواردن و نوستن و ژیانی ڕۆژانەیدا سادە و ساکار بوو، دووای نوێژی بەیانی دەنوستەوە کە هەڵدەستا وەک بەرچایی نان و هەنگوینی دەخوارد، بەر لە نیوەڕۆژەش هەندێک ئاوی پرتەقاڵی دەخواردەوە، خۆراکی نیوەڕۆژەشی پلاوی بێ ڕۆن و گۆشتی کولاو بوو، دوای هەرژەمێکیش سەرخەوێکی دەشکاند و لە ژیانیشیدا هەرلەسەر دۆشەک و لەسەر زەوی دەنووست، زۆر حەزی لە خواردنی کاڵەکە زەردەی نێران دەکرد، لە هەموو ژیانیدا تەنها جارێک تەلەفۆنی بەکارهێناوە، نەویش بەوهۆیەوە براکەی لە نێران لەسەرەمەرگدا بوو، حەزیدەکرد بۆ دواجار گوێی لە دەنگی بێت[٨٥].

وەک هەوڵێک بۆ بێدەنگ کردنی خومەینی و دوورخستنەوەی لە دەست خستنە کاروباری رامیاریی ولاتەوە، سالی ١٩٦٣ نوێنەرێکی کۆشکی شا، پێشنیارێکی دەخاتە بەردەم: بڕچی خۆت بە سیاسەتەوە خەریک دەکەیت کە هەمووی درۆ و تەڵەکەبازیی و دووفاقییە، واز لەو کارە بهێنە بۆ نێمە. خومەینی بەم جۆرە وەڵامی دایەوە: سیاسەت بەوپێیەی نێوە دەیکەن، ڕاستە وەهایە بەڵام سیاسەتی نیسلامیی وەها نییە[٨٦].

دووا تریش حەمە ڕەزا شا، نوێنەری تایبەتیی خۆی دەنێرێت داوای لێبکات لە وتارەکانیدا دەربارەی شا، نیسرائیل، نەمەریکا نەدوێ، لەوان بترازێت، سەربەستە. خومەینیش ڕۆژی دواتر لە مزگەوتی فاتیمەی

زەهراوە لە قوم بەجۆرە وەلامیدایەوە: تۆ چیت؟ خۆ عەلی نیت. مرۆڤێکی، هەڵە بکەیت، دەڵێم هەڵەت کردووە، چاکیش بکەیت دەڵێم چاکت کردووە، نەی باسی نیسرانیل بۆ نەکەم، دایکت جولەکەیە یان باوکت؟ ئەمەریکاش ئێمەی ژێر دەست کردووە، چۆن باسی ناکەم.ئەم هەڵوێستە زۆر شۆڕشگێڕانەیەی زانایەکی ئاینیی بانگەوازی شەڕ بوو دژی شا. کەلانی ئێرانیش دەبێت خۆیان ساغ بکەنەوە، دژی شای ئێران و رژێمەکەی یا لە تەکیدان. بۆیە خومەینی رووەکاتە زاناکان و دەڵێت: پاڵدەن بە ئێمەوە ئەگینا لەوان خراپترن، ئەگەر دەنگی نارەزایی بەرزنەکەنەوە مانای ئەوەیە داوتانەتە پاڵ شەیتان. دووەم هەنگاوی شۆڕشگێڕانەشی ئەوەبوو کۆتایی بە تەقیە (تقیە) هێنا کە بریتییە لە شاردنەوەی بیروباوەڕ و نیازی راستەقینەی شیعەکان لە ترسی جەورو ستەمی زۆرداران کە لەسەردەمی فەرمانڕەوایی ئومەوییەکانەوە شیعەکان بەرەزامەندی زاناکانیان (فەتوای نهێنی) وەک رێگە چارەیەک بۆ پاراستنی سەروماڵ پەیڕەویان دەکرد.خومەینی دەڵێت: لە ئەمڕۆ بەدوا دەست لە (تقیە) بەربدەن.

ساڵی ١٩٦٣ تاڵە موولەکەی نێوان خومەینی و شا دەپچڕێت و لەودابوو دەستگیری بکەن، بەڵام زانا هەرە بەرزەکانی قوم بۆ نەوەی شا دەستەڵاتی دەستگیرکردنی خومەینی نەبێت، بڕیار دەدەن پلەی (آیة الله العظمی)ی پێبدەن، ئیتر شای ئێران هەرنەوەندەی دەستەڵات هەبوو لە وڵات دوورخاتەوە، نەوەبۆ هەر نەو ساڵە و لەتەمەنی ٦٣ ساڵیدا فڕێیدایە سەر سنووری تورکیا و لەوێشەوە هەرچۆنێك بێت خۆی گەیاندە شاری نەجەف لە عێراق. ساڵی ١٩٧٤ سەرۆك کۆماری عێراق ئەحمەد حەسەن بەکر داوای لێدەکات پشتگیریی خۆی بۆ عێراق رابگەیەنێت دژی ئێران، بەڵام خومەینی داواکارییەکە دەداتە دواوە، کە نیشانەیەکی بەڵگەنەویستی سەربەخۆیی خومەینی بوو کە نەدەچووە ژێرباری کوشاری هیچ دەسەڵاتێکەوە، نەگینا هەر نەبێت ئەویش ئەوەندەی رژێمی عێراق دوژمنی شای ئێرانە، بەڵام بەفەرمانی بەغدا ئەو دوژمنایەتییە ناکات.

دوای رێکەوتنەکەی جەزائیری ساڵی ١٩٧٥ی ئێران صەدام حسێن و حەمە رەزا شای ئێران، شا گلەیی لە عێراق دەکات کە چالاکییەکانی خومەینی پێچەوانەی رێککەوتنەکەیە، بۆیە سەعدون شاکری بەرپرسی دەزگای هەواڵگریی عێراق کە دووانتر بوو بە وەزیری ناوخۆ بە خومەینی دەڵێت: یا ئەوەتە بانگەوازی بەرپابوونی شۆڕش بکە لە ئێران، یا لە عێراق دەچێتە دەرەوە.ناشکرایە خومەینی بەجێهێشتنی عێراق بەچاکتر دەزانێت لەوەی بە فەرمانی بەغدا شۆڕش لە ئێران هەڵگیرسێنێت، بەڵام شای ئێران ئەم هەنگاوەی بەغدا بەچاك نازانێت، داوایان لێدەکات رێگەی نەدەن بڕوات و رێگای چالاکیی سیاسیشی لێبگرن! صەدام حسێن لە وەڵامدا دەڵێت نەوە مانای ئەوەیە پەلبەستی بکەین. نەوەش ناکرێت،لەگەڵ ئەوەشدا ڕژێمی بەعسییەکانی بەغدا هەندێك هەڵوێستی منداڵانە دەنوێنێت دژی خومەینی، وەك ئەوەی لە رۆژنامەکاندا بڵاویان کردەوە چەند مانگێك لەسەریەك کرێ خانوو، پارەی ناوو کارەبای ئەو خانووەی نەداوە کە بەکرێی

گرتووه و خاوەنی خانووەکە لە دادگادا شکاتی لێکردووە و بەبڕیاری دادگا خانووەکەی پێ چۆڵکردووە.

خومەینی ئەم جارەیان خۆی لەسەر سنووری کوێت بینییەوە، بەڵام مێری کوێت، ڕێگەی پێنادات بێتە ناوەوە، بەوبیانووەی، ئێمە دەزانین نیازی چیت هەیە، بۆیە بەناچاری دێتەوە نەجەف و لە بەغداوە سواری فڕۆکەیەکی دەکەن بۆ دیمەشقی پایتەختی سووریا، شای ئێرانیش لای خۆیەوە لێبووردنی بۆ دەرکرد، بەڵام قوتابیە شۆڕشگێڕەکانی ئێران لەدەرەوەی وڵات تواناییان مافی شەش مانگ مانەوەی لە فەرەنسا بۆ وەربگرن. بەهۆزە مانگی نۆکتۆبەری ١٩٧٧ لە پاریس دەنیشێتەوە و لەناوچەی (نۆفڵ لۆشاتۆ)ی نزیک پاریس لە خانوویەکی بچکۆلەی ناسایدا نیشتەجێ دەبێت و هەتا نەو ڕۆژەی بەفڕۆکەیەکی تایبەتی گەڕایەوە ئێران، سەری لەو خانووە نەهێنایە دەرەوە[٨٧]. بەڵام چالاکییەکی دەست پێکرد کە دەتوانین بە شۆڕشی کاسێت ناوببەرین، بڕیارو ڕاسپاردەکانی خۆیی لەسەر کاسێت تۆمار دەکرد و دەینارد‌ەوە بۆ ئێران و بەهۆی مستەفای کوڕیەوە دەگەیشتنە ناو ئێران و بڵاودەکرانەوە، بەڵام مستەفا، هەر نەو ساڵە ١٩٧٧ دەکەوێتە دەست هێزەکانی ساواک و دەیکوژن. لەسەرانسەری ئێراندا پرسە و ماتەمینی بۆ دانرا، بەڵام نەوەی لە شارەکانی قوم، تەوریز و ئەسفەهان بۆیکرا، بڕووسکە و چەخماخەی دەدا. لە ڕۆژی چلەی مستەفادا، خومەینی دەڵێت: یادی مردنی کوڕەکەمان کردەوە، فرمێسک ڕشتن بەسە، لە نەمڕۆوە ئیتر کەس سەرەخۆشیم لێنەکات، پێویستمان بەکارو کردەوە هەیە. دەزگاکانی ڕاگەیاندن، بیستراوو بینرا و خوێندراو، بەجۆرێك لە خومەینی کۆدەبنەوە هەرچییەکی دەکرد و دەوت وەك گرنگترین هەواڵ پەخش دەکرا و یەکەمین لاپەڕەی ڕۆژنامەکانی داگیردەکرد، ئەویش ماندوو نەدەبوو، سەلماندیشی هیچ کاندیدێکی پۆستی سەرۆکایەتی ئەمەریکا ئەوەندەی نەو ووریا و لێهاتوو نییە لەگەیاندنی دەنگی خۆیدا بەشێوەیەکی کاریگەر. لەماوەی سی ڕۆژدا نزیکەی ٥٠٠ پێنج صەد چاوپێکەوتنی لەگەڵ میدیاکاندانەنجامدا، سەیر لەوەدا بوو ڕۆژنامەکانی ئێرانیش نەو هەواڵەیان بڵاوکردەوە کە نایەتوللاخومەینی کەیشتووەتە پاریس و لەوەش سەیرتر، چەند کرێکارێکی چاپخانە، وێنەیەکی خومەینی لەڕۆژنامەی (اطلاعات)دا بڵاودەکەونەوە بەبێ ئاگاداریی سەرنووسەری ڕۆژنامەکە!

کاسێتەکانی خومەینی کاری خۆیانکرد، دەنگی بێزاری و خۆپیشاندان و بەرێ شا دەستی پێکرد، شا وەزارەتەکەی عەباس نەمین هوید‌ا هەڵدەوەشێنێت و (شریف أمامی) ڕادەسپێرێت کابینەیەکی نوێ دامەزرێنێت و بەرنامە سیاسییەکەی بڕیتی بوو لە:

- هاوەنگیی نێوان چینەکانی گەل.
- ئازادکردنی زیندانییە سیاسییەکان.
- بەرزکردنەوەی مووچەی کارمەندان بەڕێژەی ٤٠٪.
- ڕێگەدان بەکار و چالاکیی پارتە سیاسییە شەرعییەکان.

- سەرلەنوێ هەڵبژاردنی نوێنەرانی کەل.

- ڕێزگرتنی مافەکانی گەل، هەڵمەتی پاکسازیی دژی گەندەڵی. -

- گەرانەوە بۆ بەکارهێنانی صالۆمیری کۆچی لە جێگەی صالۆمیری بیانی.

بەڵام هەفتەیەکی نەبرد کەورەترین خۆپیشاندان لە میژووی نێراندا رووید‌ا، ١٠٠,٠٠٠ مرۆڤ دەڕژێنە سەرشەقامەکان و داوای داکرتنی شا، دامەزراندنی کۆماری ئیسلامیی و گەرانەوەی خومەینی دەکەن و هەزارەهایان کەوتنە بەر دەستدرێژی تفەنگی سەربازەکان، بەڵام خومەینی بە خۆپیشاندەرەکانی دەوت (لەگەڵ سەربازەکاندا بدوێن، تێیانبگەیەنن، سنگتان روتکەن بۆ گوللەی تفەنگەکانیان، نەکەن تەنانەت بەردێکیشیان تێگرن)[٨٨].

خومەینی نەوەندەی لەگەڵ سوپادا نەرم بوو، نەوەندەش لەگەڵ شا و بنەماڵەی پەهلەویدا تووندوتیژ بوو، دەرکردنی خێزانی پەهلەوی لە نێران؛ هەرهەموویان، گەورە و بچووک، دەکاتە دروشمێکی نوێ نەجا روو دەکاتە لەشکری نێران و دەڵێت: تەقەتان کرد، زۆر چاکە، جارێکی دێکەش تەقە بکەن، نەوانە براتانن سنگی دەدەنە بەر و لە یەزدانیش دەپارێنەوە لێتان خۆش بێت)[٨٩]. لەمانگی دیسەمبەردا هەڵچوونی جەماوەر گەیشتە رادەیەک ژمارەی خۆپیشاندەران گەیشتە ٤٠٠,٠٠٠ مرۆڤ و بێ پەروا و سڵکردنەوەش سنگیان دەنا بە گوللەوە.

خومەینیش زمانی ناخاوتنی لەگەڵ سوپادا کەمێک دەگۆڕێت (نێوە دەمانکوژن، ئێمە لێتان ناگرین، بەڵام ووریای نەو راستییەش بن کە هەموو رۆژێک ژمارەیەکی زۆرتر شەهید دەکەن)[٩٠].

ڕۆژی١٣ی دیسەمبەر،نەردەشێر زاهیدی خۆپیشاندانێک بەسەربازو نەفسەرە خانەنشینەکانی سوپا و نافرەتە دەوڵەمەندە فەرو لەبەرەکان سازدەدات دژی خۆپیشاندانی جەماوەر و بەشەقامەکانی تاراند دەسوڕێنەوە، هەرچەند هەندێکیان لە نۆتۆمبیلەکانیان دانەبەزین، نەوەشێر دانیشتوانی ناچاردەکرد وێنەکانی شا، سەرلەنوێ هەڵبواسنەوە وبەهەر جۆرێک دەیانەوێت پشتگیریی خۆیان بۆ شاهەنشا رابگەیەنن، بەڵام شا، دەزانێت کار لە کارترازاوە، بۆیە پێی دەڵێت رۆژانی سەردەمی صالی ١٩٥٣ بەسەرچوون کە دەمانتوانی هەرکەسێک لەو سەرشەقامانە بە دوو تمەن بکڕین، نەوکاتە هەژار بوون، بەڵام نەمڕۆ کام کەچە دووکاندار دەگرێت سێ چوار ملیۆن تمەنی هەیە.

شا، لە بااڵوێزی نەمەریکا لە تاران، سۆلڤان دەپرسێت، هیچ چارەسەرێک نییە جگە لە دامەزراندنی حکومەتێکی سەربازیی، نایا واشنتۆن دەڵێت چی؟ ٢٩دیسەمبەری١٩٧٨ کابینەیەکی سەربازیی بەسەرۆکایەتی شاپور بەختیار دامەزرا[٩١]. شا، لە رادیۆی تارانەوە وتارێک بۆ جەماوەری راپەڕیو دەدات: پەیامە شۆڕشگێڕانەکەتانم وەرگرت: پەیمانتان پێدەدەم هەڵەکانی رابردوو چاک بکەم و قەلاچۆی گەندەڵی و زۆرداریی بکەم و کابینەیەکی نەتەوەیی دامەزرێنم و هەڵبژاردنێکی نازاد ئەنجام بدەم. ئەم دەستەڵاتی

سەربازییەش کاتییە هەتا ئەو کاتەی پەیرەوکردنی یاسا و نازادی سەقامگیر دەبن.[٩٢] ئەمەریکا لەمەڕ ئەم هەنگاوانەی شای ئێران، لە زمانی جێمی کارتەرەوە دەڵێت:

شا هەنگاو دەنێت بەرەو ژیانی دیموکراتیی، بەڵام ئەیارەکانی رێگەی لێدەگرن. خومەینی دەستوبرد، وەڵامی شا دەداتەوە، کابینەی سەربازیی هەڕەشەی شەڕی نێوخۆیە لە نێوان سوپا و گەلدا، ئێمە نەک ئێستا، هەمیشە لە ژێر دەستەڵاتی سەربازییدا بووین، جاران بەنهێنی فەرمانڕەوابوون و ئێستا خۆیان ئاشکرا دەکەن. شای ئێران جارێکی دیکەش دەست شلدەکات، ژمارەیەک لە سەرانی رژێمەکەی دەستگیر دەکات بە تۆمەتی گەندەڵی وەک ژەنەراڵ ناصریی، ئەمیر عەبباس هوەیدا و ٤٥ فەرمانبەری بەرزی دەوڵەت و بازرگانە گەورەکان (بزنس مان). جگە لەوەی بڕیاریش دەدات لێژنەیەکی لێکۆڵینەوە بە چالاکییە بازرگانییەکانی خوشک و براکانی و دامەزراوەی پەهلەویشدا بچێتەوە و بەچاوی ووردبینیی تۆمارەکانیان بپشکنێت. ! وەڵامی خومەینی ئامادەبوو: ئەو کەسەی پێویستە بدرێتە دادگا، خودی شا خۆیەتی، بیدەن بە دادگا، ژەنەراڵ ئەفشار ئەمینی کە پیاوی کۆشک و بەڕێوەبەری بەرژی تایبەتی شا و ئەڵقەی پەیوەندی نێوان شا، ساواک و سوپا، هیوابڕاو بوو،هیچی لەتوانادانەبووحگەلەوەی راستیی رووداوەکانی لە شا دەشاردەوە، جا لە دڵسۆزیی بوو یا لە بێهودەیی. شای ئێران پەکیکەوتبوو، ناگاداری رووداوەکان نەبوو، نە بەڕۆ تایبەتییەکەی خۆی، نە ئەمەریکاییەکانیش خۆیان بەوەوە ماندوو دەکرد ناگاداری بکەن چی لە دەوروپشتیدا رووەدەن، تەنانەت کە ئەمەریکا ژەنەراڵ هوێزەر دەنێرێت بۆ تاران، شا ناگاداری هاتنەکەی نەبوو، نەویش هەوڵی چاوپێکەوتنی شا نادات.

خومەینی لەوە دڵنیا بوو جڵەوی کاری کەوتۆتە دەست، ئیبراهیم یەزدی دەکاتە نوێنەری تایبەتیی خۆی لە تاران، یەزدی نیشتمانپەروەرێکی خاوەن نەزموون بوو، لەسەردەمی دەستەڵاتی دکتۆر موصەدیقیشدا ١٩٥٠ – ١٩٥٣ بەڕێوەبەری کۆمپانیای نەوتی نێران بوو. خومەینی، یەزدی راسپارد بوو، لە خواروی وڵات لە هەرێمی بیرەنەوتەکاندا، مانگرتنی کرێکارانی نەوت رێکبخات، کرێکاران مانگرتنێکی سەرکەوتوویان ئەنجامدا، بەرهەمی نەوت لە ٥,٢ ملیۆن تەنەوە هاتە خوارەوە بۆ ١,٥ ملیۆن تەن، ئەمەریکا چۆکی لەرزی، بەڵام شا و سوپاکەی چۆکیاندادا.

١٢/ نۆقەمبەر کۆنسوڵی ئەمەریکا،سولیڤان لە تاران بروسکەیەک بۆ وەزارەتی دەرەوە دەنێرێت (پاشماوەی رۆژەکانی شا بەپەنجە دەژمێردرێن، پێویستە بۆ (دوومان ـ جێگرەوە بەدیل)ێک بگەڕێن. شای ئێران هەر لە دەرەوە لێی نەقەومابوو، لەنێو خێزانەکەشیدا نەوەندە کێشە و ناکۆکی زۆربوون، شیرازەی خێزانەکەشی تێکچێت، شابانوو فەرەح پەهلەوی هەوڵیدەداکوردەکەی بکاتە شای ئێران، شاهەنشاش دەترسا نەگەر دەست لە تەخت و تاج هەڵبگرێت بە ترسنۆکیی لێکبدرێتەوە، ئەمە جگە لەوەی فەرەح زۆرێکی زۆری لە ناپاکیی و داوێن پیسیی مێردەکەیی دەزانی و لەگەڵ مالە خەزووریشدا دەمێک بوو ناکۆک بوون، بەداخ و

پەژارەوەدەیگوت(نرخی مـن لای نـەوان تـەنها نەوەندەبوو نێرینەیـەکیان بـۆ بەرهـەم بهێـنم، وەك مانگـا بـۆ زاووزێ). شـا سـێ ڕێگای لەبەردەمدا مابووو سـووکە هیوایەك ببەخشێت:

١- چاکسـازیی و هەندێك نازادی بۆ گەل.

٢- لێدانی ڕاپەڕینەکە بەناکر و ناسـن.

٣- مۆڵەتێکی درێژ وەربگرێت و کاروباری وڵات بداتە دەسـت لیژنەیەکی چـاودێریی بەسـەرۆکایەتی فـەرەح پەهلەوی هەتا بارووودۆخەکە هێور دەبێتەوە و لەکاتێکی گونجاودا بگەڕێتەوە. نەگەر هاتوو هەلومەرجەکـەش ناڵۆزتر بـوو، فـەرەح لـە پۆسـتەکەیدا دەمێنێتـەوە هـەتا کورەکـەی پێـدەگات. بـەڵام کـات دڕەنـگ بـوو بـۆ نەنجامدانی چاکسازیی، شیرازەویەکریزیی سـوپاش بەرەو شلۆقیی ولاوازی دەچوو، ڕێگەچارەیەکی چـوارەمیش هەبوو، بریتیبوو لە کۆدەتایەکی سەربازیی وەك کودەتاکەی نەیووب خـان لـە پاکسـتان، ژەنـەراڵێکی گونجـاو جڵەوی کاربگرێتە دەسـت، نەگەر حەز بەرژێمی کۆماریش دەکەن، با ڕژێمـی شاهەنـشاهی ببێتـە کۆمـاریی و ژەنەراڵەکەش دەبێتە سـەرۆك کۆمار یا سـەرۆك وەزیران، نـەمە بۆچـوونی نەمـەریکا بـوو بەگـشتیی و دەزگـای هەواڵگریی سیا بەتایبەتیی هەتا دەپەرژێتە سـەر لێدان و بنبڕکردنی ڕاپەڕین و ڕاپەڕیوەکان.

فەرەح پەهلەوی ناگادارببوو لە دەرەوەی کۆشك چی ڕووەدات، هەموو نەو زانیاریانە دەخاتە بەردەسـتی شا، کە لەخزم و کەسوکارو هاوڕێکانییەوە پێیدەگەیشت، بـەڵام شـا بایـەخی پێنـادات و دەڵێـت مـن سـەرچاوەی تایبەتیم هەیە زانیاریم پێدەدەن، خزمەکانتبەهەڵەدا چوون. دوای تکا و پاڕانەوەی فەرەح، شـا، بـە نابـەدڵی نۆکەرە پیرەمێردەکەی بەردەسـتی دەنێرێتە ناو تاران بۆ زانینی ڕاستیی و ناڕاستیی هەواڵـەکان، کـە گەڕایـەوە وتی بەڵێ قوربان خەڵك لە سـەرشەقامەکان هاوار دەکەن، دیارە کۆمۆنیسـتە بەکرێگیراوەکانن، لەگەڵ نەوەشدا شا، بەفەرەح دەڵێت ترسو دڵەڕاوکەکەت لە جێگەی خۆیدا نەبوو، شتێکی وەها گرنگ لە نارادا نییـە! فـەرەح کە نەمە دەبیستێت دەداتە پڕمەی کریان.

شا بڕیاریدا بارووودۆخی شەقامی تاران بەچاوی خۆی ببینێت، لەگەڵ فرۆکەوانـە تایبەتەکەیدا بەکۆپتـەرێك بەسـەر پایتەختدا دەسـووڕانەوە، بە سـەرسـوڕمانەوە وتی: نەم هەموو حەشاماتە لە دژی من خۆپیشان دەکـەن؟ فرۆکەوانەکە هیچی نەوت، بـەڵام نەو هیچ نەوتنە هەموو شتێك بوو بۆ تێگەیاندنی شا لـە ڕاسـت و دروسـتیی بارودۆخەکە،نەجا پەسـتیی و بێ هیوابیـەك دایدەگرێت و لـە قـوڵایی دەروونـەوە هەسـتەکات کـەس دۆسـتی نییە و تاك و تەنها ماوەتەوە، باوەڕی بەهیچ کەسـێك نەما، بڕیاریدا ڕێگە بە شابانوو فەرەحیش نەدرێت بێتـە بەشـی تایبـەتیی شـا لـە کۆشـك هـەتا نەپشـکنرێت! کاتێـك شـابانوو زۆر بـە پێویـستیی دەزانـی چـاوی بـە شابکەوێت، دەبینێت دەرگاکان داخراون و نەفسـەرێك بەچاوی پڕ لە فرمێـسکەوە لە فرمانەکەی شـا ناگـاداری دەکات، شـابانوو کـە نـەوە دەبیـستێ پاشـەوپاش دەگەڕێتـەوە، بـەڵام زۆرینەخایەنـد دووبـارە دەگەڕێتـەوە و بەنەفسـەرەکە دەڵێت: فـەرموو بمپـشکنە، نەفسـەرەکە لـە شـابانوو دڵگـرانتر بـوو، پەنجـەی بـۆ درێـژ نـەکرد،

دەرگاکان دەخاتە سەرپشت و بە هەنسکەوە دەڵێت: تکایە بەڕێزتان بفەرموون. شا لەم بارودۆخەدا دەڕۆیا، کەچی لیژنەیەکی سەربە کۆنگرێسی نەمەریکا کە چاودێریی چالاکییەکانی (ساڤا) دەکات لە ١٩٧٨/٩/٢٨ دا نووسیویەتی (بەڵای کەمەوە هەتا دە ساڵی داهاتوو هیچ مەترسییەك رووبەڕووی شا نابێتەوە و هیچ هێزێکی نەیاریش ناتوانێت بەرامبەر سوپاکەی بوودستێت کە سەرچاوەی شەرعییەتی دەستەڵاتەکەیەتی).

تەقینەوەی ریستورانتێکی گەورە کە زۆربەی میوانەکانی نەمەریکایی بوون، تارانی پایتەخت دەهەژێنێت و قوربانیی زۆریشی لێدەکەوێتەوە، دووای نەوەش هۆڵی سینەمای عەبادان گرەدەگرێت و ٤٣٠ بینەر لە هۆڵەکەدا دەسوتێن.

لە وەڵامی هەڕەشە و گوڕەشەکانی شا و خۆگیفکردنەوەی هێزەکانی سوپا و دەزگای هەواڵگریی ساواك کە وەك سەگی چوارچاویان لێهاتبوو، خومەینی بە شا دەڵێت: خۆم بۆ هاشەوهوشە و هەڕەشەکانت نامادە نەکردووە، بەڵکو بۆ ناگری چەکەکانت، گوێ لە نامۆژگاریەکانم رابگرە، گوێ لەوانە رابگرە بەرژەوەندی گەل و وڵاتیان مەبەستە، هەی دەردەداری بێچارە و نەگبەت گوێ بگرە، ٤٥ ساڵ تەمەنتە، چیت بۆ نەم وڵاتە کرد، کەڵکێك لەچارەنووسەکەی باوکت وەربگرە چی بەسەرهات، تۆ کە خۆت کۆنە پارێزێکی رەشیت چۆن ئێمە بە کۆنە پارێز تاوانبار دەکەیت .

ساڵی ١٩٧٩ وەزیری دەرەوەی نەمەریکا، سایرۆس ڤانس لەگەڵ ئیبراهیم یەزدی(یەزدی) کۆدەبێتەوە بەو مەبەستەی پێی بسەلمێنێت بەڵای نەمەریکاوە نیرانی حەمە رەزا شا کۆتایی هاتووە، ئێمەش بەهۆی مەترسیی رووسەکانەوە هاوپەیمانی سروشتیی نێوەین، ڕێز لە شۆڕشی پیشەواکەی دەگرین، لاپەڕەیەکی نوێش دەکەینەوە و دەمانەوێت بزانین پێشنیازو داخوازی نێوە چییە. بەڵام راستی نەدەکرد، زانیارییەکانی (حافظ) نەوەی دەسەلماند لە ژێرەوە خەریکن مافی پەناهەندەیی بدەن بە شا و پەیوەندییان بە کوردی رۆژهەڵات و عەرەبەکانی خوزستان و کۆنە نەفسەرانی سوپاوە کردووە دژی شۆڕش راستبنەوە. کورد هاوبەشییەکی چالاکیی لە شۆڕشەکەی خومەینیدا کرد بۆ دابینکردنی مافە رەواکانی شیعەکانی ئێران، بەڵام خومەینی هەڵوێستە ناشکراو نهێنییەکانی نەمەریکای بیرناچێتەوە و کە جڵەوی کاری گرتە دەست بەدەستێکی ناسنین دەکەوێتە گیانیان.

مەهدی بازرگان رکەبەرێکی سەرسەختی رژێمی شا بوو هەر لە ساڵی ١٩٦١ وە لە زیندانە تاریکەکاندا دەینالاند، راسپاردەیەکی شای بەدەست دەگات کە نازادی دەکەن و دەخوازن هاوکاریان بکات بۆ نەجامدانی داواکارییەکی شا، کە بریتییە لە (شا نامادەیە تەنها شا بێت نەك فەرمانڕەوا و لەژێر سایەی رژێمێکی پاشایەتی دەستووریدا وەك بەریتانیا و ڕێگە لە خواست و ناواتەکانی گەل نەگرێت نەگەر گەل نەو رژێمەیان دەوێت).[٩٣]

نەو رۆژە رەشەی رژێمەکەی شا دووچاری هاتبوو لە روانگەی حەمە رەزا شاوە نەك بە دەستێوەردانی

نەمەریکا بەڵکو بە کۆدەتایەکی دادەنا، نەوان بەسەریدا کردوویانە. لەکەڵ نەوەشدا هەر ناچار بوو پۆستی سەرۆک وەزیران بداتە دکتۆر عەلی نەمین کە لە دڵەوە رقی لێبوو، سەرەڕای نەوەی کۆنە وەزیری سەردەمی رژێمەکەی دکتۆر موصەدیق (مصدق) و نەمرۆش گوێ لە مشتی نەمەریکایە.

سەرکردایەتی نەمەریکا پشتی بە لەشکری ئێران دەبەست و نەیدەویست هەڵیوەشێنێت بۆ نەوەی دژی خومەینی بەکاربهێنێت، نەمەش پێچەوانەی نەو سیاسەتە بوو لەگەڵ لەشکرەکەی صدام حسێن دا پەیڕەویانکردو هەربەکەوتنی صەدام، حاکمی کشتیی عێراق پۆل بریمەر لەشکرەکەی لە بناغەوە هەڵوەشاند، بەڵام کە ژەنەڕاڵ فەللاحی پۆستی سەرۆک نەرکانی هێزەکانی کۆماری نیسلامیی ئێرانی وەرگرت و هێزەکانی پاسەوانانی شۆڕشگێڕ(پاسدار) ی دامەزراند، نەمەریکا هیوابڕاو دەبێت و فس دەداتەوە هەتا نیازەکانی صەدام دەرکەوێت کە لێدان و داگیرکردنی ئێرانی کردۆتە هەنگاوی یەکەمی بەرنامەکانی، دەستیان بە پشتیدادا و گڵۆپی صەوزیان بۆ هەڵکرد و لەگەڵ وڵاتانی کەنداودا هەموو کۆمەکییەکی دارایی و سەربازیی و تەکنۆلۆژیی و هەواڵگرییان بۆ دابینکرد..

ڕاستە ئێران لە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی دابڕابوو وەک رژێمێش هێشتا جێگەی خۆی نەگرتبوو، بەڵام رژێمەکەی صەدام جگە لە سەرۆک کۆمار نەحمەد حەسەن بەکر، زۆر بەهەڵەدا چوون کە وایاندەزانی ئێران بەکڵاو دەگرن و رژێمێکی گونجاو و میانڕەوی سەربەخۆیان دێتە سەر کار، یا دەهێننە سەرکار.

سۆڤێتییەکان هەستیانکرد نەمەریکا دەیەوێت لە ژێر پەردەیەکی دیکەدا نەجارەش دەست بەسەر ئێراندا بگرێتەوە، بریژنێڤ ووریای کردنەوە، (لەرێگەی سەربازییەوە دەست نەخەنە کاروباری ئێرانەوە). هەرچەند لە راستیدا (کرملین)بەرنامەیەکی دیاریکراویشیان لەبەردەستدا نەبوو، بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی گۆڕانکاریی و پێشهاتە نوێیەکان هەروەک نەوەی نەزانن پێویستە چی بکەن،ئێرانی حەمەرەزاشا دوژمنێکی سەرسەخت و بەهێزو لەمپەرێکی ئەستوور و پانوبەرین بوو لەبەردەمیاندا، ئایا وەک خۆی بمێنێتەوە یا بڕوخێت و خومەینی بێتە سەرکار؟ هیچ کامیان لە بەرژەوەندی ڕووسیا نییە و یەک لەیەکتر خراپترن.

خێزانی شاوبنەماڵەکەی،کاربەدەستە باڵاکان و دەوڵەمەندە کەورەکان لەلایەکەوە کەوتنە ڕزگارکردنی سامانەکانیان و ناردنە دەرەوەی، نەوڵاشەوە بەناوی قەرزەوە پارەیەکی زۆریان لە بانکەکان رادەکێشا، هەرچەند بانکەکان چاک دەیانزانی نەو قەرزانە نادرێنەوە، بەڵام نەیاندەتوانی نەیدەن، خێزانی شا بەتەنها ۷۰۰ ملیۆن لە بانکی عەمران و ۸۰۰ ملیۆنیش بەقەرز رادەکێشێت،حەمەرەزا شاش دەیویست لەو خەرمانی دوڕو گەوهەر و یاقوتە نایابانەی خەزێنەی شاهانە هیچ نەبێت تاجەکانی سەری خۆی وسەری شابانوو،سەری کوورەکەیان لەگەڵ خۆیاندا ببەن کە لە چەند شوێنێکی نهێنیی بانکی میللیدا دانراون لە قوڵایی ۲۰ مەتر لە ژێر زەوییەوە و بە بڕی ۵۰۰ بلیۆن دۆلاریش زامن کراون. بەڵام فەرمانبەرانی بانقەکان هەر هەموویان مانیان کرتبوو، کەسیشیان دەست نەکەوت ژمارە نهێنییەکانی ژێر زەمینەکان بزانێت. نەو

رۆژەی شا لە ولآت دەرچوو، ژەنەرالّ بەختیاریی پۆستی سەرۆك وەزیران و فەرماندەی گشتی سوپا وەردەگرێت، خومەینی یەکسەر لە باڵیدەدات: هەرکەسێك گوێڕایەڵی فەرمانەکانی بکات وەك ئەوەیە گوێڕایەڵی شەیتان بکات. ژەنەرالّ بەختیاریی زۆر باوەڕی بە خۆی هەبوو، وایدەزانی سوپا لەژێر فەرمانی ئەودایە و دەتوانێت بەربەرەکانێی خومەینی بکات و بەناشکرا بڵێت: دەست لە (پۆستەکەم) و دەستەڵاتەکانم هەڵناگرم بۆ (آیة الله خمینی) هەروەك ئەو کە دەستبەرداری پۆستەکەی خۆی نابێت بۆ من. خومەینی هەست دەکات ئەگەر نەگەڕێتەوە ولآت، بەرهەمی شۆڕشەکەی لێدەدزن.

شا دەیویست دەرچوونەکەی لە ولآت لە ژێر پەردەی زغیرەیەك سەرداندا بشارێتەوە بۆ ئەردەن، مەغریب و میصر. بەڵآم شای ئەردەن زۆر بەڕێزو نەزاکەتەوە داوای لێبووردن دەکات، بەڵآم محەمەدی پێنجەمی شای مەغریب و ئەنوەر ساداتی سەرۆکی میسر بە جۆرێك پێشوازییان کرد وەك هیچ رووی نەدابێت، بەڵآم شا لەناخی خۆیدا لە خەم و پەژارەدا نقووم بووبوو، لەدڵی خۆیدا دەیوت: پەرژینی درۆزن و دووڕووەکان چواردەوریان تەنیووم، نەمەریکا و (فەرەح)ی هاوسەریشم ناپاکییان لەگەڵ کردم. سەرەتای گەشتەکەی روو دەکاتە میسر و لە (ئەسوان) دادەبەزێت و یەکسەر پێکەوە لەگەڵ ئەنوەر ساداتا و سەرۆکی پێشووی ئەمەریکادا کۆنگرەیەکی رۆژنامەوانیی دەبەستێت و لە بەردەم میدیاکانی عەرەب و ئەوروپادا گلەیی لە ئەمەریکا دەکات و بەراشکاوی دەڵێت: کارتەر لە خشتەی بردم و خەڵەتاندمی. ئەو کاتەی گلەیی لەئەمەریکا دەکات و بەڕاشکاوی بە میدیاکان دەڵێت: کارتەر لە خشتەی بردم و بلآویکردەوە پشتگیریم دەکات لە ژێرەوە دانوستاندنی لەگەڵ نۆپۆزسیۆن دەکرد، نەکەر کفتوکۆ و دانوستاندن بگوڕایە، ئەوە خۆمان باشتر دەمانکرد. شا زۆر سوپاسی شای مەغریبیش دەکات کە نامادەیە هێزی سەربازیی بۆ بنێرێت پشتیوانیی بکات.

خومەینی کاتی بەفیڕۆ نەدەدا، هەر نەوەندە هەوالّی راکردنی شای پێدەگات، دەڵێت: رزگاربوونمان لە شا یەکەم هەنگاوە بەرەو سەرکەوتن نەك سەرکەوتنی تەواو. داوا لە سوپاش دەکات چەکە ئەمەریکاییەکانیان وورد و خاشکەن و بە جەماوەری راپەڕیوبش دەڵێت بەردەوامبن لە خۆپێشاندان و مانگرتن دژی رژێمەکەی بەختیاری. دەربارەی پێشنیارەکەی جیمی کارتەریش کە لەگەڵ بەختیاریدا هاوکاریی بکات، وتی ئەو کارە پەیوەندی بە کارتەرەوە نییە .بەختیاریی نێتر لە توانایدا نەما خۆی لەبەردەم خومەینیدا بگرێت، بەجۆرێك ژێر کەوت، هۆزی بەختیارییش دایانە پاڵ خومەینی.

ناوەندەکانی سەر بەرژێم زۆر بەگەرمی بەدووای وەلآمی ئەو پرسیارەدا دەگەڕان، نایا دووای شا، کێ یا چ دەزگایەك کارویاری ولآت بەرێوە دەبات، سوپا، لیژنەی چاودێریی، یا کابینەی وەزارەت؟ کار لەوەدا نەمابوو کێ ئەو لێپرسراوێتییە گەورەو ترسناکە دەخاتە ئەستۆی کە تەنها شکست و شەرمەزاریی لە دووایە، بۆ لیژنەش، آیة الله منتظری دەنێرن بۆ پاریس، داوا لە خومەینی بکات ئەندامانی لیژنەکە دیاری بکات، بەڵآم

خومەینی گوێی لەو بابەتانە نەدەکرت. دەمێنێتەوە سوپا، نەویش نەمەریکا بوو بڤوە نوێنەر و دەمراست و ژێر بەژێر لە گفتوگۆ و ڕێککەوتندا بوو لەگەڵ سەرانی ڕاپەڕینەکە و ڕێگەی بەخۆیدا بوو گفتوو بەڵێنیشیان بداتێ.نوێنەری تایبەتیی کۆشکی سپی، هوێزر، لە بنی هەمانەکە دەدات و بەناماەبوونی سۆلیڤان ڕاستەوخۆ بە شا دەڵێت: (گەورەم، کەی نۆغر دەکەن، ئایا کاتێکتان دیاریکردووە؟)

لاپەرەکان ٢٣٥ ـ ٢٣٦ شیچوابوو، ڕاستکراونەتەوە!

دواتر شای ئێران بێنەوەی شەرم بکات لەم بارەیەوە دەڵێت: نەمەریکا ناماەیە وەك مشکی تۆپیو تووڕم بدات، ئەوەی لەیاد نەمابوو لە دواڕۆژەکانیدا، نەویش نامەردانە پەنابەرە ڕووبەکانی پەنایان بۆ ئێران هێنابوو، ڕادەستی ڕووسیا کردەوە.

شا، ماوەی پێنج ڕۆژان لە نەسوان ـ میصر دەمێنێتەوە و ڕۆژی ١/٢٢ ڕوو دەکاتە مەراکیش، پێنج ڕۆژان لەوێش بمێنێتەوە و ئەمجا بچێت بۆ نەمەریکا، بەڵام هەوالێکی ناخۆشی لە نەردەشێر زاهیدی زاوایەوە (میردی کچەکەی) پێدەگات کە دەستەڵاتدارانی نەمەریکا بیریان گۆڕیوە و خەز بەهاتنی ناکەن، چاکتر وەهایە بمێنێتەوە. بەڵام خۆپیشاندانی ناڕەزایی خوێندکارانی مەغریب دژی (سەردانەکە)ی شا و کاریگەری نەفسووناوی شۆڕشەکەی ئێران لە دڵ و دەروونی موسوڵمانان مەترسییەکی گەورە بوو بۆ سەر هەر ولاتێك دالدەی بدات، شا ناچار بوو یەکێك لە پیاوەکانی بنێرێتە لای شا حەسەنی پێنجەم، ناگاداری بکات کە (بەردەوام لە پەیوەندیدایە لەگەڵ هێزە دڵسۆزەکانی گاردی شاهانەدا و هەموو چرکەیەك چاوەڕوانی هێمای گەڕانەوە دەکات بۆ ولات، بۆیە نێستا بەکاتێکی کۆنجاو نازانێت بۆ چوونە نەمەریکا و لەوێوە بگەڕێتەوە ئێران کە وەها لێکدەدرێتەوە بە پشتیوانیی نەوان گەڕاوەتەوە، شا حەسەن ڕاستەوخۆ هیچی نەوت، بەڵام نوێنەرێکی نارد، ناگاداری بکات، دەمانەوێت مافی پەنابەرێتی بدەینێ، بەڵام بەداخەوەین کە گۆڕانکارییە گەورەکان ڕێگەمان پێنادەن.

دۆستەکانی شا، داڤید، ڕۆکفلر، هنری کیسنگەر، سەریانهێناو سەریانبرد، پەناگەیەکیان بۆ نەدۆزرایەوە جگە لە ولاتی مەکسیك نەو لێقەوماوە بگرێتە خۆی، بەڵام دەستەڵاتی شۆڕش نەو ڕێگەیەشی بەست، پاسپۆرتە شاهەنشاییە بەرگ شینەکانی لەکارخست کە شاو خێزانەکەی پێیان بوو، مەغریبیش پاسپۆرتی بۆ نەکردن، شابانوو فەرەح پەهلەوی، تەلەفون دەکات بۆ سەرۆکی لیژنەی فریاکەوتنی پەنابەران ـ سەر بە ڕێکخراوی نێونەتەوەیی (یوو ـ نێن) لەشاری جنێڤ و دەڵێت: من شابانوو فەرەح پەهلەویم، ببورن پەکمان کەوتووە بۆ پاسپۆرت تا بچینە مەکسیك، دەکرێت یارمەتیمان بدەن؟ هەروەها نەوەشی پێدەڵێت کە شازادە نەشرەف پەهلەویش بەردەوامە لە پەیوەندیدا بە (کۆرت ڤالدهایم)ی سەرۆکی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان (یوو ـ نێن) وە بۆ هەمان مەبەست و هیوادارە هەر وەك پەنابەر پاسپۆرتی تایبەتییان بۆبکەن یا کارتێکی پەنابەریی (لیزەپاس .ن.ك.) بۆخۆی و شاهەنشا بکەن .)[٩٤]

رۆژێك بەر لە گەڕانەوەی خومەینی بۆ ئێران

کۆمیتەی خوێندکارانی ئێران بەڕابەریی نەبولحەسەن بەنی صەدر سەرپەرشتیی و ئامادەکاریی گەڕانەوەی خومەینی دەکرد، فەرەنسا رێگەی پێدان ژمارەیەك چەکیان بەدەستەوەبێت، بەرەی رزگاریخوازی فەلەستینیش بڕێکی پتر چەکی بۆ ناردن. خومەینی دڵنیا بوو گەل پشتگیریی دەکەن، بایەخی بە پەنجا هەزار بەکرێگیراری دەزگای ساواك نەدەدا، بەڵکو هێزە سەرکوتکەرە قەبەکەی سوپای بەلاوە گرنگ بوو بە ۷۰۰,۰۰۰ حەوت صەد هەزار سەربازەوە و دەیوت (بەهیچ جۆرە چەکێك ناتوانن بەرەنگاریان بکەین) پێویستە چەکەکانیان لەدەست بکەینەوە. لەو دۆخە نالۆزە هەڵکشاوەدا، شا دەچێت بۆ نەمەریکا لەسەردەمی کارتەردا و پێی دەڵێن (ئێران لەژێر سایەی دادپەرستانەی خاوەن شکۆتاندا نزارێکی هێمنە لە دەریایەکی هەڵچوودا). ۱۹۷۸ کەتیبەیەکی هێزی دژە فرۆکە، ژمارەیان پێنج صەد سەرباز بوو بە چەکەکانیانەوە هەڵدێن و لە ناوچەی مەشهەد دادەمەزرێن. خومەینی بە هاوبیرانی دەڵێت لەگەڵ سەربازەکاندا پێکدا مەدەن، براتانن، بەشێکن لەگەل، رووکەش درۆزنە، پێویستە نەو نەڵقەیە بپسێنن گرێبداون بە شاوە، پەلاماری خۆیان مەدەن، کار لە دڵ و دەروونیان بکەن، تەنانەت کە تەقەشتان لێدەکەن پێنج هەزار دەکوژن، دە هەزار دەکوژن، بیست هەزار دەکوژن، ئەوانە برامانن پێویستە بیسەلمێنین خوێن لە شمشێر بەهێزترە.

صاڵی ۱۹٦۰ کەنەدی دەبێتە سەرۆکی وڵایەتە یەکگرتووەکانی نەمەریکا، شا ووریا دەکاتەوە چمکێك یاسا بەسەر بەڕێوەبردنی وڵاتەکەیدا پیادە بکات و رادەیەك بۆ گەندەڵیی بنەماڵەکەیی و دەست و پێوەندەکەی دابنێت، بەڵام شا هەتا ۱۹۷۷ هەست بە گۆڕانکارییەکان ناکات کە ناسایشی وڵات تەنها بەچەك دابین ناکرێت. رۆژێك بەر لە گەڕانەوەی خومەینی بۆ وڵات، سەرکردەکانی سووپا بڕیار دەدەن بۆ چاوترساندنی جەماوەری راپەڕیو، خۆپیشاندانێکی سەربازیی بە هێزەکانی ووشکانی (پیادە و زرێپۆش) و ناسمانیی بکەن، بەڵام چەند کەرتێکی بنکەیەکی نیزیك لەتاران یاخیدەبن، هێزەکانی گاردی شاهانە دێن کۆنترۆڵی یاخیبوونەکە بکەن، جەماوەر گوڵبارانیان کردن، دانیشتوانی زۆربەی شارە گەورەکان سنگیان دەنا بەناگری شەستیرەکانەوە و بەدەم هاواری (گیانی حوسەین دەگەڕێتەوە، دەروازەکانی بەهەشت کراونەتەوە)، لە خوێندا دەگەوزان، هیچ کەسیش بە بیریدا نەدەهات خومەینی بەفرۆکەیەکی تایبەتیی جامبۆ بگەڕێتەوەنێران.

شەوی ۱۹۷۹/۲/۱ فرۆکەیەکی هێڵی ناسمانیی فەرەنسا (ئێرفرانس) ئامادەیە، خومەینی سەردەکەوێت، دەستنوێژ دەشوات و نوێژێ لە پێناو نەوانەدا کرد رووبەڕووی مەرگ وەستاون و سڵناکەنەوە، دۆشەکێکی داخست و هەتا کاتژمێر پێنجی بەرەبەیانی دەخەوێت، لە بەشی خوارەوەی فرۆکەکەش نزیکەی ۱۰۰ەدکەس لەدەست و پێوەندەکانی و کارمەندانی میدیاکان لەوپەڕی بێئارامیدا بوون و وەڵامی تیمە فرۆکەوانەکەشیان بۆ نەدرایەوە کە پرسیان ناخۆهێزەکانی شا، تەقەمان لێدەکەن؟

خومەینی نوێژی بەیانی دەکات و دووای ١٤ صاڵ دەربەدەریی پێدەنێتەوە سەرخاکی وڵات، ژمارەیەکی لە رادەبەدەر وبەجۆش و خرۆشاوی جەماوەر رێگاوبانی نەهێشتبووەوە بۆ تێپەڕبوونی خومەینی، ناچارکۆپتەرێکیان بۆ ئامادەکرد.

ژەنەراڵ بەختیاریی هێشتا سەرۆك وەزیران بووکە خومەینی مەهدی بازرگان دەکاتە سەرۆك وەزیران، بەختیاریش بڕیاری قەدەغەکردنی هاتووچۆ دەدات لەسەرانسەری پایتەختدا، خومەینیش بەدەستی خۆی

لەسەر پارچە کاغەزێك دەنووسێت: (پشت بە یەزدان خۆتان رابگرن)، دەقاودەقیش لە تەلەفزیۆنەوە بڵاوکرایەوە.

بۆ ئەوەی نەمەریکا نەتوانێت بەهۆی بالۆێزخانەکەیەوە لە تاران، شا بگەڕێنێتەوە نێران، خومەینی فەرمانی دا دەست بەسەر بالۆێزخانەدا بگیرێت کە زۆرتر لە قەڵایەکی سەربازیی زۆر فراوان دەچوو وەك لە بالۆێزخانە. ٤٥٠ خوێندکار تەنها (١٠) دە دەمانچەیان پێبوو لەماوەی تەنها ٣سێ کاتژمێردا و بێ خوێنڕشتن ئەو قەڵا سەختەی شەقامی فرانکلین رۆزفلت داگیر دەکەن کە گرنگترین و بەدەسەڵاتترین دەسگا بوو لە هەر هەموو خۆرهەڵاتی ناوەندا. ئەو خوێندکارانە بەجۆرێك کارەکە ئەنجامدەدەن، چ خومەینی و چ (لانجین)ی بالۆێز سەریان سوڕدەمێنێت. جێمی کارتەر پلانێکی پڕ لەمەترسیی دادەنێت بۆ رزگارکردنی کارمەندانی بالۆێزخانەکە و کڕینەوەی ئابڕووی تکاوی نەمەریکا، بەڵام ئەوەندەی دیکە ئابڕوویان دەتکێت و شەرمەزار دەبن،پلانەکە شکستی هێناو بەسەری شکاوو قوونی دڕاوەوە گەڕانەوە.پاپی فاتیکان داوا لە خومەینی دەکات بارمتە نەمەریکاییەکانی بندەستی خوێندکارەکان رادەستی لیژنەی ئازاد بکەن. خومەینی خۆی ئاسا، بێ پێچو پەنا وەڵامیدەداتەوە (خۆت بەوەوە خەریك مەکە،کە لە ئێران روو دەدات، بزانە لە نەمەریکا چی روو دەدات، ئەی کە قودس داگیر کرا بۆ دەنگت نەکرد ؟)[٩٥]

ئەوە دوواساتەکانی رژێمی شای ئێران بوو، زۆرینەی نەفسەرانی پایەبەرزی سووپا، ژەنەڕاڵ وبەرەو ژوور، کوژران یا خۆیان کوشت، سەرکردەی هێزەکانی ووشکانی، ژەنەڕاڵ بەدریی بەدەستی نەفسەرێکی خۆی کوژرا، سەرکردەی هێزە دەریاییەکان ژەنەڕاڵ حبیب الله رایکرد و خۆی شاردەوە، سەرکردەی هێزە ئاسمانییەکان (ئەمیر حسێن رەبیعە) و ئەمیر رەحیمی سەرکردەی هێزەکانی پایتەخت کە نامادە نەبوو وەك ژەنەڕاڵ ناصری سەرۆکی ساواك بۆ ئەوەی کەوڵی نەگوروون هەرهەموو نهێنییەکان ناشکرا دەکات و زۆرێك لە لێپرسراوانی دەزگاکەی تێوەگلاند، ئەو دووانە بەدەم هاواری بۆی شاهەنشاوە گوللەباران دەکرێن.سەرکردەی هێزەکانی گاردی شاهانە، ژەنەڕاڵ عەلی رەشایی لەناو نۆتۆمبیلەکەیدا گەمارۆ دەدرێت، دەمانچەیەکی نا بەکاسە سەری خۆیەوە.

هەرهەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵ بەهەمە جۆر بیروباوەڕیانەوە، تەنانەت کۆمۆنیستەکانیش (حیزبی تووده) پێشەوایەتیی خومەینی دەسەلێنن جگە لە زانای ناینیی ناسراو شەریعەتمەداریی کە نەمەریکا بەنیاز بوو کەڵکی لێوەربگرێت. ئەویش هەر ئەوەندەی خومەینی بەبەڵگە پێی سەلماند کە یەکێکە لە خاوەن فایلە رەشەکان، بۆ هەتا هەتایە بێدەنگ دەبێت و ناوی لە نێواندا نەما. پێشتریش تەباتەبانی قومیی، مەرعەشی نەجەفیی، گولپایگانیی بێدەنگ کرابوون و نیتر کۆسپێك لە ڕێگەی خومەینیدا نەما. دووای راپرسییەکەی ١٩٧٩/٣/٣٠ نێران دەکەوێتە ژێر فەرمانی یاسای ویلایەتی فەقیهەوە. بالۆێزی وڵاتێکی بلۆکی خۆرهەڵات لەبارەی (خومەینی) یەوە دەڵێت (لە سەردەمێکی دیاریکراوی مێژوودا پیاوێکی گونجاو هات، هەموو شتە پێویستەکان بڵێت)[٩٦] شۆڕشەکەی خومەینی رووداوێکی کتوپڕ نەبوو، ڕەگ و ریشەی قوڵی مێژویی هەیە و تەقینەوەی هەستی کپکراوو ژێر چەپۆکیی و پەرچەکرداری گەل بوو لەرووی داگیرکاران و شاهەنشا ملهورەکانی ئێران و پێشێلکردن و خەفەکردنی هەست و سۆزی شیعەگەرێتی و گەمارۆدانی دەستەڵاتەکانی قوم . محەمەدحەسەنەین هەیکەل لە بارەی گەڕانەوەی خومەینی لەتەمەنی هەشتا ساڵیدا، جوانی وتووە:

خومەینی وەك تیرێك لە ئەدەی حەوتەمەوە هاتبێت، چەقیبە سەر دڵی سەدەی بیستەم.

کۆماری ئیسلامیی ئێران شوێنەواری فارس و میژووی زنجیرەی شاکان دەسرێتەوە بەپێچەوانەی کۆماری تورکیای سەرلێشێواو، کە لەلایەك کەمالیست و لایەنگری لایسیزم — عەلمانی و لەولاوە پارتێکی ئاینیی لە سەرکارە و شانازی بە سوڵتانەوە دەکات و لەملاوە خۆرهەڵاتی وموسوڵمان و لەولاوە ئەورووپایی وسوێدیان بۆتەوە بۆ ئەندامێتی بازاڕی هاوبەشی ئەورووپا و بەسەرێك دیموکراتی و بەوسەریش ژەنەرالە قرخنەکان بالآ دەستن.

رژێمەکەی خومەینی ناوازە بوو، سەرەتا وتیان پێویستمان بە دەسگای ناسایش و هەواڵگریی نییە، شەخانی فەرماندەی هێزی دەریایی مەلە نازانێت. سوپا سالار پزیشکی ناژەڵ و باڵندەیە، سەرۆکی دەزگای چالاکییە سەربازییەکان لاوێکی سوپای پاسدارانە تەمەنی بیست و پێنج ساڵە[٩٧]. دووای چەند هەفتەیەك خومەینی لەتارانەوە دەگەڕێتەوە ماڵەوە لەشاری قومی پیرۆز و بەردەوام ئەوەی دووبارە دەکردەوە نایەوێت فەرمانڕەوا بێت و (بەنی صەدر) هەڵدەبژێرێت بەیەکەمین سەرۆك کۆماری ئێرانی ئیسلامیی کە بە خۆی و باوەشێك کتێب و جانتایەکەوە لەماڵی خوشکەکەی دەژیا لە تاران.

٥/١٩٨٠ پارتی کۆماری ئیسلامیی بە رابەرایەتیی(آیة الله بهشتی) ٢٧٠ کورسی لە ئەنجومەنی نوێنەراندا بەدەستهێنا کە زۆرینەی کورسییەکان بوو. خومەینی بڕیاری نەوەش دەدات چوارچێوەی یاساکەی ساڵی ١٩٠٦ فراوان بکات و بەجۆرێك دەستکاریی دەکات هەرکاتێك زانایەکی مەزنی وەك خۆی لەنارادا بێت، مافی دەستەڵاتی باڵای لە دەوڵەتدا هەیە، بەڵام ئەگەر زانایەکی وەها مەزن نەبوو ئەو دەستەڵاتە باڵایە دەکەوێتە دەست ئوێنەرو جێگرەکانی کە بریتییە لە کۆمیتەی دەست پاکان (لجنة الأمناء) یا کۆمیتەی پسپۆران (مجلس الخبراء) . بەجۆرە (یاسای ویلایەتی فەقیە ــ ولایە الفقیە) دەبێتە یاسای پەیڕەوکراو لە ئێراندا.

هەناردەکردنی شۆڕش بڵاوکردنەوەی، شەڕی ئێران — عێراق، داگیرکردنی کوێت، رزگارکردنی کوێت، راپەڕینی بەهاری ١٩٩١ی عەرەب و کورد لە عێراق، نسکۆی راپەڕین، راپەڕینی دووەمی کوردستان، هێڵی ٣٦ ی پاراستنی کورد و چەکوشی ناسادەی هاوپەیمانان، صەدام دەسگاکانی بەڕێوەبەرایەتی لە باشوور دەکێشێتەوە، هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستانی باشوور، دامەزراندنی حکوومەتی هەرێمی کوردستان، کەوتنی رژێمی صەددام، کورد یەکەمین پۆستی سەرۆکایەتی کۆماری عێراق وەردەگرێت، هەڵبژاردنی سەرۆکی هەرێمی کوردستان و دەرهێنانی نەوت لە کوردستانی باشوور بەدەستی کورد.. بەدووای خۆیدا دەهێنێت. شۆڕشەکەی گەلانی ئێرانیش کە نیمام خومەینیی لە دووڕە ولاتییەوە رابەرایەتیی دەکرد بەجۆرێك سەرکەوتوو بوو،دوست و دوژمنی سەرسام کرد،گەلانی ئێرانی تینووی نازادیش قوربانی زۆریان بۆداو بێپەروا سنگیان بەگوللەوە دەناو نامادەبوون تا(ناخرنەفەر)بەرەنگاریی بکەن بەڵام هەموان لە چنینەوەی بەرهەمەکانی قوربانیدان و سەرکەوتندا یەکسان نەبوون وباڵەکەی خومەینی و مەلاکان دەستیان بەسەرداگرت و وەك شۆڕشی فەرەنسا و(شۆڕشی ١٩٦٨)ی بەعسییەکانی عێراق زۆری نەخایاند سەری شۆڕشگێڕەکانی دەخوارد و تاکەکەسێك خۆی بەسەر هەمواندا سەپاند و هەزارەها هەڵپەرست و کوپڕی رژێمی بەرهەمی خوێنی شەهیدەکان دەخۆن.

کورد راستەوخۆ لە نێوان

دەوڵەتی صەفەوی - شا ئیسماعیل

دەوڵەتی ئەفغان - میروەیس و ئەشرەف خان

دەوڵەتی ئەفشار - نادر شا

پەیوەندییە گرژ و ئاڵۆز و بەردەوامەکەی نێوان

عوسمانی و صەفەوی

ئە نجامی پێکدادانی ئاما نجە ستراتیژییەکانی ئەو دو زلهێزە بوو

لە کوردستان و عێراقی عەرەبدا

فراوانکردنی سنوورمکان، سە پاندنی ئاینزای فەرمیی دەوڵەت،

هێشتنەوەی میرو میرنشینەکانی کورد لەژێر سایەی خۆیاندا و

بەکارهێنانیان دژی یەکتر و دژی بەرامبەر،

دروستکردنی دیوارێك لە گۆشت و خوێنی کورد وەك لەمپەر

لە هەردو دیوی سنوورە هاوبەشەکانیا نێوانیاندا.

سەردەمانێك صەفەوییەكان چالەوان و سوارچاكی بەهێزو بەدستەلاتی ولاتی ئێران بوون، بەشێكی ولاتی ئەفغانەكانیش داگیر دەكەن، ئەفغانەكان بەگشتیی سوننە بوون، صەفەوییەكان بەزۆری كوتەك ئاینزای شیعەیان بەسەردا سەپاندن، ئەفغانەكان كاردانەوەیەكی بەرچاویان نەبوو، شان دەدەنە بەر ئەو هەموو جەوروستەمە و چاوەڕوانی هەلێكی لەبار دەكەن.. دەرویش سمایل كوڕی صەفادین (شا ئیسماعیل) دووەگە، رەگێكی كوردەوەرەگێكی فارسە، جا ئەو رەگی كوردەی لە باوكەوەیە یا لە دایكیەوە،من بۆم ساغنەبۆتەوە.ئەوكابرایە شیعەیەكی جەعفەریی ـ دوازدە ئیمامی تووندڕەوو خوێنڕێژی لێدەرچوو، رادیكاڵ هەتا سەر مۆخ. ئێرانییە موسوڵمانەكان شیعە نەبوون، كە بوون بە موسوڵمان پەیڕەوی (أهل السنه و الجماعه)یان دەكرد، هەمیشەش لە هەوڵی نەوەدا بوون نەكەونە ژێركێڤ و دەستەڵاتی عەرەبەوە و زمانەكەیان بەسەردا بسەپێنن و بە تێپەڕبوونی رۆژگار بیانتوێننەوە، لەم رووەوە گەلانی ئێران لە هەموو نەتەوە موسوڵمانەكانی دیكە زوتر پێشبینی نەوەیانكرد رێگەیەك بدۆزنەوە نەكەونە ئەو داوەوە، نەفغانەكانیش فریای خۆیان كەوتن، هەر كورد فریای هیچ نەكەوت، نەوەنەبێت هەتا ئەمرۆش كوڕی خۆی دەكاتە قوربانی كچی خەڵك[٩٨]. نەگینا گەلانی ئێران هەتا سەردەمی دامەزراندنی دەوڵەتی صەفەوی، لە ئاینزای شیعەوە دوور بوون، صەفەوییەكان بۆ پاراستنی قەوارەی نەتەوەیی ئێران، شیعەگەرێتییان وەك چەكێكی ئاینیی بۆ ئایدۆلۆژیی لە دژی عەرەب، كاریگەر و سەركەوتووانە بەكارهێنا. كاتێك ئەفغان، عوسمانیی، رووسیا، ئێرانیان لەنێو خۆیاندا دابەشكرد، گەر یەكێك لەو دەوڵەتانە هەتا كۆتایی شەڕی یەكەمی جیهانیش، ئێرانی لە ژێر دەستدا بمایەتەوە، میژووی ئێران و لەپەنایدا میژووی كوردیش بە ئاڕاستەیەكی دیكەدا دەڕۆیشت و رەنگە نەفغان یا رووسیا بەرژەوەندییان لەگەڵ كورددا بگونجایە، خۆیهاتایە و كوردستانی رۆژهەڵاتیش بكەوتایەتە بندەستی عوسمانییەكان، ئەوكات سەرلەبەری كوردستان لە سنووری فەرمانڕەوایی ئەواندا دەبوو، رێگای سەربەخۆیی و یەكگرتنەوەی كوردیش ئەوەندە دوورو دژوار نەدەبوو، نیوەی رێگاكەی دەبڕی، لە دابەشكردن رزگار دەبوو هەرچەندهەر بەژیر دەستی دەمایەوە، بەڵام لەبازنەی هەڵكەوتە جیۆپۆلیتەكە نەحلەتییەكە دەربازی دەبوو، نەویش دووای هەرەسی عوسمانییەكان وەك گەلانی بالكان و عەرەب رزگاری دەبوو، دەوڵەتی سەربەخۆی دادەمەزراند و لەگەڵ دراوسێكانیشدا دەیتوانی بەتەبایی بژی، عەرەبەكان و تورەكەكان دەبوونە برای ئاینیی و ئێرانی و ئەفغانەكانیش دەبوونە هاوڕەگەز و هاوئاین و زمان‌برا، وەك ئەوە رووی نەدا كوردیش دەستی لە هیچ گیرنەبوو، بەڵكو كوردستان بۆ چەند سەدەیەكی دووادرێژ دەبێتەوە مەیدانی ململانێ و جەنگە خوێناوییەكان و كاولبوونی ولاّت و دووا كەوتنی لە هەموو رووبەكەوە و كەسایەتی مرۆڤی كوردیش بەجۆرێك دەشێوێت هەتا ئەمرۆش تاكەكانی كۆمەڵی كوردەواری، نێرو مێ، پیر و لاو، گەورە و بچووك بەگشتی كۆمەڵێك دیاردەی دەروونی نێگەتیڤیان پێوە دیارە، وەك بێبڕوەڕی، گومان، دوودڵی و ڕاڕایی، شەرم و تەریقبوونەوە و خۆبەكەم بینین،لەوانەش گرنگتر

پێشخزمەتیی بێگانە. تۆ لە خۆفرۆشی و جاشایەتی و کراس سووریی بەر لەشکر بگەڕێ، تەماشای کوردێک بکە زمانی ستانداردی نووسینەوە و خوێندنی خۆی بەباشی نازانێت، کەچی سنگ دەباتە پێشەوە و بێ سێو دوو لەبەردەم بێگانەدا، عەرەب، تورک، فارس و تەنانەت نەوروپاییش، زۆر لە خۆیدەکات بەزمانی نەوان بدوێت، بێئەوەی داوای لێکرابێت، تورک و عەرەبیش بەتایبەتی تورک لەهەر ولاتێک قۆڕەشێک ببینێت بێ منەت بەتورکی پرسیاری لێدەکات، وا دەزانێت سولتان ماوە و نەرکی سەرشانمانە زمانی تورکی بزانین.

دەگەڕێمەوە سەر شا ئیسماعیلی صەفەوی کە هەر لە سەرەتاوە (بەختی سیاسی) یارەری بوو، بەجۆرێک پلەوپایەی بڵند بوو، تووشی لە خۆبایی بوونی کرد، خۆیی وەک یەکێک لە پیاوچاکە مەزنەکان دەهاتە بەرچاو، دەیوت لەگەڵ ئیمامی دووازدەهەم هیچ پەردەیەکمان لە نێواندا نییە! ئیمامی دووازدەهەم بە بۆچوونی شیعەکان هەزار صاڵێک پتر لەبەرچاوان بزربووە،لەبەر فرە پیرۆزیی و ڕێز، ناوی ڕاستەقینەی ناهێنن و هەربە (أبو القاسم، صاحب الزمان، محمد المهدی) ناویدەبەن، ئەوە مەهدی چاوەڕوانکراوە (المهدی المنتظر) کە هاکا دەرکەوت و ملی هەموو تاغوتەکان دەشکێنێت بتەکان بەسەر بتەوانەکانداد،رمێنێت، ستەم و زۆرداری بنەبڕ دەکات و یەکسانیی و دادپەروەرییەک بڵاودەکاتەوە گورگ و مەڕ پێکەوە ناو دەخۆنەوە.

شا ئیسماعیل ۱۵۰۱ – ۱۵۲۳ زۆری پێنبوو، هەموشی دەرخست، نەوەبوو کەوتە بانگەشەکردنی شەوەی ڕاسپێردراوی موحەممەدی مەهدییە، خاوەنی کەشف وکەرامەتەو نیلهامی بۆ دێت چی بکات و چی نەکات، لەناو ئەفغانەکانیشدا میروەیس، گەورە سەرۆک هۆزێک بوو، دەچێت بۆ حەج و پارەوپولێکی زۆر دەدات و شەوێک لە نێو پەرژینی پیرۆزی پەیامبەردا (د) دەنووێت، لە خەویدا پەیامبەر شمشێرێکی دەداتە دەست، میروەیس خەوەکە وەها لێکدەداتەوە کە پەیامبەر فەرمانی داگیرکردنی ولاتی نێران و هێنانەوە سەر ڕێگەی نێرانییە ڕافیزی و لادەرەکانی پێداوە و نەویش وەک شا ئیسماعیل نیلهامی بۆ هاتووە و ڕاسپێدراوە چی بکات. سولتانەکانی عوسمانیش بەگشتی و لە نێویاندا سولتان سەلیمی یەکەم ۱۵۱۲ – ۱۵۱۹ بەتایبەتی، دەیوت: شەوو ڕۆژ نەسپەکانمان زینکراون و شمشێرەکانمان خۆیان لە کێلاندا ڕاناگرن بۆ لەناوبردنی گاورەکانی نەوروپا و شیعە گومڕاولە ڕێگە لادەرەکان (ڕافیزی).

دەمێنێتەوە سەر میر و سەرانی کورد ئاخۆ لەم بارودۆخەدا چۆن بیریان دەکردەوە؟ میر و سەرانی کورد وەنەبێت لەو بارودۆخە نالۆز و ناهەمواوارە تێنەگەن، نا، ڕۆژگار زۆری فێرکردبوون بتوانن هەل و مەرجەکان هەڵسەنگێنن، تەرازووی هێزەکانی ناوچەکە بخوێننەوە، بەڵام بە پێی بەرژەوەندی خۆیان دەیانخوێندەوە و هەر هەنگاوێکیان دەنا، نیازیان خزمەتکردنی بێگانە نەبوو، بەڵام ڕاستەوخۆ یا لابەلا یەکێک لە دوژمنەکان کەلکیان لێوەردەگرت و سەرئەنجام خودی میر بەتایبەتی و کورد بەگشتی نەک مایەکاریی بەڵکو مایەپووچ دەمانەوە، میرانی بابان چەندیان بەناکامی و زەبوونی لە دووڕە ولات سەربان نایەوە، بڕایم پاشای بابان، بنیاتنەری شاری سلێمانی جێگە گۆڕێکی لە کوردستان پێنەبڕا، شێخی نەمر لە مەلیکی کوردستانەوە، دووا

صالّەکانی ژیانی بەدەستبەسەریی لە داریکەلی بەسەربرد، پێشەوا قازی محەمەد سەرۆکی یەکەمین کۆماری کورد خۆی لەبەردەم پەتی سێدارەی دوژمندا بینییەوە و تەنها وانەیەکی خۆشەویستیی ولّات و خۆبەختکردنی جێهێشت، مستەفابارزانی سەرۆکی دەولّەتێك بوو تەنها ئالآی دەولّەت و دراوی کوردستانی نەبوو، بە پەنابەریی لای دۆستە دەستبردکان بەناونمێدی سەربنایەوە، میری سۆران میرنشینێکی سەربەخۆ بوو، بێگانە بە ڤیزە نەبووایە پێیان تێنەدەنا، لە نێوان کۆمی وان و شاری ترابزوندا دەگیرێت و دەبێتە خۆراکی ماسییەکانی وان.

مەتەلّی ئەم قەدەرەی کورد لە چیدایە؟ لە کورددا وەك نەتەوەیەك یا لە خودی سەرکردە و رابەرەکاندا، یا لە بارودۆخی نالەباری جیۆپۆلەتیکە نەحلەتییەکەدایە، یا لە هەموویاندا پێکەوە؟ بنەمالّەی سعودییەکان (آل السعود) کە بەرەچەلّەك دەچنەوە سەر هاشمییەکان و قورەیش و عەدنان کە دەکاتە بنەمالّەی پەیامبەری ئیسلام (د) بەڕابەرایەتیی عەبدولعەزیز کوڕی عەبدولرەحمان، ناخۆ لە کورد نازاتر بوون، تینوتر بوون بۆ سەربەخۆیی، قوربانیان زۆرتر دابوو، سەرکردەکانیان لێهاتوتر و کارامەتر بوون، یا بارودۆخەکە بۆ ئەوان لەباربوو؟ ئەو فاکتەرە گرنگەش کە من حەزدەکەم بەفاکتەری بەختی سیاسیی ناوببەرم و سەرومڕ و بەردەوام پەیوەندی بەلایەنە بابەتییەکانەوە هەیە نەك لایەنە خۆییەکان، باوەڕناکەم حسێن کوڕی عەلی و عەبدلعەزیز ئال سعود لەگەلّ ریّزمەدا بۆیان، بۆ خەبات و کۆششیان لە کەسێکی بارزانی بەئەزموونتر وکارامەترو دیبلوماتکارتر بووبن، هەر بۆ نموونە،شەریفی مەکە میر حسێن کوڕی عەلی لەگەلّ ئینگلیزەکان پێکهاتبوو، تورك لە حیجاز وەدەرنێن. یەکەم هەنگاویش پلانێکیان دانا بۆ دەست بەسەرداگرتنی سەربازگەکەی تورك. بەیانی زوو بوو، سەربازە تورکەکان سەرکەرمی مەشقی ئاسایی بەیانیانبوون، دەبوو هەر بەکلاّو بیانگرن، بەلاّم نەیانتوانی کەلّك لەو هەلە زێڕینە وەربگرن، بەلاّم کە رژێمی بەعس بەکر — صەدام، صالّی ۱۹۷۰ بە پلانێکی تۆکمە لە نێوە شەوێکدا هێزێکی تایبەت بە پەڕەشوت لە نێزیك بارەگای بارزانییەوە دادەبەزێنن بەو نیازەی دووای گەڕانەوەی صەدام لە دیدەنیی بارزانی پلانەکە جێبەجێ بکەن. صەدام بۆ گوشارخستنە سەربارزانی لەمیانەی کفتوکۆدا، بە هێما دەیدات بەکوێی بارزانیدا کە (ئەو بەتەنها رابەری هەموو کورد نییە، لایەنی دیکەش هەیە)[۱۹۹].. بارزانی بەبیانووی نوێژکردنەوە کۆبوونەوەکە جێدەهێلێت و عومەر ئاغای دۆلّەمەڕی رادەسپێرێت کە ئەو هێزە بەرلەبانگی بەیانی دەبێت لە جێگەی نەبووان بن. نێستە و نەوساش نە صەدام و نە دامودەزگا سیخوڕییەکانی و نە فڕۆکە بەرزە فڕەکان و نە مانگە دەستکردەکانی سۆڤێت و نە هیچ دوژمنێکی کورد نەیانزانی ئەو هێزە زەوی قوتیدا یا ئاسمان هەڵیلووشی و نە بچووکترین شرێنەواری ئەو هێزەیان بۆ دۆزرایەوە، تەنانەت خوودەی سەری سەربازێکیش . هەزار جار دەستخۆش و کار لەکاتی خۆیدا.

با بگەڕێینەوە سەر میردکانی کورد، میژوونووسی گەوردی کورد، تەمین زەکی بەگ دەڵێت (واقیعەن نەگەر بەچاوی ئینصاف و بێ تەرەفی لە نەحوالّ وردبینەوە نەبێ سیاسەتی دوورویی ئومەرای بەبە لۆمە نەکەین،

چونکه زەمانەیان دوو روو بوو، لەبەرئەوە نەوانیش گیرۆدەی زەمانە بوون، نەگەر بە نەوعێکی تر حەرەکەتیان بکردایە ئیشیان سەری نەدەگرت و زووبەزوو لەناو دەچوون لەگەڵ ئەمە لازمە ئیعتراف بکەین کە بەعزێکیان زۆر لە حەد چوونە دەرەوە هیچ مولاحەزەی مەنافعی موشتەرەکەی خۆیان و خەڵکی ولاتەکەیان نەکردووە)[١٠٠].

سەردەمەکانی فەرمانڕەوایی شا سوڵتان حسێن ١٦٩٣ ـ ١٧٢٢ و شا تەهماسەب(تەهمان سپی) ی کوڕیدا ١٧٢٢-١٧٣٥ ولاتی ئێران لەوپەڕی لاوازیدابوو، پشێوی هەموو قوژبنێکی ولاتی گرتبوو، شیرازەی دەستەڵات پچڕابوو، شا سوڵتان حسێن خۆیشی شایەکی لاواز و دەستکورت بوو، توانای ململانێکردنی عوسمانییەکانی نەبوو، نەفغانەکانیشی لێپەیدابوون. هاوکات شێخ مانیع،شێخی هۆزەکانی مونتەفیك صالی ١٦٩٠ دژ بە جەورو ستەم و باج و سەرانەی لە رادەبەدەری تورکە عوسمانییەکان رادەپەڕێت و پەلاماری شاری بەسرا دەدات، دەست بەسەر شارەکەدا دەگرێت و والی بەسراش لە شەڕەکەدا دەکوژرێت، بەڵام شێخ خەزعەل میری ناوچەی حوێزە کە خۆی سەر بەئێران بوو شارەکەیان لێدەسێنێتەوە و دەیخاتە بەردەستی ئێران، کەچی ئێران بۆ ئەوەی عوسمانییەکانی لێنەوروژێت، خۆی ناکاتە خاوەنی، عوسمانییەکانیش نەدەپەرژانە سەرئەوەی بێنەوە ناوشارەکە.. بەجۆرە ماوەی دە صالێك شاری بەصرە بەوجۆرە مایەوە هەتا ئێران لە صالی ١٧٠٠ دا بێقڕەوبڕە دایەوە دەست عوسمانییەکان. نەفغانەکانیش کە چەندین صال بوو بەدەست ژێر چەپۆکیی و چەوساندنەوەی نەتەوەیی و مەزهەبییەوە دەتلانەوە و ئێران دەیویست بە تۆپزیی ناینزای شیعەگەریان بەسەردا بسەپێنێت کەوتنە خۆیان و صالی ١٧١٨ بە رابەرایەتیی دوو کەورە سەرۆك هۆز، مەحمود میروەیس و ئەشرەفخان رادەپەڕن و شاری قەندەهار رزگار دەکەن و ملیان پێوەنا بەرەو داگیرکردنی شارەکانی کرمان، مەشهەد، گۆناباد، گیانی تۆڵەسەندنەوە کوروتینی بەهێرشەکانیان دەدا، صالی ١٧٢٢ دوای نابڵوقەدانی ئەصفەهانی پایتەخت نەویش دەکرن و شا سوڵتان حسێنیش بەدیلی دەکەوێتە دەستیان و ئەشرەفخانی ئەفغانی وەك شای ئێران خۆی دەناسێنێت و تاجی شاهانەی ئێران دەنێتە بان سەر. عوسمانییەکان وەك پەندە کوردییەکە دەڵێت: (دەیخورێت و دەشێنێشێت) لەلایەکەوە والی عوسمانی لە بەغدا، جەدید حەسەن پاشا کە ماوەی نێوان ١٧٠٤ ـ ١٧٢٤ والی بەغدا بوو، پیرۆزبایی ئەو سەرکەوتنانە لە ئەفغانەکان دەکات، لەولاشەوە نە خۆیان و نە رووسیای تزاریش نەیاندەتوانی بەرامبەر رووداوو گۆڕانکارییەکی وەها گرنگدا لە پەنایانەوە رووەدات بێدەنگبن، بۆیە بەپەلە کەوتنە خۆیان هەتا زوو فریای ئەو ناوچانە بکەون کە هێشتا ئەفغان نەیگرتوون، بیگرن.

ڕووسیا و دەوڵەتی عوسمانی لەو هەڵوێستەدا ناماڵجیان جیاوازبوو، رووسەکان ئامانجێکی جیۆپۆلەتیکیی هانیدەدان ئەو هەنگاوە بنێن و بەسەر (پردی) ولاتی ئێراندا بپەڕێنەوە وەدەستیان بگاتە ئاوە شیلەتێنەکەی کەنداوی عەرەب ـ فارس و دەریای سپیی نێودراست، کە زۆر لە میژ بوو نێستەشی لەگەڵدا بێت خەوی پێوە

دەبینن. پەلامارەدان و داگیرکردنی ولاتێکی موسوڵمانی وەک ئێران لە لایەن سوڵتانی عوسمانییەوە کارێکی هەروا ئاسان نەبوو، سوڵتان کە بەناو رابەری هەموو موسوڵمانان و جێگری پەیامبەرە بۆ پاساودانی پەلامارێکی وەها پێویست بوو دوو مەرجی گرنگ دابین بکات:

۱- فەتوایەکی شەرعی موفتیی گشتیی دەوڵەتی عوسمانیی، ڕێگە بەو هێرش و داگیرکردنە بدات.

۲- نەوروژاندنی دەوڵەتی ڕووسیای بەهێزو دراوسێ.

موفتیی موسوڵمانان (سوننەکان) فەتوایەکی دەرکرد بەدڵی سوڵتان: لەشکری ڕابەرو پێشەوای موسوڵمانانی جیهان، سوڵتان هەڵدەستێت بەتەمێکردنی کومڕاکان(المرتدین) کە نکوڵی لە شەرعیەتی سێ جێگر لە جێگرانی پەیامبەر (د) دەکەن، نەبووبەکر، عومەری کوڕی خەتتاب و عوسمانی کوڕی عەففان، هەروەها سووکایەتی بە حەزرەتی عائیشەی دایکی موسوڵمانان دەکەن و داوێن پیسیی دەدەنە پاڵ. قورئانی پیرۆز بۆ مەبەستی تایبەتی خۆیان لێکدەدەنەوە و موسوڵمانانی سوننە بەلادەر دەژمێرن لە ئایینی ئیسلام و سەرو ماڵیان حەڵاڵ کردوون و نافرەتەکانیان وەک کەنیزەک و دەستکەوتی جەنگی کافرەکان بێ مارەبڕین دەکەنە هاوسەر. بەم پێیە یاسای جەنگی پیرۆز (غەزا و جیهاد) یان بەسەردا دەچەسپێت. بۆ نەوروژاندنی ڕووسیاش لە ۱۷۲٤/٦/۱۱ دا پەیمانێکی دۆستایەتی و هاودەنگیی لەگەڵدا دەبەستێت، پوختەی ناوەڕۆکەکەی بریتییە لە:

(بەو هۆیەوە کە نەفغانەکان ئێرانیان داگیر کردووە، ڕووسیای دۆستیش پێشتر لەگەڵ شا تەهماسەب(تەهمان سپی) کوڕی شا حسێندا پەیمانێکی مۆرکردووە کە ناوچەکانی دەربەند، باکۆ، گەیلان، مازندەران، ئوستابادی لە ژێر دەستدا بێت. دەوڵەتی عوسمانیش ناچارە نەو شارانە بگرێت کە باروودۆخە سەربازییەکە و پاراستنی بەرژەوەندییەکان کەرەکیەتی و هەردوو لاشمان هاوکاریی و کۆمەکیی ئێران دەکەین نەگەر ئەو شارانەی داوایان دەکەین بکەونە دەستمان و شا تەهماسبیش بە شای شەرعی ئێران دەزانین و هاوکاریشی دەکەین بۆ ڕزگارکردنی ولاتەکەی لە چنگی نەفغان. نەگەر نا، ئەوە بەهەردوولامان ئەو شۆڕشانە داگیردەکەین کە بە مافی خۆمانیان دەزانین و بەڕێوەبردنی ئەوبەشەش کە دەمێنێتەوە لە خاکی ئێران دەپسپێرین بە هاوڵاتییەکی ئێرانیی سەربەخۆ بێلایەن)[۱۰۱].

لەم ڕێککەوتنەدا چەند خاڵێک جێگەی سەرنج و تێڕامانن:

۱- تورکە عوسمانییەکان بەهاوکاریی و پشتیوانیی ڕووسیای (کافر) وڵاتێکی موسوڵمان (ئێران) داگیر دەکات و دەوڵەتێکی دیکەی موسوڵمان (نەفغان) دەردەپەڕێنێت کەچی لە دەقی پەیمانی زەهاودا کە لەگەڵ ئێراندا مۆریکردووە دەڵێت: شمشێری ئێمە بۆ بەرەنگاریکردنی گاورەکان و نەوانەی هاوبەش بۆ یەزدان پەیدا دەکەن (کافر و موشریکەکان) دیواری پۆڵایین و قەڵای سەختی وڵاتی موسوڵمانانین..!

۲- زاناکانی ئاینزای شیعە لە عێراق کە زۆربەیان بەرەچەڵەک ئێرانین، شاکانی ئێران و سوڵتانەکانی

عوسمانیشیان بەستەمکار و خوێنمژ دەژمارد، بەڵام زۆر ناچار نەبوونایە دژایەتی سوڵتانی عوسمانییان نەدەکرد.

٣- کاتێك ئەفغانەکان ڕووبەڕێکی فراوانی نێران لووڵ دەدەن،کاردانەوەیەکی نەوتۆی لای عوسمانییەکان دروست نەکرد، هەرئەوەندە بوو بەوردی چاودێریی ڕووداوەکانیان دەکرد و فرە وەگیانیشیان خۆشبوو نێرانی دوژمنی خوێنخۆریان کەرت و پەرت کراوە و بەدەست ئەفغانەکانەوە دەنالێنێت. ئەو هەستەشیان نەشاردەوە، والی بەغدا، جەدید حەسەن پاشای عوسمانیی پیرۆزبایی نەو سەرکەوتنەی لە مەحمود میروەیسی سەرکردەی ئەفغانەکان کرد، بەڵام کە نەشرەفخانی نەفغانی صالێ ١٧٢٦ تاجی شاهانەی نێرانی لە سەرنا، عوسمانییەکان هەست بەو مەترسییە دەکەن، شایەکی نێرانیی شیعە مەزهەب وەك شا تەهماسەب(تەهمان سپی) بڕووخێت و شایەکی نەفغانیی سوننە مەزهەب وەك نەشرەفخان لە جێگەی نەودا بێتە سەرکارو ڕکەبەرایەتیی سوڵتانی عوسمانی و خەلیفەی موسوڵمانان بکات، بۆیە نەجارەیان نەحمەد پاشای والی بەغدا صالێ ١٧٢٤ نامەیەك بۆ نەشرەفخان دەنێرێت داوا دەکات شا سوڵتان حسێن نازادبکەن و تاج و تەختیشیی پێبدەنەوە، لە کۆتایی نامەکەشدا گەلێك سووکایەتی بەنەشرەفخان و نەفغانییەکانیش کردبوو، نەشرەفخان هەرئەوەندەی نامەکەی خوێندەوە نەوەندە پەست و تووڕە دەبێت، خوێن بەری چاوی دەگرێت، فەرمانیدا شا سوڵتان حسێن لە زیندان دەربهێنن، گۆشاو گۆش سەریدەبڕێت و کەللە سەرەکەی لەگەڵ نامەیەکی ناشیرینداناردەوە بۆ والی بەغدا، نەحمەدی کوڕی جەدید حەسەن پاشا.

پەراوێزەکان بەشی سێیەم

١- ئیمام مەهدی صالّی ٨٧٣ ز. لەبەرچاوان ونبووە!

٢- واتا فەرهەنگییەکەی پاك و بێگوناهە.

٣- مرۆڤ بەپێی قورئان (بەدکردارە) (إن الأنسان لأمارة بالسوء).

٤- نبز، الدکتور. المستضعفون الکرد واخوانهم المسلمین، من منشورات کوردنامە. لندن، ١٩٩٧، ص ١٢٨ - ١٢٩.

٥- شیعەکان چاوەڕوانی دەرکەوتنەوەی ئیمام مەهدییان لە ١٢٦٠ ك. بەڵام دەرنەکەوت.

٦- جەمالەددینی ئەفغانی ئێرانییە، نەك ئەفغانی وەك هونەرمەندی کورد تانیا عەرەب.

٧- پازدەمین شارل بەراستر دەزانم وەك شارلی پازدە- پازدەمین.

٨- کۆرش (کەیخەسرەو) دەوڵەتی ساسانی دامەزراند و هەتا ٥٢٩ ز فەرمانڕەوا بوو.

٩- لە سەرچاوەکانی مێژوودا ٦٦٠ - ٥٢٠ پز، ٦٧٠ - ٥٢٠ پز، بەرچاوەکەون بەڵام هەر صەدو پەنجا صالّ فەرمانڕەواییە.

١٠ - جولەکە رادیکالّەکان صالّی ١٩٦٩ مزکەوتی قودسیان سوتاند.

١١- هەر بۆ نموونە صەد و پەنجا هەزار لە عێراق دەژیان.

١٢- زانای کورد ئیبن خەلەکان لە گوندی خەلەکان دەڤەری رەواندز لە دایکبووە یا ژیاوە نەك گوندی خەلەکانی سەر بە رانیە - سلێمانی.

١٣- ئەمین زەکی مێژووی کورد و کوردستان، لە ١٢٦.

١٤- لە نێو سولّتان و بەنێو خەلیفەکانی پەیامبەریشدا هەبوون خۆیان بە نوێنەری یەزدان دادەنا لە سەر زەوی!

١٥- ناپۆلیۆن پۆنەپارت لەو یاسایە لایدا و دەڵێت قوربان ماندوو مەبن خۆم دەیکەمە سەرم!

١٦- خومەینیش لە جەنگی عێراق نێراندا کلیلی بەهەشتی دەکردە ملی نێرانییەکان و دەیناردن بۆ بەرەکانی جەنگ.

١٧- عوسمانییەکان کە داگیریانکرد، کردیان بە مزگەوت و ناونرا مزگەوتی سولّتان ئەحمەد، ئێستا دەکەوێتە ناوجەرگەی ئەستەمبوولّەوە.

١٨- خەلیفە عازید بیلّای فاتمی (العاضد باللە الفاطمی).

١٩- ئەمین زەکی دەڵێت سەڵاحەددین صالّی ٥٦٤ز لە تەمەنی ٢٢ صالّاندا بوو کەواتە ٥٤٢ز لە دایك بووە، هەروەها دەڵێت کە ٦٦٧ز خەلیفە عازید مرد کۆسپێك لەبەردەم سەڵاحەدیندا نەما. راستییەکەی نوورەددین ٥٦٩ ز مردووە، عازیدیش بەرلەو مردووە، کەواتە پێدەچێت عازید ٥٦٧ مردبێت نەك ٦٦٧ زایین.

٢٠- شا ناصر یووسف کوڕی ئەیووب، الملك الناصر یوسف أبن أیوب.

٢١- لە هەندێك سەرچاوەدا ١١٦٩ دامەزراوە و هەتا ١٢٥٠ فەرمانڕەوا بووە.

٢٢- کەمال مەزهەر، دکتۆر. تێگەیشتنی ڕاستی. ل٢٠٧

٢٣- ئەمە عیمادەدینی دووەمە و کوڕی شا صالحە.

٢٤- لە مێژووی ئەرمەنیدا بە ئەرمینیای بچووك ناوەبرێت و ئەرمەن بەخاکی خۆی دەزانێت!!

۲۵- أمير علي الهندي، التأريخ الأسلامي المصور. ل۱۷۵
۲۶- قادسییه کەوتۆته ۳۰ کم باشووری کووفه.
۲۷- محمد حسنین هیکل، الدکتور. مدافع آیة الله. ط۳، ۱۹۸۳، ص۷۷
۲۸- هەمان سەرچاوە، ل٦٦
۲۹- أحمد السباعی، تأریخ مکه. ۱۳۷۲ هـ. ص۲۵۷.
۳۰- هەمان سەرچاوە، ل۲۵۸.
۳۱- نەو کتێبەی کیسرەوی صالحی ۱۹۱۵ لە تاران چاپکراوە.
۳۲- نەم لەشکرە دڕندەیەی قزڵباش بوو بەفەرمانی شا عەبباس هێرشە خوێناوییەکەی بۆ سەر قەڵای دمدم نەنجامدا بۆ لەنێوبردنی خانی زێرین دەست ـ دەست زێرین و قەڵاچوزی قەڵانشینەکان.
۳۳- نەوە فاتیمەی زەهرای کچی پەیامبەر نییە، بەڵکو خوشکی جەعفەر نەلریزایە و صالحی ۱۸٦ ك. مردووە، شا عەبباس گۆڕەکەی بە جوانترین شێوەکانی هونەری بیناسازی رازاندۆتەوە.
۳٤- لە وشەی (رفض) ی عەرەبییەوە هاتووە و (الرافضة) ناوی بکەرە.
۳۵- ریتشارد کۆك، مدینه السلام، ترجمة فؤاد جمیل مصطفی، بغداد، ۱۹٦۲، ج۱، ص ۳۱۳.
۳٦- عەلی رەزا پاشای والی بەغدا بۆ یەکەمین جار ریگەیدا بە شیعەکانی عێراق یادی عاشوورا بەناشکرا بکەنەوە.
۳۷- فەیصەڵی یەکەم رۆژی ۱۹۲۲/۸/۲۳ هەڵدەبژێت تاجی شای عێراق بنێتنە سەر، کە ریکەوتی ۱۸ زیلحجە (جەژنی غەدیر) دەکات و شیعەکان باوەڕیان وەهایە پەیامبەر لەو رۆژەدا نیسام عەلی دیاریکردووە بە جێگری خۆی.
۳۸- نەبوتالیب شایەتمانی بەدەمدا نەهات و هەر لەسەر نایینی کۆن مایەوە!
۳۹- علی الوردی، الدکتور، لمحات من تأریخ العراق، م۱، ج۱، ۲۰۰۵، ص۵۹.
٤۰- یاوز وشەیەکی تورکییە واتای دڵڕەق و بێبەزەیی دەبەخشێت وەك وشەی (صارم) لە عەرەبیدا.
٤۱- پێدەچێت هەریەکەیان مەبەستی نایینزای خۆی بووبێت دژی نەویتر.
٤۲- هەتا سەردەمی دەوڵەتی نومەویش بە وڵاتی چیا (بەشی ژوورووی) و سەوادی عێراق (بەشی نێوەڕاست و باشووری) ناودەبرا.
٤۳- زەینەب لە تەمەنی ۵۳ صالێدا کوژرا.
٤٤- جەمالەددین وەك لەناوەکەیدا (نازناوەکەیدا) دەردەکەوێت نەفغانی بێت، بەڵام لە باووباپیرانییەوە ئێرانییە و گومانی تێدا نییە، نەوەی ساغنەبۆتەوە نەوەیە سەریە کام لە نەتەوەکانی ئێرانە.
٤۵- شیرازی صالحی ۱۸۹۵ لە شاری سامەڕا مردووە و لە شاری نەجەف نێژراوە.
٤٦- زبیح الله الخلاتی، تأریخ سامراء ... النجف، ۱۳٦۸، ج۲، ص ۱٦۵.
٤۷- محسن الأمین، تاریخ الشیعة، ج۳،۲ دمشق، ۱۹٤۹، ص ۲٦۹ — ۲۷۰
٤۸- زبیح الله الخلاتی، سەرچاوەی پێشوو، ل۵۰.
٤۹- لەشێوەزاری گۆرانی هەورامی وشەی تەباکۆ لە بری تاباك — توتن بەکاردێت، مەولەوی دەڵێت هانێ تەباکۆ هەروەك رەنگەکەی (وەك هێما بۆ رەنگ زەردی خۆی).
۵۰- علی الوردی، الدکتور، لمحات من تأریخ العراق، م۲، ج۳، ۲۰۰۵، ص۱۳۹.
۵۱- گوڵێزار خوشکی سمکۆ و هاوسەری شێخ تەهای شەمزینی دووەمە، جەوەر، جەوهەر ناغای براگەورەی

سەکۆیە و بەر لە سەکۆ شەهید کراوە، کۆڤاری رەنگین، ژ/۷۵ ی ك۲، ۱۹۹۵.
۵۲- عەبدولرەقیب یوسف، بانگەوازێك بۆ روناکبیرانی کورد. سلێمانی، ۱۹۸۵، ل ٤۷.
۵۳- لە هەندێك سەرچاوەدا مانگی نۆگۆست ۱۹٤۱ نووسراوە.
٥٤- نەوە دووەم جار بوو حەمە رەزا شا لەبەردەم کەلانی نێراندا رادەکات.
٥٥- دووای سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی نێران ۱۹۷۹، رەزا شا نەم رازەی ناشکرا کرد.
٥٦- محمد حسنین هیکل، الدکتور، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥۰.
٥۷- پەرە رامیار بەکوڵجاو دەزانم لە جێگەی (الیاسی المخضرم) هیوادارم جێگەی خۆی بگرێت.
٥۸- محمد حسنین هیکل، الدکتور، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٦.
٥۹- هەمان سەرچاوە، لە ٦۸ — ۷۰
٦۰- کاریکراو(دیفاکتۆ)بە گوڵجاو دەزانم بۆ (أمر الواقع) ی عەرەبی.
٦۱- حسێن مەدەنی، کوردستان و ستراتیژی دەوڵەتان، ب۲. ستۆکهۆڵم، ۲۰۰۱، ل۱۹٥.
٦۲- میر حاج و مستەفا خۆشناو، دووانر پەیوەندی بەشۆڕشی بارزان دەکەن و لەگەڵ هێزەکانی شۆڕشدا (هێزی بارزانیان) چوونە پاڵ کۆماری کوردستان. میر حاج لەکەڵ نەفسەرەکاندا نەگەڕاوە عێراق.
٦۳- هەژاری موکریانی، چێشتی مجێور،ماجد مەردۆخ روحانی،چ۳ سنە ۲۰۰۹
٦٤- حسێن مەدەنی، سەرچاوەی پێشوو، ل۲۰۰۱، (لە گۆڤاری نیشتمان/ مەهاباد، ژمارە/۱ ساڵی یەکەم مانگی ۱۹٤۳/۷ وەریگرتووە).
٦٥- کمال مظهر، الدکتور — کردستان في سنوات الحرب العالمیة الولی، ص۲۰۳، لە دەستنووسەکەی د. رەحیمی قازی وەریگرتووە.
٦٦- لەسەرچاوەکەدا نوسراوە نارمی میللی، نەوە هەڵەی چاپە،پێدەچێت نارمی میللی (دروشمی میللی) یا (نامانجی میللی)بووە.
٦۷- حسێن مەدەنی، سەرچاوەی پێشوو، ل۱٥٥.
٦۸- هەمان سەرچاوە، بڕوانە ل۱٥٥ — ۱٥٦.
٦۹- حەمە رەشید خانی بانە یەکێك بوو لە چوار ژەنەڕاڵەکەی لەشکری کۆماری کوردستان لەگەڵ حەمە حسێن سەیفی قازی، بارزانی مستەفا، حەمە حەسەن خانی شوکاك لە جەنگاوەری و ئەزموونی جەنگی پارتیزانیدا بارزانی سەرکردەی هەموویانبوود.
۷۰- حسێن مەدەنی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل۱۹۱ — ۱۹۲.
۷۱- هەمان سەرچاوە، ل۱۹۰.
۷۲- هەمان سەرچاوە، ل۳۰۸.
۷۳- هەمان سەرچاوە، ل ۳۱۰.
۷٤- هەمان سەرچاوە، ل ۳۱۳.
۷٥- دکتۆر موصەددیق ماوەی نێوان ۱۹٥۱/٤/۲۰ هەتا ۱۹٥۳/۸/۲۲ سەرۆك وەزیرانی حکومەتێکی لیبراڵ بوو لە نێران هەتا گەڕانەوەی حەمە رەزا شا بە پشتیوانیی نەمەریکا.
۷٦- محمد حسنین هیکل، سەرچاوەی پێشوو، ل۸۳.
۷۷- چەند شایەکی نێران کە خۆیان لە بەردەم راپەڕینی گەلانی نێراندا رانەدەگرت، رایاندەکرد و پەنایان بۆ ولاتان دەبرد و لە هەلێکی گونجاودا بە پشتیوانیی بێگانە دەگەڕانەوە و دەنگی نازادیخوازانیان کپدەکرد،

لەوانە، ناصرەددین شای قاجار، رەزا شای پەهلەوی و حەمە رەزای کوڕی.

۷۸- باوەڕی پتەوی دکتۆر موصەددیق بەپەیامەکەی و قوربانیدانی لە پێناویدا دژی رژێمی شای نێران و ناغاکانی جێگەی رێزلێنان و بەرزنرخاندنە و نەویش وەك پێشەوا قازی موحەمەد دوو رابەری نازاو نازاد و راستگۆ جەوور ستەمی دوژمن نەیترساندن و بە پێی خۆیان بەردو پیری مەرگ چوون.

۷۹- محمد حسنین هیکل، هەمان سەرچاوە، بڕوانە ل۹٤.

۸۰- هەمان سەرچاوە، ل۵۲.

۸۱- مسعود بارزانی، البارزانی و الحرکة التحرریة الکردیة، ج۳، ثورة ایلول، اربیل، ۲۰۰۲، ص۸٦۲ – ۸۷۷.

۸۲- شەیدای مەزنایەتی لە بەرامبەر (جنون العظمة) ی عەرەبیدا بەگونجاو دەبینم.

۸۳- هیکل، هەمان سەرچاوە، ل۱۸۲.

۸٤- زانا گەورەکانی (قوم) بۆ هاوکاریکردنی خومەینی و گەیاندنی بە پلەی نایەتوللا (نامەی دکتۆراکەی) دەسەلێنن کە بە نێونیشانی (تحریر ألوسیله) نازادکردنی نامراز (ئامادەکردن و بەکارهێنانی هەموو ئامرازە گونجاوەکانە بۆ گەیشتن بە ئامانج . ن.ك) .

۸۵- هیکل، هەمان سەرچاوە، ل۲۰٦.

۸٦- هیکل،هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەرە.

۸۷- هیکل،هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەرە.

۸۸- هیکل،هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەرە.

۸۹- هیکل،هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەرە.

۹۰ - هیکل،هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەرە.

۹۱- ژەنەرال بەختیاریی دوای سەرنەکەوتنی کودەتاکەی پەنادەباتە بەر عێراق، بەڵام شای نێران بەهۆی بەکرێگیراوێکە بە پلانێکی زۆر تۆکمە لە نزیك گۆمی حەبانییە – بەغدا تیرۆرکرا.

۹۲- نەو ماوەیە ژەنەرال (مقدمی) سەرۆکی دەزگای سیخوڕی ساواك بوو.

۹۳- هیکل، هەمان سەرچاوە، ل۳۱۳.

۹٤- هیکل، هەمان سەرچاوە، ل۲٤۵.

۹۵ – شازادە نەشرەف خوشکە گەوردی رەزا شا، بەهێزترین کاندید بوو بۆ پۆستی سکرتێری UN دوای کورت ڤالدهایم – نەڵەمانیی، نەوەش دەوترێت کە شازادە نەشرەف و حەمەرەزاشا جوتلانە – جوتلانکەن.

۹٦- هیکل، هەمان سەرچاوە، ل ۱۸۵.

۹۷- مجلة المجلة، العدد ٦٦۷ /۲٤ ت۲ ۱۹۷۲.

۹۸- سەرنجێك لە هەڵوێستی رامیاریی و سەربازیی پێکەکە بدە بەرامبەر هەرێمی باشووری کوردستان و بەڵگەدان بە تورك سنوورەکانی هەرێم ببەزێنن و ناگربارانی گوندەکانی سەرسنوور بکەن و سووکایەتی بە سەروەری گەل و وڵاتێك بکات (ناکرێت) بەردنگاریان بکەن لەوەها بارودۆخێکدا..

۹۹- پێدەچێت هێزەکە بۆ پاراستنی صەددام لەگەڵیدا هاتبێت بە شێوەیەك شۆرش پێنەزانێت.

۱۰۰- محمد امین ذکی، تأریخ السلیمانیة من نواحیها المختلفة. ص۳۵۸.

۱۰۱- لکهارت، انقراض سلسلة ألصفویة،ترجمة مصطفی علی عماد - تهران۱۳٦٤ هـ.ش،ص۲٦۹ – ۲۷۰

بەشی چواردەم

بەسەرکردنەوەیەکی ٣ میرنشینی کورد

میرنشینی ئەردەلان ١٦١٢ـ١٨٦٧

میرنشینی بابان ١٦٥٠ـ١٨٥١

میرنشینی سۆران ؟ـ ١٨٣٦

لەو سەردەمانەدا هەستی نیشتمانپەروەری و نەتەوایەتی کزو لاواز بوو لە نێو نەتەوەکانی ژێر چەپۆکی رەش و ستەمکاریی عوسمانییەکان و تورکدا، وەک نەتەوەکانی عەرەب، کورد، ئەرمەن، بلووچ و نەتەوەکانی قەفقازو ئەوروپای خۆرهەلاتیش: بولگار، صرب، هەنگار، کە وەک لە رووی رەگەزەوە جیاوازبوون، ئایین و ئاینزاکانیشیان هەر جیاوازبوون ودابەش بوبوون بەسەر موسوڵمان، دیان، جوو، سوننە، شیعە، کەنیسەی رۆمی خۆرئاوا و خۆرهەلات، کاسۆلیك و پروتستانت، نەستووری، کلدانی، ناشووری، فەلە، یێزیدی، کاکەیی، هەقە، عەلەوی، زەردەشتی، شێخی، بابایی ـ بابیی . شوێنە پیرۆزەکانی موسوڵمانانی سوننە وەک مەککە، مەدینە،تایف و شوێنە ئاینییە پیرۆزەکانی شیعەش وەک: نەجەف، کەربەلا، کازیمین، سامەرپرای لە ژێر دەستدا بوون.

لەوەها ولاتێکی فراوان و بەربلاوو فرە نەتەوە و فرە ئایین و ئاینزادا، داب و نەریتێکی رامیاریی و بەرنامەیەکی بەرێوەبردن پیادە دەکرا، سوڵتانی عوسمانیی دۆستی هەموان و هەمانکات دوژمنی هەموانیشە، ئەو نەتەوانەی لە (مالّی) خۆیاندا بە هێمنی و بێقرە و بڕە دەست بە کلّاوی خۆیانەوە دەگرن، باج و سەرانە دەدەن و والییەکان گلەیی و رەخنەیان لەسەر نانووسن، دەتوانن لە خاکی سوڵتاندا دانیشن و کارو کاسپی و جوتیاریی خۆیان بکەن، بەشی خەرێنەی لێبدەن، پیتاك بۆ لەشکر کۆبکەنەوە لە گەنم و جۆ و خەلە و خەرمانی هەموو جۆرە دانەوێلەکان و رۆن و شیر و بەرهەمەکانی و مەڕ ومالّات، پیاوەکانیشیان ئامادەی سەربازیی و فیداکارین لە پێناو سوڵتان و بەرزیی ئالای ئیسلامدا و بۆ راپەڕاندنی پێویستیەکانی جەنگیش لەگەڵ کافراندا ئامادەی کاری بێگار(سوخرە) بن و خۆیان و ولاخەکانیان بجەنە ژێر بار، ئافرەتانیش بۆ برا جەنگاوەرەکانیان کلّاوو ملپێچ و گۆرەوی خوریی بچنن. هەر ئەوەندە و هیچی دیکەمان ناوێت! کوردیش لە شاری کوێران دەستی بەچاویەوە گرتبوو، میرەکانی میرنشینی بابان بە پێی رۆژگار و بەرژەوەندیی لە نێوان هەردوو ئیمپراتۆرپاکەی فارس و عوسمانیدا دەجوولّانەوە و ئەمبەر و ئەوبەریان دەکرد، باروودۆخە

نالەبارە جێژنۆلەتیکەکەی کوردستان کارێکی کردبوو، ئەو ئاوەی نەوکاتە رژا سەردەمی حکومەتەکەی شێخ مەحمودی مەلیکی کوردستان و هەتا ئەمڕۆش ووشك نەبۆتەوە و هەرپێی لێدەخرێت! نەوکاتەی شێخ مەحمود (دۆستی) تورك بوو، سمایلخانی سمکۆ دۆستی بەریتانیا و دژی تورك بوو، دەیویست شێخیش ئەو ڕێگەیە بگرێت بەڵام کە تورك دەستێکی قورسیان لێوەشاند، نە بەریتانیا و نە ڕووسەکانیش فریای نەکەوتن، بارووداوخە نالەبارەکە ناچاری دەکات سەرەداوێکیان لەگەڵدا بهێڵێتەوە، بەڵام چارەنووسی کورد کەوتبووە دەست سەرکەوتووەکانی جەنگ.

دەوڵەتەکان و میرنشینەکانی کورد

سەدەی سیازدەو چواردەی عیسایی، تورك و فارس قەوارەی رامیاریی و سەربازیی دوو زلهێزی زەبەلاحی نوێ لە ناوچەکەدا پێکدەهێنن و شیرو تیریان لەیەکتر دەسوو، شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی کورد و دامەزراندنی میرنشینەکانی کوردیش بەکەڵك وەرگرتن لە ناڕۆزیی و جەنگە دوور و درێژەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتە زەبەلاحەکەی ناوچەکە، دەوڵەتی تورکە عوسمانییەکان و دەوڵەتی فارسە نێرانییەکان و کێشەکانی سنوورەکانی نێوانیان، وڵاتی میسۆپۆتامیا (وڵاتی دوو ڕووبارەکە) بەهەردوو هەرێمی کوردستان و عەرەبستانەوە لە ساڵی ١٥١٧ەوە کەوتۆتە ژێر دەستەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی و بۆ ناسانکاریی کارووباری بەڕێوەبردن بەسەر چوار هەرێمدا (ویلایەت) دابەشکرا، هەرێمی بەغدا، بەصرا، موصڵ، شارەزوور. ساڵی ١٨٧٩ هەرێمی شارەزوور کە شاری کەرکووك بنکەی بەڕێوبردنی بوو هەڵوەشێندرایەوە و خرایە سەر هەرێمی موصڵ و هەتا کۆتایی یەکەمین جەنگی جیهان ١٩١٤ – ١٩١٧ و مۆرکردنی ناگربەستی مۆدروس ١٩١٨/١٠/٣١ لە ژێر فەرمانڕەوایی دەوڵەتی عوسمانیدا مایەوە. مەدحەت پاشای والی بەغداش، هەرێمەکەی موصڵ دابەش دەکات بەسەر سێ سەنجەقدا.

١- سەنجەقی ناوەند: موصڵ، دهۆك، زاخۆ، نامێدی، شەنگاڵ (پیرۆز)، ناکرێ.

٢- سەنجەقی کەرکووك: هەولێر، رانیە، ڕەواندز، کۆیە، کفری.

٣- سەنجەقی سلێمانی: بازیان، هەڵەبجە، شارەزوور، مەرگە.

ئەم بەرنامەیەی دەوڵەتی عوسمانی چاولێکەرێی دەوڵەتەکانی ئەوروپا بوو، کە دەستەڵاتەکانی هەرێمەکانیان کۆکردەوەو دەستەڵاتی نێوەند (پیتەخت)یان بەهێز کرد، عوسمانییەکانیش لەو هەوڵەدا سەرکەوتن و ڕێگەیان لە میرنشینە سەربەخۆو نیمچە سەربەخۆکان گرت کە هەتا ئەو نزیکانە فەرمانڕەوایی ناوچەکانی خۆیانیان دەکرد، وەك:

١- میرنشینی هەزبانیی ٩٠٥ز.، محەمەد کوڕی بیلال هەزبانیی لە هەولێر و خۆرهەڵاتی موصڵ دایمەزراند، سەردەمی خەلیفەی عەبباسی موکتەفی بیللا دەکەونە بەرهێرشی هێزەکانی خەلیفە و دەکشێتەوە شارەزوور، لەوێشەوە خێزانەکانیان دەبەنە چیای قەندیل و خۆیان ئامادەکردەوە، بەڵام سەرنەکەوتن و

رووبانکرده نازەربایجان. میرە ناسراوەکانیان عیسای کوڕی مووسای هەزبانیی، سالاری کوڕی عیسا، ئەیوبخەسەن کوڕی موسکیی هەزبانیی.

۲- میرنشینی رووادیی — رەوادیی (ڕەوەندیی) ۲۳۰ — ٦۱۸ کۆچی ـ هەتاوی، محەمەد رەوەند لە سەردەمی صەفەوییەکاندا ۱۵۰۱ — ۱۷۳٦ز. لە نازەربایجان دایەزراند.

۳- میرنشینی حەسنەوی ۹۵۰ — ۱۰۹۵ز. حەسەن کوڕی حسێن سەرۆکی هۆزی بەرزیکانی لە کوردستانی رۆژهەلآت دایەزراند و شاری دینەوەر لە باکووری کرماشان پێتەختی میرنشینەکە بوو، میرحەسەن پەیوەندی لەگەلّ بوەیهییەکاندا ژیرانە راگرتبوو، سەردەمی ئەوانیش سنووری خۆی فراوانکرد. دووای مردنی میرحەسەن ۹۷۹ز. یەکێك لە کوڕەکانی بەنێوی(میربەدر) ۳۵ سالّ فەرمانڕەوایی هەرێمەکانی کوردستان(مەبەست لە دەڤەری سنە ـ سنەندجە .ن .ك)، دینەوەر، کرماشان، هەمەدان و شارەزوور دەکات. بایەخیدەدا بەفراوانبوون و ناوەدانی ولآت و چاودێری هەژار و و لێقەوماوان، دووای مردنی میر بەدر لە ۱۹٤ زایینیدا تاهیر کوڕی هیلال کوڕی بەدر دەبێتە میر و تەنها صالّێك فەرمانڕەوا بوو، ئەو مردوو میرنشینەکەش رووخا و میرنشینی عەننازیی لە جێگەدا دادەمەزرێت [1]. عەبدولرەقیب یووسف دەلّێت میرنشینی (دەولّەتی) حەسنەوی دووای دەولّەتی شەددادی دامەزراوە. ئەگەر ئەو بۆچوونەی عەبدولرەقیب یووسف بسەلمێنین، دەبێت میرنشینی حەسنەوی ۱۱٦۵ز. کە دووا صالّی فەرمانڕەوایی شەددادییەکانە یا دووانر دامەزرابێت و هەتا ۱۲۱۵ز. فەرمانڕەوابووە. ئەو ئەنجامەش جیاوازیی دوو سەد صالّێك لە دامەزراندن و سەدو بیست صالّێك لە رووخانیدا دروستدەکات. هەمان ئەم میرنشینە لە سەرچاوە عەرەبییەکاندا بە حصن کیف — حەسەن کیف (قەلآی رابواردن) تۆمارکراوە و بەر لەهێرشەکەی جەنگیز خان ۱۲۰۳ — ۱۲۲٦ ز. میرنشینی حەسنەوی لە کوردستان و خوزستان و میرنشینی شاهێنی لە کوت و بەدرەو جەسان دامەزرابوون.

٤- دەولّەتی شەددادیی ۳٤۰ ك/۹۵۱ — ۱۱۷٤ز. لە نێوچەی ئاران نێوان نازەربایجان و ئەرمینیا و رووباری ئاراس، محەمەدی کوڕی شەدداد دایەزراند، شەددادیی تیرەیەکە لە هۆزی ڕەووادی. میرە بەهێزەکانیان: میرلەشکر هەشت صالّ فەرمانڕەوا بووە و میر فەزلوون کوڕی محەمەد چل و پێنج صالّ و میرشاوەر دووای موحەمەد صالّی ۱۰۳۰ز. بووە بە میر. ئەبوسوار کوڕی فەزلوون ناسراوترین میری شەددادییەکانە، سەردەمی مەغزل ئەویش وەك هەموو میرنشینەکانی تر لە ئەنجامی هێرشەکانی مەغوڵدا بەسەرکردایەتی جەنگیزخان ۱۰۲۳ -۱۲۲٦ ز. هەڵدەوەشێت هەرچەند خۆی و هێزەکەی کشانەوە بۆ شاری (ئانی) لە ئەرمینیا[2].

۵- میرنشین (دەولّەتی)ی دۆسکیی مەروانیی ۱۰۱۲ — ۱۰٦۱ز. نەصر ئەلدەولە ئەحمەد کوڕی مەروان کوڕی (کەك) لە باشووری لورستان دایەزراند. وەك عەبدولرەقیب یوسف دەلّێت دیوار و بانەکانی (مەبەست

بنمیچەکانە) بەناوی زێر نەخشکراون. بۆچوونیش هەیە میریاد کوڕی دۆستەك صالّی ۹۸۳ ز. لە نامەد ـ دیاربەکر دایەزراندووە و بەشێك لە ئەرمینیاش دەپچرێت و دەستی گەیشتووەتە موصڵیش. میریاد ۹۹۳ز. دەمرێت و میر ئەبووعەلی کوڕی مەروان و دووای ئەویش میر موحەممەدی دەولەویی بەرای ۳۸۷ ك/۹۹۷ز. میرنشینەکە بەڕێوە دەبات. میرنشینی دۆسکیی ـ مەروانیی ئەوەندە بەهێز بوو هەردوو دەوڵەتی رۆمی بێزنتە و بووەیهی دانەنێن بە سەربەخۆیی میرەکانیدا. میر ئەحمەد یەکێکە لە هەرە میرە مەزنەکانی کورد و میرنشینەکەی گەیاندە ناستێکی بەرچاوی ئاوەدانیی و پێشکەوتن لە رۆژهەڵاتدا، چەندین کۆشك و تەلاری دروستکرد، غوونەی بالاّی هونەری بیناسازیی بوون.ئەمە جگە لە پڕۆژەکانی ئاوو پرد و ڕێگاوبان و نوێژەنکردنەوەی شووڕا و قەڵا دێرینەکان و پیادەکردنی رژێمێکی نوێ بۆ بەڕێوەبردنی وڵات بەهۆی وەزیر و والییەکانەوە.

بالّوڵ دووا میری میرنشینەکە بوو، تورکە سەلجووقەکان ئامەد ـ دیاربەکری پێتەخت داگیردەکەن و میرنشینەکە دەڕوخێنن[۳]

٦- میرنشینی عەننازی (بەنوو عەناز) ۹۹۱ -۱۱۱۷ز. ئەبولفەتح موحەممەد کوڕی عەننازە لە باکووری کوردستان دایەزراند، دەستەڵاتی دەگەیشتە خانەقین، دوای مردنی، حیسامەددینی کوڕی: ۳٦ ساڵ فەرمانڕەوا بوو.

۷- دەوڵەتی صالّری ۳۰۰ ـ ٤۰۰ ك لە ئازەربایجان دامەزراوە، دایسەم یەکیك لە میرەکانی صالّرییەو ۳۱٤ ـ ۳۳۰ ك فەرمانڕەوا بوو و صالّی ۳٤٥ ك دەکەوێتە دەست دوژمن و لە زیندانیدا دەیکوژن[٤]. (گومان لە دروستی صالّی ۳٤٥ ز دەکرێت، رووداوەکە پێشتر بووە).

۸- دەوڵەتی ئەیووبی ۱۱۸٦ ـ ۱۲٦۰ز. قارەمانی کورد و ئیسلام یوسف کوڕی نەجمەددین ئەیووب ناسراو بە سوڵتان سەلاحەددینی ئەیووبی دایەزراند و فارمانڕەوایی هەردوو وڵاتی میسر و شامی دەکرد.

۹- میرنشینی شوانکارە سەدەی ۱۱- ۱۳ز. لە باشووری خۆرهەڵاتی ئێران لە ژێر سایەی دەوڵەتی خوارەزمی و دەوڵەتی سەلجووقدا دامەزراوە[٥]

۱۰- میرنشینی فەزڵەوی ٤۳٥ك ـ ؟ سنووردکانی لە نەهاوەندەوە دەگەیشتە شارەزوور.

۱۱- میرنشینی بۆتان ۱٤۱۷ ز. لە هەرێمی جزیر و بۆتان دامەزراوە.

۱۲- میرنشینی بادینان ۱۲٦۲ ـ ۱۸۳۷ شێخ بەهادین کوڕی شەمسەدین لە نامێدی دایەزراند و هەر بەناوی ئەویشەوە ناونراوە بەهانەددین ـ بەهادینی، بادینی ـ بادینان[٦] شێخ بەهادین میرێکی دانا و کارزان بوو، بەپرس و راوێژی پیرەپیاوەکان وڵاتی بەڕێوەدەبرد، بایەخیدەدا بە ئاوەدانکردنەوە و رازاندنەوەی وڵات، چەندین مزگەوت و خوێندنگەی ئاینیی کردەوە و مەلا و زانای لێهاتووی بۆ ڕاگرتن. شاری زاخۆشی خستە سەر بادینان. دووای بەهادین بیست و پێنج میر فەرمانڕەواییانکرد، میر زەینەدین لەوپەڕی ئازادی و

سەربەرزیدا بوو، میر حەسەن کوڕەزای میر زەینەدین قەلآی ئامێدی لە هێرشێکی هێزەکانی (مەڕداره سپییەکان ـ ئاق قۆینلۆ) پاراست بە سەرکردایەتی سلێمان ئۆغلۆ و بە سەرشۆڕی و شپرزەیی گەڕانەوە.

١٣- میرنشینی نەردەلآن ١٦١٢ — ١٨٦٧ ز. بابە نەردەلآن لە تیرەی مامۆیی هۆزی ڕەوەند دایەزراند.

١٤- میرنشینی بتلیس ١٥٤٧ — ١٦٧٤ ز. لە سەردەمی شا عەببасی صەفەویدا دامەزراوە وەک نەولیا چەلەپی دەڵێت: دە ڕۆژ لە خزمەت نەحمەد پاشای زاوای سوڵتان موراد میوانی عەبدالخان میری بتلیس بووین لەپیزی شاو قەراڵەکانی نەوروپادایە، هەر نەو نەحمەد پاشایەش بەفەرمانی سوڵتان موراد ١٠٤٥ ك. /١٦٥٤ /١٦٥٥ز. پەلامارىدا و ١٠٦٥ ك./ ١٦٧٤ز. شکاندنی و میرنشینەکەی ڕووخاند.

١٥- میرنشینی سۆران ؟ـ ١٨٣٦ میر موحەمەد و خانزاد لە میرە مەزنەکانی سۆرانن، خانزاد ١٥٥٩ لەسەردەمی شا تەهماسەب(تەهمان سپی) دا میری سۆران بوو، بەڵآم سوڵتانی عوسمانی دوریدەخاتەوە بۆ شاری سەماوە — عێراق.

١٦- میرنشینی بابان ١٦٥٠ — ١٨٥١ز. ئەم سێ میرنشینە و میرنشینی برادۆست (خانی زێڕین لەپ) لە چوار بابەتی سەربەخۆدا خراونەتە بەرچاو.

١٧- پێنج حکومەتەکەی ویلایەتی وان — باکووری کوردستان:

ا ـ فەرمانڕەوایی بەنی قەتوور (چیا و دەربەند و قەڵآیەک لە خۆرهەڵآتی کوردستان نیزیک ڕووباری ئاراس هەیە بەناوی قتوور.ن.ك).

ب ـ دەستەڵآتی بیرەدۆسی — یا حکومەتی بیردەسی.

ج ـ دەستەڵآتی جۆلاینی — یا حکومەتی جۆلاینی.

د ـ دەستەڵآتی دمدمی (لە قەڵآ بەنێوبانگەکەی دمدم وەریگراوە).

هـ ـ دەستەڵآتی دومبلی، ناوێکی کوردی بووە، وەک میجەر نۆئێڵ بۆی دەرکەوتووە دەستەڵآتی تورک، ناوە کوردییەکان دەشێوێنن.

١٧ـ یەکەمین حکومەتی کوردستان — باشوور بە سەرۆکایەتی مەلیک مەحمود ١٩١٩

١٨ـ دووەمین حکومەتی کوردستان — باشوور بەسەرۆکایەتی مەلیک مەحمود، ١٩٢٢.

١٩ـ کۆماری کوردستان (کۆماری مەهاباد) ١٩٤٦/١/٢٢ — ١٩٤٦/١٢/١٥ پێیتەختەکەی شاری مەهاباد بوو- خۆرهەڵآتی کوردستان. هەرچەندە کۆمارە تاقانەکەی کوردستان تەمەنی کورت بوو، کەمتر لە صاڵێک، بەڵآم میژوونووسان لەسەر ئەو ماوە کورتەش لە ڕاگەیاندنی کۆمار و هەڵکردنی ئاڵآی کوردستان و کەوتنی کۆماردا هاوبیر نین، بەتایبەتیش میژوونووسی فارس تەفرشیان و میژوونووسانی کورد دکتۆر ئەورەحمانی قاسملۆ، بەکر عەبدولکەریم حەوێزی، شەوکەت شێخ یەزدین.

٢٠ـ دەوڵەتی مەهرانی لە ئامەد (دیاربەکر) دامەزرا.

گەرۆک و میژوونووسی بەویژدانی عوسمانی (لەو باوەڕەدام کوردە) باس لە حکومەتی (مەحمودی)ش

سەربەرزیدا بوو، میر حەسەن کوڕەزای میر زەینەدین قەلآی ئامێدی لە هێرشێکی هێزەکانی (مەڕداره سپییەکان ـ ئاق قۆینلۆ) پاراست بە سەرکردایەتی سلێمان ئۆغلۆ و بە سەرشۆڕی و شپرزەیی گەڕانەوە.

١٣- میرنشینی نەردەلآن ١٦١٢ — ١٨٦٧ ز. بابە نەردەلآن لە تیرەی مامۆیی هۆزی ڕەوەند دایەزراند.

١٤- میرنشینی بتلیس ١٥٤٧ — ١٦٧٤ ز. لە سەردەمی شا عەببасی صەفەویدا دامەزراوە وەک ئەولیا چەلەپی دەڵێت: دە ڕۆژ لە خزمەت ئەحمەد پاشای زاوای سوڵتان موراد میوانی عەبدالخان میری بتلیس بووین لەپیزی شاو قەرالەکانی ئەوروپادایە، هەر ئەو ئەحمەد پاشایەش بەفەرمانی سوڵتان موراد ١٠٤٥ ك. /١٦٥٤ /١٦٥٥ز. پەلامارىدا و ١٠٦٥ ك./ ١٦٧٤ز. شکاندنی و میرنشینەکەی ڕووخاند.

١٥- میرنشینی سۆران ؟ـ ١٨٣٦ میر موحەمەد و خانزاد لە میرە مەزنەکانی سۆرانن، خانزاد ١٥٥٩ لەسەردەمی شا تەهماسەب(تەهمان سپی) دا میری سۆران بوو، بەڵام سوڵتانی عوسمانی دوریدەخاتەوە بۆ شاری سەماوە — عێراق.

١٦- میرنشینی بابان ١٦٥٠ — ١٨٥١ز. ئەم سێ میرنشینە و میرنشینی برادۆست (خانی زێرین لەپ) لە چوار بابەتی سەربەخۆدا خراونەتە بەرچاو.

١٧- پێنج حکومەتەکەی ویلایەتی وان — باکووری کوردستان:

ا ـ فەرمانڕەوایی بەنی قەتوور (چیا و دەربەند و قەڵایەک لە خۆرهەڵاتی کوردستان نیزیک ڕووباری ئاراس هەیە بەناوی قتوور.ن.ك).

ب ـ دەستەڵاتی بیرەدۆسی — یا حکومەتی بیردەسی.

ج ـ دەستەڵاتی جۆلاینی — یا حکومەتی جۆلاینی.

د ـ دەستەڵاتی دمدمی (لە قەڵآ بەنێوبانگەکەی دمدم وەریگراوە).

هـ ـ دەستەڵاتی دومبلی، ناوێکی کوردی بووە، وەک مێجەر نۆئێڵ بۆی دەرکەوتووە دەستەڵاتی تورک، ئاوە کوردییەکان دەشێوێنن.

١٧ـ یەکەمین حکومەتی کوردستان — باشوور بە سەرۆکایەتی مەلیک مەحمود ١٩١٩

١٨ـ دووەمین حکومەتی کوردستان — باشوور بەسەرۆکایەتی مەلیک مەحمود، ١٩٢٢.

١٩ـ کۆماری کوردستان (کۆماری مەهاباد) ١٩٤٦/١/٢٢ — ١٩٤٦/١٢/١٥ پێیتەختەکەی شاری مەهاباد بوو- خۆرهەڵاتی کوردستان. هەرچەندە کۆمارە تاقانەکەی کوردستان تەمەنی کورت بوو، کەمتر لە صاڵێک، بەڵام میژوونووسان لەسەر ئەو ماوە کورتەش لە ڕاگەیاندنی کۆمار و هەڵکردنی ئاڵای کوردستان و کەوتنی کۆماردا هاوبیر نین، بەتایبەتیش میژوونووسی فارس تەفرشیان و میژوونووسانی کورد دکتۆر ئەورەحمانی قاسملۆ، بەکر عەبدولکەریم حەوێزی، شەوکەت شێخ یەزدین.

٢٠ـ دەوڵەتی مەهرانی لە ئامەد (دیاربەکر) دامەزرا.

گەرۆک و میژوونووسی بەویژدانی عوسمانی (لەو باوەڕەدام کوردە) باس لە حکومەتی (مەحمودی)ش

دەکات لە خۆرهەڵاتی گۆمی وان دامەزراوە و وتوویەتی چیاکانی باڵچین جێگەیانە، چیای شاکدیکی لە خاکی عەجەم جیایان دەکاتەوە، لەولایانەوە قەڵای قوتوورری عەجەمە.

قەڵای قوتوور بەسەر چیای قوتوورەوە دروستکراوە و بەسەر دۆڵ و گەرووە سەختەکەی دامێنی چیاکەدا دەڕوانێت و دەکەوێتە باکووری ورمێ، تەرگەوەڕ و خۆرهەڵاتی شاری خوێ نێزیك بەسنوورەکانی نێوان ئێران و رووسیا[7].

لێرەدا و لەبەسەرکردنەوەی میرنشین و (دەوڵەتەکانی)[8] کوردا بە پێویستی دەزانم راستییەك بڵێمە بەرچاو، هەتا کۆتایی سالی ۱۹۷۹ و بلاوبوونەوەی کتێبی سیاحەتنامە بەنرخەکەی گەریدەو مێژوونووسی عوسمانی حەزرەتی نەولیا چەلەبی، وامدەزانی جگە لە میرنشینی ئەردەڵان تێکڕای میرنشینەکانی کوردوەك میرنشینەکەی بابان وێران و دوور لە پێشکەوتنی شارستانێن، ناهەقیشم نەبوو، میرەکانی بابان نەك کۆشك و سەراو مەڵبەندی فەرمانڕەوایان نەبوو، خانووبەرە و هێلانەیەکیان بۆ ژیانی خۆیان و خێزانیشیان نەبوو، جیمس ریچ کە ۱۸۸۲ لە نێرانەوە دێتە خاکی بابان شوێنەوارێکی شارستانیی نابینێت، بەڵام نەیدرکاندووە! کەچی جێمس بیللی فرایزەر ۱۷۸۳ – ۱۸۵٦ ز. کە سالی۱۸۵٦ دێتە کوردستانی باشوور و چاوی بە مووکی بابان دەکەوێت لە بنی دەهۆڵەکە ەدات و زۆر بەزەقیی ئەوەی بەچاو بینیویەتی دەینوسێت: وڵاتی وەهاوێران و داماوو هەژارم بەبیردا نەدەهات کە هەر کووخ و کۆختەی وێران و سەرەنوێلکە.. خێزانی پاشا لە قوڕبنێکدا دەژیان، پاشاش رەشماڵێکی لە دەرەوەی شار هەڵدابوو، منیش بەناچاری لە خانوویەکی سەربەتاڵدا هەرچۆنێك بوو نەو شەوەم رۆژ کردەوە و بەیانیش لای سەرۆك هۆزی ملۆ پارچەیەك نانی رەش و چۆرێك ماستیان لەبەردەمدا داناین و وتیان خۆمان و وڵاخەکانیش هەر نەوە دەخۆین! شەرمەزار خۆمان! خۆ میری حوێزەش هەر میرنشینێك بوو (تەشبیە نەبێت وەك بابان) کۆشك و سەرا و حەرەم سەرا و مەڵبەندی حوکمڕانییەکەی دەنگی دابووەوە. هەموو شوێنەوار و پاشماوە دێرینەکانی میر و پاشاکانی بابان بریتییە لەوەی برایم پاشا دروستکردنی شاری سلێمانی تەواو کردو وەسمان پاشای برای نەورەحمان پاشاش قەیسەری وەسمان پاشای بەدروستکردن دا، نێتر ناو بێنە و دەست بشۆ.

جا نازانم نەو خواگرتووە، شێخ رەزای تاڵەبانی لە چ هەوایەکی شاعیرانە و دەم چەورکردنێکدا تەقلە بە فیل لێدەدات و نەو وێرانەخاکەمان لنگەوقووچ پێشاندەدات کە دەڵێت:

بەبیرم دێ سلێمانی کە داروڵوڵکی بابان بوو
نە مەحکوومی عەجەم نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو

مامە شێخ خوا لێت نەگرێت بە گوناح، تۆش دووای ژیان و پارووبەك نان کەوتبوویت لەپاشاکانی هۆزی جاف و حکومەتەکەی مەلیك مەحمود، گەردنت ئازاد بێت. هەریەکێکمان بە جۆرێك دوای ژیان و پارووە نانێك دەکەوین.

میرنشینی ئەردەڵان ۱۶۱۲– ۱۸۶۷

میژووی میرنشینی ئەردەڵان وەك میژووی هەموو میرنشینەکانی کورد ئەوەندە کەموکورت و هەژار و بێخاوەنە بەئاستەم دەتوانرێت سەرەداوێکی سەرەتای دامەزراندن و دامەزرێنەکەی و یەکەمین بنکەی بەڕێوەبردن و سنووری ناوچەکانی ژێر دەستەڵاتی لە راستیی نزیك بکەینەوە و ئەوەش چەندین بیرو بۆچوونی جیاوازی لە سەرە و هێشتا نەگەیشتۆتە ئەنجامێکی بنەبڕ. لەو چەند سەرچاوە کەمەدا کەبەردەستم کەوتن. بابا ئەردەڵان دامەزرێنەری میرنشینەکەیە، ئەمەش بەڵگەیەکی میژوویی لە پاڵدا نییە جگە لەناوی میرنشینەکە. کەئەردەڵانە. دووای هێرشەکانی جەنگیز خانی مەغۆل ۱۲۰۳ – ۱۲۲۶ بابا ئەردەڵان بە نازایەتیی و کارامەیی خۆی دەستەگرێت بەسەر هەرێمی کەرکووك و شارەزوورداو میرنشینێك دادەمەزرێنێت و لەماوەیەکی کورتدا دەبێتە فراوانترین میرنشینی کورد. کڵۆڵ بەگ کوڕی بابا ئەردەڵان دووای مردنی باوکی دەبێتە میر و یەکێکە لەو چل و چوار میرەی دووابەدووا فەرمانڕەوای میرنشینەکە بوون هەتا ساڵی ۱۸۶۷.

تیرەی جەلایریی یەکێکە لە تیرە بەهێزەکانی هۆزە گەورەکەی مەڕدارە رەشەکان ــ خاوەن مەڕە رەشەکان (قەرەقۆینلۆ)ی مەغۆل،تەیموری لەنگ دووای سێ هێرشی بەربڵاو لە ۱۳۸۶ــ۱۳۸۹، ۱۳۹۲ــ۱۳۹۶ و۱۳۹۹ــ۱۴۰۵دا بەنیو کوردستاندا بۆسەر فەرمانڕەوایی جەلایرییەکان ئینجا تووانی لە ۱۴۰۵دا، دەستەڵاتی جەلایریی بروخێنیت و لەوێوە سەرەتای دەسەڵاتی قەرەقۆینلۆ دەست پێدەکات. ئەوانە کەبەشێکن لە تورکە مەغۆلەکان تووانییان لەنیوەی یەکەمی سەدەی پازدەدا فەرمانڕەواییەکی بەهێز لە رووبەریکی فراوانی نازەربایجان وباشووری کوردستاندا دابەزرێنن (بروانە کورد لە بیرەوەرییەکانی تەیموری لەنگدا، گۆرینی لە فارسییەوە حەمەی حەمە سەعید). یووسف جەلایری لەبەردەم هێزەکانی تەیموری لەنگدا خۆناگرێت، هەڵدێت و پەناەباتە بەر سوڵتان بایەزیدی عوسمانی. دوژمنی سەرەکیی ئەردەڵان، هۆزی جەلایری بوو، چاویان بڕیبووە خاکی ئەردەڵان، سەردەمی میر حەسەن بەگ کوڕی خدر بەگ هێرشێکی فراوان دەکەنە سەر ئەردەڵان، بەڵام بەرخۆدانی ئەردەڵانییەکان ڕێگەی پێنەدان لە سنوورەکانیشی نزیك ببنەوە و بەسەرشۆڕی گەڕانەوە. مەئموون بەگ ۱۵۳۵ – ۱۵۳۷ بە شەش پشت دەچێتەوە سەر بابا ئەردەڵان، میرێکی سەربەخۆ و بالادەست بوو، ژێر فەرمانیی عوسمانی و صەفەوی نەدەکرد، سنووری ئەردەڵانی لە باکوورەوە گەیاندە زێی گەورە و ڕەواندز، فەرمانداری تایبەتیی بەسەر ئامێدی، هەریر، زاخۆ دانابوو، بە نێوی میری ئەردەڵانەوە ناوچەکانیان بەڕێوە دەبرد، مەئموون بەگ ۸۶۲ ــ ۹۰۰ ك. سێ کوڕی هەبوو، بێگەبەك، سورخاب خان، موحەمەد بەگ.

وەك میژوونووس عەبدولقادر ڕۆستەم بابانی دەڵێت: سورخاب خان ۱۵۲۴ – ۱۵۵۳ میری ئەردەڵان بووە، چیای پلنگان لە دەست کەطور دەردەهێنێت!! بەوپێیە سورخاب بەرلە باوکی میری ئەردەڵان بووە، ئەوەش

هەڵەیەکی زەقە لە دیاریکردنی صالەکاندا. میژوونووسی عەرەب زیاد شەکارە دەڵێت: (سوڵتان سلێمانی قانوونی ١٥٣٤ بەغدا داگیر دەکات و سەرووخواری عێراق دەکەوێتە بندەستی دەوڵەتی عوسمانی، میرنشینی ئەردەڵان و کوردستانی بچووکیش (پشتکۆ) کەوتنە ژێر فەرمانی سوڵتانەوە هەتالەسالی١٧٢٤دا، دەوڵەتی عوسمانیی دەستی لێهەڵگرتن بۆ نێران)[٩] .

هەڵۆخان یەکێکە لە میرە مەزنەکانی کورد١٥٨٦ ــ ١٦٠٦ فەرمانرەوابووە، لە شەڕ و ناشتیدا جێگە دەستی دیارە، ولاتی ئەردەڵان لە سەردەمی هەڵۆخاندا بووژایەوە، ناوەدانیی و هێمنیی و هەرزانیی نیشانەی پێشکەوتن و توانا و لێهاتوویی هەڵۆ خانی بەخشندە و میهرەبان بوو لەگەڵ ئەردەڵانیاندا، قەڵای زەڵم دروستدەکات و دەیکاتە بنکەی فەرمانڕەوایی و بەڕێوەبردن، بۆ پاراستنی ولاتیش لە هێرشی دوژمن، قەڵاکانی حەسەن ئاوا، پلنگان، مەریوان دروستدەکات و هێرشێکی فراوانی شا عەببباسی صەفەوی لە نێوچەی سەهیم نێزیك هەمەدان تێکشاند. عەبدولقادر بابانی دەڵێت هەڵۆخان کوڕی عەلیخانە و ماوەی نێوان ٩٨٣ — ١٠١٤ك (١٥٧٦ — ١٦٠٦ ز .ن.ك) میری ئەردەڵان بووە، ئەوەش دەکاتە سەردەمی فەرمانڕەوایی شا عەببباسی دووەم کە ١٦٢٣ شاری بەغدا لە دەست عوسمانی دەردەهێنێت.

خان ئەحمەد خان ١٦٠٦ — ١٦١٦ دووای مردنی هەڵۆخانی باوکی دەبێتە میری ئەردەڵان، پێتەختی ئەردەڵان لە قەڵای حەسەن ئاواوە دەگوێزرێتەوە بۆ سنە، ئەمەش دووای چوار جار گوێزرانەوەی پێشتر لە قەڵای زەڵم بۆ مەریوان و لەوێوە بۆ قەڵای پلنگان و لەوێشەوە بۆ حەسەن ئاوا، بەڵام گواستنەوەی پێتەخت بۆ شاری سنە صالی ١٦٣٦ بووە، ئەوەش لەگەڵ ماوەی فەرمانڕەوایی خان ئەحمەد خاندا ناگونجێت، هەروەها دەستەڵاتی خان ئەحمەد هەتا رێککەوتنی عوسمانی و صەفەوی و مۆرکردنی پەیمانی زەهاو ١٦٣٩ و دابەشکردنی کوردستان، ئەردەڵان بالادەستبوو، شارەکانی سابلاغ (مەهاباد)، ورمێ، مەراغە و هەردوو هۆزی بلباس و موکریان ژێر فەرمانی بوون، بەڵام دووای دابەشکردنی کوردستان لە١٦٣٩دا شارەزوور، نامێدی، زاخۆ، هەریر، رەواندز کەوتنە سنووری دەوڵەتی عوسمانی و سنووری ئەردەڵانیش بەرتەسکبووەوە. ئەو تروسکاییە کزەی ئەو چەند دێرەی سەرەوە رێگە بۆ سەلماندنی بۆچوونەکەی دکتۆر مارف خەزنەدار خۆشدەکات (ئەردەڵان سەدەی چواردە، بابا ئەردەڵان دایەزراند و شارەزووری ناوەدانکردەوە کە مەغۆل وێرانیکردبوو)،[١٠] چونکە رووداوێکی گرنگیش وەك جەنگی چالدێران ١٥١٤ نێوان عوسمانی و صەفەوی، رێککەوتنی سوڵتان سەلیم یاوز و مەلا ئیدریسی بتلیسی ١٥١٥ و دەستبەسەراگرتنی عێراقی عەرەب و باشووری کوردستان ١٥١٧ لە لایەن هێزەکانی عوسمانییەوە و ١٥٣٤ سوڵتان سلێمانی قانوونی بەڕێگەی شارەزووردا هێرش دەکاتە سەر نێران و شاری تەورێز داگیر دەکات و لەوێوە دەگەڕێتەوە بەغدا، شەرەفخانی بتلیسیش ١٥٤٣ - ١٦٠٤ شەرەفنامەی لە ١٥٨٨ نووسیوە و میرنشینی ئەردەڵانیشی بەسەرکردۆتەوە، هەمووی پشتگیریی ئەوە دەکەن میرنشینەکە سەرەتای سەدەی شازدە و دەورووبەری ١٥٢٤ دامەزرابێت و سێ

سەد و پەنجا صالێك فەرمانڕەوایی بەشێکی خۆرهەلاتی کوردستان و ناوبەناو بەشێکی باشووری کوردستانیشی کردووە، پاشماوەی شوێنەوارەکانیشیان کە یەکێکیان قەلای زەلم (قەلای خورمال)ە کە بابا ئەردەلان دروستیکردووە و بەناڕەوا بەقەلای ئەحمەد خانی کوڕی هەلۆخان ناودەبرێت.

میرنشینی ئەردەلان هەتا بنکە و بارەگای نەگوێزایەوە قەلای مەریوان بەردەوام هەڕەشەی لە سەربوو، بۆیە چەند جار لە قەلایەکەوە بۆ قەلایەك دەگوێزێتەوە و سنووری دەستەلاتیشی لە سەردەمی مەئمون بەگدا بریتیبوو لە ناوچەکانی زەلم، خورمال، شەمێران، هاوار، نەوسوو، جوانڕۆ، کە دابەشیکردبوون بەسەر کوڕەکانیدا و هێشتا بەرەنگاریی لە شکری عوسمانییان بۆ نەدەکرا و دوواتر مەترسیی بابانیشی هاتە سەر و مەئمون بەگ خۆیدا بەدەستەوە و ڕەوانەیانکردە بەغدا و سورخاب بەگیش خۆی لە ناگرەکە دوور دەخاتەوە و لە قەلای زەلمەوە دەگوێزێتەوە بۆ مەریوان ونیتر ناوچەکانی شارەزوور و سلێمانی و هەولێر هەرهەمووی کەوتنە بندەستی میری بابان کە لەسەر فرمانی سولتان گەڕابوەوە بۆ بۆداق بەگی کوڕی حاجی شێخ، دووای ئەویش یا دوواتر هەلۆخان دەبێتە میری ئەردەلان ۱۵۸۸ – ۱۶۰۵ز. هەلۆخان لە میرە بەدەستەلاتەکانی ئەردەلان بوو، بەلام کەوتە داوی خان ئەحمەد خانی کوڕییەوە و بەدەستبەستراویی ڕەوانەی ئەصفەهانی پێتەخی ئێرانی دەکات و بە جێگەی باوکی شاد دەبێت و لەماوەی نێوان ۱۶۱۷ – ۱۶۳۱دا فەرمانڕەوایی ئەردەلان دەگرێتە دەست و لەسەر خواستی ئێران و هێنانەوەی تای تەرازووی هێزەکان لە نێوان عوسمانی و ئێراندا پەلیدەهاویشت و قەپالێ لە مولکی بابان دەگرت بۆ بەرژەوەندی ئێران، نەك یەکخستنی مولکەکان و یەکگرتنی میرنشینەکان لە قەوارەیەکی بەهێزدا، چونکە بارودۆخە ناوخۆیی و دەرەکیی و هەلکەوتە جیۆپۆلەتیکەکەش ئەوەندە نالەبار بوو، ئەردەلان ناچار دەبێت بۆ خۆپاراستن لە هێرش و پەلاماری میرەکانی بابان بە پشتیوانیی و هاوکاریی عوسمانی، ناچاربوون چوار جار بنکەی دەستەلات لە قەلای زەلمەوە بۆ مەریوان، پلنگان، حەسەن ئاوا و دوواجاریش لەسالی۱۶۳۶دا بگوێزنەوە شاری سنە.

خالێکی بێهێزی میرنشینی ئەردەلان هەرچەند لە هەمانکاتدا بۆ ئەو بارودۆخە نائارامە دەشێت بەخالێکی پۆزەتیڤیش بخوێنرێتەوە ئەوەبوو ئەردەلان وەك بابان مەودای مانۆڕ و ئەمبەروئەوبەری نەبوو لە نێوان ئێران عوسمانیدا بۆیە سەرومڕ چارەنووسی خۆی بەبەرژەوەندی و سەرکەوتنەکانی ئێرانەوە بەستبوو. ئامانوللا خان نێوەڕاستی سەدەی هەژدەهەم دەستەلاتی فەرمانڕەوایی میرنشینی ئەردەلان دەگرێتە دەست، یەکێك بوو لە میرە بەهێزەکانی ئەردەلان، مەستووری ئەردەلانی ۱۸۰۵ – ۱۸۴۸ لە (تاریخ أردلان) دا کە ۱۸۴۷ بەفارسی نوسیوێتی تیشکێك دەخاتە سەر هێزو توانای ئەمانوللا خان (دوو سێ صالێ پاش بەخۆشی گوزەران و رابواردن، لەبەرئەوەی کوردی ناوچەی سلێمانی و شارەزوور و هۆزی جاف کە لەسەر سنووری ناوچەی سنە، پەزو ناڕەلیان دەلەوەڕاند، پێیان لە بەری خۆ زێتر راکێشابوو، ناڕاوەیەکی زۆریان لە ناوچەکەدا نابووەوە و والی (مەبەستی ئەمانوللا خانە) هەرچەندی دەکرد ئەم کردەوەیەی بۆ قوت نەدەچوو، بڕیاری سەرکوت

کردنیانی دا و تیرەو هۆزەکانی جافی سەرلەبەر چەپاو دا و تالان و بڕوی کردن و زۆربەی ناودار و ڕێزدارەکانی لە شیرکێشا. لەم بەگزادانەوون و شەڕو شۆڕەدا لەشکری سەرکەوتووی ئەمانوللاخان پەنجا هەزار تەنی زێتر بەدەستکەوت و هەمووی بۆ سنە نارد، والی خۆیشی بەتەنتەنە و هەیتو هوتەوە لەسەر (بەسەر) مەریوان و شارەزوورەوە هاتە ناو شاری سلێمانییەوە کە مەڵبەندی پاشاکانی بابان بوو، ئەو سەروبەندە مەحموود پاشا بەخۆی و دەست و دایەرەو پیاوماقوڵان و بازرگانیی و بازاریانەوە (بازرگان و بازاڕیانەوە) شاری سلێمانییان چۆڵ کرد و بۆی دەرچوون و هەرچی مااڵ و سامانێکی لە مزگەوت و تەکیە و خەڵوەتخانە و کولیەدا (کووپە) شاردبوویانەوە، هەموو وەگیر لەشکری ئەمانوللاخان کەوت. وەلەدبەگی جافیش کە یەکێ لە هەرە پیاوە گەورەکانی کورد بوو، ئەم هەڵکردنە سەر مەڵبەندی بابانەش هەر لە بنەڕەتدا بۆ سەرکوتکردنی ئەو بوو، دەستگیرکرا و والی لەگەڵ خۆیدا هێنایە شاری سنە و ڕۆستەم بەگ و حەبیب بەگ و کوڕانی ناودارانی لە قەڵای قەسڵان زیندان کردن).

خەسرەوخانی ناکامیش میرێکی هەڵکەوتووی ئەردەڵانە١٥٧٣ز.نالای سەربەخۆیی ئەردەڵان بەرزدەکاتەوە و شا ئیسماعیلی صەفەوی نەدەخرێندەوە و لەکاتێکدا ئاینزای شیعەگەریی،ئاینی فەرمیی (سەپێنراوی) ئێران بوو، خەسرەو خان پێداگربوو لەسەر ئاینزای سوننە لە ئەردەڵاندا کە بەڵای شای ئێرانەوە لە هەڵکردنی نالای سەربەخۆیی کوردستان بقەترێوو!

شا عەببباسی صەفەوی نەیدەتوانی،یا دەیتوانی، بەڵام بەرژەوەندی تێدا نەدەمایەوە بە هێزی سەربازیی ئەردەڵان هێور بکاتەوە و لەنێو کوردی هەردوو دیودا دۆست و پێشتیوانی نەبێت و هەموو پاڵبدەن بە تورکەوە، وەك پیشەی دێرینی دەستەاڵتدارانی فارس کە پەنا دەبەنە بەر فرۆفێڵ و فریودان و لە خشتەبردنی سەرانی کورد، ئەوە نازایەتی شای ئێران نەبوو بەسەر هەڵۆیەکی بەرزەفڕی وەك هەڵۆخاندا سەربکەوێت کە خان ئەحمەد خانی جگەرگۆشەی ناپاکیی لێدەکات و شەڕی سەرکوتکردنی هەردوو هۆزی بڵباس و موکریش بۆ شا عەببباس دەکات و هەربەوانەشەوە ناوەستێت و کەرکووك، مووصڵ و بەغداش لە بندەستی تورکە عوسمانییەکان رزگار دەکات و وەك هێلکەی پاککراو پێشکەشی شا عەببباسی دەکات.

خان ئەحمەد خان لە میرە هەڵکەوتوو بەتووناکانی کورد بوو، بەاڵم بۆ بەرژەوەندی دوژمن، دانیشتوانی ئەردەڵان ئەوەندە لە هێزو تووانای دڵنیا بوون دەیانوت (خان بجمێ بەغاش مەگیرۆ) واتە خان ببزوێ شاری بەغداش داگیردەکات. بەهەڵەشدا نەچووبوون! بەاڵم بەداخەوە کورد و سەرانی کورد هێشتا پەندیان وەرنەگرت و دوو سێ وشەی سادەو ساکار فێرنەدەبوون (دوژمن هەر دوژمنە)، ئەوەبوو شای ئێران ئەو هەموو سەرکەوتن و دەستکەوتانەی خان ئەحمەدخانی لەبەرچاو نەبوو لە پێناو ئێراندا، شا صەفیەدین هەردوو چاوەکانی سوورخابی کوڕی هەڵدەکۆڵێت و خان ئەحمەد خانیش پەنا دەباتە بەر عوسمانییەکان.

نووسەری کتێبی (فخر الکتاب) دەڵێت (سوورخاب بەگ ١٥٣٨ – ١٥٦٧ لە هەوڵێکی سەرنەکەوتوودا بۆ

سەندنەوەی شارەزوور گەرایەوە قەلای زەلم، بەلام لەوێش نابڵوقە درا، داوای کۆمەکیی لە شا تەهماسەب(تەهمان سپی) دەکات، ئەویش زۆر درەنگ و دووای دووصاڵ هێزێکی بۆ دەنێرێت.سورخاب لەوێش هەڵکەندرا و بۆ دوورکەوتنەوە لە هێرش و مەترسیی عوسمانییەکان ١٦٣٦ گواستییەوە قەلای مەریوان)[١١] بەجۆرە میرنشینی ئەردەڵان یەکجارەکی دەکەوێتە ژێر سێبەری صەفەویەکانەوە و چیای سوورکێو دەبێتە سنووری نێوان بابان و ئەردەڵان.

مەستورەی ئەردەڵان یا ماە شەرەفخان (١٢١٩ / ١٢٢٠ – ١٢٦٣ ك. ١٨٠٥ – ١٨٤٨ ز.) لە سنە لەدایکبووە و لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە. ئافرەتێکی کوردی هەست ناسك و رووناکبیر و هۆنەر و مێژوونووسە، نووسینەکانی بە دیالێکتی هەورامی نووسیوە. مێژووی ئەردەڵانی بەفارسیی نووسیوەتەوە کە سەرچاوەیەکی گرنگە بۆمێژووی هەردوو میرنشینی ئەردەڵان و بابان.بەوپێیەی باوەڕناکرێت بەر لە مەستوورە ئافرەتێك لە خۆرهەڵاتی نێوەنددا توخنی مێژوونووسین کەوتبێت، مەستوورەی ئەردەڵانی دەبێتە یەکەمین ئافرەتی مێژوونووس لەناوچەکەدا کە نیشانەیەکی پێگەیشتنی رووناکبیریی و ژیاریی نەتەوەی کورد لە پاڵ دراوسێکانیدا کە بەو هۆکارە ناشکرایانەوە کەلە هیچ رووناکبیرێك شاردراوە نین، چەندین قۆناغ لە پێش کوردەوەن.

مەستوورە هاوژینی شا حسێن سوڵتان و موحەمەد خانی کوڕی خەسرەو خانی میری ئەردەڵان و بابا سلێمانی میری بابان بووە، لە هەڵسەنگاندنی میری بایاندا دەڵێت (بابە سلێمان زێرو سامان بایی کردبوو، لەشکری لە ژمارەی ئەستێران پتر بوو، پەلاماری ولاتی نێران و عوسمانی دەدا و تاڵان و راوو روتی دەکرد و بانگی سەربەخۆییشی دەدا. کە دەرەقەتی والی بەغدا نەهات بایدایەوە بۆ کوردستانی ئەردەڵان)، لێرەدا ئەوەی جێگەی سەرنج و تێڕامانە، ئەوەیە مەستوورەی ئەردەڵانی بێئەوەی هەست بکات لە (بابی زەمکردندا، مەدح دەکات) ئەوەی بە مەبەستی سەرکۆنە و تاوانبارکردنی سلێمان بەبە نووسیوێتی بە پێچەوانەوە بە خەبات و راپەڕین دەژمێردرێت لە پێناو راستکردنەوەی باری کوردو گەیشتن بە ئامانجدا، میرێکی کورد لە نێوان دوو دوژمنی بەهێزدا لەشکرێك پێکبهێنێت لە ژمارەی ئەستێران پتر و پەلاماری هەردوو دوژمنەکەی کوردیش بدات کە نەك هەر دوژمن، داگیرکاری خاك و نیشتمانی کوردیشن، بانگی موحەمەد بەناشکرا خۆشە، بانگی سەربەخۆیی کوردستان و دەرکردنی داگیرکاران بەگوێی دۆست و دوژمندا دەدات لە ولاتی کوردان کە گرنگترین ئامانجە ستراتیژیەکانی کورد لە سەرکردە و رابەرێکی رزگارکاریی چاوەڕوان بکات. دەبێت مەستوورە خانم نەیزانیبێت سوپا و لەشکر و هێزی چەکدار بەتایبەتیش نەگەر لە ژمارەی ئەستێران پتر بێت پارەو پوولی گەرەکە؟ پەلاماردانی دوژمن و تاڵانکردنیشی سەرچاوەی سەرەکیی و بگرە تاقانەی زێڕ و سامان بووە لەو سەردەمانەدا جگە لەوەی راووڕوت و رێگربیش نیشانەی نازایەتی و هێزو دەستەلات و مەزنی بوو نەك هەر لای کورد، لای میر و پاشاکانیش و نیشانەی پیاوەتی و لێهاتوویی تاکەکانی کۆمەڵیش

بوو. لای هۆزەکانی عەرەب، هەر پیاوێك دەست و تفەنگی هێرش و پەلاماردان و رێگریی و راوڕوت و دەستکەوتی نەبووایە بە پیاو نەدەزانرا لە هۆزەکەدا و سووك و بێنرخ تەماشا دەکرا! سلێمان پاشای بابانیش،راستە وەك مەستوورە دەڵێت: (بانگی سەربەخۆیی دەدا)، بەرنامە و هەنگاوێکی وەها گرنگیش، هێزی قەبە و پێداویستییەکانی جەنگی دەوێت، نەوەش بە سامان و دارایی دەکرێت، ئەگینا هەر (بانگی) روت و بێناوەڕۆکە! کوردستانیش خۆ سەرچاوەیەکی ئابووریی — دارایی نەبوو، پێداویستییەکانی نەو بەرنامە پیرۆزە، دابینبکات. دەمێنێتەوە سەر (کە دەرەقەتی والی بەغدا نەهات، بایدایەوە بۆ کوردستانی ئەردەڵان) ئەوەش نیشانەیەکی کزیی و لاوازیی هەستی کوردایەتییە لە نێو میرەکانی کورد و رووناکبیران و میژوونووسێکی وورد و بەسەلیقە و هەڵبەستوانێکی (هۆنەرێکی) هەست ناسکی وەك مەستوورەی ئەردەڵانیدا، ئەگینا لە ستراتیژدا کوردستانی دابەشکراو، ولاتی هەموو کوردانە و لەو بارودۆخە رامیاریە نالەبارەی نەو سەردەمانەدا (کە چوار پێنج براکە) چەند کلاوێك و چەند نەوایەکیان هەبوو وەك نیشانەی بوونی نەتەوە و پاراستنی کورد لە گۆمێکدا پڕ لە نەهەنگی برسیی کەڵبەتیژ و نەو بارودۆخە جیۆپۆلەتیکەی نەو سەردەمانە هەتا نەمرۆش گۆڕانێکی بنەڕەتیی بەسەردا نەهاتووە، بەڵام لە ماوەی نەو دوو سەد سالەی دوواییدا چەند قۆناغێك چۆتە پێشەوە و لە ئاوات و ئامانجەکان نێزیك دەبێتەوە. ئەمڕۆ نەتەوەی کورد وەك دەبینین (بە چوار پینج براکە، کلاوێکیان هەیە) و لە حکومەتی هەرێمی کوردستانی باشووردا، کوردانی بەشەکانی دیکەی کوردستان هەر یەکەیان بەجۆرێك نەو تەنها کلاوە، بێمنەت لەسەر دەنێت.

میرەکانی ئەردەڵان هەر لەسالی ١٦٣٦ وە شاری سنە دەکەنە پێتەختی میرنشینەکە، کە لە رووی رامیاریی و کۆمەڵایەتیی و پیشەسازیی و وێژەو هونەر و گۆرانیی و مۆسیقاشەوە زۆر لە پێش میرنشینی بابان و سۆران و موکریانەوە بوون، رۆێمی ناوخۆی بەرێوەبردنیش دامەزراوو پتەو بوو، ئەو ململانێ توندوتیژو نەبراوەیەی نێوان بنەماڵەی میرەکانی بابان و هەڵگەڕانەوەی کتوپڕ لەیکترو زەوتکردنی دەسەڵات، بڕا لە براو مام و نامۆزاو هێنانی لەشکری بێگانە بۆ دەرپەراندنی یەکتر لە ئەردەڵاندا هەرگیز نەدەگەیشتە نیوەی ئەو رادەیەش. فلادیمیر مینورسکی نووسیویەتی(سالی ١٠٤٦ك./١٦٣٦ز.سلیمان خان شاری سنەی لەسەر کەلاوەی شاریکی کون دروستکرد . پشت ئەستوور بە جەیمس ریچ سالی ١٨٢٠دانیشتووانەکەی ٤,٠٠٠ ــ ٥,٠٠٠ هەزار خیزان بووە، ٢,٠٠٠ جوولەکەو ٥٠ پەنجا مەسیحیی کلدانیی لیبووە . بەڵام بە بۆچوونی چریکۆف لە ١٨٥١دا شاری سنە ١٠,٠٠٠ ماڵ بووە،بەپیی سەرژمێری فەرمیش لە١٨٧٨دا ٥,٤٨٤ هەزار ماڵ و ٢٤,٧٤٤ سەر مرۆڤ بووە وسالی ١٩١٨ گەیشتۆتە ٣٠,٠٠٠هەزارمرۆڤی موسوڵمان و ٥٠٠ پێنج سەد جوولەکەو ٦٠ شەصت ماڵ کلدان و نەرمەنی) بڕوانە: فلادیمیر مینورسکی، بنچینەی کورد و چەند وتاریکی کوردناسی، وە/ دکتۆر نەجاتی عەبدوللا، سلیمانی ٢٠٠٧ لا. ٦٦

(جیمس ریچ) پش بەبۆچوونی خۆی لەبارەی ئەردەڵانییەکانەوە دوڵێت (والییەکانی سنە لە تایەفەی مەمۆیی

وەبنچینە دەچنەوە سەر هۆزی گۆران . میژۆنووس عەلی ئەکبەر دەڵێت: مەئموون بەگی موزنزیر ٨٦٢ ـ ٩٠٠ ك./١٤٥٨ـــ١٤٩٤ز. فەرمانڕەوای ئەردەڵان بووە،هەڵۆخان ٩٩٤ ـــ ١٠١٤ك./ ١٥٨٦ـ١٦٠٦ز.فەرمانڕەوابووە.خانە پاشای بابان (سلیمانی) لەگەڵ هاتنە سەرکاری نادرشا ١١٣٢ ك. / ١٦٢٣ز. پەلامارى سنە دەدات، ئینجا سوبحان وردى خان ١١٦٩ـــ ١١٤٣ك./١٦٥٩ـــ١٦٣٣ز.فەرمانڕەوابووە هەرچەند ماوەیەکی کورتیش دوورخراوەتەوە .١١٦٨ـ١٢٠٤ك./١٧٥٤ـ١٧٩٠ز. سەردەمی خەسرەوخانی گەورەیە،کەریم خانی زەند لە تۆلەی هاوکاریکردنی خەسرەوخان لەگەڵ ئاغا موحەمەدی قاجاردا، شاری سنە کاولدەکات و موحەمەدی قاجاریش لەپاداشتدا ناوچەی سونقور(کولیایی) پیدەبەخشیت . ١٢١٤ـ١٢٤٠ك./ ١٧٨٠ـ ١٨٢٥ز. ئەمانوڵڵاخان لە جیگەی باوکی دادەنیشیت .میوانداریی لە مالکۆڵ و جەیس ریچ کردووە. دووای خۆی خەسرەوخانی کوری ١٢٤٠ـ ١٢٥٠ك./١٨٢٥ـ ١٨٣٥ز. هاتۆتە سەرکار،کە ناسراوە بە خەسرەوخانی ناکام و لە سەردەمی ڕەزا قولیخانی کوریدا ناکۆکیی کەوتە ناو براکان و ڕەزاقولیخان ١٢٥٠ـ١٢٦٠ك/ ١٨٣٥ـ١٨٤٥ز. لە زیندانداا بوو لەتاران هەتا موحەمەدشای قاجار مرد. ئەمانوڵڵاخانی دووەمیش ١٢٦٥ـ١٢٨٤ك./ ١٨٥٠ـ ١٨٦٩ز. فەرماڕەوابوو. چریکۆف شایەتیی ئەوە دەدات تاران بە بیانووی ناڕەزایی دەربڕینی ڕەعیەتەکانی والییەوە، دەستی لەکارووباری ئەردەڵان وەردەداو١٢٨٤ك./١٨٦٨ز.شازادە فەرهادمیرزا بووە بەحاکمی گشتیی ناوچەکانی بندەستی ئەردەڵان . (مینورسکی هەمان سەرچاوە،ل. ٨٠ـ٨١)

میرەکانی ئەردەڵان پەیڕەوییی بەرنامەیەکی ناشکرا و چەسپاوییان دەکرد، بێ ئەمبەر و ئەوبەر لە نێوان ئێران و عوسمانییدا بەرژەوەندی خۆیان بە بەرژەوەندییەکانی شاو شازادەکانی ئێرانەوە گرێدابوو، ستراتیژ و تاکتیکیان بۆ ناوخۆ ودەرەوەش لەسەر هێڵە پانەکانی ستراتیژ و تاکتیکی ئێران دادەڕشت بەتایبەتیش بەرامبەر هەردوو میرنشینی بابان و سۆران لە باشووری کوردستان. مەترسییەکانی هێرش و پەلاماردان لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی، میرنشینی بابان و میرنشینی سۆران بۆ سەر ئەردەڵان لە وکاتانەدا زەقتر خۆی دەنواند کە عێراقی عەرەب (ویلایەتی بەغدا و ویلایەتی بەصرا) لە ژێر دەستی شای ئێراندا بووایە و چەوساندنەوەی ئاینیی و کوشتوبڕی سوننە بەدەست و شمشێڕی ڕق وکینەی شیعەکان لە هەڵکشان و پەرەسەندندا بووایە کە سوڵتانی عوسمانی دەخستە ژێر داواکاریی و گوشاری موسوڵمانانی سوننەوە پەلاماری بەغدا بدات بۆ لوت شکاندن و تەمێکردنی شیعە لادەرەکان (شیعە گومڕاکان) کە عوسمانییەکان بە (مارقین) ناویان دەبردن وهەروەها رزگارکردنی گۆڕی ئیمام ئەبوحەنیفە لە بەغدا لە تێکدان وهەڵدانەوە وسووکایەتی کردن بە ئێسکوپڕوسکەکەی لەلایەن سوننەمەزهەبکانەوە.میرنشینی ئەردەڵان لەوکاتانەدا دەکەوتە بەر هێرش و شالاوی عوسمانی و لەشکری بابان کە پێشەنگی هێزەکانی دوژمنیان دەکرد و هەردوو لایەنی کورد تووشی شەڕە پۆخڵەکەی یەکترکوشتن دەبوون کە قوربانیدان و زیانی قورسی بەدوواوە

بوو له سەروسامان و ناوەدانیشدا و زۆربەی هەرەزۆریشی هەر له کورد دەکەوت، ئێران سەربکەوتایە یا عوسمانی (با، بێت یا باران، زیانی بەفرە).

صالّی ١٦٣٨سولّتان مورادی چوارەم هێرشێکی بەڕێکرد بۆ سەر بەغدا و له چنگی عەجەمی دەرهێنا، صالّێك دووای ئەو سەرکەوتنەش لەگەلّ ئێراندا رێکدەکەوێت و هەردوو زلهێزەکەی خۆرهەلاّتی ناوەند پەیمانی ذهب — زەهاو مۆر دەکەن و کەش و هەوایەکی رامیاری نوێی لەگەلّ خۆیدا بەسەر ویلایەتی بەغدا و ویلایەتی بەصرا و هەردوو میرنشینی بابان و سۆرانی کوردیشدا هێنا و گیرۆی و نالۆزییەکانی نێوان دوژمنەکان خاو بوونەوە بەڕووکەش سەردەمێکی ناشتی و هێمنی پارسەنگی تەرازووی نێوان سولّتانی عوسمانی و شای ئێران رادەگرێت. (پەیمانی زەهاو ١٠٤٩ ك/ ١٦٣٩ز. بەرژەوەندیی عوسمانییەکانی زۆرتر تێدابوو، سەرزەمینێکی فراوان له عێراقی عەرەب (هەردوو ویلایەتی بەغدا و بەصرا) و عێراقی عەجەم (باشووری کوردستان) کەوتە بندەستیان و سنووری میرایەتی بابان فراوان و سنووری ئەردەلاّن بەرتەسك دەبێتەوە و زنجیرە چیاکانی زاگرۆس لەو شوێنانەدا پەیمانەکە مەبەستێتی دەبێتە لەمپەرێکی سروشتیی و لە پاڵ ناوچەکانی سەر (سنور)ەکانی نێوان خۆرهەلاّتی کوردستان و باشووریدا بوون بە سنووری نێودەوڵەتیی نێوان ئیمپراتۆریای عوسمانیی ودەوڵەتی ئێران).[١٢]

دانیشتوان و میرەکانی ئەردەلاّن سەر بەئاینزای سوننە و ریبازی ئیمام شافیعی بوون، بەڵاّم زۆربەی میرەکان بۆ خۆگونجاندن لەگەلّ دەرباری شاکانی ئێراندا بەسەرزارەکیی خۆیان بە شیعە دەردەخست. جیاوازیی بیروباوەڕی ئاینیی وئاینزا بەسەر گەلاندا زاڵبوو، نەتەوە موسوڵمانەکانی ژێر چەپۆکی قورس و رەشی دەوڵەتی عوسمانیی هۆشیان بەلای چەوساندنەوەی نەتەوەیی و چینایەتییەوە نەبوو،هەر بیریشیان لێنەدەکردەوە، دەبینین هەردوو لایەنی سوننە و شیعە لە عێراق دژی بەریتانیا جەنگی پیرۆز — جیهادیان دەکرد و خۆیان لە پێناو سولّتاندا بە کوشت دەدا. یەکەمین چارەکی سەدەی بیستەم جێێن کوڕی عەلی شەریفی مەککە بە پشتیوانیی (ئینگلیزی کافر) ئالّای یاخیبوون و شۆڕش دژی سولّتانی عوسمانی بەرزدەکاتەوە بۆ رزگارکردنی شوێنە هەرەپیرۆزەکانی موسوڵمانان و شارەکانی مەککە، یەسریب (مەدینە)، قودس و مزگەوتی پەیامبەرلە مەدینە و مزگەوتی ئەقصا لە قودس و گێڕانەوەی پۆستی خەلافەت بۆ عەرەب. لەو هەلّوێستەدا جگە لە عەرەبی عێراق، سووریا و نوردوون هەرهەموو جیهانی موسوڵمانان دژایەتییان دەکرد و پشتیوانییان لە سولّتانی تورك دەکرد، ولاّتی عێراق با راستتر بڵێین دوڵّی نێوان دوو رووبارەکە (میسۆپۆتامیا) بەهەردوو بەشی عەرەب نشین و کوردنشینەوە کە دەکەوتنە ژێر فەرمانڕەوایی ئێران جیاواز بوو لەوەی لەژێر دەستی تورکدابن، والی بەغدا لەڕووی بەڕێوەبردنی ولاّت و سەرکردایەتی هێزی چەکدارەوە ویلایەتی بەصرا و میرنشینی بابان و سۆرانیشی پێوە بەسترابوو، عەرەب و کوردیش لەگەلّ ئێراندا باشتر دەسازان و کێشەیان کەمتر بوو جگە لەو میرە کوردانەی سەرومڕ خۆیان بە

عوسمانییەوە بەستبوو دژی ئێران هەرچەند لەو بارەشدا جارجار سەنگەریان دەگواستەوە یا میرێکی وەک میری ئەهواز (حوێزە) کە هەتا سەر بەدڵسۆزی لەبەرەی ئێراندا مایەوە و سەردەمی جەنگی یەکەم و دووەمی جیهانیش دۆستێکی سەرەکیی و هاوکارێکی بەهێزی بەریتانیا بوو لە ناوچەی کەنداودا.

والی و سەرلەشکر و لێپرسراوانی تورک لە عێراق تاکونەرانەبێت هەرهەموویان توخمێک بوون، لوتبەرزو بەکەش و فش و خۆبەزانا و مەزن زانین، چاوچنۆک و مشەخۆر و داوێن پیس و تووندوتیژ و بێبەزەیی لەگەڵ دانیشتوان. هەموویشیان جەنگاوەری نازا و بەدەست بوون. یەکێک لەوانە سلێمان پاشای والی بەغدا بوو، یەکێکە لە مەمالیک، خەڵکی ولاتی جۆرجیای قەفقاسە، وەک زۆر منداڵی قەفقاسیا عوسمانییەکان لە بازاڕدا دەیانکڕین یا باندە تایبەتەکانی سوڵتان دەیانفڕاندن و لە نەستەمووڵ پەروەردەیان دەکردن.. ئەم کابرایە چاوی بەمەزنێکی کورد یا عەرەب هەڵنەدەهات هێزو دەستەڵاتێکی هەبێت، لەشکری دەکردە سەریان زەبوونیان بکات و دەستەڵاتیان زەوت بکات و یەکێک لە مەمالیک لە جێگەیان دابنێت. هۆزە عەرەبەکانی شادیی، مونتەفیک (چەند هۆزێک بوون یەکیانگرتبوو)،خەزاعیل پەیمانێک دەبەستن دژی والی، هێزەکانیان کۆکردەوە و رێگاکانی هاتووچۆی ووشکانی وروویار(ئاویی)یان بەست و دەستیاندایە پەلامارەدانی بنکەکانی تورک لەناوچەکانیانداو تالانیان دەکردن. لە هەنگاوی دووەمیشدا پێشڕەویی دەکەن رووە و بەغدا، بەری کەرخ دەگرن. لەو شەڕەدا هێزەکانی بابان هاوکاری هێزەکانی والی بەغدا بوون، بەڵام خۆیان لەبەر لەشکری هۆزەکاندا نەگرت، ئەوان دەشکێن و والیش رادەکات! ئامانجی هۆزەکان دەرکردنی تورک نەبوو لە وڵات، تالانی و شڕەخۆڕی و دەستکەوت بوو، بەبارو بارگەی صەدەها حوشترەوە گەڕانەوە. مێژووی هۆزەکانی عەرەب پڕە لە غوونەی زۆر زەق و سەرنجڕاکێشی لەوجۆرە کە هەمیشە بۆ بەرژەوەندی تەسکی هۆزو ئامانجی سەرۆک هۆز، هاوکاریی هەر دوژمن و داگیرکارێکیان دەکرد لە بااڵدەستیدا بێت، هەرکە هەستیان بەلاوازیشی کردبێت، جا والی بەغدا، بەصرا، فەرماندار و سەرلەشکرەکانی ئێران بوویێت یا هێزەکانی بەریتانیا، لاواز یا سەرقاڵی شەڕی دوژمنێکن، یەکەمین بوون لە هەڵگەڕانەوەو پەلامارەدانی و لە کوشت و بڕو تالانکردن و روتکردنەوەی نافرەت و منداڵیش دەستیان نەدەپاراست، زۆرجاران رووبەداوە نافرەت و منداڵیان بە پرزۆڵێک جلەوە بەرەڵاکردووە.

میرسلێمان پاشای بابان صاڵی ١٧٦٥ز. لەبەرامبەر نەحمەدی برایی و عەلی پاشای والی بەغدا و هێزە هاوبەشەکەیاندا دەشکێت و رووە لە ئێران دەکات کە سەرکردەی مەزنی کورد کەریم خانی زەند فەرمانڕەوای ئێران بوو لە ماوەی نێوان صاڵانی ١٧٦٠ — ١٧٧٩ز.، دژی ئەمانوڵڵاخانی والی ئەردەڵان کە دۆستایەتی حەسەن عەلی خانی قاجاریی بەڕەگەز تورکی دەکرد، کەریم خان میر سلێمانی بابان دەکات بە میری ئەردەڵان.

ئەوە غوونەیەکە لە غوونە هەرە زەقەکانی دەردە کورد، میرێکی کوردی ئێران دژایەتی هاوخوێن و

هاوزمانێکی خۆی بکات کە فەرمانڕەوای هەموو ئێرانە و دەست لەگەڵ دوژمن تێکەڵ بکات و بەهاوکاریی ئەردەڵان وموکریان، قاجارەکان کەریم خان لە نێو ببەن و کۆتایی بە چل ساڵ فەرمانڕەوایی کورد- زەند بهێنن لە ئێران.

میرووی ولاتی ئەردەڵان بێ ناوڕدانەوە لە مەستوورەی کوردستانی کورت دەهێنێت، مەستوورە ١٨٠٥ — ١٨٤٨ ز. لەباوکەوە لە بنەماڵەی قادریانە و لە دایکەوە لە بنەماڵەی وەزیرانە و کچی ئەبولحەسەن بەگی کوڕی موحەمەد ئاغا و کچە مامی صەدیقولمولك و دووەمین هاوسەری خەسرەو خانی میری ئەردەڵانە و لەشاری سنە هاتۆتە دنیاوە، هۆنەرێکی هەست ناسك و میرووونووسێکی وورد و بە سەلیقەیە بەوهۆیەوە لە بنەماڵەیەکی ناسراوو دەسترۆیشتووی ئەردەڵان بوو لە نێزیکەوە ئاگاداری رووداوەکان بووە، بۆ چارەسەرکردنی کێشەی نێوان خێزانەکەی لەگەڵ خەسرەوخاندا، قوربانی دەدات و هەست و سۆزی کێژێتی دەخاتە لاوە و بە نابەدڵ و سەربەهەوێ شوو دەکات بە میری ئەردەڵان و ئاو بەناگری ناکۆکیدا دەکات و پیاوانی خێزانەکەی لە زیندان رزگار دەکات. میر کە زۆر دڵی بە مەستوورەی جوانە کچ و هۆشیاردا چوو بوو هەر بەناوی پارە و پوولی زەماوەندەوە لە هەموو قەرزەکانیشی خۆشدەبێت. خەسرەوخان بەجۆرێك جێگەی لە دڵی مەستوورەدا کردەوە، مەستوورە هۆنراوەی ئەویندارییی بۆ دەهۆنییەوە..[١٣] میرنشینی ئەردەڵان رووی لە کزی و لاوازی و ئاوابوون دەکرد، دووای مەرگی خەسرەوخان لە ١٢٦٩ ك/١٨٤٠ز. لە تەمەنی ٤٤ ساڵیدا بە نەخۆشیی رشانەوە جوانەمەرگ دەبێت و دوو کوڕی لە دوو بەجێمان، ڕەزا قوڵیخان و غولام شا. ڕەزا قولیخان کە برا گەورە بوو هێشتا یازدە ساڵان بوو، دایکیان بەڕێوەبردنی کاروباری ولات دەگرێتە دەست، ئافرەتێکی کارامەبوو، بەڵام ناکۆکیی نێوان دایك و کوڕە گەورە هەر قووڵدەبووەوە وەك بریتی تیراوێ هەر دەتەنییەوە، هەتا کار بەوە دەگات فەرمانڕەوایی ئەردەڵان دەکەوێتە دەست بێگانە، دووا میرنشینی کورد میرنشینی ئەردەڵان بوو، ئەمانوڵڵاخان ١٨٠٠ — ١٨٢٠ و خەسرەوخانی کوڕی مەزنترین فەرمانڕەواکانی ئەردەڵان بون. ١٨٦٥ خولام شاخان بوو بە والی و دوای مردنی ئەویش شای ئێران میرنشینەکەی هەڵوەشاند و لە تارانەوە والی بۆ دادەنرا. (د. قاسملۆ، هەمان سەرچاوەی پێشوو ل ٤٢) مەستوورە و خوسەین قولیخانی پوورزای کە کوڕی ئەمانوڵڵا خانی بەنێوبانگ بوو ناچاردەبن ولات بەجێدەهێڵن و رووەکەنە شاری سلێمانی و لەژێر سێبەری بابانەدا دەحەوێنەوە لەگەڵ مەزنەکانی دیکەی ئەردەڵاندا کە شای ئێران دووری خستبوونەوە. حوسەین قولیخان لە ١٨٤٦ دا دەمرێت مەستوورەش لە ژان و سوێی مەرگی پوورزای دووای دوو ساڵ تەنیایی ڕۆح لە ١٨٤٨ دا لە تەمەنی ٤٤ ساڵیدا مالئاوایی لە ژیان و خەم و ئازاری خۆشەویستانی دەکات و لە گردی سەیوان بەخاك دەسپێردرێت[١٤].

لە میرووی بابان و ئەردەڵاندا نابێت قەوارە و هێزو توانای هۆزێکی گەورە و فراوانی وەك هۆزی

بەنێوبانگی جاف و هەمەوەندیش نەخرێنینەوە، جافەکان لە هەردوو بەشی خۆرهەڵات و باشووری کوردستان نیشتەجێبوون و جێگە دەستیشیان بە رووداوەکانی نەو سەردەمەو دوواتریشەوە دیاربوو، پاشاکانی جاف بەگشتیی ژێر فەرمانی بابان و ئەردەڵان و حکومەتەکەی مەلیك مەحمودیشیان نەدەکرد، چاویان لەوەبوو جافیش دەستەڵاتێك بێت لە شارەزوور کە هیچی لەوان کەمتر نەبێت و دەست لە کارووباری ناوخۆشیان وەرنەدەن، بۆیە زۆربەی پاشاکانی جاف بەناشکرا و بەنهێنی لە ململانێی دەستەڵات و دووبەرەکیدا بوون لەگەڵ نەو سێ دەستەڵاتەدا و هەندێك جار لەگەڵ عوسمانییەکان و دواتر لەگەڵ بەریتانیاش. مێژوونووس و رۆژهەڵاتناسی سۆفێتی باسیل نیکێتین دەڵێت هۆزی دووبەرەکی و پەلاماردانی هۆزی جاف لە لایەن میرەکانی ئەردەڵانەوە ئەوەیە نەردەڵان دەیویست ناوچەی جافەکانی جوانڕۆ داگیر بکەن و دەستێك لە عەشیرەتی نازا و بەهێزی جاف بووەشێنن و لوتیان بشکێ و تۆڵەی ئەوەشیان لێبکەنەوە کاتێك میری هەڵکەوتووی ئەردەڵان، خان ئەحمەد خان لەگەڵ نادرشای نێران نێوانی تێکدەچێت و دەکەوێتە بەر رق و کینەی خۆی و هێرشی لەشکرەکەی، خان خۆی لەبەردا ناگرێت و بەهەمور هێزو لەشکرەوە صالێ ١١٥٥ك خاکی ئەردەڵان جێدەهێڵێت و رووە و شارەزوور لە رووباری سیروان دەپەڕێتەوە بۆ ناوچەکانی ژێر دەستی عوسمانییەکان کە پاشاکانی جاف بەرێوەیان دەبرد، بەڵام زاهیر بەگی جاف رێگە بە لەشکری میری ناوارەی ئەردەڵان دەگرێت و بەرەنگاریان دەکات و لە ئەنجامدا زاهیر بەگ دەکوژرێت[١٤]. ئەم رووداوە دەبێتە هۆی نزیکبوونەوەی زۆرتر و دۆستایەتی بابان و جاف و دوژمنایەتی کردنی ئەردەڵان. بابان دەیویست هۆزی جاف بکاتە لەمپەرێك لەبەردەم ئەردەڵاندا، جافیش کە دەچوونە ئەودیو، لە سنووری ئەردەڵاندا لەکەڵك وەرگرتن لە لەوەڕگاکان و سەرچاوەکانی ئاوو داربڕین و گەلاکردندا شوولیان لێهەڵدەبڕیبوو، وەك مەستوورەی ئەردەڵانی دەڵێت پێیان لێهەڵدەبڕیبوو. میرەکانی ئەردەڵانیش وەها دەستدرێژییەکیان لە خاکی خۆیاندا بۆ قوت نەدەچوو، پاشاکانی جاف لە نێوان بابان و ئەردەڵاندا کز بوویوون، ئاخۆ قوربانیی دەستی بابان بوون یا ئەردەڵان؟ یا ئەنجامی هەڵوێستی دوو لایەنەی هەندێك لە پاشاکانی جاف بوو، بابان و ئەردەڵان ناکۆك بن و جاف کەڵك لە هەردووڵا وەربگرێت و پێگەی خۆی بەهێز بکات؟ مەحمود پاشای جاف لە دوواصاڵەکانی تەمەنیدا وتەیەکی زۆر بەنرخی هەیە هەموو وشەیەکی گەوهەرێکی ژیرییە، بەڵام ناوێتە بە ناسۆر و پەشیمانی (هەتا توانیم نەمزانی کە زانیشم نەمتوانی).

ڕێکخستنەوەی ماوەی فەرمانڕەوایی میرەکانی ئەردەڵان

مێژوونووسی کورد عەبدولقادر ڕۆستەم بابانی لە کتێبەکەیدا(سییەرئەلئەکراد ـ سیراڵکراد) میرەکانی میرنشینی ئەردەڵان و ماوەی فەرمانڕەواییانی تێکەڵ و پێکەڵ نووسیوەتەوە، لێرەدا هەوڵم داوە لەلیستێکدا ڕێکیدەخەم و ساڵەکانیش دەگۆڕمە سەر ساڵۆمێری زاینی(عیسایی):

سەربەخۆیی سورخاب خان و سەندنەوەی چیای پلنگان لە حاکمەکانی کەڵهور ۹۳۰ – ۹۶۰ ك/ ١٥٢٤ – ١٥٥٣ز.

عەلی خان کوڕی سورخاب ۹۶۰ – ۹۸۳ ك/ ١٥٥٣ – ١٥٧٦ ز.

هەڵۆخان کوڕی عەلیخان ۹۸۳ – ۱۰۱٤ك/ ١٥٧٦ – ١٦٠٦ ز.

سلێمان خان ئەحمەد خان ۱۰۱٤ – ۱۰۲٤ ك/ ١٦٠٦ – ١٦١٦ ز.

سلێمان خان کوڕی ئەحمەد خان ۱۰۲٤ – ۱۰۳٦ك/ ١٦١٦ – ١٦٢٧ ز.

حەسەن خان ۱۰۳٦ – ۱۰٦۷ ك/ ١٦٢٧ – ١٦٥٧ز.

خەسرەو خان کوڕی سلێمان ۱۰٦۷ – ۱۰۸۱ ك/ ١٦٥٧ – ١٦٧١ز.

خان ئەحمەد خانی دووەم کوڕی خەسرەو خان ۱۰۸۱ – ۱۱۰۹ ك/ ١٦٧١ – ١٦٣٨ز.

ڕەزا قولیخان کوڕی ئەحمەد خان ۱۱۰۹ك/ ١٦٣٨ز. ـ ؟؟

هەباس قولێخان و خانە پاشای بابان و عەلیخانی کوڕی ۱۱۰۹ – ۱۱۲٤ك/ ١٦٣٨ – ١٧١٣ز.

هەباس قولیخانی دووەم و سوبحان وێردی خان ۱۱۲٤ – ۱۱۳۵ك/ ١٧١٣ – ١٧٢٣ ز.

لوتف عەلیخانی مامی خەسرەوخان ۱۱۳۵ – ۱۲۰۱ ك/ ١٧٢٣ – ١٧٨٧ز.

حەسەن عەلیخانی کوڕی لوتف عەلیخان ۱۲۰۱ – ۱۲۱۰ك/ ١٧٨٧ – ١٧٩٦ ز.

ئەمانوڵڵا خانی کوڕی خەسرەوخان ۱۲۱۰ – ۱۲٤۰ك / ١٧٩٦ – ١٨٢٥ ز.

خەسرەو خانی کوڕی ئەمانوڵڵاخان ۱۲٤۰ – ۱۲٤۱ ك / ١٨٢٥ – ١٨٢٦ز.

شازادە خانم کیژی فەتحەعلیشا (خێزانی خەسرەوخان) لە جێگەی ڕەزا قولیخانی کوڕی کە هێشتا لاوبوو دانیشت لە صاڵی ۱۲٤۱- ۱۲٤۹ك/ ١٨٢٦ -١٨٣٤ز.

ڕەزا قولێخان ۱۲٤۹ – ۱۲۵۰ك / ١٨٣٤ – ١٨٣٥ز.

کارگێڕی میرزا هیدایەتوڵڵا (میر نەبوو) ۱۲۵۰ – ۱۲۵۹ك/ ١٨٣٥ – ١٨٤٤ز.

حکومەتی دووەمی ڕەزا قولێخان و کارگێڕی میرزا هیدایەتوڵڵا ۱۲۵۹ – ۱۲٦۰ك/ ١٨٣٥ – ١٨٣٦ز.

ئەمانوڵڵا خانی برابچووکی ڕەزا قولیخان (غولامشا) ۱۲٦۰ – ۱۲٦۲ ك/ ١٨٣٦- ١٨٣٨ز.

لابردنی غولامشا و هاتنەوەی ڕەزا قولیخانی ۱۲٦۲- ۱۲٦۳ك / ١٨٣٨ – ١٨٣٩ز.

لابردنی ڕەزا قولیخان و هاتنی خەسرەوخانی گورجی ۱۲٦۳ – ۱۲٦٤ ك/ ١٨٣٩ – ١٨٤٠ز.

هاتنەوەی غولامشا ١٢٦٤ – ١٢٦٥ك/ ١٨٤٠ - ١٨٤١ز.

نەجەف قولیخان ١٢٦٥ – ١٢٧٦ ك/ ١٨٤١ – ١٨٥٢ز.

دووبارە هاتنەوەی غولامشا ١٢٧٦ – ١٢٨٠ك / ١٨٥٢ – ١٨٥٦ز.

وەزارەتی میرزا زەکی موستەوفی دەشتی ١٢٨٠ – ١٢٨٤ك/ ١٨٥٦ – ١٨٦٠ز.

مردنی غولامشا و لابردنی میرزا زەکی ١٢٨٤ ك/ ١٨٦٠ز. [١٦]

حوکمرانیی شازادە فەرهاد میرزا ١٢٨٤ ك/ ١٨٦٠ ز. هەر لەم سالّەشدا عەبدولقادر رۆستەمی بابانی نووسینەوەی کتێبەکەی تەواو کردووە. (ئەوەی دیچگەی سەرنجە، رەچاوکردنی جیاوازیی سالّەکانە لەگەلّ بۆچوونەکانی فلادیمیر مینورسکی و جەیمس ریچ دا).

میرنشینی سۆران ـ رەواندز ؟ ـ ١٨٣٦

(میری رەواندز میری میران بو نازاد و نەبەزشێری مەیدان بو)

دامەزرێنەری میرنشینی سۆران، میر مستەفای کوڕی نۆغوز بەگی کوڕی نەحمەد بەگی کوڕی نۆغوز بەگی گەورەیە. بنکەی بەڕێوەبردنی میرنشینەکە شاری رەواندز بوو، رووبەری ناوچەکانی ژێر فەرمانڕەوایی سۆران لە سەرەتادا دەکەوێتە نێوان زێی بادینان (زێی گەورە) و زێی کۆیە (زێی بچووک) کە ناوەندی چیاکانی زاگرۆس و ناوچەرگەی کوردستانی گەورەیە. شاری رەواندزیش لە خالّێکی ستراتیژی زۆر گرنگدا هەلّکەوتووە بەسەر گردێکی لاکێشەوە دەروانێت بەسەر دۆلّێکی قولّدا، خەلّەندی بیرۆ، خەلّەندی خالّە رەش و لە باوەشی هەردوو چیای کۆرەك و زۆزك و ٧٥كم دوور لە هەولێرەوە کە لەگەلّ شارەکانی شنۆ، ورمێ، سابلاغ (مەهاباد) دەکەونە خۆرهەلاتییەوە و تاقگەکانی بێخالّ و جوندیان و هاوینەهەوارەکانیشیان لە دەڤەری رەواندزدان.

زانایانی میژوو دەلّێن میرنشینەکە لەسەدەی چواردە یا سەرەتای پازدەی عیسایىدا لەو هەرێمەدا کە ئەوکاتە (ئەدیابین) و دوواتر (سۆران)ی پێدەوترا، سەردارێکی کورد دایمەزراند بە نێوی گلۆس، کەلۆس، یا کەولۆس کە بنەچەی دەچێتەوە سەر بنەمالّەی سەلاحەددینی رواندی و ئەیوبییەکان کە پالّەوانێکی مەزنی کورد و ئیسلامی تێدا هەلکەوت.

گرنگی ستراتیژی هەلکەوتی جوگرافی سۆران لە رووی رامیاری، جەنگی، بازرگانی و کۆمەلایەتییەوە لەوەدایە باکوور و باشووری کوردستان و دەشتەکانی لاجان و نازەربایجانی خۆرئاوا (خۆرهەلاتی کوردستان) بە پێدەشتەکانی سۆران، هەریر، هەولێر، کۆیە و کەرکووك پێکەوە دەبەستێت.

لە سەردەمە دێرینەکانیشدا شاری ئەینەوا (ئەینەوە!)ی پێتەختی ولاّتی ئاشووری گرێدەدا بە ئەکباتان – هەمەدانی پێتەختی ولاّتی میدیاوە بەهۆی دەربەندی کێلەشینەوە کە دەکەوێتە باکووری رایات و نێوان هەردوو شاری شنۆ و رەواندزەوە کە دوواتر دەبێتە پێتەختی میرنشینی سۆران، بایەخێکی دیکەی حەوزی

رەواندز لەوەدایە دەکەوێتە سەر خاڵی سێ سنووری ئێران – عێراق – تورکیا و رێگەی هاملتۆنیش کە لەوێوە بە حاجی هۆمەراندا تێدەپەڕێت عێراق و ئێران لەڕێگەی ووشکانییەوە بەیەکتر دەگەیەنێت[١٧]

میرەکانی سۆران بەگوڕ و تینەوە هاتنە پێشەوە، دەستدەگرن بەسەر شارەکانی دەشتی هەولێر، موصڵ و کەرکووکدا، میر سیدی کوڕی شا عەلی بەگ ١٥١٦ عیسایی کەرکووک و مووصڵیش داگیر دەکات پێتەختیش لە قوڵایی ناوچە شاخاوییە سەختەکانی دەڤەری شەقڵاوە، (شاکایاد، شاقوڵی ناوا ـ شاقولیاوا ـ شەقڵاوە) و هەریر، خەلیفان، رەواندز، دوێن و رێگا بەنێوبانگەکەی میرۆوونووسی یۆنان، هێرۆدۆتس ٤٨٤ – ٤٢٥ پز. (بەر لە عیسا) هەر بەوێدا تێدەپەڕێ، میرایەتی سۆران هەتا سەردەمی میر موحەمەدی رەواندزی (پاشا کۆرە) کێشەو گێچەڵی نەوەندە بەدووانەبوو بۆ سوڵتانەکانی عوسمانی، هەرمیرێك دەهاتە سەر کار بە بەشی خۆی رأزیبوو، کە دەستدرێژی دەکردو پەلوپۆشی دەهاویشت لەسەردەمی میرەکانی باباندا بۆ کە سەر بە ئێران بوون و دژایەتی سوڵتانیان دەکرد، لە راستیشدا شاکانی ئێران و سوڵتانەکانی عوسمانی تەماشای جەنگ و ململانێی کورد و کوردیان دەکرد و بەرژەوەندیشیان تێدا دەبینی، کورد خۆی بۆ بەکوشت دەدات دژی بێگانە و دژی کوردیش، لەنوێژی هەینیدا وتاریان بەناوەوە دەخوێندنەوە، صاڵانەش سەریان دەقەبڵاند و باج و سەرانەی خۆیان دەدا، شا، یا سوڵتانیش هەر ئەوەندەی دەویست، هەر میرێکی کوردیش بێ فەرمانی و سەربزێوی بگردایە، تەماشایاندەکرد ئەگەر بارودۆخەکە لەباربووایە بەشەڕ یا بەناشتی بەنووکە قەڵەمێك دووریان دەخستەوە و سێ رێگەی لەبەردەمدا دەمایەوە:

١- یاخیبوون و بەربەرەکانێ.

٢- پەنا بردنە بەر تیهۆزی(دوژمنی دوژمنم دۆستمە).

٣- ملکەچیی و چاوەڕوانی بەزەییەکی شا یا سوڵتان ناوڕێکی خێری لێبداتەوە.

ئەوە هەتا صاڵی ١٨٣٥ز. کە میر موحەمەدی رەواندزی جڵەوی کار دەگرێتە دەست، لەو رووەوە دوو بۆچوون هەن، یەکەمیان دەڵێت: میر مستەفا چووبووە تەمەنەوە و لە جەنگ و ململانێی ناوخۆ لەگەڵ براکانیدا و دەرەوەش لەگەڵ میرەکانی باباندا بێزار بوو بوو، لایەنی ناشتی دەگرێت، فاتمە خانی کچی دەدات بە حوسەین بەگی کوڕی مەحمود پاشای بابان و بەم خزمایەتییە ناو بەناگری شەڕدا دەکات، بەڵام بۆ ناحەزەکانی بۆ بێدەنگ نەکرا، بۆیە ١٨٢٦ز. دەستەڵات دەداتە دەست موحەمەدی کوڕی و روو دەکاتە قەڵاکەی دەمدم، نێزێك رەواندز و پاشماوەی تەمەنی لەوێدا بەسەربرد، پێشەنگی میرۆوونووسانی کورد، شەرەفخانی بەتلیسی لە شەرەفنامەدا نووسیوێتی میر موحەمەدی رەواندزی نیوەڕاستی سەدەی نۆزدە میری سۆران بوو، نالێت ئەوکاتە بووە بە میر، دەڵێت: میر بوو یا میر بووە، جا چەند صاڵ پێشتریش هەر میر بووە؟

بۆچوونی دووەم لە دەمی دووەمین میرۆوونووسی مەزنی کوردەوە موحەمەد ئەمین زەکی بەگ کە دەڵێت (ئەم میرنشینە بچووکە دەوروبەری ١٨١٠ز.دامەزرا لە ناوچەی رەواندز – کوردستانی عێراق، بەڵام کە مستەفا

بەگ دوای نۆغـوز بـەگ (ی بـاوکی ن.ك) بـوو بـەمیر یـەکێك لـە کوڕەکـانی بـەناوی موحەمـەد بـەگ بـۆ دەستبەسـەرداگرتنی حوکم هاتـە پێشـەوە و لـەباوکی خـۆی زەوتکـرد، پـیرە بـاوکیش ١٨٢٦ دەمرێت). لـەو بۆچوونەی نەمین زەکی بەگدا دوو خاڵ جێگەی سەرنجن، میرایەتی سۆران بچووك نەبوو، مەگەر مەبەستی لـە سەرەتای دامەزراندنی بێت، گرمان مەبەستی نەوە بێت و وەك خۆی دەڵێت دەورویەری ١٨١٠ز. دامەزرابێت، بەو پێیە میرنشینی سۆران تەمەنی هەر پەنجا صاڵێك بووە! ئەو دوو بۆچوونە هـەرکامیان راسـت بێـت لـەوەدا هاوبۆن میر موحەمەد دووای باوکی بۆتە میری سۆران و لەو رۆژەن و خۆگونجاندنەی باوکی و میرەکـانی پێـشتر دەردەچـێت و بەرنامەیـەکی شۆرشـگێڕی دەگرێتـە بـەر، کـە بریتـی بـوو لـە بـەهێز کـردن و پرچـەککردنی لەشکرەکەی. فراوان کردنی سنووری سۆران و هـەنگاونان بـەرەو سـەربەخۆیی، هـەرکام لـەو سـێ ئامانجـەش بگرین بەمیرێکی بـەهێزو لێهـاتوو نـەبێت هـەنگاوی بـۆ نانرێـت. پاشـا کـۆرە لـەو مـیرە لێهـاتوو و بـەهێز و بەهیممەتانە بوو، لێزان و شێردڵ، بـەڵام ئەوانـە بەتـەنها نەیدەگەیانـدە ئامانجـە دوورەکـانی، کـە لـە قـوڕگی نەهەنگدا بوون، سەرکردەیەکی لیهاتووی جەنگ و دوژمن شکێن بوو، ترسی خستبووە دڵی ناحەزەکانییـەوە، دەیتوانی بیانتۆقێنێت و سـەر نەوێکـەن، کارووبـاری نـاوخۆ و هێمنـی و ئاسایـشی وڵات رابگرێـت، چـونکە تووانای رامیاری و خوێندنەوەی پانۆرامای ناوچـەکە بەگـشتی و لەبەرچـاوگرتنی پێـشهاتەکان و لـە هونـەری دیپلۆماسیدا لەو ئاستەدا نەبوو لایەنە بەهێزەکانی بەهێزتر بکات بـەڵکو دیـارترین خاڵـە لاوازەکـانی بـوون، میری رەواندز دەستپێکی کارەکانی پەلاماری مامەکانی دەدات، تەیوور بەگ لە هەڤـدیان و یـەحیا بـەگ لـە برادۆست کە هەر لەسەردەمی باوکییەوە خۆیان بە میری رەواندزەوە نەدەبەستەوە و گوێـیان بـە فرمانـەکانی نـەدەدا، ئـەم بێـدەنگی کـردن و صـاڵی ١٨٣٠ز سـەربەخۆیی وڵاتـی سـۆران رادەگەیـەنێت و نازنـاوی مـیری سـەرکەوتوو (أمـیر منـصور) بـۆ خـۆی هەڵدەبـژێرێت. کارگـەی چەکـسازی، خەنجـەر و تفـەنگ و تـۆپ (لـە مۆزەخانەی بغداد پاریزراون)، لەشکرێکی سی هـەزاری سـازکردو سـاڵی ١٨٢٦ سـەربەخۆیی میرنـشینەکەی راگەیاند و لە ماوەیەکی کورتدا سەرکەوتنێکی بەرچاوی بەدەست هێنا لە ناوچەکانی موسڵ وماردین جزیرەی ابن عمری گرت و لە بغداوە تا سنووری عێراق و سوریا و لە عێراق و ئێران فەرمانڕەوای دەکرد، پێوەندی لەگەڵ بـرایم پاشـای کـوڕی محمـد علـی میـسر دامەزرانـد بـۆ پـەلامارەدانی عوسمـانی بـەڵام کەسـوڵتان پێـدەزانێت لەشکرێکی گەورەی نارده سەر، کاریگەری نەبوو بەڵام زۆری نەبرد خۆی تەسـلم بوو لە ئەنجامی فتـوای مـەلای خەتی و لەڕێگەی گەڕانەوەیدا لە نەستەمبوڵەوە نامەردانە لەشـاری ترابـزۆن کوشـتیان. (د. قـاسملۆ، هـەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣). هەروەها هۆزەکانی هـەرکی، سـوورکی، خۆشـناو دەهێنێتـە ژێـر بـار، ناوچـەکانی هەریر، کۆیە، رانیە لە بابان دەستێنێتەوە و هەر خاکێکی سۆران لـە سـەردەمی باوکیـدا کـەوتبووە سـنووری بابانـەوە هێنانییـەوە سـنووری سـۆران و نـەجا روو دەکاتـە هـەولێر و بـێ شـەڕ و کوشـتار دەیگرێـت (دووای دەستبەسەراگرتنی هەولێر بێ خوێنڕشتن، ١٨٢٤/٣/١١ز بەپێی رێککەوتنێك لەگەڵ موحەمـەد پاشـای والی

کەرکووکدا پێکەوە هـەوڵی دەستبەسـەردا گرتنـی میرنـشینی بابـان بـدەن، پـردێ، کـۆیێ، رانیـە دەگرێـت و سنووری خۆی گەیاندە زێی کۆیێ (زێ گچکە)[18]. مـەحمـود پاشـای بابـانیش داوای یارمـەتی لـە کۆڵـۆنێڵی قاجارەکان، سەرتیپ موحەمەد خان دەکات بەهۆی مردنی موحەمەد عەلی میرزا، شازادە و میری کرماشـان، نێران فریای بابان نەکەوت، لەشکری بابان و سۆران لە قەمچووغە رووبەڕووبوونەوە، میری سۆران دەکـشێتەوە بۆ کۆیێ و هەرچەند سەرکەوتووش نەبوو، بەهۆی زیانەکانی بە بابانی گەیاند ناچاریان دەکات خـۆ بەدەسـتەوە بدەن!! (نیشانەی سەرسوڕمانەکە، من دامناوە. ن.ك)، سنووری نـوێش بـەو هێڵـە دیـاری دەکـەن لـە رانیـە و بتوێن و خەڵەکان و چنارانەوە تێدەپەڕێت بۆ زێی خواروو- زێی بچووك(الزاب الأسفل)، ئەو ناوچانەی دەکەونـە لای راستی زێ بۆ میری سۆران و ناوچـەکانی لای چـەپیش بـۆ مـیری بابـان. لاجـانیش کەوتـە دەسـت مـیری رەواندز، بەڵام نێران ناوچەکانی دیکەی بە هیچ لایەکیان نەدا. سنووری نێوانیان لەو خاکانەی نێوان سلێمانی و کەرکووکیشدا دەربەندی بازیان بوو، بەری رۆژئاوای بۆ پاشا کۆرە و بەری رۆژهەڵاتیشی بۆ مەحمود پاشـای بابان، هەردوولاش دەتوانن لە سنووری خۆیاندا قەڵای سەریازی دروستبکەن بۆ چاودێری و بەرگری)،[19] میری رەواندز هێـرش و پـەلامارەکانی لـە ناحـەزە بێهێزەکانـەوە دەسـتپێکردبوو، بەرلەوسـەرکەوتنانەی دووایـی و گرتنی هەولێر (هۆزەکانی هەرکی، سوورکی، برادۆست، شێروانی، دزدیی، ملکەج دەکات)[20] لە رۆژهـەڵاتی کوردستانیش شارەکانی (شنۆ، لاجان، مـەرگەوەر، تەرگەوەر و چەندین گوندی سـەر بـە ورمـێ، سـابلاغ داگـیر دەکات)[21].

بەرنامە فراوانەکەی میری رەواندز کوردستانی خۆرهەڵاتیشی دەگرتەوە وەك بەرنامەی رزگارکردنی هـەموو کوردستان و دامـەزراندنی دەوڵەتی یەکگرتووی کورد یا کوردستانی یەکگرتوو، هەنگاوەکانیشی ئاشکرا بوون (سەردەمی فەرمانڕەوایی موحەمەد شای قاجار (قاجارەکان بەرەگەز تورکن. ن.ك) میری رەواندز لـەو بەشـەی کوردستان، ناوچەی قتوور، خوی، مـەراغە، تەوریز دەگرێت، کوردەکانی ئەو ناوچـانە کـە بەدەسـت بێکـاری و هەژاری و نەخوێندەوە دەیاننالاند بەگەرمی پێشوازی لێدەکەن[22]. نێران داوای یارمەتی لە رووسیا دەکـات. میری رەواندزیش بە مانۆرێکی رامیاریی پێشنیازێك پێشکەش شای نێران دەکات، لـە ژێـر سـایە و سـێبەری تاجی شاهەنشادا دەبن و باجی صالانەش پێشکەش دەکـەن، نێـرانیش لەبەرامبـەردا پـشتگیریان بکـات دژی دەروازەی بالای عوسمانی(بابی عالی)، بەڵام شای نێران چـۆن کـاری چـاك لەگـەڵ کـوردا دەکـات بەتایبـەتیش لەگەڵ سـەرکردەیەکی وەك میری رەواندزدا کە ئالای سەربەخۆیی بەرزکردۆتـەوە و چـەندین ناوچـەی نێرانیـشی داگیرکردووە (شەوی مانگەشـەو سەر لەنێواره دیاره). میری رەواندز لـە هەولێکانیـدا دژی تـورك روو دەکاتـە میر بەدرخان بەگ میری بۆتان و پەیمانێکی لەگەڵدا دەبەستێت هاریکاری رامیاری بکات دژی دەروازەی بـالا، بەدرخان بەگ سـەیفەدینی برازای دەکاتە نوێنەری خۆی بۆ راپەراندنی پەیمانەکە، بەڵام سەیفەدین لەوە دەترسـا میری رەواندز دەستبەسـەر هەموو کوردستاندا بگرێت، هەڵدەگەڕێنەوە و دەست لەگەڵ تورکدا تێکـەڵ دەکـات

و دووانریش له پاڵ لەشکرەکەی رەشید پاشای عوسمانیدا سەردەمی سوڵتان مەحموود پەلاماری میرنشینی سۆران دەدەن. میری بۆتان بەدرخان بەگ پاك و دڵسۆز بوو، بەڵام بوو بە قۆچی قوربانی ناپاکی سەیفەدین و یەزدان شێر (عیزەددین شێر) وەك نەورەحمان پاشای بابان کە بوو بە قۆچی قوربانیی ناپاکی خالیدی بۆ لە شەڕەکەی بازیاندا)[٢٣].

فەخری سیلاح شۆڕ لە بنەماڵەی میرەکانی رەواندزە، دەڵێت لە باوکی خۆی بیستووە کە میر موحەمەدی سۆران یەك چاوو وەچاخ کوێرێش بوو (کوور وەچاغ)، بۆیە بەپاشاکووڕە ناودەبرا. میری رەواندز سەرەتا، بەخت، بەختی رامیاریی، بارودۆخی ناوچەیی، نێودەوڵەتی، هەڵکشان و داکشانی تەرازووی هێزەکان، چۆن حەزدەکەیت ناوی بنێ، یارو یاوەری میر بوون و دوو هەڵی بۆ دەڕەخسێت جێگەپێی بچەسپێنێت و درێژە بەسەرکەوتنەکانیشی بدات، یەکەمیان: لاوازی و پەرش و بڵاوی هێزەکانی ناوخۆ، بەتایبەتیش هێزە گەورەکەی ناوخۆ، میرنشینی بابان بەهۆی ناحەزی و خۆخۆڕی میرەکانەوە لەوپەڕی لاوازیدا بوو، ئەگینا میری سۆران (پاشاکۆڕە) نەدەگەیشتە ناوچەی سورداش و لە قەشقۆڵی دامێنی دوکان قەڵای چاودێری و بەرگریکردن دامەزرێنێت کە هەتا ئەمڕۆش شوێنەوارەکەی ماوە و بە زاراوەی سلێمانی، قەڵای پاشاکۆڕەی پێدەڵێن و بەزاراوەی هەولێری قەڵای پاشا کووڕە.

دووەم: ناوچەی برادۆست دەوڵەمەندە بە کانزای مس و قوڕقوشم و پاشاکووڕە نەوپەڕی کەڵکی لێوەرگرت بۆ دروستکردنی تۆپەهاوێژەکانی دەستکردی وەستا رەجەب، کە بە یەکەمین پیشەسازی سەربازی گەورە دەژمێررێت لە کارگەیەکی کوردستاندا دوای دروستکردنی تفەنگ و تەقەمەنی کە هەتا ئەمڕۆش هیچ سەردارێکی کورد نەچووەوە سەر ئەو جۆرە پیشەسازییە کە بۆ کوردێك بەردەوام لە جەنگی ژیان و مردندایە وەك نان و ئاو پێویستە.

پاشاکووڕە لە ماوەیەکی کورت و بە هەنگاو هەڵگرتنێك پەلەپەلی پێوە دیار بوو، بەرنامە فراوانەکانی جێبەجێ دەکرد، بێئەوەی هەستی بەوەکردبێت دەبووایە بەلای کەمەوە صەد صاڵێك دێرتر دەریکەوتایە، بەهەرحاڵ بەرنامە فراوانەکەی نهێنی نەبوو، بەدوو ئاراستەدا کاریان دەکرد:

١- دەستبەسەرداگرتنی خاکی کوردستان کە لەژێر فەرمانڕەوایی میرەکانی: بابان، ئەردەڵان، موکریان دان و هینانە ژێرباری هۆزەکانی کورد.

٢- یاخیبوون و ڕووبەڕووبوونەوە و پاککردنەوەی کوردستانی خۆرهەڵات و باشوور لە داگیرکاران و جەورو ستەمی کاربەدەستانی تورك و فارس، کە لەبنەڕەتدا دەبوونەوە بەیەك ئاراستە، چونکە میرو سەردارانی کورد دابەشبوون بەسەر هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانیدا و چارەنووسیی خۆیان و قەوارەکانیان بەیەکێك لەو دوو زلهێزەوە گرێدابوو، هەرچەند ناچاری نەمبەرو نەوبەرو سەنگەر گواستنەوەش دەبوون لە نێوانیاندا. بەو هۆیەوە پاشاکووڕە لە یەك کاتدا لە هەردوو بەرەکەدا دەجەنگا و دەست بەسەرداگرتنی هۆزەکان و میرایەتیی

بابان و ئەردەلان و موکریانیشی بەهەنگاوە پێریستیەکان دەزانی بۆ گەیشتن بە ئامانجی سەرەکیی، کوردستانێکی یەکگرتوو. دڵنیاشم هەرگیز تیۆرییە بەناوبانگەکەی مارکسی بەرگوێ نەکەوتبوو (قوربانیدان بەکەم لە پێناو زۆردا) کە رایەڵێکی سەرەکیی مارکسیزمە و پاشاکوورەش لە قاڵبێکی کوردانەدا بەهەمان واتا و مەبەست خەملاندبووی لە ژێر ناڵای ئایینی پیرۆزی ئیسلامدا، لەوپێناوەشدا جۆرەها بانۆنی هەڵدەداو مانۆڕی رامیاریی لەگەڵ شای ئێران، ئیبراهیمی کوڕی موحەمەد عەلی میصر، بەدرخانەکاندا دەکرد، بەڵام خاڵێکی زۆر گرنگی پشتگوێ خستبوو یا بیری لێنەکردبۆوە کە سوڵتانی عوسمانی گریمان چا و لە دەوڵەتی کوردستانیش بنووقێنێت، هەرگیز چاو لەوە نانوقێنێت لەکاتێکدا نەو سوڵتانی عوسمانی و خەلیفەی موسوڵمانی سەرزەوی و جێگری پەیامبەر و سێبەری یەزدانە لەسەر زەوی و (ئەوروپای خۆرئاواش موڵکی تایبەتی خۆیەتی و فەرمانبەری ئەوروپایی بەسەرەوە داناون بۆ بەڕێوەبردن!)[٢٤] چاو لەوە ناپۆشێت لە پرێکدا دەوڵەتی ئیسلامیی کوردستان قوتبێتەوە و وەک قارچکە مارانە هەڵتۆقێت، شەریفی مەککە و کوڕەکانیشی صاڵانی یەکەمین جەنگی گێتی هەمان بەرنامەیان هەبوو، ئەوهۆکارە گرنگەی من بەبەختی رامیاریی ناوی دەبەم،ئەو بەختە رامیارییە دەوڵەتی بەریتانیای مەزنی بۆ عەرەب رەخساند، ئامانجە هاوبەشەکانیان یەکبخەن و دژی دوژمنی هاوبەش، تورکیای عوسمانی هەموو هاوکارییەکی عەرەب بکەن بۆ بەدیهێنانی دووئامانجی سەرەکیی ئاوێتەبەیەکتر،کەهەریەکەیان تەواوکاری ئەویکەیانە:

١- سەرکەوتنی هێزەکانی بەریتانیا و فەرەنسا و هاوپەیانەکانیان لە جەنگی بەرەکانی خۆرهەڵاتدا و چۆکدادان وخۆ بەدەستەوەدانی دەوڵەتی عوسمانی کەهاوپەیانی ئەڵەمانیایە.

٢- رزگارکردنی وڵاتی حیجاز لە جەور و ستەمی تورک و پاککردنەوەی شوێنە هەرەپیرۆزەکانی ئیسلام لەژێر چەکمەی جەندرمەی تورک و سەندنەوەی کلیلەکانی شارەکانی مەککە، یەسریب (مەدینە) و قودس و گێڕانەوەی پۆستی خەلافەتی ئیسلام بۆ نەوەکانی پەیامبەرو هاشمییەکان.

بەریتانیا و عەرەب لە پشت فەرەنساوە هەتا کۆتایی جەنگ هاوکارییەکی سەرکەوتووی یەکتریانەکرد و لەئەنجامدا هەردووڵاش بەئامانجی خۆیان گەیشتن، بەریتانیا و هاوپەیانەکانی جەنگەکەیان بردەوە و میراتییەکەی دەوڵەتە دۆڕاوەکەی عوسمانییان دابەشکرد و عەرەبیش لە چنگی تورک رزگاربوون و چەند قەوارەیەکی نەتەوەییان پێکەوەنا لە سووریا و عێراق و نوردن، بەڵام لە میژووی کوردا، نە بۆ میری رەواندز، بابان، شێخ مەحموودی نەمر، پێشەوا قازی موحەمەد، سەرۆک بارزانی مستەفا، هەڵێکی وەها هەڵنەکەوت و دۆستێکی وەهایان بە پیرەوە نەهات، نەوە لەکاتێکدا کە مەلیک مەحمود حکومەتی کوردستانی خواروی دامەزراند عەرەب هێشتا حکومەتێکی سەربەخۆیان دانەمەزراندبوو!

هەموو سەرچاوە میژوونووسەکان هاوڕەنگ و کۆکن لەسەر نەوەی میری رەواندز بەهەڵمەت و بە زەبرو زەنگ و تووندوتیژ و بەرزەفڕ و فراوانخواز و هەوای دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستانی لەسەردا بوو، بەڵام

تاکرەو بوو، خواجە سەعدەددین، موفتی ئاینی دەولەتی عوسمانی و فێرکاری سوڵتان مورادی سێیەم دەڵێت: (کورد بیری تاکرەویانەی بەسەردا زاڵە، هەریەکەیان لە ئاوازێك دەخوێنێت بۆ بەردەوامی ژیان و مانەوە شەیدای سەربەخۆیی و سەربەرزین و لە لوتکەی چیا سەخت و سەرکەشەکاندا سەنگەر دەگرن، لە هیچ شتێکدا هاودەنگ و کۆك نین مەگەر لە وەدا کە یەزدان تاك و تەنیایە)، ئەو بۆچوونەی خواجە سەعدەددین ئەوەم بە بیر دەهێنێتەوە گوایە پەیامبەری ئیسلام دووعای لە کورد کردووە (اللهم لا تجعلهم علی اتفاق لأن أتفاقهم سبب لخراب العالم)[٢٥] واتاکەی بەکوردی، یەزدان مەهێڵە کۆك و تەبا بن، ئەگینا دونیا وێران دەکەن! میری سۆران جیاوازیی بەرچاوی لەگەڵ پێشەواو سەردارانی کوردی بەرلەخۆی، سەردەمی خۆی و دووای خۆیشی هەبوو، هەر بۆ نموونە:

١- بەبەراورد لەگەڵ میرەکانی باباندا بەرەی ناوخۆی تۆکمە و تووندوتۆڵ بوو، ئەو ئەمبەر و ئەوبەرەی ئەوانیشی نەدەکرد لە نێوان تورك و فارسدا.

٢- بە بەراورد لەگەڵ پێشەوا قازی موحەمەددا کە لە نێوان سۆڤێت و نێراندا رێگەی گەرانەوە (خط الرجعة)ی دانابوو بۆ ئەگەرەکانی دووارۆژ.

میر موحەمەد ئەو رێگەی گەرانەوەیەی بەبیردا نەدەهات و بەجوتەپێ خۆی فڕێدابووە ئەو گۆمەوە پڕ لە ئەهەنگی برسیبوون، پێشەوای کۆماری کوردستان و لێپرسراوانی ریزی پێشەوە ئەو رێگەی گەرانەوەیەیان مەبەست بوو، کاربەدەستانی تارانیان لە زۆر شت ئاگادار دەکرد! بەڵام پێشەوای کۆماری کوردستان و میری سۆران لە خاڵێکدا یەکدەگرنەوە، هەردووکیان مەردانە ڕووبەڕووی ئەنجامی هەنگاو و هەڵوێست و کار و کردەوە و بڕیارەکانیان بوونەوە و خۆیانکردە قوربانی و بەسەربەرزی مردن.

سەرکەوتنەکانی سۆران مەترسی ڕاستەقینە دەخاتە سەر والی بەغدا و گرتنی شاری موصڵیش کە شارەکانی ئاکرێ، زێبار، ئامێدی، دهۆك و زاخۆ لە ژێر دەستی میری سۆراندا بوو، شتێکی ئەوتۆی بۆ والییە داماوەکەی موصڵ نەهێشتەوە دەمی پێتەڕ بکات، سنوورەکانی سۆران لە خۆرهەڵاتەوە لە پەردێ وە درێژ دەبووەوە بۆ سەردەشت، لە خۆرئاواشەوە هەتا هەکاری، جزیرە و بۆتان.

دەروازەی باڵا (الباب العالی) و سوڵتانیش هەست بەمەترسی سەرکەوتنەکانی میرێکی (سەربزێوی) کورد دەکەن، عەلی رەزای والی بەغداش ڕاپۆرتی خراپی لەسەر دەنووسی و سەرکردایەتی لێ تێز دەکرد، چونکە خۆی و میری بابان دەرەقەتی نەدەهاتن، بەسەرزارەکی نەیدەوروژاند، دان بە حکومەتەکەشیدا دەنێت و پلەی پاشاشی پێدەدات لە چاوەڕوانی هەلێکی گونجاودا.

فرمانی (سەرکوتکردنی) موحەمەد پاشای ڕەواندز لە ئەستەمبوولەوە دەرچوو،١٨٣٦لەشکرەکانی ڕەشید پاشای والی سێواس، عەلی رەزای والی بەغدا و والی موصڵ بە ٤٠،٠٠٠ هەزار سەربازەوە لە دەشتی هەریر پێکدەگەن، کورێکی میر، گەرووی عەلی بەگ دەگرێت، دوژمن ناچار دەکات داوای

ڕێککەوتن بکات لەسەر ئەوەی میر سەرپێچی نەکات و ئەوانیش بگەڕێنەوە.. میری سۆران بەڕێزەوە ڕەوانەی ئەستەمبوڵ دەکرێت، دووای شەش مانگ سوڵتان چاو لە (گوناهەکانی) دەپۆشێت و دەیگێڕێتەوە سەر میرنشینەکەی، ڕەشید پاشا دەمرێت، گۆڕەپانەکە بۆ والی بەغدا تەخت دەبێت کە رقی لە هەردووکیان بوو، نامەیەك بۆ دەروازەی باڵا(سەرۆکایەتیی وەزیرانی عوسمانی) دەنووسێت (ئەگەر ڕێگە بە گەڕانەوەی موحەمەد بدەن، شیرازەی کارەکان تێکدەچن، منیش دەست لەکار دەکێشمەوە).

سوڵتان ناچار بوو، دوای لێبووردن فەرمانی مەرگی بۆ دەربکات و بەپەلە بە نامەبەری تایبەتیدا دەیگەیەنێتە سێواس و والی دەیکوژێت. عەبدولقادر ڕۆستەم بابان لە میژووی کوردستاندا نەو رووداوانە بە جۆرێکی دیکە دەگێڕێتەوە (بەکورتی سەدری ئەعزەم (سەرۆك وەزیران ن.ك) میری ڕەواندزی گەیاندە بارەگای سوڵتان، نزیکەی دوو صاڵ بەمووچە و بەراتەوە لەوێ مایەوە.. لەو ماوەیەدا دەبێتە دۆستی یەکێك لە دراوسێکانی کە کاربەدەستێکی سوڵتان بوو، چەندین جار قسەی چاك بۆ موحەمەد پاشا دەکات.. سوڵتانەکانی ڕۆم لەو دەمەدا، داب و ڕەسیان وابوو، هەر تاوانبارێك بەبێدەنگی بانگ بکات بۆ کۆشك لە خیانەتەکانی خۆش دەبوون و هەر مەتڵەبێکی بایە (هەبوایە) لێی قبوڵ دەکرا، کابرای دراوسێ شەوێك بەبێ دەنگی (نهێنی) میری ڕەواندزی بردە خزمەت سوڵتان و زۆر بەزەلیلی سەری بۆ دانەواند و داوای لێ بووردنی کرد، سوڵتان بەزەیی پێداهات و گوتی لە تاوانەکانت خۆش بووم، وڵات و شوێنە داگیرکراوەکانت دەدەمەوە، بەڵام لەمەو دواوە لە خزمەتگوزاری دەوڵەت سەر بادەی، تووشی عەزاب و سزا دەبیت، موحەمەد پاشا بە شوکرانە نەو چاکەی (نەو چاکەیە) سوژدەی برد و خودای بە شاهید هێناو گوتی بەسەر و گیان فەرمانی سوڵتان قەبوڵ دەکەم و ئەگەر لە بەندەیی و خزمەت سەرپادەم، شەرمەندەی دەرگای خودا و بارەگای سوڵتان بم، سوڵتان هەر نەو دەم جبەیەکی ناڵتون درووی خەڵات کردو گێڕایەوە بۆ شوێنەکەی خۆی... بەفەرمانی سوڵتان خەڵات و نیشانی ئەیالەتی نەو وڵاتە (میرنشینی سۆران ن.ك) درا بە میر و بە عیزەتی تەواو و دەستەڵاتەوە بەرەو وڵاتی خۆی (ڕەواندز ن.ك) کەوتەڕێ، وەکیلی عەلی ڕەزا پاشای بەغدا ئەم رووداوەی پێ ڕاگەیاند (مەبەستی لە نوێنەری والی بەغدایە لە دەروازەی باڵا ن.ك) فرە پەژارە و ناڕەحەت بوو، گورج نامەیەکی بۆ سەدری ئەعزەم و کاربەدەستانی دەوڵەت نووسی کە دوای گەیشتنەوەی میر موحەمەد پاشا، من لەسەر کارویاری عێراق لابەرن، ئەگەر جاری پێشوو پێویست بوو سەدری ئەعزەم بکرێتە مەعموری سەرکوتکردنی، ئەم جارە مەگەر سوڵتان خۆی ئاگری ئەم فیتنەیە بکوژێنێتەوە... سوڵتان گوتی عەلی ڕەزا پاشا لە کۆنەوە قینی لەوە و قسەکانی لەم بارەوە ئیعتباریان نییە، سەدری ئەعزەم گوتی عەلی ڕەزا پاشا پیاوێکی گەورەیە، ئەگەر موحەمەد پاشا ڕێزی لێ نەگرێ و سەری بۆ دانەنەوێنێ، بێگومان هەودای نەزمی (رایەڵ، شیرازەی بەرێوەبردن، ڕۆیم، ن. ك) ئەیالەتی عێراق دەپسی، وا باشە موحەمەد پاشا بەرلەوەی بچێتەوە ماڵی خۆی، بچێتە بەغدا و ئاشت بنەوە، سوڵتان

پەسەندی کرد.

ئەمری کرد نامەیەك بۆ موحەمەد پاشا بنووسن بەگەیشتنی ئەم نامەیە بچێتە بەغدا بۆ دیتنی وەزیر (والی) و تەواوکردنی کاری حکومەتی خۆی لەو بەوازێ. ئەو فرمانە لە شەش مـزلی نەسـتەمبوڵ گەیشتە میری رەواندز[٢٦] لە نێوەڕۆکی حاڵی بوو، خۆی لەبێ ناقڵی دا و گـوتی ئـەو کاتـەی نەچـووبوومە خزمـەت سوڵتان، هەرگیز بە بچووکی وەزیری بەغدا رازینەبووم، ئێستا کە دەستی سوڵتانم مـاچ کـردووە چـۆن ئـەو عەیبە دێنمەوە سەرشانم، وەڵامی سوڵتانیشی هەر ئاوا نووسیویەوە و دایە دەسـت تەتـەر[٢٧] ... سـوڵتان فەرمووی ئەو جارەش نامەی بۆ بنووسن و بێژن وەڵێ نیعمەتی تۆ تکات لێ دەکات (داوات لێدەکات ن.ك) پێش گەیشتنەوەی وڵاتی خۆی بچێتە لای عەلی رەزا پاشا و پاشان بگەڕێتەوە بۆ وڵاتی خۆی، لەبەر ئەوەی شەبەقی مەرحەمەتی ئێمە لەو نۆکەرە دەوڵەت خوایەی داوە، لە هەموو بارێکەوە چاکی کاروباری ئـەوسان دەوێت. عەلی رەزا والی عێراق و حیجـازە و بەسـەر فەرمانبـەرەکانی تـری دا هەیـە، وابـاشە ئێـوە بـچنە دیتنی ئەو... کە ئەو نامەیە نووسراوە (نووسرا) لە بنەوەش فەرمان درا بە حاکمەکانی سەر ڕێگـا، لەهـەر شوێنی نامەی سوڵتان بگاتە دەستی موحەمەد پاشـا و لەسـەر بـیروڕای خـۆی بێنێتـەوە، هـەر لـەو شـارە رابـبگرن تا حوکمی دووەم دەردەچێ، تەتەر لە شاری سێواس گەیشتە مـیری رەوانـدز... نـاوبراو وتـی هـەر ئەوەیە لە پێشدا گوتوومە، قەت ناچمە کن عەلی رەزا پاشا و بەهیچی نازانم... کاتێ تەتەر لە فیزو لـوت بەرزی میر ئاگادارببوو، چووە کن حاکمی شار و فەرمانی سوڵتانی پێ ڕاگەیانـد... دەسـتبەجێ (ڕاگـیرا تـا فەرمانی دووەم دەگات.. سوڵتان فەرمان دەدات) دەست بـەجێ موحەمـەد پاشـا دە جـەواڵێك بـدروێ و دە بەحری باوێت... شـەوێ بەسـەر مـیری وەربـوون و زنجیریـان کـرد.. دە جـەواڵێکیان نـاو سـەریان دروو، دە بەحریان هاویشت[٢٨]، ئاگری فیتنەی ئەو بە ئاوی دەریا کوژایەوە و ڕێگای ئەبوونی گرتەبەر[٢٩].

ڕۆژهەڵاتناس خالفین دەڵێت: بنکەی بزاڤی ئەتەوەی کورد لە سـییەکاندا (صـاڵانی سـی سـەدەی نـۆزدە، ن.ك) ناوچەی رەواندز بوو کە دەکەوێتە نێـوان زابـی سـەروو (زێـی گـەورە ن. ك) و سـنووری ئێرانـەوە بـە رابەری میر موحەمەد لە هۆزی رەوەندی زنجیرەی بنەماڵەی ئەیوبییان.

ئەفسەری بەریتانیش مێجەر سۆن دەڵێت: (کورد هەمیشە نازا و بەهەڵمەت بوون و نەدەشکان، دوور لـە سەرشۆڕ کردن و گوێڕایەڵی بێگانە بوون، هەرگیز سەریان بۆ کـەس دانەنەوانـدو نەشـکان تـەنها لـە شـەڕی نێوخۆیاندا نەبێت، کە دەستەڵاتی داگیرکارانی بەسەردا سەپاندن و ژێر دەستیانکردن)[٣٠].

دووای لە نێوچوونی دوا میری سۆران، میرنشینەکە بـەهۆی نـاکۆکی نێـوان میرەکانـەوە لەیـەکتر ترازا و کەرت و پەرت و لاواز و وێران بوو، فەرمانبـەری عوسـمانی بـەرێوەبان دەبـرد هـەتا دامەزراندنی دەوڵـەتی عێراق ١٩٢١ دووای کۆتایی یەکەمین جەنگی گێتی.. صـاڵی ١٩٢٣ سەید تەهای شەمزینی بـە قایقـامی رەوانـدز دادەنـێن، لـە ١٩٢٨ دا دەسـتی کێـشایەوە و گەڕایـەوە بـۆ ئێـران و بەفـەرمانی شـای ئێـران

دەرماخواردی دەکەن.

لە کۆتایی ئەم کورتە بەسەرکردنەوەیەی میر و میرنشینی رەواندزدا چەند فاکتەرێکی نێگەتیف دەخەمە بەرچاوی خوێنەرانی هێژا:

١- میری سۆران ـ رەواندز، زۆر خۆی بە ئایین و شەرعەوە بەستووە، لە دیالەکتێکی ناکۆکی نێوان بیرە فراوانەکەی ئایین و بیرە سنووردارەکەی نیشتمانپەروەری تێنەدەگەیشت و دەستی بەهەردووکیانەوە گرتبوو.

٢- هاوکێشە نێودەوڵەتییەکانی ناوچەکەی دروست نەخوێندەوە لە نێوان رووسیا، بەریتانیا، عوسمانی و ئێرانـدا. دەوڵـەتی عوسمـانی لـە دوای پەیاننامـەی ئـەرزرۆمی دووەمـەوە کـە ١٨٤٨ لەگـەڵ ئێرانـدا مۆریانکردبوو بڕیاری لە نێوبردنی هەرهەموو میرنشینەکانی کوردیان دابـوو، دەسـتپێك ١٨٥٠ ز فرمـانی هەڵوەشاندنەوەی میرایەتی بابان دەرچوو، سمایل پاشا دەبێت بە نوستاندار (قائیمقام)ی سلێمانی.

٣ـ هەڵسەنگاندێکی نادروستی هێزەکانی دوژمن کە دەیەهاجار بەسەر هێزەکـەی رەوانـدزدا دەشـکایەوە کە هەر ٣٠ — ٤٠ هەزار دەبوو، کارگەیەکی دروسـتکردنی تفـەنگ و تۆپهاوێژیـشی دامەزرانـدبوو، بـەڵام لەگەڵ چەك و جبەخانەی دوژمندا بەراورد نەدەکرا... میری رەواندز بەو چەکانە و سـەرکەوتنە خێراکـانی و چاونووقاندنی سـوڵتان دەسـتخەڕۆ بـوو، ئـاخۆ نەیـدەزانی سـوڵتان پێویـستی بـەمێزێکی بـەهێزو دڵـڕەق و دەسـتڕۆیـشتووی وەك ئـەو هەیـە بـۆ تۆقانـدنی ناحـەزو نـەیارەکانی بەتایبـەتی (کـافران — گـاوران) وەك داسنییەکانی شەنگار- شەنگاڵ(پیرۆز) و دەوورووپشتی؟ دەبوو تەنها بااڵی خۆی لەبەرچاو بگرتایـە، هەوڵیـدا لەگەڵ ئیبراهیمـی کـوڕی موحەمـەد عـەلی میـسر هاوکـاری یـەکتر بکـەن دژی دوژمنـی هاوبـەش، ئـەوە سەرینەگرت هێزەکانیان لە کوردەوە دوورنەبوون.

هەوڵێکی دیکە دەدات لەشکری نێران و سۆران پێکەوە پەلاماری لەشکری صەدری ئەعزەم رەشید پاشـا بدەن، ئەوەش هەر سەرینەگرت، چونکە بەریتانیا بەناڕاستەیەکی پێچەوانە کاری دەکرد بۆ نزیك کردنـەوەی نێران و عوسمانی لە یەکتر. ئـەوە جگـە لـەوەی دوواتـر پـەیمانی ئـەرزرۆمی دووەمـیش کۆتـایی بـە کێـشە سنوورییـەکانی نێوانیان و هاوکاریکردنی هۆزە کوردە سەربزێوەکان دەهێنێت و ئەوروپاش چاویان لە کـانزاو سامانەکانی ناوچەکە چەقاندووە بۆ کارگەکانیان و بۆ ساغکردنەوەی بەرهەمەکانی پیـشەسازیش پێویـستە ناوچەکە هێمن بێت.

مـوراد خان میرێکی بەهێزو هەڵکەوتووی میرنشینی بادینان بوو، ڕوو لە ئاشتیی و هێمنیـی و ئـاوەدانی وڵاتـ بوو،خۆی لـە دوویـەرەکێ و جـەنگ دەپاراست لەگـەڵ میرەکـانی کـورد و دەوڵـەتانی دراوسـێدا، بـۆ پاراستنی وڵاتیش بیست هەزار جەنگاوەری پڕ چەك و ئامادەی هەبوو، سەربەخۆ دەژیا و تـەنها لـە وتـاری نوێژی هەینیدا ناوی سوڵتانی عوسمانی دەهێنا، بەوهۆیـەوە کەهاوسـەرەکەی خوشـکی مـیری سـۆران بـوو، نێـوانی ئـەو دوو میرنـشینە خـۆش بـوو، شـوێنەواری پڕۆژەکـانی ئاوەدانکردنـەوەی وڵاتـ خوێندنگـەی

موراد‌خانه‌یه له نێزیك ده‌روازه‌ی خۆرهه‌ڵاتی شاری نامێدی.

٤ـ جه‌وڕو سته‌می میری ره‌واندز و دڵڕه‌قی و تونده‌وتیژییه‌که‌ی بێسنوور بوو، لێره‌دا ته‌نها دوو نموونه ده‌خه‌مه به‌رچاو، مشتێك نموونه‌ی خه‌روارێکه (میر موحه‌مه‌د به ٦٠٠٠ شه‌ش هه‌زار تفه‌نگچییه‌وه چیای ژه‌نگار و دێهاتی داسنییه شه‌یتانپه‌رسته‌کانی په‌لاماردا، ئه‌وه چیایه‌کی گه‌لێك به‌رزه و سێ صه‌د گوندی تێدایه.. شه‌ڕێکی گه‌وره قه‌وما.. ئه‌وانی تێك شکاند، عه‌لی به‌گ و به‌در به‌گی مه‌زنی ئه‌وان تووشی داوی به‌ڵا بوون، ئیتر هه‌زار دیلی نێر و مێی داسنی له‌گه‌ڵ خۆی هێنا، له پێشدا عه‌لی به‌گی حاکمی ژه‌نگار که لاوێکی جوانپاك و کارباش بوو بانگ کردو گوتی: بۆچی ئێوه ده‌رکراوی باره‌گای خۆدا به‌خاوه‌ن ده‌زانن و ده‌ست له‌فه‌رمانبه‌ریی ئه‌و هه‌ڵناگرن؟ ئێستا له دوو کار له‌یه‌کیان سه‌رپشك به! یه‌کەم له‌عنه‌ت له شه‌یتان بکه و دان به‌یه‌کێتی خوادا بێنه و موحه‌مه‌د به‌رێنوین بزانه، ئه‌گه‌ر وا بکه‌ی... ده‌تکه‌م به ئه‌میری هه‌موو شه‌نگار، ئه‌گه‌ر وانه‌بێ دووهه‌م هه‌یه، ئه‌ویش شه‌ق کردنت به شیر، له‌وه‌شدا به‌زه‌ییم به جوان پاکی تۆدا دێت! ده‌نا تاوانبار به‌تایبه‌ت بێ دینان به‌سه‌ر په‌راندن نه‌بێ ده‌ریاز ناکه‌م، عه‌لی به‌گ: خودا به‌تاقانه ده‌په‌رستم له ئیتاعه‌تی مه‌لیکی ئه‌کبه‌ر و تاوسی ئه‌عزم[٣١] ده‌ست هه‌ڵناگرم، چونکه ئه‌و له حه‌وت ئاسمان (له ئاسمانی حه‌وته‌م ن. ك) مامۆستای هه‌موو مه‌لائیکه‌تانه، میر تووڕه بوو، بیکوژن، پاشان فه‌رمانی کوشتنی ئه‌وانی دیکه‌شیدا، به‌در به‌گ موسوڵمان بوو، (بووبه موسڵمان ن.ك) ئازاد کرا، ئه‌وانی دیکه جگه له سه‌د که‌سیان که کوشتیانن، موسوڵمان بوون، ده‌ڵێت له‌و سه‌فه‌ره‌دا ئه‌وه‌نده‌یان مالّی ئه‌و خه‌ڵکه وه‌گیر که‌وت له ئه‌ژمار نایه)[٣٢].

عه‌بدولقادر ڕۆستەم بابانی له کتیبه‌که‌یدا(سییه‌رئه‌لئه‌کراد ـ سیر الأکراد) که‌صالّی ١٨٦٩ ز. به‌فارسی نووسیوێتی وبه‌هه‌شتیی که‌ریی حیسامی صالّی ١٩٩٠ به ناونیشانی (ره‌وشی کوردان)کردوویه‌تی به کوردی و به‌نده‌ش نووسه‌ری ئه‌م به‌رهه‌مه ٢٠٠٤ وه‌رمگێرایه سه‌ر زمانی عه‌ره‌بی و به‌چاپگه‌یاند له‌ژێر سه‌ردێڕی (کوردستان بساتین بلا أسوار). بابانی جگه له‌و نموونه‌یه، نموونه‌یه‌کی دیکه‌ش ده‌گێڕێته‌وه (... ولاّتی هه‌ولێر، ئاکره و چیای ژه‌نگاری نێزیك دیاربه‌کری گرت[٣٣] ولاّتی هه‌ریر و کۆیه.. لای ئازه‌ربایجان تا ده‌ورووبه‌ری مه‌رگه‌وه‌ر و برادۆست گرت له‌ماوه‌ی چوار پێنج صالّدا ئه‌وه‌نده به توانا و سه‌ربه‌خۆ بوو به‌نه‌قڵی که‌سدا نه‌یه.. شه‌ست هه‌زار تفه‌نگچی پیاده له‌ژێر ئالاّی ئه‌ودا ئاماده‌بوون، ئه‌وه‌ی ئه‌و ڕێگای نه‌دابایه نه‌یده‌توانی له مالّی خۆی چرا هه‌ڵکات.. عه‌بدی به‌گ حاکمی هه‌ولێر توانی چرا هه‌ڵکا، بێجگه له شێلم و بڕوێش خواردنی دیکه‌ی له مالّی دا نه‌بوو، کابرایه‌ك هۆی نه‌وه‌ی لێ پرسی له‌وه‌ڵامدا گوتی من ره‌عیه‌م و هیچی ئه‌میر نیم، پله‌و پایه‌شم نه‌گه‌یوه‌ته رووناکی چوار چێشتی به‌تام و چێژ، ناچار به‌مجۆره رابوێرم و خۆم ناخه‌مه به‌ر ڕق و غه‌زه‌بی پاشا)[٣٤].

عه‌لائه‌ددین سه‌ججادیش له لاپه‌ڕه ٨٢٢ ی ڕشته‌ی مرواریه‌که‌یدا، به‌رگی ١ تا ٨، نموونه‌یه‌کمان به

شایەتحاڵەکەیەوە بۆ دەگێڕێتەوە: (ساڵێك لەزەمانی تورکەکانا(داسنی)کوشتن باوی پەیداکردبوو،خەڵکی زۆر ئەچوون . هەرکەس کە نەهاتەوە سەری داسنییەکی نەکرد بە سەر شیر یا تفەنگە حەسەکەکەیەوە بۆ ئەوە بەخەڵکی پیشان بدا کە داسنییەکی کوشتووە .! باوکی عەزە کونەماسیی هەبوو، ئەویش لەگەڵ ئەو عێڵجارەدا ڕۆیشتبوو،لەوڵاوە کە هاتبوونەوە،ئەویش(پێ) یەکی کردبوو بەسەر لوولەی تفەنگەکەیا، لێیان پرسی: ئەمە کێ کوشتوویەتی ؟ وتی من . وتیان ئەی سەرەکەیت بۆ نەهێنا ؟ وتی: (تا من فریاکەوتم چوومە سەری، سەری پێوە نەمابوو، بردبوویان .!)

٥- وەك موسڵمان و سەرکردەیەکی کوردیش زۆر بەخۆی دەنازی و دوژمنی بەکەم دەگرت و وەك پاڵەوانی داستانەکان بیری دەکردەوە کە لەپێناو شەرەف و سەربڵندیدا قوربانی بدەین، خۆ ناسمان نەدەڕووخا بەسەر سۆراندا ئەگەر میر لەگەڵانەوەیدا لە ئەستەموڵەوە بۆ ڕەواندز، سەرێکی لە بەغدا بدایە و هەر بەڕووکەش لەگەڵ والیدا ناشبوونایەتەوە و فەرمانەکەی سوڵتانی نەشکاندایە، کورد بەر لەو سەردەمە وتوویەتی (دوژمن بەشەکراو بخنکێنە).

میر موحەمەدی ڕەواندزی سەری تێداچوو، میرنشینی سۆرانیش ڕووخا، ئەی عەلی ڕەزای والی بەغدا، دوژمنە سەرسەخت و دڵڕەشەکەی میری سۆران و کورد و سوننە، کە دووگونەی بەسەردا شۆڕ کردبوونەوە، چی بەسەر هات، ئەو پاڵەوانە فشەڵە و ئەو فسفس پاڵەوانەی خۆی لە گەلانی عێراق بەگشتی و گەلی کورد بەتایبەتی و تایبەتتریش لە میری سۆران کردبووە نەڕەشێر و پێدادەگرێت ئەگەر میری سۆران لە گەڕانەوەیدا لای سوڵتانەوە نەچێتە بەغدا و بچووکی خۆی نەنوێنێت بەرلەوەی بچێتەوە سۆران، دەست لەکاردەکێشێتەوە و والی نوێ دیاربکەن، عەلی ڕەزا لە والییە چاکەکان بوو، بۆ سوڵتان، لەڕێگەی تالانکردن و ڕاووڕوت و پێنەدانی مووچەی مانگانەی سەربازەکان چەردە پارەی قورس و قەبەی بۆ سوڵتان دەنارد نەستەمبوڵ، سوڵتانیش هەر نەوەندەی لە والییەکان دەویست گەلانی ژێر دەستیان سەرکوت و بێدەنگ بکەن و بەهەرشێوەیەك کۆیدەکەنەوە زۆرترین پارەی بۆ بنێرن، دانیشتوانی بەغدا بەهاندانی سەرلەشکرێکی عوسمانی بەناوی عومەر پاشا رادەپەڕن و بنکەی سەرەکی لەشکری بەغدا دەگرن و نابڵوقەی کۆشکەکەی عەلی ڕەزا دەدەن، ئەو والییە لوتبەرزەی میر موحەمەدی سۆرانی بەهیچ نەدەزانی و گەرەکی بوو سەرانی کورد و عەرەب سەری بۆ دانەوێنن و دەست لەسەر سنگ لەبەردەمیدا بووەستن کە لێقەومان و ڕۆژی نازایەتی هاتە پێشەوە لەبری شمشێر هەڵکێشێت و بجەنگێت، بەبەرگی نافرەتانەوە لە کۆشك دووردەکەوێتەوە، بەڵام ناشکرابوو بەسزای خۆی گەیشت.

میرنشینی بابان

بەبیرم دێ سوڵە یەمانی کە داروڵوڵکی بابان بوو
ئەمەحکومی عەجەم نە سوخرمکێشی ئالی عوسمان بو

(شێخ رەزای تاڵەبانی)

رەچەڵەکی بابانەکان

یەکەمین ئەڵقەی زنجیرەی بنەماڵەی بابان

عەودالّ بەگ

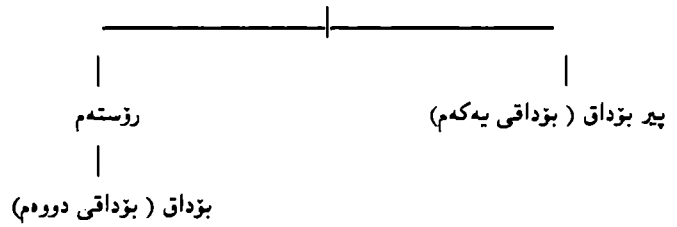

مینورسکی لەوباوەڕەدایە (یەکەمین سەرکردەی بابان پیربۆداق بووبێ، پیدەچیت دەورویەری سالّی ١٥٠٠ ژیابیت وپیگەیان خۆرئاوای چیای قەندیل بووە)

- پیر بۆداقی یەکەم لەسەردەمی شا ئیسماعیلی صەفەویدا بووە، دەستی چووە خوینی رۆستەمی برایی و کوشتی، بەنوەجاخ کویرییش سەرینایەوەو نەوەیەکی لە دووا بە جینەما. دووای مردنی پیر بۆداقی یەکەم، بۆداقی دووەم دەبیتە میری بابان . پیدەچیت بۆداق ناو نەبیت، ناز ناو بیت، ئەگینا چۆن بۆداقیك کوری عەودالّ بەگ و بۆداقیکیش کورەزایەتی و بۆداقی سیهەمیش کوری حاجی شیخە ؟!

سەرەتای نەو یەکەمین ئەڵقەیەی زنجیرەی بنەماڵەی بابان بە بۆچوونی مینۆرسکی، دوور نییە دەورویەری سالّی ١٥٠٠زاین بیت کە دەکاتە سەردەمی زیانی پیر بۆداق (بۆداقی یەکەم) و پیگەو نشینگەشیان خۆرئاوای چیای قەندیل بووە.(بروانە فلادیمیر مینورسکی،بنچینەکانی کوردوچەند وتاریکی کوردناسی (بەفەرەنسایی) وەرگیرانی دکتۆر نەجاتی عەبدوڵا،ل٥٧،سلیمانی ٢٠٠٧ .

(لیرەوە زنجیرەی میرەکانی بابان پچراوە)

مینورسکیش ئەوەپشت راستەکاتەوە ونووسیویتی (وەچەی یەکەمی بەبە،هەر زوو خزمەتکارەکان جیگەیان گرتوونەوەونەم لقەی بنەماڵەکەش کەپچران نیتر هزرەکە دەورویەری ١٠٠٥هـ./١٥٩٦ز.هیچ سەرکرەیەکی ناسراوی نەبووە) سەرچاوەی پیشوو، هەمان لاپەرە .

دووەمین ئەلقەی زنجیرەی میرەکانی بابان

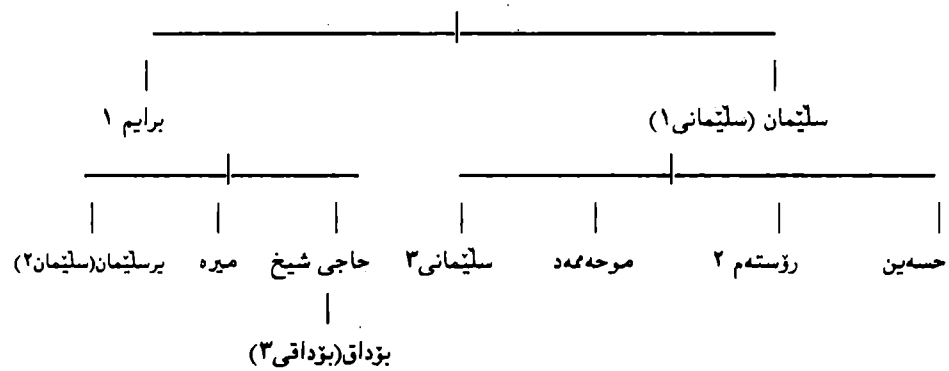

ـ برایمی یەکەم لەمیرەکانی بابان یا لە بنەماڵەکە نەبوو، لەگەڵ سلێمانی یەکەمدا پێکەوە لە ماوەی نیوان صاڵانی ١١٩٦ـ١٢٠٠ك./ ١٧٨٢ـ١٧٨٦ز. هەریەکەو فەرمانرەوای بەشیکی وڵاتی بابان بوو، بەڵام تاسەر بەیەکەوە ناگونجین و سەرئەنجام سلێمان، برایم لەناوەبات وهەتا کۆچیدوایی دەکات پانزە صاڵی دیکەش فەرمانرەوایی دەکات .

ـ ئەو چوار برایە: حسەین، رۆستەم٢، موحەمەد، سلێمانی٣ هیچکامیان هەلی فەرمانرەوایان بۆ نەرەخسا .!

ـ حاجی شیخ دووای سلیمانی مامی لە ١٥٢٣/١٥٢٤ز.دەبێتە میری بابان بووەو هەر چوار ناموزاکانی دەردەپەرینیت . خۆیی و دووبراکەی فرە زۆردارو ملهووربوون ...هەرئەو صاڵەش پیکەوە دەچن بۆ بەغدا، بەڵام هەرسێکیان لەریگا بەدەستی مەرگەیەکان کۆژران .

ـ بۆداقی٣ دووای لەناوچوونی باوك ومامەکانی دەبێتە میری بابان، ئەمیش بەفەرمانی سوڵتان بایەزیدی عوسمانی سەری لە لاشەی جیا دەکرێتەوە .

ـ سورخاب مامی مەئموون دەسەڵات لە بۆداقی کوڕی حاجی شیخ زەوتدەکات بەڵام ململانێی لەتەك عوسمانییەکاندا بۆ نەدەکرا، بنکەی دەسەڵاتی گواستەوە بۆ مەریوان .

ـ سوڵتان سلێمانی قانوونی دووای گرتنی تەوریزی پایتەختی ئیران، ١٥٢٤ز. لەگەرانەوەدا دەچێتەبەغداو عیراقی عەرەب و عیراقی

عەجەم دابەشدەکات بە سەر چوار ویلایەتدا: ویلایەتی بەغدا، بەصرا، شارەزوور، مووصڵ و میرنشینی بابانیش دەخاتەوە دەست

بۆداقی کوری حاجی شیخ (بۆداقی٣)

ـ دووابەدووای لەناوچوونی بۆداقی٣، زنجیرەی بنەماڵەی بابان سەرلەنوێ دەپچڕیت و١٥٦١ ـ ١٥٩١ز. ماوەی ٣٠ ی صاڵی رەبەق بابان میرو سەرداری نەبوو، باوکی میرزوو نووسانی کورد میر شەرەفەددین خانی بتلیسی دەفەرموێ میر نشینی بابان هەتا ١٥٦٩ میری نەبووە .

سێیەمین ئەڵقەی زنجیرەی بنەماڵەی میرەکانی بابان

فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە

|

پیر بۆداق (بۆداقی٤)	بابە سلێمان
	|
	فەرهادبەگ

(٩٩٧-١٠١٧ك./١٠٥٨-١٦٠٩ز.فەرمانرەوابووە)

لێرەشدا مینۆرسکی،پشت ئەستوور بە کلۆدیۆس جەیمس ریچ لەوباوەرەدایە(بەرە بابیکی نوێ لەتیرەی سەقز،کە لقێکی هۆزی بڵباسن لەناوچەی دارەشمانەوە هاتوونەتە دەڤەری پشدەر .دامەزرینەری راستەقینەی ئەم بنەماڵەی (زنجیرەی) سێیەمە، باباسلێمانە کەسالّی ١٠٨٨ك./١٦٧٧زایین دیارکەوتووە وپاشان لە سالّی ١١١١ك،/١٦٩٩ز.پەیوەندی بە دەرباری عوسمانیی کردووە .) بڕوانە هەمان سەرچاوەی پیشوو،هەمان لاپەرە .

- بابە سلێمانی٤ کۆتایی سەدەی شازدەوسەرەتای حەڤدەی عیسایی ١٥٩١- ١٦١٥ز.دەرکەوتووە بەڵام میر شەرەفخانی بتلیسی نووسیویەتی: بابان هەتا سالّی ١٥٦٩ز. میرو فەرمانرەوای نەبووە، زانیاریی مێژوویی کانیش زۆر نالۆزن و ناچنەوە سەریەکتر، سلیمانی چوارەم دەورویەری١٦٨٥ز. میری بابان بوو،بەڵام پلەی (پاشا)ی پێنەدرابو، کەدەکاتە سەردەمی حەسەن پاشای والی عوسمانی لە بەغدا، کە ١٧٢٠ لەشاری هەمەدان مرد .

- ١٦٨٧ز. صالّی گرانی و پەتای رشانەوەکەیە لە باشوری کوردستان و عیراق . ئایا بابە سلێمان ئەو دەمە میر بووە یا ١٦١٥؟

- ١٦٨٩ز. بابە سلێمان کەرکووك دەگرێت ودلاوەرپاشای موتەصەریفی عوسمانیی دەکوژرێت. ئەم رووداوەش لەسەردەمی حەسەن پاشای والی بەغداو شا سولّتان حوسەینی شای ئێراندا بووە کە ماوەی فەرمانڕەواییەکەی١٦٨٧- ١٧١٧بووە.

- ١٦٩٠ز. بابە سلێمان شاری سنە و میرنشینی نەردەلّان داگیردەکات و هەر ئەو صالّەش هۆزی مونتەفیك شاری بەصرا داگیردەکەن .

- ١٦٩٢شەرو پێکدادانی بابان بەسەرکردایەتی بابە سلێمان و لەشکری قزلّباشەکانی صەفەوی بوو.

- موتەصریفی نوێ بەرامبەر بابە سلیمان هیچی بۆ نەکرا، کەواتە بابە سلێمان ١٦٩٢ز. هێشتا لە ژیاندابووە .

ـــ کـــوژرانی بابـــه ســـلێمان بـــه بۆچـــوونی رەفیـــووری ۱۱۱۰ك./۱۶۹۸ز. بەبۆچـــوونی شـــێخ ئەحمـەد۱۱۱۳ك./۱۷۰۱ز.، بەبۆچـوونی (لـۆنگریگ)یـش ۱۱۱۷ك./۱۷۰٤ز. مـیری بابـان بابـه ســلێمان کوژراوە. دەبیت ئەوەش لەبەرچاوبگرین دووای مردنی حەسەن پاشای والی بەغدا، ئەحمەدی کوری و دووای ئەویش سـلێمان پاشـای عوسمانیی بـەدووای یـەکتردا بوونەتـە والـی بەغـدا . ئەحمـەد بـەر لـە مردنـی لـە ۱۷٤۷ز.گۆرانکاریـیەك لەمیرەکانی بابانداا دەکات، ســەلیم پاشـا لادەبـات و سـلێمان پاشـا دەکاتـە مـیری بابان.

دوای تیرۆرکردنی بابە سلیمان، سەردەمانێك وڵاتی بابان بێ سەرداڕو سەرگەورە مایەوە
ئەلقەی چوارەمی زنجیرەی میرو فەرمانڕەواکانی بابان

میر فەرهاد بەگ

|

تەیوور | بەکر بەگ

ـ تەیووربەگ و بەکربەگ ماوەی نیوان ۱۶۹۸ـ ۱۷۱۵/۱۷۱۶ز.فەرمانڕەوای میرنشینی بابان بوون:

تەیوور ۱۶۹۸ ـ ۱۷۰۳ز.میر بووە، بەکر بەگیش ۱۷۰۳ ـ۱۷۱۵ز.میربووە ئەی لـەو ماوەیـەوی هـەتا دەرکەوتنی خانە پاشا، وڵاتی بابان چۆن بەریوەچووە، ئاخۆ بەدەست فەرمانبەرانی تورکەوە بووە ؟ بەم پییە پیدەچیت سلێمانی٤، چوارەمین ئەلقەی زنجیرەکە بیت .

سلێمان پاشا(سلێمانی٤)

|

ئەحمەد | موحەمەد | عەبدوڵڵا | مەحمودی۱ | برایم(برایمی۲)

|

عەزیز(ئامۆزاو زاوای ئەورەحمان پاشایە و دووامیری بابانیشە)

ـ ئەوانەی سەرەوە جگە لە موحەمەد، پینج برا ناکۆك و ناتەباکەی بابانن .

ـ ئەحمەد مـامی ئەورەحمانەوهـەتا ۱۷۸۳/۱۷۸۲میری بابـان بـووە.بایـەخی بـە خوینـدەواریی وزانـست دەدا... دووای مردنی سلێمان پاشا تادەهات ململانیی دەسـەڵات توندترەبوو .

ـ مەحمود صالی ۱۷۸۳/۱۷۸۲ز.دەکەویتە بۆسـەیەکی دوژمنـەوەو دەکوژرێت .

ـ سلێمان مام یا ئامۆزای سـلیمە بەڵام ملۆزمی گیانیەتی وسەر بە عوسمانیشە ونەویش سـەربەئیرانە .

- عەبدوللا برای ئەورەحمان و مامی مەحوودی دووەمە .

- برایم پاشا (برایی دووەم) لە ١٨٧٢زایندا دروستکردنی شاری سلیمانی تەواوکرد.

- عەبدولقادر رۆستەم بابانی باسی تەیموور بەگ ناکات وەلێت دووای بەکریەگ، مەحوود لە١٠٣٧ ـ٤٧ ١٠ك./ ١٦٢٨ـ ١٦٣٩ز. میری بابان بووە.هەروەها وتوویەتی ئەحمەدپاشا یەکەم جار١٢٥٢ـ ١٢٥٦ك./ ١٨٣٨ ـ ١٨٤١ز.،دووەم جاریش١٢٥٧ـ ١٢٦٠ ك./١٨٤٢ ـ١٨٤٥ز. دووای مەحوودی یەکەم فەرمانڕەوای بابان بووە .بەکریەگ ١٠١٧ـ ١٠٢٩ك./١٦٠٩ـ١٦٢٠ز.فەرمانڕەوای بابان بووە .

- عەبدوللاپاشا لە سەردەمی تیکچوونی شیرازەو وکەوتنی باباندا لە ١٨٤٥زایندا میری بابان بووە .

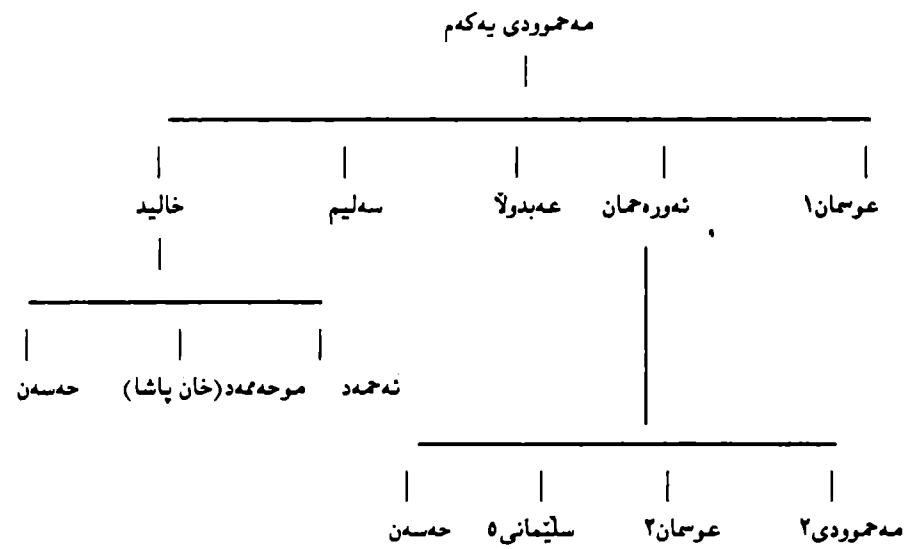

- عوسمان ١٧٨٦/١٧٨٧ز.لەسەردەمی بیووك سلێمانی والی بەغدادا بۆتە میری بابان لەجیگەی برایم پاشای مامی، بەلام هەر ئەوصالەش لە بەغدا ژەهرکوژی دەکەن .

ـ سەلیم سەربەنیران و سلێمانی برازای (سلێمانی٦) سەربەعوسمانی بوون،شەوگەرو ئەحمەدی کوڕی(نۆیەمیر)یان پیدەکردن .سەلیم ١٧٤٣ز.دووای خالید بۆتە میر، بەلام (شەوگەر)١٧٤٦/١٧٤٧لەسەرکار لایبردوسلێمانی٦ کوڕی ئەورەحمان پاشای کرد بەمیری بابان .

- ١٧٤٩شەوگەر،سلێمان لادەبات وسەلیم دەخاتەوسەرکارو لەسالی١٧٥٠دا دووبارە سەلیم دادەنیتەوەو سالی١٧٥٧ یش سەلیم بانگدەکاتەبەغداو بەفێل لەناویدەبات وسەرلەنوێ سلێمان دادەنیتەوە وئەجارە پازدەسال لەپۆستەکەیدامایەوە .

- ١٧٥٠دووای مردنی(شەوگەر)،عەلی رەزا لەشکر دەنیریتە سەرسلێمان و بە هاوکاریی ئەحمەدی برای

بەسەریدازالبوون وئەحمەد دەبیتە میری بابان وسلێمان رووەکاتە ئیران وکەریم خانی زەند دەیکات بە میری ئەردەلآن .

ـــ ئەوەرەحمان لە میرە مەزنەکانی بابانە،دووجار فەرمانرەوایی بابانی کردووە، یەکەجار ١٧٨٩ودووەجاریش ١٨٠٣، دووای مردنی برایمیش ماوەی سالێك فەرمانرەوای بەغدابووە .

ـ خانەپاشا١٧٢٣بۆتە میری بابان و١٧٣١لەسەردەمی فەرمانرەوایی ئەشرەفخانی ئەفغانیدا،لەئێران کوژراوە .

ـ مەحموودی٢ کوری ئەورەحمانە، دووای مردنی باوکی لەسەردەمی سەعید پاشای والیدا لە١٨١٣دابووە بەمیری بابان،١٨٣٨والی بەغدا بەدەستبەسەریی ناردییە ئەستەمووڵ وهەرگیز ڕیگەیان پێنەدا چاوی بەکوردستان بکەوێتەوە .

ـ عوسمان ١٨٢٧بووە بەمیری بابان .

ـ سلێمانی٦ کوری ئەورەحمانە،١٨٢٧/١٨٢٨لەجیگەی عوسمانی مامیدا بووەبە میری بابان .

ـ ئەحمەد١٠٦٧ــ ١٠٦٩ك./١٦٥٧ــ ١٦٥٩ز.میری بابان بووە .

ـ حەسەن ١١٩٠ك./١٦٨٠ز.مەندەلاوییەکان تیرۆریانکرد .

ئەوەکانی ئەورەحمان پاشا، وەك عەبدلقادر ڕوستەم بابانی دیاریکردووە، ئەویش دەکەمە هێلکاری بۆبەرچاوخستنیکی ڕوونتر، بەتایبەتیش لە (سلێمانەکان)و (مەحموودەکان) و ئەوانەی دیکەشدا:

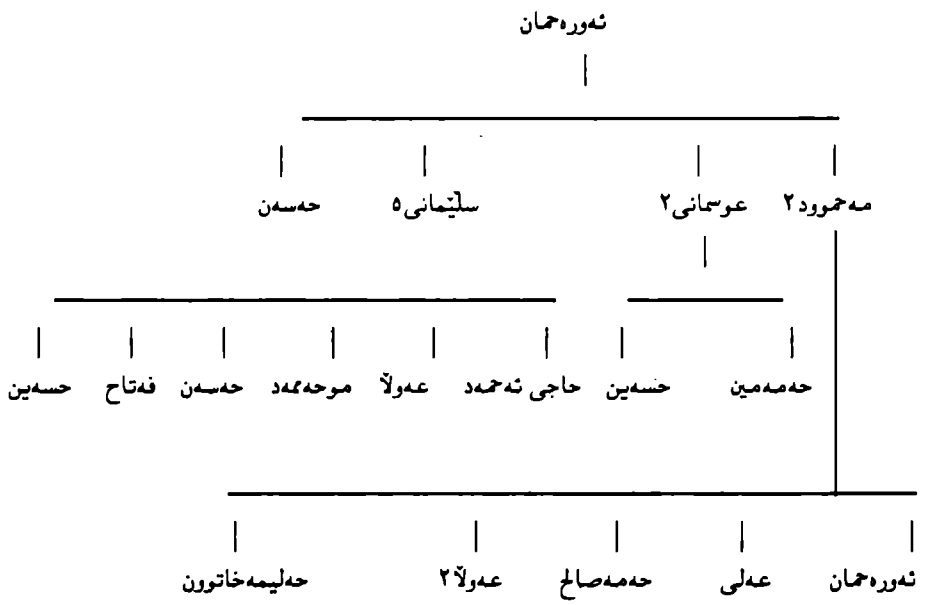

وەك هەموو ناوەکانی دیکە، کە ژمارەم لەسەرداناون،لێرەشدا عەبدلقادر ڕۆستەم بابانی مەبەستی

لەمەحموود، مەحمودی دووەم ولەعوسمان،عوسمانی دووەم ولە سلێمان،سلێمانی پێنجەم ولەئەورەحمانیش ئەورەحمانی دووەمە. بۆپتر زانیاریش نووسیویتی: ئەورەحمان پاشا ١٠٦٩ -١٠٧٣ پاشای بابان بووە کە دەکاتە ١٦٥٩- ١٦٦٣ز. سەلیم کوڕی سلێمانە (مەبەستی سلێمانی پینجەمەن. ك) و سەلیم بەگ ١٠٩٤ -١١١٣ك/ ١٦٨٣ -١٧٠٢ز.میری بابان بوو بەدووای ئەودا میرموحەمەد (خانە پاشا) ١١١٣ — ١١١٧ك/ ١٧٠٢ — ١٧٠٦ز. پاشای بابان بووە،عەبدولقادر رۆستەم بابانی لەوەشدا بەهەڵەدا چووە، کەسەلیم کوڕی مەحموودی یەکەمە نەك سلێمانی پینجەم، لەوەشدا بەهەڵە سلێمان (سلێمانی پینجەم)ی کردووە بە برازای ئەحمەد پاشا، بەڵام لەڕاستیدا ئامۆزان. صالەکانی ماوەی فەرمانڕەوایی سەلیم و خانە پاشا و سلێمانیش بەیەکدا چوون.

عەبدولقادر بابانی مەبەستی لە عوسمان،عوسمانی دووەم و لە سلێمانیش، سلێمانی پینجەمە ئەگەر من لەوڕیزبەندییەدا هەڵە نەبم. بابانی بۆ روونکردنەوەی ئەو بۆچوونەی سەرەوەی ئەم زانیاریانەشمان دەداتێ:

١ـ عوسمان میرێتی نەکردووە.

٢ـ حاجی ئەحمەد چواردە صاڵ لە یەمەن و صالێکیش لە هەرێمی وان فەرمانڕەوا (حاکم — والی) بووە، سەردەمی مەحموود پاشا مردووە و منداڵی نەبووە.

٣- موحەمەد فەرمانڕەوای شاری کەربەلا بوو.

٤- حسێن لە بەغدا دەژی و مانگی ٣ سێ تەن وەردەگرێت .

٥- حسێن بەگ ناسراوە بەمیر، لە سنە نیشتەجێیە و لای ئێرانەوە مووچە و بەراتی هەیە (پێدەچێت مەبەستی حەسەن بێت بەڵام حەسەن و حسێنی پێچەوانە خوێندۆتەوە).

٦- دوواتر دەڵێت حەسەن و فەتاح لە نەستەمبوڵ مردوون!؟

٧- مەحموود دەکاتە یەکێك لە کوڕەکانی ئەورەحمان و باوکی ئەورەحمان ناوێکیش! ئەو مەحموودە، مەحموود باشایە و لە میرەکانی بابانیشدا ئەورەحمان هەیە.

٨- بابانی دەڵێت عەلی کچەزای کەڵبەلی(قەلبعەلی)خانی فەیلییە ولە تاران مرد، جگە لە خۆی هەموو براکان و خوشکەکەی ئەوەیان لە دوا جێنەما، ئەورەحمانیش نێستا (١٢٨٨ /١٨٧٢ز. ن.ك) لە نێو لەشکری عوسمانیدایە لەبەغدا.

٩- حەمە صالح دە دووانزە صاڵ لەمەوبەر لە نێوان ١٢٨٨ - ١٢٩٠ك /١٢٧٦ — ١٢٨٧ز. لە نەستەمبوڵ مردووە[٣١] (ئەو ماوەیە بەپێی سالنامەی زاین دەکاتە ١٨٧٢ — ١٨٧٤ عیسایی ن.ك).

١٠- حەلیم خانم لە بەغدا و عەولا لە شاری قوونیە مردن[٣٢] .

میژوونووسی کورد عەبدولقادر رۆستەم بابانی زۆجیرەی میر و پاشاکانی میرنشینی بابانی لەژێر سەردێڕی (باسی ناوی حاکم و پاشایانی بابان و صالی حکومەتیان) تەنها بەگوێرەی صالی کۆچی تۆمارکردووە[٣٣] .

حکومەتی سلێمان بەبەی کوڕی مەلا ئەحمەد (مەبەستی لە فەرمانڕەوایی سلێمان بەبەی کوڕی فەقێ ئەحمەدی دارەشمانەیە ن.ك)بەسەر هەموو ولاتی بابان و شارەزوور و موکری و بلباسدا .

میر و پاشاکانی بابان و ماوەی فەرمانڕەواییان ـ ١

حکومەتی سلێمان بەبە کوڕی فەقێ ئەحمەد	٩٧٥ — ٩٩٧ ك/ ١٥٦٨ — ١٥٨٩ ز.
حکومەتی فەرهاد بەگی کوڕی سلێمانی بەبە	٩٩٧ — ١٠١٧ ك/ ١٥٨٩ — ١٦٠٩ز.
حکومەتی بەکر بەگی کوڕی فەرهاد بەگ	١٠١٧ — ١٠٢٩ك/١٦٠٩ — ١٦٢٠ ز.
حکومەتی مەحموود پاشای کوڕی سلێمان پاشا	١٠٣٧ — ١٠٤٧ ك/ ١٦٢٨ — ١٦٣٨ ز[٣٤].
حکومەتی خالید پاشای کوڕی مەحموود پاشا	١٠٤٧ — ١٠٦٧ك /١٦٣٨ — ١٦٥٧ز.
حکومەتی موحەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا	١٠٦٧ — ١٠٦٩ك/ ١٦٥٧ -١٦٥٩ز.
حکومەتی ئەحمەد پاشای برای موحەمەد پاشا	١٠٦٩ — ١٠٧٣ ك/ ١٦٥٩ — ١٦٦٣ز.
حکومەتی سلێمان پاشای برازای ئەحمەد پاشا	١٠٧٣ — ١٠٩٤ك/١٦٦٣ -١٦٨٣ز.
حکومەتی سەلیم پاشای کوڕی سلێمان پاشا	١٠٩٤ -١١١٣ك/١٦٨٣ -١٧٠٢ز
حکومەتی موحەمەد پاشا ناسراو بەخانە زێرینە	١١١٣ — ١١١٧ ك/١٧٠٢ — ١٧٠٦ ز.
حکومەتی مەحموود پاشا	١١١٧ — ١١٢٢ك/ ١٧٠٦ — ١٧١١ز.
حکومەتی خانە پاشا	١١٢٢-١١٣٤ك/ ١٧١١ -١٧٢٢ ز.
حکومەتی عەلیخانی کوڕی خانە پاشا	١١٣٤ — ١١٤٤ك/ ١٧٢٢ — ١٧٣٢ك.
حکومەتی موحەمەد پاشای برای عەلیخان	١١٤٤ — ١١٥٦ك/ ١٧٣٢ — ١٧٤٤ز.
حکومەتی مەحموود پاشای برازای موحەمەد پاشا	١١٥٦ك - ؟ / ١٧٤٤ -؟ [٣٥]
حکومەتی برایم پاشا (میژووی دیار نییە)[٣٦].	؟؟؟؟؟ - ؟؟؟؟؟؟؟؟
حکومەتی سلێمان پاشای کوڕی برایم پاشا	١١٩٦ — ١٢٠٠ك/ ١٧٨٢ — ١٧٨٦ز.
حکومەتی عوسمان پاشای کوڕی موحەمەد پاشا	١٢٠٠ — ١٢٠٧ ك/ ١٧٨٦ — ١٧٩٣ز.
حکومەتی عەبدولڕەحمان پاشای برای عوسمان پاشا	١٢٠٧ — ١٢٣١ ك/ ١٧٩٣ — ١٨١٦ز.
حکومەتی مەحموود پاشا کوڕی عەبدولڕەحمان پاشا	١٢٣١ — ١٢٥٠ك/ ١٨٦٦ — ١٨٣٥ز.
حکومەتی سلێمان پاشای براچکۆلەی مەحموودپاشا	١٢٥٠ — ١٢٥٢ك/ ١٨٣٥ — ١٨٣٧ز.
حکومەتی ئەحمەد پاشای کوڕی سلێمان پاشا	١٢٥٢ — ١٢٥٦ك / ١٨٣٧ — ١٨٤١ز.
هاتنەوەی مەحموود پاشا لە ئەستەمبوڵ	
(دووەم حکومەتی مەحموود پاشا ن.ك)	١٢٥٦ — ١٢٥٧ك / ١٨٤١ — ١٨٤٢ز.
حکومەتی ئەحمەد پاشای دووەم [٣٧]	١٢٥٧ — ١٢٦٠ك / ١٨٤٢ — ١٨٤٥ز.
حکومەتی عەبدوڵڵا پاشای برای ئەحمەد پاشا	١٢٦٠ ك /١٨٤٥ز. تێکچوونی دەوڵەتی حاکم گەلی

بابان بە فەرمانی سوڵتان عەبدولەجید خان پادشای ڕۆم و تێکۆشانی موحەمەد نامیق پاشای والی عێراق

سەرەتای ١٢٦٥ ك/ ١٨٥٠ز. ئێستاکە ١٢٨٨ك/ ١٨٧٢ زاینییە حاکمی عوسمانی لەم ولاتە حکومەت دەکەن (حوکم دەکەن . ن.ك) وەهەر صالّ یەکیان(یەکێکیان) بۆ حکومەت دێت.

سەرنجی خوێنەری هێژا بۆ خالێکی گرنگ رادەکێشم، لە زنجیرەی هەموو بنەماڵەیەکی فەرمانڕەوادا دوو زنجیرە هەن، زنجیرەی بنەماڵەکە، کێ بەدوای کێدا هاتۆتە دنیاوە و وەچەی هەریەکەیان و ئەوانەش نەوەیان نەخستۆتەوە و وەجاخکوێر بوون، زنجیرەی دووەمیش زنجیرەی میرەکانن کە جڵەوی کاروباریان بەدەستەوەبووە و فەرمانڕەوا بوون، ئەوانیش لە میرنشینی بابانداً، هەندێکیان میر و هەندێکیان پلەی پاشای بابانیان لە سوڵتانەوە پێدراوە و هەندێکیشیان هەر فەرمانڕەوا(حاکم)ی سلێمانی بوون و سنووری دەستەڵاتیان بەرتەسک بووە، جا بەهۆی نەو ناحەزیی و هەڵپەی دەستەڵات وخۆپەرستییەی میرەکان و ململانێی توندوتیژ و خوێناوی نێو میرەکان بەسەر هەردوو دراوسێ بەهێزەکەدا لە دەوڵەتەکانی ئێران و دەوڵەتی عوسمانیدا دابەش بوو بوون، گواستنەوەی دەستەڵات لە باوکەوە بۆ کوڕی گەورە و نەگەر وەجاخکوێر بوو بێت بۆ براگەورە بەڕێوە نەچووە، میری بابان هەن لە دوای مردنیان دەستەڵات بەرکۆرەکانیان نەکەوتووە و مامێك یا نامۆزایەك نۆبەبڕیی لێکردووە و دەستەڵاتی زەوتکردووە.

جا خوێنەری هێژا لەوەدا بەهەڵەدا نەچێت، بۆ نموونە کوڕەکانی میر سلێمانی یەکەم، حسێن، رۆستەمی دووەم، موحەمەد، میر سلێمانی سێیەم رۆژێك میرایەتییان نەکردووە، بەڵکو هەرچەند باوکیان برایەیش دەکوژێت بۆ نەوەی دووای خۆی دەستەڵات بکەوێتە دەست کوڕەکانی، بەڵام حاجی شێخ، میرە، میر سلێمان (سلێمانی دووەم)ی نامۆزایان خۆیان دەسەپێنن. ئیتر بەو پێیە دەبینین میرێکی بابان بیست سی صالێك دووای نۆبەی خۆی هەڵی هاتنە پێشەوە و زاڵبوون بەسەر برا، مام، نامۆزانەیارەکانیدا بۆ دەرەخسێت و دەبێتە میری فەرمانڕەوا و خاوەن دەسەڵات و گەسك لەشوێنەواری (دوژمنەکانی) دەدات و دەستبەسەر خانووبەرە و سامانیاندا دەگرێت و دەربەدەریشیان دەکات.

من وەنەبێت لە ساخکردنەوەی چەند و چۆنیی ناوی میرەکان و رێکخستنەوە و هێنانەوە سەریاری راستەقینەی پەیوەندی خزمایەتی میرەکان و صالآنی هاتنە سەرکار و رووداوەکاندا کە تەمۆمێکی نەستوور دایپۆشیون و بەشێکی صالّەکان پێچەوانەی رووداوەکانن و تێکەڵاوبوونی ناوەکان و جیانەکردنەوەیان کارێکی گەورەم کردبێت، بەڵام نەوەندەی لە توانامدا بوو، تەنها بالّ و نەو سەرچاوانەی بەردەستم کەوتن ماوەی شەش مانگێك هەتا رادەی شەکەت بوون ماندوویان کردم، کارەکەش ناسان نەبوو، زۆری پێدەویست، هەر بۆ نموونە لەو میرانەی بابان کە ناویان سلێمانە، شەش سلێمان ناو هەیە بە بابە سلێمانەوە، سلێمانی دووەمی تێدایە کە کوڕی برایی یەکەمە و لە بنەماڵەی بابانەکان نین، بۆداق ناو چوارن، دوو برایم، دوو موحەمەد، دوو رۆستەم، نەوانەم وەك میر سولێمانی یەکەم و دووەم هەتا شەشەم جیاکردۆتەوە، ناویشی تێدایە جێگەی گومانە، وەك میر بۆداق کوڕی عەودالّ بەگ و بۆداقی نامۆزای کە

کوڕی ڕۆستەم بوو، هەردووکیشیان لە سەردەمی فەرمانڕەوایی شا ئیسماعیلی صەفەویدا بوون، بۆداقی یەکەم نەوەی لێنەکەوتۆتەوە، ڕۆستەمی برایشی دەکوژێت و کە ئەویش دەمرێت ئاگردانی بابان سارد دەبێتەوە وزنجیرەکە دەپسێت و صالآنێکی کورت یا درێژ میرنشینی بابان گەورە و سەرداری نەبووە. ئوونەی تەموومژی ئەوصالآنەی جێگەی گومانن و ئەوانەی بەر لە مـن و میژوونووسێکی وەك نەوشیروان موستەفا ئەمین هەستی پێنەکردووە و چۆن لە سەرچاوەکاندا نووسراون نووسیویانەتەوە، میرسلێمانی یەکەم و برایمی یەکەم هەرچەند لە بنەماڵەی بابانەکان نین بە ئەڵقەیەکی دیکە، زنجیرە پساوەکە لێکتردەدەنەوە.و پێکەوە هەریەکەیان فەرمانڕەوایی بەشێکی وڵآت دەکەن، بەڵآم ئەوە خەسڵەتی میرەکانی بابان نەبووە پێکەوە بگونجێن و بە دوو برا کلاوێکیان هەبێت، نەخێرسلێمانی یەکەم برایمی یەکەم دەکوژێت، ماوەی پازدە صالّ بەتەنها فەرمانڕەوایی دەکات هەتا لە ١٦٣٨داداەمرێت. ئەمە بۆ بابان ڕووداوێکی ئاساییە، بەڵآم لە ڕووی چەند و چۆنێتی صالآنی ڕووداوەکانەوە ئاسایی نییە کە حاجی شێخی کوڕی برایمی یەکەم دووای مردنی مامی لەسالّی ١٦٨٣دا،ئەو لە سالّی١٥٢٣ /١٥٢٤دا بووبێتە میری بابان و جیاوازیی نێوان ئەو دوو میژووە (١١٤) صالّە و ئەگەر ئەوە بسەلمێنین کە سلێمانی یەکەم لە ١٦٣٨ دا مردبێت، دەبێت حاجی شێخ دووای ١٦٣٨ بووبێتە میری بابان ئەك (١١٤) صالّ پێشتر! ئوونەیەکی دیکەی میژووە چەواشەکەی بابان کە میژوونووسەکانمان سووك و ئاسان بەسەریدا تێپەڕیون، بابە سلێمان (سلێمانی چوارەم) ١٦٨٩ شاری کەرکووك دەگرێت لە گەرمەی گرانی و قات و قڕی و بلآوبوونەوەی پەتای ڕشانەوەدا لە کوردستان، دلاوەر پاشای والی کەرکووکیش (موتەصەڕیف) دەکوژێت، عەرەبە خێلەکییەکانیش ١٦٩٠ هەردوو شاری بەصرە و حەوێزە داگیر دەکەن، هەردوو ڕووداوەکەی کوردستان و عەرەبستانیش لە سەردەمی شا سولتان حسێندا بووە ١١٠٥ /١٦٩٣ – ١١٣٥ك/١٧٢٢ز. کەچی موتەصەڕیفی نوێی کەرکووك (حەسەن پاشا) ١٥٩٣ز. لە جێگەی موتەصەریفە کوژراوەکە (دلاوەر پاشا) هاتووە!؟[٣٨] ئەمەش دەکاتە نزیکەی صەد صالّێك بەرلە گرتنی کەرکووك و کوژرانی دلاوەر پاشا و بەهیچ شێوەیەك جێگەی باوەڕ نییە. ئەوە یەك، دووەمیش یەکەمین نامەی شا سولتان حوسین ١٦٩٧ و دووەمیان لە ١٧٠٠دا لەبارەی دەستدرێژییەکانی سلێمان پاشای بابان (سلێمانی چوارەم) و داگیرکردنی کەرکووکەوە بۆ والی عوسمانی نووسیوە لە بەغدا، یەکەمیان هەشت صالّ و دووەمیان یازدە صالّ دووای ڕووداوەکە بووە، ئەمەش ڕێی تێناچێت و بەهیچ بارێکدا ناچنەوە سەریەکتر، چۆن باوەڕ بکەین ڕووداوە گرنگەکەی دەست بەسەرداگرتنی کەرکووك لەلایەن میرێکی کوردەوە و کوژرانی والییەکەی کە زۆر جێگەی بایەخ و نیگەرانیی شا سولتان بووە و دادو بێدادی لە دەست سلێمان پاشا کردووە، بەڵآم دووای ٨- ١١ صالّ و بیرچوونەوەی ڕووداوەکە ئینجا نامە بۆ کاربەدەستانی عوسمانی بنێرێت؟

جەنگی ٢٠-٣٠ صالّەی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و صەفەوی لە سەردەمی سولتان سەلیم ١٥١٢-

١٥١٩زایـن و سـەردەمی شـا ئیـسماعیلدا ١٥٠١/٩٠٧ — ٩٣٠ك /١٥٣٠زایـندا رووبـداوە و (پـەیمانی ئاماسیە ٩٦٣ك/١٥٥٥ز. مۆر دەکەن)،[٣٩] بەڵام ئیسماعیل ٣٢سی و دوو صاڵ بەر لەو مێژووە مردووە!؟ کەواتە دەبێت پەیمانەکە لە نێوان صاڵانی ١٥١٢ -١٥١٩ز. سەردەمی سوڵتان سـەلیم (لـەماوەی حـەوت صاڵدا و بەش بەش و پـەیمان پـەیمان زۆریـەی کێـشەکانی نێوانیـان چارەسـەر کـردووە کۆتـایی بـە جـەنگی ١٥٢٣/٩٢٤ — ٩٤٢ /١٥٥٤ ز هێناوە) [٤٠] لێرەشدا ماوەی جەنگەکە بە پێی صاڵانامەی کۆچی دەکاتە بیست صاڵ، بەڵام بە صاڵنامەی عیـسایی دەکاتە سی و یەک صاڵ و جیاوازییـەکەش کەم نییە، یازدە صـاڵ جیاوازی جێگەی گومانە، یا دەبێت جەنگەکە ١٥٠٣ -١٥٢٤ز. نۆ صاڵ بـەر لـە سـوڵتان سـەلیم و چـوار صاڵیش دووای فەرمانڕەوایی نەو بووبێت. نەوە جگە لەوەی صـاڵی ٩٤٢ ك/١٥٥٤ز. شـا ئیـسماعیل لـە ژیاندا نەبووە.

سەردەمی فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە هەرچۆنێك وردی بکەینـەوە دەکەوێتـە نێـوان ١٥٦١ــ ١٥٩٦ز. کـە سۆراخی نەوەش دەکەین سەردەمی کام سوڵتانی عوسمانی بووە، دەگەینە سەردەمی سوڵتان عوسمانی دووەم کە بەپێی بۆچوونی مێژوونووس عەبدولقادر رۆستەم بابانی ١٠١٣ — ١٠٣١ك. ژیـاوە و١٠٢٧ــ١٠٣١ك. چوارسااڵ فەرمانڕەوا بووە.ئەمەش هەرچەند جێگەی باوەڕنییە بەڵام بەو پێیە فەقێ ئەحمەد بەر لـە١٥٦١ز. ژیاوە و سەرەتاکانی هێزو دەستەاڵتی بابان و فەرمانڕەواییان دەگەڕێتـەوە ناوەڕاستی سەدەی یەکـەمی کـۆچ و نیوەڕاستی سەدەی شازدەی عیسایی (١٥٦١ز) نەوەش ماوەی فەرمانڕەوایی بابان لە دووسـەد صـاڵە زۆر درێژتر دەکاتەوە کە مەحمود پاشا لە ١٨٢٢دا وەك ماوەی دەستەاڵتی بنەماڵەکەیی بە کلودیۆس جەیمس ریچ وتووە.

لەبارەی خانە پاشا و داگیرکردنی شاری سنە و میرنشینی نەردەاڵن والییەکانی بەغدا، حسین پاشـا هـەتا ١٧٠٤ز، جەدید حەسـەن پاشا ١٧٠٤ — ١٧٢٣/١٧٢٤ز. لە هەمەدان مـردووە و ئەحمـەدی کـوڕی ١٧٢٤ — ١٧٤٧ز. لە جێگەی باوکی بووەتە والی بەغدا[٤١] . بـەڵام لـە سـەرچاوەدا دەبینین خانـە پاشـا ١٧٢٣ز سـەردەمی ئەحمـەد پاشـا سـنەی داگیر کـردووە، بـەڵام دروسـت نەوەیـە داگیرکردنـی شـاری سـنە صـاڵی ١٧٢٤عیسایی و لەسـەردەمی جەدیـد حەسـەن پاشـادا بـووە نـەك ١٧٢٣عیـسایی و لەسـەردەمی ئەحمـەد پاشادا، چونکە (هەر نەو صاڵەش ١٧٢٤ز ئەحمـەد پاشـا دووای دەسـتبەسـەراگرتنی هەمـەدان و لوڕسـتان درێژە بە نابڵووقەدانەکەی شاری هەمەدان دەدات) کە سەردەمی باوکی گەمارۆی شارەکەی دابوو.

شەرەفخانی بتلیسی دەڵێت: دووای کوژرانی بابە سـلێمان (سلێمانی چوارەم)، بابان هـەتا ١٥٦٩ز. مـیرو سەرداری نەبووە. بەپشت بەستن بەشەرەفخان نەوە دەسـەلێنین، بابە سـلێمانیش (سـلێمانی چـوارەم) کۆتـایی سەدەی شازدە و سـەرەتای حەڤـدەی عیـسایی١٥٩١ — ١٦١٥ دەرکـەوتووە و بـە بۆچـوونی رەنجـووری لـە ١١١٠ك / ١٦٩٨زایـنداو، شـێخ ئەحمـەد ١١١٣ك / ١٧٠١ز.، بـەڵام سـتیڤن لۆنگریـك دەڵێـت ١١١٧ك/

١٧٠٤ز.کوژراوه. هەموو جیاوازییەکەش تەنها شەش ساڵە و زۆر نییە، بەڵام نەوەتا هەمان ساڵی کوژرانەکەی ١٦٩٨ز. تەیوور بەگ ناوێك هەتا ١٧٠٣ فەرمانڕەوای بابان بووە، دووای نەویش هەر لە ١٧٠٣ – ١٧١٥ز. بەکر بەگ فەرمانڕەوا بوو، خوا سەربلێتێکدا و بەنهێنی چوو بۆ بەغدا و سەری نەگێڕایە دووارە، لێرەدا پرسیار نەوەیە ١٧١٥ز هەتا سەردەمی سلێمانی پێنجەم و برایی دووەم ١٧٧٢ز، بابان بەدەست کێوە بووە، ئاخۆ ئەو ماوە نزیکە کە شەش ساڵە، بابان بەدەست بێگانەوە بووە (تورك، فارس) یا ئەو ماوەیە لەهەرە لاپەڕە وونەکانی مێژووی کوردە و (٥٧) ساڵی پێچاوەتەوە. سلێمانی چوارەم ئەو بۆشایی دەستەڵاتە پردەکاتەوە و چوارەمین ئەڵقە لە زنجیرەی بنەماڵە ـ میرەکان دەبەستێت، بەڵام چۆن ئەوە بسەلێنین کە رەنجووریی دەڵێت سلێمان پاشا،کوڕی بابە سلێمانە؟ بەمەزەندە مەبەستی ئەوەیە کوڕی سلێمانی پێنجەمە کە تەیوور بەگ و بەکر بەگ دەستەڵاتی لێزەوت دەکەن و هەتا ئەوان نەمردن دەستی نەگەیشتەوە دەستەڵات و پێنج برا ناکۆك و نەیارەکە پێکەوە دێنە سەر شانۆی رووداوەکانی بابان و ناوچەکە و لەگەڵ دەورووبەرەکەشدا هەردوولایان کاریگەریی بەسەریەکترەوە جێدەهێڵن. لە چەند سەرچاوەیەکدا خالید و خانە پاشا برا و ئامۆزای نەورەحمانن، بەبۆچوونی من هەرسێکیان بران.

ئەحمەد ١٨٣٨ز. دوای باوکی بووە بە میر. عەزیز کوڕی ئەحمەد کوڕی سلێمانی پێنجەمە و ئامۆزاو هەمانکات زاوای ئەورەحمان پاشا یە. ساڵی ١٨٠٦ لەشکرێکی عوسمانی دەچنە نێو خاکی ئێران، ئەورەحمان پاشای بابان شڕ و درێکردن و سەلیمی براشی لە شەڕەکەدا کوژرا. هەر ئەو سەلیمەش ١٧٥٧ بە پلانی شەوگەڕ لە بەغدا تیرۆرکراوە..؟! ئێتر بەم پێودانە و بە زەینی کوێرو قەڵەمی کۆڵم، گەڵاڵەکارییەکم تێداکردووە و بەچەند تەنکە بەردێك گۆمەکەی بابانم شڵەقاندووە و دڵسۆزانی مێژووی کورد و لاپەڕە بزرەکانی و خوێنەری بەتووانا پەردە لەسەر لایەنە تاریك و شاردراوەکانی هەڵبدەنەوە هەربەردێك لە رووی دڵسۆزییەوە لەو گۆمە مەنگە بهاوێژرێت، هەر بەردێکی گۆم شڵەقێن بەردێکی بنئاوکەوتوو دێنێتەوە کەنار و بەر روونا‌کی و تیشکی خۆر.

مێژووی میرایەتی بابان

بنەچە و رەچەڵەك

مێژووی بابانەکان بزر و ونە، نەنووسراوەتەوە، نەوەی نووسراویشەتەوە شێواوو شێوێندراویشە، دوژمنانیش نەوەندەیان لێنووسیوەتەوە کەڵك و بەرژەوەندی خۆیانی تێدابێت . بابانەکانیش چ میر و پاشاکانیان چ خوێندەوار و قەڵەم بەدەستەکانیان، نەیانکرد مێژووەکەی خۆیان بنووسنەوە و رووناکییەك بخەنە سەر رەچەڵەکی خانەوادەکەیان و شوێنی سەرهەڵدانی و سەرەتاکانی دەستەڵاتیان لە ناوچەکەدا، وەك ئەوەیان نەکرد، هەر هیچ نەبێت رووداوەکانی سەردەمی خۆیان بنووسیبایەتەوە. ساڵی ناوەدان بێت، پیاوێکی وەك کونسوڵی بەریتانیا لە ئێران، کلۆدیۆس جەیمس ریچ تیشکێکی خستۆتە سەر چەند لایەنێکی

شاردراوە و نادیاری میژووی بابان، ئەگینا ئەوەشمان نەدەزانی، ریچ لەماوەی گەشتەکەیدا بە کوردستاندا ساڵی ١٨٢٠ هەردوو میرنشینی ئەردەڵان و بابان دەگەڕێت، ئەو دەمە ئەمانوڵڵا خان میری ئەردەڵان و مەحمود پاشا میری بابان و داوود پاشا والی بەغدا و شازادە موحەمەدعەلی میرزاش فەرماندارى کرماشان بوون،[٤٢] ریچ لە گەشتەکەیدا چەند مانگێك لە سلێمانی ماوەتەوە، میوانی میری بابان بووە، لەگەڵ پاشاکان و دەستەڵاتدارەکانی بابان و ریش سپی ودەمراستەکانیاندا کۆبۆتەوە،لە دەمی پیرە پیاوێکی دارەشمانەیەوە چیرۆکێك دەبیستێت، ئەوکاتە دەینووسێتەوە ودواتر لە کتێبەکەیدا (گەشتەکەی ریچ بۆ کوردستان) بڵاویدەکاتەوە،[٤٣] لالۆی دارەشمانەیی رەچەڵەکی بابان دەباتەوە سەر فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە و کەیفانی هاوسەری کە ئافرەتێکی بیانی بووە و لە شەڕێکدا وەك تاڵانی دەستیکەوتووە ودووکوڕی لێدەبێت ناویان لێدەنێت بابە سلێمان و پیربەداخ،[٤٤] ئیتر بابانییەکان پشتاو پشت لەو هاوسەرگیرییە کەوتوونەتەوە،هەر لەم روانگەیەشەوە مەحمود پاشا بەگوێی میستەر جەیس ریچدا دەدات کە منیش لە بنەڕەتدا ئەوروپاییم و دوور نییە بە خزمایەتیش یەکتر بگرینەوە و بۆرە خزمایەتییەکیشمان هەبێت!

چیرۆکەکە لە رووی ناوەڕۆکەوە داستانێکی ئەفسانەییە لە ژێر کاریگەری سۆزو ئەندێشەدا هەڵبەستراوە، لە چیرۆکەکانی هەزار و یەك شەوە دەچێت، بەهەرحاڵ ئەویش ماڵی ناوەدان بێت، هەرئەوەندەی (لەناوی زل و دێی وێران) میرنشینەکەی بابان هەڵگرانـدووەو هـەر ئـەوەیان بەدەستەوە بووە،باپیرانمان جوانیان وتووە(دیاری شوان یا شەنە یا هەڵەکۆك).

سەردەمی رووداني چیرۆکەکە سەردەمی یەکێك لە سوڵتانەکانی عوسمانییەکانە، لە کۆتایی سەدەی شازدەیەم و سەرەتای سەدەی حەڤدەیەمدا فەرمانڕەوا بووە، پێدەچێت سوڵتان غازی سێیەم ٩٧٢ — ١٠٠٩ك/ ١٥٦٥ — ١٦٠١ز. یا سوڵتان ئەحمەد غازیی ٩٩٨ — ١٠٣٤ك / ١٥٩٠ — ١٦٢٥ز. بوو بێت.ئەویش وەك هەموو سوڵتانەکانی عوسمانی بەردەوام بانگەوازی شەڕی پیرۆزی دەکرد دژی گاورەکان (جیهاد و غەزا دژی کافران) و خەڵکی سادە و ساویلکەی نەتەوە موسوڵمانەکانی بەوە دەخەڵەتاند و ڕاپێچی بەرەکانی شەڕی دەکردن وەك سوتەمەنییەکی نەك هەرزان، بەڵکو خۆڕایی و بێمنەت بۆ داگیرکردن و دەست بەسەراگرتنی وڵاتان و نەتەوەکان و تاڵانکردنی خێروبێریان و بۆ هێنانەدی ئامانجە چەپەڵەکانیان دەیانکردنە قۆچی قوربانی.

فەقێ ئەحمەدیش کوردێکی موسوڵمان وخواناس و روو لە یەزدانە وسوڵتانی عوسمانی بە جێگری پەیامبەر دەزانێت و گوێڕایەڵی و بەجێهێنانی فەرمانەکانی سوڵتان دەقاودەق وەك فەرمانەکانی یەزدان و پەیامبەر تەماشا دەکات و بێ سێو دوو جێبەجێیان دەکات. بەکورتی چیرۆکەکە وەها دەست پێدەکات.. فەقێ ئەحمەد کە هەواڵی بانگەوازەکەی سوڵتانی بەرگوێ دەکەوێت، خۆی کۆدەکاتەوە و ملی ڕێگا دەگرێت

و خۆی دەگەیەنێتە نۆردوگایەکی لەشکری عوسمانییەکان و بەپەلە رەوانەی قوڵێکی شەڕی دەکەن، فەقێ دارەشمانەیی بەکۆڵ و دڵ شەڕی پیرۆزی بۆ یەزدان دەکرد و گاوری دەکوشت، نازایەتییەکی کەمویننە دەنوێنێت و لەشکری دوژمن لەو قۆڵەوە دەشکێت و (هەتا ناو مالەکانیان لە کۆڵیان نابنەوە) و سەرکەوتنێکی گەورە بۆ سوڵتان و موسوڵمانان تۆمار دەکات[٤٥].

فەقێ ئەحمەد لە پەنا دەستکەوت و تالانییەکانی سەرکەوتندا، نافرەتێکی جوانکیلەشی دەست دەکەوێت بەنێوی کەیفان و لەگەڵ خۆیدا دەیهێنێتەوە بۆ کوردستان و هەتا ماوەیەك پێکەوە بەهاوسەری ژیان بەسەردەبەن، بەڵام کێشەی نێوان بووك و خەسوو، وەك نەریتێکی چەسپاوی کوردەواری یا هەستێکی سایکۆلۆژی و دابەشبوونی خۆشەویستی کوڕ لە نێوان هاوسەر و دایکدا، هەرچەند بەڕێژەیەکی جیاوازیش بێت، بەتایبەتیش ئەگەر بووکێ پەروەردەی ئاین و کەلتوورێکی نامۆ و دوژمن بێت و دەستکەوتی جەنگیش بێت، هەستی کەیفان لە ناخەوە بریندار دەکات، ئەسپ زیندەکات و دەڵێت کە ئەحمەد گەڕایەوە نەهێڵن بەشوێنمدا بێت، نازاری دەدەم! ئەحمەد هەر ئەوەندەی گەیشتە مالەوە، دەزانێت چی رووبداوە، بەپەلە دووای دەکەوێت، کە پێی دەگاتەوە خەیلێك تکاو داوای لێبوواردنی لێدەکات و دەپارێتەوە و دەڵێت کەیفان مەگەر بکوژێت ئەگینا ناهێڵم بڕۆیت، بێ تۆ هەڵناکەم، بەڵام کەڵکی نەبوو، ئەوەندەی سەرە مووبەك کاریان لە دڵی ڕەفاوی نەکرد، بڕیاری خۆیدا بوو، بۆیە ناچار دەبێت سەرە نێزەیەك لە بنبالّی بسڕەوێنێت و فڕێبداتە سەر زەوی، ئەحمەد بە بریندارى و دڵشکاوی دەگەڕێتەوە مالەوە، هەر ئەوەندەی برینەکەی سارێژ دەبێت تووڕەیی ڕێگای هاتوونەهات دەپێچێتەوە، بەرەو ولاتی فەرەنگ،[٤٦] زوو یا درەنگ دەگاتە ولاتی کەیفان وشارەکەی دەدۆزێتەوەو لەوشارەدا دەبێتە میوانی پیرەژنێك، بەپارە و پوول دەمسی پیرەژن چەور دەکات و رازو نیازی خۆی بۆ هەڵدەڕێژێت و زۆر دەپارێتەوە یارمەتی بدات و هەرچۆنێك دەبێت خۆی بگەیەنێتە لای کەیفان و ئەو ئەنگوستیلە زێڕەی پێنیشانبدات کە کاتی خۆی بە دیاری پێشکەشی کردووە، جا بزانێت هەڵوێستی چیدەبێت، ئەگەر مەیلی مابوو ئەوە یەکسەر هەموو شتێکی بۆ بگێڕێتەوە و بڵێت ئەحمەد نێستە میوانی منە. کەیفان کە لە مالّی خەسووی دەتوڕێت و لە کوردستانەوە دەگەڕێتەوە مالّە باوانی، بە نابەدڵی نیشانە دەکرێت بۆ نامۆزایەکی، بەڵام وەك کەیفان دڵی بەکوڕە نامۆزاکەیەوە نەبوو، کوڕەکەش لە ناخیدا کەیفان بەچاوێکی سووك و وەك (کۆنە چاڵ)ی دوژمنەکان سووك و بێبایەخ تەماشا دەکرد، بۆیە کەیفان کە هەوالّی هاتنی ئەحمەد لە پیرەژن دەبیستێت ئەگەشێتەوە و مەیلی نوێدەبێتەوە و بەهەوڵ و کۆششی بەردەوامی داپیرەی خانە خۆیی ئەحمەد کات و شوێن ژووان دادەنێن پێکەوە بگەڕێنەوە کوردستان. لە ڕێگەی گەڕانەوەشدا دەستگیرانەکەی کەیفان بەخۆیی و چەند سوارێکەوە دووایان دەکەون، کەیفان بە ئەحمەد دەڵێت: ئەحمەد ئەم شەڕە شەڕی منە، تۆ خۆت دەرباز بکە.. کەیفان پەلاماری سوارەکان دەدات تاقیان لێناهێڵێت و پێکەوە دەگەڕێنەوە کوردستان

و سێ شەوو سێ رۆژ لە دارەشمانە دەبێتە شایی و هەڵپەڕکێ و شادی[٤٧].

سەردەمی رووداني چیرۆکەکە پێدەچێت کۆتایی سەدەی شازادەی زاین و سەرەتای سەدەی حەڤدە و نێوان صالأنی ١٥٩١ — ١٦١٥ز بوو بێت کە دەکاتە سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان سلێمانی عوسمانی کە لە صالی ١٥٦٦ زاینیدا مردووە و سەردەمی فەرمانڕەوایی بایەزیدی کوڕی.

دەربارەی ئافرەتەکەش، خەڵکی چ ولأتێك بووە،ناخۆ یۆنانی، رۆمی بێزنتە، ئەرمەنی، بلووژ یا گورجی بووە، ئەوە ناشکرا نییە و بەناوەکەشیدا دەرناکەوێت و دوور نییە سەرنەنجامی دەماو دەم گێڕانەوەشی گۆڕانی بەسەردا هاتبێت هەروەك چۆن ناوی میرێکی کورد، بەداخ بەگ لەسەرچاوە میژوونووسەکاندا بە بۆداق بەگ تۆمارکراوە، مامۆستا تۆفیق وەهبیش لەمەڕ چیرۆکەکە بۆچوونێکی وردو بەسەلیقەی دەربڕیوە.

(کامەران بەدرخان لەسەر عەشقی فەقێ ئەحمەد و کەیفان، رۆمانی (پاشای کوردستان)ی بەکوردی نووسیوە و ناوەڕاستی سییەکانی سەدەی رابردوو بە فەرەنسی بڵاوکراوەتەوە)[٤٨].

دەگەڕێمەوە سەر گەشتەکەی جەیمس ریچ، دوو لێپرسراوی پایەبەرزی بەریتانیا لە ناوچەکەدا سەردانی ولأتی بابان و شاری سلێمانییان کردووە، یەکێکیان کلۆدیۆس جەیمس ریچ صالی ١٨٢٠،کە مەحموود پاشا میری بابان و ئەمانوڵڵا خان والی ئەردەلأن و سەردەمی فەرمانڕەوایی داوود پاشا بووە لە بەغدا ١٨١٦ - ١٨٣١ز شازادەی ئێران موحەمەد عەلی میرزاش فەرمانداری کرماشان بوو، ئەویدیکەشیان جەیمس بیللی فرایزەری ئۆسکتلەندی ١٧٨٣ — ١٨٥٦ لە صالی ١٨٣٤ دا هاتۆتە سلێمانی[٤٩]. ئەو صالەی ریچ هاتۆتە سلیمانی (شارەکە بریتیبوو لە (٢٠٠٠ ماڵ موسوڵمان، ١٣٠ ماڵ جوو، ٩ ماڵ کاتۆلیکی کلدان وکلیسەیەك، ٥ ماڵ ئەرمەنی و بەهەموویان ١٠,٠٠٠دە هەزار کەس بوون وشارەکە ٥ مزگەوتی تیدابووە .) مینورسکی، هەمان سەرچاوە، ل ٥٩٠. ریچ چەند مانگێك لە سلێمانی ماوەتەوە و چەند جارێك لەگەڵ مەحموود پاشای بابان و سەردار و مەزنەکان و دەمڕاست و ریش سپییەکاندا کۆبۆتەوە، دووانوونی و گوێی لێگرتوون و لەگەڵ باری سەرنج و بۆچوونە وورەکانی خۆیدا تۆماری کردوون.[٥٠]

ڕیچ گەڕەکییەتی لە بنو بناوانی بابان شارەزابێت و لێیبکۆڵێتەوە و ئەو گۆمە مەنگە بشلەقێنێت، چەندین پرسیاری گرنگ دەوروژێنێت و پاشا دەجوڵێنێت، بەڵام شتێکی ئەوتۆی دەستگیرنابێت دڵی ناوبخواتەوە و رەنگە لە دڵی خۆیدا وتوویەتی (دەنگی دەهۆڵ لە دوور خۆشە) و بابان وەك گەوالّە هەورێك وەهایە بە ئاسمانی کوردەواریەوە، کە وەك بارانێکی پێوە نەبوو،تیشکی خۆریشی لێگرتین.

مەحموود پاشا دەڵێت بنەماڵەکەمان لە چیاکانی (سیکەنە)ی ناوچەی پشدەرایەتییەوە سەریهەڵداوە و وەك من بزانم ئێمە کرمانجین و بابان نازناوی خێزانەکەمانە و لەو کاتەوە باپیرە گەورەیەکم لە لەشکری عوسمانیدا بووە لە شەڕێکدا دژ بە ئێران رۆڵێکی بەرچاو دەگێڕێت و نازایەتییەك دەنوێنێت جێگە دەستی لە بەلاداخستنی ئەنجامی جەنگەکەدا دەکەوێتە بەر گوێی سوڵتانی عوسمانی و لە پاداشتدا ئەو ناوچانەی

بەرەو روو دەکاتەوە لە دوژمنی داگیرکەردوون، هەر لەوکاتەشەوە نازناوی بابانمان بەسەردا دەبڕێت، ئیتر لەوێوە پەل و پۆیان هاویشتووە و بەرەودووا و پشتاوپشت دەستبەسەر نەم ناوچانەدا دەگرن کە بەدەستمانەوەن، لەڕووی بەڕێوەبردنیشەوە سەر بە ویلایەتی شارەزوور بووە کە پێگەی ناوەندی دەستەلاتی شاری کەرکووک بوو[٤١].

مەحمود پاشا بەڕاشکاوی بە ریچ دەڵێت: (میژووی بابان شیاوی نووسینەوە نییە) من جگە لە میژووی پەیامبەران و پیاوچاکان و رۆژگار و گوزەرانیان بەولاوە زۆر تامەزرۆی میژوو نیم و لە شانامە (شانامەی فیردەوسی) پتر شتێکی لێناخوێنمەوە، چونکە میژووی بابان میژووی بنەماڵەیەکی دەستەلاتدار نییە، میژووی خەڵکێکی سادەیە و بنەماڵەکەمان میژوویەکی دووریان هەیە و شەرەفمەندن[٤٢]. پاشا لە درێژەی روونکردنەوەکانیدا بۆ ریچ دەڵێت نێمە لە ژێر سێبەری ئەواندین (عوسمانی و ئێرانی – تورك و فارس)، ئەم ژوورەی تێیدا دانیشتووین باوکم دروستیکردووە و پێویستی بە نۆژەنکردنەوەشە، بەڵام دەستمان تێناچێت، هەرنەوەندەزانیت تورك یا ئێران وێرانی دەکەنەوە[٤٣].

ناخۆ شێخ رەزای تاڵەبانی بە چ پێودانێك وتوویەتی:

بە بیرم دێت سلێمانی کە داروڵولکی بابان بوو
نە مەحکومی عەجەم نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو

لە کاتێکدا مەحمود پاشا بەدەمی خۆی دەڵێت نێمە لە ژێر سێبەری ئەواندین! ئەو دڵنیا نەبوون و دڵەڕاوکەیەی پاشای بابان لە دووارۆژ رەنگە وەڵامێکی گونجاو بێت بۆ نەوەکانی دوای خۆی کە دەڵێن میرایەتی بابان جگە لە دروستکردنی شاری سلێمانی، چ شوێنەوارێکیان لە پێتەختی نوێی میرنشینەکەدا بۆ جێهێشتووین گەر بەکۆشك و تەلار و بالّەخانەی میرو سەردارو شێخەکانی عەرەبدا بەراوورد بکرێت، لەچاو ئەوانەی شێخ خەرعەلی میری حەوێزدا، بۆ نموونە، هەر کەلاوە و وێرانەیە! تۆ تەماشا کۆشك و سەرای پاشا و میری بابان تەنها ژوورێکی رەق و تەقە، خۆشیان ماندووکردووە رووی میواندارێی لێپرسراوێکی بێگانەی هەبێت! لەوەش خراپتر جەیس بیللی فرایزەر ١٧٨٣ – ١٨٥٦ و سەرنجەکانی لە گونده وێران و ناوچە بێئاوەدانییەکانی کوردستان کە لە ١٨٥٦ دا چاوی پێکەوتوون و دەنووسێت: ولاتی وەها وێران و داماوو هەژارم بە بیردا نەدەهات کە هەر کووخ و کۆختەی وێران و سەرەنوێلکە.. خێزانی پاشا لە قوڕبنێکدا دەژیان، پاشاش (میر) رەشمالێکی لە دەرەوەی شار هەڵدابوو، منیش بەناچاری لە خانوویەکی سەربەتالدا ئەو شەوەم رۆژکردەوە و بەیانیش لای سەرۆك هۆزی ملۆ پارچەیەك نانی ردش و چۆرێك ماستیان لە بەردەم دانابن و وتیان خۆمان و ولاخەکانیش هەر ئەوە دەخۆین! ئەمجارەش بەرۆکی شێخ رەزا دەگرمەوە، چ شانازییەك بەوە دەکات میرە کوردێکی بابان میرە کوردێکی نەردەڵان زەبوون دەکات؟

که عەبدوللا پاشا والی سنەی شڕ کرد
ڕەزا ئەوکاتە شەش و حەوت تیفلی دەبیرستان بوو

شانازییەکی میرایەتی بابان لەو چەند سەد صالّەی دەسەلاّتیدا کە هەر وەک تـۆوی دێمەکار لـەو خاکـە ڕەقـەن و نالـەبارەدا هێـوای سـەربەخۆیی وەشـاندووە و چـەکەرەی ڕاپـەڕین و شـۆڕش و بـەرخودانی لـێ سەوزبووە، سلێمانی بۆتە سونبلی بزوتنەوەی ڕزگاری و شاری هەلّمەت و قوربـانی و لانکـەی ڕۆشـنبیریی و هونەریی.

لە بابەت بارووداوخی ڕامیاریی ـ سەربازیی کوردیش (میرایەتی بابان) لەناوچەکەدا، مـەحمود پاشـا بـە ڕیـچ دەلّێت: ئێمـە کەوتوینەتـە سەرسـنووری نێـوان دوو وڵاتـی زلهێـزی ناحـەز بـە ئێمـە و دژ بەیـەکتر، عوسمانییەکان باج و سەرانەی صالّاندی خۆیاندەوێت، چونکە لەژێر سێبەری دەستەلاّتی ئەواداین، ئێرانیش بێدەنگ نابێـت ئـەویش بەشـی خـۆی دەوێـت، هیچکامیـشیان ڕۆژی تەنگانـە لـە پـەلامارو دەسـتدرێژی ئەویتریان نامانپارێزن مەگەر بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان ناچاریان بکات[٥٤] .

کـە ڕیـچ پرسـیارەکانی وورد تـر دەکاتـەوە، پاشـای بابـان دەلّێـت: باووبـاپیرانم لـە مێـژە فـەرمانڕەوای ناوچەکەن، سـەد صالّێکیش دەبێت فەرمانڕەوای دوو ناوچەمان پێبڕاوە.

وەلاّمەکانی میری بابان بۆ پرسیارەکانی ڕیچ: زۆر جێگەی سەرنج و تێڕامـانن، ئەوەتـە لـە وەلاّمـی ئـەو پرسیارەدا کە میرەکانی بابان لەناوخۆیاندا بۆ ئەوەندە ناکۆکن، برا و بـرا، بـراو بـرازا، نامۆزاکـان پێکـەوە هەلّناکەن و دەستەخەنە خوێنی یەکتر؟ وەلاّمەکەی میر ئەوەندە قوولّە، هێندەی قولّی زام و برینـەکان کـە بوونەتە نەریت و سـیمای هەرە دیار و بەرچاوی ڕووداوەکانی سـەردەمی بابان و سەرتاپای مێژووەکەی، مـیر دەلّێت: هەتا دوو میری بابان بێنن ئەو دەردە کوشندەیەش هەر دەمێنێت مەگەر (دەردێکی کوشـندە بـلاّو بێتەوە هەموومان بکوژێت و تەنها یەکێکمان بە زیندوویی بهێلّێتـەوە، دووبـەرەکی و خۆخۆڕیـان کۆتـایی بێت). تۆ تەماشا ئـەو دەستنیـشان کردنـە، دەلّێـی نەخـشی سـەر بـەردە، دووهـەمین شـەڕی دەسـتەلاّت، سەرەتای کەوتنی بابان صالّی ١٢٥٤ ك/ ١٨٣٨ز لە نێوان مـەحمود پاشـا و نەحمـەد پاشـادا (نەحمـەد لـە جێگەی سلێمان پاشای باوکیدا بوو بووە میر) و دوواتریش مەحمود پاشا بەهاوکاری شازادەی نێران دژ بـە عەبـدوللا پاشـای بـرای نەحمـەد پاشـا بـە پـشتیوانیی داوود پاشـای وَالی بەغـدا، نەبڕایـەوە هـەتا سـەری هەموویانی خوارد و صالّی ١٨٤٧ کەسێك لە نێو باباندا نەما جێگەی ئومێد بێت.

ڕیـچ هـەر ئـەوجارە نـەهاتبووە کوردسـتان، پێـشتر چـەند جارێـك لـە هاتووچـۆکانی نێـوان بەغـدا و ئەستەمبوولّدا بـە کوردسـتانی باشـوور و خۆرهەلاّتـدا تێپـەڕیبوو، بەسـەلیقە و ووردبینـی خـۆی جگـە لـە زانیارییـەکانی دەزگای هەوالّگری ئینگلیز زۆر شتی دەزانی، بۆیە لەپاشـای ناشـارێتەوە کـە ئـەو ناتوانێـت زانیارییـەکی ئەوتۆی لە بارەی مێژووی بنەمالّەکەی و میرنشینی بابان بخاتە بەردەست کە بیکاتـە بناغـەی

نووسین و لێکۆڵینەوەکانی لەسەر میرایەتی بابان. راستە میری بابان بێناگابووە لە مێژووی بابان، بەڵام وەك وا بووە نە راوە ڕێوی هێناوەتەوە و نە درۆو دەلەسە و زانیاری هەڵبەستووە بۆ پەردەپۆشکردن، راست و ڕەوان و بێ پەردە دەڵێت ئەوەندەی من بیزانم.

زۆر ئاسانە لە هەموو سەردەمەکاندا لە هەست و نەست و هەڵوێستی تورك و کورد بەرامبەر یەکتر تێبگەن، ئەوان کە چاویان لە جۆرە سەربەخۆییەکی کاتی میرەکان دەنووقاند، ناچار بوون، ئەگینا هەرگیز چاویان بەکورد هەڵنەدەهات و هەر قوربانییەکیش بۆ دابن بایەخێکی نەبووە و هەر بەچاوی گومان و دزی و تاوان تەماشایان کردووە، سوڵتان سولەیمان لە نامەیەکدا بۆ یەکەمین والی ئەنەدۆڵ، کورد بە (بەدنیهاد) نیاز پیس و ناپاك و دوژمن ناودەبات، کوردێکی سادەی بابانیش کە پریاسکەی دڵی دەکاتەوە و داخی خۆی لە تورك لای ڕیچ هەڵدەڕێژێت دەڵێت: کابرایەك کەس نازانێت لە کوێوە هاتووە (مەبەستی والییە تورکەکانی بەغدا و کەرکووکە) بە منداڵی لە بازاڕەکانی کرین و فرۆشتنی مرۆڤدا وەك ووڵاخ و مەڕو مااڵت فرۆشراون و گەیشتوونەتە ئێرە و فەرمانڕەوایی هەموو عێراق و کوردیش دەکات، هەر کە تووڕەش دەبێت پێماندەڵێت کوردی کەللە پووك!

کلۆدیۆس جەیمس ڕیچ نوێنەری کۆمپانیای هندی خۆرهەاڵت بوو، کە مرد سەرهەنگ تیلەر ئەو پۆستە وەردەگرێت و هەتا ١٨٤٣ لە بەغدا نیشتەجێ بوو، دووای ئەویش ڕۆلنسن جێگەکەی دەگرێتەوە، ئەو پۆستانە ڕووکەش بوون و لەژێر ئەو پەردانەدا گەرۆکەکان، مژدەهێنەرەکانی ئاینی عیسایی، شوێنەوارناسەکان کاری گرنگتریان لە ئەستۆدا بوو بۆ خزمەتی ولاتەکانیان، ئەنجامیاندەدا.

وشەی بابان — بەبە، وەك ناو و دواتریش وەك زاراوەیەك بەکارهاتووە بۆ فراکسیۆنی چەند تیرەو خێڵێك و ناوچەیەکی جوگرافیش کە مەڵبەندی ژیان و فەرمانڕەواییان بووە، هەر لەسەدەی یەکەمی کۆچ و سەرهەڵدانی زنجیرەی بنەماڵەی صەفەوییەکان لە ئێران، زاراوەی بابان- (بەبە)ش کەوتۆتە نێو ناوانەوە کە دەکاتە سەردەمی فەرمانڕەوایی شا ئیسماعیلی صەفەوی ٩٠٧ — ٩٣٠ ك/ ١٥٠١ — ١٥٢٣ زاینی و سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان سەلیمی عوسمانی ٨١٨ — ٩٢٦ ك/ ١٥١٢ — ١٥١٩ زاینی و جەنگی بەنێوبانگی چالدیران کە صاڵی ٩٢٠ك/ ١٥١٤ زایینی قەوما و ناوی بابانیش لە نێوچەکەدا بڵاوبووەوە، ئەگینا هەتا هوروژمی کوللە ئاسای ئاق قۆینلۆ (مەڕداره سپییەکان — خاوەن مەڕە سپییەکان) و قەرەقۆینلۆ (مەڕداره ڕەشەکان) و بڵاوبوونەوەیان بەناوچەکەدا و دەستبەسەراگرتنی پانتاییەکی فراوان کە کوردستانیشی گرتەوە، بابان نە وەك خێڵ و نە وەك ناوچەکانی نیشتەجێبوونیان کە دەکەوێتە نێوان هەردوو زێی گەورە و بچووکەوە و بڵاوبوونەوەیان بە ناوچەکانی پشدەرایەتی، شارباژێر، شارەزوور، قەرەداغ، سووراش، ناویان نەبراوە، میر شەرەفەددین خانی بتلیسی، یەکەمین مێژوونووسە ناوی بابان دەهێنێت و هەر لەسەردەمی شا ئیسماعیلی صەفەوی ١٥٠١ — ١٥٢٣ زاینی و سەردەمی فەرمانڕەوایی

سولتان سەلیمی یەکەمی عوسمانییەوە ١٥١٢ – ١٥١٩ز، دەیانخوێنێتەوە خەرمانێك زانیاری لەسەر بابان و میر نشینە کوردەکان بۆ هەڵداوینەتەوە کە ئەگەر ئەو مەزنە نەبوایە ئەو کارە پڕ بایەخەی ئەنجامدا، کورد هەزاران جار لە ئەمڕۆ نامۆتر دەبوو بەو مێژووی زێڕینەی، میر شەرەفەددین خان لە تۆمارە مێژوویی بەنرخەکەیدا (شەرەفنامە) نووسیویەتی[٥٥] (حاکمەکانی بابان (مەبەستی میرەکانە) لە نێو حاکمەکانی کوردستاندا بەوە ناوبانگیان دەرکردووە، خۆیان فرە ژمارە و لایەنگرو دەست و پێوەندیشیان زۆرن)[٥٦]. بەپێی ململانێی صەفەوی و عوسمانی و لەشکر کێشییەکانیان بۆ سەر یەکتری و جەنگە درێژخایەنەکانی نێوان ئەو دوو زلهێزەی ناوچەکە و بەرپابوونی جەنگی چارەنوسسازی چالدیران صالی ١٥١٤ زاینی و داگیرکردنی شاری بەغدا بەسەرکردایەتی خودی سولتان سلێمانی عوسمانی خۆی، ئیتر کوردستانیش بەدرێژایی جەنگەکانی دوواتری نێوانیان لە ماوەی نێوان صالآنی ١٥٢٣ – ١٥٢٤، دەبێتە مەیدانی تەراتێنی لەشکرەکانی هەردوو دەولەت و هاتن و مۆڵخواردن و کشانەوەیان کە زۆربەی شەڕەکانیش هەر لە کوردستاندا دەقەومان و ولآتی کوردان دەبێتە پێخوست و خاکی ئاگر و خۆڵەمێش و بابانەکانیش پەلکێشی ئەو جەنگە خوێناوییانە و هاوکێشە جەنجالەکانی دەکرد کە بۆ کورد لە هەموو رووبەکەوە نالەبار و بگرە ترسناکیش بوو، لەگێژاوی ئەو دەریایەدا، ماسی کورد هەر چاوی خافلکردایە یەکێك لەو دوو نەهەنگەکە قوتیاندەدا. ئەوە کرۆکی ئەم نووسینە و سەرەتاو بنەمای مەبەستەکەیە، ئەمڕۆ سەرلەنوێ رووداوەکانی ئەو سەردەمە بخوێنینەوە و پەندی لێوەربگرین، چۆن کوردستان بووبووە جێگەی سەرنج و بایەخدان و چاوتێبڕینی صەفەویە نێرانییەکان و تورکە عوسمانییەکان وەك فاکتەرێکی گرنگ سەنگ و سووکی تەرازووی هێز لەناوچەکەدا و پیادەکردنی پلانە ئاینی و سەربازی و رامیارییەکانیان دژ بەیەکتر و بێنەوەی بەرژەوەندییەکی بۆ کورد تێدا بێت و دوور لە خواست و ئارەزووشیان، خۆیان لە چەقی ململانێکە و ناوجەرگەی شەڕەکاندا ببینی.

ئەوەی یەکەم

یەکەمین ئەڵقەی زنجیرەی بابان

یەکەمین ئەوەی دەستەڵاتدارانی بابان لە سەردەمی شا ئیسماعیلی صەفەوییەوە ١٥٠١- ١٥٢٣ز لە پیر بەداخ (پیربۆداق)ی کوڕی عەودالّ بەگەوە دەستپێدەکات کە تووانی ناوچەکانی کەرکوك هەتا شارباژێر بگرێت و پەلوپۆش دەهاوێت، ناوچەی لاجان لە زرزیبەکان و ناوچەی سێوتی سۆران و ناوچەی شارباژێر لە میری ئەردەڵآن و ناوچەی (سوندوس)یش لە قزلباشەکان دەستێنێت و سەرکاری تایبەتی خۆی بەسەریانەوە دادەنێت بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری دانیشتوان و نازناوی (بەبە)شی بە خۆیدا. پیربەداخ و رۆستەمی برای، هەردووکیان بە وەجاخکوێری سەردەنێنەوە و ئاگردانی بابان خامۆش دەبێت[٥٨].

نەوەی دووەم

دوەمین ئەڵقەی زنجیرەی بابان

دووەمین نەوەی دەستەڵاتدارانی بابان لە (پیرنەزەر) ی کوڕی (بەیرام)ەوە دەستپێدەکات، ئەویش لەسەردەمی فەرمانڕەوایی خۆیدا ناوچەی کفری لە دەست والی بەغدا دەردەهێنێت و دوای مردنیشی، دوو کوڕەکەی سلێمان و برایم و فەرمانڕەوایی بابان دەکەن [٥٩] ئەو دوو برایەش پێکەوە هەڵیان نەدەکرد، کێشەکانیان بەوە کۆتاییدێت سلێمانی یەکەم برایی برای دەکوژێت [٦٠] ماوەی پازدە ساڵێك فەرمانڕەوایی بابان دەکات[٦١].

جەنگەکانی سی ساڵی ١٥٢٣ – ١٥٥٤ ز نێوان عوسمانی و صەفەوی، ناکۆکییەکانی نێوان کوڕانی سلێمانی یەکەم و برایی برای دەتەقێنێتەوە و هەرلایەکیان بۆی کرابێت ئامۆزاکانی دەرپەڕاندووە، سوڵتان سلێمانی عوسمانی دوای گرتنی شاری تەورێز، ساڵی ١٥٢٤ ز لەگەڕانەوەدا بە نێو کوردستاندا بایدەداتەوە و سەرێك لە بەغدا دەدات کە لەژێر فەرمانی خۆیدا بوو، کوڕانی برایم، حاجی شێخ و میرە و میر سلێمان ئەو هەواڵە دەبیستن و بەرەو بەغدا دەکەونە ڕێ بۆ خزمەت سوڵتان، بەڵام لە ڕێگادا بەدەستی مەرگەبیەکان سەریان تێدا چوو، (وەك دەڵێن لە تۆڵەی نامووسدا بووە)، سیاسەتی دەروازەی باڵا بابی عالیی(الباب العالی) یا سەرۆکایەتی وەزیرانی دەوڵەتی عوسمانی ئەوەبوو، بەڕێوەبردنی ناوچەکانی ژێر دەستەڵاتی خۆیان بەتایبەتی لە کوردستان بەرەو ڕووی پیاوانی بەهێزو دەستەڵاتداری هەمان ناوچە دەکردەوە کە پشتاوپشت خاوەن هێزو فەرمان بوون بەناوی سوڵتانەوە بەڕێوەیان ببەن (بەداخ – بوداق)ی دووەم،کوڕی حاجی شێخ مامە بەگ دەبێتە میر و دواتر سوڵتان سلێمان لایدەبات و حوسەینی نامۆزای لە جێگەیدا دادەنێت، بەداخیش بەلای خۆیەوە چاکە دەکات، هەوڵدەدات بایەزیدی کوڕی سوڵتان و براکانی ناشتبکاتەوە، نەیدەزانی سوڵتان زۆر لەوە تووڕەیە بێگانە دەست لە کاروباری ناوخۆی خێزانەکەی وەربدەن، بایەزیدیش لەبرینەوەی پاداشتی چاکەکەی بداتەوە ساڵی ١٥٢٤ ز سەری دەبڕێ و بۆ ناشتکردنەوەی باوکی، کەللەسەرەکەی بەدیاری بۆ دەنێرێت![٦٢] ئامۆزا ناحەزەکانیش لەناودەچن و ئاگردانی نەوانیش دەکوژێتەوە وماوەی سی ساڵێك هەر لە١٥٦١ ـ ١٥٩٦ز. بابان تووشی پشێوی و پاشاگەردانی هاتووە و ئەو باروودۆخە هەتا دەرکەوتنی فەقێ برایم بەردەوام بووە و وەك ئەمین زەکی بەگ دەڵێت ٦٠ – ٧٠ ساڵێکی خایاندووە.

سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان سەلیمی یەکەم ١٥١٢ – ١٥١٩ زایینی و سەردەمی فەرمانڕەوایی شا ئیسماعیلی صەفەوی ١٥٠١ – ١٥٢٣ز. سەردەمێکی پڕ لە ناکۆکی و شەڕو پەلاماردانی نێوان عوسمانی وصەفەوییەکان بوو لە پێناو داگیرکردنی زۆرترین خاك و ژێر چەپۆککردنی گەلانی موسوڵمان و دیان و تالانکردنی خێرو بێری وڵاتەکانیان و ڕاپێچکردنی ڕۆڵەکانیان بۆ بەرەکانی جەنگە خوێناوییە نەپساوەکان

کـه هـەردوولای تـەواو مانـدووکردبوو، بـۆ پـشوودان و خۆکۆکردنـەوە و رێکخـستنەوەی هێزەکانیـان و ریزکردنەوەی کارتەکانیش، ملیان بۆ گفتوگۆ و دانوستاندن درێژکرد، ئەوەبوو صالّی ١٥٥٥ ز ئاگربەستیان راگەیاندو رێککەوتنێك لە نێوانیاندا هاتە گۆڕێ بە پـەیمانی ئاماسـیە ناسـرا. پـەیمانی ئاماسـیە هەرچـەند لەناوەڕۆکدا شـل پێچرابوو، ئاگری شـەڕو ناکۆکی خامۆشکرد بەلاّم ژیلەمۆی ئەو ئـاگرە هـەرمابوو، بایـەکی تووند لەناکاو لەهەرلایەکەوە هەلّیکردایە دەیگەشاندەوە و سەرلەنوێ کلّپەی دەسەند. ئەوەنـدەی پەیوەنـدی بەکوردیشەوە بوو، میر و سەرانی کورد لەو باوەڕەدابوون لە نێوان ئەو دوو هێزەدا شەڕ لە ئاشتی باشترە بۆ کورد، لە راستیشدا هەروابوو، بەلاّم نەك هەر دەستکەوتێکی بـۆ کـورد تێـدا نـەبوو، سـەنگ و قورسـایی کوردیشی لای هیچکامیان سەنگینتر نەکرد بەلّکو ولاّتی ئەوەندەی دیکە کاولکرد و دانیشتوانیـشی چـەند بارە سەرگەردان و مالّوێرانکرد و میر و سەرکردەکانیش هەریەکە کـەوتبووە دووای بەرژەوەنـدی تایبـەتی و لەکوێوە با بووایە لەوێوە شەنیاندەکرد، دەردە کوشندەکەی کوردیش کە یەزدان بە بالاّی بڕیوە، تـا دەهـات کوشندەتر دەبوو، نالەباری هەلّکەوتە جێڕێزلەتیکـە نەحلەتییەکـەش سـەرباری هـەمووی، دوژمنـانی ئـەو رۆژگـارەی کـورد، عوسمـانی و نێـران یـا تـورك و فـارس، سـڵیان لـە هـیچ نـەدەکردەوە و بـە هـەردووڵا، پەتپەتێنیان بەکورد دەکرد و بواری ئەوەیان نەدەدا هەناسەیەکی ئاسـوودەیی هەلّبـمژێت نـەبادا یـاخیبن یـا یەکبگرن و بێر لە سـەربەخۆیی بکەنەوە، هەروەك چـۆن دووانـر عـەرەبیش چـووە پاڵیـان قۆڕەکـە بـۆ کـورد خەسـتر بـووەوە، گـرنگترین بڕگـەکانی رێککـەوتنی ئاماسـیەی صـالّی ١٥٥٥ زاینـی بریتـی بـوو لـە دابەشکردنی ناوچە سنوورییەکانی نێوان عوسمانی و نێران:

١-هەرێمەکانی گورجستان، ئەرمەنستان، کوردستان و بەشێك لە عەرەبستان (ناوچـەی بەسـراو حـەوێزە دەکەونە ژێر فەرمانی عوسمانییەوە)، لەم پەیمانەدا مەبەسـت لـە کوردسـتان تـەنها ناوچـەکانی شـارباژێر و قەرەداغە کە لەژێر دەستەلاّتی نێراندا بوو، نەگینا سەرتاپای کوردستانی خواروو لەژێر فـەرمانڕەوایی والی عوسمانییدا بوو لەبەغدا.

٢- ناوچەکانی ژێر فەرمانڕەوایی میرایەتی ئەردەلاّنیش، هەورامان، مەریوان، سنە، سەقز، بانە، بۆکان، بەر نێران دەکەوێت.

٣- رێککەوتنەکە چارەسەرێکی بۆ کێشە سنوورییەکانی دیکەی نێوان هـەردوو دەولّـەت دیـاریکردبوو، وەك کێشەی پەنابەران و هەلاّتووەکان کە مەبەستی بەرودووای کورد و ئەمبەر و ئەوبەر کردنیان بوو.

دەتـوانین بلّـێین بـە پێـی پەیمانەکـە، کوردسـتانی بـاکوور و خۆرهـەلاّتی دوو کـەرت کـرد، هـەردوو میرایەتییەکـەی کوردسـتانی باشـوور، میرایـەتی بابـان و میرایـەتی سـۆران کەوتنـە بندەسـتی تورکـە عوسمانییەکان،میرایەتی ئەردەلاّنیش لە خۆرهـەلاّتی کوردسـتان کەوتـە بندەسـتی صـەفەوییە فارسـەکان و پەیمانەکەش هەرچەند وەك پەیمانی ئاشتی و دۆستایەتی نێوانیان هاتە گرێدان، کـەل و کـونی زۆر تێدابوو،

کۆنترۆلکردنی سنوورە دوور و درێژەکانی عێراقی عەرەب و عێراقی عەجەمی نێوانیان کارێکی ئاسان نەبوو، بەتایبەتیش کە هەردوو گەلی عەرەب و کورد لە ولاتی نێوان دوو رووبارەکەدا (عێراق) هەستیان دەکرد ژێر چەپۆکن و تورک و فارس دەیانچەوسێننەوە و مافەکانیان پێشێلدەکەن و سووک و بێبایەخیش تێیاندەڕوانن[١٣]، بۆیە هەمیشە لە هەل دەگەڕان و هەوڵیاندەدا ئەوەندەی بۆیان بلوێت کەلکێك لەو بارودۆخە شپرزە و ناسەقامگیرەی نێوانیان وەربگرن و ئەوەندەی بۆیان دەکرا بەتایبەتیش عەرەب خۆیان کۆکردەوە و بەناچاریش بە پێی بەرژەوەندی کاتی، بەتایبەتیش کورد لە نێوان ئەو دوو داگیرکارە زەبەلاحەدا سەنگەریان دەگواستەوە و نەمبەر و نەوبەریان دەکرد و پەیمانی ئاماسیە، بە پەنابەر و هەلاتووەکان ناوی بردبوون.

عوسمانییەکان و ئێرانییەکان (تورک و فارس) هەرچەند لە رووی نەژاد و ئاینزا و رۆێمی فەرمانڕەواییشەوە لەیەکتر دوورىوون، بەلام نەتەوەکانی ژێردەستیان بەگشتی بیریان لەو جیاوازیانە نەدەکردەوە و بەتایبەتیش عەرەبی ئەو سەردەمە و کوردیش هەتا ئەمڕۆی لەگەلدا بێت، رۆژێك لە رۆژان بیریان بەلای جیاوازی یا ناحەزی نێوان شیعە و سوننەدا نەچووە کە داگیرکەرەکانیان ئاگری شەڕی نێوان موسوڵمانانیان پێخۆش دەکرد.

وەك شەرەفخانی بتلیسی دەڵێت: بابان هەتا صاڵی ١٥٦٩ز. میر و سەرداری نەبووە، (دیارە مەبەستی دەستەلاتی ناوەندی بابان یا نیمچە ناوەندی بووە) هەرچەند چوار هەزار سواری جەنگاوەریان هەبووە، ملکەچی هیچ لایەکیش نەبوون (مەبەستی تورك و فارسە)، هەرسەردارو دەستەلاتدارێکیش بە پێی هێزو توانایەکی جەنگی کە هەیبوو،دەستی بەسەر ناوچەیەکدا گرتبوو صاڵانەش بە هەموویان چوار خەروار زێڕیان کۆدەکردەوە و دەیانناردە بۆ خەزێنەی سوڵتانی عوسمانی لە شارەزوور (کە بنکەی بەڕێوەبەرایەتییەکەی کەرکووك بوو)، ئیتر لەوە بترازێت فەرمانبەرایەتی دارایی عوسمانی و سەرکارەکانیان نەرکێکی دیکەیان نەدەخستە سەریان و لە رووی دارایی و پیتاکەوە زۆریان لێنەدەکردن، لێرەدا پێویستە بپرسین ئاخۆ ئەو نهێنییە چی بوو، ئەو هەموو میرو پاشایە، سەردار و سەرۆك هۆزە، فرە کوێخایە، ناوها بێ قڕەو بڕە پێکەوە بیگوزەڕێنن؟ ئەگەر بهاتایە و هەر میرو سەردارێك پەی بەو نهێنییە (راستییە) بردایە و ئەوەندەی بەڕەکەی لاقی درێژبکردایە و بە بەشی خۆی دابکەوتایە، بێگومان رووداوەکان ناڕاستەیەکی دیکەیان وەردەگرت و دووای ئەو هەموو وێرانی و سەرگەردانی و قوربانیدان و خوێن و فرمێسکە، هەر هیچ نەبێت مایەپووچ نەدەبوون. بەلام میژوو بەرەو دووا ناگەڕێتەوە و تەنها بۆ فێربوون و پەند لێوەرگرتنە بۆ کەسێك، گرووپێك، گەلێك، مرۆڤایەتی کە دەیەوێت پەند و ئامۆژگاری لە رابردوو وەربگرێت، بەلام بەداخەوە سەرکردەکانی ئەو سەردەمەی کورد نە خۆیان و نە ئەوەکانی دووای خۆشیان بەلای کەمەوە هەتا سەرەتای سەدەی بیستەم و یەك ئەوەندەی نانێك چەوربکات پەند و ئامۆژگارییان

لێرەرنەگرت و هەموو جارێك دەهاتنەوە سەرباری بەرەکۆن، ئەوەتا بەدرێژایی مێژووی عوسمانی و دوواتریش دەولەتەکانی ئێرانی نوێ، تورکیای مستەفا کەمال و عێراقی فەیسەڵ لەگەڵ ئەو هەموو کێشە و دوژمنایەتییەی لە نێوانیاندا بوو نەك لە رووبەکەوە لە چەندین رووەوە و تەنانەت خواوەندیشیان یەك نەبوو، هێما و سونبولە نایینیە پیرۆزەکانیشیان جیاواز بوون، ئێرانی شاهنشایی شیعە مەزهەب و عەلی ئیلاهی، عێراقی پاشایەتی سوننە مەزهەب و هاشمی، تورکیای عەلمانی ناحەز بە ئیسلام و هەردوو نایانزا سەرەکییەکەی لە سەر هیچ کارێك پێکنەدەهاتن، بەڵام بۆ لێدانی کورد و سەرکوێرکردنی هەمیشە یەك دڵ و یەك دەست و یەك باوەڕ بوون ناوی خۆی لە بیربەنەوە و زمان و مێژوو کولتووری رەسەنی بسرنەوە و بەبیانووی پاراستنی سەروەریی و پەکپارچەیی (وڵاتەکانیان) درێژە بە داگیرکردن و داگیرکردنی کوردستان بدەن لەناو خۆیاندا، هەر لە پەیمانی ئاماسیەوە بیگرە هەتا پەیمانی زهاوو ئەجا پەیمانی صالّی (١٩٣٩)ی زایینی نێوان ئێران و دەولەتی عێراقی نوێ و پەیمانی سەعدئاباد و پەیمانی بەغدا و پەیمانی رەشی جەزائیری ١٩٧٥ ی زایینی نێوان شای ئێران و صەدام حسەین.

سولّتان مورادی چوارەم زۆر لەوە نیگەران بوو شاری بەغدای دارولسەلام بەو هەموو شوێنە پیرۆزانەی نزیکییەوە لە ژێر سایەی ئێراندا بێت، صالّی ١٦٣٨ز پەلاماری دەدات و لەژێر دەستی ئێرانییەکانی دەردەهێنێت، بەڵام هەردۆولایان ئەوەندە شەکەت و ماندوو بوون، نە سولّتان مورادو و نە شا سولّتان حوسەین نەیانتوانی کێشەکانی نێوانیان لە رێگەی جەنگەوە بەلایەکدا بچەن، پەیمانی ئاماسییەش پووچەڵ بووبووە و ناوەڕۆکێکی زیندوو و بەکاری تێدا نەمابوو، ٨٤ صالّی تێپەڕاندبوو، دووای مردنی سولّتان سلێمان لە ١٥٦٦ زایینیدا و مردنی شا تەهماسەب (تەهمان سپی) لە ١٥٧٦ زایینیدا ئیتر هیچ لایەکیان پەیڕەوی بەندەکانی ئەو پەیمانەیان نەدەکرد، گۆڕانکاریە نوێیەکانییش لە صالّی ١٦٣٩ زایینیدا مۆرکردنی پەیمانێکی ناشتی و دۆستایەتی نوێی بەسەردا سەپاندن کە بەپەیمانی زەهاو (زوهاب) دەناسرێت.

صالّانی نێوان ١٦٨٧ — ١٦٩٠ ز، پەتایەکی کوشندە لە هندستانەوە بڵاوبووەوە و شارەکانی بەغدا و بەسرە و هەرێمی بابانیش دەگرێتەوە و بەوهۆیەوە دانیشتوان تەنانەت نەیاندەزانی ئەو دەردە ترسناکە ناویشی چییە، بە ئاوی زەرد یا دەردە زەردەکە ناویاندەبرد، چونکە هەر کەسێك بیگرتایە ئاوێکی زەرد (زەرداوێك)ی دەهێنایەوە و دەیکوشت، ئەم دەردە زەردە گرانیی و برسێتیی و قاتوقڕیشیی بەدوای خۆیدا هێنا و دانیشتوانی پەریشانکرد و شیرازەی بەڕێوەبردنی وڵاتیش تێکچوو، فەرمانڕەوایانی عوسمانیش لە عێراق ئاوڕێکیان لەو خەڵکە داماوە نەدایەوە و دەردەکەش هەتا دەهات کوشندەتر دەبوو، رۆژانە گیانی هەزارەها مرۆڤی دروێنەدەکرد، خەڵك فریای ناشتنی هەموو قوربانییەکان نەدەکەوتن، زۆرکەس بەدەم دەردوو برسێتییەوە لە مالّەوە دانیشتبوو، کفنی بۆ خۆی درووبوو چاوەڕوانی مەرگی دەکرد، لەو لێقەومانە گەورەیەشدا دانیشتوان بایەخیان بەکفنکردن دەدا. ئەوانەی توانای کڕینی (خام)یان هەبوو کفنی خۆیان

ئاماده کردبوو، پەرۆشی ئەوەبوو بێ کفن نەنێژرێت، هەرکەسێکیش مەردایەتی بجوڵایە و بەشی کفنێك (خام) یا (جاو)ی بۆ مردوویەکی بێ پارە و بێکەس بکرپایە بەحەجێك دەچوو، برسێتی پاڵی بە زۆر کەسەوە دەنا گیانلەبەرە مااڵییەکانی وەك سەگ و پشیلە بخۆن، سەگ و پشیلەکانیش لاشەی مردووەکانیان دەپچڕی لە کۆاڵن و شەقامەکان بێکەس کەوتبوون، بەڵگەی باوەڕپێکراو هەیە ژن و مێردێك لەبەردەم دادگای عوسمانیدا لە بەغدا، دان بەوەدا دەنێن چەندین منداڵیان سەربڕیوە و گۆشتەکەیان خواردووە، کە داوەر دەپرسێت چەند منداڵتان بەو جۆرە خواردووە، ژنەکە دەڵێت: نازانم، زۆر!! برسێتی خەڵکێکی زۆری کوردستانی بابان ناچار دەکات دوور یا نزیك رووبکەنە دەرەوەی بابان، هەندێکیان دەگەنە بەغدا، وێستی ژیان و مانەوە هانیان دەدات پەالماربدەن و کولێرە بفرێنن، بۆ پاساودانی ئەو کارەش هەربەزمانی کوردی وتوویانە برسیمە، بەومانایەی لێمەگرن رووی رۆژگار رەش بێت، برسێتی دانی هاری بەدەمەوەیە و وەك دکتۆر علی وەردی دەڵێت: عەرەبەکان ئەو وشە کوردییە (برسیمە) دەکەن بە هێما بۆ ئەو سەردەمە و وەك مێژوویەك دەڵێن صالی برسیمە فلان شت رووبدا. کاریگەری ئەو سێ صالەی پەتا زەردەکە و گرانی و برسێتی کە قوربانی زۆری لێکەوتەوە بەچەند شێوەیەك لە نێو دانیشتواندا خۆی دەنواند:

١- والی بەغداوکاریەدەستان و باڵوێزەکانی ولآتانی دەرەوە لەبەغدا، هەرزوو شارەکە چۆڵ دەکەن و بە خاو و خێزانەوە لە شار دوورەکەونەوە و خۆیان رزگار دەکەن.

٢- مرۆڤی بەهێزو بە هەڵپە راوو روتی دەکرد و پارووی لەدەم دەرفاند.

٣- رەش و روت و بێ پشتوپەناو بێهێزەکەش ئەوەی هێشتا زیندوببوو، دەستبەستراو چاوەڕوانی مردنی دەکرد.

کاربەدەستانی عوسمانی بەتایبەتیش والی بەغدا زۆر بێخەم و بێباك بوون، هیچ هەنگاوێکیان بۆ ڕێگەگرتن لە پەتاکە و فریاکەوتنی دانیشتوانی نەهاویشت، هەرچەند پێشتر بنکەی تەندروستی سەربە باڵوێزخانەکانی بەریتانیا و فەرەنسا ئاگاداری لێپرسراوانی عوسمانیان کردبوو پەتایەك بەڕێوەیە، ڕێوشوێنی خۆپاراستن بگرنە بەر، بەاڵم تورکی عوسمانی کە هەمیشە خوێنی بێگانەیان وەك خوێنی چۆلەکە تەماشاکردووە، بایەخ بەو ئاگادارکردنەوەیە نادەن و کە کارەساتەکەش دەقەومێت تەنها بباڵوێزی فەرەنسا (نەویش لە دژی باڵوێزی بەریتانیا) لەگەڵ ڕەش و روتەکە دەمێنێتەوە و هەڵوێستێکی رامیاری دژی بەریتانیا لە جێگەی خۆیدا تۆمارکردو کارتی سووری بەڕوودا بەرزکردنەوە.

سوڵتانی عوسمانی و دارودەستەکەی بەجۆرێك گەاڵنی ژێردەستیان تۆقاندبوو، لە هیچ الیەکەوە دەنگی بێزاری، ڕەخنە، گلەیی بەرامبەر هەڵوێستی نامەردانەی والی نەبیسترا هەتا ڕاپەڕینی خێڵە عەرەبەکانی ناوچەی بەسرا، بەسەرکردایەتی هۆزی مونتەفیك و ڕاپەڕینی کوردستان بەسەرکردایەتی بابە سلێمانی بابان.

نەوەی سێیەم

سێیەمین نەڤقەی میرەکانی بابان

دووابەدووای کۆڕانی سێ کوڕەکەی میر برایم، حاجی شێخ، میرە، میر سلێمان صالّی ١٥٢٤ز. بەدەستی مەرگەییەکان، بەداخ – بۆداق ی دووەم لە جێگای حاجی شێخی باوکیدا دەبێتە میر و نەوەبوو بایەزید بۆ دڵنەواییکردنی باوکی لە صالّی ١٥٢٤ز. دەیکوژێت و کەللەسەرەکەی بە دیاری دەنێرێت بۆ باوکی و نیتر بابان٣٠سی صالّێك و هەتا سەرەتای سەدەی حەڤدەی زایینی (١٦١٥ز.) میر و سەرداری نەبووە، نەمین زەگی بەگ دەڵێت: بە پێی چیرۆکی دەماودەمی نێو پشدەرییەکان میرەبەگ و کاکە شێخ کوڕانی بۆداق بەگ فەرمانڕەوای پشدەر و مەرگە بوون. میرە بەگ، کاکە شێخی برای دەکوژێت و خێزانەکەی پەنادەبەنە بەر گوندی خدران لە دەڤەری رانیە، فەقێ ئەحمەد لە خدران گەورە دەبێت و دواتر تۆڵەی باوکی لە مامی وەردەگرێتەوە و مولّك و مالّی زەوتکراوی لێدەستێنێتەوە و دووابنەمالّەی بابان دادەمەزرێنێت، زەکی بەگ لەوباوەڕەشدایە فەقێ ئەحمەد باوکی سلێمان یا باپیری بێت.

یەکەمین چارەکی سەدەی حەڤدە لە نێو بابانەکاندا و لە گوندی دارەشمانەی ناوچەی پشدەر و لە تیرەی نوورەددین مەزنێکی بابان هەڵدەکەوێت بەفەقێ ئەحمەدی دارەشمانە ناوبانگ دەردەکات، فەقێ ئەحمەد ئەڤقەیەکی نوێ لە زنجیرەی میرەکانی بابان دەبەستێت و سەرلەنوێ رەنگی دەستەلاّت و فەرمانڕەوایی بابان دەرێژێت و بەدوای خۆشیدا بابە سلێمانی کوڕی لە دوواچارەکی سەدەی حەڤدەدا(دەوروبەری ١٦٨٥ز.) دەبێتە میری بابان و درێژە بەزنجیرەکە دەدات و دەستەلاّتی خۆی جێگیر دەکات، لەشکرێکی تا رادەیەك رێك و پێك و پڕ چەك دادەمەزرێنێت، گوندی دارەشمانەش دەکاتە بنکە و پێگەی فەرمانڕەوایی و دواتریش لە ١٠٨٠ك/١٦٦٩ز.دەگوێزێتەوە قەڵاچوالان و دەیکاتە بنکەی فەرمانڕەوایی (پێتەختی بابان). ماوەی نێوان دەرکەوتنی فەقێ ئەحمەد و بابە سلێمانی کوڕی یا کوڕەزای ٧٣ صالّە، جا لێرەدا چەندوچوونێك هەیە، ئەگەر بابە سلێمان ماوەی نێوان ١٦٨٥–١٦٨٧ هاتبێتە سەر کار کە سەردەمی فەرمانڕەوایی حەسەن پاشا، والی بەغدا بووە و هەتا ١٧٠٤ لە پۆستەکەدا ماوەتەوە، ناشکرای دەکات ئەگەر بابە سلێمان لە ١٧٠١دا کوژراوە نەوە سەردەمی حەسەن پاشایە و ئەگەر لە ١٧٠٤ یشدا کوژراوە نەوە سەردەمی جەدید حەسەن پاشایە، بەوپێیەی والی ١٦٩٨ تەیوور دادەنێت بە میری بابان دەبێت سلێمان بەبەش ١٦٩٨ / ١٦٩٩ بووبێتە میری بابان. بەپێی بۆچوونی مامۆستا جەمال بابانیش دەبێت ١١١٥ ك/ ١٧٠٢ز. کۆچیی دوایی کردبێت.

میرو پاشاکانی بابان و ماوەی فەرمانڕەواییان ـ ٢

بەمەبەستی ئاسانکردنی چەند و چوونی ئەو صالّانەی پەیوەندییان بەژیان و فەرمانڕەوایی و کۆچی دوایی میرەکانەوە هەیە لیستێك دەگرم وەك لە کتێبی (سیر الاکراد) دا نووسراوە.

میر و پاشاکانی بابان	ماوەی فەرمانڕەوایی
سلێمان بەبەی کوڕی مەلا ئەحمەد	٩٩٥ – ٩٩٧ك/ ١٥٨٧ – ١٥٨٩ز.
فەرهاد بەگی کوڕی سلێمان بەبە	٩٩٧ – ١٠١٧ك/ ١٥٨٩ – ١٦٠٩ ز.
سلێمان پاشای کوڕی بەکر بەگ	١٠١٧ – ١٠٢٩ ك/ ١٦٠٩ – ١٦٢١ز.
مەحموود پاشای کوڕی سلێمان پاشا	١٠٢٩ – ١٠٣٧ ك/ ١٦٢١ – ١٦٢٨ ز.
خالید پاشای کوڕی مەحموود پاشا	١٠٣٧ – ١٠٤٧ ك/ ١٦٢٨ – ١٦٣٨ ز.
موحەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا	١٠٤٧ – ١٠٦٧ ك/ ١٦٣٨ – ١٦٥٧ز.
ئەحمەد پاشای برای موحەمەد پاشا	١٠٦٧ – ١٠٦٩ ك/ ١٦٥٧ – ١٦٥٩ ز.
سلێمان پاشای برازای ئەحمەد پاشا	١٠٦٩ – ١٠٧٣ ك/ ١٦٥٩ – ١٦٦٣ ز.
سەلیم پاشای کوڕی سلێمان پاشا	١٠٧٣ – ١٠٩٤ ك/ ١٦٦٣ – ١٦٨٣ ز.
موحەمەد پاشای ناسراو بە خان زێڕین	١٠٩٤ – ١١١٣ ك/ ١٦٨٣ – ١٧٠٢ ز.
مەحموود پاشا	١١١٣ – ١١١٧ك/ ١٧٠٢ – ١٧٠٦ ز .
خانە پاشا لە بابان و ئەردەڵان	١١١٧ – ١١٢٢ك/ ١٧٠٦ – ١٧١١ز.
عەلیخانی کوڕی خانە پاشا	١١٢٢ – ١١٣٤ ك/ ١٧١١ – ١٧٢٢ز.
موحەمەد پاشای برای عەلیخان	١١٣٤ – ١١٤٤ ك/ ١٧٢٢ – ١٧٣٢ز.
مەحموود پاشای برازای موحەمەد پاشا	١١٤٤ – ١١٥٦ك / ١٧٣٢ – ١٧٤٤ز.
حکومەتی برایم پاشا	ماوەی فەرمانڕەوایی و دەستەڵاتی نادیارە!
سلێمان پاشای کوڕی برایم پاشا	؟ - ١١٩٦ك / ؟ ـ ١٧٨٢ز.
وەسمان پاشای کوڕی موحەمەد پاشا	١١٩٦ – ١٢٠٠ ك/ ١٧٨٢ – ١٧٨٦ ز.
ئەورەحمان پاشای برای وەسمان پاشا	١٢٠٠ – ١٢٠٧ ك / ١٧٨٦ – ١٧٩٣ ز.
مەحموود پاشای کوڕی ئەورەحمان پاشا	١٢٠٧ - ١٢٣١ ك/ ١٧٩٣ – ١٨١٦ز.
سلێمان پاشای برا بچووکی مەحموود پاشا	١٢٣١ – ١٢٥٠ ك/ ١٨١٦ – ١٨٣٥ ز.
ئەحمەد پاشای کوڕی سلێمان پاشا	١٢٥٠ – ١٢٥٢ ك / ١٨٣٥ – ١٨٣٧ ز.
گەرانەوەی مەحموود پاشا لە ئەستەمبوول	١٢٥٢ – ١٢٥٦ ك / ١٨٣٧ – ١٨٤١ز.
ئەحمەد پاشای دووەم	١٢٥٦ – ١٢٦٧ ك / ١٨٤١ – ١٨٤٢ز.
عەبدوڵڵا پاشای برای ئەحمەد پاشا	١٢٥٧ – ١٢٦٠ ك/ ١٨٤٢- ١٨٤٥ ز.

تێکچوونی میرنشینی بابان بە فەرمانی سوڵتان عەبدولەجید لە ١٢٦٥ – ١٢٨٨ ك/ ١٨٥٠ –

١٨٧٢ز. (صالّی نووسینەوەی کتێبەکە – سەرچاوەکە) کاربەدەستانی عوسمانی فەرمانڕەوای ولآتی بابانن و هەر صالّ یەکێك دەنێرن)[٦٤].

مەستورەی کوردستانی

میژوونووسی کورد، ماهشەرەفخانی نەردەلآنی یا مەستوورەی کوردستانی ١٢٢٩ – ١٢٦٤کۆچی/هەتاوی لە کتێبەکەیدا (تأریخ أردلان) کە ١٨٤٧ز. بە زمانی فارسی نووسیویەتی لەبارەی بابە سلێمانەوە دەڵێت: سلێمان لەشکرێکی پێکەوەنا، لە ژمارەی ئەستێران پتر، ئەوەندە بەهێز بوو لە هەردوو دەوڵەتی رۆم و عەجەمدا تالآن و راوڕوتی دەکرد[٦٥]. بانگی سەربەخۆیی و یاخیبوونیشی دەدا بەگوێی دانیشتوانی هەردوو ولآتدا و رووبەڕووی والی بەغداش دەوەستا، بەلآم سەرنەکەوت و رووبکردە سنوورەکانی میرایەتیی ئەردەلآن و دەرگای سەربزێوی و یاخیبوون وخراپەکاریی (فیتنە و فەساد)ی کردەوە و هەورامان ومەریوان و سنە وسەقز داگیردەکات و هەردوو سەرداری سنە و سەقزیش دەکوژێت[٦٦]. مەستوورەی کوردستانی کوردزمان وکوردێکی رەسەن و هۆنەرێکی ئەویندار و ناسك بوو، بەهەرهۆیەکەوە بوو بێت میژووەکەی بەفارسی نووسیوە، بەلآم هۆنراوەی وێژدانیی و ئەڤیندارییشی بە کوردی هەن وەك لە هۆنراوەیەکیدا وتوویەتی:

گرفتارم بەنازی چاوەکانی مەستی ئەڵتانت — بڕیندارم بە غەمزەی هەردوو چاوو تیری موژگانت
بە تالی پەرچەمی ئەگریجەکانت غارەتت کردم — ئەلێکم بوو لەوێشت خستە ناو چاهی زەنەخدانت
منیش هاتم بفەرموو بمکوژن بمکەن بە قوربانت — بەشەڕێ گفتەکەم بدروی بەتای زوڵفی پەریشانت[٦٧]
لە کوشتن گەردنت ئازاد دەکەم گەر بیێتە سەر قەبرم — کێ هەیە وەك من لە ئەم دونیایە سوتابی لە هیجرانت
رەقیب روورەش بێ چوون نالێ بگا دەستم بەدامانت — فیدای شەوق و وەفاکەت چی بەسەرهات مەیلی جارانت
ئەتۆ ئەمڕۆ لە مولکی دڵبەری دا ئادیرەی دەهێری[٦٨] — بەرەسمی بەندەگیی (مەستوورە) واهاتۆتە دیوانت[٦٩]

سەردەمی میرایەتی بابەسلێمانی بابان هەمان سەردەمی حەسەن پاشای والی عوسمانییە لە بەغدا، سیمای هەرە بەرچاوی ئەو صالآنەش ١٦٨٥ – ١٦٩٢ پشێوی و ئاژاوەیی و دەستەپاچەیی دەزگاکانی بەڕێوەبردنی ولآت و گەندەڵیی و مشەخۆریی والییەکانی عێراق بوو کە لەتاو گیرفان پرکردن و رابواردن ئەدەبەرژانە سەر ئەوەی ئاوڕێك لە دانیشتوان بدەنەوە وکەم تا زۆر هەوڵێك بدەن ژیان و گوزەرانی مەمرەو مەژیان چاکبکەن و چاودێرییەکی فەرمانبەرە چاوبرسییەکان بکەن و کاروباری ولآت ڕێکبخەن. شیرازە تەواو تێکچوو بوو، پەت پچڕاو هەر والییەك دەهات هەر ئەوەندە فریادەکەوت لرفێك لێبدات، ئیتر لێدەخرا و والییەکی نوێ دەهات لەو گەندەڵتر وکورد وتەنی (هەزار رەحمەت لە گفن دزی پێشوو)[٧٠]. والییش ئەرکی گران بوو، هەرئەوەندە پێژادەگەیشت، یەکەمین ئەرکی سەر شانی ئەوەبوو بەردەوام خەزێنەی سولتان پربکات و بەهەر شێوەیەك دەیکات گرنگ نییە، گرنگ ئەوەیە لە والییەکانی پێشتر زۆرتر بنێرێت و بەزوترین کات خۆیشی دەوڵەمەند بکات بەرلەوەی کتوپڕ لەسەر کار لابرێت[٧١]. ناوچەی

بەسرا و دەروروبەریشی لەبەغدا باشتر نەبوو، لەوێش دانیشتوان پەرێشان بوون، بەدەست هەزار دەردەوە دەیاننالاند، عەرەبە خێڵەکییەکانیش رێگاکانی کاروان و هاتووچۆی نێوان شارەکانیان بڕی، تالآن و راوڕوتیان دەکرد و مرخیان لە دەستبەسەراگرتنی بەسراش خۆشکردبوو، ئەو خێڵانە، بە رابەری شێخەکانیان و سەرکردایەتی شێخی مونتەفیك رادەپەڕن و صالێ ١٦٩٠ پەلاماری بەسرا دەدەن و والیش لە شەڕەکەدا دەکوژرێت و دەستبەسەر شاردا دەگرن، بابە سلێمانیش لە بابانەوە بەهەلی دەزانێت لوتی حەسەن پاشای والی بەغدا بشکێنێت وچارەسەرێکیش بۆ برسێتی و قاتوو قڕیی وگرانییەکە بدۆزێتەوە، ئەوەبوو مێر بڕیاری پەلاماردانی شاری کەرکووك دەدات، پێگە و بنکەی فەرمانڕەوایی ویلایەتی شارەزوور و دەست بەسەرداگرتنی سەرا و قشڵە و بارەگاکانی دەوڵەتی عوسمانی کە پڕ بوون لە خواردن و نازووقەی کەڵەکە کراوو دانەوێڵەی زۆر و زەبەندەی لە جوتیاران زەوتکراو، سەرەڕای چەك و تەقەمەنیی و پێداویستییەکانی شەڕ. ئەم هێرشەش هەردوو نامانجەکەی مێری بابانی دەهێنایە دی. لەشکری بابان بە سەرکردایەتی بابە سلێمان صالێ ١٦٨٩ هێرش دەکەنە سەر کەرکووك و کۆنترۆڵی شارەکە دەکەن و ئەمبارەکانی چەك و تەقەمەنیی و نازووقە چۆڵدەکەن و دەیگوێزنەوە بابان، دلاوەر پاشای موتەصەریفی کەرکووکیش لە شەڕەکەدا دەکوژرێت[٧٢].ئەم سەرکەوتنە چاوەڕوان نەکراوەی بابان، والی بەغدای زۆر نیگەرانکرد، نامەیەکی تووندوتیژ و پڕ لە هەڕەشە و گوڕەشە و چاوترساندن بۆ مێر سلێمان دەنێرێت ئەمە پوختەکەیەتی[٧٣].

ئەی ئەوکەسانەی باوەڕتان بەیەزدان هێناوە،گوێڕایەڵیی فەرمانەکانی یەزدان و پەیامبەر و گەورەکانتان بکەن، هۆش بهێننەوە کەللەتان و پەشیمان ببنەوە لەوەی کردوتانە و داوای لێبوردن بکەن با نەچنە ریزی لە رێ لادەرانەوە، ملکەچی فەرمانەکانی یەزدان و پەیامبەر و گەورەکانتان بن، ئەوکارەتان بۆ کرد؟ ئەگەر بێت و دەم و دەست ناوچەکە چۆڵنەکەن دەبنە پەندی رۆژگار بۆ هەرکەسێك سەربزێوی بکات، تا دەنگوباسەکەش نەگەیشتۆتە سەرەوە، وەرنە ریزی موسوڵمانان، ئەگەر هۆشێکتان لە سەردا مابێت بەگوێم دەکەن، با نەکەونە بەر رق و کینەمان، ئێوە بەرگەی لەشکری ئێمە ناگرن، پەیانیشتان پێدەدەم هەوڵبدەم بکەونە بەر بەزەیی و چاوپۆشیی سەرەوە. ئەگینا واوەیلا بەحاڵتان، (وأن کل مغرور مغلوب و السلام) هەرکەسیش لە خۆی بایبێت ژێر دەکەوێت و بە دوعا.[٧٤]

ئینسکۆپیدیای عوسمانی (قاموس الاعلام الترکی) کە هەموو زانیارییەکانی ئەو سەردەمەی کۆکردۆتەوە، نووسیویەتی: کەرکووك دەکەوێتە کوردستانەوە، ١٦٠کم. بەڵای باشووری خۆرهەڵاتی موسڵدا، ٤/٣ی دانیشتوانی کوردن.[٧٥] بەپێی سەرژمێرەکەی عێراقیش لە ١٩٥٧ دا: ١٩٨,٠٠٠ کورد، ١٠٩,٠٠٠ عەرەب، ١٠٩٠٠٠ تورکمان و ١٦٠٠٠ هەزار ئاشووری لە شاری کەرکووك و گوندەکانیدا نیشتەجێن. .. ئەم زانیارییە بە نرخ و دەگمەنە،بەتایبەتیش کە تورك نووسیویەتی، نەك هەر نەوە

دەسەلێنێت کەرکووک شاری کوردانە بەڵکو دەوروپشتەکەشی، چونکە هەموو شارێك لەسەر بنەمای دەوروپشتەکەی دروست دەبێت و ناوەدان دەبێتەوە و لە دەرەوە خەڵك رووی تێدەکەن و خانووبەرەی تێدا دروستدەکەن و نیشتەجێدەبن، ئەوەش هیچ گومانێك لەوەدا ناهێڵێتەوە کە گوندەکانی کەرکووکیش بەڵای کەمەوە ٤/٣ یان هەر کوردبوون، چارەکەکەی دیکەش تورکمان، عەرەب، دیان، جوولەکە بوون، پێوبستە ئەوەش بڵێین شاری کەرکووك کلدانەکان دروستیانکردووە و گەرەکی عەرەفە کۆنترین ناوەدانیی شارەکەیە، ئەسکەندەری مەکەدۆنیش کە پەلاماری بابل دەدات و بەکوردستاندا دەپەڕێتەوە بۆ نێران و سالّی ٣٣٣ پز. شای نێران دارا ـ داریۆش دەشکێنێت و شاری کەرکوکیش داگیر دەکات. ئەو سەردەمانە زمانی خوێندن و نووسین و تۆماری فەرمانگەکان فارسی بووە.

داگیرکردنی کەرکووك لە لایەن میرسلێمانی بابانەوە رووداوێکی هەروا ئاسایی نەبوو، بۆ میرایەتی بابان بەتایبەتی و بۆ گەلی کوردیش بە گشتی، چونکە:

١- بەرهەمی هەوڵ و کۆششی میرێکی بەرچاوڕوونی کوردبوو، ژیرانە کەڵك لەبارودۆخەکە وەربگرێت و دوور لەهەڵچوون و داچوونی دەروونی و بۆ مەبەستێکی پیرۆزیش بوو وەك خۆڕزگارکردن لە چوارچێوەی دەستەڵاتی رەگەزپەرستانەی والیەکانی عوسمانی لە بەغدا.

٢- سلێمان پاشای بابان ١٦٨٥ — ١٦٩٢ دروست لەکات و شوێنی گونجاودا کەوتە خۆی، تۆ تەماشا، نەك تەنها والی بەغدا بەڵکو سوڵتانی عوسمانیش بایەخێك بە نامەکانی شا سوڵتان حوسەینی شای نێران نادات کە لەبارەی دەستدرێژییەکانی سلێمان پاشای بابان و داگیرکردنی میرایەتیی ئەردەڵانەوە ناردبووی. ئەوەش نەك هەر چاوپۆشینە بەڵکو هاندەرێکیش بوو بۆ بابان چەند دەتوانێت، خاکی نێران داگیر بکات، بێگومان لە گۆشەنیگای سوڵتانەوە بۆ بەرژەوەندی کورد نەبوو، بارووداوێکەکە وەهای دەخواست و لەوێوە سەرچاوەی گرتبوو، هەرکاتێك دوژمنە گەورەکە چۆکیدادا، بچووکەکان خۆیاندەکەونە پەکەوە، شا سوڵتان حوسەین ١٦٣٩ — ١٧٢٢ز. ژیاوە و ماوەی نێوان صالّانی ١٦٨٧ — ١٧١٧ز فەرمانڕەوای نێران بووە.

٣- گرتنی میرایەتی ئەردەڵان کە لە ژێر چاودێری نێراندا بوو لە لایەن میرسلێمانی بابانی سەربە عوسمانییەوە و لەولاشەوە گرتنی شاری بەسرای مولکی عوسمانی لەلایەن شێخ خەزعەل، میری حوێزەی سەر بە نێران، رێککەوتنەکەی ئاماسیەی صالّی ١٥٥٥ز. نێوان ئەو دوو دەوڵەتەی پووچەڵ و بێناوەڕۆك کرد.

٤- سەرەڕای ئەمانەش میر سلێمان کە دەستبەسەر میرایەتی ئەردەڵاندا دەگرێت کە سەرومڕ پابەندی نێران و ناکۆك و ناحەز لەگەڵ بابان بکاتە دۆست و پشتیوان وەك هەنگاوێك بۆ یەکخستنی هێزو توانای کورد و کۆکردنەوەی لەبەرەیەکدا، دوو میری کورد پەیمانێکی نهێنیی دەبەستن و دوو میرایەتی کورد یەکدەگرن و دوژمنانی کورد ئەبڵەق دەکەن، ئەوە کارێك بوو نە پێشتر و نە دوواتریش هیچ میرو

سەردارێکی کورد نەیانکردووە.

دەروازەی باڵا – بابی عالی (سەرۆکایەتی وەزیرانی دەوڵەتی عوسمانی) بۆ دڕێژەپێدان و فراوانکردنی داگیرکارییەکانی، بەهەردوو ناڕاستەی قەفقاسیا و ووڵاتانی باڵکان و ژێر چەپۆکگرتنی نەتەوەکان و بەردەوام بەگەرخستنی مەکینەی شەڕ، پارە و پوولێکی زۆری پێویست بوو، هەمانگات نەدەپەرژانە سەر بەڕێوەبردنی راستەوخۆی ئەو سەرزەمینە فراوان و پان و بەرینەی داگیرکردبوو، هەر بۆ نموونە، دەروازەی باڵا نەدەپەرژایە سەر میر و میرنشینەکانی کورد و شێخ و شێخنشینەکانی عەرەب کە نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبوو، زۆر کاتیش هەر بەناو ژێر فەرمانی عوسمانی بوون.

شاسوڵتان حوسەینی صەفەوی ١٦٣٩ – ١٧٢٢ زایینی ژیاوە، لە ماوەی ٣٠ سی ساڵ فەرمانڕەوایدا ١٦٨٧ – ١٧١٧ز. لە جوجوڵ و چالاکییە سەربازییەکانی میر سلێمانی بابان و هەوڵەکانی بۆ کۆکردنەوە و یەکانگیرکردنی هێزو توانای کورد کە ئەو بەسەربزێوی و یاخیبوون ناویدەبرد، کارێکی بۆ نەکرا جگە لەوەی دوو نامە بۆ سوڵتان دەنووسێت داد و بێداد لە دەست میری بابان دەکات و تکا لەسوڵتان دەکات ڕێز لە پەیمان و ڕێککەوتنەکانی ناشتی و برایەتی نێوانیان بگرن و دژی ئەو میرە کوردە یاخییە هاوکاری یەکتر بکەن، نامەی یەکەمیان ساڵی ١٦٩٧ز. نارددووە و بۆ پیشاندانی نیازپاکی نێرانیش بەرامبەر عوسمانی، کلیلەکانی شاری بەسراش لەگەڵ نامەکەدا پێشکەش دەکات و لەو نامەیەدا نووسیویەتی: (دەمێکە سلێمان لەو سەر سنووراندە، ڕۆژانە، شەڕ بەفەرماندار و چاودێرەکانی پەیمانی ناشتی نێوانمان و سەرۆک هۆزەکان دەفرۆشێت، چەند جارێك والیەکانی بەغدامان لەسەربزێوی ئەو کابرایە ئاگادارکردووە، هەموجارێك بەڵێن دەدەن و جێبەجێیناکەن، ئەو شوێنانەی دەستی بەسەرداگرتوون وەك کەرکووك و سنجەقەکانی هێشتا هەر لەبندەستیدان[٧٦]. لەناوبردنی سلێمان پەیوەندیی دۆستانەی هەردوو دەوڵەت و ناشتیی نێوانمان پتەو دەکات)[٧٧].

وەك ناشکرایە شای نێران خەمی گرتنی کەرکووکی نەخواردووە، پەرۆشی داگیرکردنی نەردەڵان بوو، ئەگینا گرتنی سنجقەکان (سنجق وشەیەکی مەغۆلی تورکییە بەواتای قەزا، شارستان، قەصەبچە. لەوبچووکتر (ناحیە)ش دەبێتە شارەدێ، دەڤەر) مەبەستی ئەو ناوچانەیە کە (بابە سلێمان ناوچەکانی قزڵجە، سرۆچك، قەرەداغ، بازیان، شارەزووری داگیر کرد و دەیخاتە ژێر دەستەڵاتی خۆیەوە)[٧٨] والی بەغدا دەحەپەسێت کاردانەوەیەکی وەها توندی لێکەوتەوە کە لەنامە پڕ هەڕەشەکەیدا دەردەکەوێت و ترسی ئەوەشی هەیە هەواڵی شکستەکەیی و کوژرانی دلاوەر پاشا بەسەرەوە (دەروازەی باڵا) بگات. نامەی دووەمیشی ساڵی ١٧٠٠ نارددووە و نیشانەی بێهێزی و گەندەڵبوونی دەوڵەتی نێرانی پێوەدیارە کە جەنگە بەردەوامەکان نەوەندە ماندوویان کردووە پرووزەی لێبڕاوە.

ناوەڕۆکی ئەم نامەیەش هەر لە بازنەی مەبەستی نامەی یەکەمدا دەگیرسێتەوە و نەبجارەیان کلیلەکانی

شاری بەسرای لەگەڵدایە کە نێران ماوەی دە صاڵی نێوان ١٦٩٠ — ١٧٠٠ چاودێری نەو شارەی دەکردو نەیدەوێرا خۆیبکاتە خاوەنی نەو شوێنە ستراتیژییە گرنگە و چاوەڕوانی نەوەیدەکرد رۆژێك زوتر سوڵتان لێیوەربگرێتەوە، نەویش جارێ نەدەپەرژایە سەر بەسرا! نەمە لایەنی دیپلۆماتی، وەك لایەنی سەربازیش شای نێران هەرچەند لاواز و کەمدەستبوو، هێرشە سەرکەوتووەکانی نەفغانەکانیش نەوەندەیکە شپرزەیانکردبوو. نەفغانەکان سەردەمێك بوو کەوتبوونە بندەستی نێران و جەوروستەم و چەوساندنەوەی ناینییان چەشتبوو بەدەست رژێمی شیعەگەری صەفەوییەوە کە گەرەکیانبوو بەزۆری کوتەك و تۆپزی بیانکەن بە شیعە، لەگەڵ نەمانەشدا شا سوڵتان حوسەین نەیتوانی لەوە زۆرتر دان بەخۆیدا بگرێت و بەرامبەر میرێکی کورد بێدەنگ بێت، ناخر، شاو سوڵتانەکان هەمیشە میرەکانیان بەچاوی نۆکەر و بەردەست تەماشا دەکرد بۆیە وەك مەستوورەی نەردەڵانی دەڵێت (بۆ پەلاماردانی بابە سلێمان لەشکرێکی گەورە لە قزڵباش و هێزەکانی نەردەڵان رێکدەخات بە سەرکردایەتی عەببباس قولیخانی قاجار)[٧٩]. مەستوورەی نەردەڵانی (ماە شەرەفخانم) شەرەکە بەجۆرە دەگێڕێتەوە: لەشکری نێران پەلاماری بابان دەدەن، شەڕ لە ناوچەی مەریوان دادەمەزرێت و بەدرێژایی رۆژانی ٩، ١٠ی موحەڕەمی صاڵی ١١١٠ ك/ ١٦٩٨ ز (١٧٠٤ ز)! لە دوو پێکدادانی خوێناویدا، رۆژی یەکەم لەشکری بابان سەردەکەوێت، بەڵام رۆژی دووەم سلێمان نەك هەر سەرکردایەتی جەنگەکەیدەکرد بەدەستو بازووی خۆیشی شەڕی ژیان و مردنی دەکرد، قوربانییەکی زۆریش دەدات و ژێریش دەکەوێت[٨٠] . بابە سلێمان دووای نەوەی شەڕەکەی دۆڕاند پەنادەباتە بەر حەسەن پاشای والی بەغدا، بەڵام والی هیچ رێزێك لە یاساکانی پەنابردن و دالدەدان ناگرێت.

وەك میژوونووسی گەورەی کورد موحەمەد نەمین زەکی بەگ لە زمانی (پورگشتال)ی میژوونووسی فەرمی دەوڵەتی عوسمانییەوە دەیگێڕێتەوە، والی دەستبەجێ فەرمانی کوشتنی بابە سلێمان و حەفدە پیاوی نازای لەشکرەکەی دەدات لە سەرکردە و یارمەتیدەرەکانی، لەوڵاشەوە شای نێران منەتێك لە هێزە هاوکارەکانی نەردەڵانەکان نازانێت، بەتۆمەتی نەوەی گوایە ژێر بەژێر پەیوەندییان بە بابە سلێمانەوە هەبووە ١٢٠٠ هەزار و دووصەد پیاویان بەسەربڕین سەر دەبڕێت و دەیکاتە نامەردیی، قاسم سوڵتانی هەورامیش بانگەوکات کە دڵی شای لە نەردەڵانییەکان کرمێکردبوو،نەویش گۆشاوگۆش سەردەبڕێت و کەللە سەرەکەی کردە قووچی نەو تەپۆلکەیەی لە کەللەسەری نەردەڵانییەکان هەڵیانچنیبوو[٨١] .

میرەکانی نەردەڵان بەدرێژایی میژووی میرنشینەکە خۆیان بە نێرانەوە بەستبوو، وەك میرەکانی بابان نەبوون کە بە پێی بارودۆخ و بەرژەوەندی تایبەت هەندێکیان سەربە عوسمانی و هەندێکیان سەر بە نێران بوون، گواستنەوەی دەستەڵاتیش لە میرێکەوە بۆ میرێك لە نەردەڵان سادە و بێکێشە تێدەپەڕی، لێرەدا خاڵێك جێگەی تێڕامانە، نەو پەیوەندییە ژێر بەژێرەی نێوان بابان و نەردەڵان، نەگەر راستە و لە نارادا

بووە، چما شەڕەکەیان دۆڕاند و بۆ هەردوولا و بۆ کوردیش بووە کارەساتێکی قورس و گرانیش لەسەریان کەوت.

دووای لابردنی حەسەن پاشای والی بەغدا، دەروازەی بالّا صالّی ١٧٠٤ز جەدید حەسەن پاشا دەکات بە والی و هەتا صالّی ١٧٢٤ز لە پۆستەکەیدا مایەوە، والی نوێی عێراق بەرنامەیەکی نوێی پیادە دەکرد بریتی بوو لە چەسپاندنی دەستەلاّتی کۆلّەمەن و خستنەکاری پەندە رۆمانییە کۆنەکە، دووبەرەکی بنێرەوە و کەلکی لێوەربگرە، عەرەبی دەکرد بە گژ عەرەبدا و کوردی دەکرد بەگژ کورددا و هەردوو نەتەوەکەشی لە هەمانکاتدا وەک مەقاش بەکاردەهێنا بۆ لێدان و سەرکوتکردنی نەیارەکان و دژایەتی راستەوخۆ و ناڕاستەخۆی دەستەلاّتی میر و سەردارو شێخەکان و مانەوەی دەستەلاّتی خۆی وەک تاکە دەستەلاّت بەسەر کورد و عەرەبدا و هێنانە ژێربار و رامکردنیان هەردەم نامادەبن بە پلانی نەو بچەنگن بەتایبەتییش دژی نێران.

میژووی کوژرانی بابە سلێمان ناشکرا نییە، نەگەر لە صالّی ١٧٠١دا کوژرابێت نەوە سەردەمی حەسەن پاشایە و نەگەر لە ١٧٠٤یشدا کوژراوە نەوە سەردەمی جەدید حەسەن پاشایە، بەوپێیەی صالّی ١٥٩٨ تەیوور ناوێک فەرمانڕەوایی بابانی کەوتۆتە دەست و دیارە دووای سلێمان بابان، کەواتە دەبێت میر سلێمان بەلای کەمەوە سالّی١٦٩٨ یا پێشتر کوژرابێت.

نەگەر والی بەغدا جەدید حەسەن پاشا هاوژینی میر سلێمان بووبێت، نەوە دوو جەمسەری دژ بە یەکتر بوون، نە میری بابان دەچووە ژێرباری گرانی والییەوە نە والیش سەربزێوی و یاخیبوون و فراوانخوازیەکەی نەوی بۆ قوتدەچوو. لەڕاستیشدا بەرنامەی میر سلێمان فراوانخوازی و سەپاندن و چەسپاندنی دەستەلاّتی بابان خۆ نەبەستنەوە بوو بە دوژمنەوە بەو نیازەی عوسمانییەکان بخاتە بەردەم کاریکراوو ناچاریان بکات دەست نەخەنە کاروباری کوردەوە.

دوابەدوای مەرگەساتی بابە سلێمان و هەڤاڵەکانی، میژووی بابان تەمومژێکی نەستوور دایدەپۆشێت، والی بەغدا یەکێک لە دەست و پێوەندەکانی بابە سلێمان دەهێنێتە پێشەوە و بەسەر بابانەوە دایدەنێت وەک سەرکار. نەم پیاوە تەیوور ناوێک بووە پێدەچێت لە بنەماڵەی بابان نەبێت، صالّانی ١٦٩٨ – ١٧١٥ / ١٧١٦ لەگەڵ میر بەکردا پێکەوە هەریەکە و بەشێکی بابان بەڕێوەدەبەن، یا تەیوور ١٦٩٨ – ١٧١٤ و بەکریش ١٧١٤ – ١٧١٦ جیا بەجیا سەرۆکایەتی بابانیان کردووە، نەو کەمە زانیارییەی دەربارەی بەکر لەبەردەستدان وادەگەیەنێنن چاوی بڕیوەتە گرتنی کەرکووک، لەشکری کۆکردۆتەوە و خۆی نامادەدەکات بۆ هێرش بەلاّم والی کەرکووک لەکاتی خۆیدا زانیاری تەواوی پێگەیشتووە، دەستپێشخەری دەکات و لەشکری دەنێرێتە سەرو دەیشکێنێت، بەکریش پەنا دەباتە بەر والی بەغدا، بەلاّم والی دەیکوژێت، سەرنجی خوێنەری هێژا بۆ نەوە رادەکێشم، ماوەی هەڵسوکەوت و پێچوپەنا و خۆدزینەوە لەبەردەم سەرانی کورددا

نەوەندە بەرتەسك بووە، سەردارێکی وەك بەکر، پەنا بۆ والی بەغدا دەبات لە موتەصەریف(پارێزگاری) کەرکووك بپپارێزێت!

عەبدولقادر رۆستەم بابانیش لە کتێبەکەیدا(سیپەرئەلئەکراد - سیر الأکراد)کە بە فارسی نووسیوێتی دەڵێت: میر بەکر شەوێك لە دیوەخان بە پیاوماقوڵانی بابان دەڵێت دەچمە بەغدایە! گوێگرەکان دەحەپەسێن و دەڵێن پاشا بەغدای چی، تیا دەچیت، دەڵێت: نەء، بەجۆرێك خۆم دەگۆڕم نەمناسنەوە. هەرچەند هیچ کام لە دەمراست و ریشسپیپەکان نەو هەنگاوە پڕ مەترسییەی ناسەڵێنن، بەڵام کابرا قسەی خۆی دەباتە سەر و لە نیوە شەوێکی صاڵی ١٧١٥ /١٧١٦بە نهێنی لە شار دەردەچێت و هەرچۆنێك بووە، درەنگ یا زوو دەگاتە بەغدا، بەڵام نەوەندە نەمایەوە جەندرمەکانی تورك دەستنیشانی دەکەن،کە دەستگیرکرا ناشکرادەبێت و بەفەرمانی جەدید حەسەن پاشا دەیکوژن[٨٢] . هەر نەو صاڵەش ٥٠٠ پێنج سەد چەکداری کورد لەو لەشکرەی تورکە عوسمانییەکاندا بوون کە بەهاندانی فەرەنسای ناحەزی نەمسا نابڵوقەی ڤییەننای پێتەختی ولاتی نەمسا دەدەن[٨٣] .

ئەم هەنگاوەی میر بەکر تەنها لەچەند رووپەکەوە رێی تێدەچێت:

١- میربەکر جەنگێکی گەورەی دۆراندووە و هێزێکی نەوتۆی بەدەستەوە نەماوە بتوانێت بەرەنگاریی والی کەرکووك بکات.

٢- بەودەست کوورتییەش ناتوانێت پارێزگاریی پلەو پایەی خۆیبکات، پاشا و سەرداره ناحەزەکانیش پەلاماریدەدەن و بەناسانی دەریدەپەڕێنن.

٣- لە بری ئەوەی لە بابانەوە نامە بنێرێت وداوای لێبوردن لە والی بکات، ئەوە چاکترە بۆ دەرخستنی پەشیمانیی و دڵسۆزیی، خۆی بچێتە بەغدا و لەوێوە والی ناگادار بکات کە بەپێی خۆی هاتۆتە بەغدا و داوای لێبوردن دەکات و والیش رۆژێك پێویستی پێی دەبێت و لە هەڵێکدا دەیگێرێتەوە بابان و دەستەڵاتی فەرمانڕەواییشی پێدەداتەوە.

٤- خۆئەگەر بیرمان بۆ ئەوەش بچێت میربەکر شێت بووبێت و بەدەستی خۆی گۆڕی خۆی هەڵکەندبێت، هەرنەبێت خزم و کەسە نێزیکەکانی بەزۆر یا بەخوایشت رێگەیان نەدەدا یا دەستبەسەریان دەکرد.

٥- پلانێکی نەگریس لە ناڕادابووە و نزیکەکانیشی ناگادارییەکیان هەبووە، دڵنیاش بوون هێزوتوانای خۆپاراستنی نییە،حەزیان نەکردووە سەری تێدابچێت و پەنای والی بەغدایان بەباش بینیوە.

کورد لە بازنەی ململانێی نێوان

ئێران، عوسمانیی، ئەفغان و رووسیای قەیسەریدا

ئەمڕۆ مێژووی کورد لە هەمور کاتێك پتر پێویستی بە سەرلەنوێ خوێندنەوە و نووسینەوەیەکی ئەکادیمیی هەیە، کاتەکەش لە بارە و پێداویستییەکانیش لەبەردەستدان و تەنها ئەوەندەی دەوێت هەریەکە و چمکێکی بگرێت و خۆی پێوە ماندوو بکات. هەوڵ و کۆششی بەرچاویش دەدرێت و جێگەی دەستخۆشانە و پێزانینە، رەنج و ماندووبوونی مێژوونووسی سەردەمی نوێی کورد، پرۆفیسۆر کەمال مەزهەر لە هەموان بەرچاوترو بەبەرهەمترە. ئەو نووسینەوە نوێیە دەبێت کەلێن و کەلەبەر و ناتەواوییەکان پڕبکاتەوە و ئەڵقە پچڕاوو بزرەکان بدۆزێتەوە و بیانخاتەوە جێگەی خۆیان و رووناکیی بخاتە سەر لایەنە گەشەکان و دیاریان بکات، لایەنە تاریکەکانیش نەشارێتەوە و لێکۆڵینەوەی بابەتیی ووردو بەسەلیقەیان لەسەر بکات، نە ئەوەندە رەشبین بێت نەوەی نوێ هیوابڕاوبکات، نە ئەوەندەش گەشبین بێت لە خۆیان بایین و هێندەبەرز بڕوانن بەرپێی خۆیان نەبینین و ئەگجارەیان وەك عەرەبمان لێبەسەربێت دووای هەرچاڵێك بکەوینە چاڵێکی قوڵترەوە. سەرلەنوێ نووسینەوەی مێژووی کورد و تێگەیشتنی هەرهەمور چمك و لایەنە ناشکرا و شارەراوەکانی دەخوازێت مێژووی دراوسێکانیش پشتگوێ نەخەین بەمەبەستی بەراوردکردن و بەرچاوڕوونبوونەوە پەند و ئامۆژگاری لێوەرگرتن بۆ ئێستا و داهاتوو، زاخاوداندەوەی ئەزموونە تاڵ و پڕ لە سوێیەکان و دەستگرتن بەلایەنە پۆزەتیڤەکانەوە هەرچەند کەمیشن و دەستبەرداربوونی لایەنە نێگەتیڤ و نەگریسەکان و دووای هەزاران ساڵ و هەزاران جار، هەزار بارەنەبنەوە.

مێژوو ئەگەر هەر بۆ ئەوە بنووسرێتەوە کە ئەوەکان بیخوێننەوە، ئەوە دەبێتە چیرۆك یا رۆمان نەك مێژوو، ئەرکی مێژوونووسیش ئەوکاتە لە ئەرکی چیرۆکنووس یا رۆماننووس تێناپەڕێت.

جەنگەکانی نێوان ئێران و تورکە عوسمانییەکان، ئێران و رووسیای قەیسەری، ئێرانِ و ئەفغان، عوسمانی و ئەفغان، عوسمانییەکان و رووسیا کە هەندێك جار بەریتانیا و فەرەنسا لە پشت ئێرانەوە رادەوەستان و هەندێك جاریش رووسیا لە پەنا عوسمانییەکاندا پێکەوە سەنگەریان لە ئێران دەگرت، کۆتایی سەدەی نۆزدەش ئەڵمانیا بەناشکرا هاوکاریی سەربازیی عوسمانییەکانی دەکرد و فەرەنساش دەستی بە پشتی ئێرانەوە گرتبوو، ئەم دابەشبوونەی دەوڵەتە زەبەلاحەکانی ئەو سەردەمە بۆ ئەوەبوو دەستیان لەشتێك گێربێت و بتوانن دەستکەوت و بەرژەوەندیی داهاتوویان لەناوچەکەدا بپارێزن یا دەستبەسەراگرتنی ناوچەکە بوو یا هەمور هۆکارەکان پێکرا ئامانجی کاتیی و ستراتیژیش بوون؟! لەمیانەی جەنگەکانی رووسیای تزاری ـ ئێران، رووسیای تزاری ـ عوسمانیدا، رووسیا گرنگیی بەکورد دەدات وەك توخمێکی نازا و شەڕزان بۆ ئەوەی بیانکات بە گڕ ئێران و تورکیادا یا (هەر نەبێت) بێلایەن بن، بەتایبەتیش کە دوو لە سەر سێی

هێزەکانی لەشکری ئێران کورد بوو. روسیا و بەریتانیاو فەرەنسا و چەند ولاتێکی دیکەی ئەوروپا یاداشتێکیان دایە حکومەتی عوسمانی: " لەبەر ئەوەی ئەو کوردە کۆچەریانەی لە کێوەکان دەژین هەر بۆ ئاژاوە نانەوە دژی مەسیحیەکان دێنە خوارەوە بۆ پێدەشتەکان، پێویستە لەو سەرژمێریەدا حیساب نەکرێن کە بۆ دەرکەوتنی زۆرایەتی دانیشتوانی ئەو مەڵبەندە دەکرێ (مەبەستی باکوری کوردستانە کە دانیشتوانەکەی ١٧٪ ی دانیشتوانی تورکیا پێکدەهێنن. ن.ك.) واسۆس کونسوڵی ئەڵمان لە شاری بوشەهر بە یارمەتیی عەشیرەتی سنجابی کورد توانی بەرگری (ڕێگری ن.ك) لە یەکگرتنەوەی هێزەکانی روسیا و بەریتانیا بکات. نۆکەرانی بەریتانیاش توانیان عەشیرەتەکانی کەڵهوڕ، گۆران و هەورامان بە دراو فریو بدەن و بە زێرپێشاندان و بەڵێنی درۆ بە گژ عەشیرەتی سنجابیاندا کردن (د. قاسملو، هەمان سەرچاوەی پێشو، لا.٤٧)

بوونی کورد لەبەرەی هاوکاریی و دژایەتیکردنی دوو دەوڵەتی موسوڵماندا هۆکارەکانی چی بوون؟ ئایا هۆکاری ئاینیی لە پشتەوە بوو، گوژمێکی دیکەی جەنگی خاچپەرستەکان بوو دژی ئیسلام، یا هەوڵی دۆزینەوەی جێگە پێیەك بوو؟کەواتە خوێندەواری کورد بەگشتی و ڕووناکبیرەکانی بەتایبەتی دەبێت بەڵای کەمەوە لە شێوەی بیرکردنەوەو ئامانجەکانی سەرانی کورد تێبگەن لە سەردەمەکانی فەرمانڕەوایی دوورودرێژی خوێناویی تورکە عوسمانییەکان،سەردەمەکانی دەوڵەتەکانی ئێران، صەفەوی ١٥٠١ – ١٧٣٠ز، نەفشار ١٧٣٠ – ١٧٥٣، زەند ١٧٥٤ – ١٧٩٤، قاجار ١٧٩٤ – ١٩٢١، پەهلەوی ١٩٢١ – ١٩٧٩، دووانریش سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێران و دامەزراندنی کۆماری ئیسلامی ئێران ١٩٧٩ کە هێشتا بەردەوامە و سەرهەڵدانی بزوتنەوەی مەشروتە لەنێو عوسمانییەکان و دووانر لە نێو ئێرانییەکانیشدا، دامەزراندنی ڕێکخراوی تورکیای لاو (ترکیا الفتی)، نەجا نۆرگانی یەکێتی و پێشکەوتن (الاتحاد والترقي)، ڕووخاندنی خەلافەتی ئیسلام، دەرکەوتنی مستەفا کەمال، دامەزراندنی کۆماری تورکیا و دەوڵەتە تازە کوورەکانی عەرەب لە ناوچەکەدا(شانشینەکانی ئەردەن،سووریا،عێراق،سعوودییە).ئەمە سەرەڕای خوێندنەوە و پێکەوە گرێدانی میژووی ناوچەکەش بەسەریەکەوە و دەستنیشانکردنی پەیوەندییە دیالێکتییەکانی ڕووداوەکان بەیەکەوە و دیاریکردنی ئەو هێزانەی کاریگەریی ڕاستەوخۆ یا لاوەکییان بەسەر ڕووداوەکان و ڕێرەوو ئاراستەکانیانەوە هەبووە و هەیە،ئاین، بەتایبەتیش ئاینی ئیسلام،هەردوو ڕێبازی سوننەو شیعە،سوڵتان و هۆرکە عوسمانییەکان،ئەفسەرە تۆرانییە تووندڕەوەکان، تورکە کەمالییەکان، ئێران، ڕووسیای قەیسەریی، یەکێتی سۆڤیەت، بەریتانیا، فەرەنسا، ئەڵەمانیا، ئەمەریکا، ولاتە عەرەبییەکان، سووریا، عێراق، ئوردن، ولاتی عەرەبیی سعودیی. ئەم کارەش هەرچەند ئاسان نییە، بەڵام لەچەند لایەکەوە قۆڵی لێهەڵماڵێن وەك بەرنامەکانی پەروەردەکردن لە فێرگەکاندا، میدیاکانی بینراو، بیستراو، خوێندراوە، ئەجا نووسینەوەیەکی ئاسان و بەچێژ بتوانێت خوێنەر بەگشتیی ببزوێنێت و وەك

کورد خۆی لە مێژووی ناوچەکەدا بدۆزێتەوە و وەک فاکتەرێکی کارا هەست بە بوونی خۆی بکات لە رووداوەکاندا،نەک تەوەی خۆی لە پەراوێزی مێژووی ناوچەکەدا دەبینێتەوە....تەوەندەش زانیاریی و بەڵگە و دۆکیۆمێنتی بخەینە بەردەست بتوانێت بیسەلمێنێت کورد گەلێکی دێرینە و هەر لە سەرەتاوە کوردستان مەڵبەندی نیشتەجێبوون و نیشتمانەکەی بووە و کەم و زۆریش خاوەنی چەندین دەوڵەت و دەستەڵات و فەرمانڕەوایی سەربەخۆ و نیمچە سەربەخۆ بووە و لە رووی شارستانێتیی و ژیاریشەوە بەتایبەتیش زمان و وێژە و هونەرەوە لە چاوخۆیدا بەبەراوورد لەگەڵ بارودۆخی خۆیی وبابەتیی بەردەوام نالەباردا،هێشتا لە دراوسێ دەستەڵاتدارەکانی دووانەکەوتووە.

ڕێگەی سەرەکی و بەردی بنچینەی ئەو ئەرکە پیرۆزەش لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی و قوونبوونەوە و بەراوورد و بەیەکگرتن و شارا لە دووای شارا خستنە سەر خەرمانەکەیە، بەدۆزینەوە و زیندووکردنەوەی دەستنووسە زەرد هەڵگەڕاوو شرۆپڕەکانی خۆمان و رزگارکردنیان لە لەناوچوون، پشکنینی کتێبخانە وموزەخانە گەورەکانی وڵاتان و پێداچوونەوەی نەو هەموو ئەرشیف و دۆکیۆمێنتە فەرمییانەی وەزارەتەکانی دەرەوەی وڵاتانی پەیوەندیدار و بانۆێزخانەکان لە وڵاتانی ئاگیرکاریی کوردستان وئەوڵاتریشداکە دووای تێپەڕبوونی ماوەی ۳۰ سی ساڵ بەسەریاندا دەرگا سەرکلۆم کراوەکانیان دەخرێنە سەرپشت و دەکەونە بەردەست هەرکەسێک بیەوێت کەڵکیان لێوەربگرێت. نەو ئەرکانەی باسمانکرد بۆ ئەتەوەیەکی ژێر چەپۆک و چەوساوە و دەست و دەم و چاو بەستراو یەکجار گرنگ و بە بایەخە و هەریەکەیان ئەوانیدیکە تەواو دەکەن و لە نامانجی سەرەکی نزیکمان دەخەنەوە و مێژووەکە دەکەنە بەشێکی گرنگی رووناکبیریی نەوەکان و لایەنە تاریک و شاردراوەکانی بۆ رووناک دەکەنەوە و هاندەر و هاوکاریشی دەبێت بۆ دروست تێگەیشتنی رابوردوو، ئێستا و داهاتوو، سنووورێکیش لەبەردەماندا دەکێشێت هەروا ماشەرایی بڕیاری نادروست نەدەین و کۆێرانەش ناهەقی لە سەرکردەو و رابەرەکانمان نەکەین. هەربۆغوونە، هەتا سەرەتای صاڵی هەشتای سەدەی رابردوو کە دەکاتە نزیکەی ۲۵ صاڵێک لەمەوبەر، زانای مەزنی ئاینیی وەک مەلا ئیدریسی بتلیسیمان بەناپاک و خۆفرۆش دەزانی، مەلیک مەحمودی نەمرمان بە ساویلکە و سیاسەت نەزان و کەم ئەزموون تەماشا دەکرد، پێشەوا قازی موحەمەدی سەرۆک کۆماری کوردستانی سابلاخ ـ مەهابادمان بە بوودەڵە و ترسنۆک دادەنا کە لە راستیدا ناهەقییەکی گەورەمان لێکردن، مەلا ئیدریس هەوێنی یەکخستنەوەی میرنشینە کوردەکان بوو وەک قەوارەیەکی رامیاریی سەربەخۆ لە دەوڵەتێکی عوسمانی فیدراڵدا، مەلیکی کوردستان رێگەیەک نەما نەیگرێت، سەری بەکۆشی دۆست و دوژمندا دەکرد لە پێناو مافی کورددا. هەڵوێستی قازی محەمەدیش پێشەوایەکی باوەڕ چەسپاوو نازا و چاونەترس و خۆ بەختکار و لە هەرە پلەی بەرزی هەستکردن بە لێپرسینەوەدا بوو، دووانریش هەرەسی شۆڕشی ئەیلوولی مەزنمان بەتەنها خستە ئەستۆی بارزانی مەزن و

هەزار و یەك تاوانی ناڕەواشمان خستەپاڵ كە رۆژگار هەرهەمووی پووچەڵكردەوە و ئەو تفەی كردمان ریشی خۆمانی گرتەوە و دووای هەرەسیش ئەوەی لە ژیاندا بوو، وێڕدانی كردە سەرپشك و رووداوەكانی دووای ١٩٧٥ی كردە بەڵگە، كەم و زۆر بەشی خۆی سڕییەوە و هیچ شەرمیش نییە مرۆڤ تاك تاك یا بەكۆمەڵ لە رێگەی ئۆرگانە كۆمەڵایەتیی، پیشەیی، رۆشنبیریی، رامیارییەكانەوە بەهەڵە و چەوتیی بۆچوونەكانیدا بچێتەوە و هەق بدات بە حەقدار و بە رەش بڵێت رەش و بە سپی بڵێت سپی.

كورد لە شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ دا هەر خاوەن شۆڕشێكی مەزن نەبوو، خاوەنی قەوارەیەكی رامیاریی بوو، بارزانیش هەر رابەز و پێشەوای شۆڕشەكە نەبوو، سەرۆكی (دەوڵەتێك) بوو لە نێو دەوڵەتی عێراقدا،تەنها ئاڵای دەوڵەت و دراوی كوردستانیی كەمبوو، ئەو سەردەمە بارزانی لەگەڵ شای ئێراندا بەراوورد نەدەكران لە رووی دەستەڵاتەوە لە بەرژەوەندی شا، بەڵام شا كە كەوت هەر ئەو كەوتنە بوو، هەڵنەستایەوە و (سوپا دڵسۆزەكەشی) دۆڕاند و پشتیانتێكرد و ئەوەندەش دۆست و پشتیوان و لایەنگری نەما، دووای خۆی هیچ نەبێت لە میدیاكاندا دەنگێكیان هەبێت، شۆڕشی كوردیش هەرەسی هێنا و بارزانی كەوت، بەڵام لەشكر و جەماوەرەكەی نەدۆڕاند، بەشێكی بەرچاوی هەر بە دڵسۆزیی مایەوە و رێبازی بارزانیان كوێر نەكردەوە و شۆڕشیش هەڵگیرسایەوە و دوژمنی بەزاند و لەناویشی برد، بۆیە ئەمڕۆ شای ئێران لەگەڵ بارزانی مستەفادا لە رووی میژوویییەوە بەراورد ناكرێن، بۆ بەرژەوەندی بارزانی، چونكە دووای خۆی میژووەكەی نەچەقی، بەردەوامە و رۆژ بەڕۆژیش پرشنگدارتر دەبێت و بەرەو قوتابخانەی كوردایەتی، هەرچی شای ئێران بوو بەر لەوەی مۆمی ژیانی بكوژێتەوە،میژووی خۆی و بنەماڵە و رژێمەكەشی كوژانەوە.

لە توانای هیچ هێزێكدا نییە هەتا سەر راستییەكانی میژوو بشارێتەوە ولنگەو قوچیان بكات، دووای شۆڕشی ٢٣ی تەمموزی ١٩٥٢ی میسر بەسەركردایەتی پێشەوای بزاڤی رزگاریخوازیی عەرەب جەمال عەبدولناصر و هەڵچوونی گڕوكەفی نەتەوەپەرستیی عەرەب و بەرزكردنەوەی دروشمەكانی رزگاركردنی فەلەستین و یەكگرتنەوەی ووڵاتانی عەرەب و بەدووای ئەوەشدا بەرپابوونی شۆڕشی ١٤ی تەمموزی ١٩٥٨ لە عێراق بەسەرۆكایەتی ژەنەراڵ عەبدولكەریم قاسم و بنەبڕكردنی بنەماڵەی شاو لەناوبردنی سەرانی رژێمەكە، هەردوو شۆڕشەكەش دژی دوو رژێمی پاشایەتی بوون، شا فاروووق وەچەی موحەمەد عەلی لە میسر و شا فەیسەڵی دووەمی كوڕی غازی كوڕی فەیسەڵی یەكەمی كوڕی میر حسێنی كوڕی عەلی شەریفی مەككەو وەچەی هاشمییەكان و بنەماڵەی پەیامبەر. هیچكام لەو دوو رژێمە لەنێوبراوەش ستەمكار و تۆقێنەر نەبوون نەگەر لەگەڵ رژێمی پەهلەوی ئێراندا بەراوووردیان بكەین كە ناحەزو نەیارەكانی بە زیندوویی دەخستە ناوكاری چینی دیوارەوە!![٨٤] .

حسێن كوڕی عەلی میری ووڵاتی حیجاز بوو (شارەكانی مەككە، مەدینە، تائیف، جیدە) بەهەوڵ

وکۆششی بەردەوام و پشت ئەستوور بەو رێککەوتنەی لەگەڵ بەریتانیا هەیبوو، رێککەوتنەکەش بریتیی بوو لەو نامانەی لەگەڵ (ماکماهۆن)دا ئالۆگۆڕیانکردبوون و ناوەڕۆکیان ئەوە بوو شا حوسەین لە رووی عوسمانییەکاندا بوەستێت و راپەڕینێك بەرپا بکات و لەناوچەی حیجاز دەریانپەڕێنێت و کۆتایی بە دەستەلاتیان بهێنێت لەو دەڤەرە.بەریتانیاش دووای کۆتایی شەڕ (شەڕی یەکەمی جیهان ١٩١٤ – ١٩١٧) سەربەخۆیی بە ولاتانی عەرەب بدات (حیجاز، سووریا، لوبنان، فەلەستین، ئوردون).

جوولەکەکان بانگەشەی ئەوە دەکەن کێشەی جوولەکە (گەڕانەوە) یا (هاتنیان) بۆخاکی فەلەستین بە پێی پەیمانێك لە نێوان وایزمان و فەیصەڵ کوڕی حوسەیندا چارەسەرکراوە ودووواتریش بەهەوڵ و کۆششی لۆرانس ئەو پڕۆژەی رێککەوتنەی سەرۆکی جووەکانی ئەمەریکا و وەلامنامەکەی فەیصەڵ لە سەر پڕۆژەکە ئالۆگۆڕ دەکرێن و دەگاتە بەردەم ئەندامانی کۆنگرەی ناشتی لە فەرسای کە لەو رۆژەوە جوولەکە کردوویانە بەبەڵگەیەکی بەهێز بەدەستیانەوە کە بریتییە لە کۆپی نامەکەی فەیصەڵ و لە دامێنی چەپیدا وشەی فەیصەڵ نووسراوە، گوایە پڕۆژەکەی پەسەند کردووە! هەتا ئەمڕۆش نامە نۆرگینالەکە نەخراوەتە ڕوو. ئەوە ئەو رێککەوتنەیە کە تونڕەوە عەرەبەکان کردیان بەمۆری ناپاکیی و فڕۆشتنی فەلەستین و نایان بە تەوێڵی هاشمییەکانەوە (بنەماڵەی پەیامبەر) ئەمە هۆی ئەوە بوو عەرەب بە هەست و سۆزو شەپۆلێك هەڵچوونی دەروونیەوە شای عێراق فەیصەڵی کوڕی حوسەین و شای ئوردون حوسەین کوڕی عەبدوڵڵا بە نۆکەری بەریتانیا و زایۆنیزم و ناپاك و ولات فرۆش ناویان بزڕێنن و بەوە تاوانباریان دەکردن گوایە میر حوسەین میری حیجاز و کوڕەکانی، فەلەستین و قودسیان فرۆشتووە بە بەریتانیا و جوولەکە و لە بەرامبەریشدا میر حوسەین دەبێتە شای حیجاز و کوڕەکانیشی، عەبدوڵڵا دەبێتە شای ئوردون و فەیصەڵ خۆیی و کوڕەکانی غازی و فەیصەڵی دووەم (مەلیکە بچکۆل) بە دووای یەکتردا چوونە سەرتەختی شاهانەی عێراق ١٩٢١ – ١٩٥٨. تەنانەت بەعسییەکانی عێراقیش کە صالێ ١٩٦٣ بەکۆدەتایەکی سەربازیی خوێناوی رژێمەکەی عەبدولکەریم قاسم دەڕووخێنن دوژمنی ژەنەڕاڵ قاسم و پارتی کۆمۆنیستی عێراق بوون[٨٥]، لەگەڵ رژێمی پاشایەتی فەیصەڵ لە عێراق و شا حسێنی نامۆزایدا لە ئوردون هیچ کێشەیەکیان نەبوو، بگرە هەردوولایان دژی رژێمەکەی ژەنەڕاڵ قاسم بوون، ئەوانیش دووای کودەتای دووەمیان ٣٠ی تەموزی ١٩٦٨ (١٧ – ٣٠ تەموز) رژێمەکەی بەکر – صەددام ئەوەندە سووك تەماشای شا عەبدوڵڵای ئوردونیاندەکرد، هەر بەناوی (کورتەبنە ناپاکەکە) ناویاندەهێنا، بەڵام هەر صەدامیش دووات دان بەهەڵەی خۆیان و عەرەبدا دەهێنێت و بە رۆڵەی بەنەمەکی عەرەب و وەچەی پاك و پیرۆزی پەیامبەر ناویاندەهێنێت[٨٦].

کوردیش لەو بوارەدا دووای مەلا ئیدریسی بتلیسی، مەلای خەتێ، موشیری حەمەی سلێمانی هەمەوەندی، مافی نیشتمان پەروەری و دلسۆزی (دەگێڕێتەوە) بۆ رۆڵەیەکی نازا و بەنەمەکی کورد

سەعید قەزاز، وەزیری ناوخۆی سەردەمی پاشایەتی عێراق کە دادگاکەی مەهداوی بەنۆکەری بێگانە (بەریتانیا) و ناپاکی بەرامبەر گەلانی عێراق تاوانباریکردو سزای لە سێدارەدانی بەسەردا سەپاند، هەڵوێستی جوامێرانەی شەهید سەعید قەزاز لە بەردەم دادگا قەرەقوشییەکەی مەهداویدا بۆ هەموو خاوەن ویژدانێکی سەلماند کە گەل و وڵات پەروەرێکی راست و دڵسۆزو نازایە و باکی لە مردن نییە (نێستە کەدەچمە بەر پەتی سێدارە، کەسانێك لەژێر پێمدا دەبینم شایستەی ژیان نین .)

خان محەمەد پاشای بابان

پەیوەندییەکانی نێوان عوسمانییەکان و ئەفغانەکان تا دەهات ئاڵۆزتر دەبوون، تورك وەك پێشەی دێرینیان لە زمانی ئاشتیی و دیالۆك تێنەدەگەیشتن،جەدید حەسەن پاشای والی بەغدا[٨٧]، بێ سێو دوو، بڕیاریدا کێشەکان بەشەڕ یەکلابکاتەوە، لەشکرێکی گەورەی کۆکردەوە و سەرکردایەتیی بااڵیکی هێرشەکەی سپارد بە خان محەمەد پاشای بابان کە وەك سەرکردەیەکی لێهاتوو بە پلانێکی ژیرانە صاڵی ١٧٢٣ شاری سنەی پایتەختی میرایەتی ئەردەاڵن بێ شەڕ و خوێن رشتن داگیر دەکات و لە پاداشتی ئەو سەرکەوتنەدا سوڵتانی عوسمانی بە پلەی پاشا و میری ئەردەاڵن و میری میران خەاڵتی دەکات[٨٨]. خانە پاشا ماوەی چوار صاڵ فەرمانڕەوایی میرنشینی ئەردەاڵن دەکات و لەو ماوەیەدا خاڵیدی بۆ فەرمانڕەوایی میرایەتی بابانی دەکرد[٨٩]. سنووری دەستەاڵتی خانە پاشا بەسەر شاری کەرکووکدا کە بنکەی ویلایەتی شارەزوور بوو دەپەڕیەوە بۆ هەمەدان. بابان بەدرێژایی مێژووی خۆی نەدێرتر و نەدوواتریش سنووری وەها فراوانی بەخۆیەوە نەبینی.[٩٠] گرنگی ئەم سەرکەوتنەی خانە پاشا لەوەدایە میرێکی کورد هەڵێکی لەبار دەقۆزێتەوە و ماوەی چوار صاڵ لە پراکتیکدا دوو میرایەتیی کوردی ژێر سێبەری دوو دوژمن و داگیرکاری کوردستان کە لە هەموو رووبەکەوە جیاواز و ناکۆکن بخاتە پاڵ یەکترو پەیڕەویی یەك بەرنامەی رامیاریی و سەربازیی بکەن. ئەم هەلە هەر نەو جارە بۆ کورد هاتە پێش و هەرگیز بۆ میرێکی کورد نەڕەخسایەوە.

والی بەغداش لە قۆناغی دووەمی هێرشەکەوە، شارەکانی کرماشان و لورستان بێقڕەوبڕە دەگرێت و ئابڵوقەی هەمەدانیش دەدات، بەاڵم مەرگ بوواری نەدا و هەر لەو صاڵەدا (١٧٢٣) کۆچی دواییکرد. مێژووی ئەو رووداوانە(صاڵی١٧٢٣) تاڕادەیەك نادروست دێتە بەرچاو، چونکە جەدید حەسەن پاشا ١٧٠٤ هەتا ١٧٢٤ والی بەغدا بووە، جا ئەو (هەتا) یە هەتا کۆتایی ١٧٢٣ یە، یا ١٧٢٤یش دەگرێتەوە، ئەگەر بیگرێتەوە کەواتە گرتنی شارەکانی سنە وکرماشانی کوردستان لە ١٧٢٤ دا رووینداوە، لە الیەکی دیکەشەوە ئەمانوڵاڵ خانی میری ئەردەاڵن لە ١٧٢٦ دا گەڕاوەتەوە سەر ئەردەاڵن و بۆتەوە بەمیر، ١٧٢٣یش یا ١٧٢٤ هەتا ١٧٢٦ ئەو چوار صاڵ فەرمانڕەواییەی خانە پاشا پڕناکاتەوە.

دووا بە دووای مردنی جەدید حەسەن پاشا، فەرمانی ویلایەتی بەغدا بۆ ئەحمەد پاشای کوڕی دەردەچێت

که له سەردەمی باوکیدا والی بەسرا بوو. والی نوێ هەمان ڕێچکەی باوکی دەگرێت و پشت نەستوور بەکاریگەریی تۆپهاوێژە قورسەکان که لەو ڕۆژگارەدا نوێترین تۆپخانەی جیهان بوو،بەهاوکاری کوردیش دژبژە بە ئابڵوقەدانی هەمەدان دەدات و کەلێن دەخاتە دیوار و قەڵاکانی شارەکەوە و ڕێگەی بۆ لەشکرکردەوە بەهوروژم خۆیان بەنێو شاردا بکەن و سێ ڕۆژان هەرچی نەدەشیا، کردیان. نەحمەد پاشا دووای ئەم سەرکەوتنە هەر که گەیشتەوە بەغدا، یەکسەر پەلاماری ئەو هۆزە عەرەبانە دەدات بۆ گرتنی هەمەدان هاوکاریان نەکردبوو. میرایەتی بابان وەک ئەم ماوەیە بالآدەست بوو، لە ماوەی ٣٠٠ — ٤٠٠ ساڵ میژووی فەرمانڕەواییدا ڕۆژگاری کزیی و لاوازیشی بەسەردا دەهات کە هەر میر و سەردار و کوێخایەک ناوچەیەکی قۆرخ دەکرد و هەر هەرێم و ناوچەیەک، فراوان یا بەرتەسک بەدەست پاشایەک، میرێک، سەردارێک یا کوێخایەکەوە بووە هەروەک پیرەمێردی نەمر دەڵێت: گوندی کەناروێ لەیەک کاتدا سێ کوێخای هەبوو!

نەحمەد پاشای والی بەغدا هەمان ڕێبازی باوکی پیادە دەکرد که بریتی بوو لە چەسپاندنی دەستەڵاتی کۆڵەمەن لە عێراقدا و تۆوی دووبەرەکی دەوەشاند. کورد و کورد، عەرەب و عەرەب و عەرەب و کوردیشی لەیەکتر تیژدەکرد. خانە پاشاش چاك دەیزانی تورك جێگەی باوەڕ و متمانەنین، وەك ماری بێ مۆڵەت وەهان، بۆیە پێویستە بچووکترین هەل که دەبێتە هۆی لاوازکردنی دوژمن لە دەست نەدات. نەمە هێڵە پانەکانی بەرنامەی خانە پاشا بوون لە بواری ڕامیاریی و سەربازیدا، لایەنی ئاوەدانیشی پشتگوێ نەخست، لەوماوەیەدا که لە نەردەلآن بوو چەند پڕۆژەیەکی ئاوەدانی لە شاری سنە ئەنجامدا، بەلآم بەداخەوە که ئەمانوللا خان لە ١٧٢٦ دا گەڕایەوە هیچ شوێنەوارێکی خانە پاشا و بابانەکانی بەسەر شارەکەوە نەهێشت و تەنانەت ئەو مزگەوتە دوومنارەیەش دەڕووخێنێت کە خانە پاشا لە ١٧٢٥ دا دروستیکردبوو.

لەشکری سەرکەوتووی تورك، لە خۆیایی و لوت لە ئاسمان باوەڕیان وەهابوو هیچ هێزێك خۆی لەبەرياندا ڕاناگرێت و لەشکری تورك هەر سەرکەوتنی بۆ نووسراوە. ئەفغانەکانیش بۆ شکاندنی لوتی تورك و مسۆگەرکردنی سەرکەوتن بە نهێنی پەیوەندی بەخانەپاشای بابان و سەرکردە کوردەکانی نێو لەشکری تورکە عوسمانییەکانەوە دەکەن، چەردەیەکی قوورسیش پارەیان بۆ دەنێرن و بەڵێنی پلە و پایەی بەرزو سامان و پارە و پۆلێکی زۆریشیان پێدەدەن. ئەفغانەکان هەربەوەوە نەوەستان، بۆ پشێوی نانەوە و تێکدانی ڕیزەکانی دوژمن و بڵاوکردنەوەی دڵەڕاوکە و دوودڵی لە نێوانیاندا، چەند زانایەکی ئاینیش دەنێرنە نێو لەشکری تورکەوە بانگی ناشتیی و برایەتی بدەن بە گوێیاندا. ئەو زانا ئاینیانە ڕووەکەنە سەربازەکان و دەڵێن ئێمە شەڕخوازنین و نامانەوێت خوێنی برا موسوڵمانەکانمان بڕژێت، برا برا بکوژێت، نێوە لە بری ئەوەی دەستدەخەنە نێو دەستی وڵاتێکی دیان (کریست — مەسیحی) و بەهاوکارییی ئەوان

خۆتان دژی ئێمە ئامادە دەکەن، با هەردوولامان خاکی ئێران لە رووسە گاورەکان (کافرەکان) و ئێرانییە لە ئاین وەرگەڕاوەکان (رافیزی)، رزگار بکەین، ئەم پەیامە بەسۆزە کاری خۆیدەکات، بەتایبەتیش کە زاناکانی ئەفغان گوێیان لە بانگ و دەنگی (الله اکبر) دەبێت، گورج و گۆڵ و بێ دوودڵی، شان بەشانی تورکە عوسمانییەکان نوێژ دادەبەستن. ئەم هەڵوێستە چاوەڕوان نەکراوەی ئەفغانەکان، سەربازانی عوسمانی حەپەساند و هەریەکەیان لای خۆیەوە بیرێك دەکاتەوە و بەخۆیدا دەچێتەوە و لەشکرەکە بەگشتیی دڵیان لەو شەڕە سارد دەبێتەوە کەخۆیان بۆ ئامادەکردبوو دژی ەفغانەکان، بەڵام والی نەچووە ژێر ئەو بارە ودەست بۆ ئاشتیی و برایەتی ندرێژناکات و سووربوو لەسەر ئەوەی بەهێزی شمشێر کێشەکە بەلادا بخات، ئەوەبوو صالحی ١٧٢٦ کە شەڕ دەستپێکرد، زۆربەی لەشکرەکانی والی، کە نێزیکەی هەشتا هەزار جەنگاوەر دەبوون بەتایبەتیش هێزەکەی کورد بەسەرکردایەتی خانە پاشای بابان، پاشەکشە دەکەن و گۆڕەپانی جەنگەکەیان چۆڵکرد،پشتی لەشکری والیان شکاند،جگە لە ١٢ هەزار قوربانیی بارەگا و بارخانەی چەك و تەقەمەنیی و تۆپخانەش بەتاڵان کەوتنە دەست ئەفغان و کورد. ئەحمەد پاشای والیش بە پەلە پڕوزە پاشماوەی لەشکرە بەزیوەکەی قوتارکرد، هەرچەند زۆری نەخایاند سەرلەنوێ خۆی کۆدەکاتەوە و هێرشی دووەم دەست پێدەکات، بەڵام ئەم جارەش هیچی بۆ نەکرا و بەسەرشۆڕی دەکشێتەوە و ناچار دەبێت مل بۆ وتووێژ و چارەسەری ئاشتی درێژ بکات،سەرئەنجام لەسەر ١٢ دووازدە خاڵ رێکدەکەون. ئەفغانەکان لەگەڵ ئەوەدا لە لایەنی سەربازییەوە کارتی بردنەوەی شەڕەکەیان بەدەستەوە بوو لە کۆبوونەوەکانی ئاشتیی و رێککەوتنەکەشدا بەڵگەی بەهێزو بنبڕیان دەدا بەڕووی عوسمانییەکاندا، وەك:

١- ئێمەی ئەفغان ئەوەی رۆڵەی ئیسلام خالیدی کوڕی وەلیدین و شیاوترین لە عوسمانییەکان بۆ کورسیی خەلافەت.

٢- ئێمە برا موسوڵمانە ئێرانییەکانمان لە جەورو ستەمی رافزییەکان (شیعە لادەرەکان) رزگارکردووە.

٣- گەلانی ئێران بەویستی خۆیان، ئەشرەفخانیان هەڵبژاردووە بەشای شەرعیی ئێران.

٤- سوڵتانی عوسمانی خەلیفە و پێشەوای ئەو گەلانەیە لە ژێر فەرمانڕەوایی خۆیدا کۆیکردوونەتەوە، ئەشرەفخانیش شای ئەفغان و ئێرانە و خەلیفە و پێشەوای ئەو گەلانەیە هەڵیانبژاردووە و باوەڕی خۆیان پێداوە، بۆیە پێویستە زوو بە زوو ئەو ناوچانەی ئێران چۆڵبکەن کە لەگەڵ رووسەکاندا داگیرتان کردوون.

بەڵگەکانی زانا ئاینییەکانی ئەفغان و دانانی ئەشرەفخانیش بە خەلیفەی موسوڵمانان، لە رووی رامیاریی و سەربازییەوە ئاسانتر بوو وەك لە ساندنی لە رووی شەرع و فیقهەوە و بەرانبەرێن و زۆرانبازییەکی قوڵ و ئاڵۆزی لە نێوان زانایانی ئاینیی هەردوولادا بەرپاکرد. زانایانی ئاینیی عوسمانیش بەڵگەی پووچەڵکردنەوەی بەڵگە و بۆچوونەکانی زانایانی ئەفغانیان بەمجۆرە دەدایەوە:

١- بە پێی دەقی فەرمودەی پێغەمبەر (دروودی خوای لێبێت) ناشێت موسوڵمانان لە یەك کاتدا

ملکەچی دوو خەلیفە بن، مەگەر پانتاییەکی یەکجار بەرین و فراوان وەك ئۆقیانووسێك بکەوێتە نێوانیانەوە.

٢- ئەگەر دووکەس لە یەك کاتدا داوای خەلافەت و پێشەوایەتیی بکەن، بە پێی دەقی فەرموودەی (اذا بویع لخلیفتین في آن واحد، بایعوا الأولی و اقتلوا الثانیة منهما) ئەگەر دووکەس لە یەك کاتدا داوای خەلافەتیان کرد، دەنگ بەیەکەمیان بدەن و دووەمیان بکوژن. ئەمەش لە بەرژەوەندی ئەفغان نەبوو، چونکە ریشی ئەشرەفخانی دەگرتەوە.

وەك وتمان عوسمانییەکان بەناچاریی لەگەڵ ئەفغانەکاندا لەسەر دووازدە خاڵ پێکهاتن کە گرنگەکانی ئەمانەیە:

١- ئەشرەفخان دەبێتە شای ئێران و ئەفغان و جێگری خەلیفەی موسوڵمانان کە ئێستە سوڵتانی عوسمانییە (جێگری پەیامبەر. ن.ك).

٢- سوڵتانی عوسمانیی خەلیفەی موسوڵمانان و پێشەواو رابەری گشت موسوڵمانانی جیهانە[٩١] .

٣- کوردستانی ئەردەڵان، کرماشان، نازەربایجان، ئەرمەنستان، حوێزە (ئەهواز) مولکی عوسمانێ[٩٢] .

ئەم پەیانە بەرژەوەندی ئەفغانەکانی بە ئاشکرا پێوەدیاربوو، سەرۆك هۆزێکی ئەفغان، دەست بگرێت بەسەر وڵاتی ئێراندا و بەدان پێدانانی عوسمانییەکان ببێتە شای ئێران و جێگری سوڵتانی عوسمانیش کە جێگری پەیامبەری یەزدانە و سەرتاپای هەرێمەکانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست و ئاسیای ناوەند و رۆژهەڵاتی ئەوروپای لە ژێر فەرماندایە و پەلاماری وڵاتی ئەمسا و وڵاتی بەرفراوان و دوورە دەستی چینیش دەدات. سەپاندنی ئەو بڕیارە بەسەر دوژمنێکی وەها بەهێزدا،دەستکەوتێکی مەزن بوو،بۆ ئەفغانەکان (دوابەدوای مۆرکردنی پەیانەکەش،ئەشرەفخان تاجی شاهانەی ئێران دەکاتە سەری و خانەپاشای بابانیش سنە و ئەردەڵان بێشەڕ چۆڵدەکات)[٩٣] و دەگەڕێتەوە وڵاتی بابان کە خالیدی برایی بەسەرەوە دانابوو.

خانە پاشاشکری عوسمانییەکان بەگورگا نخواردو دەدات؟

خانەپاشای بابان لە شکرەکەی ئەحمەد پاشای والی بەغدای تووشی شکستێکی سەربازی وەها گەورەکرد لە میژووی عوسمانییەکاندا بەکارەسات بژمێردرێت، ئەوان لە هەموو میژووی خۆیاندا هێشتا زەبری وەها کوشندەیان بەرنەکەوتبوو، مەگەر دووات، لە شەڕەکانی باڵکاندا کە سێ شەڕی گەورە دەدۆڕێنن و ئەوەندەی شپرزە دەبن سەربازی تورك تەقەیان لەیەکتر دەکرد.

هەندێك لەو باوەڕەدان ئەو هەڵوێستەی خانە پاشا لەژێر کاریگەری زانایانی ئاینیی ئەفغانەکان و بەڵگە بەهێزو سەڵمێنەرەکانیاندا بوو، لەم لایەنەوە بۆمان هەیە بپرسین، ئەی کاریگەری سوڵتان و زانا ئایینییەکانی عوسمانی و کوردیان بۆ لەسەر نەبوو، کە هەرچۆنێك بێت سوڵتان لە ئەشرەفخانێکی نەناسراوو نامۆ بە موسوڵمانانی کورد و عەرەب شەرعیترە و کوردیش بەگشتی لە هەر هەموو موسوڵمانان

پتر سەرگەرمی خواپەرستی و ئاینی ئیسلامن و رۆژی پێنج جاران رووەکەنە بارەگای یەزدان و بۆ سەرکەوتن و پایە بەرزی و تەمەن درێژی سوڵتان دەپارێنەوە و قوربانیشی بۆ دەدەن، تەنانەت مەرجەعیەتی شیعەکانی عێراقیش کە زۆربەیان بەرەگەز ئێرانی بوون، هەتا بۆیان کرابێت رووبەڕووی سوڵتان نەدەبوونەوە و بە موریدەکانیان رادەگەیاند بەرهەڵستیکردنی سوڵتان نەکەن، لەبەرژەوەندی شیعە نییە، چەند جارێکیش بانگی غەزا و جیهادیان دژی لەشکری بەریتانیادا و هانی شیعەکانیاندەدا بچنە پاڵ لەشکری سوڵتان، کە جارویاریش ئەو هەڵوێستەیان دەگۆڕی، ئەوە لەسەر خواستی موریدەکانیان و فشاری دەوروبەرەکەدا بوو، چونکە زانایانی شیعە لە هەر پلەو پایەیەکی ئایینیدابن، تاکە سەرچاوەی بژێوی ژیانی خۆیان و خێزانیان موریدەکانیانن، وەک زانایانی سوننە موچەی خۆری میری نین، زانایانی شیعە، شاکانی ئێران و فەرمانڕەواکانی عێراق بەستەمکار و چەوسێنەر دەژمێرن و بەهیچ جۆرێک نزیکیان نابنەوە.

ناصیرەدین شای ئێران کە دێتە نەجەف و کەربەلا، موحەمەد یەزدی ناچێت بە پێریەوە، دووای هەزار پاڕانەوە و دەست ماچککردن بەوە رازیدەبێت شا ببینێت، بەڵام رازی نەبوو شا بە پێی خۆی بێتە ماڵەکەی و بەخزمەتی بگات! ئەم جۆرە هەڵوێستانە شایانی تێڕامانن و نابێت هەروا ئاسایی بەسەرماندا تێپەڕێت، شیعەکان دەبوو لە رووی ستراتیژی ئاینیی خۆیانەوە روو لە شاکانی ئێران و ئاینزای سوونەش نەکەن کە بناغەی رژێمەکەی سوڵتانەکانی عوسمانی بوون و بەردەوام هەوڵیاندەدا عێراق سیمای شیعەگەری پێوە دیارنەبێت و لە هەردوولایەنی رامیاری و ئاینییەوە تەنها ژێر فەرمانی خۆیان بن، بە تووندیش بەرەنگاری هەرهەوڵ و کۆششێکی پێچەوانەیان دەکرد، کەواتە دەتوانێ هاندەرە سەرەکییەکانی ئەو هەڵوێستەی خانە پاشا لەم چەند خاڵەدا کۆبکەینەوە:

١- خانەپاشا وەک هەر هەموو میرەکانی کورد، چاک شارەزای دەستەڵاتدارانی تورک بووون، بەتایبەتیش والییەکانی بەغدا کە هەتا سەر دۆستی هیچ میرێک نەبوون، بۆیە خانەپاشاش لێیان دووڵ بوو، هیوایەکیشی پێیان نەبوو.

٢- نەگەر برایەتیی و هاوڕەگەزیی و هاوڕیشەیی زمان و پێکەوە گونجان و ژیانی لەگەڵ نەفغانەکاندا لەبەرچاوگرتبێت، بەتایبەتیش نە رۆژێک لە رۆژان خاکی کوردیان داگیر کردووە و نەخوێن کەوتۆتە نێوانیان و نەڕق و کینەشیان لە دڵدایە بەرامبەر یەکتر، بەڵکو خۆیان بەخزم دەزانن.

٣- تۆڵەسەندنەوەی خوێنی بەناحەق رژێنراوی بابە سڵێمان و حەفدە هاوڕێکەی لە ١٧٠١/١٧٠٤ و کوشتنی میربەکر لە ١٧١٥ زاینیدا لە بەغدا. ئاڵێن سەردەمی خانە پاشا، سەردەمی زێڕینی بابان بوو، بەڵام بەڕێگەی ئامانجەکانی کووردا هەنگاوێکی بەرچاو دەنێت و قۆناغێکی سەختیش دەبڕێت .میرایەتی بابانیش لە سەردەمی هەرە باڵا دەستیی و فراوانیی سنوورەکانیدا بوو:

لە خۆرهەڵاتەوە: مەریوان، سنە، سەقز، بانە.

لە خۆرئاواوە: کۆیە، رانیە، پردێ، هەریر و باتاس.

لە باشوورەوە: زنجیرە چیاکانی حەمرین، بەدرە، جەسسان، مەندەلی.

لە باکوورەوە: زێی گەورەی .

ئەوە لە کاتێکدا کە عوسمانییەکان بۆ ناسانکردنی بەڕێوەبردنی کوردستانی باشوور، لە ساڵی ١٥١٦ دا ویلایەتی موسڵ و لە ١٥٥٤یشدا ویلایەتی شارەزوور پێکدەهێنن کە شارە گەورەکانی ئەوکاتەی کوردستانی باشووری دەگرتە خۆی، کەرکووك، سلێمانی، هەولێر، و بنکەی دەستەڵات و فەرمانڕەوایی والیش لە کەرکووك بوو، سەرژمێری ئەو سەردەمەی ویلایەتی موسڵ نازانین، بەڵام بە پێی سەرژمێرەکەی ساڵی ١٩١٢، ژمارەی گشتیی دانیشتوانی ویلایەتەکە ٨٨,٠٠٠ هەزار بووە.

وەك نووسەری (تەئریخی جاف) کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف دەڵێت کوردستانی باشوور لە رووی رامیاریەوە بەستراوبوو بەویلایەتی موسڵەوە کە بریتیبوو لە سێ سنجەق:

١ـ سنجەقی ناوەندی موسڵ (مەرکەز) شامیل (هەمور) قەزای (شارەدێ، شارستان) دهۆك، زاخۆ، عیمادیە (نامێدی)، سنجار (شەنگار) و عەقرە (ناکرێ) بوو[٩٤] .

٢ـ سنجەقی کەرکووك: شامیل (هەمور) قەزا (شارەدێ، شارنشین) هەولێر، رانیە، رەواندز تا کۆیسنجەق و کفری بوو.

٣ـ سنجەقی سلێمانی: شامیل (هەمور) قەزای (شارەدێ، شارستان) بازیان، هەڵەبجە، شەهرەزوور، مەرگە بوو، بەفەرمانی والی بەغدا دەجوولانەوە[٩٥].

ساڵی ١٧٣٢ز، نادر شا، سەرتاپای ولاتی ئێران لە دوژمنان پاکدەکاتەوە، هەربەوەشەوە راناوەستێت، بەنێو کوردستاندا لەشکرێك بەڕێدەکات بەرەو بەغدا بۆ دەستبەسەرداگرتنی، خانەپاشاش دەیزانی بەرەنگاریی نەو لەشکرە بەهێزەی بۆ ناکرێت، ژیرانە، نە شەڕی خۆترێن دەکات و نە خوێنی کوردی نەردەڵان و بابانیش دەڕێژێت، بێشەڕ و کوشتار بەرەودووا دەکشێتەوە بۆ بابان و هەرلەوصاڵەشدا لە رووداوێکی نادیاردا هیواو ناواتەکانی بەناکامی دەباتە ژێر گڵ، میژوونووسان هەتا رادەیەکی زۆر لەسەر ساڵی رووداوەکە کۆکن، بە بۆچوونی مامۆستا حوسەین حوزنی موکریانی ١٧٣٢ بووە، رەنجووری و مەستورەی ئەردەڵانیش دەڵێن ١٧٣٠ بووە، پێدەچێت بۆچوونەکەی مامۆستا حوزنی موکریانی راستتر بێت کە دەکاتە هەمان ساڵی لەشکرکێشییەکەی نادر شا بۆ گرتنی بەغدا. بەڵام میژوونووسان لە بارەی شوێن و چۆنیەتی رووداوەکە شتێکی ئەوتۆیان بەدەستەوە نەداوە. مامۆستا حوزنی موکریانی دەڵێت ئێرانییەکان داگیرکردنی شاری سنەیان لە دڵگرتبوو، بەفێڵ و تەڵەکەبازی خانە پاشا فریودەدەن و دەستگیریدەکەن و ساڵی ١٧٣٢ شەوێك لە خەودا دەیخنکێنن. ئەمە پەندێکە کە پێویستە چەند وانەیەکی لێوە فێربین و

چەند بارەمان نەکردایەتەوە. کورد بە درێژایی مێژووە پڕ لە کارەساتەکانی، ئەوەی بەخۆێن دەستیکەوتووە، هەمیشە دوژمنان بە چاووڕاوو لە خشتەبردن سەندوویانەتەوە و پاڵەوانی دەستکەوتەکانیش سەریان تێداچووە، یا پەنایان بردۆتە بەر گفتوگۆ و رێککەوتن و بەپەیمانێکی پووچەڵ و بێبناغە دەستخەرۆیان کردووە.

دەرکەوتنی نادر شا

نووسەر و رۆژنامەنووسی گەورەی عەرەب موحەمەد حەسەنەین هەیکەل لە بارەی ئێرانییەکانەوە دەڵێت: ئێران هەر لە دێر زەمانەوە، ناوبەناو گیرۆدەی داگیرکردن و ژێر دەستەیی دەبوون، ئێرانییەکانیش خوویان بە ژێر دەستییەوە گرتووە و لەگەڵیدا راهاتوون و هەموو جارێکیش هەوڵیانداوە داگیرکارێک یا زۆردارێک بە یەکێکی دیکە بگۆڕنەوە) ئەم بۆچوونەی هەیکەل هەرچەند هەتا رادەیەکی زۆر راستی پێکاوە، بەڵام هەموو جارێکیش کەسێکی تێدا هەڵکەوتووە و وڵات لە داگیرکاران رزگار بکات و هێزو دەستەڵاتی خۆی بسەپێنێت. نەجارەش کەسێکی نەناسراو بە نێوی نادر قولیخان پەیدا بوو، تەمەنی منداڵیی و هەرزەکاریی بە شوانی بەرغەل و مەڕومااڵت بەسەردەبات و دوواتریش دەبێتە جەردە و رێگر و کۆمەڵێك پیاو خراپ لە خۆی کۆدەکاتەوە و رۆژ لە دووای رۆژیش ژمارەیان هەڵدەکشێت، نادر لە ماوەیەکی کورتدا هێزێکی چەکداری مامناوەندییان لێپێکدەهێنێت، بۆنەوەی مۆرکی جەردەیی و پیاوخراپیش لە خۆی دوورنەخاتەوە و بەنیشتمان پەروەر بناسرێت، دەچێتە پاڵ شا تەهماسەب(تەهمان سپی). بارودۆخی ئێران ئەو دەمە بۆ نادر زۆر لە بار بوو، وڵاتی ئێران کەرتوپەرت و شیرازەی بەرێوەبردن پچڕابوو، لاوازی و کەمدەستیی شا تەهماسەب و سازشەکانی بەرامبەر دوژمن و دەستهەڵگرتنی لە ئەرمەنستان و گورجستان بۆ قەیسەری رووسیا، رێگە بۆ نادر خۆشدەکەن ناوبانگ دەربکات و جێگەدەستی دیار بێت و بنکەیەکی جەماوەری فراوان پەیدا بکات و پلە لە دووای پلە بە پەیژەی دەستەڵاتدا سەربکەوێت. هێزە چەکدارەکانی نادر تێکەڵ بوو لە تورکمان، قاجار، کورد، قۆچانییەکان، هێزێکی جەنگاوەر و شەڕزان و دەستوەشێن بوون، بوونی خۆی سەلماند و جێگە دەستی بە رووداوەکانەوە دیاربوو، دووای زنجیرەیەك سەرکەوتن بەسەر داگیرکارانی وڵاتدا، نادر قولیخان نالای رزگارکردنی ئێران بڵند دەکات و لە صالّی ١٧٢٩ دا نەفغانەکانی بەرەو دووا راونا، لە ١٧٣١ یشدا عوسمانییەکان لە شاری هەمەدان و بەشی خۆرئاوای کرماشان دەردەپەڕێنێت (هەرچەند عوسمانییەکان هەر ئەو صالّە کرماشانیان لێسەندەوە) و هێزەکانی رووسیای قەیسەریش لە باکووری ئێران وەدەردەنێت و نەجارە شاری گەورەی نەصفەهانیش رزگار دەکات کە حەوت صالّ بوو لە ژێر دەستی نەفغانەکاندا بوو. نادر بەوەشەوە راناوەستێت بە لەشکرێکی قەبەوە لە هەردوو قۆڵی کرماشان، خانەقین و قەڵاچوالان — سوورداشەوە بەرەو بەغدا پێشڕەوی دەکات و لە شەڕەکەی دووجەیل ١٧٣٣ دەشکێت و لە شەڕەکەی لەیلاندا سەردەکەوێت[٩٦].

بەجۆرە نادر قولیخان شکست و پاشەکشە و سازشەکانی شا تەهماسەب (تەهمان سپی)دەگۆڕێتەوە بەسەرکەوتن و لە دوواهەمین شەڕیشدا لەگەڵ ئەفغانەکاندا ئەشرەفخان دەکوژرێت و نادر بێ منەت دەبێتە سوپاسالاری لەشکرەکانی ئێران هەرچەند شا تەهماسەب نەیدەویست بکەوێتە ژێر گوشاری ناوونابانگی نادر و سەرکەوتنەکانییەوە بەسەر دوژمناندا.

شا تەهماسەب و نادر قولیخان لە چەند لایەنێکەوە زۆر لە یەکتر جیاواز بوون:

١- شا تەهماسەب لە بنەماڵەی شاکانی ئێران و کوڕی شا سوڵتان حوسەین بوو، بەڵام نادر رابوردوویەکی پوخڵی هەبوو،لە خێزانێکی چینەکانی هەرە خوارەوەش بوو.

٢- تەهماسەب (تەهمان سپی)دەستەپاچە و نەرمو بێوەی بوو، نادر کارزان و لێهاتوو دەستوەشێن بوو.

٣- شا تەهماسەب دەیویست کێشەکان لەگەڵ دراوسێکانیدا بە ناشتی بڕێنێتەوە، نادر باوەڕی وەها بوو دوژمن و داگیرکارانی ئێران بەتایبەتیش تورك لە زمانی ناشتیی و پێکەوە ژیان تێناگەن و هەمیشە بەزمانی شمشێر و هەڕەشە و پەلامار دەدوێن. راستیشی دەکرد، سوڵتان سەلیمی یەکەم بە شانازییەوە دەیوت: شەوورۆژ نەسپەکانمان زینکراون و شمشێرەکانمان خوێان لە کالاندا راناگرن!.

٤- نادر سەرکەوتنەکانی کردبووە پەیژە و پێیدا سەردەکەوت بۆ لوتکەی دەستەڵات، تەهماسەبیش نەیدەویست ئێرانییەکان پاکردنەوەی ئێران لە دوژمنان لە چاوی نادر بناسن، بۆیە هەوڵیدەدا بەهەرشێوەیەك بێت بە پێی رێککەوتنێك کە مۆری خۆیی پێوەبێت دوژمن لە ئێران دوورخاتەوە، بەڵام نادر بواری بۆ ناهێڵێتەوە، کوردستان، کرماشان، بەشێکی ئازەربایجانی رزگارکرد و لەشکری عوسمانیی تەفر و تۆناکرد،ئەو رووداوە بەجۆرێك لە ئەستەمووڵ دەنگیدایەوە دەبێتە هۆی داگرتنی سوڵتان ئەحمەدی سێیەم و دانانی سوڵتان مەحموودی یەکەم لە جێگەیدا، نادر تا دەهات بەهێزتر و دەستەڵاتیشی فراوانتر دەبوو بەسەر وڵات و خودی شای ئێرانیشدا کە نەك هەر نەیتوانی عوسمانییەکان دوورخاتەوە بەڵکو نەو ناوچانەشی لەدەست دەدا کە نادر بەشەڕ رزگاریکردبوون.. ساڵی ١٧٣١ز. بەهاوکاریی کورد دەستیان بەسەر هەموو نەو ناوچانەدا گرتەوە کە نادر رزگاری کردبوون و هەتا ماوەیەك لە ئێران نەو دوو دەوڵەتەدا دەستاودەستیان دەکرد و لایەکیان نەیدەتوانی ماوەیەکی درێژ تێیاندا بمێنێتەوە، بۆیە نادر ناچار بوو سنووورێك بۆ نەم بێنارامییە دابنێت، چەند هەنگاوێکی گرنگ هەڵدەنێت:

١- سوڵتانی عوسمانی ناگادار دەکات کە سازشەکانی شا تەهماسەب لەو ناوچانەی بە خوێن و قوربانیدان گرتوومانن، بایەخێکیان نییە و نێمە پابەندیان نابین و پێویستە بە زوترین کات چۆڵیان بکەن، جا شەڕ هەڵدەبژێرن یا ناشتی؟

٢- شا تەهماسەب لێدەخات و خۆی دەکاتە چاودێر و جێگر (نەتا بەگ)ی کوڕە شەش ساڵانەکەی بە نێوی تەهماسەبی دووەم.

٣- پەیانەکانی ساڵی ١٧٢١ نێوان ڕووسیا و عوسمانی پووچەڵ دەکاتەوە لە جێگەیاندا پەیمانی چۆڵکردنی ئێرانی لەگەڵدا مۆرکردن[٩٧].

نادر قولیخان سەرکردەیەکی هەڵکەوتووی ڕۆژگارەکەی بوو، بەجەرگ و لێزان و بەرچاوڕوون بوو، دەیزانی چیدەوێت و چۆنیش بەئامانج و مەبەستەکانی دەگات.

لێرەدا دەتوانین بەراوردێك لە نێوان نادر قولیخان و مستەفا کەمالدا بکەین کە وەك دوودیوی پارەیەك دێنە بەرچاوو:

١- نادر ئێرانی نەبوو، بەڕەچەڵەك تورکمان بوو کەچی دەبێتە دوژمنێکی سەرسەختی تورك و ئالای بەرگریی و ڕزگارکردنی ئێران بەڕوویاندا بەرز دەکاتەوە.

٢- مستەفا کەمالیش بەڕەچەڵەك تورك(ترك) نەبوو، باوکی جوولەکە و دایکیشی یۆنانی بوو، هەر لە یۆنان و لە شاری سالۆنیك لە دایك بووە، کەچی دوژمنێکی سەرسەختی یۆنانەکان بوو، قوربانییەکی زۆریش دەدات بۆ بەرەو دووا گێڕانەوەیان و ڕزگارکردنی تورکیا لە دەستیان لە کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهاندا.

٣- هەردووکیان سەرەتا نەناسراوو سەرلێشێواو، لە دوو خێزانی دەست کورت و بێ ناوونیشان، بە هەوڵ و کۆشش و لێهاتوویی خۆیان دێنە پێشەوە و هەتا لوتکەی دەستەڵات ڕاناوەستن.

٤- نادر، شای ئێران لە شایەتی دەخات و بەگوێی نەورووپای دیان (کریست — مەسیحی) و دەوڵەتی عوسمانی سوننەدا دەچرپێنێت کە هیچ گرنگییەك بە ئاینن و ئاینزا و یاساکانی شەرع نادات.

٥- مستەفا کەمالیش کۆتایی بە دەستەڵاتی سوڵتان و پێنج سەد ساڵ تەمەنی ڕژێمی خەلافەت دەهێنێت.

بەڵام نادر شا بەرهەمی ڕەنج و سەرکەوتنەکانی نەخوارد وەك مستەفا کەمال کە ١٩٢٢ دەبێتە یەکەمین سەرۆك کۆماری تورکیای نوێ، نادرشای ئێران لە کات و شوێنی خۆیدا دەجوولا و هەنگاویدەنا، پشت ئەستوور بە دەستکەوت و سەرکەوتنە سەربازییە مەزنەکانی و بنکە جەماوەرییە فراوانەکەی، یەکێك لەو هەنگاوانەی داوای بەستنی کۆنگرەیەکی میللی فراواندەکات، کۆنسوڵەکانی وڵاتانی بەریتانیا و فەرەنسا و ڕووسیاش لە ئێران، بانگدەکات، لەو کۆنگرەیەدا ڕوودەکاتە نامادەبووان و دەڵێت: لە نێو خۆتاندا ڕاوێژبکەن و بۆچوونەکانتان یەکبخەن و دەنگەکانتان بکەنە یەك دەنگ، کەسێك هەڵبژێرن شیاوی تاج و تەختی شاهانەی ئێران بێت. نادر وەك قارەمانێکی نەتەوەیی و ڕۆڵەی ڕۆژانی تەنگانە و ژێر دەستی بێگانە خۆیی پیشاندەدا، کە نەرکی سەرشانی بەجێهانیوە و وڵات سەربەخۆیە و نەمیش چاوەڕوانی پاداشت ناکات و چاوی لە پلە و پایە و کورسی فەرمانڕەوایی نییە و دەچێتەوە مالی خۆی، بەڵام کە دەبینێت کۆنگرە بەتێکرای دەنگەکان پێ لەسەر ئەوە دادەگرن هیچ کەسێك لەو شیاوتر نییە و هەر ئەو

هەڵدەبژێرن، سێ مەرج دادەنێت:

١- جێنودانو سوکایەتیکردن بەیارانی پەیامبەر، ئەبووبەکر، عومەر، عوسمان، بڕای بڕ قەدەغەیە.

٢- بەهیچ جۆرێك ڕێگە بەکەسێکی سەر بەبنەماڵەی صەفەوییەکان نەدەن بگەڕێنەوە سەرکار.

پەیانیش بدەن دڵسۆزو پشتیوانی ڕاستەقینەی خۆیی و کوڕا و کوڕ و بنەماڵەی ئەفشارەکان بن.

گەلانی ئێران هەموو مەرجەکانی پەسەند دەکەن و پەیانی جێبەجێکردنیان دەدەن و نادر قولیخان صاڵی ١٧٣٥ دەبێتە شای ئێران و لە ١٧٣٥ دا بەنێوی نادر شای ئەفشار دەچێتە سەرتەخت و تاجی شاهانە لەسەر دەنێت.

نادر شای ئەفشار بۆ پیشاندانی هێزو توانای سەربازی ئێران و باڵا دەستی خۆی بەدۆست و دوژمن، صاڵی ١٧٤٠ پەلاماری وڵاتی هندستان دەدات و بەتەواوی دەستی بەسەردا دەگرێت، شای هندستانیش، شا موحەمەدی مەغۆڵی بە دیلی دەکەوێتە بەرپێی نادر شا و گەنجینە پڕ لە گەوهەر و زمروت و ئەڵماس و بەردە بەنرخە زۆر دەگەمەن و نایابەکان دەخاتە بەردەستی نادر شا، تەختی تاوس (عرش الطاووس) ی بەنێویانگ و پارچە ئەڵماسە گەورە و هەرە درەوشاوەکەی بەکۆهینور ناسراوە و بەهیچ سامانێك مەزەندە ناکرێت کەوتنە بندەستی نادر شا[٩٨].

کۆهینور دوواتر دەکەوێتە دەست ئینگلیزەکان و دەبێتە بەنرخترین ئەو پارچە گەوهەرانەی تاجی شاهانەی بەریتانیا دەڕازێننەوە.

نادر شای ئەفشار دووای ئەم سەرکەوتنە مەزنانە، دەستی برایەتی بۆ سوڵتانی عوسمانی دڕێژدەکات و بۆ پیشاندانی هەستی دۆستایەتی و نیازپاکی، لە پاڵ پەیوەندیکردن و نزیکبوونەوەدا کۆمەڵێك دیاری پێشکەش دەکات کە بریتیبوون لە (یازدە فیل و ٣٠٠٠ سێ هەزار کۆیلە و بەرابەری ١٥٠٠ هەزارو پێنج سەد سوار ڕەوانەیاندەکات کە پێدەچێت فیلەکانیش هەر لە دەستکەوتەکانی داگیرکردنی هندستان بووبن، جگە لەمانە نادر شا پێشدەستییەکی دیکەش دەکات، ئارامگا (مەرقەد — مرقد) ی ئەبی حەنیفە لە بەغدا و ئارامگاکانی کازمەین و نەجەف و کەربەلاش لەو دیارییانە بێبەش ناکات، گومەز و منارەکەی نەجەفیش زێڕپۆش دەکات کە ٢٠٠ دووصەد زێرینکار و وەستای شارەزا و دەسترەنگینی چینیی، هندیی، عوسمانیی(نەك تورك)، ئێرانیی و عەرەب کاریان تێدادەکرد.

نادر شا دووای نەو پشی پشییەی بۆ عوسمانییەکانی کرد، لە صاڵی ١٧٤٣ دا، داوا لە سوڵتان دەکات بەفەرمی دان بە ڕێبازی جەعفەریدا بنێت، جەعفەری صادق بە پێنجەمین پێشەوای موسوڵمانان بناسن، بەڵام کە سوڵتان بابەتەکە ڕووبەڕووی زانا ئاینییەکان دەکاتەوە، زۆر بەڕاشکاوی دەڵێن شیعەکان گومڕان (مارق) و کوشتنیان حەڵاڵە، عوسمانییەکان بەم کارە، بەڵگە و بیانوویان دایە دەست نادر شا، لایەنی ناشتی چۆڵبکات و خۆی بۆ شەڕ ئامادە بکات. نێوان صاڵانی ١٧٤١ — ١٧٤٣ بەهێرشێکی کتوپڕ لە

قۆڵی مەندەلی و شارەزوورەوە پەلاماری کوردستانی باشوور دەدات و هەردوو شاری کەرکووک و هەولێر بەناسانی داگیر دەکات، لەوێشەوە رووەکاتە شاری مووسڵ و دەڕاتە ژێر ناڵووقەوە، بەڵام دانیشتوانی شارەکە بەرەنگارییەکی مەردانە دەکەن و شار بەدەستەوە نادەن، نادریش دەکشێتەوە و رووەکاتە بەغدا[۹۹]. سەرەتای هێرشەکەی نادر شا، خالید پاشای بابان لە سنوورەکانی نێوان نێران – عێراق (کوردستانی باشوور) و لە ناوچەی سەردەشت بەربە لەشکرەکەی نادر شا دەگرێت، بەڵام گوڕ و تین و هێزی نەو لەشکرە سەرگەرمە، لەوەدا نەبوو هەڵوێستە بۆ هێزەکەی خالید پاشا بکات، بەناویدا تێدەپەڕێت و پەرش و بڵاویان دەکات، خالیدیش لە ڕێگەی کشانەوەدا بەرەو موصڵ نەخۆش دەکەوێت و هەر نەو صاڵەش (۱۷٤۱) لە شاری نورفە کۆچی دوایی دەکات[۱۰۰]. (۱۷٤۳ دروستە، چونکە سەلیم لەوصاڵەدا دووای خانەپاشا بووە بە میری بابان (ن.ک) لە شەڕەکانی صاڵی ۱۷٤٥ یشدا، عوسمانییەکان لە نزیک نەرمینیا تووشی شکستێکی گەورە دەبن و لە ۱۷٤۷/۳/۲۱ ناگر بەست رادەگەیەنن و دەستدەکەن بە گفتوگۆ و ڕێککەوتن، بەڵام زۆری نەخایاند، لە ۱۷٤۷/٦/۲۰ نادر شا تیرۆر دەکرێت، راو بۆچوونی جیاوازیش زۆرن لەسەر هۆکاری تیرۆرکردنەکەی، دەڵێن شا بڕیار دەدات پلەو پایە بەرزەکانی لەشکر بە نوزبەکیی و تورکمانەکان بسپێرێت و سەرکردە نێرانییەکان دووربخاتەوە، نەوانیش دەکەونە پلاندانان بۆ تۆڵە سەندنەوە، یا بەدەستی تۆڵەسێنێکی کورد تیرۆرکرا کە لە بەرگی دەرویشێکدا خۆی دەگەیەنێتە کۆشکی تایبەتی و لە باخچەکەدا قەمەیەك لە سەر دڵی دەچەقێنێت. نەمین زەکی لەوبارەیەوە دەڵێت: کورد رقیان لە نادر شا بوو بەهۆی کرداری نابەجێ و زۆر و ستەمی بێنەندازەیەوە بەرامبەریان[۱۰۱]، نادر شا لە هۆزی قرخلوی سەربە نێلی ئەفشارە کە تورکمانن، بەوپێیە بەڕەگەز نێرانی نییە، بە نایەنزاش سوننەیە و بۆتە شای نێرانییەکان کە زۆربەی هەرە زۆریان لە سەردەمی صەفەوییەکانەوە دەستبەرداری ڕێبازی سوننە دەبن و دەچنە سەر ڕێبازی شیعە. نادر شا خۆی بەهیچ ڕەگەز و نایەن و نایەنزایەکەوە نەدەبەستەوە، کە دژایەتی و سوکایەتی پێکردنی سێ خەلیفەکەی پەیامبەریشی دەکرد یا، صاڵیادی عاشورا و شینی حوسەینی دەکرد کە صەفەوییەکان دایانهێنابوو، هەربۆ نەوە بوو صەفەوییەکان لە بیر گەلانی نێران ببانەوە و داب و نەریتە کۆمەڵایەتییەکانیان بسڕێتەوە. نادر شا هەوڵیدەدا نایەنێکی نوێی نایێتە بدۆزێتەوە و لایەنی پێشەوای بەنێوبانگی هندستان نەکبەر شای دەکردەوە کە توانی نایەنێکی نوێ بخاتە بەردەست هندەکان کە هەموویان خۆیانی تێدا ببینێنەوە.

نادر شا، سەرکردە و پێشەوایەکی لێهاتوو بوو، دروست لە ڕۆژگاری خۆیدا هەڵکەوت، ووزە و توانایەکی بەهێزو لە رادەبەدەری هەبوو، بە زۆر و بە خوایشت خۆی دەسەپێنێت، لەوڕۆژگارە ڕەشەی نێران و لەو پشێوی و پاشاگەردانییەی گەلانی نێرانی تێکەوتبوو، نادر گەشبین بوو، هەل و مەرجەکانی هەڵدەسەنگاند، هەنگاوی دەنا و دەیزانی چیدەوێت و چیدەکات و ئەفغان، ڕووس، عوسمانی و کوردیش

هەریەکە و بە پێی هێزو تووانای سەربازی خۆیان و پێراگەیشتن، بەشێکی لە نێران پەچڕیبوو، نادر لە رۆژگارێکی وەهادا دەرکەوت، ئەوانەی لە هەل و مەرجی مێژوویی وەها ئالۆزو دژواردا دەردەکەون و دەگەنە ئامانج مرۆڤی سادە و ناسایی نین، هەموو رێگایەك دەگرنەبەر و سڵ لە هیچ ناکەنەوە، بلدۆزەر ئاسا، بەردەمی خۆیان تەختدەکەن، خوێن وەکو ئاو دەبینن و مرۆڤ وەك ئاژەڵ، خۆ نادر شا لە رەوشتی هاوشانەکانی بەدەر نییە، مەگەر هەموویان یەك توخمن، مەگەر سیمای رەنگ و ولأت و نەتەوە و زمانیان جیاواز بێت ئەگینا یەکخامن و جوتلانەی یەکتر، ئەسکەندەری مەکەدۆنی، جەنگیزخان، تەیموری لەنگ، هۆلاکۆی مەغۆل، ناپولیۆن، هیتلەر، مۆسۆلۆنی، ستالین، مستەفا کەمال، رەزا شای پەهلەوی، چاوچیسکۆ، بۆنۆشی، میلۆسوفیچ، سەدام حسێن... هتد.

ئەورووپاییەکان نادر شایان بە ئیمپراتۆری مەزنی فەرەنسا دەچووان و بەناپۆلیۆنی خۆرهەلأت ناویاندەبرد، بەراستیش بەهەردووڵایەنی پۆزەتیف و نێگەتیڤی نازناوەکەوە پڕ بەپێستی بوو، سەرانی ئەورووپاش فرە وەگیانیان خۆشبوو ملۆزمێکی وەها سەر سەخت لە گۆڕەپانەکەدایە بەرامبەر عوسمانییەکان کە بەردەوام مەترسییەکی گەورەن بۆ سەر ئەورووپا.

ئەحمەد پاشای والی بەغدا بەهەڵەدا نەچووبوو کە لەنامەیەکدا بۆ سوڵتانی عوسمانی نووسیوە (کردەوەکانی دوژمن لاساییکردنەوەی هۆلاکۆ و تەیموری لەنگە و خۆی بە هاوشانی ئەوان دەزانێت) [١٠٢]. مەبەستی نادر شایە.

نادر شا سەرکردەیەکی سەربازی پرهونەر بوو، رابەرێکی رامیاری و ئاینی بەئەزموونیش بوو، بەناڕاستەی هەرسێ ئامانجەکانیش بە پلانی تۆکمە و هێرشی کتوپڕ و لەناکاو هەنگاویدەنا، بەسەرکەوتنەکان لە خۆی بایی نەدەبوو، هەر وەك چۆن کە دەشکا ووردی بەرنەئەدا و نەدەڕووخا. لە بازاری ئایینیدا، بانگەشەی برایەتی موسوڵمان و دیان (کریست — مەسیحی) دەکرد و دەیدا بە گوێی ئەورووپادا، هەوڵی ئەوەشیدەدا شیعە و سوننە لەیەکتر نزیك بکاتەوە و یەکیانبخات وەك لە کۆنگرەکەی نەجەفدا دەردەکەوێت و ببێتە پاڵەوانی ئەنجامدانی ئەوکارە یەکجار گرنگە و تەنانەت هەوڵی ئەوەشیدەدا شارە پیرۆزەکانی ئێرانیش، شاری قوم و شاری مەشهەد بێنێتە ریزی مەککە و مەدینە و موسوڵمانان زیارەتی ئەوانیش بکەن.شوێنە پیرۆزەکانی عێراقیش لە نەجەف و کەربەلا و کازیمین و سامەرا، نوێژەنکردنەوەیان و نالأتون پۆشکردنی دەرگا و گومەز و مناڕەکانیان بەوشێوەیەی ئەمرۆ دەبینرێن هەربە پارە و پوولی ئێرانییەکان بووە.

نادر قولیخان کە صالی ١١٤٨ ك/١٧٣٥ز. تاجی شاهانەی نایەسەر بەتاکتیکێکی ژیرانە بەهەنگاوێك چەند ئامانجێکی هێنایەدی:

١- نێزیککردنەوەی شیعە و سوننە لەیەکتر و خاوکردنەوەی گرژی و ئالۆزییەکانی نێوانیان و جلەوکردنی

دەمـارگیری و تونـدرەوی و تووندوتیـژی رۆژانـەی شـیعەکان و پێـشکەشکردنی بـە سـوڵتان وەك نیـشانەی نیازپاکیی و دۆستایەتیی.

٢- جیهانی ئیسلام و بەتایبەتیش زاناکانی ئاین دەخاتە بەردەم ئـەزموونێکی نـاوازە و لەسـەر حسابی سوڵتان بەلای خۆیدا رایدەکێشان.

٣- پەیامێکی دا بەگوێی ئەورووپادا، لە باڵا دەستیشدا هـەوڵی ئاشـتیی و هێمنیـی ناوچـەکە دەدات و ئەگەر پەلامار نەدرێت پەلامار نادات و ئەوە هەر سوڵتانەکانی عوسمانین بوونەتە هۆی ناکۆکی و جـەنگ و بێئارامیی وخوێن رشتن لەناوچەکەدا، ئـەوەتا سـوڵتانەکان سـەرلەبەری ئـەورووپای رۆژهـەڵات و ناوچـەکانی قەفقاسـیان گرتـووە و ملیـان پێوەنـاوە بـەرە و نەمـسا و گـەمارۆی ڤییـەننای پایتـەخت دەدەن و چـاویان تێرنابێت پەلاماری وڵاتی فراوان و دوورەدەست و لە گرتن نەهاتووی چینیش دەدەن کە لەشکری ئیسلام لە هەرەتی هێزو باڵا دەستیدا لەبەردەم شوورا و قەڵا سەختەکانیدا دۆشدامان و گەرانەوە. پەیامبەری یـەزدان ئەو وڵاتە بەنمونەی دووردەستی و سەختی و دژواری دەهێنێتـەوە کـە دەفـەرموێ: (أطلبـوا العلـم و لـو في الصين) بەدووای خوێندن و زانستدا بڕۆن ئەگەر لە وڵاتی چینیش دەستکەوێت.

نادر شاو سەرانی ئەورووپا لەمەڕ هەڕەشەو مەترسییەکانی عوسمانییەکاندا هاودەنگ بـوون، ئابڵوقـەدانی ڤییەننا ترسێکی راستەقینەی خستە دڵیانـەوە، کـەوتنی ڤییـەننا هـەموو ئـەورووپای رۆژئـاواش دەخاتـە مەترسییەوە، بۆیـە دەبێت هاوکـاری تـەواوی نێـران بکـەن لـە هـەموو رووبەکـەوە، قەیـسەری رووسیاش ئامادەبوو هاوکاریبکات.

یەکێك لە پەند و ئامۆژگارییەکانی میژوو ئەوەیە، زۆرداڕە ملهوڕەکان سەرهەڵدان و دەرکەوتن و ڕێڕەوی ژیانیـان چـۆنیەك و هاوشـێوەیە، تـەنها کۆتـایی و چارەنووسـیان جیـاوازە، هەربۆنمونـە، نـاپۆلیۆن ١٧٩٨ بەدەستبەسـەری ڕەوانـەی دۆرگـەی ئیلیـا دەکرێـت و ١٨١٥ بەتـەواوی دەکـەوێت و لـە دوورە وڵاتـی سەرینایەوە، نادر شا تیرۆرکرا، هیتلەر خۆی دەکوژێت، ستالین گۆڕبەگۆڕ کرا، ڕەزا شای پەهلەوی و حەمـە ڕەزا شای کوڕی گۆڕ غـەریب بـوون، دووایـین قەیـسەری رووسـیا لـە شۆڕشـی نۆکتۆبـەردا بەخاووخێزانـەوە گوللەباران کران، چاوچیسکۆ کەوتە بەردەسـت جـەماوەری ڕاپـەڕیو پارچـە پارچـەیانکرد، میلۆسـۆڤیچ لـە زیندانداً مرد، سەددام حوسەین ملی بووبە پەتی سێدارەوە.....

ئەوەندەی من بەدەستکورتی خۆمەوە بیزانم، دوو کەڵەپیاوی مەزن، هاوڕێنی نادر شا، ئازا و بێدودڵیی و بەڕاشکاویی ملیان بۆکەچنەکردووە و لە ڕوویداوەستاون و بەرپەرچیشیانداوەتەوە، لە نێـو کوردانـدا، زانـای ئاینیی ناسراو شێخ حەسـەنی گڵەزەردە و لەنێو عـەرەبیشدا زانای ئاینیی شیعە محەمەد یەزدیی.

شـێخ حەسـەنی گڵـەزەردە ١٦٧٧ – ١٧٦٢ زانایـەکی ئـاینیی بـەنێوبانگ و شـێخی ڕێبـازی قادریـیە، موسـوڵمانێکی ڕاسـتەقینە و خواناسـێکی پاکـە (یـأمر بـالمعروف و ینهـی عـن المنکـر) ڕێگـەی چـاکە

پیشاندەدات و رێگە لە خراپەکاریی دەگرێت. ئازا و بوێر، بێ پشتوو پەنا، وەڵامێکی نامەکەی نادر شا دەداتەوە مەگەر هەر لەو راستیی پەرستانە بوەشێتەوە کە باوەڕیان هەیە بە (ید الله فوق ایدیهم) دەستی یەزدان لە دەستی زۆرداران بەکارترە. وەك ئەمین زەکی و چەند سەرچاوەیەك نووسیویانە، نادر شا نامەیەکی پڕ لە ڕێزو نوازش و هەمانکات هەڕەشە ئامێز بۆ شێخی گڵەزەردە دەنێرێت کە بچێتە خزمەتی، شێخ لە وەڵامنامەیەکی پوخت و پڕ مانا و بێپەردەدا، راستییەکان دەدات بەچاویدا و نایەوێت چارەی ڕەش و بێزراوی شایەکی چنگ و پەل خوێناوی ببینێت و وەك شولکێکی تەڕ، سەری لوتی دەتەزێنێت. لەسەرەتای وەڵامەکەیدا دەنووسێت: (ولا عدوان إلا علی الظالمین) دوژمنکاریی هەر بەرامبەر ستەمکاران دەکرێت. لە کۆتایشیدا دەنووسێت: (و السلام علی من اتبع الهدی) سلاو لەوانەی ڕێگەی ڕاستیان گرتووە. ئەوە هەمان ئەو ڕستەیەیە کە پەیامبەر لە کۆتایی نامەکانیدا دەینووسی بۆ میر و سەردار و شاکانی دەوروپشت کە بێنەسەر ئاینی ئیسلام، هەر ئەو ڕستە ناگرینەش بوو کە ساڵی ١٩٧٩ ئایەتوڵڵا خومەینی لە کۆتایی وەڵامی نامەکەی صەدام حوسەیندا نووسیبووی کە بەبۆنەی سەرکەوتنی شۆڕش و دامەزراندنی کۆماری ئیسلامیی ئێرانەوە پیرۆزبایی لێکردبوو، صەدامیش کە خوێندییەوە ناگر لە نێو چاوانی دەبێتەوە و بەهاوڕێکانی دەڵێت: وادیارە ئەم پیرە خەڵەفاوە نێمە بە موسوڵمان نازانێت. لەو باوەڕەدام هەر ئەوەش یەکێك لەو چەخماخانە بوو ناگری شەڕێکی هەڵگیرساند هەشت ساڵی ڕەبەق دروێنەی گیانی ملیۆنێك مرۆڤی گەلانی ئێران و عێراقی کرد و تەڕ و وشکی پێکەوە دەسوتاند. لەڕووداوی ئەو دوو وەڵامنامەیەدا، جیاوازییەکە لە نێوان نادر شا و صەدامدا نییە، لە نێوان شێخ حەسەنی گڵەزەردەیی بێ پشت و پەناو لە نێوان خومەینیدایە کە هەرنەبێت ٤٢ ملیۆن ئێرانی نامادەی گیان بەختکردن بوون لە پێناویدا.

سەلیم پاشای بابان

دووای مردنی خالید پاشای بابان، سەلیم پاشا دەبێتە میری بابان و کاروباری وڵاتی بابان سەربەخۆ بەڕێوەدەبات،خۆی نەدەبەستەوە بە بەرنامەکانی والی بەغداوە،بەڵام کوژرانی چاوەڕوان نەکراوی نادر شا، باری سەلیم پاشا لاسەنگ دەکات و دەبێتە هۆی سەرەکیی بێهێزکردن و تەسکبوونەوەی سنووری دەستەڵاتی. لەولاشەوە ئەحمەد پاشای والی بەغدا، دوژمنێکی سەرسەختی لەکۆڵبووەوە و دەستی ناوالە دەبێت بۆ لێدان و (تەمێکردنی) هەردوو نەیارەکەی، لای کوردەوە سەلیم پاشای بابان و لای عەرەبیشەوە میر سەعدون سەرکردەی ڕاپەڕینی هۆزەکانی مونتەفیك ١٧٣٨ – ١٧٤١کە نەویش وەك میری بابان بەناشکرا لە والی یاخیبوو، سووك و بێ بایەخیش تەماشایدەکرد و بە ڕاشکاوی دەیوت والی بەغدا کێیە و سوڵتانی عوسمانی چییە؟! والی بەغدا هەرچەند نەیتوانی سەلیم پاشا بشکێنێت یا لەناوببەرێت، بەڵام دەیتوانی لەسەرکار لایبەرێت و دووری بخاتەوە لە دەستەڵات،بڕیاریدا سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشاکە

نامۆزای سەلیم بوو بەمیری بابان دابنێت، ئەوەش بەو هۆیەوە بوو کە خالید پاشا بەردەوام و بێ ئەمبەر و ئەوبەر هەتا مرد لە نێوان عوسمانی و ئێراندا، دۆست و لایەنگری عوسمانییە بوو، والی بەغداش دووای ئەو ئالۆگۆڕە زۆر نەژیا، ئەویش هەر ئەو ساڵە (١٧٤٧) بەدووای نادر شادا بوو بە قوربانی مێشوولەی شارەزوور و بەنەخۆشیی (مەلاریا)کۆچیدوایی کرد و سلێمان کەهیە (شەوگەڕ)دەکرێت بەوالی بەغدا وصاڵانی نێوان ١٧٤٧ — ١٧٦١ لەو پۆستەدا مایەوە[١٠٣]. والی نوێ ئالۆگۆڕێک لە بەڕێوەبەرایەتیی بابادا دەکات، سلێمان دوور دەخاتەوە و سەلیم دەکاتەوە بە میر! سلێمانیش بە پشتیوانیی میری ئەردەڵان پەلاماری سەلیم دەدات، بەڵام سەرنەکەوت[١٠٤]. کەرکوکلی دەڵێت: سەلیم پاشای بابان بەهۆی پەیوەندیی دۆستانەی لەگەڵ ئێراندا لە والی بەغدا یاخیدەبێت و لەگەڵ فەرمانداری کۆیە و هەریردا بانگی جیابوونەوە دەدەن و هەرێمەکانی ژێر دەستیان فراواندەکەن[١٠٥].

ئەم دوو میر و سەردارەی کورد لەو هەوڵەیاندا بەرەنگارییەکی ئازایانەی هێزەکانی والی دەکەن، بەڵام هیچیان بۆ ناکرێت، کۆڕاوو بریندارێکی زۆریاندا و زۆریشیان بەدیل گیران، سەلیم پاشاش کەڵک لەو پشێویەی سەردەمی فەرمانڕەوایی کەریم خانی زەند وەردەگرێت، رووداوەکانە سنووورەکان و بەوهێزەی بەدەستییەوە مابوو شاری سنە داگیر دەکات و هەتا ١٧٥٦ فەرمانڕەوایی تێدا دەکات بەر لەوەی خەسرەو خانی میری ئەردەڵان بگەڕێتەوە و بە پشتیوانیی موحەمەد حەسەن خانی قاجاریی ناحەزی کەریم خان شارەکەی لە دەست دەردەهێنێت و لەوناوە دووری دەخاتەوە.

دووای ئەم شکستە، سەلیم نە لە عێراق و نە لە ئێران (کوردستانی باشوور و خۆرهەڵات) جێگەی نەدەبووەوە و پەناگەیەکی بەدەستەوە نامێنێت. (سلێمان شەوگەڕ)ی والی بەغداش بۆ هەڵێکی وەها دەگەڕا، بەفێڵ و تەفرەدان بانگیدەکاتە بەغدا و لە ساڵی ١٧٥٧ دا دەیکوژێت[١٠٦]. ساڵی ١٧٥٠ قووچ پاشای عوسمانی، برایم و حەسەنی کوڕی و سلێمانی برای دەگرێت و لەسەر بڕیاری سلێمان کەهیە(سلێمان شەوگەڕ)سەریان لە لەشیان جوێدەکاتەوە و کەللەسەرەکانیان دەنێرێت بۆ ئەستەمبوول و سلێمان کوڕی خالید و نامۆزای سەلیم دەبێتە میر[١٠٧].

کە نادر شا ١٧٤٧ز. تیرۆر دەکرێت، کەریم خانی زەند سەربازێکی ناسایی بوو لە سوپای دەوڵەتی نەفشاردا، بەڵام بەنازایەتیی و زرنگیی خۆی زوو پێشدەکەوێت و پێدەگات، دەست بەسەر وڵاتی ئێراندا دەگرێت و لە ١٧٥٠دا دەوڵەتی زەند دادەمەزرێنێت و شاری شیراز دەکاتە پێتەخت. کەریم خانی زەند پاڵەوانێکی کوردە، بەڵام نە ڕێبازو ئامانجێکی کوردانەی هەبوو نە دەوڵەتی زەندیش مۆرکی کوردەواریی پێوەبوو، تەنانەت خۆی بەشای ئێرانیش نەناساند بەڵکو نازناوی بریکار — جێگر (وکیل) بۆخۆی هەڵدەبژێرێت بەو مانایەی لە جێگەی شای ئێران فەرمانڕەوایی دەکات، بەڵام بارووداوخی رامیاریی و کۆمەڵایەتی ئێران زۆر شێرزە بوو، مردنی کەریم خان و کەوتنی دەوڵەتی زەندیش لە ١٧٧٩ دا ئەوەندەی

دیکه بارودۆخەکه دەشڵەقێنێت و ئێران جۆرە ئارامییەك بە خۆیەوە نابینێت هەتا صالحی ١٧٩٦ کە ئاغا موحەمەدی قاجاری ژنبرای کەریم خان دێتە سەر کار و دەوڵەتی قاجاری دادەمەزرێنێت کە هەتا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی فەرمانڕەوایی ئێرانیان دەکرد. ئەوەی جێگەی سەرنجە، لە سەردەمی قاجاردا ناگری چەندین سەدەی جەنگەکانی نێوان ئێران و عوسمانییەکان کوژانەوە و سنوورەکانی نێوانیشیان دەچەسپێن و ئارام دەبنەوە.

صالحی ١٧٦١ والی بەغدا، سلێمان کەهیەی شەوگەر دەمرێت، پێشتر کوڕەکانی و زاواکانی کۆدەکاتەوە و ڕێوشوێنی دواڕۆژیان بۆ دادەنێت و دەستە و دامێنیان دەبێت کۆك و تەبابن و پشتی یەکتر بەرنەدەن و دەنگیان یەکبخەن و عەلی زاوای هەڵبژێرن بە والی، بەڵام ڕاسپاردەکەیان جێبەجێنەکرد و هەرزوو ناکۆکی دەکەوێتە نێوانیان و هەراو هوریا پەیدا دەبێت و بەروودووا عەلی پاشا، عومەر پاشا، عەبدوڵڵا پاشا دەبنە والی بەغدا. عەلی پاشا لە ماوەی فەرمانڕەوایی خۆیدا لە بەغدا بەخشیبووی و داوای نەدەکرد. سلێمان پاشای میری بابانیش نەدەچووە ژێر ئەو بارەگرانە، هەقیشی بوو، بەڵام ئەحمەد پاشای بۆ دەچێتە پاڵ والی بەغدا بۆ پەلاماردانی سلێمانی بۆ و لەئەنجامدا زیانێکی زۆریان پێگەیاندو لە ١٧٦٥ دا لەشکرەکەی دەشکێنن و تۆپخانەکەشی دەکەوێتە دەست تورك. ئەحمەد پاشاش لە پاداشتی ئەم هاوکارییەدا دەکرێت بەمیری بابان[١٠٨]. سلێمان پاشاش دووای ئەو شکستە لە ١٧٦٥دا، پەنا بۆ کەریم خانی زەند دەبات، ئەویش لە دژی موحەمەد حەسەن خانی قاجاریی دۆستی ئەردەڵانییەکان، دەیکات بە میری ئەردەڵان، بەڵام هەرکە دەنگویاسی پێدەگات، ئەحمەدی بۆ هاوکاریکردنی عەلی پاشای والی بەغدا لە پەلاماردانی خێڵە عەرەبە ڕاپەڕیوەکانی بەنی کەعب، هێزی کۆکردۆتەوە و لە قەڵاچوالانەوە کەوتۆتە ڕێ، ئەویش بە هەلیدەزانێت، ئەردەڵان جێدەهێڵێت و بە هێزێکەوە خۆیگەیاندە قەڵاچوالان داگیری بکات، بەڵام کە ئەحمەد لە شەڕی هۆزە عارەبەکان دەگەڕێتەوە،سلێمان خۆی لە بەردا ناگرێت،دەگەڕێتەوە ئەردەڵان و چەندێك پیشەکار و وەستا دەست ڕەنگینەکانیش لە ولاتدا بوون لەگەڵ خۆیدا دەیانبات[١٠٩]. عەلی پاشای والیش لەو هەراو هوریایەی سالحی١٧٦٢ی لە نێوان لایەنگران و ناحەزەکانیدا و دانیشتوانی گەڕەکەکانی بەغدادا کەبەسەر ئەو دوولایەنەدا دابەشبووبوون، دەکوژرێت و عومەر پاشای دۆستی سلێمان پاشای بابان و ناحەزیی ئەحمەدی بۆ دەبێتە والی بەغدا و دەموودەست ئەحمەد لەسەرکار لا دەبات و سلێمانی بۆ دەکاتەوە بە میری بابان. ئەم سلێمان پاشایەی میری بابان،بە میر سلێمانی دووەم ناوی دەبەین،گەلێك پرۆژەی خوێندن و زانست و ناوەدانیی و دروستکردنی مزگەوت و فێرگەی ئایینیی ئەنجامدا، چاودێریی مامۆستا و زاناکانی دەکرد، بۆیۆی ژیانی هەتیوانی دابینکرد،

شۆڕشی حەوانە و خواردن و نوستنی میوان و ڕێبوارانی ئامادەکردبوو، بایەخی بە پیشەکارو پیشە دەستییەکان دەدا، تەنانەت لەکاتی شکست و کشانەوەشدا لە بابان وەستا دەست ڕەنگینەکانی بە جێنەدەهێشت . بۆ دابینکردنی ئەو خزمەتگوزاری و ئەرکە خێرخوازیانەش (ئەوەی هەیبوو لە کۆیە، هەولێر، کەرکووک، مەریوان و دەوروپشتی، تەرخانیکرد بۆ بەرژەوەندیی (وەقفکردن لەسەر) فێرگەکانی قەلاچوالان، مزگەوتەکان، فێرکارە هەتیوەکان، ئەوانەی دواهەمین دە ڕۆژەکانی ڕەمەزان شەوانی(لیلە ألقدر) بەخواپەرستیی ڕۆژدەکەنەوە، حەواندنەوەی میوان و ڕێبواران، پیاوچاکان و ڕێپێشاندەران، تەرجومان و زانایانی شەرع و زمانەوانیی، مزگەوت و فێرگەکەی گوڵعەنبەر بە مامۆستا و فێرکارەوە، فێرگەکانی کۆیە بە مامۆستا و فێرکارەوە، فێرگەکەی هەولێر و مامۆستاکانی، ئەو دوو فێرگەیەش کە لە کەرکووک دروستمانکردوون)[١١٠]. لە لایەن جەنگ و پێداویستییەکانی شەڕیشەوە هەوڵێداوە باروت دروست بکات، ئەمەش مشتومڕێکی لە نێوان زانا ئایینییەکان کووردا بە دوواوە بوو، ئاخۆ ئەو کەرەسانەی میر باروتی لێدروستدەکات، تەپاڵە و پشقڵ و ڕیخ (پاشەڕۆی مەڕ و مااڵت) پاکن یا پیسن (گڵاو). لە ئەنجامدا کێشەکەیان بەوە بەلاداخست، بە پێی تیۆری (الآستحالة تطهر الأعيان النجسة) واتە گۆڕانی شتێك لە دۆخێکەوە بۆ دۆخێکی جیاواز پیسی و گڵاویی لەسەر لادەبات وەك گۆڕانی پاشەڕۆی ئاژەڵ بۆ باروت و لە باروتیشەوە بۆ دووکەڵ پاکیدەکاتەوە.

میرزوونووسانی سەردەمی سلێمانی دووەم بە چاکە و ستایشەوە لە سەریان نووسیوە و بە پیاو چاك و خواناس و نوێژپاك و لە خوا ترس (صالح، متدین، زاهد) ناویدەهێنن کە لەو دووابیەدا کەلکەلەی یاخیبوون دەکەوێتە سەری و لە والی هەڵدەگەڕێتەوە[١١١].

ئەم میرەی بابان، سلێمانی دووەم بە کارەساتێکی چاوەڕوان نەکراو لە ڕووداوێکی تراژیدیی دڵتەزێندا لە ساڵی ١٧٦٥دا بەناکامیی سەردەنێتەوە[١١٢]. (شەوی هەینی مانگی موحەڕڕەم ١١٧٨ك / ١٧٦٠ کابرایەك بە نێوی فەقێ برایم خۆیدەگەیەنێتە ژووری نوستنەکەی و، لە شیرین خەودا بەرخەنجەری دەدات و دووای چەند ڕۆژێك بەو زامانەوە گیان دەسپێرێت، خوالێبخۆشبێت[١١٣]. میرزوونووسان تاڕادەیەك لەسەر شێوە و چۆنیەتیی کوشتنەکەی و صالێ ڕووداوەکەش کۆکن، بەاڵم هۆکارەکە چییە پاڵی بەو فەقێ برایەوە ناوە ئەو تاوانە گەورەیە بکات و هەروا ئاسانیش دەربار بێت بێنەوەی پاسەوانێك، هاوسەرەکەی میر، کەسێك پێیبزانێت؟ دۆستانی میرسلێمانی دووەم و ناحەزانیشی بۆچوونی جیاوازیان هەیە لەمەڕ هۆکاری کوشتنەکە، میرزوونووسی کورد عەبدولقادر ڕۆستەمی بابانی لە کتێبەکەیدا(سییەرئەلئەکراد سیرالأکراد)کە بەزمانی فارسیی نووسیویتی و مامۆستای کۆچکردوو کەریمی حوسامی لە ژێر ناونیشانی (ڕەوشی کوردان)دا کردوویەتی بە کوردی، بەندەش لە وەرگێڕانە کوردییەکەوە بەناونیشانی(کوردستان بساتین بلاأسوار) گۆڕیومەتە سەر زمانی عەرەبیی، هۆکاریی تیرۆرگردنەکە دەگەڕێنێتەوە بۆ کێشەیەك لە

نێوان مالّی فەقێ برایم و ناحەزێکیاندا، کێشەکەش دەچێتە بەردەم میر وبەلایدا دەخات، بەلّام فەقێ برایم واهەستەکات میر سلێمانی دووەم لایەنی دۆزمنەکانی گرتووە و لەبەرژەوەندی نەواندا کێشەکەی بڕاندۆتەوە. بەلای منەوە ئەوە بۆچوونێکی لاوازە، چیرۆکەکەی موحەمەد نەحمەد مەحمود زۆرتر رێی تێدەچێت و جێگەی باوەڕە، پوختەکەشی بەمجۆرەیە:

بابە سلێمانی بابان دووای نەوەی صالّی ١٦٨٩ شاری کەرکوك داگیردەکات و دلاوەر پاشای فەرماندای شاریش دەکوژرێت، بابە سلێمان ناتوانێت چیتر لە گوندی دارەشمانە بمێنێتەوە، دەگوازێتەوە بۆ قەلاچوالان و داوای خانووەکەی سەید عومەر ئاغا دەکات، ئەویش بۆی چۆڵ ناکات، بابە سلێمانیش دەچێتە سەریان و بە خاوو خێزانەوە قەلاچۆیان دەکات و خانووەکەیان زەوتەدەکات و تێیدا دادەنیشێت. دوواتر سەید برایم کوڕەزای سەید عومەر ئاغا لە تۆڵەی خوێنی باپیریدا، سلێمان پاشای کوڕەزای بابە سلێمان دەکوژێت. لێرەدا جێگەی تێڕامانە، بابە سلێمان ١٦٨٩ شاری کەرکووك دەگرێت و دلاوەر پاشاش دەکوژرێت، ئەوە سەردەمی حەسەن پاشای والی بوو، ئەی چۆن شەڕەکەی کەرکووك لە٩، ١٠ موحەڕەمی١٦٩٢دا رووبداوە؟ کوژرانی بابە سلێمان و حەفدە هەڤاڵەکەشی ١٦٩٨، ١٧٠١، ١٧٠٤رووبداوە، بەوەدا جەدید حەسەن پاشا ١٧٠٤ بۆتە والی یەغدا و مەوداکەشی سەردەمی نەو بوو، کەواتە بابە سلێمان ١٧٠٤ یا دوواتر کوژراوە نەك پێشتر.

کەریم خانی زەند چەند جارێك داوای مالّ و سامانی میرانییەکانی شوێنە پیرۆزەکانی نەجەف و کەربەلا، کازیمەین و سامەرای دەکرد کە بووبوونە قوربانیی پەتای رشانەوەکە و عومەر پاشای والی دەستی بەسەردا گرتبوو، نە والی و نە سولّتان بایەخ بە داواکارییەکانی کەریم خان نادەن و نرخێك بۆ پلە و پایەشی دانانێن و بەکەم دەیخوێندنەوە، رەنگە هەر لەبەر ئەوەش بوویێت چاویان بە کوردێك هەلّنەهاتووە بوویێتە شای ئێران.

کەریم خانیش لەبەرامبەردا لەشکرێك بەسەرکردایەتی عەلی مورادخان و هاوکاریی موحەمەد پاشای بابان دەنێرێتە سەر ناوچەکانی بابان، وەك ڕەخنەیەك دەڵێت: دەبێت صالّی ١١٨٨ك/ ١٧٧٢ ـ ١٧٧٣ زایین بووبێت. لەشکری زەند لە یەکەمین ڕووبەڕووبوونەوەدا بەسەر لەشکری بابانداسەردەکەون، بەلّام لە شەڕی دووەمدا لە سەرسیر(بەرزاییەکانی سەرسیر پشتی چوارتای شاریاژێر.ن.ك)دەشکێن و پەرش و بلاّودەبنەوە، عەلی مورادخانی سەرکردەشیان دیل دەکرێت.[١١٤] عومەر پاشای والی لە نێو چوار براکەدا، دوستیی سلێمان و ناحەزیی ئەحمەد، مەحمود، موحەمەد بوو، پلە و پایەی بەرزونزمی پێدەدان و لەیەکتری تێڕەکردن، ئەوانیش هەرچەند لە نێو خۆیاندا ناکۆك بوون، دەمێك بە خۆشیی و دەمێك بە ناحەزیی بەسەریاندەبرد. موحەمەد پلانێك دادەنێت ئەحمەد و مەحمودی برای دەستگیر بکات، ئەحمەد دەگرێت و لە زیندان تونديدەکات، بەلّام مەحمود بەرنەکەوت،دەریازدەبێت و بە پشتیوانیی والی بەغدا بە هێزێکەوە

دەگەڕێتەوە و پەلاماری موحەمەدی بۆ دەدات و لە بابان دەڕپەڕێنن و ئەحمەدی براشی لە زیندان رزگاردکرد، ئەك هەڕەشەندە بەڵكو دەستیش لە مافی خۆی هەڵدەگرێت و ئەحمەد بە میری بابان دادەنێت، كە یەكەمین جار و دووەمین جاریش بوو لە هەموو مێژووی میرایەتی بابان و میرنشینەكانی كوردەدا، میرێك خۆبەخش و بەویست و نارەزووی خۆی دەستبەرداری دەستەڵات بێت[١١٥]. لەم كاتەدا عوسمانییەكان هەوڵی هێورکردنەوەی گرژیی و ئاڵۆزییەكان بوون لەگەڵ ئێرانی كەریم خاندا، ئەحمەد لەسەر كار لادەبەن و موحەمەدی سەر بەكەریم خان دەكەن بە میری بابان و هەوڵێریش، هەر بۆ دڵدانەوەی ئێرانییەكانیش عومەر پاشا لە سەركار لادەبەن. كەریم خانی زەندیش كە دەیزانی ئەو ماستە مووییەكی تێدایە پلانێكی دانابوو، وەك ڕەنجووری دەڵێت: (لە دووقۆڵەوە پەلاماری كەركووك و سلێمانی دەدات) و لەولاشەوە صالح ١١٨٩ ك/ ١٧٧٣ — ١٧٧٤ گەمارۆی شاری بەسرە دەدات و داگیری دەكات، دەروازەی بالأش (بابی عالیی دەوڵەتی عوسمانیی)بڕیاردەدات لەشكرێك لە بابانەوە پەلاماری ئێران بدات و لە خواریشەوە لەشكرێك بەسەركردایەتی والی نوێ عەبدوڵڵا كەهیە، بەسرا لە دوژمن رزگار بكات[١١٦]. ئەم عەبدوڵڵا كەهیەیە دووای لابردنی عومەر پاشا و دوواتر كەكوژرا، دەبێتە والی بەغدا.

لەم چەند صالأنەی ناحەزیی و ململانێی نەو برایانەدا ئەحمەد، مەحموود، موحەمەد، سێ ڕووداو سەرنجڕادەكێشن:

١- عومەر پاشای والی بەغدا، ڕێزێك بۆ ئەحمەد پاشا دانانێت كە دۆست و پشتیوانی خۆیەتی و لەشكری ئێرانی لە (سەرسیر) شكاند، سپڵە و پێنەزان ئەحمەد لادەبات و موحەمەدی بۆ دەكاتە میری بابان كە نەك ناحەزیی ئەحمەدی بۆ و والییە، دۆستی كەریم خانی زەندیشە .

٢- كە عەبدوڵڵا كەهیە دەبێتە والی بەغدا، بەهاوكاری ئەحمەد پەلاماری موحەمەد و ئێران دەدات، ئەو دووبرایەش سەنگەر دەگۆڕنەوە، موحەمەدی دۆستی هەمیشەیی ئێران و زەند دەچێتە پاڵ عەبدوڵڵا كەهیە و عوسمانییەكان، ئەحمەدی دۆستی هەمیشەیی عوسمانییەكانیش دەچێتە پاڵ ئێران وكەریم خانی زەند.

٣- موحەمەد كە قەڵاچوالان دەگرێت، ئەحمەدی برای دەخاتە زیندانەوە، دووادتریش ئەحمەد، موحەمەد زیندان دەكات و بەر لەوەی ١٧٧٨ لەشكر كۆبكاتەوە بچێت بەدەنگ والییەوە بۆ لێدانی هۆزە عەرەبەكان بەڕابەریی موحەمەد شادیی و كەهیە ناحەزەكان و پشتگیریی دانیشتووانی چەند گەڕەكێكی بەغدا، چاوەكانی موحەمەدی بۆ هەڵدەكۆڵێت و ئەمجا پێش لەشكر دەكەوێت، بەڵام هێشتا لە چیای ئەزمری پشتی سلێمانی شۆڕنەبووبووەوە نەخۆشدەكەوێت و كە دەگەنە ناوچەی قەرەداغ گیانی دەردەچێت. دووای ئەحمەد، مەحموودی برای دەبێت بە میری بابان و عوسمانی كوڕیشی دەبێت بە فەرمانداریی كۆیە و هەریر.

٤- چار هەڵكۆڵین و بەتایبەتیش هی برا، دیاردەیەكی دزێوو نامۆیوو لە مێژووی بابانداا. بەڵام لە

ئەردەڵان هەبوو، عەبدولقادر رۆستەمی بابانی لە کتێبەکەیدا (سیر الأکراد) بەسەرهاتی چار هەڵکۆڵینی موحەمەد پاشای کوڕی خالید پاشامان بۆ دەگێڕێتەوە کە صالّی ١٠٦٧ ك. بۆ ماوەیەکی کورت پاشای بابان بوو. (صالّی هەزار و چل و حەوتی کۆچی (کۆچ. ن.ك) خەڵك پاڵیان وە خالید پاشادا. صالّی هەوەڵی حکومەتی لەگەڵ سولەیمان خانی ئەردەڵان شەڕی کرد و سەرکەوت، هێندێ خاکی ئەردەڵانی داگیر کرد، بەگشتی ناوبراو (ناوبراو بەگشتیی ن.ك) بۆ ناسایشی خەڵك و ئاوەدانیی ولّات تێکۆشا. مالیاتێکی (باج .ن.ك) دیاریکراوی لەسەر خەڵك دانان و تا ئەودەم قانونی ئەوتۆ لەوێ باو نەبوو، چونکە هەرکەس شتێکی وەچەنگ دەکەوت بۆ حاکمی دەبرد. بۆ والی بەغداش خەرجێکی وەنەستۆ گرت (بەشێکی بۆ والی دەنارد ن.ك)، هەندێ جار سلاوێکی لە پاشای ئێرانی (شای ئێران ن.ك) دەکرد. بیست صالّی تەواو بەم جۆرە رایبوارد پاشان ملکی دا بە موحەمەد پاشای کوڕی و کۆچی دوواییکرد، صالّی ١٠٦٧ ك موحەمەد پاشا لە کورسی حوکمرانی دانیشت، پیاوێکی لە رادەبەدەر بەدین و نەخلاق باش بوو (خوا پەرست و رەوشت بەرز ن.ك) پاش دوو صالّان ئەحمەد پاشای برابچکۆلەی لێی هەڵگەڕاوە، لە حکومەتی خست و حەبسی کرد (زیندانی کرد ن.ك) پاشان بە قسەی شەیتان و شۆڤاران کوێری کرد. ئەم کارە لێی پیرۆز نەبوو، پاش چوار صالّان نەخۆش کەوت و شەش مانگ دەجێدابوو، موحەمەد پاشای کوێر هەر زیندوو بوو. سەیر ئەوەبوو کە موحەمەد لە سەردەمی حکومەتیدا (فەرمانڕەواییدا ن.ك) ئەوەی چاکە بوو لە گەڵ ئەحمەد پاشای برای کردی، لەکاری حکومەتیدا کردییە شەریك (هاویەش ن.ك) لەئەشیای عەنتیکە (شتی جوان و دەگمەن ن.ك) و بەنرخ چی دەهاتە بەردەست دەیدایە، تا ئەحمەد پاشا لە حکومەتی خست (لەدەستەلاتی خست ن.ك) و دوای سێ صالّانیش کوێری کرد.کاتێ خەبەری (هەوالّی) مردنی ئەحمەد پاشای بیست، ئەسپاردی(راسپاردەی کرد) کە ئەگەر مەیتی (تەرمی ن.ك) ئەحمەد بۆ قەبرستان (گۆڕستان) دەبەن پێش مالّی منی دا (منیدا) بێنن و ناگادارم بکەن لەگەڵ تەرمی بێ گیانی قسە دەکەم.. لە مالّی هاتە دەر و لە بن سەری دانیشت و گوتی: ئەحمەد من و تۆ براین و لە دایك و بابێك. کاتێك باوکمان مرد حکومەتی دایە من، تۆم کردە شەریکی خۆم. ئەی ئەحمەد لە فلان رۆژدا ئەوەندە پارەم دایەی، لە حکومەت هەر ناوم لە خۆم نا (بەناو فەرمانڕەوا بووم ن.ك) تۆ لەگەڵ من وەفات بەکارنەهێنا (سپڵە و پێنەزان بوویت) مافی برایەتیت وەلا نا، چاوەکانی منت دەرهێنا، نێستا کە سەفەری ئەو دنیا دەکەی ڕێگات دەدەمێ، ئەی برا لە هەموو مافێکی خۆم نازادت دەکەم، خودای گەورە لە تۆڵەی من نازارت نەدا، ئەوەی گوت و چووە ژورێ هەتا ئەو رۆژەی مرد دەرگای لە ناشناو بێگانە نەکردەوە)[١١٧].

بارودۆخی رامیاری و کۆمەڵایەتی عێراق بە گشتی و شاری بەغدا بەتایبەتی زۆر شپرزە بوو، دەروازەی بالّا صالّی ١٧٧٨ بڕیاردەدات حەسەن پاشای والی کەرکوك پۆستی والی بەغدا وەربگرێت. والی نوێ صالّ و نیوێك لە هەل و مەرجێکی نالەبارو دۆخێکی شێواوو بێسەروبەردا مایەوە، دانیشتوانی بەغداش

بەهانەهانە و فیتی کەهیە ناحەزەکان پەیتا پەیتا تەلگرافیان بۆ دەروازەی بالآ دەنارد و داوای لەسەر کارلابردنی والییان دەکرد[۱۱۸]. زۆرینەبرد فەرمانی سولتان دەرچوو بەلابردنی حەسەن پاشا و دانانی سلێمان پاشای والی بەسرا بۆ پۆستی والی بەغدا و هەرلە ۱۷۷۸ – ۱۸۰۲ ماوەی ٢٤ سالێ رەبەق بەسەریەکەوە لەو پۆستەیدا مایەوە و بەسلێمان پاشای گەورە (بیوك سلێمان) ناوبانگیدەرکرد. لەم ماوەیەدا سلێمانی گەورە، چالاکانە بەرنامەی بێهێزکردنی میر و سەردارانی پیادەدەکرد و بەرەوی بە بالآدەستی کۆلەمەنەکان دەدا، لەم بوارەدا مەحمود پاشای بابان و عوسمانی کوڕی هاوکاریەکی بەرچاویانکرد بۆ پەلاماردان و داپلۆسینی لەشکری هۆزە خێلەکییە عەرەبەکانەدا[۱۱۹]. یەکێك لە ناحەزە سەربزێوەکانی والی، عوسمان کە هیەی موتەصەریفی کەرکووك بوو، هەولێ پلەوپایەی بەرزتریدەدا، دەچێتە بنکلیشەی باوك و کوڕ (مەحمود پاشا و عوسمانی کوڕی) دژی والی بوەستن. والیش پێشتر لەگەل کوڕانی نەحمەد پاشادا، برایم پاشا و براکانی کە برازای مەحموودن و چەند سەردارێکی دیکەدا رێککەوتبوو سەنگەر لە مەحمود بگرن، بۆ هەلێکی وەها گەڕا بیکاتە بیانوو بۆ لێدانی کەهیەیەکی ناحەزو دوو میری کورد.

هەردوولا لەشکریان نامادەکرد، بەلآم دوو سەرلەشکری کورد، حەسەن بەگی کوڕی خالید بەگی کوڕی سلێمان پاشای دووەم و مەحمود پاشای کوڕی تەیموور پاشا لە پێناو پلە و پایە و دەستکەوتدا ریزەکانی لەشکرەکەی کەهیە و مەحمود پاشای بابان چۆلەکەن و پەیوەندی بە لەشکری دوژمنەوە دەکەن، بەوهۆیەوە لەشکری والی لە دەربەندی بازیان بەسەر لەشکری کەهیە و مەحمود پاشادا سەردەکەون. بیوك ٢٤ سالێ بەردەوام ئەو پیلانە گلآوەی بەرامبەر بنەمالەی میرەکانی بابان پەیرەوکرد کە بریتیبوو لە تالوگۆرکردنی بەردەوام و لاوازکردنی ئەو میرەی لەسەرکارە و هێشتنەوەی ناحەزەکانیش لە چاوەڕوانی و خزمەتکردندا بۆ شادبوون بەجێگەکەی. صالێ ۱۷۸۲ برایم پاشای کوڕی نەحمەد پاشا دەبێتە میری بابان و کۆیە و هەریر، مەحموودیش پەنا دەباتە بەر نێران و لە صالێ ۱۷۱۳ دا دەکەوێتە بۆسەیەکی دوژمنەوە و بەفەرمانی عەلی مراد خان دەکوژرێت کە یەکێك بوو لە وانەی دووای مردنی کەریم خانی زەند ۱۷۷۹ و هەرەسهێنانی بنەمالەی زەند، بانگەشەی شاهەنشایی نێرانی دەکرد[۱۲۰]. وەك رەخنەیەکی دەلێت: مەحمود پاشا لە رۆژی یەکشەممەی رێککەوتی ٦/ جەمادی یەکەمی صالێ ۱۱۹۸ ك کوژراوە، پێنج کوڕی لە دووابەجێماوە. عوسمان، ئەورەحمان، سەلیم، عەبدولآ، خالید[۱۲۱].

دووای کوژرانی مەحمود پاشا، برایم پاشای برازای لە ۱۷۸۲ /۱۷۸۳ دا دەبێت بە میری بابان.

یەکەمین کاری ئەم میرە، تەواوکردنی ئەو شارە بوو کە مەحمود پاشای مامی لەسەردەمی خۆیدا، لە دامێنی گوندی مەلکەندی رەنگی رشتبوو، بەلآم رۆژگار حەپوولکی نەدا تەواوی بکات.

دروستکردنی خانەقای مەولانا خالیدیش لە دامێنی شاردا، دیاری مەحمود پاشا بوو بۆ مەولانا[۱۲۲].

بـرایم پاشـا سـەرایەکی گـەورەی دروسـتکرد بیکاتـە بنکـەی فـەرمانڕەوایی و بـەڕێوەبردنی وڵات، وەك ڕەنجووری دەڵێت: لـە ١١٩٧ ك/ ١٧٨٢ زاینیـدا شـارەکە بـە دارو پـەردووی قەڵاچـوالان دروسـتکرا، شـار ئاوەدانی تێدەکەوێت، خانووبەرە و مزگەوت و دووکان و بازاڕی تێدا دروستدەکرێت، مزگەوتـە گەورەکـەش سیمای هەرە بەرچاوی شارەکە بـوو هەرچـەند لـە ڕووی هونـەری بیناسـازییـەوە سـادە و بێنـاز بـوو، بـەڵام بەکتێبخانە بەنرخەکەی و مامۆستا هەڵکەوتووەکانی دەوڵەمەند بوو. شارەکە ناودەنرێت شـاری سـلێمانی، جا بەناوی کێوە نـاونراوە، سـلێمان پاشـای گـەورە (بیـوك) ی والی بەغـدا، بابـە سـلێمانی، دامـەزرێنـەری بنەماڵەی بابانەکان کە باپیریەتی، سلێمان پاشای بابان کـە مامیـەتی یـا سـلێمانی کـوڕی خـۆی، هێـشتا سـاغنەبۆتەوە و باوەڕناکـەم سـاغیش ببێتـەوە. مزگەوتـە گەورەکـەش بـە مزگـەوتی گـەورەی سـلێمانی (مزگەوتی کاك ئەحمـەدی شـێخ) لـە نزیـك و دوور ناوبـدەرکرد و شـێخ مـارفی نـۆدێ ١١٧٥ — ١٢٥٤ ك/ ١٧٥٧ — ١٨٣٦ ز دەستنیـشان دەکرێـت بـە یەکـەمین مامۆسـتای وانەبێـژی زانیاریـیـە ئاینییـەکان و سـەرەوکاری کتێبخانەکـەی مزگـەوتیش. شـێخ مـارف دووەمـین شـاعیری کـوردە دووای ئەحمـەدی خـانی هەڵبەستی بەزمانی کوردی نووسیبێت، خانی مەزن بەشاکارە بەنێوبانگەکەی مەم و زین و شـێخ مـارفیش بەدانانی فەرهەنگۆکێکی عەرەبی - کوردیی و هۆنینەوەی بەشێوەی هەڵبەسـت — هـۆنراوە. ئـەم کارەشـی بەو مەبەسـتە کرد ئەحمەدی کوڕی کە دووانر بـەکاك ئەحمـەدی شـێخ ١٧٩٢ — ١٨٨٩ ناوبـانگی دەرکـرد، بەئاسانی فێری زمانی عەرەبی بکات[١٢٣]. فەرهەنگۆکە لە نێو خوێنـەوارانی کـوردا بـە کتێبـی ئەحمـەدی ناوی دەرکرد. سەردەمی خوێندنی سەرەتاییم چەند جارێکم خوێندەوە،سەرەتا بەجۆرد دەست پێدەکات:

بنام خدا حی لایموت	پروردگاری ملك و ملکوت
الحمد لله علی ماوهب	هدانا ألی لسان ألعرب
(رأس) سەرە (عین) چاوە	(بدن) قالب (أسم) ناوە
(أنف) لوتە (حاجب) بر	(فخد) رانە(رکبە) ئەژنۆ

(بڕوانە: لوغـەت نامـەی ئەحمـەدی، ڕاستکردنـەوەو وینـەدارکردنی بەتیکوشـانی عبـدولرحیمی مـەحمودی، أنتشارات کردستان سال١٩٣٧)

هەڵکەوتەی جوگرافیایی سلێمانی

هەڵکەوتەی جوگرافیایی شاری سلێمانی سەخت و دژوارە، کەوتۆتە نێوەڕاسـتی کۆمـەڵێك زنجیـرە چیـاوە ئەڵقاو ئەڵق باوەشیان پێدا کردووە:

لە ڕۆژهەڵات و سەرووی ڕۆژهەڵاتەوە چیاکانی گۆیژە و ئەزمەڕ.

لە باشوورەوە زنجیرە چیاکانی گلەزەردە و قەرەداغ.

لە ڕۆژئاواوە چیاکانی پیرەمەگروون و دابان و هەلاج.

لە رۆژهەڵاتیشەوە چیاکانی شارەزوور و هەورامان.

شاری سلێمانی لە رووی جیۆپۆلەتیك و بازرگانییەوە ناوچەیەکی ستراتیژی نێوان هەردوو پارچەکەی باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستانە. لە باشوور و باشووری رۆژهەڵاتیشەوە دوو دوورگەی سەخت دەپارێزن لە هەر هێرش و پەلامارێکی دوژمن، دەربەندی بازیان و دەربەندیخان[١٢٤]. نزیکترین سەرچاوەی ئاویش لە سلێمانییەوە، زێی بچووکە کە بەنداوی دووکانی لەبەردەمدا دروستکرا و رووبارێ سیروانە کە بەنداوی دەربەندیخانی لەسەر دامەزراوە. ئاوو هەوای شارەکە، ئاوو هەوای وڵاتانی کەنارەکانی دەریای سپی نێوەڕاستە، بە زستان سارد و بە فرو بارانە و لە هاویندا گەرم و وشکە، بایەکی تونند و بەتەوژمیش شارەکە دەگرێتەوە کە لە گزیرەوە هەڵدەکات و چەندین رۆژە خۆشەکانی هاوین تێکدەدات و کەشی زستانیش ساردتر و سەختتر دەکات و بە (رەشەبا) ناودەبرێت. دانیشتوانی شارەکە هەر لە دامەزراندنییەوە لە ١٧٨٢ دا هەتا ئەمرۆ سەرتاپا کوردن و بەشێوەزاری کرمانجی خواروو — سۆرانی — سلێمانی دەدوێن. شاری سلێمانی هەرچەند سەرەتا وەك گوندێك و دووانر شارە دێیەك دەکرێت بە بنکەی فەرمانڕەوایی بابان دووای قەلاچوالان، بەڵام دووای کۆتایی سەدەی حەڤدە جێگەی خۆی لە مێژووی ناوچەکەدا دەکاتەوە و رۆڵێکی گرنگ دەبینێت لە بواری رامیاریی، رۆشنبیریی، کۆمەڵایەتیی ژیانی کوردەواریدا و دەبێتە هەوێنی زۆربەی هەرەزۆری بزوتنەوە رۆشنبیری و هونەریەکان و چاوگی نەکوژاوەی راپەڕین و شۆڕشەکان و دایکی بەنەمەکی گەلێك لە مەزنەکانی کورد لە بواڕە جیاجیاکاندا، نالی، سالم، مستەفا بەگی کوردیش شۆڕەسواری شیعری کوردی سەردەمی فەرمانڕەوای بابانن کە بە دیالێکتی سۆران بڕەویان بە شیعری کوردی دا و بوونە خاوەنی قوتابخانەیەکی شیعری، ئەو سەردەمانە دەوترا بەردێك لە ئاسمان بەربێتەوە دەستی بەریتانیای تێدایە، هەربەوبێیەش هەر جوڵانەوە و راپەڕینێکی رزگاریخواز لە کوردستان بەرپا بوو، زەمینەی سەرهەڵدان و گەشەسەندن و بەرێکردنەکەی شاری سلێمانی بوو، دەوترا سەری مارەکە لەوێیە. ئەوەش راستییەکی بەڵگە نەویستە، سلێمانی بەخەبات و بەرەنگاری و بەرخۆدان بووبە سونبولی کوردەواری و شیاوی نازناوی پڕ شکۆی شاری هەڵمەت و قوربانی.

سلێمان پاشای گەورە نەیدەهێشت دوو میری بابان پێکەوە بگونجێن، تۆی دووبەرەکی و دوژمنایەتی بەنێوانیاندا دەوەشاند تا هەمیشە بێهێز بن و هەر چاولەدەستی ئەوان بن، هەوڵی نەوەشیددا لەنێرانیان دوورخاتەوە و کاتێك لە عوسمانی یاخیدەبن ئومێدێکیان بە نێران نەبێت و لایەك نەبێت پەنای بۆ بەرن. لەولاشەوە بە پێی رۆژگار و بەرژەوەندی پلەی میری بابان، بەفەرمانداری (حاکم) کۆیە و هەریر یا هەولێری دابەشدەکرد. خۆ نەدەکرا ئەو هەموو پاشا و سەرداڕە ناکۆکانەش لە یەککاتدا بکاتە میر و فەرماندار، بۆیە دووان یا سیانی دادەمەزراند وچوار پێنجێکیشیانی لە چاوەڕوانیدا دەهێشتەوە، زۆرترین خزمەت بکەن بەڵکو والی چاوی (مەرحەمەتی) لێیانبێت. ئەم سیاسەتە بەرنامەی دێرینی عوسمانییەکانە بەرامبەر

میر و سەردانی کورد و عەرەبیش و هەر لە سەردەمی جەدید حەسەن پاشاوە ١٧٠٤ پەیرەو دەکرا. لە نێو سەرۆك هۆزەکانی عەرەبی عێراقدا، سلێمان شادی سەرۆکی هۆزەکانی مونتەفیك لە هەمووبان تیژتر بوو، بێپەروا لە رووی والیدا دەوەستایەوە و سووکایەتیشی بە خۆی و رەچەڵەکی دەکرد، لە کۆڕو دانیشتنەکانیدا توانجی سارد و سڕی تێدەگرت و دەیگوت ئەوانە لە بازارەکانی کڕین و فرۆشتندا وەك ناژەڵ مامەڵەیان پێکراوە، نێستا بوون بە فەرمانڕەوای عێراق، سلێمان پاشای گەورە صالحی ١٧٨١ لەگەڵ برایم پاشای کوڕی سلێمان پاشای بابان پێکدێت، پشتی مەحمود بەربدات، دەیکاتە میری بابان و کۆیە و هەریرش[١٢٥]. والی کاری پێبوو، خێڵە عەرەبە راپەڕیوەکان دەستیان بەسەر بەسرادا گرتبوو، صالحی ١٧٨٥ والی لەشکرێکیان دەکاتە سەر بەسەرۆکایەتی برایم پاشا، خێڵە عەرەبەکان خۆیان لەبەردەم هێرشەکەی برایم پاشادا رانەگرت، پارێزگاریی شارەکەیان بۆ نەکرا و بلاوەیان لێکرد، برایم هەتا تکریت بەدووایانەوە بوو، لە کۆڵیان نابێتەوە هەتا تالانیان دەکات[١٢٦]. بەڵام سلێمان شادی سەرکردەیان کۆڵینەدا، هێزەکانی رێکدەخاتەوە و لە نزیك شاری فەللوجە لەشکرەکەی والی و برایم دەبەزێنێت و ملی پێوە دەنێت هەتا ناو بەغدا نەوەستا، بەڵام لە شارەکەدا نامێنێتەوە و دەکشێتەوە، جاری دووەمیش خێڵەکانی عوبید، مونتەفیك و خەزاعیل بە سەرکردایەتی سلێمان شادی لەگەڵ شوورەیی و حەمەد ئال مەحمود رێکدەکەون پەلاماری بەغدا بدەنەوە، والیش دووبارە پەنا بۆ کورد دەبا، بەڵام ئەجارە لە ١٧٨٦ دا برایم پاشا لە سەرکار لادەبات و عوسمانی کوڕی مەحمود پاشا دەکات بە میر[١٢٧]، هەرچەند سەرکردایەتی قۆڵێکی لەشکرەکە بە برایم دەسپێرێت. ئەم لەشکرەی والی صالحی ١٧٨٧ لەشکری خێڵە عەرەبەکانی تەفر و تووناکرد، سێ تەپۆڵکە لە کەللەسەری کۆژراوەکانیان هەڵدەچنن[١٢٨]. عوسمان پاشای بابانیش دووای ئەو سەرکەوتنە گەورەیە بەهەزار هیواو ئاواتەوە دەگەڕێتەوە بەغدا، بەڵام والی، لە پاداشتدا لە ١٧٨٧ دا قاوەیەکی ژەهراوی پێشکەش دەکات، گوایە ناپاکی کردووە و پەیوەندی نهێنی لەگەڵ سەرۆك هۆزەکانی عەرەبدا هەبووە![١٢٩] جا ئەگەر وابووایە، دەبوو ئەوان سەریکەون و عوسمان پاشا لەشکری والی بەگورگان خواردو بدایە، خۆنەگەر گومانەکەی والی لە جێگەی خۆشیدا بوویێت ئەوە دەگەیەنێت میرەکانی کورد هیچ رێگەیەك نەما، نەیگرنە بەر لە پێناو مانەوە و لەناو نەچوونداً. ئاخۆ دەستەڵاتی کورد یا دەستەڵاتی میرەکانی لە نێوان صالحی١٧٨٢-١٧٨٩دا شەش جار لە نێوان مەحمود پاشا، عوسمان پاشا، برایم پاشا و ئەورەحمان پاشادا دەستاودەستی دەکرد، جێگەی سەرسوڕمان نییە؟

ئەورەحمان پاشا

والی بەغدا، سلێمان پاشای گەورە (بیـرك سـلێمان) لـە ١٨٠٢ دا دەمرێـت و دووای هـەراو هوریایـەکی زۆر، عـەلی کەهیەی زاوای دەبێتە والی بەغدا. یەکێك لە کارەکانی والی نوێ وەك نووسەری (سیر الأکـراد) عـەبدولقادر رۆستەم بابانی دەڵێت:

ئـەوەبوو بـەهاوکاری ئـەورەحمان پاشـای بابـان، بـرایم پاشـا، موحەمـەد پاشـای کۆیـە، مـیری باجـەلان، هۆزەکانی بڵباس تاڵان دەکەن و نابوتی دەکەن و بێزیدییەکانی (ئێزیـدی) شەنگاریشیان قەڵاچـۆکرد. هـەر ئەو صاڵە و دووای ئەم شەرانەش برایم پاشای رکەبەر و ناحەزی ئەورەحمان پاشـا دەمرێـت و لـە مزگـەوتی نەبی یونس لە مووسڵ دەنێژن. عـەلی کەهیەی والی بەغدا هەرچەند رقیشی لـە ئـەورەحمان پاشـا بـوو لـە ١٨٠٣ دا دەیکاتەوە بە میری بابان[١٣٠].

ئەورەحمان پاشا و موحەمەد پاشای کۆیە لە ١٨٠٥ یـشدا لـە پـەلاماردانی وەهابییەکانـدا لـە ئەحسـا و سەرکوتکردنی هۆزی خەزاعیل هاوکارییەکی کاریگەری والی دەکـەن و هـەتا ماوەیـەکیش هێزەکانیـان لـە شاری حیللەدا هێشتەوە بۆ پاراستنی ئاسایش و هێمنی شارەکە و ناوچەکانی فـوراتی ناوەڕاسـت، گـاردان، کونسوڵی فەرەنسـا لـە بەغـدا لـە راپۆرتێکـدا بـۆ وەزارەتـی دەرەوەی وڵاتەکـەی نووسـیویەتی، هەرچـەندە ئـەورەحمان کـراوە بـە مـیری بابـان بـەڵام ئاشـتی نێـوان ئـەم سـەرکردەیەی کـورد و والی بەغـدا تـەنها رووکەشە[١٣١].

ئەورەحمان پاشا و موحەمەد پاشای کۆیـە هەرچـەندە لەیـەك لەشـکردا و لـە پێنـاو مـەرامـەکانی والیـدا پێکەوە ئەو چەند شەڕەیانکرد، بەڵام ئەوی بەهاوشانی خۆی نەدەزانی، ئەك رقی لێیبوو بـە خـۆیـنی سـەری تینووبوو. وەك ئەمین زەکیش دەڵێت، عـەلی کەهیـەی والـیش رقـی لـە هـەردووکیان بـوو[١٣٢]. لـە بـارەی کوژرانی موحەمەد پاشای کۆیەوە سەرچاوەکان جیاوازن، هەر چـۆنێك بێـت والی تـوانی کـوردێکی دوژمـن بەدەستی کوردێکی دیکەی دوژمن لەناو بەریت و بەشە دەسـتەڵاتەکەی نـەویش بخاتـە ژێردەسـت و نـاکری ناکۆکی و دووبەرەکی نێوان میرو سەردارانی کورد خۆشـتر بکـات هـەتا نـۆرەی لـەناوبردنی نـەویش دێـت. نووسـەری (سـیر الأکـراد) عـەبـدولقادر رۆسـتەم بابـانی رووداوی کوژرانەکـەی موحەمـەد پاشـا بـەجۆرە دەگێڕێتەوە و بەناچاری بە هەندێك دەستکارییەوە لـە دارشـتن و رێنووسـی گـۆڕینەکـەی مامۆسـتا کـەریم حیسامییەوە بۆ کوردی کورتی دەکەمەوە (ئەورەحمان پاشای بابان فرە بەهێز بوو، دووصاڵ جارێك دەچـووە بارەگای شای ئێران و شا رووی پێدەدا، وێنەی ئەو لە باخی نیگارستان لە دەورویـەری تـاران کێـشراوە، تـا ئێستاش لەگەڵ ئامانوڵڵا خانی میری ئەردەڵاندا ئێرانیان ناخۆشە، بەڵام هەرگیز نەگەیشتە شەڕ و کوشتار. دووای دەصـاڵ سـەربەخۆیی و هێـز، ئـەورەحمان پاشـا فیـزو قـۆر دەمـاخی لـێپەیـدا بـوو، کـەمێك لـە خزمەتکردنی ئێران کەم دەکاتەوە، لەگەڵ والی بەغداش ناحەز بوو، سـەردەمی ئـەو کاروبـاری بابـان بـاش

پەرەیسەند، ولاّت فراوان بوو، کۆیە و هەریر و رەواندز و سەردەشتی هێنایە ژێر فەرمانی خۆی، لەگەڵ سولەیمان پاشای والی بەغداشدا پەیمانێکی توند و تۆکمەیان بەست.. ئەورەحمان پاشا و موحەمەد پاشای کۆیە میوانی کۆشکی والی بوون لە بەغدا، والی زۆرتر رووی بەموحەمەد دەدا، دەڵێن هەمیشە بە کوڕی خۆی بانگیدەکرد، لە بنەماڵە رەسەنەکانی ناوچەکە و لە باوو باپیریشەوە خاوەن دەستەڵات و فەرمانڕەوایی بوون، والیش لە شان و پلە و پایەی ئەورەحمان پاشادا تەماشای دەکرد، ئەوەش لە دڵی ئەورەحمان گران بوو، ئەوی لە ناست خۆیدا نەدەبینی، لە بنەوە قینی لێهەڵگرت. بەڕێکەوت هەردووکیان لە یەک رۆژدا مۆڵەتی گەڕانەوەیان پێدرا، لە کاتی مانّاوایشیدا والی بەئەورەحمان دەڵێت موحەمەد پاشا لە ریزی کوڕەکانمە بیری خراپی لێنەکەیتەوە، سزات دەدەم. موحەمەد لە ئەورەحمان دەترسا، هەرچەند دووصەد چەکداریشی لە تەکدا بوو هەمیشە ماوەیەکی لە نێواندا دەهێشتەوە لەکاتی گەڕانەوەدا لەگەڵ هێزەکەی ئەورەحمان پاشادا. بەڵام بەزمانی شیرین و دۆستایەتی نوواندن موحەمەد لە خشتە دەبات و گومانەکانی دەڕەوێنێتەوە بەتایبەتیش کە بە چەکدارەکانی دەڵێت نێوە بچنە خێوەتگاکانی خۆمان، من تاوێک لای موحەمەد پاشا پشوویەک دەدەم. موحەمەد پاشا باوەڕی نەدەکرد، حەپەسابوو، پاشا بەوجۆرە رێزی لێبگرێت. رۆژی دووایی موحەمەد دەیەوێت ئەویش سەردانی ئەورەحمان بکاتەوە. ناغاشینەی ژێر و باوەڕپێکراو بە موحەمەد دەڵێت: پاشا نیازی خراپە، خەسڵەتی پڵنگی هەیە! بەڵام موحەمەد نەیسەلماند و وتی: تۆ بەهەڵەدا چوویت، پاشا بۆ دیتنی من پێشدەستی کردووە، لە دابی پیاوەتی دوورە، نەچمەوە دیتنی، ناغا شینەش دەڵێت کە تۆ بەگوێم ناکەیت منیش باردەکەم. بەخۆی و دارودەستەیەوە دەچنە سەر بەرزاییەک بزانن کار بەکوێ دەگات.

ئەورەحمان پاشا دووای تاوێک حەسانەوەی میوانەکەی دەڵێت: موحەمەد، بلۆکی کۆیە ئەوەنییە بەسەر بلۆکی دیکەدا زێدەیی هەبێت، بڵێ بزانم تۆ ئەو پلەیەت لە کوێ وەگیرکەوتووە لای والی بەغدایە خۆت بێنیتە ریزی من و داوای چون یەکی بکەیت؟ ئەو بەستەزمانە زۆر پاڕایەوە و خودای هێنا تکایە، کەڵکی نەبوو، پەتکیان دە ئەستۆی کرد و لەتوپەتیانکرد و نوردوگاکەشیان تاڵان کرد، صەد کەسێکیش کوژران. ئەورەحمان پاشا هەر لەوێوە نامەیەک بۆ نوێنەری خۆی لە بەغدا دەنووسێ کە دەفتەرداری والیش بوو بەڵکو لە خزمەت وەزیردا بیانووی لێبوردنی بۆ بدۆزێتەوە. دەفتەردار کە نامەکەی خوێندەوە دووکەڵ لە هەناسەی هەستا، چونکە هەمیشە پاکیی و راستیی و دڵسۆزیی ئەورەحمان پاشای بە والی دەگەیاند، زۆر ترسا، دەستی لە گیانی خۆی هەڵگرت و نامەکە دەخاتە بەردەم والی، والی کە نامەکەی خوێندەوە بەدەستی خۆی ئەو بێتاوانەی کوشت و فەرمانی هێرش دەدات بە برایم پاشای کوڕی سلێمان پاشای بابان، بە سێ هەزار سوارەوە بابان بگرن. بەردەوامیش لای هۆزەکانی عەرەب و هەرکوێ دەستی بگەیشتایە لەشکری کۆدەکردەوە. ئەورەحمان پاشاش مەزنەکانی بابان کۆدەکاتەوە و دەڵێت: خەڵکی عێراق

لەوسەرکەوتنەی نێمە ترساون،دەستیان لێهەڵگرین والی دەست هەڵناگرێت و لەوانەیە پەلاماری ولاتمان بدات، بەرلەوەی بمانکات بە شێو(نانی نێوارە)، نێمە ئەو دەکەینە بەرچایی بەیانیان، لەشکری ئامادەمان هەیە، چاکترە نێمە هێرش بکەین و بناغەی کاری دوژمن لەبەریەك هەڵتەکێنین. دە هەزار سواری بابان گەیشتنە بەرایی شاری بەغدا و هەوڵەکەشی سەرکەوتوو بوو، شارەکە دەگرێت و ماوەی صاڵێکیش فەرمانڕەوایی هەرێمی بەغدا دەکات)[١٣٣].

ئەورەحمان پاشا کۆسپێکی گەورە بوو لە بەردەم والی بەغدا، لە هەڵێك دەگەڕا بۆ لەناوبردنی، صاڵی ١٨٠٥ دەپەرژێتە سەر ئەوەی دەستی خۆی بوەشێنێت، لەناوبەرێت یا دوورببخاتەوە، خۆی ئامادە دەکات و لەشکر ریکدەخات. ئەورەحمان پاشاش لە پلانی والی بێئاگا نەبوو، ئەویش خۆی ئامادەکردبوو. ئەم شەڕەی والی هەڵیدەگیرساند، شەڕێکی گەورە و فرە لایەن بوو، عوسمانییەکان و کورد و عەرەب و شیعە و سوننەی تێوە گلان، شێخانی هۆزەکانی عوبێد و غرێر لە پاڵ ئەورەحمان پاشادا بوون، خالید بەگ و عەزیز بەگی نامۆزای ئەورەحمان پاشاش لە تەك والیدابون[١٣٤]. ئەورەحمان پاشا هێزەکانی خۆی لە دەربەندی بازیان دادەمەزرێنێت و گەرووی دەربەندەکە دەبەستێت. هێزەکەی والیش بەهاوکاری و رێنمایی خالید و سلێمان لە پشتەوە پەلاماردەدەن هەر ئەو صاڵەش ١٨٠٥ بەسەریدا زاڵدەبن و ئەورەحمانیش پەنا دەباتە بەر میرنشینی ئەردەڵان. شای ئێران و ئەمانوڵڵا خانی میری ئەردەڵان دەیانویست بەهاودەنگی لەگەڵ سوڵتاندا کارێك بکەن ئەورەحمان پاشا لە بابان دابمەزرێننەوە.[١٣٥] بەڵام هەر کە بۆیان دەردەکەوێت سوڵتان گێڕانەوەی ئەورەحمان بە چاك نازانێت، شا، شازادە موحەمەد عەلی میرزای کوڕی رادەسپێرێت ئەورەحمان دامەزرێنێتەوە. ئەم دەستپێشخەرییەی شازادەی ئێران لە کاتێکدا بوو بارودۆخی رامیاری نێوان ئێران و عوسمانی هێمن بوو، هەردوولا هەوڵیاندەدا ناشتی نێوانیان بەردەوام بێت و شەڕ هەڵنەگیرسێتەوە، بەڵام میری بابان هەردوولای هێنا بووە سەرپێ، کارتەکانی دەستیانی تێکەڵاوکردەوە، لە شکری والی بۆلێدانی ئەورەحمان سنووری ئێرانی بەزاندبوو، ئەورەحمانیش صاڵی ١٨٠٦ دەستێکی کوشندەی لێوەشاندن و سەلیمی براشی کە فەرماندەیەکی نازای هێزەکەی بوو لەوشەڕەدا کوژرا. عەلی کەهیەی والی بەغدا، دوژمن و ناحەزی زۆربوون، بەتایبەتی ئاوەڵزاواکانی و سەعیدی کوڕی بیوك سلێمان، هەر بە پلانی ئەوانیش صاڵی ١٨٠٧ لە بەغدا کوژراو (یوسف ضیاء) لە جێگەی ئەودا دەبێتە والی بەغدا و هەر لەوێوە فەرمانی میرایەتی بۆ ئەورەحمان دەرکرد[١٣٦]. بەڵام ئەورەحمان پاشا وەك ئەوەی لە عوسمانییەکان بێ هیوا بوویت بەگەرمی ناچێت بە پیر فەرمانەکەوە، وەك نەصیری دەڵێت: راوێژ بە نێران دەکات[١٣٧]. والی نوێ هێشتا جێگەپێی خۆشنەکردبوو لە سەر کار لادەبرێت و سلێمان کەهیە (سلێمانی بچووك) دەکرێت بە والی.

ئەم سلێمانە پێشتر لە شەڕەکەی زێباردا لە بەرامبەر ئەورەحمان پاشای بابانـدا دەشکێت و بە دیلی

دەکەوێتە دەست ئێران، بەڵام زۆر نەمایەوە، ئازادیان کردو گەڕایەوە ناو عوسمانییەکان، هەرچەند لە دڵدا هەست و سۆزێکی دۆستانەی بەرامبەر ئێران هەبوو، ئەورەحمان پاشاش کە دۆستی ئێران بوو، دەبوو هاوکاری لەگەڵدا بکات خۆیی پێوەنەبەستەوە و سەربەخۆ فەرمانڕەوایی دەکرد. ئەم هەڵوێستەی میرێکی بابان، روو لە ئێران، بەرامبەر والییەکی عوسمانی هەواداری ئێران، پرسیارێك دەوروژێنێت، ئایا دوورکەوتنەوە و خۆ قوتارکردن لە دەستەڵات و ژێر فەرمانی بێگانە، بەتایبەتیش ئەگەر والیی بەغدا کز و لاواز بێت، پەیامێك بوو بۆ لێپرسراوانی عوسمانی لە نەستەمبوول؟ بەهەر حاڵ بۆ ئەورەحمان پاشا نەك هیچی لێ سەوز نەبوو بەڵکو خراپییش بەسەریدا شکایەوە و هەر لە دەربەندی بازیانیش شەڕێکی دیکە دەدۆڕێنێت و رووەکاتە نەردەڵان، بەڵام ئەم جارەیان بەهاوکاریی و ڕێنمایی میرە نەیارەکان و بەتایبەتیش موحەمەدی کوڕی خالید و سلێمانی کوڕی برایم پاشا و لە پاداشتدا ١٢٢٣ ك/ ١٨٠٥ ز سلێمان دادەنرێت بە میری بابان و موحەمەدیش بۆ کۆیە و هەریر[١٣٨]. هەرچەند ئەورەحمان پاشا لە شەڕدا شکا بوو، خۆیشی کەوتبووە ئەودیو سنوور، بەڵام والی دەیزانی ئەورەحمان کۆڵنادات و سەرنێشەی بۆ دروستەکات، وەها بەچاك دەزانێت سلێمانی کوڕی برایم پاشا لە بابان دوورخاتەوە و بینێرێت بۆ بەرێوەبردنی خانەقین و مەندەلی و ئەورەحمان بکاتەوە بە میری بابان[١٣٩]. ئەم هەڵوێستەی والی لە دوو ڕووەوە سەرنج رادەکێشن: یەکەمیان کە ئەورەحمان پاشا پەنا بۆ ئەردەڵان دەبات، خالیدی ناحەزو رکەبەری (خالیدی کوڕی برایم پاشا) لە کەرکووکەوە خۆیگەیاندە ئەردەڵان و پەیوەندی پێوەکرد! دووەمیان سلێمانی بچووك یەکەمین والی بەغدایە لەگەڵ میرێکی کوردی یاخیبووی وەك ئەورەحمان پاشادا کە نەك هەر سەر بە ئێرانە بەڵکو ناحەزێکی سەرسەختی خۆشیەتی؛ وەها بەنەرمی و هێوری بجوڵێتەوە، هەروەك چۆن یەکەمین والی بەغداشە ڕەخنەی خەزێنەی سوڵتانی هاتبێتە سەر و ئەو داهاتەی دەینێرێت زۆر کەمە. ئەمانەش هەمووی راستەوخۆ بە لابەلا لە بەرژەوەندی ئێران بوون، بۆیە دەروازەی باڵای عوسمانی لە ئەستەمبوول بڕیاریدا بە شێنەیی و لە پەناوە لەناویبەرن و دەستەڵاتی کۆڵەمەنیش (مەمالیك) لە عێراقدا بنبڕ بکات. بۆ ئەنجامدانی ئەم ئەرکەش، بە نهێنی فەرمانبەرێکی بەرز دەنێرێتە بەغدا بەنێوی حاڵەت ئەفەندی، بزانن چی بۆ دەکرێت، چونکە دڵنیا بوون لەوەی والی بە جۆرێك جێگەی خۆی کردۆتەوە بە خۆیدا رادەپەڕموێت ئەگەر فەرمانی لابردنی دەربکەن بایەخێکی پێنادات و یاخیش دەبێت و لەوانەیە نەمیش وەك موحەمەد عەلی کە وڵاتی میصری جوێیکردەوە، ئەمیش وڵاتی عیراقیان لە دەست دەربهێنێت. حاڵەت ئەفەندی دەگاتە مووسڵ و سەرەتا پەیوەندی بەوانەوە دەکات بەناحەزی والییان دەزانێت یا ئەوانەی کارێکیان پێدەکرێت و دەتوانن بۆ ئەنجامدانی ئەرکەکەی هاوکارییەکی بکەن. پەیوەندی بە ئەورەحمان پاشای والی مووسڵەوە دەکات و خۆیان ئامادە دەکەن بۆ پەلاماردانی والی بە لەشکرێکی قەبەوە کە تەنها هێزەکەی بابان بریتیبوون لە دە هەزار جەنگاوەری سواره و پیادە، جگە لە هێزی خێڵە عەرەبەکانی عوبێد و غرێر و

بەیات. ئەورەحمان پاشا لە یەکلاییکردنەوەی ئەو کێشە گەورەیەدا کە سوڵتان تووانای بەسەردا نەدەشکا، رۆڵێکی فرە بەرچاو دەگێڕێت و سەرکەوتنێکی مەزنی بە قوربانیدانێکی زۆر دەستدەکەوێت، تەنها لە جەنگاوەرە تایبەتیەکانیدا هەشتا شەهید دەدات کە یەکێکیان عەزیز بەگی ئەحمەد پاشای ئامۆزا و زاوای بوو. لەشکری والی گورزێکی جگەر بڕی پێدەکەوێت و تەفرو تونا بوو، والیش کەسێکی بەدەورەوە نەما، بەسەرگەردانی پەنا دەباتە بەر هۆزە عەرەبەکانی ئەو ناوە، بەڵام خێڵەکییەك بە پێچەوانەی داب و نەریتی چەسپاوی دەخالەت، نامەردانە سەریدەبڕێت و بەدیاری دەیهێنێت بۆ ئەورەحمان پاشا لە بەغدا. صالێ ١٢٢٥ ك/ ١٨٠٧ز. بەغدا بێ والی بوو، ئەو کەسەی شیرازەی بەڕێوەبردنی شارەکەی راگرتبوو، ئەورەحمان پاشا بوو، سەردار و خاوەن فەرمان هەرخۆی بوو، هەرهەموو کێشەو کارە گرنگەکان بەرەو ڕووی ئەو دەکرانەوە، بەڕاستی والی بەغدا بوو، تەنها فەرمانی سوڵتانی بۆ دەرنەچووبوو، لەگەڵ ئەوەشدا کەس نەیدەتوانی بێ فەرمانی بکات. گەر ئەقڵی بیبڕیایە دوورنەبوو سوڵتان فەرمانیشی بۆ دەربکات، بەڵام ئەورەحمان دەیزانی (ئەو چرایە ئەوەندە رووناك نییە) ئەگینا وەك عەبدولقادر روستەم بابانی دەڵێت: کەسێك لەو ڕۆژگارەدا لە ئەورەحمان پاشای بابان شیاوتر نەبوو بۆ پۆستی ویلایەتی بەغدا[١٤٠]. میستەر ریچیش لە زمان ڕۆستەم بابانییەوە دەڵێت: حاڵەت ئەفەندی داوای لە ئەورەحمان پاشا کرد، فەرمانە نووسراوەکەی سوڵتان بەناوی ئەوەوە پڕ بکاتەوە و بە والی عێراق دادەنرێت[١٤١].وەك دەردەکەوێت میری بابان ئەوەندە پەرۆش نەبووە بۆ ئەو پۆستە و لە ئەنجامەکەشی گەشبین نەبووە، ئەگینا خۆ ئاسك بەدەمی شێر تاڵ نییە! نەخێر، میری بابان لەوسەری هاتبووەوە و چاك دەیزانی سەرکردایەتی عوسمانییەکان سەرگەرمی ئەوەبوون دەستەڵاتی کۆڵەمەن لە قەڵەمڕەوی عوسمانییدا نەهێڵن و قەلاچۆیان بکەن کە کۆڵەکەیەکی پتەوی لەشکر و سەرکەوتنەکانیان بوون، نێستا هیچ ناکەن میرێکی کورد دەکەنە والی عێراق و عەرەب لە خۆیان دەوروژێنن؟ یا بەدەستی خۆیان (موحەمەد عەلی)یەکی کورد لە عێراقدا دروستدەکەن؟ لە لایەکی دیکەشەوە ئەورەحمان پاشا هەستی بەوەکردبوو سەرکردەکان و دۆست و دڵسۆزەکانی دەوروپشتی حەز بە مانەوە ناکەن لە بەغدا دەیانویست ڕۆژێك زوتر بگەڕێنەوە کوردستان و بە میریان دەوت قومێك ئاوی کانیاوەکانی کوردستان سەرتاپای مولکەکانی سوڵتانی عوسمانی دەهێنێت و ئەم چرایەش ئەوەندە رووناك نییە. لەبەر ڕۆشنایی ئەو فاکتەرانەدا ئەورەحمان پاشا بڕیاردەدات، یەکێك دەستنیشان بکات ببێتە والی، بێهێزو گوێ لە مشتی خۆی، سوڵتانیش فەرمانی دامەزراندنی بۆ دەربکات و بابان راستەوخۆ پەیوەندی بە سوڵتانەوە هەبێت و لە ژێر فەرمانیو فرت و فێڵی والییە زۆردار و سپلەکان رزگار بێت کە هەموو کێشە و دووبەرەکی و خۆخۆریەکانی بابان لە ژێر سەری ئەواندا بوو[١٤٢].

ئەوە یەکەجار نەبوو شاری بەغدا ـ ویلایەتی بەغدا بکەوێتە ژیر فەرمانی کوردەوە، فەرماندەی کورد زولفیقار کەطور ١٥٢٣ / ١٥٢٤ز. دەستبەسەر شارەکەدا دەگرێت و هەتا ١٥٢٥/ ١٥٢٦ ز بەڕێوەیدەبات

ئەجا دەیخاتە ژێر دەستەلاتی سولتان سلێمانی قانوونی عوسمانی، ئەوکاتە بوو تورکمانەکانی عێراقیان لە توزخورماتوو نیشتەجێکرد و لەگەڵ عەرەبی عێراق و کوردی باشووردا دەچنە ژێر ئالای عوسمانییەوە(١٤٣). دەروازەی بالای عوسمانی داوا لە ئەورەحمان پاشای بابان دەکات پۆستی ویلایەتی بەغدا وەربگرێت بەناوی والی (وەزیر)ی بەغداوە فەرمانی پێدەگات، لەوەلامدا دەڵێت: (ڕاستە من بەو کارە، پلەی یەکەمی وەزیریم دەدرێتێ بەڵام قومێك ناوی چیاکانی کوردستان بە هەموو تەخت و بەختی دەوڵەتی عوسمانی ناگۆڕمەوە)(١٤٤).

عەبدوڵڵا خازن و داوود پاشا و سەعید پاشا بەدووای یەکتردا دەبنە والی بەغدا، عەبدوڵڵا خازن و داوود پاشا بەهاوکاری و پشتگیری کورد، سەعیدیش بەهاریکاری عەرەب، بەڵام هەر خۆیانگرت، دەستیان کرد بە لێدانی عەرەب و کوردیش. خواستەکانی ئەورەحمان پاشاش هیچیان بۆ کورد لێ سەوز نەبوو، حاڵەت ئەفەندیش بە پێچەوانەی ویستی خۆیەوە و بەناچاری فەرمانە نووسراوەکەی سولتان بەناوی عەبدوڵڵا خازنەوە پردەکاتەوە.

سەیر لەوەدایە، ئێران لە دانانی خازن دەسڵەمییەوە، بەدەستێژی ئەورەحمان پاشای دادەنا، لە هەمانکاتدا عوسمانییەکانیش ئەورەحمان پاشایان بەدۆست و هاوکاری ئێران دادەنا، هەربۆغوونە، کاتێك ئێران ناڕەزایی خۆی دەردەبڕێت بەرامبەر ڕێککەوتنی بوخارست کە ساڵی ١٨١١ لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ڕووسیای قەیسەردا مۆرکرا، بەو بیانووەی بێ ئاگاداری ئەوان کراوە، دەروازەی بالای عوسمانی لەوەلامدا دەڵێت: پێشتر کە ئێمە لە جەنگدا بووین لەگەڵ ڕووسیادا، ئێوە نەك هەڵوێستی دۆستانەتان بەرامبەرمان نەبوو، بەڵکو پشتگیریی ئەورەحمانیشتان دەکرد کە ڕۆژهەلاتی ولاتمانی داگیر کردبوو.حاڵەت ئەفەندی دووا تیری کەوانی خۆی دەهاوێژێت، دەنگۆیەك بڵاودەکاتەوە کە والی نوێ، عەبدوڵڵا خازن دەستنێژی پاشای بابانە و هەردووکیان سەر بە ئێرانن، دانیشتوانی بەغداش پێویستە ناکۆکییەکانیان بخەنە لاوە و دژی والی دەنگ بەرز بکەنەوە و داوا لە سولتان بکەن سەعیدی کوڕی سلێمان پاشای بچووك ببێتە والی، حاڵەت ئەفەندی کە فرمانەکەی سولتانی بەناوی خازن پرکردەوە، دەیتوانی، دوور نییە حەزیشی کردبێت بەناوی ئەورەحمان پرێکاتەوە، بەڵام ئەورەحمانی چاك دەناسیی، دەیزانی یاخی و سەرکەش و دەستودڵێنە، خەیاڵی سەربەخۆییشی لە سەردایە، نەیدەتوانی متمانەی پێبکات و بچێتە ژێر باری نەو بەرپرسییە گەورەیە. ڕۆستەم بابانی لە زمان دەرۆێشە ڕوتەی پیاوی موحەمەد پاشای کۆیەوە نووسیویەتی: دەرۆێش، موحەمەد پاشا ووریا دەکاتەوە متمانە بە ئەورەحمان پاشا نەکات، چونکە (تەبعی بڵنگی هەیە). جا بابزانین ئێران لە چاوی هەواڵگرەکانییەوە لە بەغدا چۆن لە ئەورەحمان پاشای بابان دەڕوانن، لە کاتێکدا عوسمانییەکانیش هەرنەبێت لە چاوی حاڵەت ئەفەندییەوە بەسەرکەش و لاسار و دەستوەشێنی دەزانن و نابێتە جێگەی متمانە و باوەڕ پێکردن. گەلێك لە میر و سەردارانی بابان یا میرنشینەکانی دیکە خۆیان

لەو چەشنە بارودۆخە نالەبار و ئالۆزانەدا دەبینییەوە، بۆیە ناڕەوایە ئۆبالی هەموو نەهامەتییەکان بەتەنها بخەینە گەردنی ئەوان. فەرموون ئەوە موحەمەد صادق خانی ئێرانی لەونامەیەدا لە بەغداوە بۆ صەدری ئەعزەم (میرزا شفیع الدوله) ی نووسیوە، چی دەخاتە بەر چاوی.

پوختەی نامەکەی میرزا موحەمەد صادق خان: کە والی بەغدا کوژرا (مەبەستی سلێمان پاشای بچووکە ن.ک) ئەورەحمان پاشای بابان دەستدەگرێت بەسەر بەغدای دارولسەلامدا، باری شەش هەزار ئێستر نەختینە و کەل و پەلی بەنرخ و تۆپ و تفەنگی پێشکەش بە بابان دەکرد جگە لە وولاخی رەسەن، گشت سامان و دارایی والی بەغدا و عەلی پاشای زەوتکرد، گەورە بەربرسانی بەغدا و چەند پیاوماقوولێکیشی کوشت و دەستی بەسەر مالّ و سامانیاندا گرت، هەزارودووسەد(مەن)ی تەورێزی[١٤٥]، زێڕی لە دەفتەردار و کوڕەکەی سەندووە و لە کلیلداری مزگەوتی کازیمەینیش دەهەزار قروش[١٤٦].بۆ گواستنەوەی ئەم تالآنییانە وولآخ لە بەغدا نەما، لە سلێمانییەوە وولآخیان هێنا. دنیا بەمەیلی ئەم سەرگەرمە دەگەڕێت، داوای لە ئەستەموولێش کردووە کە بیکەنە والی بەغدا، صالّانە پارەیەکی چاکیان بۆ دەنێرێت، ئەگەرنا خۆی کەسێك دەستنیشان دەکات بیکەنە والی بەغدا.شایانی وتنە ١٢ تۆپهاوێژی قورس لە نێو دەستکەوتەکاندا بوون، یەنیچەرییەکان لە کەرکووك هەوڵیاندا تێنەپەڕێت گوایە (ئەمە ناپاکییەکی گەورەیە ئەم تۆپانە لە بەغداوە بێرێتە گوندێك).بەڵام لەشکری سەرکەوتووی بابان ئەمدیوی کردن و هەر ئەو تۆپانەش بوون بەهێزی تۆپخانەکەی بابان و مامەیارەی قارەمان فەرمانداری بوو.[١٤٧]پیرەمێردی کەڵە نووسەر و شاعیر و رۆژنامەنووسی هەڵکەوتووی کورد، داستانەکەی مامەیارەی سەرکردەی بەباوەڕ وئازا ودڵسۆزی بۆ تۆمارکردووین.

موحەمەد حوسەین خانیش کە کۆنە لێپرسراوێکی ئێران بوو وەك ئەڵقەی پەیوەندی نێوان دەوڵەتی ئێران و دەولچەتی عوسمانیی، ئەویش لە بارەی ئەورەحمان پاشاوە نامەیەکی بۆ شازادە عەباس میرزای کوڕی شاهەنشای ئێران، فەتح عەلی شا، نووسیوە، جگە لە بەرچاوخستنی تالآن و زەوتکارییەکان دەڵێت: لەو دەمەی ئەورەحمان لە شارەزوورەوە کەوتە ڕێ، هەمووم بە ووردی بۆ نووسین، ئەم فیتنە و فەسادەی بەرپاکرد، ڕەئیس ئەفەندی (مەبەستی حالّەت ئەفەندییە) هیچی بەدەست نییە، بکوژ و بڕ، لابردن و دانانی کاربەدەستان هەر خۆیەتی.. عێراقی عەرەب پشێوی و پاشا گەردانییە، والی نییە. دەتوانین بەئاسانی بەغدا بگرین، ئەگینا ئەورەحمانێك کە جاران (هەرزەو کەمفام بوو) نێستا ولآتێکی وەك عێراقی داگیرکردووە و بەخەروار زێڕ و زیوی دەستکەوتووە، (هەرزە ڕۆیی) دەکات و لەگەڵ ئەردەلآن و دانیشتوانی سنووری کانی ئەملاشدا (هەراوهوریا) دەنێتەوە و دوواتر (یەخەی ئێمەش دەگرن) سەرئەنجام ئەم پیاو خراپە (موفسید) نێوانمان لەگەڵ سولّتانیش تێکدەدات، ئەوکاتەش بە ئاسانی بۆمان سەرکوت ناکرێت. وەك لە نامەکەدا دەردەکەوێت، عێراق (بەغدا) والی نییە و پشێوی و بێسەرو بەرەیی بالّی بەسەردا کێشاوە،

ئاشکرایە عوسمانییەکانیش نەیانتوانی بەوپەڕەیە والییەکی گونجاوی بۆ دیاری بکەن کۆڵەمەن نەبێت. ئەوە بەئاشکرا لە فەرمانە نووسراوەکەی سوڵتاندا دەردەکەوێت کە لە باخەڵی حاڵەت ئەفەندیدا بوو، جێگەی ناوی والی بە چۆڵی هێڵرابووەوە. ئێرانیش بەو هۆیەوە کە رووی لە ئاشتی کردبوو نەیدەویست بەغدا بگرێت و عوسمانییەکان بوروژێنێت. ئەمانە پێکەوە بۆشاییەکی گەورەی دەستەڵاتی بەجێهێشتبوو، زۆر ئاساییە ئەورەحمان پاشای بابان کە ئەو دەمە بەهێزترین پیاوی عێراق بوو، پرپیبکاتەوە. تاڵانکردن و کوشتوبڕیش یاسایەکی بنەڕەتی شەڕ بوو لەو سەردەمەدا، سەرکردەی سەرکەوتووش گسکی لە پاشماوەی دەستەڵاتی کۆن دەدا. کوژرانی هەندێك پیاو ماقوولانی بەغداش، سزای ئەوە بوو دەستیان لە دەرمانخواردکردنی عوسمان پاشای برا گەورەی ئەورەحمان پاشادا هەبوو، شاری بەغداشی بەخوێن و قوربانیدان گرتبوو، خۆشیان پەیڕەوی ئەوەیاندەکرد، ئەو شوێنانەی بەشەڕ داگیر دەکرێت، بۆ لایەنی سەرکەوتووە.سلێمانیش (گوندێك) بووبێت یا شارۆچکە، بنکەی دەستەڵات و فەرمانڕەوایی میرایەتی بابان بوو، دەستکەوتەکانی شەڕیش بەتایبەتی تۆپ و تفەنگ لە پێداویستییە گرنگەکانی مانەوە و بەر گریکردن و خۆپاراستنە و لایەنی سەرکەوتوو لەوەدا نازادە چیلێدەکات.

کێشەی فەرمانڕەوایی ویلایەتی بەغدا و جێگیر نەبوونی دەستەڵاتی سەعید پاشای والی، بەرژەوەندییەکانی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێران و کەهیەکانی چاو لە پلە و پایەی دەستەڵات و پیاوماقوڵانی شارەکەش کە هەریەکە و بەلای خۆیدا و بۆ بەرژەوەندی تایبەت رایدەکێشا، لەوەدا یەکیاندەگرتەوە بەرەنگاری پاشای بابان و سەعید پاشای والیش بکەن و ناوچەکانی بابانیش لەو (یاخییە) بستێننەوە و وەك جاری جاران راستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ بگەڕێتەوە ژێر فەرمانی والی بەغدا. دوور نییە نەوەی ئەمڕۆی کورد و نەوەکانی داهاتووش بەچاوی رەخنەکارییەوە هەڵوێستەکانی ئەورەحمان پاشا بخوێندنەوە و بڵێن، هەڵێکی لە بار بۆ کورد هەڵکەوتبوو، میری بابان دەیتوانی پێ لەسەر بەغدا دابگرێت و دەستبەرداری دەستەڵاتی خۆی نەبێت کە زۆر گران کەوتبوو لەسەری و دوژمنانی بخستایەتە بەردەم کاریکراو[١٤٨]. موحەمەد عەلی پاشای والی میسریش، هەڵێکی لەو جۆرەی بۆ هەڵکەوت،ژیرانە قۆزتییەوە و میصری لە دەوڵەتی عوسمانیی جوێکردەوە و هەتا بەرپابونی شۆڕشی ٢٣ی تەموزی ١٩٥٢ بەسەرۆکایەتی پێشەوای عەرەب جەمال عەبدولناصر و داگرتنی دوواهەمین پاشای بنەماڵەکە، شا فاروق کوڕی فوناد و کۆتایی رژێمی پاشایەتیی و دامەزراندنی رژێمی کۆماریی، کوڕاو کوڕی موحەمەد عەلی فەرمانڕەواییان لە میصردا دەکرد.بەڵام دەبێت نەوەش لەبەرچاو بگیرێت وڵاتی میصر و وڵاتی عێراق لە چەند رووبەکەوە زۆر لەیەکتر جوودا بوون. میسر وڵاتێکی دوورە دەستبوو، بۆ عوسمانی و بۆ ئێرانیش، دەریای سپی ناوەڕاست لەمپەرێکی سروشتیی گەورەبوو لە نێوانیاندا و بەردەوام کۆنترۆڵکردنیشی کارێکی ئاسان نەبوو. سوڵتانی عوسمانی دووای شەش مانگ زانیاریی پێدەگات کە میصر جیابۆتەوە![١٤٩]

لەلایەکی دیکەشەوە نە نێران چاوی تێبڕیبوو، نە بەرژەوەندییەکی نەوتۆشی تێدا هەبوو،وەك عێراقیش نەو هەموو شوێنە ئاینییە پیرۆزانەشی تێدانەبوو کە بنکەی جەماوەریی و ئاینیی نەودەوڵەتە بەهێز بکات کە دەستی بەسەردا دەگرێت. جگە لەمانە و رەنگە گرنگتریش، دانیشتوانی میسر جگە لە کەمینەیەکی قیبتی بێدەنگ،هەرهەموویان عەرەبی سوننەمەزهەب و یەك توخم بوون، لەگەڵ عێراق بەراوورد نەدەکرا کە دوو نەتەوەی سەرەکیی و چەندین کەمایەتیی نەتەوەیی و ئاین و ئاینزای تێدابوو. لەو سەردەمەدا ئەم فاکتەرانە و شوێنە جوگرافییەکەی عێراق لە رووی ستراتیژیی سەربازیی و رامیاریییەوە بۆ سوڵتانەکانی عوسمانیی و شاکانی نێران و قەیسەرەکانی رووسیاش فرە گرنگ بوو. گرنگیی نەو سەردەمەی میسر تەنها لایەنی سەربازیی و بازرگانیی بوو بۆ وڵاتانی نەوروپایی وەك فەرنسا و بەریتانیا و دەرگەیەك بوو لەوێوە دەست بخەنە هەناوی ئەفەریقاوە، ئەگینا هێشتا کەنالی سوێس هەڵنەکەندرابوو رێگەی دووری کەشتیگەلە جەنگیی و بازرگانییەکانیان بۆ نزیك بکاتەوە.[١٤٠] کەواتە پێداگرتن لەسەر بەغدا لە نێران چاوە زەقەی عوسمانیی و نێراندا و بەرگریکردنی پاشماوەی کۆڵەمەن و هەستیاریی عەرەب بەرامبەر میرێکی کورد وجیاوازی سوننە وشیعەدا، کەڵکێکی نە بۆ کورد و تەنانەت بۆ خودی نەوپەرەمان پاشاش نەدەبوو، هەر بەڕاستیش (نەو چرایە نەوەندە رۆشن نەبوو). تەماشایەکی سەرپێیی بۆچوونەکانی دوو باوەرپێکراوی فەتح عەلی شای نێران لە بەغدا بەرامبەر نەورەحمان پاشا، راستییەکان ئاشکرا دەکات ودەیسەلمێنێت میری بابان بەهەڵەدا نەچووبوو، بەڵکو رووداوە تاڵ و سوێرەکانی رۆژگار فێریانکردبوو، پەیرەوی لەو بیرۆکە سەلمێنراوە بکات کە دەڵێت چ دیپلۆماتکاریی و چ جەنگ بریتین لە هونەری دەستخستنی نەوەی لە تووانادایە. لەو کاتە ناسکەدا کە نەورەحمان پاشا دەستەڵاتی خۆی بەسەر بەغدادا سەپاند، بۆ پاراستنی نەو دەستکەوتە مەزنە، یا نەوپەڕی کەڵك وەرگرتن و بەوکارتە بەهێزەوە بەرامبەر عوسمانی و نێران و عەرەبی عێراقیش بوەستێتەوە و (یەکریزی میرەکانی کورد) پیشان بە دۆست و دوژمن بدات، هیوایەکی گەورەی بە خالید بوو هاوکاریی و پشتگیریی بکات بۆ گەیشتن بەیەکێك لەو دوو ئامانجە، بەڵام دەرکەوت نەورەحمان پاشا زۆر بەهەڵەدا چووبوو یا هیوا پێبوونەکەی لە شوێنی خۆیدا نەبوو. خالید پشتی چۆڵدەکات و لە کاتێکدا دەچێتە پاڵ دوژمن کە تروسکاییەك لە ئاسۆی کوردا بەدیدەکرا. نەورەحمان دڵی بەوەش خۆش دەکرد، میران و سەرانی بابان ئەگەر هاوکاریی ناکەن، دژایەتیشی نەکەن و نەبن بە کەواسووری بەرلەشکری دوژمن، بەڵام نەیانکرد و نەو هەڵەشیان لەباربرد کە دەشیا نەك بۆ نەورەحمان پاشا، بۆکورد، درەختی هیوا چرۆ بکات. خالید دەچێتە پاڵ نێران و پێش لەشکرەکەی شازادەی نێران موحەمەد عەلی میرزا دەکەوێت بەرە و بابان. نەورەحمانیش شەڕی خۆترێن ناکات، دەکشێتەوە ناوچەی کۆیە و هێزەکانی لەوناوەدا دادەمەزرێنێت و پازدە رۆژیش بەرەنگارییەکی مەردانەی گەمارۆدانی کۆیە دەکات لەلایەن هێزەکانی شازادەوە و ناچاریان دەکات داوای رێککەوتن بکەن. بە پێی رێککەوتنەکەی ١٨١١ تەنها کۆیە

و هەریری بۆ دەهێڵنەوە، بەڵام صاڵی دوواتر بابان لە خالید وەردەگرنەوە و ئەویش دەخەنەوە ژێر دەستی ئەورەحمان و خالید دەنێرن بۆ بەڕێوەبردنی مەندەلی[١٥١]. دیارە لەم کەین و بەینەدا ئەورەحمان زۆر کارتی بەهێزی لەدەستدا نامێنێت، بەڵام خالید مایەپووچ دەردەچێت، بەڕێوەبردنی مەندەلی ئەو هەموو هاوکارییەی دوژمنانی کوردی نەدەهێنا کە هەرچۆنێك لێکیدەینەوە دەچێتەوە خانەی ناپاکییەوە.

ئەورەحمان پاشای میری بەهێزی بابان شەڕێکی دەدۆڕاند، بەڵام کۆڵێنەدەدا و جێگەی خۆی دەگرتەوە و دوژمنانی ناچار دەکرد لەگەڵیدا بگونجێن هەرچەند لەوەش دڵنیا بوون ئەوەندەی بۆی بلوێت، وابەستەی فرمانی والیەکانی بەغدا نابێت و خۆی بە شازادەی ئێران موحەمەد عەلی میرزاشەوە نابەستێت. ئەورەحمان پاشا ئەجارەش نەکەوت و دەبێتەوە میری بەهێزی بابان، خالیدیش ئەجارەش بەو ناواتە نەگەیشت بە جێگەکەی ئەورەحمان شاد ببێت، بەڵام پەندە کوردییەکەی هەر نەسەلماند کە وەك نەقشی سەربەردە (هەزار صاڵ بکەیت بێگانەپەرستی، دووایی هەر دەبێت بهێنی نوشوستی) پەند و ئەزموون وەرگرتن لە رابردوو، نەك هەر خالید، هەرهەموو میرانی بابان نوشوستییان هێنا. ئەورەحمان پاشای بابان یەکێکە لە هەڵکەوتوترین میرەکانی بابان و کورد، لە سەردەمێکی ئاڵۆزو جەنجاڵ و پڕ لە رووداوی خوێناویدا خۆی لەبەردەم هێرش و پەلاماردان و پیلانی ناشکرا و نهێنی دوژمنان و ناکۆکی و ناحەزی و خۆخۆری برا و ئامۆزاکانیدا رادەگرێت و کۆڵێنەدا. لەماوەی ٢٤ ساڵدا پێنج جاران میرایەتی لێ زەوت دەکرێت و چوارجاریش دێتەوە سەرکار و فەرمانڕەوایی، جا ئەگەر دوورخستنەوەکانی لە دەستەڵات بەوهۆیەوە بووبێت گوێڕایەڵ و ژێر فەرمانیی بێگانەی نەدەکرد کە ئەوان بە سەرچڵی و بزێوی و یاخیبوون ناویاندەبرد، ئەوە گەڕانەوە و دەستەڵات وەرگرتنەوەکانی جار لە دووای جار، نیشانەی ئەوەن دوژمنان نەیاندەتوانی نە مااڵی بکەن نە چۆکی پێدا بدەن یا لە نێوببەرن، هەموو جارێکیش دووای خۆی بۆشایەکی دەستەڵاتی بەجێدەهێشت، ناحەزو نەیارەکانی بۆیان پڕ نەکرایەوە. ئەوڕەحمان پاشا سەرکردەیەکی بەئەزموون بوو، دەیزانی کەی هێرش دەکات و کەی دەکشێتەوە، ئامۆزا ناحەزەکانی دژایەتییان نەکردایە، دەیتوانی هەنگاوی گەورە بنێت. ئەوەش لەیاد نەکەین لەو بارووداوخە نالەبار و خوێناوی و دوژمنانی دەرەکیی و ململانێ و خۆخۆری ناوخۆیەشدا لایەنەکانی خوێندن و زانست و کاری خێرخوازی پشتگوێ نەدەخست، وەك مامۆستا خاڵ دەڵێت خەخۆری خوێندن و زانست و کۆکردنەوەی مەلا بەنێوبانگەکان بوو، کڕین و هاووردنی کتێبە چاکەکان و تەرجەمە کردن و لەبەر نووسینەوەیان و دابینکردنی هەموو پێداویستییەکانی مزگەوتەکان و مامۆستا و فێرکاران و تەرخانکردنی مااڵن و سامانی تایبەتیی خۆی (وەقف) بۆ ئەو ئامانجە پیرۆزانە.خودی خۆیشی موسوڵمانێکی سوننەی شافیعی مەزهەب و خوداناس و نوێژپاك و شیعر و شاعیران دۆست بوو.[١٥٢]عەلی بەردەشانی، مەولانا خالید، رەنجوورییە بە هۆنراوە ستایشی ئەورەحمان پاشایان کردووە[١٥٣]، زانایەکی ئایینیی پایە بەرزی وەك مەولانا خالیدی نەقشبەندیی

١١٩٣ – ١٢٤٢ك. له سەردەمی ململانێی نێوان ئەورەحمان پاشا و والی بەغدا لەلایەك و ئەورەحمان پاشا و سلێمانی کوڕی برایم پاشادا له لایەکی دیکەوە، هەروا له گۆڕە نەبوو مەولانا پەسەندیی مەردایەتیی و ویژدانی زیندووی ئەورەحمان پاشا دەدات و دڵسۆزانەش پشتیوانیی لێدەکات دژی سوڵتانی عوسمانیی (خەلیفەی مسوڵمانان).[١٥٤] هاودەنگیی و لایەنگیریی مەولانا له مێری بابان،له ئەورەحمان پاشای یاخیی له سوڵتان، هەڵوێستێکە دەگمەن و ناوەڕۆکێکی کوردانەی بەهێزو و پێزی هەیە و کێوێك شانازیی بۆ ئەو زانا ئاینییە مەزنە دەهێڵێتەوە. شێخ مارفی نۆدێش زانایەکی هاوشانی مەولانا بوو، بەڵام له سۆنگەی ناکۆکیی نێوان هەردوو ڕێبازی سۆفیگەریی قادریی و نەقشییەوە، شێخ مارف لایەنگیریی سوڵتانی دەکرد. ئەورەحمان پاشا نەخۆش دەکەوێت و له جێگەدا دەکەوێت، زۆریش نیگەرانە، خۆی بە بێهێزی و کەنەفتی له نێو پێخەفی مەرگدا دەبینێت دووای ٢٤ ساڵ ململانێی سەخت و خوێناوی لەگەڵ دوژمنانی دەرەکیی و دووبەرەکیی و سێ بەرەکیی ناوخۆی بنەماڵەی بابان و خۆخۆڕی و پیلانگێڕان له یەکتر کە تەڕ و ووشکی پێکەوە دەسوتاند،کورد ومێر و سەرانی بابانی بەلێشاو دەکرد بەگەرووی دەستهاری بێ ئامانی نێران و تورکدا کە دڵڕەقانە زوو یا درەنگ هەموویانی دەهاڕیی، ٢٤ ساڵ ژیانی پڕ لە کارەسات و خوێن و فرمێسك و ماڵوێرانی، سەرکەوتن و نسکۆ و نوچدان، دەمێك رووناك و هیوابەخش، دەمێکیش تاریك و بێ هیوا و نومێد، ٢٤ ساڵ له نەبەردێکدا نەکوژرا، ڕۆژگار دەیهێڵێتەوە لە جێگەدا بکەوێت و هەناسە سارد چاوەڕوانی مەرگ بکات و لە ١٨١٣/٣/٢دا بەناکامیی سەردەنێتەوە و لە مزگەوتی گەورەی سلێمانی(موگەوتی کاك ئەحمەدی شێخ) بەخاك دەسپێردرێت. ئەورەحمان پاشا بەر لە مردن، مەزنەکانی بابان کۆدەکاتەوە و بەڕاوێژی هەمووان مەحمودی کوڕی دەستنیشان دەکەن جێگەی باوکی بگرێتەوە.[١٥٥]

عەبدوڵڵا توتنچی(عەبدوڵڵا خازن)سالی١٨١٣دەبێتە والیی بەغدا بەڵام زۆر لە پۆستەکەیدا نەمایەوە، هەر ئەو صاڵەش بەپلانی کەهیە ناحەزەکانی و هاوکاریی دانیشتوانی چەند گەڕەکێکی شاری بەغدا، کە بەسەر پیاوماقوواڵان و دەستەڵاتدارانی شاردا دابەش بووبوون دەکوژرێت و سەعیدی کوڕی سلێمان پاشای بیوك ١٨١٣دەکرێت بە والیی نوێی بەغدا و هەر لەڕێوە و بێ چەندوچوون فەرمانی میرایەتیی بابان بەکۆیە وهەریریشەوە بۆ مەحمود پاشای دووەم مۆر دەکات.سەعید پاشای والی گەنجێکی بێ ئەزموون بوو، شیاوی ئەو پۆستە گرنگە نەبوو، کارووباری وڵاتی فەرامۆشکردبوو، سەوداسەری خۆشەویستیی لاوێکی بەغدایی بووبوو بە نێوی حەمادی حەڵواچی و بەجۆرێك گیرۆدەی کردبوو، هەموو شتێکی لەبەرخاتری چاوی حەمادی خستبووە لاوە و شەوورۆژ بە دیاریەوە بوو، لەوڵاشەوە پشتدەکاتە کۆڵەمەن(مەمالیك) و رووەکاتە عەرەب و بەتایبەتیش هۆزەکانی مونتەفیك و عوبێد بۆ لێدانی کۆڵەمەنەکانی دۆست و پشتیوانی سەردەمی باوکی کە ئەمڕۆ حەمادی حەڵواچی جێگەی هەموویانی گرتبووەوە لە دەستەڵاتدا. کۆڵەمەن هەست بەمەترسیی لەدەستدانی پلە و پایە و لە ناوچوونیش دەکەن، بەرەیەك پێکدەهێنن دژی

والی، دەکەونە پیلانگێڕان و دووبەرەکیی نانەوە و ناژاوەگێڕان، شیرازەی دەستەلآت دەپچڕێت و پشێوی و بێئارامیی هەموو کون و قوژبنێکی عێراق دەگرێتەوە، بەصرا لە ژێر فەرمانی والیدا نەما، ناوچەکانی فورات بە ناشکرا راووڕوت و تالآنی (کاروانەکانی نێوان شاری حیللە و شارە پیرۆزەکانی نەجەف، کەربەلا، کازمیەین و سامەراو دەوروپشتی بەغدا و بەری کەرخیان دەکرد، شابانووی ئێران بۆ زیارەتی شوێنە پیرۆزەکان هاتبوو، لەگەڵ چل هەزار میوانی دیکەدا لەکەربەلا نابڵوقە درابوون، هەربگەڕێنەوە بیانکوژن و فەرهوودیان بکەن. داوود ناغا (داوود کەهیە)ی میردی خوشکی سەعیدی کوڕی سلێمان پاشا، تووانی لەشکری عەرەبە خێڵەکییەکان بشکێنێت، میوانەکان رزگار بکات و هەتا سنووری ئێرانیش بەڕێیان بکات)، مەندەلی راپەڕی، نەجەف دووبەرەکیی تێکەوت، لە کەربەلاش شەڕی ناوخۆ هەڵگیرسا، داوود کەهیەش نەو هەلە دەقۆزێتەوە و کۆڵەمەن لە خۆی کۆدەکاتەوە و دەبێتە پێشەوای بەرەی نەیارەکانی والی و لەو رێگەیەوە گەیشتن بە کورسیی دەستەلآت، بەلآم لەو پاشا گەردانییەدا کارێکی نەوتۆی بۆ ناکرێت، ژیانیشی دەکەوێتە مەترسییەوە، لە مانگی نەیلوولی ١٨١٦دا لەگەڵ ٢٠٠ دووصەد هاوکاریدا بەنهێنی خۆیانگەیاندە کەرکووک و لەوێشەوە پەنادەبەنە بەر بابان و دەچنە سلێمانی. مەحمود پاشای دووەم بەگەرمیی پێشوازی کردن و هێزیان کۆکردەوە هێرش بکەنە سەر بەغدا[١٥٦]. لەو هەراو هوریایەی بەغدادا کە بەپلان و هاندانی داوود کەهیە چەند گەڕەکێکی شار بەڕابەرایەتی کۆڵەمەنە ناحەزەکان هەڵگیرسابوو، بەشێك لە هێزەکانی والی هەڵدەگەڕێنەوە و والی بەجۆرێك لاوازو بێ پشت و پەنا دەمێنێتەوە، صالێ ١٨١٦ لەباوەشی دایکییدا کوژرا و حەمادیشیان دەستگیرکردوو دووای تازار و ئەشکەنجەیەکی زۆر پارچەپارچەیان کرد و داوود ناغای کەهیەی سلێمان پاشای باوکی سەعید پاشای کوژراو دەبێتە والی نوێی بەغدا بەپلەی پاشا. ئەوە نەو داوود پاشا بەنێوبانگەیە کە صالآنی ١٨١٦ – ١٨٣١ لە پۆستەکەیدا مایەوە. داوود خەڵکی ولآتی جۆرجیای قەفقاسیای رووسیایە، لە شاری تفلیس لە دایك بووە و لەتەمەنی ١٣ صالێدا مافیاکانی تورك دەیفرێنن و لە بازاڕەکانی شاری بەغدا دەیفرۆشن، چەند دەستێك دەکات تا دەگاتە دەست سلێمان پاشای والی.[١٥٧]داوود سەرەڕای نەوەی لاوێکی قۆزو جوان روخسار بوو بەهرەمەند و سوارچاکیش بوو، دەکەوێتە بەر دڵی والی، یەکێك لە کچەکانی خۆی لێمارە دەکات و دەیکاتە کەهیەی خۆی[١٥٨]. (گەڕیدەی بەریتانیایی (سرکێر بۆرتر) کە دێتە بەغدا، لەگەڵ میستەر ریچدا پێکەوە دیدەنی داود پاشا دەکەن[١٥٩]. والی کە دەزانێت نەو گەڕیدەیە بە ولآتی جۆرجیادا تێپەڕیوە، یادی کەس و کاری دەکات و نامەیەك و کۆمەڵێك دیاری بەنرخ بۆ فەرمانداری جۆرجیا دەنێرێت و داوای لێدەکات چاودێری دایك و باوکی بکات، بەلآم نامە بەرەکە لە ماردین روتدەکرێتەوە)[١٦٠].

بەریتانیا چەند مافێکی تایبەتییان لە عێراقدا هەبوو، بەلآم داوودپاشا گومرگی سەر هاوبەردەی کەل و پەلی ئەوان بەرزدەکاتەوە و دەڵێت هیچ ئەوروپاییەك لێرە مافی تایبەتی نییە. ریچ زۆر نیگەران دەبێت و

بەتوندی بەربەرچیدەداتەوە، هاتووچۆی کەشتییە بازرگانییەکانی لە هیندستانەوە بۆ بەندەری بەصرا و لەبەصراوە بۆ دەرەوە رادەگرێت. کێشەکەش مایەوە هەتا ١٨٢٠ کە (ریچ) دەچێت بۆ شیرازو کاپتن بلیر پۆستەکەی وەردەگرێت و بەهۆی دۆستایەتی و تێکەڵاوییەوە، داوود پاشاداواکارییەکانیان جێبەجێ دەکات. هەر ئەو ماوەیەش بوو داوودپاشا کارگەیەکی دروستکردنی تفەنگ و کارکەیەکی رستن و چنین بۆ یەکەمین جار لە عێراق دادەمەزرێنێت.

صالّی ١٨٢٦ و لەسەردەمی سولّتان مەحمودی دووەمدا قەڵاچۆکردنی هێزەکانی یەنیچەریی بوو لە ئەستەمووڵ، بەڵام داوود لەبەغدا دەستی بۆ نەبردن. سولّتان هەرچەند لە مێژبوو بڕیاری لەناوبردنی کۆڵەمەنی دابوو کە بەهێزترین سەرکردەیان بەزیندوویی مابێتەوە داوود پاشا بوو، سولّتان ئەوکەمتەرخەمییەی داوود ونەناردنی ٦،٠٠٠ شەش هەزار کیسە دراویش بۆ ئەستەمووڵ دەکاتە بیانووکە زۆر پێویستییان پێبوو بۆ بەرەنگاریکردنی شۆڕشی یۆنان کە رووسیا بۆ بەهێزکردنیان صالّی ١٨٢٦ پەلاماری عوسمانییەکان دەدات. سولّتان ئەوەندە لێی بە قین بوو هاوینی ١٨٣٠ پیاوێك دەنێرێتە عێراق بەهەر شێوەیەك بێت لەناوببەرێت.[١٦١] ڕۆژگار ڕوو لەداوود پاشا نەبوو، مارتی١٨٣١ پەتایەکی ڕشانەوە بلاّودەبێتەوە سلێمانی و کەرکووکیش دەگرێتەوە و لە پاڵ قووربانییەکانی شەڕو کوشتاردا (دانیشتوانی بەغدا صالّی ١٨٣٤ لە ١٥٠ هەزارەوە پەنجا هەزاریان مابوونەوە)[١٦٢].

داوود پاشا هەستەکات صادق ئەفەندی بۆ ئەنجامدانی بڕیارەکەی سولّتان هاتووە،ئەگەر بەخۆشیی خۆی دەستبەرداری دەستەڵات نەبێت دەیکوژێت،بۆیە بڕیاریدا زوتر دەستی خۆی بوەشێنێت پلانێکی تۆکمە دادەنێت و بێ خشپە صادق ئەفەندی دەکوژن و هەمانکات دەنگۆیەکیش بڵاودەکەنەوە نێردراوەکەی سولّتان دووچاری دەردە زەردەکە بووە (تاعوون)، ڕۆژانەش پزیشکی تایبەت دەچوو چارەسەری دەکرد و دەستە دەستە و تاك تاکیش کاربەدەستان و پیاوماقوڵانی بەغدادەچوون بۆ سەرلێدان و هەواڵ پرسینی، کەسێکیشیان نامادەکردبوو، هاوشێوەی صادق ئەفەندی و هەمان جل و بەرگی نەو، جارجار بەشەقامەکانی بەغدادا دەیانگێڕا، دانیشتوان بیبینن و هیچ گومانێك چەکەرە نەکات لە دڵیاندا. پلان و سیناریۆکەی داوود زۆر وەستایانە چنرابوو، بەڵام لای سولّتان شاراوە نەبوو، دڵنیا بوو نێردراوەکەی کەوتۆتە داوەوە، ئەمجارە فەرمانی وڵایەت بەناوی عەلی ڕەزا پاشاوە دەنووسێت و١٨٣١ بەفەرمانەکەوە دەینێرێت بۆ بەغدا. عەلی ڕەزا سەرلەشکرێکی بەزەبرو زەنگ بوو، لەگەڵ کورددا دڵڕەق و لەگەڵ شیعە و عەرەبدا نەرم، لەوەش بەدوواوە (شڤوول) بووە. عەلی ڕەزا کە پێشتر والی حەڵەب بوو هەروا ناسان داوودی بۆ نەگیرا، بەهاوکاری قاسم پاشا والی مووصڵ و تۆپبارانکردنی سەراو بارەگاکان لە ١٨٣١/٧ دا بەغدا دەگرێت و بەرێزێکی زۆرەوە داوود پاشا ڕەوانەی ئەستەمووڵ دەکات و لەوەبەدوواش چەندین پۆستی گرنگ وەردەگرێت. عەلی ڕەزاش هەتا ١٨٤٢ ز والی هەرسێ وڵایەتی بەغدا، بەصرا و کەرکووکیش بوو،

لەوماوەیەدا کۆڵەمەنیشی بنیڕکرد.[١٦٣] داوود پاشا وەک عەلی رەزا نەبوو، چاکسازێکی کۆمەڵایەتیی (ڕیفۆرمکار) و زانایەکی فرەلایەن و مەلەوانێکی بنەڕیای زانستەکانی ئیسلام و زۆریش بایەخی بەزمانی عەرەبی و ڕێزمان و وێژەکەی دەدا. بەو هۆیەوە جێگەی ڕێزو خۆشەویستی دانیشتوانی بەغدا بەتایبەتیش ڕووناکبیران بوو، ڕەوشتی بەرزو بەها کۆمەڵایەتییەکانی ئەو سەردەمە بریتیبوون لە دەمارگرژی خێڵایەتی و ناوچەگەریتی، ملکەچ کردن بۆ فەرمانڕەوای بەهێزو کەسانی خاوەن دەستەڵات، پەلاماردان و ڕاوورووت و تاڵانکردن، دزی، تۆڵەسەندنەوە، ئابڕو شتنەوە، ڕێزگرتن و لاساییکردنەوەی چەتە و چەقۆ وەشێنەکان، جیاوازی نێر و مێ، ڕێزگرتن و پیرۆزی دراوسێو کەس و کار و پاراستنی مافی نان و نمەک[١٦٤]. دووای نەم سەردەمە ماوەیەکی خایاند پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان لە خۆبەستنەوە بە هۆزەوە بگۆڕێتەوە بۆ قۆناغی خۆبەستنەوە بە وڵات و نیشتمانەوە. کۆڵەمەن (مەمالیک) سەردەمی فەرمانڕەواییان لە عێراق دەگەڕێتەوە بۆ ١٧٤٩ کە سلێمان شەوگەڕ دەبێتە والی و لە قەفقاسەوە دەیانهێنێت سوپایەکی تایبەتی لێدروستکردن، چونکە باوەڕی بەعەرەبی خێڵەکی نەبوو دەیوت هەڵپەرستن و هەزار ڕوویان هەیە، دووایش لە ١٨٣١ پەرەی پێدەدان.

عەلی رەزای شیعە مەزهەب کە ١٨٣١ دەبێتە والی بەغدا، دووای سەرکەوتنی بەسەر داوود پاشادا، بەناشکرا دەکەوێتە کوشت و بڕی کۆڵەمەن و لەماوەی صالآنی نێوان ١٨٣١ــ ١٨٤٢دا لەناویاندەبات و ناسەواریان ناهێڵێت. مەحمود پاشای دووەم بەمردنی عەباس میرزای دۆستی بەهێزی، لە ١٨٣٣ دا باری لاسەنگ دەبێت. سلێمان پاشای براشی لێی یاخی دەبێت و دەچێتە پاڵ دوژمن[١٦٥]. کەیخەسرە و بەگی جافیش، هێزێک بەسەرکردایەتی عەبدوڵڵای کوڕیدا دەنێرێت بۆ هاوکاری سلێمان کە سەربە عوسمانییەکان بوو، دژی موحەمەد پاشای سەر بە نێران، هەمانکات لەگەڵ عەبدوڵڵا پاشای بابانیش کە برازای مەحمود پاشایە و سەر بە نێرانە، دەست تێکەڵ دەکات دژ بە هەمان مەحمود پاشا!!

ئەنجامی نەم کەین و بەینەش، شەڕەکانی قەرەگۆل و گردە گرۆیی لێکەوتەوە لە نێوان هێزەکانی مەحمود پاشا بەهاوکاریی موحەمەد عەلی میرزای شازادەی نێران ولەنێوان عەبدوڵڵا پاشای بابانداا بەهاوکاریی داوود پاشای والی بەغدا، نەوەبوو مەحمود پاشا دەشکێت و عەبدوڵڵا پاشا دەکرێت بە فەرمانداری سلێمانی[١٦٦]. ئەو دوومیرەی بابان لە ماوەی چوار صالی نێوان ١٨٢٧ – ١٨٣١ دا چوار جاران یەکتریان لە بابان دەڕەڕاندووە[١٦٧]، لێرەدا نەوەشمان بیر نەچێت عەلی رەزا پاشای والی بەغدا صالی ١٨٤٠ نەحمەدی کوڕی سلێمان پاشا کە لە جێگەی باوکی دەبێتە میری بابان، لەسەر کار لادەبات و مەحمود پاشا دادەمەزرێنێتەوە و لە ١٨٤١ یشدا دووبارە لایدەبات و نەحمەد دادەنێتەوە. بابان نەوەندە وێران و هەژار بوو، میری بابان بە خۆی و هەرهەموو (دەوڵەمەندەکانی) سلێمانییەوە تەنها دوو صەد تەنیان بۆ هەڵناسورێت بیدەنە فەرمانداری هێزەکەی نێران لە سلێمانی کە داوایکردبوو.! عەلی رەزا

پاشای والی بەغدا، دوژمنی خوێنخۆری کورد بە هەلیدەزانێت.. پەنا دەباتە بەر فێڵ و تەڵەکەبازی و لە ١٨٣٤دا نامەردانە مەحمود پاشا دەستگیریدەکات و دەینێرێت بۆ ئەستەمبوڵ، ئیتر هەر ئەو ڕەوانەکردنە بوو، هەرگیزا و هەرگیز ڕێگەیان نەدا بگەڕێنەوە وڵات.[١٦٨] سلێمان پاشاش بەم دوورکەوتنەوەیەی مەحمود پاشا، ناحەزێکی سەرسەختی لە کۆڵدەبێتەوە ماوەیەک بێ ملۆزم فەرمانڕەوایی بابان دەکات هەتا صاڵی ١٨٣٨ کە ئەحمەدی کوڕی جێگەی دەگرێتەوە و لەوە بەدواوەش ناکۆکی و دووبەرەکی و خۆخۆری و شەڕی دەستەڵات کۆتایی نەهات هەتا سەری هەموو میر و سەرانی بابان دەخوات و وەک ناردی نێو درکانیان لێدێت و ئەو کەوتنەی کەوتن هەڵنەستانەوە. ئەوەی پشتی هەردوو میرایەتی سۆران و بابانی شکاند و هۆکارێکی گرنگی سەرەکی زوتر لەناوچوونیان بوو، پەیمانی ئەرزرۆمی دووەم بوو کە ١٢٦٣ك/ ١٨٤٧ – ١٨٤٨ز ڕوون و ئاشکراتر کێشەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی دیاریکردووە و چارەسەری بۆ دۆزیونەتەوە. بەندی دووەمی پەیمانەکە بەتایبەتی بەکوردەوە پەیوەستە:

١ـ ئێران دەست لەناوچەکانی خۆرئاوای زەهاوو عوسمانیش دەست لەناوچەکانی خۆرهەڵاتی زەهاو هەڵدەگرن بۆ یەکتر.

٢ ـ ئێران دەست هەڵدەگرێت لە داواکاریی فەرمانڕەواییکردنی سلێمانی و دووروپشتی و دەست لەکاروباری ناوخۆی هەرێمەکە وەرنادات.

٣ ـ داوا لە دانیشتوانی هەرێمەکە دەکرێت خۆیان ساغ بکەنەوە (یەکلایی بکەنەوە) ئێرانین یا عوسمانین.

٤ ـ عوسمانییەکان کەناری چەپی شەتولعەرەب کە شاری موحەمەرە و بەندەرەکەی و دوورگەی ئەڵخزەر و بەندەر و زەوییەکانی کەناری خۆرهەڵاتی شەتەکە بە مووڵکی ئێران بزانێت و لە ڕێژنەی شەتەکەوە هەتا سنوورە دەریاییەکانی خۆی، مافی تەواوی کەشتییەوانیی و هاتووچۆی دەریایی هەبێت.[١٦٩]

٥ــ ڕێککەوتننامەی ئەرزرۆمی یەکەمیش ١٢٣٨ ك. ١٨٢١/ ١٨٢٢ز. بەهاوکاری و پاڵپشتی بەریتانیا و ڕووسیای قەیسەریی هاتە بەستن، بەڵام لە ناوەڕۆکدا پووچەڵبوو، چارەسەرێکی بەپەلە و لامسەرلایی و بێبناغەی گەلێک لە کێشەکانی دێرینەی نێوان ئێران و عوسمانی بوو، کەل وکوڵی زۆری تێدا بوو، هەرشتە بایەک هەڵێکردبا، ژیلەمۆکانی دەگەشاندەوە و ناگری شەڕ و پێکدادانی سەرلەنوێ هەڵدەگیرسانەوە. میرەکانی بابانیش، نەوانەی سەر بەئێران بوون، بەتایبەتیش مەحمود پاشای دووەم هەوڵیدەدا بەهۆی جێنشینی شای ئێرانەوە، شازادە عەباس میرزای کوڕی فەتح عەلی شا، بەندی یەکەمی ڕێککەوتنەکە کە ریشی کوردی دەگرتەوە، بگۆڕدرێت یا دەستکاری بکرێت کە دەقەکەی بەمجۆرە بوو:

(هەردوو دەوڵەت دەست نەخەنە کاروباری ناوخۆی یەکترەوە و ئێران ڕێگە نەدات بە دەستدرێژی و هێرش هێنانی (موتەصەریفەکان)ی سەر بە سنجقەکانی کوردستان و دالدەشیان نەدات)، ووردبوونەوە لەو

برگەیە، ناشکرا دەریدەخات، عوسمانی گومانیان لە میرەکانی بابان هەبووە کە گەلێك جاران ژێر فەرمان نەدەبوون و سەرپێچیی والی بەغدایان دەکرد و یاخیدەبوون، لەتەنگانەشدا پەنایان بۆ ئێران دەبرد و ئێرانیش پێشوازی و هاوکاریشی دەکردن. هەروەك ناشکراتریش دەکاتە ئەوەی کوردستانی باشوور راستەوخۆ بکەوێتە بندەستی دەولەتی عوسمانی، بەڵام ئەوان دەستکاریان نەکرد و ئێرانیش لەو رووەوە کارێکی بۆ نەکرا، بەڵام بەمۆرکردنی نەو رێککەوتنە فارس و عوسمانی بۆ خنکاندنی میرنشینەکانی کورد، دوو سێدارە دادەبەستن، یەکەجار ملی میرنشینی بابان و دووەجار ملی میرنشینی سۆرانی پێداکرا (ئەڵمانەکانیش کە تازە بە رابەرایەتیی بسمارك میرنشینە بچووك و پەرش و بڵاوەکانی کۆکردبووەوە و دەولەتی ئەڵمانیای دامەزراندبوو دەستیان لەوتاوانە گەورەیەدا هەبوو دژی کورد بەهۆی ناردنی ژەنەڕاڵ و تیمە جەنگییەپسپۆڕەکانەوە کە ناردیانن بۆ رێکخستنەوە و سەرپەرشتنی کردنی لەشکرەکانی تورك وەك ژەنەڕاڵ فێڵد مارشاڵ هیلموت فۆن کارڵ مۆلتکە ١٨٠٠ — ١٨٩١ز کە یەکێك بوو لە سەرکردە سەربازییە مەزنەکانی ئەڵمان و لە بسمارك و کایزەر و ڤیلهلێمیشەوە نزیك بوو، سەرکەوتنی گەورەی بەسەر دانیمارك، نەمسا و فەرەنسادا تۆمارکردبوو. ژەنەڕاڵ مۆلتکە ١٨٥٧ — ١٨٨٨ز. فەرماندارى گشتیی لەشکرەکانی عوسمانی بوو، ١٨٣٤ — ١٨٣٩ز. هێزەکانیان رێکدەخاتەوە و جەنگەکانی دژ بەگەلی کورد بەرپا دەکەن.(١٧٠))

لە ئێرانیش ئەفسەرە هەواڵگرەکانی ئەڵمانیا وەك شێومان، لێتین سەرۆك هۆزەکانی کورد لە ناوچەی کرماشان دەستەمۆ دەکەن و رێگای پەیوەندی نێوان هێزەکانی رووسیا و بەریتانیای هاوپەیمان لە باکووری عێراقەوە هەتا ١٩١٦ز. دەبەستن.(١٧١) ماکس فۆن ئۆپینهام ١٨٦٠ـ١٩٤٦ بەناوبانگترین سیخوڕەکانی ئەڵمانیایە لە سەردەمی نازییەکاندا،ماکس لە شاری کوێڵن لەدایك بووەولەخێزانێکی ئۆرۆستۆکراتیدا گەورەبووە، دوای تەواوکردنی خوێندنی باڵا، شارەزاییەکی چاك پەیدادەکات لە زمانی عەرەبی وشەرع وکولتووری گەلانی خۆرهەڵاتی نزیکدا، بەتایبەتیش عارەب وکورد و فارس،وەك عەرەب بەعەرەبی دەدوا،بەرگوێڕاکی پیاوانی ئاینیی دەپۆشی،عەمامەی رەشیی دەبەست و ریشی درێژکردبووەوە، هەر لەوکاتەشەوە پیشنیازی کرد مزگەوت لە ئەڵمانیا بکرێتەوە.ماکس بە چالاکی کاریدەکرد ولەماوەیەکی کورتدا پەیوەندییەکی بەهێزی بە سەرۆك هۆزو سەرداروناسراوانی عارەب و کورد و ئێرانییەکانەوە دامەزراند و رێکخراوی(دۆستانی هێتلەر)بەنهێنی پێکەوەدەنێت وەك هەنگاوێك بۆدامەزراندنی هێزێکی چەکدار بەنێوی (سەربازەموسوڵمانەکانی هێتلەر). ئەڵمانیادەمێك بوو جموجوڵێکی بەرچاویان هەبوو لە ئێران و سیخوڕەکانیان دەهاتنە ئەمدیو بۆکوردستانی باشوور و عارەبستان ودەنگۆیەکیان بڵاوەدەکردەوە گوایە ولیم (ڤیلهیلم)قەیسەری ئەڵمانیا موسوڵمان بووەو نێستا ناوی (موحەمەد ولیم)ەو دەچێتە حەج و ناوەکەی دەبێت بە حاجی موحەمەد ولیم و هاوکاریی موسوڵمانان دەکات بۆ دەرکردنی نینگلیزە

کافرەکان. ئەڵەمانیاش وەك رووسیا پێویستییەکی زۆری بەکورد هەبوو، بەهاوکاریی کورد رێگەی ئۆپەراسیۆنی سەربازیی و لەشکرکێشیی لەیەکتری بەبەستن وکورد بکەنە لەمپەرێك... چەندجارێك لە شەهیدی جوانە مەرگ شێخ کاوەی کوڕی شێخ لەتیفی کوڕی شێخ مەحموودی مەلیکی کوردستان بیستوومە دەیوت: ئەڵەمانەکان ئالآی خۆیان بۆ باپیرم ناردبوو، وەك نیشانەی دۆستایەتی، ئەویش ماوەیەك بەسەر پشتێنەکەیدا دەیبەستێت، ئالآکە هەر ماوە، باوکم لە سنووقێکی تەختەدا هەڵیگرتووە.

دووای رێککەوتنی ئەرزرۆمی دووەم، دەوڵەتی عوسمانی هەتا ١٨٤٨ز. میرێکی کورد لە کوردستان ناهێڵێت و پەرش و بڵاویان دەکاتەوە و بە ئاوارەیی و دەستبەسەری و ژانی دووری وڵاتی بە ناسۆرەوە سەردەنێنەوە[١٧٢]. نەجیب پاشای والی بەغدا صالّی ١٨٤٨ز. عەبدوڵڵا بەگی بابان بە پلەی قایقام لە سلێمانی دادەمەزرێنرێت وەك کارمەندێکی مووچە خۆر. صالّی دوواتر، ١٩٤٩ز نامیق پاشای والی بەغدا مووچەخۆرییش بە عەبدوڵڵا بەگ رەوا نابینێت و فەمانبەرێکی تورك دادەمەزرێنێت بۆ بەڕێوەبردنی سلێمانی و بۆ یەکەمین جار لە میژووودا تورك راستەوخۆ فەرمانڕەوایی سلێمانی دەکەن. عەزیز بەگی مامی ئەحمەد پاشای کوڕی ئەورەحمان پاشای بابان تەنیا باڵ لە گۆڕەپانەکەدا مابوو، بەشێوەی چەتەگەری (پارتیزان) شەوانە پەلاماری هێزەکانی تورك دەدات و وەك پیرەمێردی بلیمەت رووداوەکانی ئەو رۆژە رەشانە دەگێڕێتەوە، عەزیز بەگ و چەکدارەکانی، چل پەنجا رۆژ گەمارۆی شار دەدەن، کوردەکانی نێو ئۆردووی تورك لە سلێمانی، موحەمەدی کوڕی خالید بەگ بە خۆی و کوڕەکانییەوە عەبدوڵڵا، ئەورەحمان، حوسەین، پەیمان بە عەزیز بەگ دەدەن پەلاماری شار بدات قشڵە و تۆپخانەی بۆ کۆنترۆڵ دەکەن، بەڵام ناپاکییان بەرامبەر کرد و بەگورگان خواردنیاندان لەو شەڕەدا کە ئۆردووی تورك زۆر و جێگەیان چاك و لە سەنگەردان، عەزیز بەگ بە هێزێکی بچووکەوە پەلاماری شار دەدات، بەڵام لەناکاو دەکەونە نێو ئاگری تفەنگ و تۆپەکانی دوژمنەوە و شەڕ دەکەوێتە کۆڵانەکانی سلێمانی و قوربانییەکی زۆر دەدەن و ئەو تروسکایەش دەکوژێتەوە و میرایەتی بابان صالّی ١٨٥٠ دووای ٢٠٠ دووصەد صالّ فەرمانڕەوایی دوواهەناسە دەدات و هەرەس دەهێنێت. شاعیرێکی ناسراوی سەردەمی بابان، صالّم ١٨٠٠ — ١٨٦٦ لەو بۆنەیەدا دەڵێت:

سا، فەلەك كە یخوسرەوئ خوێنی سیاوەش گوم مەكە
ڕۆستەمی ئانی عەزیزە مودەعی تۆرانیان(١٧٢)
بەڵام شێخ ڕەزای تاڵەبانی پێشتر وتوویەتی:
كە عەبدوڵڵا پاشا لەشكری والی سنەی شڕكرد
ڕەزا ئەو وەختە عومری پێنج و شەش تیفلی دبستان بوو(١٧٤)
جا ئێمەی كورد ئەمڕۆ نازانین چ شانازییەك لەوەدایە میرێكی كورد میرێكی دیكەی كورد (شڕ بكات) ، وەك بینیمان و دەبینین ئێستاش ئەو (شڕكردنە) بە جۆرەها شێوەی شیاو و نەشیاو نە نجام دەدرێت ؟

پیرە دەولەتەکەی عوسمانیی دووصەد صالّ بوو لـە سـەرەمـەرگدا بـوو، گیانیـدەدا، جەسـتەیەکی داپزیـوو بۆگەنی بەهەموو لایەکدا بلاّوبووبـووەوە، دەولەتـەکانی ئـەوروپا بـە پیـاوە نەخۆشـەکە ناویانـدەبرد کەچـی بەوحالّەشەوە چـاوی لـە ئـەوروپا دەکـرد کـە میرنـشینە بـچووکەکانیان یەکخـستبوو، دەولـەتی یـەکگرتوو بەهێزیان پێکەوە نابوو، یەکێکیان ئەلّەمانەکان بوون بەڕابەرایەتیی بیـسمارک دەولـەتی نـوێی ئەلّـەمانیـای دامـەزراند. هەردوو دەولّەتی عوسمانی و ئێرانیش بۆ نوێکردنەوەی لەشکرەکانیان پەنایان بـۆ ئـەوروپا بـرد، کۆمـەڵێك ئەفسـەری پایەبەرزی سوپای ئەلّەمانیا سەرگەرمی نوێکردنەوەی لەشـکرەکانی عوسـمانی و چـەند ژەنەڕاڵێکی ئینگلیزیش خەریکی نوێکردنـەوەی سـوپای ئێـران بـوون[۱۷۵]. سـوڵتان بڕیاریـدابوو پـشت بـەو کۆمـەکییەی ئەلّەمان دەسـتەڵاتی سەردارانی کورد و عەرەبیش نـەهێڵێت. راسـتە لـەو پلانـەدا سـەرکەوت، بەڵام پشێوی و بێنارامییەکی دروستکرد هەمور کون و قوژبنێکی عێراقی عەرەب (عەرەبستان)و عێراقـی عـەجەم (کوردستانی باشوور)ی گرتەوە و هەرکەس دەستێکی هەبوو پەلاماریدەدا و بەشێکی لە پاشماوەکـە دەپچڕی.. تورکە عوسمانییەکان رابەرێکی لێهاتووی وەك بیسمارکی ئەلّەمان و گاریبالدی ئیتالیایان نـەبوو کارەکە بەئەنجام بگەیەنێت، جلەویان لەدەست دەرچوو، کۆنترۆڵیان بۆنـەدەکرا و هـەر لـە سـەرەتای سـەدەی بیـستەمەوە گـەلانی پلیـشاوەی ژێـر پێـی تورکـە ملـهورەکان هەریەکـە و بـە پێـی توانـای چـەکداریی و بەرنامەیەکی گونجا و لەگەڵ بـارودۆخی کۆمەڵایـەتیی و هۆشـیاریی گەلەکەیـدا بەرنامەیـەکی راپـەڕین و پساندنی کۆت و زنجیری کۆیلەیەتیی دابەزاند.

لە کوردەواریشدا جەماوەر بەشێوەیەکی گشتی رووی لە جەور و ستەمی لە رادەبەدەری جەندرمەی تورك و رۆژێك ژیان دەکردەوە وەك مرۆڤێکی نازاد لە ژێر نالاّی شـێخان و پیـاوانی ئاینییـدا خۆیـان رێکخـست، هەر بۆ نموونە هەرهەمور عەرەبی دەشتەکانی حیجاز، ولاّتی سوریا، ئوردوون، فەلەستین، عێـراق جگـە لـە لوبنان دووای شەریفی مەککە حوسەینی کـوڕی عـەلی کـەوتبوون و عـەرەبی عێـراق پـەیتا پـەیتا داوایـان لێدەکرد یـەکێك لـە کوڕەکـانی، هـەرکامیان بێـت بنێرێتـە عێـراق رابـەرییان بکـات و بەشـای عێـراق هەڵبـژێرن.. بەداخـەوە نـەو هەسـتە هیـشتا لای جـەماوەری کـورد نەرمـکابوو نامـادەبن لـە ژێـر نـالاّی رابەرێکدا خۆیانکۆبکەنەوە، بەزمێکیان دەزانی سێ پێی و هەرکۆمەڵە و دەسـتە و تاقمێـك لـە نـاوازێکی دەخوێند، هەریۆیەش کورد کە بەر لە عەرەب حکوومەتی دروستکرد (حکومەتەکەی کوردستانی باشوور - مـەلیك مـەحمود) کەوتینـە دووای نـەوان و بـەڵکو ژێـر **چەپۆکیـشیان!** نـاخۆ نـەوە جێگـەی پرسـیار و سەرسوورمان نییە؟ پسپۆڕانی سەربازی ئەلّەمان و ئینگلیز بۆیان دەرکەوتبوو هەردوو لەشکری عوسـمانی و ئێران ماندوون، بەڵام سەربازی عوسمانی (کە هەر تـورك نـەبوون) جـەنگاوەر و خـۆراگرن، بـەکالاّو پیتـاوی شرەوە لەوەرزە سەختەکانی زستان و بەفر و بەستەڵەکدا جار هەبووە نانەرەقەشیان نەبووە یا تەقەمەنیشیان بەدەستەوە نەماوە بە نووکی قەمە شەڕیانکردووە، ئینگلیز بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونە دەیانوت: جەنگ بـە

سێ فاکتەر دەکرێت و سەردەکەوێت: خۆڕاگری عوسمانییەکان، چەک و پلانی جەنگی ئەڵمانەکان، بردنەوەی کۆتایی ئینگلیزیش! ئەو بۆچوونەشیان سەدی سەد راست دەرچوو، ئەنجامی یەکەمین جەنگی جیهان وەها کەوتەوە ئەڵمان و عوسمانی دۆڕان و یەکێك لە براوە و سەرکەوتووەکانی جەنگەکە ئینگلیز بوو، پێویستە ئەوەشمان لە یاد نەچێت شەریفی مەککە، حوسەینی کوڕی عەلی بە پێچەوانەی سەرکردەکانی کوردەوە یەکێك بوو لە براوەکانی ئەو جەنگە، بۆ خودی خۆی نا، بەڵکو بۆ عەرەب، ئینگلیز بەدەربەدەری دووریان خستەوە دوورگەی قوبرس و تاڵاوێکیان کرد بە گەروویدا زۆر لەوەی شێخ مەحمودی نەمر تاڵتر، بەڵام هەرگیز ئەوەندەی مووێك لە مەزنی ئەو کەڵە پیاوەی عەرەب کەمناکاتەوە بە ژیری و پشوو درێژی و خۆبەستنەوەی تەواو تەواو بە بەریتانیاوە بێ نەمبەر و نەوبەر و بەرپاکردنی شۆڕش دژی خەلیفەی موسوڵمانان[1] و سوڵتانی عوسمانی و دەرکردنیان لە وڵاتی حیجاز، عەرەبی رزگارکرد و (سەرەتا) خۆی بووە شای حیجاز و هەرێك لە کوڕەکانیشی، فەیسەڵ بوو بەشای عێراق، عەبدوڵڵا بوو بەشای سووریا و زەیدیش شای نوردوون و فەلەستین و هەتا صالێ ١٩٢٢ قەوارەی سەربەخۆیان دامەزراند لە ژێر چاودێریی بەریتانیادا و کورد و سەرکردەکانیشی هەر گلەیی بەختی رەشی خۆیانەکرد، بەڵام کێ داد و هاوار دەپرسێت. عەرەب دەڵێت (الحق بالسیف و الضعیف یبحث عن شاهد) ماف بەهێز دەسەندرێت، بێدەسەڵاتیش بۆ شاهید دەگەڕێت. بلیمەتیی ئەو رابەرەی عەرەب، شەریفی مەککە لەوەدا بوو ئەوێك ئەوەی پەیامبەر و ئیمام عەلی، بێ سێ دوو دەستەداتە چەك دژی سوڵتانی عوسمانی کە (جێگری پەیامبەری ئیسلام و رابەر و پێشەوای هەرهەموو موسوڵمانانی جیهان بوو) خۆی بەو چاووڕاوە نەبەستەوە و بەرژەوەندیی عەرەبی خستە پێشەوە، بەڵام کوردی سادە و ساویلکە و هەندێك لە سەرکردەکانی، پترخۆیان بە خزمی پەیامبەر و دڵسۆزی ئیسلام دەزانی! ئەوە خاڵێکی زۆر گرنگە کە عەرەب لە پێناو بەرژەوەندیدا رۆییان لە (کافران)کرد دژی خەلیفە درۆزنەکانی پەیامبەر وەستانەوە، ئەو هەڵکەوتانەش جارێك دێن و هەموو رۆژێك دووبارە نابنەوە. دەوڵەتی عوسمانیی دۆڕاوو هەڵوەشاوەش، مستەفا کەمالێکی تێدا هەڵکەوت شەقێکی لە هەر هەموو کەلەپووری ئیسلام هەڵدا و کۆماری تورکیای دامەزراند و تەنانەت پیتەکانی قورئانی پیرۆزیشی لە وڵاتدا نەهێشت و بەسواری حوشترێك ناردییەوە بۆ دەشتەکانی حیجاز! ئەك هەر ئەوە مستەفا کەمال (ئەتاتورك) رۆڵی کاریگەریشی بینی وڵاتە براوەکان لە بەڵێنەکانیان ژووان بکاتەوە بەرامبەر بەکورد و ئەرمەن و لەوناوەدا و لە نێو ئەو سات و سەودا نێودەوڵەتییە پۆخڵەدا هەردوو نەتەوەی رەسەنی کورد و ئەرمەن مایەپووچ بکات و بەسەر ناواتی لە دەست دەرچوو، خوێنی قوربانییەکان و فرمێسکی کەسوکاری شەهیداندا بلاوێننەوە.

پەراوێزەکانی بەشی چوارەم

١- میرنشینی عەننازی سالی ٩١١ دامەزراوە و سالی ١١١١ یا ١١١٧ رووخاوە، بەوپێیە دەکەوێتە دوای‌حوکمدارێتی شەددادی. فەرهاد پیربال دەڵێت: میرنشینی عەننازی ١١٩٦ز. دامەزراوە و ١٢٥٠ ز. رووخاوە.

٢- صالەکانی میژووی میرنشینەکان بەگشتی جێگەی گومانن و ساغکردنەوەیان دەوێت.

٣- لە هەندێك سەرچاوەدا ٩٩٠ ز. — ١٠٩٦ز. ماوەی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی دوستکییە.

٤- عەبدولرەقیب یوسف. بانگەوازێك بۆ رووناکبیرانی کورد، سلێمانی، ١٩٨٥، ل٥٨.

٥- فەرهاد پیربال، دکتۆر. کورد لە دیدی رۆژهەلاتناسەکانەوە، هەولێر، ٢٠٠٦، ل١٢.

٦- لە هەندێك سەرچاوەدا ١٣٠٠ — ١٨٤٢ز. دانراوە.

٧- قوتوور وشەیەکی مەغۆلییە، مەحمود شای غازان وەزیرێکی کەللەڕەقی هەبوو ناوی قوتوور بوو، لەو چیا و بەردەڵانەدا قەڵایەك بۆ مەحمود شا دروستدەکات و ٩٦٤ز تەواوی دەکات و بەناوی ئەویشەوە ناودەترێت قەڵای قوتوور.

٨- ئاخۆ ئەو دەستەڵاتانە حوکمدارێتی بوون یا دەوڵەت؟

٩- ضیاء شکارة، العراق في الدراسات اللغوية. مجلة الأقلام مجلد ١٩٦٩ بغداد، ص ٢٢.

١٠- فلادیمێر مینۆرسکی. کوردەکان، دکتۆر مارف لە زووسیەوە کردوویەتی بە عەرەبی و حەمە سەعید حەمە کریم ١٩٨٤ کردوویەتی بە کوردی، ل٧٢/٧٣.

١١- مەستوورە، میژووی ئەردەڵان. وەرگێڕانی لە فارسییەوە دکتۆر حەسەن جاف و شوکور مستەفا، ل١٩٠ — ١٩١.

١٢- بڕوانە لاپەڕە ٣٤ میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی رۆم و عەجەمدا. ئەوشیروان مستەفا ئەمین .

١٣- مەستوورە . سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣٨.

١٤- هەمان سەرچاوە، ل٣٧.

١٥- صالەکانم لە کۆچەوە کردووە بە عیسایی و ماوەی فەرمانڕەوایی میرەکانیشم لە لیستێکدا ڕێکخستووە.

١٦- بڕوانە عبدالقادر کوڕی ڕۆستەمی بابان، ڕەوشی کوردان (فارسی) وەرگێڕانی بۆ کوردی کەریمی حیسامی، چ١، ١٩٩١.

١٧- ڕێگەی هاملتون بە نێوی ئەندازیاری ئیرلەندی (هاملتون) ناونراوە کەڕەنگڕێژ و سەرپەرشتیکاری راستەوخۆی پڕۆژەکە بووکە بریتیبوو لە ڕێگایەکی قیرتاوکراو، بەشێوەیەکی هونەری و کوالیتێکی بەرز، لە هەولێرەوە بە ناوچە شاخاوییە سەختەکاندا درێژدەبێتەوە هەتا دەڕیەند ـ گەرووی حاجی هۆمەران وسنووری ئێران .

١٨- بەو پێیە دەبێت بەر لە صالی ١٨٢٦ بووبێتە میری سۆران!

١٩- نبز، الأمير الكردي، ستوكهولم، ١٩٩٤، ص١١٦، ١١٧.

٢٠ هەمان سەرچاوە، ل١٠٩ — ١١١.

٢١- هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەڕە.

٢٢- قوتوور و دۆڵی قوتوور دەکەونە دەڤەری خۆی — سەلماس و نێزیك لە ڕووباری ناراس.

٢٣- نبز، هەمان سەرچاوە ل ٢٣٨ ٠ ٢٣٩.

٢٤- لە شوێنێکی دیکەدا بە دووروودرێژی رووڵکردۆتەوە.

٢٥- جمال نبز، المستضعفون الكرد و أخوانهم المسلمون، لندن، ١٩٩٧، ل١٣٧.

٢٦- مزل- مەنزڵ — قۆناغ پێوانەیەکی کۆنی درێژی رێگایە و دەکاتە شەش کیلۆمەتر.

٢٧- لە دەوڵەتی عوسمانییدا والییە گەورەکان لە پلەی وەزیردابوون.

٢٨- ئەو بەحرە دەبێت گۆمی وان یا دەریای رەش بێت.

٢٩- عەبدولقادر روستم بابان، رەوشی کوردان، وەرگێڕانی لە فارسییەوە بۆ کوردی کەریمی حیسامی ١٩٩١ لە ١٤٤ — ١٤٧ رێنووسەکەم وەك خۆی نووسیوەتەوە.

٣٠-جمال نبز،الأميرالكردي،ستوكهولم ١٩٩٤ترجمة فخري سلاحشورمن الألمانية الى العربية،ص٢١٨ ـ٢١٩.

٣١- ئەو صالاّنەی لە سەرچاوەکاندا کۆچی بوون گۆڕیومن بۆ صالّنامەی عیسایی.

٣٢- بڕوانە ع. رۆستەم بابان سەرچاوەی پێشوو، ل١٦ — ١٧.

٣٣- صالّەکان بە ژمارەکانی ژماردن (ئێرانی) نووسراون لەبری ژمارە/ ٤، ٦ دەقی گۆڕینەکەش لە فارسییەوە بۆ کوردی بە رێنووسی کۆنی کوردی نوسراوە وەك چکولە، سالی، ولات، تیکوشان، روم، بلباس، عبدالله، محمد.. هێناومنە سەر رێنووسی نوێ.

٣٤- صالّی ١٠٢٩ — ١٠٣٧ ز. میرنشینی بابان میری نەبووە!

٣٥- مەحموود پاشا برای موحەمەدە نەك برازا.

٣٦- بەوپێیە مەحموود پاشا و برایم پاشا بەسەریەکەوە دووازدە صالّ فەرمانڕەوابوون.

٣٧- مەبەستەکەی ناشکرا نییە، دووەم حکومەتی ئەحمەد پاشا یاخود ئەحمەد پاشای دووەم.

٣٨- ئەوشیروان مستەفا ئەمین، میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی رۆم و عەجەم دا ١٩٨٨. بڕوانە ل ٤٧.

٣٩- هەرئەو سەرچاوەیە، ل٤٣، پەراوێزی ١٧.

٤٠- هەرئەو سەرچاوەیە، ل٣٧.

٤١- ئەحمەد پاشا والی بەغدا صالّی ١٧٤٧ لە شارەزوور بە ئەخۆشی مەلاریا مردووە.

٤٢- پاشا نازناوێکە دەوڵەتی عوسمانی بۆ رێزلێنان و پاداشتدانەوە،دەیدا بەوکەسانەی خزمەتی سوڵتان دەکەن، مەرجیش نەبوو ئەو کەسە میر یا والی بێت، بەهەشتیی حاجی تۆفیق نازناوی پاشای پێدرا، بەڵام نازناوی پیردەمێردی بەلاوە پەسەندتر بوو،وشەکەش،وشەیەکی فارسی ناوێتەیە: پا ـ دەر- شا(ئەوانەی سەریان دەخەنە بەر پێی شا).

٤٣- تۆفیق وەهبی چیرۆکەکەی لە ئینگلیزییەوە گۆڕیوەتە سەر کوردی.

٤٤- لە سەرچاوەکاندا بە (پیر بۆداق) ناوبراوە.

٤٥- لەوباوەڕەدام سوڵتان لە پاداشتدا مووچە و بەراتی گوندێك یا چەند گوندێکی بەرەوڕوو کردبێتەوە و ئەوە سەرەتای دەستەڵاتیان بووە.

٤٦- لە کوردەواریدا بە یۆنان دەوترا فەرەنگ نەك فەرەنگستان.

٤٧- لای خۆمەوە چیرۆکەکەم بە کورتی دارشتەوە بەو جۆرەی لە نەوشیروان مستەفا نەمین، سەرچاوەی پێشوو لە ٢٦٤ — ٢٦٥ نووسراوە و ئەویش لە تۆفیق وەهبی وەریگرتووە.

٤٨- فەرهاد بێرپاڵ، دکتۆر — سەرچاوەی پێشوو، ل١٩٦.

٤٩- مستر جەیمس ریچ، بە نەخۆشی کولێرا لەبەغدا کۆچیدواییکرد، بڕوانە تمرد العشائر، ص/٢٢٤.

٥٠- هەر ئەو سەرچاوەیە، ل١٨١.

٥١- رحلە ریچ، ترجمة بهاء الدین نوری — بغداد، ١٩٥٦، ص١٠٢.

٥٢- نەوشیروان موستەفا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣ بەدەستکاریەوە.

٥٣- هەرئەو سەرچاوەیە، ل١٧٧-١٧٨.

٥٤- هەرئەو سەرچاوەیە، ل١٧٧.

٥٥- کوردۆلۆژی جەمال نەبەز دەڵێت: شەرەفخانی بتلیسی صاڵی ١٠٠٥ ك/١٥٩٦ عیسایی شەرەفنامەی نووسیوە، سەرچاوەی دیکەش دەڵێن: ١٥٨٨ز. نووسیوێتی.

٥٦- حاکم دەستەڵاتی لە میر کەمتر بووە، وەک حاکمی سلێمانی، میری بابان.

٥٧- قزڵباش (تەپلە سوورەکان) پێشلەشکری سوپای صەفەوی بوون.

٥٨- بڕوانە شەرەفخانی بتلیسی، شەرەفنامە، گۆڕینی موحەمەد عەلی عەونی، ١٩٥٨، قاهیرە، ل٣٦٢.

٥٩- لێرە بەدوواوە سلێمانی کوڕی پیرنەزەر ناودەبەین بە سلێمانی یەکەم.

٦٠- پێدەچێت ناوی بەیرام بۆ خۆشەویستی لە بەهرام، بارام، یا برایم وەرگیرابێت.

٦١- شەرەفخانی بتلیسی، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦٢ — ٣٦٥.

٦٢- هەمان سەرچاوە، ل٣٦٥ — ٣٦٩.

٦٣- جێگەی سەرنجە ئەو سەردەمەش عێراق وەک یەکەیەکی رامیاری نەخوێندراوەتەوە.

٦٤- ع. رۆستەم بابانی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦،١٥.

٦٥- کورد، عوسمانییەکانی بە رۆم و فارسەکانی بە عەجەم ناودەبرد، ئەو سەردەمانە تاڵانکردن و راووڕوت نیشانەی هێزو نازایەتی بوو.

٦٦- بڕوانە مەستوورەی ئەردەڵانی. میژووی ئەردەڵان.

٦٧- لە دەقە کوردییەکەدا نووسراوە (بدووری)!

٦٨- نادیرەی دەهر، دوو وشەی عەرەبین واتا کەموێنەی سەردەم.

٦٩- مەستوورە، سەرچاوەی پێشوو.

٧٠- پەندەکە لەوەوە هاتووە کفن دزی پێشوو تەنها ئەو چەند مەتر خامەی کفنەکەی دەبرد و دەڕۆیشت، بەڵام یەکێکی دیکە پەیدابوو سووکایەتیشی بە مردووەکە دەکرد!

٧١- لە ماوەی دە صاڵدا شازدە جار والییەکانی بەغدا تاڵوگۆڕکران.

٧٢- موتەصەریفی کەرکوک صاڵی ١٦٨٩ کوژراوە کەچی صاڵی ١٩٥٣ حسێن پاشا لە جێگەی نەودا دەبێتە موتەصەریفی کەرکوک! تکایە بڕوانە نەوشیروان مستەفا، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٧.

٧٣- دەقە عەرەبییەکە (یا ایها الذین آمنوا أطیعو الله و رسوله و أولوا الأمر منکم).

٧٤- ئەمین زەکی تأریخ السلیمانیة وأعیانها ترجمة محمد جمیل روز بیانی، بغداد، ١٩٥١، ل٦٤ — ٦٤، رحلة ریچ، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢٤.

٧٥- یەکەمین سەرژمێری دانیشتوان لە تورکیا ساڵی ١٩٠٥ ئەنجامدرا.

٧٦- شارەزوور وەک بەغدا، موصڵ، بەصرا، یەکێک بوو لە چوار ویلایەتەکەی عێراق بنکەی بەڕێوەبردنیشی شاری کەرکوک بوو، ساڵی ١٧٠٠ حەسەن پاشای والی بەغدا بەهاوکاری چەند میرێکی کورد لکانی بە ویلایەتی بەغداوە.

٧٧- عباس العزاوی تأریخ العراق بین احتلالین، جـ٥، ص٢٠٥- ١٠٦.

٧٨- صالح قەفتان، میژووی کورد، بەغدا، ١٩٦٠ ل١٦.

٧٩- مەستوورە، سەرچاوەی پێشوو، ل٦١-٦٢ هەروەها ئەمین زەکی تأریخ السلیمانیە. ل٦٣-٦٤.

٨٠- سەرچاوەی پێشوو (مەستورە)، ل٥٩- ٦١.

٨١- هەمان سەرچاوە، ل٦٢.

٨٢- ع. رۆستەم بابان، رەوشی کوردان چاپی کوردی.

٨٣- ئەو چەکدارانە بەدرخانەکان بوون.

٨٤- شۆڕشگێڕەکان شا فاروق و بنەماڵەکەیان نەکوشت، بەڵکو بەڕێزەوە ڕەوانەیانکردن بۆ ولاتی فەرەنسا.

٨٥- بەر لە کۆدەتای ٨ شوبات ١٩٦٣ ی حزبی بەعس، سەرکردەی سەربازگەی مووصڵ عەبدولوەهاب شەواف لە سەرۆک کۆماری عێراق عەبدولکەریم قاسم یاخیبوو، سەرنەکەوت و سەریشی تێداچوو، صەدام حسێن و عەبدولوەهاب غرێری و ئەیاد سەعید سابیت یش هەوڵیاندا سەرۆک قاسم تیرۆر بکەن، ئەوانیش سەرکەوتوو نەبوون، سەرۆک بە سووکی زامدار بوو، بەڵام سەدام بەرلەوەی تەقە لە عەبدولکەریم بکات تەقە لە عەبدولوەهاب غرێری دەکات و هەرلەوێدا کوشتی!!

٨٦- کۆدەتای ١٧ی تەموز بەعس نەیکرد، کۆمەڵێک نیشتمانپەروەر بە سەرکەوتوویی ئەنجامیاندا و بەعسییەکان ٣٠ تەموز کۆدەتایان بەسەر ئەواندا کردو دووبارە دەستیان گەیشتەوە دەستەڵات.

٨٧- بەر لەو حەسەن پاشا والی بەغدا بوو، بۆ جیاکردنەوەی نەو دوو حەسەنە، بەوەی دووایان لە زمان دانیشتوانی بەغداوە وتراوە (جدید حسن پاشا).

٨٨- میری میران.

٨٩- خالید میری میرنشینی بابان نەبوو، جێگری خانە پاشا بوو.

٩٠- عباس العزاوی، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠٦-٢٠٧

٩١- دەستەواژەی خەلیفەی موسوڵمانان هەڵیەکە و چەسپاوە، ئەوان خەلیفەی (جێگری) پەیامبەری نیسلامن.

٩٢- عباس العزاوی، هەمان سەرچاوەی پێشوو.ل ٢٢

٩٣- بروانە رسول هادی الکرکوکی، دوحة الوزراء في تأریخ وقائع بغداد الزوراء، گۆڕینی لە تورکییەوە بۆ عەرەبی، موسا نەورەسی، بیروت ١٤١٣ هق . ل٢٢.

٩٤- دەڤەر بۆ (ناحیه) و شارەدێ، شارستان بۆ (قەزا) بەگونجاو دەبینم جێگەی خۆیان بگرن و بکەونه سەر زاران و بووارى بەکارهێنانى میدیاکانەوە. وشەى قەزا – قضاء له زمانى عەرەبیدا دوو واتاى جیاوازى هەیه، یەکێکیان واتاى شارەدێ دەبەخشێت وەك قەزاى پێنجوین، بەڵام دووەمیان بەواتاى شەرع، یاسا دێت وەك (حكم القضاء) دەستەڵاتى یاسا، یەکەمیان پەیوەستە به قانیمقامەوە، دووەمیش پەیوەستە بە قازى شەرع و دادوەرى دادگاوە، قەزا (قضى) بەشێوەى کرداریش له عەرەبیدا چەندین واتاى جۆراوجۆرى هەیه وەك (قضى حاجته) کارى خۆى جێبەجێکرد، دەست بەناو گەیاندن. (قضى نحبه) مرد. (قضى عليه) بەسەریدا سەرکەوت، فەرمانى بەسەردا دا، سزاى بەسەردا سەپاند.

٩٥- بڕوانه تاریخ جاف، کەریم بەگ فەتاح بەگى جاف، لێکۆڵینەوەى دکتۆر حەسەن جاف، ج١، ١٩٩٥.

٩٦- ئەمین زەکى، مێژووى کوردستان، ل ٢٠٤

٩٧- مهدى عبدالرحمن هوشەنگ، تأریخ روابط خارجى ایران، تهران، ١٣٦٤، هجرى شمسي، ل١٥٢ – ١٥٥

٩٨- کۆهینوور وشەیەکى ناوێتەیه له دووبڕگه پێکهاتووه: کۆ وشەیەکى نێرانییه واتاى چیا، کێو، شاخ دەگەیەنێت لەگەڵ نوور وشەیەکى عەرەبییه بەمانای رووناکى و ماناکه بەسەریەکەوە دەبێتە چیاى رووناك، کۆهینور گەورەترین بەردى بەنرخه له جیهاندا و دیارترین ئەوبەردە نایابانەیه تاجى بەریتانیا دەڕازێنێتەوە.

٩٩- مهدى، سەرچاوەى پێشوو، ل١٦٩.

١٠٠- امین زكي، تأریخ السلیمانیة و أنحائها، ترجمة محمد جمیل روزبیانی بغداد، ١٩٥١، ل٧٣.

١٠١- بڕوانه ئەمین زەکى خولاسەیەکى میژوى کوردو کوردستان، ج١، بەغداد، ١٩٣١، ل٢٠٧.

١٠٢- عباس العزاوى، سەرچاوەى پێشوو، ج٥، ل٢٣٥.

١٠٣- وشەى شەوگەڕ بەپەسەند دەبینم بۆ وشەى عەرەبى (أبو ليله) كه دانیشتوانى بەغدا بەسەر والیدا بڕیبوویان كه ئەوانه خۆیدەگۆڕێ و به نێو شاردا دەگەڕا.

١٠٤- عباس العزاوى، سەرچاوەى پێشوو، ج٦، ل٢٢.

١٠٥- رسول هادى الكركوكى، سەرچاوەى پێشوو، ل١١٧.

١٠٦- مەستوورە، سەرچاوەى پێشوو، ل١٠٣.

١٠٧- ئەمین زەکى، تأریخ سلیمانى، گۆڕینى رۆژبەیانى بۆ عەرەبى، بەغداد، ١٩٥١، ل٧٤-٧٥.

١٠٨- عباس العزاوى، سەرچاوەى پێشوو، ل٣٤-٣٥.

١٠٩- بڕوانه رسول هادى الكركوكلى، سەرچاوەى پێشوو، ل١٤٦.

١١٠- بڕوانه الشیخ محمد خال، الشیخ معروف النودهي البزنجي، بغداد، ١٩٥٨، ل ١٨ (بەدەستكارییەوە).

١١١- ئەمین زەکى، سەرچاوەى پێشوو، ل٧٥.

١١٢- پێدەچێت ١٧٦٥ دروستە، نەك ١٧٦٠ وەك بێتووشى تۆماریکردووە.

١١٣- ملا عبدالله البیتوشي، البهجة المرضیة في شرح الألفیة، بڕوانه نەوشیروان موستەفا ئەمین، میرایەتى بابان له نێوان بەرداشى رۆم و عەجەم دا. مەڵبەندى ناوەدانى کوردستان، ١٩٩٨، ل٨٧.

١١٤- سەرسیر هاوینەهەوارێکى خۆشه دەکەوێته پشت چوارتا – شاربازێر – سلێمانى.

١١٥- کەرکوکلی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٨ — ١٤٩.

١١٦- کەهیە لە دەوڵەتی عوسمانیدا پۆستێکی گرنگ بوو وەک رازگری والی یا سەرکردەی لەشکری والی یا هەردووکیان.

١١٧- ع. رۆستەمی بابانی، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٣ — ٩٤.

١١٨- ئەگەر (بیووك) ١٧٧٨ — ١٨٠٢ والی بەغدا بووە و بەرلەویش حەسەن پاشا ماوەی صاڵ و نیوێك لەو پۆستەدا بووە، کەواتە حەسەن پاشا ١٧٧٦ /١٧٧٧ هاتووە نەك ١٧٧٨.

١١٩- عثمان البصري، مطالع السعود، الموصل، ١٩٩١، ل١٧٢.

١٢٠- هەمان سەرچاوە، بڕوانە ل١٥٦، ١٥٧.

١٢١- ئەمە خالیدی دووەمە، خالیدی یەکەم ١٧٤١ /١٧٤٢ لە نوورفە مرد.

١٢٢- ئەوکاتە دەکەوتە دامێنی شاری سلێمانی، نێستا لە نێو جەرگەی شاردایە لە نێوان گوزەری ئاسنگەران وگەڕەکی چواریاخ و گەڕەکی سەرشەقامدا.

١٢٣- نەوەکانی شێخ مارفی نۆدی، کاك ئەحمەدی شێخ، شێخ سەعید، شێخ مەحمودی مەلیکی کوردستان، شێخ لەتیفی شێخ مەحموود، شێخ کاوە، شێخ مەحمودی دووەم.

١٢٤- دەربەندیخان دەربەندی خان ئەحمەد خانە.

١٢٥- هەندێك جار لەسەرچاوەکاندا بابان تەنها سلێمانی و دەوروپشتەکەی دەگرێتەوە!

١٢٦- کەرکوکلی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٨٢.

١٢٧- قەیسەری وەسمان پاشا بنکەیەکی بازرگانی گرنگی شاری سلێمانی و بازارێکی بەنێوبانگە و وەسمان پاشای بابان دروستیکردووە، (قەیسەری نەقیب)یش دووای ئەو لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا وەستا حەسەنی فاتمە غەزالی لەسەر خواستی شێخ موستەفای نەقیب مامی شێخ مەحموود دروستیکرد.

١٢٨- نەوشیروان موستەفا نەمین لە میرایەتی بابان لە نێوان.. نووسیوێتی، والی بەغدا، ١٨٦٠ برایم و فەتاح لێدەخات، عوسمانی کوڕی مەحموود لە جێگەی برایم و عەبدولقادریش لە جێگەی عوبدولفەتاح دادەنێت، بەڵام هێزەکانی هەموشیانی برد بۆ شەڕەکە (ل١٠٤).

١٢٩- عثمان البصری، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٩ — ١٨٣.

١٣٠- ئەمین زەکی (تأریخ سلیمانی وولاتی) بەغدا، ١٩٣٩، ل١٠٦.

١٣١- عباس العزاوی، سەرچاوەی پێشوو، ج١، بەغداد، ١٩٣٥، ل ١٤٧.

١٣٢- ئەمین زەکی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٦.

١٣٣- ع. رۆستەم بابان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٢ — ١٠٥. داگیرکردنی بەغدا لە شوێنی خۆیدا بە دوورودرێژی نووسراوە.

١٣٤- عەزیز بەگی کوڕی ئەحمەد پاشای بابان، نامۆزا و زاوای ئەورەحمان پاشایە، بەڵام بۆم ساغنەبۆتەوە عەزیز و خالید برا بن!

١٣٥- هەروەها ١٣٦، ١٣٧ ئاشکرا دەریدەخەن دەستەڵاتدارانی نێران و عوسمانی تاچەند دەستیان کێشاوەتە

کارووباری ناوخۆی بابان و بنەماڵەکەوە.

١٣٨- لێرەوە ئەم میر سلێمانە ناودەبەین بە سلێمانی دووەم.

١٣٩- عباس العزاوی، سەرچاوەی پێشوو، ج٦، ل١٨٤- ١٨٦.

١٤٠- ئەوڕەحمان پاشا لە هەموان چاکتر دەیزانی ڕۆم و عەجەم هەرگیز ڕێگەنادەن میرێکی کورد دەستبەسەر بەغدادا بگرێت، ئەوە دانیشتوانی بەغدا و سەرۆك هۆزەکان و پێشەواو دەمراستەکان و سەرۆکی گەڕەکانیش لەوڵاوە بوودەستن.

١٤١- ریچ، سەرچاوەی پێشوو، ل١١٥.

١٤٢- هەر بۆ نموونە عەلی ڕەزا پاشا ١٨٣١ – ١٨٤٢ والی بەغدا بوو، پێچەوانەی بڕیاری سوڵتان پێدادەگرێت لەسەر دوورخستنەوەی میری سۆران هەتا لە ئەنجامدا لە نێویانبرد.

١٤٣- جمال نبز، المستضعفون.. ل١١٠، پەراوێزی ٦٥.

١٤٤- کلودیۆس جیمس ریچ، گەشتی ریچ بۆ کوردستان. گۆڕینی لە عەرەبییەوە بۆ کوردی محەمەد حەمە باقی، تەورێز، ١٩٩٢.

١٤٥- مەن پێوانەیەکی ئەو سەردەمە بوو بۆ کێشانەی زێڕ و زیو وەك مسقاڵ و قیرات و گرام لە نێستادا.

١٤٦- یاسین العمري، غرائب الاثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر، الموصل، ١٩٤٠، ص ١٢١.

١٤٧- گردی گوڵان دەکەوێتە باشووری خۆرهەڵاتی سلێمانی، مامە یارە لەو گردە نێژراوە و لەوکاتەوە بەگردی مامەیارە ناسراوە. لە بەشێکی ئەم نووسینانەدا چیرۆکی قارەمانێتی مامەیارەم بە بیرهێناوەتەوە.

١٤٨- وشە لێکدراوی کاری – کراو (کاریکراو) بەپەسەند دەبینم بەرامبەر وشەی عەرەبی (الأمر الواقع).

١٤٩- ولاتی میصر دووای دە صاڵ بەهەوڵ و کۆششی موحەمەد عەلی پاشا (بەڕەگەز کورد) ١٨٣٠ لە ولاتی عوسمانی جیابوەوە و بوویە ولاتێکی سەربەخۆ.

١٥٠- کەنالی سویس، صالی ١٨٨٢ تەواو بووە.

١٥١- کەرکوکلی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥٢ – ٢٥٥.

١٥٢- کەلکم لە شێخ موحەمەدی خاڵ (الشیخ المعروف النودهی البرزنجی) ل ٢٦ وەرگرتووە.

١٥٣- بەردەشانی لە سەرەتای بەیتی مەحموود پاشای بابانداە دەڵێت:

خالق هەر تۆم قادری بێ خواردن و خۆف و فیکری

ڕەبی هەر نەتۆم قادری تۆم ئەرزو ناسمان و ناگری

١٥٤- بڕوانە نەوشیروان موستەفا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٣.

١٥٥- بۆ جیاکردنەوەی لە مەحموود پاشای بابان کە لە بۆسەیەکی نێراندا کوژرا، لێرەوە ئەم مەحموودە بە مەحمودی دووەم ناودەبەین.

١٥٦- سەعید پاشای والی بەغدا، صالی ١٨٠٥ لەسەر خواستی حەمادی، مەحموود لادەبات (مەحمودی دووەم) و عەبدوڵڵای مامی دەکاتە میری بابان!

١٥٧- جۆزیف ستالین، دیکتاتۆرەکەی گەلانی سۆڤێت خەلکی جۆرجیایە.

١٥٨- كەهیە جێگەی متمانەی والییەکانی عوسمانی بوو لە بەڕێوەبردنی ولآت و لەکاتی جەنگ و سەرکردایەتی لەشکریشدا.

١٥٩- مستر ریچ بە نەخۆشی کولێرا مرد لە شاری بەغدا.

١٦٠- عباس العزاوي المحامي، تمرد العشائر، جـ٤، بغداد، ١٩٧٦، ص٢٢٤.

١٦١- هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەڕە.

١٦٢- علي الوردي، الدكتور. لمحات من تأريخ العراق، جـ٢، ص ٥٨.

١٦٣- صالّیادی کوژرانی حەسەن و حسێن هەر لە نێران یاددەکرایەوە، لە عێراق قەدەغەبوو، یەکەمین جار عەلی رەزا پاشای والی بەغدا رێگەیدا بە شیعەکانی عێراق نەویادە بە ناشکرا بکەنەوە.

١٦٤- ئابڕو شتنەوە — ئابڕوو کڕینەوە گونجاوە بەرامبەر (غسل العار) ی عەرەبی .

١٦٥- لە هەندێك سەرچاوەدا ١٨٢٧ و لە هەنێکیشدا ١٨٣٣ دانراوە، بەلآم بەو پێیەی داوود پاشا هەتا ١٨٣١ والی بەغدا بوو، ١٨٢٧ دروستە.

١٦٦- تاريخ الشعوب الأسلامية في العصر الحديث، ج١، ص ٢٠٩.

١٦٧- ع. رۆستەم بابان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٨.

١٦٨- هەمان سەرچاوە، ل١٥١.

١٦٩- نەوشیروان مستەفا، سەرچاوەی پێشوو ل ١٦٤ لە مشیر الدوله وەریگرتووە.

ع١٧٠- كمال مظهر، الدكتور، كردستان في السنوات الحرب العالمية الأولى، ترجمة محمد الملا عبدالكريم الى العربية، ط٢، بغداد، ١٩٨٤، ص ٢٩- ٣٠.

١٧١- هەمان سەرچاوە، ل٣٣.

١٧٢- خالید کوڕی نەحمەدە و لەو دووایانەدا بە پلەی قایمقام کاروباری سلێمانی پێدرابوو نەك میر (میری بابان) دووای نەوەش کردیان بە والی بالکان و سەردەمی قاجارەکانیش بالوێزی دەوڵەتی عوسمانی بوو لە تاران.

١٧٣- مارف خەزنەدار، دکتۆر، لە بابەت میژووی نەدەبی کوردییەوە، بەغدا، ١٩٨٤، ل٢٤٠.

١٧٤- شێخ موحەمەدی خاڵ و نومێد کاکە رەش، کۆکردنەوە و ساغکردنەوەی بەرهەمەکانی شێخ رەزای تالەبانی هەولێر، ٢٠٠٣، ل٨١.

١٧٥- سوڵتان لە پاداشتی خزمەتە سەربازییەکانی نەڵەماندا سالی ١٩٠٣ مافی گەڕان و پشکنین و بەرهەمهێنانی نەوتی پێدان لە رووبەرێکی ٢٠ کیلۆمەتریی نەمبەرو نەوبەری هێڵی شەمەندەفەری بەغدا.

عیسایییەکان ز 1534.شارەجوانەکەی(کۆستانتین)لەدەستدەدەن بۆ عوسمانییەکان،
عەرەبیش 1492ز شارەشیرینەکەی (ئەندەلوس)ی دۆراند بە عیسایییەکان، ئایا
کوردیش شاری(کەرکووك)دەدۆڕێنێت؟
لەوتووێژەکانی بەهاری1991 نێوان میریی عێراق و شاندێکی بەرەی کوردستانیدا
لە بەغدا،کە باس دێتەی سەرکەرکووك،عەلی حەسەن مەجید(عەلی کیمیایی)دەڵێت
ئێمەش لەئیسپانیا شاری(ئەندەلوس)غەرناتەمان لەدەستچوو،مەگەر هەرهۆنراوە
وگۆرانی بۆ بڵێین،ئێوەش هەر ئەوەتان بۆ دەمێنێتەوە!
دەوڵەتی ماد 700 ـ 550یا ـ835 559پز .ئەوکەوتنە کەوت و هەڵنەستایەوە
دیاردەیەکی مێژوویی ناوازەو کەم وێنەیە، دەخوازێت دڵسۆزانە خۆمانی پێوە
ماندوو بکەین و مێژوونووسانو لێکۆڵەرەوەکانمان بایەخی تایبەتی پێبدەن و
هۆکارە سەرەکیی و لاوەکییەکانی بدۆزنەوەو رایەڵە شاردراوەکانی بخەنەروو ،
وەڵامی ئەو پرسیارانەش بدەینەوە ئایا ماد ـ میدیا هەر دەوڵەتێکی ئاری ـ ئێرانی
بوو، یا هۆزگەلێکی کورد دەوڵەتەکەی دامەزراندو بەناوی مادەوە ناسرا؟ کاوەی
ئاسنگەرو زوحاکی ئەژدەهاك لەسەر شان، کامیان کوردە؟ نەورۆز جەژنی
سەرکەوتنی کوردە بەسەر دوژمنداء یاروژی سەرکەوتنی دوژمنە بەسەر کوردا؟! ....
سەرچاوەی مێژوویی دەڵێن داریۆش ـ دارا 549ـ 486پز . کوردەو کوڕی
هوخشتەری شای مادەکانە، بەڵام خۆی بە ئەخەمەنی زانیوە ،دەوڵەتی ماد
دەروخێنێت وخزمەتی فارس دەکات.

نوری کەریم

نرخی هەر سێ بەرگ (32000)دینارە

خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی
چوارچرا
facebook: chapxanai chwarchra